LJUBODRAG ĐURIĆ

Sećanja

na ljude i događaje

RAD

Biblioteka
SVEDOČANSTVA

Urednik
LJUBOMIR KLJAKIĆ

Recenzenti
VLADIMIR DEDIJER
MIHAILO HARKOVIC
SREDOJE UROSEVIC

LJUBODRAG ĐURIĆ

SEĆANJA NA LJUDE I DOGAĐAJE

IZDAVAČKA RADNA ORGANIZACIJA »RAD«
BEOGRAD, 1989.

1. PREDGOVOR

Odavno sam pisao ili pravio zabeleške o događajima u kojima sam učestvovao, ili sam ih iz neposredne blizine posmatrao. Tako sam uspeo da spasem od zaborava činjenice koje su, same za sebe i za određeni vremenski period, potvrda mnogih zbivanja. Pored toga što se većina od njih prvi put objavljuje, one doprinose rasvetljavanju i tačnijem sagledavanju mnogih događaja.

Kod nas starijih komunista uvrežilo se mišljenje da pravo bitisanje i preokret u životu započinje s prijemom u Komunističku partiju Jugoslavije. Ta misao nas nikad nije napuštala i ona je nadograđivala moralni lik svakog od nas, započet u osnovnom i vrlo važnom porodičnom vaspitanju.

Sva pisanja i beleženja hronološki su zapisana i fragmentarna. Ponegde se povezuju sa kasnijim zbivanjima — radi uštede u prostoru i vremenu — kao i da ne bi došlo do nepotrebnog ponavljanja.

Kritike na feljton objavljen u listu »Duga«, od avgusta do novembra 1986. godine, upozorile su me da je u ovom predgovoru potrebno dati neka objašnjenja.

Prvo, sve što pišem to činim kao učesnik i svedok.

Drugo, ja ne pišem nikakvu istoriju. Tako, npr., ako sam zabeležio pozitivne delatnosti jedne ličnosti u određenom vremenskom periodu — to ne znači da to mišljenje važi za kasniji period kad je dotični pravio i neke političke promašaje.

Treće, ne mislim da treba da se pozivam na svedoke iznetih činjenica i događaja. Ukoliko ima živih svedoka i učesnika — i njima su dostupna sva sredstva informacija, pa mogu iznositi svoje viđenje pomenutih događaja — odnosno, mogu kritikovati moje pisanje .Duboko sam ubeđen i čvrsto uveren da istorijske činjenice kao i druge događaje treba zabeležiti s punom istinom — nasuprot tekućoj politici pojedinih moćnih grupacija u našem društvu.

Četvrto, iznošenjem dosad neobjavljenih događaja daje se mogućnost istori čarima za dublja i naučna istraživanja.

Peto, put moje generacije do prijema u Komunističku partiju Jugoslavije opisan je u Zbornicima sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije, pod naslovom *Učesnici i svedoci* u tri knjige, izdate u Beogradu 1974. godine.

Usponi i padovi revolucionarnog radničkog pokreta u borbi protiv klasnog neprijatelja bitno su uticali na formiranje naprednog omladinskog pokreta u učiteljskim školama. Očigledan primer za to su rast i razmah naprednog omladinskog pokreta u Učiteljskoj školi u Užicu.

Kao deo napredne omladine u gradu, napredni omladinci i omladinke užičke Učiteljske škole prednjačili su svojim radom i primerom

među srednjoškolskom omladinom ne samo u Užicu nego i celoj ondašnjoj Srbiji, a, možda, i Jugoslaviji.

Od školske 1933/34. do 1937/38. godine, tj. za pet godina, prosečno godišnje bilo je 29 učenika i učenica u mom razredu.

Ova generacija se politički opredelila ovako:

Od ukupno 34 učenika i učenice, na kraju školovanja, njih 20 je primljeno u KPJ do aprila 1941. godine, i to: Matović Milosav, Vidić Dobrivoje, Đurić Ljubodrag, Klađarin Đorđe, Ilić Jeremija, Đurić 2elimir, Pavlović Drinka, Urošević Sredoje, Milićević Budimir, Radovanović Petar, Parezanović Ratko, Paligorić Dimitrije, Šekularac Milorad, Petro vić Vladislav, Drinčić Miloje, Vujović Milan, Pavićević Kajak, Velimirović Milinko, Tucovič Blagomir i Nedeljković Srećko.

Učestvovali su u NOB-u 1941. godine..... 25

Poginuo kao pilot u borbi s Nemcima, aprila 1941..... 1

Poginulo u NOB[1]..... 14

Bilo u zarobljeništvu..... 8

Proglašenih za narodne heroje lima 5, a među preživelima posle rata nalaze se tri generala, nekoliko pukovnika i majora JNA. Svi koji su odvedeni u zarobljeništvo bili su na liniji NOP-a. a po povratku u zemlju vršili su razne partijske i društveno-političke funkcije.

Moj *Ratni dnevnik,* štampan u 3.000 primeraka, rasprodat je još u prvoj polovini 1967. godine. Mnogi drugovi iz 2. proleterske brigade, pa i iz drugih ratnih jedinica, nisu uspeli da nabave ovo izdanje. Zato su predlagali da se moj *Ratni dnevnik* doštampa.

Obratio sam se Vojnoizdavačkom preduzeću »Vojno delo«. Dobio sam odgovor da oni ne doštampavaju nijedno izdanje.

Osećanje obaveze prema ratnim drugovima i njihovim porodicama, kao i prema isto rij i naših naroda, podstakli su me na pripremanje novog i dopunjenog izdanja *Ratnog dnevnika.* Ovaj *Ratni dnevnik,* koji je ugledao sveta, pretrpeo je tri cenzure.

Prvu, u toku rata — autocenzuru — kad sam pisao dnevnik strepeći da u slučaju moje pogibije dnevnik ne padne u šake neprijatelju, pošto sam sve sveske dnevnika nosio sa sobom u torbi za sekcije;

drugu cenzuru sam opet izvršio ja, po preporuci izdavača: da izbacim iz teksta sve moje lične impresije o događajima i ljudima; i

treću cenzuru je pretrpeo *Dnevnik* od samog izdavača, koji ga je cenzurisao preko godinu dana.

Zato sam se odlučio da u dopunjenom izdanju vratim sve činjenice koje su poizbacivane u toku ovih cenzura. Iako je to bio mukotrpan posao, zbog moje upornosti nazirao se njegov kraj — pa sam potražio izdavača. U dva maha bio sam odbijen s motivacijom da je tržište knjiga pretrpano ratnim temama, te da čitalačka publika traži interesantnije teme u formi romana, pogotovo što je moj *Ratni dnevnik* već jednom štampan.

[1] Kanđić Ilija, Parezanović Ratko, Drinčić Miloje, Đurić Želimir, Višdć Obrad, Radovanović Petar, Velimirović Milenko, Matović Milosav, Vujović Milan, Pavlović Drinka, Pavićević Rajak, Ilić Jeremija, Šekularac Milorad, Korać Milorad, Paunović Branko.

Posle ovoga obustavio sam doradu *Dnevnika,* pa sam se setio svog komandira Prve zlatiborske čete, koji je junački poginuo, a njegova porodica doživela tragediju. Taj moj komandir Vojin Petrović Vojko, inače omiljeni radnik iz Užica, podsećao me je na Capajeva i na najteže prve ustaničke dane. Seo sam i napisao dramu *Vojko.* Prvo sam je ponudio užičkim »Vestima« — nisu hteli da štampaju. Propao je pokušaj i u Beogradu.

Iako sam nazirao razloge za neštampanje dopunjenog *Dnevnika,* kao i drame *Vojko,* nisam dozvolio da me to obeshrabri. Tako su me događaji koji su se zbili inspirisali da napišem roman *Na stazama života* (163 strane). Drama *Vojko,* kao i ovaj roman nemaju nikakvih alegorija, satire ili nečeg drugog što bi se odnosilo na moćnike koji su vladali Srbijom i Beogradom — ali je do mene doprla vest da ovi moćnici i njihovi trabanti ne dozvoljavaju nikakvo štampanje pod imenom Ljubodraga Đurića. Tako su ovaj roman i drama, čekajući bolju klimu, ostali neobjavljeni preko dvadeset godina.

Još od pre rata, kao skojevac i mlad član KPJ, znao sam: »Da se na bajdnetima može sedeti, ali se sa njima ne može vladati!« — tako sam povremeno pravio zabeleške, koje su mi omogućile da ove prethodne godine napišem knjigu *Svedočanstva naših događaja i zbivanja.*

U raščišćavanju nekih dilema i ozbiljnijem prosuđivanju pojava u ovom našem društvu mnogo mi je doprinelo čitanje, pisanje i zapisivanje, a naročito, uza sve to, bavljenje slikarstvom. Družeći se sa bojama, kičicama i platnom, uz taj stvaralački rad, navirale su misli i raščišćavali dotad nerazjašnjeni odnosi. Štafelaj, boje, četkice i platna postajali su obavezni deo moga prtljaga na godišnjem odmoru. Slikao sam prirodu i znamenita ratna mesta na Sutjesci, Zlatiboru, Zlataru i na moru, pa i u Užicu, cveće i prirodne lepote. Nisam brljao po platnu da bi drugi tumačili šta sam hteo da iskažem — već sam realistički prenosio ono što sam posmatrao. Tako sam u zimskim periodima radio portrete moje dece i unuka. Oko stotinu platna nalaze se po domovima moje šire porodice i kod nekih drugova. Neki drugovi su me savetovali da se učlanim u ULUS (Udruženje likovnih umetnika Srbije). Nešto zbog moje uobičajene skromnosti, nešto zbog moje visoke ocene ove institucije, a ponajviše iz bojazni da me i ovaj ULUS ne odbije kao što su to činila izdavačka preduzeća — nisam to ni pokušavao.

Posle objavljivanja moga feljtona u »Dugi« 1986. godine, a naročito u njegovom četvrtom delu, u kome sam ustvrdio da prisluškivanja nije bilo, kako je to prezentirano članovima Brionskog plenuma — obratili su mi se pametni ljudi i istraživači istine u našoj istoriji iz izdavačkog preduzeća »Narodna knjiga«. Oni su, kroz moju iskazanu istinu, nazreli da ja znam i druge činjenice interesantne za našu istoriografiju, koje su ostale nepoznate. Zato su mi se obratili sa predlogom da zapišem te dosad neobjavljene događaje iz naše istorije.

Predlog sam prihvatio, te da u verziji skraćenog dopunjenog izdanja moga *Ratnog dnevnika* zapišem događaje iz NOB i savremenih zbivanja, pogotovo uključujući događaje iz pete sveske moga *Ratnog dnevnika,* koja mi je oduzeta, te ti događaji nisu ušli u objavljeni *Ratni dnevnik.*

Svoje obaveze, date »Narodnoj knjizi«, obavio sam u roku od godinu dana i rukopis predao izdavaču.

Sa ovom dopunom u predgovoru, mislim, da sam otklonio zamerku recenzenata na nedorečenost predgovora.*

28. april 1988. god.
Beograd **LjubodragĐurić**

* Čitalac, svakako, primećuje da je Ljubodrag Đurić svoja sećanja napisao i uobličio na inicijativu uredništva beogradske »Narodne knjige«. Početkom 1988. godine, imao sam priliku da se sretnem sa Ljubodragom Đurićem i da mu saopštim načelnu zainteresovanost izdavačke kuće »Rad« za objavljivanje njegovih sećanja. Svoj definitivni odgovor Đurić je tada odložio, očekujući da pre toga dovede do kraja razgovore sa »Narodnom knjigom«. O mogućnosti da »Rad« objavi ovaj rukopis, sa Đurićem više nije razgovarano. Na žalost, on je u međuvremenu umro ne dočekavši da svoj rukopis vidi odštampan. Pošto do realizacije dogovora sa »Narodnom knjigom« nije došlo, Đurićeva supruga Hajra Đurić, kao naslednica njegovih autorskih prava, potpisala je sa Izdavačkom kućom »Rad« ugovor o objavljivanju rukopisa svog preminulog supruga. Izdavač je zauzeo stanovište da Đurićev rukopis objavi onako kako ga je autor ostavio u poslednjoj verziji. Na oelovitosti rukopisa izričito je insistirao i jedan od recenzenata, akademik Vladimir Dedijer. To je i učinjeno pa se ovo delo nalazi pred čitaocem u svom izvornom obliku, uključujući u to i predgovor pisan za »Narodnu knjigu«. Međutim, izvesne izdavačke intervencije bile su nužne. Pre svega, reč je o lektorskim intervencijama, kao i o potrebi da se naslovi pojedinih ođeljaka usklade sa celinom. U dogovoru sa Hajrom Đurić, osnovnom tekstu je u odeljku »Prilozi« na kraju knjige, dodat izvestan broj dokumenata ili rukopisa iz Đurićeve zaostavštine koji pripadaju tematskom krugu kojim se autor bavi u samom rukopisu. Originalni naslov Đurićevog rukopisa *Svedočanstva naših događaja i zbivanja,* zamenjen je primerenijim — *Sećanja na ljude i događaje.* Ove intervencije nisu ni na koji način uticale na izvornost autorovih stavova o događajima u kojima je učestvovao ili o ljudima koje je sretao, poznavao i o njima imao svoj sud. — *Napomena urednika ovog izdanja.*

I

2. PRVI KORACI I NACIONALNO PITANJE

Godiine 1938. dogovorih se sa Jeremijom Ilićem Jegorom i Mićom Matovićem da krenemo na Učiteljski kongres, koji se održavao u Zagrebu. Uz put sam se zaustavio u Beogradu i svratio kod drugarice Drinke Pavlović, koja je stanovala u Ministarstvu pošta, gde je njen otac bio zaposlen kao poslužitelj. I dok je njena majka kuvala kafu, Drinka me odvede da mi pokaže ministrov kabinet — kao kuriozitet koji dotad nisam video.

Pokazujući kabinet, Drinka mi ispriča da su neki visoki činovnici iz Ministarstva pošta obećali njenom ocu da će se zauzeti da ona što pre dobije mesto učiteljice. Nadala se da će već u septembru biti sa đacima.

Pošto sam znao da ima mnogo upražnjenih učiteljskih mesta, krenuh sutradan u Ministarstvo prosvete da säm izdejstvujem postavljenje. Nekako sam »dogurao« do kancelarije načelnika Personalnog odeljenja. Nisam čekao dugo: čim iz načelnikove sobe izađoše dve učiteljice, ja bez prijave udoh unutra. Suprotno mom očekivanju, načelnik se nije iznenadio, već me, u nekom dobrom raspoloženju, zapita koga i šta tražim. Saslušao me je i potom telefonom zatražio moj dosje. Dok smo čekali, reče da će mi dodeliti neko lepo mesto, jer je i on Užičanin — po ženi, a žena mu je iz Užičke Požege. Pored toga, reče on, sviđa mu se što sam došao da sam tražim svoje pravo, a ne preko kojekakvih veza i protekcija. I dok je pregledao moj dosje, koji su mu u međuvremenu doneli, smejuljio se pogledajući me povremeno, pa se najzad uozbilji i reče mi: »Pa ti si komunista...!« Još dodade da su tu izveštaji o meni iz tri učiteljske škole i pokaza mi neke rečenice podvučene crvenom olovkom.[2] Najzad, pošto mi je podelio nekoliko saveta, reče: »Carska se ne poriče! Obećao sam ti lepo mesto i daću ti ga sa još lepšim imenom.« Zatim mi ispriča sledeću pričicu:

»Još za vreme Turaka, u Bosiljgradu je živeo turski paša, i po selima imao subaše koji su držali narod u pokornosti. I, kad god bi hteo da pošalje neko naređenje subaši u selo u koje ćeš ti otići, paša je morao davati sejmenima po dukat u zlatu. Niko nije hteo ići do ovog sela, kroz bespuća i šumetine koje su bile pune vukova i hajduka, dok se dobro ne plati. Kako se ovo selo zvalo ranije — ne zna se, ali od doba ovog paše, zato što je davao dukat po dukat svaki put, selo je dobilo ime — Dukat.«

[2] Ljubođrag Đurić i Dobrivoje Vidić, učenici 4. razreda Učiteljske škole u Užicu, isključeni su iz škole polovinom novembra 1936. Školovanje su produžili u Aleksincu, gde su 8. februara 1937. bili uhapšeni, a zatim isključeni iz škole. Đurić je produžio školovanje u Osijeku, a Vidić u Banjaluci.

Još mi ovaj gospodin načelnik ispriča da je on bio u Bosiljgradu sreski nadzornik, ali da nije imao to zadovoljstvo da vidi selo Dukat jer, pošto nijedan učitelj nije hteo tamo da ostane, nije imao kome da izvrši inspekciju. Istina, reče on, selo tada nije ni imalo školsku zgradu, ali je čuo da su seljaci sagradili novu školu. Međutim, selo je opet ostalo bez učitelja jer je dotadašnji učitelj Nikola Birvalski dobio premeštaj, i seljaci jedva čekaju novog učitelja. Izrazio je svoje nadanje da će se moja »usijana glava, sa idejama koje vršljaju po njoj« malo ohladiti u Dukatu, i skrenuo mi pažnju da »tamo pred Bugarima«, a zatim se ispravio: »u novoprisajedinjenim krajevima pazim šta govorim i šta radim«.

Na moj zahtev, u Ministarstvu nekako pristadoše da mi daju rešenje o postavljenju i legitimaciju za povlašćenu vožnju (16. avgusta 1938. godine). Tako se ja, sa učiteljskom legitimacijom i rešenjem u džepu, nađoh u Zagrebu na, za mene prvom, Kongresu Jugoslovenskog učiteljskog udruženja (JUU).

Vrativši se iz Zagreba u Užice, zatekao sam u našoj kući pored druga Pere (Stambolića) i druga Tozu (Svetozara Vukmanovića Tempa). Jednog dana drug Toza pozva Dobrivoja Vidića i mene u svoju sobu, veli, da ozbiljno porazgovaramo. Povod ovakvom razgovoru bio je, čini mi se, i taj što sam ja, iznoseći svoje utiske sa Kongresa u Zagrebu, ispričao da sam se pretplatio na Krležina dela. Pored toga, neko je drugu Tozi natuknuo da je Vidić »krležijanac«. Drug Toza nam je odmah rekao da smo zreli za Partiju i, posmatrajući nas strogo, izgovarao je, reč po reč, ona tri uslova za člana Partije. Ali, govorio je on, pošto je Krleža poveo borbu protiv Partije, treba prvo raščistiti s nama — kakav nas dvojica imamo stav prema Krleži. Posle kraće diskusije, Vidić se naljuti što ga Toza naziva »krležijancem«, reče da je Krleža veliki pisac koga on ceni, bez obzira na to šta ko misli o njemu, i — izađe iz kuće. Drug Toza se takođe bio naljutio, no kad ga ljutina prođe, zapita me šta još pored Krležiniih knjiga nosim u selo za čitanje. Pokazah mu hrpu knjiga, među njima Marksov *Kapital* i Engelsov *Anti-Diring,* dodajući da mi nismo nikakvi »krležijanci« i da je pogrešno informisan o Vidiću, ali ako Partija ima neki stav prema Krleži — onda smo mi na strani naše Partije. Toza reče da će sa Vidićem još razgovarati, a da ja bez brige idem u Dukat — kao član KPJ. Partijska veza će mi doći iz Vranja i verovatno u Dukat, te ću preko nje dobijati partijski materijal. Toza uz to dodade da ću ja, koliko on zna, biti jedini član KPJ u srezu bosiljgradskom. Insistirao sam da mi veza dođe što pre, jer sam čuo da je preko zime, kad padne sneg, ovaj srez dugo vremena odsečen od Vranja i Surdulice.

Toza mi na kraju dade nekoliko saveta, naročito podvlačeći da budem otvoren prema poštenim ljudima i smeo u preduzetim akcijama; da mi tamo neće biti teško raditi i da ću brzo pridobiti seljake pravilno im tumačeći nacionalno pitanje u onakvoj ugnjetačkoj Kraljevini Jugoslaviji, jer su tamo Bugari u ogromnoj većini i moje je selo sigurno bugarsko; da tamo seljaci stenju pod terorom žandarma i sreskog načelnika; itd. Skrenuta mi je pažnja i na rad među mladim učiteljima, a Pera mi je dao javku za Beograd, u slučaju da tamo odem za vreme zimskog raspusta.

Do Vranja sam putovao železnicom, a od Vranja do Bosiljgrada jednim rasklimatanim »ševroletom«. Uz padine Besne kobile automobil prokuva. Šofer je psovao sve na svetu i zaricao se da više nikad neće krenuti u ovaj srez »od koga je i bog digao ruke«. Tako tog popodneva, jednog od poslednjih dana avgusta 1938. godine, stigoh u Bosiljgrad.

Dok smo se izvlačili iz kola, već se sakupila prilična gomila rađoznalaca, u kojoj odmah uočih policijskog pisara i nekoliko žandarma. Pridoše mi jedan čovek i jedna žena i rekoše da su i oni učitelji, a koleginica dodade da je ona režiser i da se zove Persida Nikolić,[3] te me povedoše u njenu kancelariju. Koleginica odmah skuva kafu i donese hladne vode sa ratlukom. Ispričaše mi da se »-dave u dosadi« i da jedva čekaju da neko naiđe iz sveta da im donese malo novosti. Rekoše mi da je red da se odmah javim sreskom nadzorniku i sreskom načelniku. Tako me koleginica režiser odvede sreskom nadzorniku, a ovaj me povede sreskom načelniku.

Sreski načelnik, koji se predstavi kao Konstantinović, voleo je mnogo da priča i da se hvali, a nadzornik mu je klimanjem glave odobravao sve što je govorio. Na rastanku načelnik mi je rekao da ne zaboravim da su ovo novoprisajedinjeni krajevi i da pazim šta radim.

Kod koleginice režišera zatekao sam još jednog kolegu. Zvao se Đorđe Zaharijev(ić) i bio je upravitelj škole u Bosilj gradu. On me pozva da tu noć prespavam u njegovom stanu, jer tek sutradan mogu poći za selo Dukat — ako seoski kmet, koga je koleginica režiser o mom dolasku već obavestila po jednom Dukaćaninu, pošalje nekoga sa konjem.

U jednosobnom stanu kolege Zaharijev(ić)a osećao sam se prijatno. On i njegova žena bili su vrlo gostoprimljivi i neposredni. Sve ih je interesovalo jer odavno o raspustu nisu išli nikud. U razgovoru smo ostali do posle ponoći. Neobično su bili ushićeni mojom otvorenošću i rekoše mi da sam ja prvi od kolega koji im je priznao njihovo nacionalno poreklo, tj. da su Bugari. Pričah su mi o nazadovanju ovog kraja otkako je pripojen Jugoslaviji. I dok je ranije ovaj kraj imao tako prirodnu vezu sa Ćustendilskom dolinom i pijacom, sad je odsečen od celog sveta, naročito zimi. Zato ovamo dolaze najpošteniji učitelji, mahom Crnogorci i Srbi koji nemaju nikakve protekcije. Međutim, i oni beže posle izvesnog vremena, izuzev nekoliko učitelja koji su rodom iz ovog kraja. Pričali su mi da su ranije, za vreme Bugarske, seljaci bili za Zemljoradničku stranku Stambolijskog, a neki su bih povezani uz »tesne« socijaliste.[4] Drug Zaharijev(ić) mi skrenu pažnju na seoske kmetove, ili, kako ih ovđe zovu, knezove, jer su gotovo svi oni doušnici sreskog načelnika i žandarma.

Izjutra me kolega Zaharijev(ić) odvede do jednog, kako reče, poštenog bakalina, koji kreditira većinu učitelja, te na veresiju uzeh nešto namirnica, slamaricu i drugo što mi je bilo potrebno. Pošto mi je kufer

[3] Persida Niikolić, rodom *iz* Beograda, gde je završila Učiteljsku školu. U povlačenju iz Bosiljgrada poginula je od hica iz revolvera jednog Nemca zbog toga što je protestovaia prilikom stireljanja jednog vojnika bivše jugoslovenske vojske, 1941. godine u Vladičinom Hanu.

[4] Za razliku od »širokih«, »tesni« socijalisti nisu priznavali saradnju sa građanskim partijama. Od »tesnih« socijalista kasnije se formirala KP Bugarske, a »široki« socijalisti su ostali na platformi tipičnih socijaldemokratskih partija.

bio pretrpan knjigama, ostavih kod Zaharijev(ić)a svu beletristiku i preporučih im da prvo čitaju *Mati* M. Gorkog.

Tog dana, oko podne, zajedno sa seoskim kmetom Mladenom Velinov(ić)em, koji je sa konjem došao po mene, krenuh za selo Dukat.

U Cmoštici svratismo u školu, gde zatekoh svoga upravitelja Đorđa Pero vica, takođe učitelja početnika, koji je pre nekoliko dana tu stigao sa svojim ocem. Perović mi reče da očekuje još jednog učitelja početnika, koji je postavljen u Nazarici, jer ova tri sela pripadaju jednoj opštini. Kad ovaj treći stigne, sastaćemo se, pa ćemo videti šta nam sve treba u išfeoli.

Trećeg ili četvrtog dana po mom dolasku u Dukat stiže kod mene školski drug iz Užica Dragutin Dobrivojević Guta, dobar pevač i umetnik na violini. Ispriča mi da je u Bosiljgradu video i Milinka Simića, takođe našeg druga iz Užica, i da se upoznao sa Čedom Rankovićem, učiteljem u Rikačevu. Uz put je svratio kod našeg upravitelja Perovića i dogovorio se da se nas trojica sastajemo svake nedelje radi dogovora o radu u školi, kao i radi razgovora i malo veselja.

Rad u školama smo započeli sa velikim oduševljenjem. Iz početka smo imali male teškoće sa prvacima, koji nisu znali srpski jezik. Međutim, i tu prepreku smo savladali učeći bugarske reči za najosnovnije sporazumevanje. Meni su tu pomagali poslužitelj, njegova žena i sinovi. Zamolio sam ihi da sa mnom govore bugarski, a i prvačići su od učenika iz starijih razreda postepeno učili srpski.

Posle jednog sastanka, nas trojica rešismo da nas deca više ne oslovljavaju sa »gospodine učitelju«, već samo sa »učitelju«. Oni iz starijih razreda su se teško odvikavali. Kad bi nas neko oslovio sa »gospodine«, mi smo se pravili da ne čujemo, što je ponekad izazivalo opšti smeh u učionici. Prvacima nije bilo potrebno nikakvo privikavanje, jer do dolaska u školu nikoga nisu ni zvali »gospodinom«, pa su nas zvali čas »daskale« a čas »učitele«.

Otkako su počeli pohađati školu, pojedini učenici donosili su poneko jaje učitelju. O tim poklonima učeničkih roditelja već sam odranije imao određen stav, te sam deci zabranio da to čine. Roditelji u početku nisu deci verovalii, pa su ponovo slali, a ja sam Boretu, koji je obavljao poslužiteljske poslove za svog oca i kome su deca poklone predavala, naredio da za vreme ručka podeli deci ono što su donela. Ako su doneli jaja, Bore im je jaja skuvao i oljuštio i tako delio. Učenici iz starijih razreda počeli su da zbijaju šale na račun Boreta — dok se Bore nije razljutio i pripretio da će uši izvući svakome ko učitelju donese bilo šta. Tako su ovi pokloni, uz pomoć Boreta, brzo likvidirani. Međutim, roditelji to kao da nisu shvatih, pa su dolazili kod mene da sve to proveravaju. Posle objašnjavanja preduzetih mera i mojih stavova o nizu pitanja iz običnog života i politike, ljudi su počeli da mi pričaju o svojim tegobama.

Dublje, najinteresantnije saznanje o zbivanjima u ovom selu, pa i čitavom kraju, čuo sam od drugog kmeta sela Dukata — po imenu Trapana — koga je narod veoma cenio. Tek mu je bilo drugi put da svrati kod mene, a odmah mi je rekao da je došao na ozbiljan razgovor. Reče ^*ni da je čuo da se štošta priča o meni, ali da ga najviše zabrinjava što ^am Dukaćane proglasio Bugarima, a sve im vlasti od Bosiljgrada do

Beograda govore da su Srbi. Odmah sam mu rekao šta sam i ja čuo da onaj drugi kmet nije narodni kmet, već kmet sreskog načelnika, E da je on — Trajan — kmet ovog naroda, a ne načelnikov kmet. Prema tome, niti je on kriv što je kao Bugarin predstavnik svoga naroda kod srpskih vlasti, niti sam ja kriv što su me srpske vlasti poslale da njihovu decu učim na srpskom jeziku. Neko od njih mora da bude kmet, ali ne mora da bude doušnik sreskog načelnika i žandarma. Tako i ja moram njihovoj deci da predajem na srpskom jeziku, ali im nikad neću reći da su Srbi, a pogotovu njihovim roditeljima, kad i oni i ja znamo da su Bugari. Posle ovog razgovora, koji je trajao dugo, Trajan je bio jedan od mojih najboljih prijatelja u Dukatu. Iako ih je, pričao mi je Trajan, delila granica od ostalog dela Bugarske, bio je pristalica Stambolijskog i njegovog pokreta. Prvih godina pripajanja Jugoslaviji nekako se životarilo, ali od kako su počele da prelaze komite iz Bugarske, za seljake su nastali crni dani. Zimi bi ih žandarmi isterali u streljački stroj, po dubokom snegu i mrazu, gde su ostajali po nekoliko dana i noći. Mnogima su noge promrzle, a mnogi su stradali u zatvorima.

Uslovi za politički rad, kao što je i Tempo predviđao kad mi je o tome govorio u Užicu, bili su izvanredni. Zato sam nestrpljivo iščekivao kada će mi stići partijska veza iz Vranja.

Do tad sam se upoznao sa gotovo svim kolegama i koleginicama iz ovog sreza. Pored pomenute nas trojice, od đaka užičke Učiteljske škole bili su još Slaviša Simonović, učitelj pripravnik u Donjoj Ržani i Đorđe Nikolić, učitelj u Zlom Dolu.

Partijsku vezu iz Vranja sam čekao do polovine oktobra. Moje bezgranično poverenje u Partiju i druga Tozu (Tempa) nije mi dozvoljavalo ni da pomislim da, možda, nema partijske organizacije u Vranju. Naviknut na jedan intenzivan politički rad u Užicu, obaveze kao člana Partije opsedale su me svakodnevno. Hvatala me je panika od nastupajuće zime i od činjenice da će ovaj srez sve do proleća biti odsečen od ostalog sveta, a ostali svet je za mene u ono vreme bila — samo naša KP. Zato sam uzeo odsustvo i krenuo za Beograd.

U Beogradu sam odmah uhvatio vezu sa Partijom preko javke koju sam dobio u Užicu. Drugovi su se izvinjavali što nisam dobio partijski materijal preko Vranja. Upoznali su me sa drugom Momom (Marko vićem), koji će mi pripremiti partijski materijal za ceo srez i koji će biti moja veza u Beogradu kad budem i drugi put dolazio.

Sutradan, u zakazano vreme, ušao sam u studentsku menzu, u sadašnjoj ulici Svetozara Markovića br. 57. Drug Moma reče jednom od prisutnih da donese »onaj kofer« iz podruma. Predajući mi ga, reče da je pun partijskog i drugog materijala. Tu je bilo ranijih proglasa CK KPJ, kao i najnoviji proglas CK od 13. oktobra 1938, izdat posle Minhenskog sporazuma (29. septembra), kojim je žrtvovana nezavisnost Cehoslovačke. Centralni komitet naše KPJ u ovom proglasu ocenio je politiku jugoslovenske vlade kao izdajničku i pozvao narode Jugoslavije u odbranu ugrožene nezavisnosti. Pored toga, bilo je više primeraka »Proletera«, različitih brojeva, zatim jedan primerak *Osnova lenjinizma* J. V. Staljina (izvučen na šapirografu), više primeraka »Seljačkog kalendara«, »Narodne čitanke«, »Mladosti«, »Žene danas« itd.

Na kraju boravka u Beogradu ou^ao sam kod Miloša Jankovića i uzeo poveći paket knjiga biblioteke »Budućnost«.

Ovaj partijski materijal je prošao kroz ruke većine učitelja. Tako je on odigrao ulogu ne samo «-kolektivnog propagatora« već i »kolektivnog organizatora«. Zato nam nije bilo ni teško da u novembru iste godine preuzmemo Sresko učiteljsko udruženje i da ga stavimo pod rukovodstvo naprednih učitelja, koji su de fakto i bili u većini u ovom srezu.

Iako proglasi CK KPJ nisu ostali u rukama učitelja, već su se čitali po selima gotovo celog sreza, doturani iz ruke u ruku naprednih omladinaca i seljaka — nije bilo nijedne provale policiji. Neki drugovi, nenaviknuti na ilegalan rad sa ovakvim materijalom, pitali su za pravila konspiracije, pa čak i za pojedine ličnosti da li da im se materijal dà. Sećam se, na primer, da je drug Milinko Simić pitao da li sme proglase CK da dà jednom poručniku graničaru, koji je bio demokratski nastrojen i vrlo blizak nama učiteljima.

U kolanju ovog materijala bilo je slučajeva koji su nas oduševljavah. Jedne nedelje banu u moju školu u Dukatu učitelj iz sela Crna Reka, srez krivopalanački, i ispriča mi da mu je proglas CK KPJ, »Seljački kalendar« i »Narodnu čitanku« dao Simijon Apostolov(ić), seljak iz Gornje Mahale moga sela. Ovaj kolega iz krivopalanačkog sreza, koji se preživao Grujičić, dolazio je još nekoliko puta do mene, radio je i glasao za Udruženu opoziciju, a posle izbora je premešten.

Stranka radnog naroda, tj. KPJ, nije imala kandidata za srez bosiljgradski. Tako smo se mi učitelji, prema direktivi Partije, dogovorili da radimo za Udruženu opoziciju i njenog najprogresivnijeg kandidata. Međutim, pošto nismo bili u mogućnosti da biramo, jer je jedini kandidat na listi Udružene opozicije za ovaj srez bio pop Stanko Tošić iz Klisure,[5] rešili smo da treba za njega glasati.

Mada je ondašnja vladajuća klika prikrivala prave rezultate izbora na dan 11. decembra 1938. godine,[6] znali smo da je u bosiljgradskom srezu veliki deo glasača, predvođenih naprednim učiteljima i drugim naprednim ljudima, glasao za kandidata Udružene opozicije. Izgleda da je broj glasova za Udruženu opoziciju bio veći nego i za jednog drugog kandidata, pa se sreski načelnik verovatno zato i odlučio da poništi izbore u Klisuri i u našoj opštini u Cmoštici.

Pošto je saznao da smo nas trojica učitelja, na čelu naših seljaka u opštini, glasali za Udruženu opoziciju, sreski načelnik nas je pozvao u Bosiljgrad. Pozivu se nismo odazvali. U subotu uveče, uoči ponovnih izbora, otišao sam kod Perovića i prenoćio u njegovoj školi, sa namerom da sutradan zajedno pođemo na biralište. Međutim, sreski načelnik, sa dva policijska pisara i dvadesetak žandarma, iznenadio nas je u školi u nedelju rano izjutra. Uhapsio nas je obojicu i zatvorio u Perovićevoj sobi, pod stražom žandarma. Pretio je da će nas po obavljenim

[8] Posle rata deklarisao se kao Bugarin, što je u stvari i bio, te se preziva Pejev, a živi u Klisuri i Beogradu, gde ima po jednu kuću.

[6] Na ovim izborima za Narodnu skupštinu vladina (JRZ) lista dobila je oko 48,9%>, a lista Udružene opozicije 40,11%>. S obzirom na javno glasanje, izborni teror i razna falsifikovanja, ovakav rezultat izbora značio je potpuni poraz vlade Milana Stojadinovića.

izborima povesti u bosiljgradski zatvor. Međutim, kad se uveče vratio sa birališta, pustio nas je na slobodu, navodno zbog zasluga Perovićevog oca — nosioca »-Karađorđeve zvezde«.

Približavala se svetosavska proslava koju sam sa đacima pripremio. Školu smo očistili, uredili i ukrasili kako smo najbolje znali i umeli. Naroda je došlo toliko da je jedva stalo u obe učionice i hodnik školske zgrade. Prvo sam održao sažet govor, koji se sastojao iz dva dela. U prvom delu objasnio sam odnose koji su vladali u doba feudalizma i pojavu Save Nemanjića kao prosvetitelja; a u drugom delu govorio sam o kapitalističkom sistemu i borbi naroda protiv nenarodnih režima, spominjući uz to stradanje Stambolijskog u Bugarskoj i borbu Dimitrova protiv nemačkih fašista na Lajpciškom procesu. Osvrnuo sam se i na decembarske izbore koje je pod terorom sprovodio nenarodni Stojadinovičev režim, uz pomoć sreskog načelnika, žandarma i raznih špekulanata, i naglasio da srno svi mi bili tada svedoci kršenja narodne volje u samoj našoj opštini.

Posle toga izveden je program sa dve horske recitacije: »O klasje moje« i »Patak i žabe«, kao i druge recitacije. Na kraju je prikazan pozorišni komad *Seljak i june*.

Posle programa nastalo je narodno veselje. I dok sam ja razgovarao sa đačkim roditeljima u jednoj učionici — u drugoj učionici su Dukaćani tukli načelnikovog kmeta Mladena. Jedva sam ga spasao od pogibije, a on je rano sutradan otišao u Bosiljgrad zavijene glave.

Takođe sutradan, pre podne, stiže Mladen Vejnov(ić) iz Srednje mahale. Prvo mi se izvinio što je započeo tuču, ali, reče, posle moga govora i horske recitacije o klasju on je — plakao. Ganuo ga je i pozorišni komad, pa nije mogao odoleti srcu, te je zavitlao flašu i njome pogodio onog izdajnika u glavu. Ostali su svi skočili i lupali krivacima po kmetu. Vejnov(ić) me je iznenadio svojom dovitljivošću: doneo je tri okna za prozore koji su razbijeni u gužvi, alat i eksere da se poprave polomljene klupe. I, sve je istog dana tako uredio da je izgledalo kao da se ništa nije ni dogodilo u učionici.

Narednog dana stiže iz Bosiljgrađa jedan službenik u pratnji člana školskog odbora iz Crnoštice. Predstaviše mi se kao komisija koju sreski nadzornik i načelnik šalju da pregleda nastale štete u učionici za vreme tučnjave u kojoj je stradao kmet Mladen. Pošto nisu mogli utvrditi nikakve štete, otišli su zadovoljni što ne moraju da pišu nikakav zapisnik.

Jedan od najboljih ljudi Dukata bio je Simijon Apostolov(ić), srednjeg imovnog stanja. U njegovoj se kući znao red i sva čeljad je spavala u krevetima i u patosanim sobama. U vreme Bugarske, pripadao je »tesnim« socijalistima. Ovaj Simijon bio je tih, miran i do krajnosti pošten čovek. Svaka mu je reč bila odmerena i na svom mestu. Iznenadila me je brzina kojom on čita knjige, tako da mu u početku nisam verovao da je vraćenu knjigu već pročitao. Jednog zimskog dana dovede mi svog sina, pečalbara, koji je u selu provodio svoj odmor. Ne znam šta mu je Simijon napričao o meni, ali on me pri kraju razgovora zapita gde se može upisati u Komunističku partiju. Za sve vreme od oko tri meseca, često je dolazio k meni. Posle rata smo se u Beogradu sreli kao poslanici u Ustavotvornoj Narodnoj skupštini, 29. novembra 1945. godine. Tada se slobodno potpisivao sa Vasko Apostolov.

Evo izvoda iz prepisa opširnog akta Ministarstva unutrašnjih poslova upućenog Ministarstvu prosvete, koji je pronađen u Državnom arhivu SFRJ u Beogradu:

»KRALJEVINA JUGOSLAVIJA
MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA
Odeljenje za državnu zaštitu I
Pov. 1 br. 59523
3. novembra 1939.
BEOGRAD

MINISTARSTVU PROSVETE

Ministarstvo unutrašnjih poslova je primilo sledeći izveštaj:

»Na dan 25. juna tek. god. sresko Učiteljsko društvo u Bosiljgradu pri svršetku školske godine održalo je u Bosiljgradskoj građanskoj školi svoju zabavu sa sledećim programom:

1. **Himna »Hej, Sloveni« (hor),**
2. **»Za hlebom« (horska recitacija),**
3. **»Učiteljska pesma« (hor),**
4. **Solo violina,**
5. **Narodne pesme — lirske (hor),**
6. **Balada od St. Beševića,**
7. **Solo pesma,**
8. **»O, klasje moje« (horska recitacija),**
9. **Pesma (duet),**
10. **Pozorišni komad »Ko želi...?« u dve slike,**
11. **Reportaža,**
12. **»Vau, vau« (?).**

— — — — — — — Kao treću tačku hor učitelja je otpevao jednu nepoznatu pesmu koju su priređivači nazvali: »Učiteljska pesma«. Sadržina pesme je otprilike ova: učitelja je mnoštvo i zato oni predstavljaju važan faktor u državi, njihov zadatak je da pođu novim putevima i novim metodima, te da stvore novi poredak i nove uslove za život pojedinca, zato svi složno treba da pregnu na posao te da najzad stvore poštenog čoveka. Naročito se u pesmi aludira na seljačke mase, jer se i pesma završava vemošću učitelja selu. — — — — — — — — — — — — —

Osma tačka bila je opet horska recitacija Šantićeve pesme »O, klasje moje«, koju je u svoje vreme počela da izvodi komunistička omladina, prvo u Beogradu a zatim i u drugim mestima, a povodom koje je Ministar unutrašnjih poslova raspisom u svoje vreme skrenuo pažnju upravnim vlastima da obrate pažnju na izvođenje ovih horskih recitacija.

Kao deseta tačka davan je komad »Ko želi...«, za koju su priređivači kazali da je preveden sa francuskog. Kad je ova vlast zatražila tekst ovog komada, priređivači su odgovorili da su ga izgubili. Izgleda da je ovaj komad napisao Ljubođrag Đurić, učitelj pripravnik u selu Dukat, koji je ovih dana premešten. — — — —

i

Kako po sadržini programa, tako i po načinu njegovog izvođenja jasno se vidi da su priređivači išli na to da prikažu prisutnima kako je sadašnji društveni poredak neosnovan i da izazovu što veću mržnju prema onima koji po njihovom mišljenju taj poredak održavaju.

Recitacijom pesme »Za hlebom«, u kojoj se opeva tuga ljudi prinuđenih nesnosnim životnim prilikama da napuste domovinu i da za korom hleba odlaze u svet, rastajući se od svojih bliskàh i dragih, priređivači su svakako mislili da pogode osećaje ov. sveta iz koga se svake godine regrutuje veliki broj pečalbara.----------

U pozorišnom komadu »Ko želi...?« objašnjava se ko ima računa i ko želi da izazove rat među narodima. To opet nisu mali ljudi, koji ništa drugo ne žele nego da sopstvenim trudom obezbede sebi skroman i miran život, već su to veliki industrijalci, koji u ratu vide mogućnost da se još više obogate. Ovi ljudi ceo svoj život provode u raskoši i razvratu, a jedina im je briga kako će smisliti što paklenija sredstva za ubijanje ljudi i za izazivanje ratnih sukoba, a da pri tome milioni života malih ljudi ne znači ništa za njih. Narod treba najzad da uvidi da niko nema računa da ratuje izuzev kapitalista i da mali ljudi ratujući i prolivajući svoju krv služe samo kapitalizmu a sebi time ništa ne koriste.

Sve ovo su priređivači smatrali za potrebno da iznesu pri kraju školske godine i uoči proslave petsto pedesete godišnjice kosovske bitke----------Zbog toga nisu ni smatrali za potrebno da u sadržinu programa unesu ma i najmanju senku patriotizma, bez obzira na okolnost što su sa službom i što zabavu drže sa takvim programom u jednom pograničnom i novoprisajeđinjenom srezu. — — — — — — — — — —

Celu priredbu su zajednički organizovali i izveli sledeći učitelji:

1. Dobrivojević Dragutin, učitelj-pripravnik u selu Nazarici; 2. Ranković Cedomir, učitelj-pripravnik u selu Rikačevu; 3. Đurić Ljubodrag, učitelj-pripravnik u selu Dukatu; 4. Simonović Slaviša, učitelj-pripravnik u selu Donjoj Ržani; 5. Perović Đorđe, učitelj-pripravnik u selu Crnoštici; 6. Grujević Dušan, učitelj-pripravnik u selu Donjoj Tlamini; 7. Nikolić Đorđe, učitelj u selu Zlom Dolu; 8. Aleksić Milan, učitelj-pripravnik u selu Mlekomincu; 9. Stojanović A. Vasilija, učiteljica-pripravnik u selu Izvoru; i 10. Zaharijević Đorđe, učitelj i upravitelj škole u Bosiljgradu.

Oni su svi zajednički spremili i navedeni program, ah glavnu inicijativu za ovakvu zabavu imali su Đurić Ljubodrag, Dobrivojević Dragutin i Ranković Cedomir, kao i upravitelj škole u Bosiljgradu Zaharijević Đorđe.«

Ministarstvu unutrašnjih poslova je čast dostaviti prednje Ministarstvu prosvete s molbom na uviđaj i dalju nadležnost.

Po ovlašćenju
Ministra unutrašnjih poslova
Pomoćnik
(Potpis nečitak)«

Ministarstvo prosvete, na predlog sreskog načelnika, sve napred pomenute učitelje premestilo je, po kazni, u najzabačenija sela Makedonije, Srbije i Bosne. Po optužbi Ministarstva vojske i mornarice, jedini rezervni oficir među nama Đorđe Nikolić razrešen je dužnosti rezervnog oficira kao »nacionalno nepouzdan«.

Za vreme zasedanja Ustavotvorne skupštine u Beogradu, krajem 1945. godine, Vasko Apostolov iz Dukata koga sam kandidovao za prijem u KPJ još 1939 — isporučio mi je pozdrave i želje mnogih poznanika da posetim Bosiljgrad. A, u proleće 1946, stiže kod mene delegacija sreza bosiljgradskog, koju je predvodio Simijon Apostolov iz Dukata. Želja i ove delegacije je bila da posetim bosiljgradski srez, a posebno Dukat i još nekoliko sela, u koja sam češće odlazio.

Tad sam već bio na službi u Belom dvoru — kod druga Tita. Zato sam ga obavestio o poseti ove delegacije, koja je preko mene uputila srdačne pozdrave drugu Titu, uz njihovo nadanje: da će se mnogi narodni problemi, pod rukovodstvom Komunističke partije, bolje rešavati.

Zatim sam Titu ispričao: kakve mi je direktive i uputstva dao Tempo (Svetozar Vukmanović) 1938. godine, pred odlazak na učiteljsku dužnost u bosilj gradski srez — kao i o političkom radu naprednih učitelja u ovom srezu. Dalje sam rekao: da zasad nema praktičnih uslova za posetu ovom srezu (s obzirom na nagomilane poslove oko Tita) — ali, da i u buduće ja ne mogu otići u ovaj srez — jer sam tom narodu govorio đa su Bugari, i kad na vlast dođe Komunistička partija, onda će se njihov nacionalni problem sigurno rešiti. »Druže Maršale« — produžio sam ja — »i u našoj zemlji i u Bugarskoj narod uvažava i usvaja predloge i mere komunista. Mislim da se mogu povesti razgovori sa drugovima iz Bugarske: da mi vratimo njima što je njihovo — a oni da vrate našoj Makedoniji naselja sa pirinskim Makedoncima.«

Drug Tito me je pažljivo slušao, a zatim rekao, uglavnom, sledeće:

— Da on sve to ima u vidu, a gledajući principijelno — da sam ja u pravu;

— međutim, da takve probleme nije jednostavno rešavati, i da takvih problema ima između mnogih zemalja;

— da je sad glavni problem: iščupati zemlju iz ruševina i nahraniti narod, a granične probleme ostaviti za kasnije, kad za to dođe vreme, i kad međunarodna situacija bude povoljnija.

Ivan Karaivanov, dugogodišnji radnik Kominterne, posle oslobođenja Bugarske vratio se u svoju zemlju i postao član najvišeg rukovodstva Bugarske radničke partije (komunista). Posle izvesnog vremena razišao se sa tadašnjim rukovodstvom Partije — i došao u Jugoslaviju. Kao starog znanca iz Kominterne Tito ga je prihvatio i predložio za poslaničkog kandidata Narodne skupštine FNRJ u Izbornom srezu dimitrovgradskom. Izbori za narodne poslanike održani su 26. marta 1950. godine.

Sa drugom Ivanom Karaivanovim upoznao sam se još ranije, kad je on posećivao Tita. A tad, 4. aprila 1950, Karaivanov me je pronašao

u Narodnoj skupštini i zamolio za poduži razgovor jednog od sledećih dana.

Tako smo se sastali u Predsedništvu vlade FNRJ, kada sam bio generalni sekretar vlade. Karaivanov mi je pričao da je u izbornoj kampanji, pored dimitrovgradskog sreza, obišao i bosiljgradski srez, u kome je čuo neverovatne priče o političkom radu komunista i naprednih učitelja pre rata. Zato je želeo da nešto o tome čuje i od mene.

U toku razgovora ispričao sam Karaivanovu o poseti delegacije iz Bosiljgrada, još 1946. godine, kao i mom razgovoru sa drugom Titom o davnašnjim željama i težnjama stanovnika tog sreza. Na kraju ovog našeg razgovora Karaivanov je obećao da će me posetiti posle povratka iz Bosiljgrada, pošto im je obećao da će održati nekoliko predavanja.

Posle izvesnog vremena, kad se Karaivanov vratio iz Bosiljgrada, bio je pun priča, i isporučio mi poziv Bosiljgrađana da obavezno sa njim posetim ovaj srez, pa i dimitrovgradski — dodao je on. Ostao sam pri svom stavu i obrazloženju, koja sam izložio Titu još 1946. godine.

I dok ispisujem ove redove, izašla je II knjiga sećanja Mome Markovića *Rat i revolucija,* u kojoj je na 306. strani zapisano sledeće:

> **»S Viktorom[7] sam raspravljao i oko nekih drugih pitanja, kao što je zadržavanje bosiljgradskog i caribrodskog sreza u okviru bugarske teritorije, tj. u granicama koje je proglasila fašistička Bugarska. Tražili su da se sve naše organizacije partijske :i narodne vlasti u ta dva sreza priključe njihovoj organizaciji.« I ništa više o ovom problemu.**

Beogradska »Politika«, od subote 7. marta 1987, na 4. strani, donela je opširan napis pod naslovom »Spor Rumuna i Mađara«, u kome, između ostalog, piše:

> **»Spor između Rumunije i Mađarske oko položaja mađarske narodnosti u Transilvaniji iznenada se zaoštrio i postao otvoren u međunarodnim razmerama, što je potencirano činjenicom da Mađari imaju najbrojniju u Evropi nacionalnu manjinu koja živi u drugim zemljama.«**
>
> **»Rumunski stav izražen je u dve tvrdnje: da je nacionalno pitanje u Rumuniji jednom zauvek rešeno i da su problemi oko ljudskih prava i manjina u Evropi nepostojeći, pa su rasprave u oba slučaja suvišne.«**
>
> **»Mađari smatraju da je pitanje položaja njihove manjine u Rumuniji krupno i da od njegovog rešavanja zavise i razvoj dobrosusedskih odnosa i opšta politička klima u Evropi na osnovama akta iz Helsinkija.«**

I ranije smo bili upoznati o raznim sporovima i između drugih socijalističkih zemalja iz ovog domena koji nisu blagovremeno rešavani.

[7] Stariju Atanasov Viktor, član CK KP Bugarske i bivši aktivista Kominterne. Za vreme rata, 1944. godine, bio jedno vreme sa 2. i 5. divizijom, a zatim u Toplici sa Glavnim štabom za Srbiju.

Očigledno je da u tim tretmanima ima raskoraka, te mislim da se može postaviti sledeće pitanje:

Otkuda i kako postoje razlozi i stavovi u rešavanju nacionalnih pitanja između komunističkih partija, koje nisu na vlasti — i komunističkih partija koje su na vlasti u određenim zemljama???

Frapantni primeri su da se pripadnici nacionalnih manjina u Rumuniji tretiraju kao »-Rumuni stranog porekla«, a da su u Bugarskoj pirinski Makedonci postali pravi Bugari.

3. ETIKA I KOMUNISTI — RAZMAH PARTIJE

Kao dosledni borci protiv fašizma, napredni učitelji koji su prisustvovali glavnoj skupštini Jugoslovenskog učiteljskog udruženja u Banjaluci (od 19. do 21. avgusta 1939. godine) učestvovali su i u manifestaciji Banjalučana, posvećenoj odbrani zemlje od fašističke opasnosti. U povorci sam bio do druga Jeremije Ilića Jegora, na čelu kolone. Pevali smo pesme čija je sadržina bila — odbrana zemlje. Kad je čelo povorke prošlo kroz proređene redove banovinske policij e, ne haj ući za njihove pozive da se raziđemo — naišli smo na kordon žanđarma koji su upotrebild pendreke i uspeli da razbiju povorku.

Na putu od Bosiljgrada ka Vionici, gde sam premešten — svratio sam u Užice gde sam dobio časopis «-Mladost« i saznao da je izabran nov CK SKOJ-a sa Ivanom Lolom Ribarom. U Užicu me je brat Zelimir upoznao sa Venijaminom Marinkovićem, članom MK KPJ za Užice, inače profesorom Užičke gimnazije. Venijamin je rodom iz Vionice, i tamo je imao oca i majku. On je svake godine jedan deo godišnjeg odmora provodio kod svojih roditelja, te je dobro poznavao ljude i odnose koji su vladali ne samo u Vionici već i okolnim selima. Njegova opažanja i sugestije mnogo su mi pomogli da se brzo snađem u novoj sredini.

Ali, prema onoj izreci da »niko nije prorok u svojoj zemlji«, tako je i mene Venijamin Marinković više orijentisao da politički radim u selu Pridvorici nego u Vionici i Čečini. Ova orijentacija pokazala se ipak dobrom, jer sam u selu Pridvorici naišao na mnogo dobrih ljudi. Ćak i opštinski delovođa Mile Brković bio je simpatizer naše KP, što je u ondašnje vreme bila prava retkost. Preko Mila Brkovića došao sam u vezu sa mnogim simpatizerima naše Partije, među kojima je bio najinteresantniji Mihailo Radonjić[8] iz Kojinovića, sa Velikih livada, na pola puta do Ivanjice.

Stari Radonjić se, posle lutanja po srednjoj Evropi, vratio u svoj rodni kraj nastavljajući borbu, započetu u svojoj mladosti. S velikim ponosom je pričao o tome kako je upoznao Lenjina na Cimervaldskoj konferenciji, kao i o podršci koju je pružio Lenjinu na samoj konferenciji, kada se Lenjin obračunavao sa kauckijanskim oportunizmom i socijalšovinizmom.[9] Bio je razočaran socijaldemokratima »svih boja«, a jedino

[8] Mihailo Radonjić, metalski radnik, rođen 1885, živeo je u Lozani (Svajcarska) i bio delegat Socijalističke partije Svajcarske na međunarodnoj socijalističkoj konferenciji u Gimervaldu, kod Berna. Po povlačenju naših snaga u Sandžak bio je uhvaćen od strane ljotićevaca i predat Gestapou. Umro je u Mauthauzenu od dobivenih batina posle jednog govora u kojem je veličao Crvenu armiju. O njemu je pisao profesor Beogradskog univerziteta Borivoje P. Tasić u »Politici« od 13. avgusta 1969. godine.

[9] Na ovoj konferenciji, 5. septembra 1915. sastali su se predstavnici socijalističkih partija Nemačke, Francuske, Norveške, Švedske, Holandije, Italije, Svajcarske. Poljske i ruski boljševici. Levim krilom konferencije rukovodio je Lerjin.

je Boljševičku partiju u Sovjetskom Savezu smatrao revolucionarnom partijom. Njegova stara brvnara, već sklona padu, bila je svratište svih naprednih ljudi, bez obzira na godine. Pod uticajem žive reči Mihaila Radonjića, stariji ljudi, prvaci građanskih partija i drugih strujanja, postajali su simpatizeri Komunističke partije. Tako je napredni zemljoradnik Lišanin, inače pristalica Zemljoradničke stranke, napustio svoju stranku i davao priloge za KPJ; a Dobrivoje Ćubrk, član tajne organizacije «-Crna ruka« i posilni pukovnika Apisa,[10] govorio je kako bi on u svoje vreme svakako pripadao Komunističkoj partiji da je ona postojala uoči proboja Solunskog fronta. I njega je očaravala budućnost koju je ocrtavao Radonjić: sa pobedom radničke klase i siromašnog seljaštva, a pod vodstvom Komunističke partije. Mlađi ljudi i omladinci sela Pridvorice spominjali si ime starog Radonjića sa velikim poštovanjem, smatrajući ga u neku ruku za narodnog proroka, koji im je sa velikim oduševljenjem govorio da su oni ta generacija koja će dočekati to novo doba kome teži celokupno napredno oovečanstvo.

Socijalističke ideje su još odavno strujale ovim krajem. Tadašnji član KPJ Milinko Kušić,[11] koji je zbog revolucionarnog rada na Beogradskom univerzitetu i u ovom kraju bio osuđen na dve godine robije, još je u to vreme tamnovao. U španskom građanskom ratu borila su se dva druga iz ovog kraja, dvojica članova KPJ. Jedan je bio rodom iz Sarenika, blizu Priličkog Kiseljaka. To je Obren Stišović. Drugi je bio Boško Petrović[12], iz sela Srednja Reka. Rad ove trojice drugova ostavio je svoj trag po selima gde su rođeni, a naročito delovanje Milinka Kušića u Ivanjici i okolini.

Međutim, članovi KPJ na teritoriji sreza moravičkog u to vreme bili smo samo Mićo Matović[13] i ja. Nas dvojica smo sačinili plan rada za naredni period, koji se sastojao u sledećem:

— prvo, politički rad po selima i stvaranje partijskog uporišta;

— drugo, politički i prosvetno-kultumi rad u Ivanjici, preko kulturno-umetničkog društva »Javor«; i

— treće, politički rad među učiteljima, preko sreskog učiteljskog udruženja, u nastojanju da se od naprednih učitelja stvori većina u sreskom učiteljskom udruženju.

Tako sam pri kraju 1939. godine formirao partijsku ćeliju na teritoriji sela Pridvorice i Vionice, čiji su članovi bili Mihailo Radonjić,

[10] Početkom 1917. godine došlo je do Solunskog procesa, u kojem su, presudom vojnog suda, osuđeni na smrt i streljani pukovnik Dragutin Dimitrijević Apis, major Ljuba Vulović i Rade Malobabić. Obnovom toga procesa 1953. u Beogradu, svi pripadnici organizacije »Crna ruka« su rehabilitovani, jer je dokumentovano dokazano da su bili nevino osuđeni. Inače, nacionalistička organizacija učestvovala je u dvorskim pobunama počev od 1903. godine, ikada su ubijeni Aleksandar Obrenović i njegova žena Draga.

[11] Milinko Kušić, rođen 1912. u Svestici kod Ivanjice, jedan od rukovodilaca naprednog studentskog pokreta u Beogradu; polit, komesar Užičkog odreda; prvi politički komesar 2. proleterske brigade, zatim komesar 4. krajiške divizije; kada je oboleo od tifusa izvršio samoubistvo. Proglašen za narodnog heroja.

[12] Boško Petrović, student, rođen 1914. u Srednjoj Reci, član KPJ od 1937. Poginuo u Spaniji.

[13] Milosav Matović, učitelj iz sela Dobrača (Arilje), rođen 1918. Clan KPJ. Poginuo kao zamenik polit, komesara 1. bataljona 2. proleterske brigade u selu Kalin, blizu Bugojna, 13. jula 1942. godine.

Milija Raković i ja kao sekretar ćelije. Milija Raković je bio najsiromašniji čovek u Pridvorici, retkog poštenja i dobre pameti. U njegovoj kući nije bilo patosa, a ni kreveta. Jedini nameštaj su sačinjavali jedna škrinja, u kojoj se nekad držalo rublje, i sinija sa nekoliko tronožaca. U svoj toj sirotinji Milija je imao ženu i dvoje dece, koji su ga neobično voleli i cenili.

Organizovani rad naše ćelije ubrzo je okupio priličan broj simpatizera iz Pridvorice i Viomice. Njima dvojici su pripali svi zaseoci Pridvorice — a meni centar opštine, Vionica i ostala sela okolo.

Od opštinskog delovođe Mila Brkovića saznao sam da se i sveštenik Miladin Pajević, kao i njegova žena, mogu smatrati naprednima, jer kod njih dolazi svakog leta Ljubivoje Pajević[14], napredni student iz Kaone (Dragačevo). Od popa Miladina sam saznao da su staru crkvu u Pridvorici zidale sluge Nemanjića, u isto vreme kad je građena Studenica, pa je tako i selo po tim »slugama pri dvoru« dobilo svoje ime — Prldvorica. Međutim, ako je to predanje i tačno, Pridvoričani nisu ni po čemu ličili na sluge pri dvoru, već obratno — većina se izjašnjavala za protivnike ondašnjeg dvora Karađorđevića, a bili su i otvoreni i oštri na flezikcu. To je u ono vreme bilo najrevolucionarnije selo u srezu moravi čkom.

Već s proleća 1940. godine naša ćelija je imala četiri kandidata za Partiju: Miloša Mila Brkovića, Dragišu Kovačevića, Zivorada Aleksića i Dobrišu Kovačevića.[15] Sve su to bili mladi ljudi, sa tek odsluženom vojnom obavezom. Osim ovih kandidata, bilo je niz simpatizera koji su davali novčane priloge za KPJ.

Ideju o potrebi orgamizovanja zadruge u Pridvorici za sva okolna sela dobro smo propagirali, te je ona prihvaćena od strane seljaka kao spas od nečuvene pljačke ivanjičkih trgovaca. Već u martu 1940. godine počeo je upis prvih članova nabavljačko-prodajne zadruge za Pridvoricu i okolinu.

Kad sam došao u Vionicu, poslužitelj u školi je bio vlasnik zgrade. Odmah sam to izmenio i za poslužitelja postavio najsiromašnijeg seljaka iz zaseoka Perišića. To je bio Periša Perišić, nosilac »Karađorđeve zvezde«, koji je još kao omladinac prešao preko Albanije i učestvovao na Solunskom frontu. Njegovi sinovi su bili prvi napredni omladinci u Vionici, a danas su članovi SKJ.

Jedna od izuzetnih seoskih žena u ovom kraju, bila je majka Venijamina Marinkovića. Iako joj je sin bio jedinac, potpuno je shvatila potrebu ilegalne borbe koju je vodila naša Partija. Kad sam joj izložio ideju o formiranju zadruge u Pridvorici, postala je najveći agitator u Cečini. Tetka-Stanku Marinković video sam ponovo 29. marta 1944. godine. Njen sin Venijamin poginuo je krajem novembra 1941. u Požegi. Njoj je to neko jednom prilikom rekao. Ona mu je odgovorila: »Komunisti kao moj Veljo ne mogu se uništiti.« Muža su joj četnici izbatinali

[14] Ljubivoje Pajević, član KPJ, borac Dragačevskog partizanskog odreda, 2. proleterske brigade, a zatim 1. proleterske brigade. Danas general-potpukovnik.

[15] Dragiša Kovačević je postao član KPJ u Moravičkoj partizanskoj četi 1941. Prilikom odstupanja naših jedinica za Sandžak svratio je kući da uzme preobuku, ali su ga Nemci iznenadili i ubili ispred kuće. Ostala trojica su i danas živi i članovi SKJ.

1942. godine i od toga je umro. Dok su ga četnici odvodili, tetka Stanka im je dobacila: »Ostavite njega stara i bolesna, vodite mene, majku vam koljašku. Ja sam rodila komunistu, ja isto mislim kao i moj sin.« Jedan od bandita joj je na to odgovorio: »Ti ćeš, stara kujo, da ostaneš sama iza njih i da ih oplakuješ. To će ti biti najveća kazna za tvoj komunistički jezik.«

U vreme 1939/40. godine, Ivanjica je bila zapuštena varošica, sa nešto malo zanatlija i kafedžija, kao i sa dve gazdaške firme koje su držale sve niti u čitavom srezu. Veletrgovac Radojica Jeremić pljačkao je seljake previsokim cenama kukuruza, pšenice i soli, a jerezovski poslanik, kafedžija Vukašin Spasović, držeći jedini hotel u Ivanjici, praktično je kontrolisao sve prolaske kroz Ivanjicu i davao zajmove uz zelenaške kamate — te je tako imao uporišta u gotovo svakom zaseoku moravičkog sreza. Otuda je bilo teško raditi u Ivanjici, gde je ovo zelenaško društvo dopunjavala saradnja sreskog načelstva sa policijskim pisarima, postavljenim uz asistenciju spomenutih dveju firmi.

I u takvoj situaciji, napredne snage ove varošice, oživele su rad sa omladinom preko kulturno-umetničkog društva »Javor«. Za predsednika je izabran Miloje Dilparić, sudski pripravnik, a za sekretara Dule Salević, student; članovi su bili: Milka Petrović, Milinko Velimirović, Milka Vučićević, Aco Nikolić, Periša Perišić, Tane Milenković, Borko Poledica — većinom studenti. Odlučeno je da se u prostorijama »Javora« pokrenu i zidne novine. Osim toga, osećala se potreba za umnožavanjem partijskog materijala, koji smo dobij ali u ograničenom broju primeraka. Sa Mićom Matovićem dogovorio sam se da poslove partijske tehnike obavljam ja. Radi toga sam rakijom snabdevao pijanca delovođu u opštini vioničkoj, a on mi je zauzvrat davao pisaću mašinu kad god sam je potražio. Tako sam u toku zime i ranog proleća 1939/40. umnožio sav raspoloživi partijski materijal i prekucao materijal za dva broja zidnih novina koje su već izlazile u »Javoru« u Ivanjici.

Ali, glavni teret rada na selu nosila je grupa naprednih učitelja u koju su, osim Miće Matovića i mene, spadali sledeći učitelji: Milinko Velimirović (Budoželja), Milan Vujović (Brusnik), Miloš Glišić (Prilike), Nikola Božanić (Cerova), Vidosav Punišić (Srednja Reka), Radoš Krivokuća (Bratljevo), Đorđe Mitrašinović (Kušići), Cvetko Velimirović sa ženom (Međurečje), Nada Dilparić (Milandža), Persida Stjepović (Pridvorica), bračni par Gavrilović (Sume) i drugi bračni par Gavrilović (Ivanjica), Đorđe Jokanović (Kovilje).[10]

U poznu jesen 1939. godine održana je u Ivanjici učiteljska skupština, na kojoj je za sekretara izabran Milosav Mićo Matović. Prilikom svakog prijema plate održavani su sastanci i interesantna predavanja sa diskusijom o tekućim temama iz života škole i učitelja. Većina učitelja su bili članovi učiteljske napredne zadruge »Vuk Karadžić« i kupovah sveske napredne biblioteke »Budućnost«, koju je uređivao poznati pedagoški radnik Miloš B. Janković.

Za vreme zimskog raspusta, krajem decembra 1939. godine, održana je u Beogradu Druga pedagoška nedelja, koju je organizovala naša zadruga »Vuk Karadžić«, nastavljajući društveno-političko, stručno i ide-

[18] Od napred pomenutih drugova i drugarica, nas sedmoro je bilo u 2. proleterskoj brigadi.

ološko uzdizanje svojih članova (u zgradi Saveza nabavljačkih zadruga, Poenkareova 21, danas Makedonska ulica). Tad sam prvi put upoznao Miodraga Matica, Rašu Plaovića i Radovana Zogovića. Jedne večeri posle završetka ove nedelje, okupili su se učitelji članovi Partije u jednoj sobi u Učiteljskom domu u Ulici kralja Milutina br. 66**. O borbama u Španiji govorio je Vlado Popović, jedan od učesnika u ovom ratu.**

Tada smo svi dosta čitali. U to vreme pojavile su se i nove knjige: *Kuća oplakana* od R. Bosanca (Rodoljuba Colakovića), *Spani ja* od Zan Riharda Bloha, *Kako se kalio čelik, Porodica stahanovaca, Sovjeti osvajaju Severni pol, Zdravlje u SSSR-u* (zbirka članaka naprednih lekara), *Staljinova biografija* i druge.

Zbog uspešnog rada sreskog učiteljskog udruženja, kao i kulturno-umetničkog društva »Javor« u Ivanjici, Petar Stambolić, tadašnji instruktor PK KPJ za zapadni deo Srbije, izneo je ideju da se formira rukovodstvo naprednog učiteljskog pokreta za zapadnu Srbiju, kao i sreski komitet za dva sreza (ariljski i moravički). Zbog toga je zakazao sastanak u selu Močiocima, kod Nebojše Jerkovića[17] **i njegove drugarice. Na taj sastanak smo pozvani Mićo Matović i ja. I tako, dok se još nisu ni otopili svi snegovi sa padina i ogranaka Golije, Javora i Mučnja, u rano proleće, krenuo sam od Golije preko Javora do ispod Mučnja na ovaj sastanak. Uz put sam imao priliku da se uverim u istinitost izreke koju često ponavljaju bistri ljudi ovih sela: »Oj, Golijo, gola li si; oj, Javore, jadan li si; aoj, Mučnju, mučan li si! Teško nama među vama!«**

Na sastanku u Močiocima razmatrana su sledeća pitanja:

1. Rad sreskih učiteljskih udruženja i njihova perspektiva;

2. partijsko-politički rad, formiranje sreskog partijskog rukovodstva, čuvanje ilegalnog materijala od provale, kao d stav povodom osnivanja raznih koncentracionih logora u zemlji;

3. sukob sa Krležom i njegovim jednomišljenicima.

Pošto je rad Sreskog učiteljskog udruženja u Ivanjici ocenjen kao uspešan, zaključeno je da Nebojša i njegova drugarica sa ostalim naprednim učiteljima u ariljskom srezu preuzmu sresko učiteljsko udruženje od šačice režimlija.

Nakon ovoga, diskutovalo se redom o svim srezovima užičkog okruga, popisani su članovi Partije i ostali napredni učitelji i razmatrane su mogućnosti za njihov dalji rad, kao i za našu pomoć i pomoć partijskim organizacijama.

Po drugoj tački dnevnog reda ovog sastanka, Nebojša, Mićo i ja podneli smo izveštaje o radu naših ćelija (osnovnih organizacija KPJ). Meni je zamereno da je ćelija prestara — s obzirom na godine starog Radonjića i preporučeno mi je da smelije primam mlađe ljude u Partiju. Orijentacija moje ćelije na propagiranje zadruge u ovom delu sreza ocenjena je kao primer konkretnog rada u masama.

U pogledu partijskog rada, instruktor Petar Stambolić nam je skrenuo pažnju na budnost i čuvanje partijskog materijala, koji smo počeli dobijati redovnije. Vlada Cvetković—Maček izneverila je očekivanja narodnih masa i sve više je skretala udesno. Ova vlada je organizovala koncentracione logore u Bileći i Lepoglavi, a, kako reče instruktor, čuje se

[17] Nebojša Jerković, učitelj, član KPJ, poginuo kao komandant Mačvanskog partizanskog odreda, krajem 1941. godine.

da će se formirati još jedan logor u Ivanjici. Zato smo resili da naše partijske organizacije povedu široku akciju prikupljanja dobrovoljnih priloga (čarape, rukavice, šalovi i džemperi) za drugove zatvorene u logorima.

Onda smo napravili pauzu i sišli u školsko dvorište, na čist vazduh. Nas trojica smo produžili razgovor i odšetali malo podalje, ostavljajući instruktora Stambolića i Nebojšinu drugaricu u nekom veselom raspoloženju. Kad smo zastali, Nebojša započe svoju priču. Kad su se on i njegova drugarica odlučili na brak, zakleli su se, da među njima neće biti nikakvih tajni, već potpuna otvorenost i iskrenost koja mora krasiti članove KPJ. Pridržavajući se tog zavetovamja — nedavno mu je njegova drugarica ispričala da povremeno održava najbliže odnose sa instruktorom Stambolićem. Drug Nebojša nam je dalje pričao da ga to saznanje povremeno muči — zato je rešio da nam, kao svojim najboljim drugovima, to saopšti i da čuje naše mišljenje.

U prvi mah, Mićo i ja, bili smo toliko iznenađeni, te nismo mogli ni reč da progovorimo — pa dok priberemo misli — pogledali smo u pravcu ono dvoje prestupnika. A, onda smo, naizmenično, počeli da objašnjavamo: neizvestan i težak rad profesionalnih revolucionara — pun opasnosti — i neredovnog življenja. I, ko zna, šta bismo sve napričali u saosećanju sa Nebojšom, da se Mićo Matović ne seti gospođe Kolontaj i njene propagande »-slobodne ljubavi« u Sovjetskom Savezu — protiv koje su se tamošnji drugovi borili.

Uskoro smo produžili sastanak o raspravi sa Krležom. O tome smo svi bili prilično obavešteni iz štampe koju smo tada čitali (»-Izraz«, »Mlada kultura«, »Danas«, »Umetnost i kultura«, »Pečat« i organ CK KPJ »Proleter«), Instruktor Stambolić je načuo da će u sledećem broju »Proletera« izaći članak sa tendencijom definitivnog obračuna sa Krležom, pa nam je skrenuo pažnju da dobro proučimo taj članak. Na ovu preporuku ja sam ljutito i nervozno reagirao, govoreći: šta tu ima da se proučava kada smo mi na strani naše Partije.

Osim redovnog zaduženja za svoj srez, po učiteljskoj liniji, bili smo zaduženi: Nebojša za srez zlatiborski i za srez dragačevski; Mićo Matović za požeški i crnogorski srez; a ja za užički i račanski, i ako stignem, za studenički srez. A, što se tiče formiranja partijskog rukovodstva za dva sreza, instruktor Stambolić je uzeo obavezu da ovo raspravi sa partijskim forumima.

Kao najudaljeniji prvi krenuh sa ovog sastanka, a Mićo Matović se diže da me isprati. Ukratko mi reče: da nije mogao ni sanjati da se tako nešto dešava među bliskim drugovima, kao što nam je Nebojša ispričao. To mu liči na malograđanski i buržoaski moral protiv koga se mi komunisti borimo. Bio je mišljenja da o tome treba obavestiti Zelja (sekretar OK KPJ za užički okrug) ili druga Tozu (S. Vukmanovića — Tempa), prvom prilikom ako ga sretnemo.

Nekako odmah nakon održanog sastanka u Močiocima vratio se sa robije drug Milinko Kušić, student filozofije na Beogradskom univerzitetu. Kušić je našem započetom partijskom i opštepolitičkom radu dao još više podstreka i snage, on nas je još više osmelio, a mi smo se sa njime ponosili baš zato što se u naše redove vratio sa robije, kao preka-

ljeni borac Komunističke partije. Od tada smo Mićo i ja odlazili u Ivanjicu, tj. kod Kušića, gotovo svake nedelje. Najčešće smo se sastajali kod kuće njegovog rođaka, u strani poviše Ivanjice. Ponekad smo zajedno svraćali na čaj u malu kafanicu koju je držao jedan simpatizer naše Partije. Kušić nas je upoznao sa drugaricom Olgom Jeremić, tetkom Vojkana Jeremića, inženjera, inače tadašnjeg simpatizera Partije. Olga je držala trgovačku radnju i jedva životarila u senci ivanjičkih trgovaca i zelenaša. Pripadala je jednom broju starih socijalista i komunista, kao što je bio i otac našeg druga Mike Velimiro vi ća, koga su neposredno pred oslobođenje zemlje ubili četnici. Tada je Olga bila simpatizer naše Partije. Ta kulturna i pametna žena povremeno je bila partijski punkt za kurire i ilegalni materijal. Postepeno smo svi mi, napredni učitelji kupovali robu u njenom dućanu, ostavljali i menjali knjige i ostale materijale, a pri tom bili obaveštavani o najnovijim događajima u Ivanjici i u zemlji.

Kušićev dolazak nas je nekako sve razmrdao. Iako smo do tada radili svim snagama, počeli smo se osećati nekako skučeno, a povremeno i potišteno zbog pojave nemorala u našim redovima. Zato smo, jednom prilikom, ispričali Kušiću šta smo čuli od Nebojše u Močiocima. Kušić se na to smrknuo i prozborio da je to najobičnija gadost, kojoj nije mesto u našim redovima! Završiio je time da će taj klipan iskusiti partijsku kaznu, a nas upozorio da o tom nikome više ne pričamo, jer su pred nama mnogo krupniji zadaci i važni događaji.

Krajem školske 1940. godine dobili smo iz Užica letak »Radnicima i radnicama Užica i okoline« sa potpisom »Mesna organizacija Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije«. Sadržina letka je bila aktuelna i prikladna i za selo, jer se govorilo i o porastu cena, špekulantima, štrajkovima radnika, s pozivom na borbu i jedinstvo radničke klase protiv svih nevolja koje je pritiskuju. Bilo je više slučajeva da nam seljaci posle pročitanog letka, u razgovoru, postavljaju pitanje zašto se ne iznose tegobe seljaka i zašto se jedan takav letak ne bi obratio seljacima. Zato smo Mićo Matović i ja za vreme školskog raspusta insistirali kod mog brata Zelimira da bar Okružni komitet pripremi jedan takav letak koji bi bio namenjen seljacima Užica i okoline. Sa ovim našim predlogom složio se i instruktor PK KPJ za Srbiju Petar Stambolić, koji je već nekoliko meseci živeo u našoj kući u Užicu i pomagao Mesnom i Okružnom komitetu Partije.

Sve do odlaska na partijski kurs u Sijarinsku Banju imao sam široke mogućnosti da posmatram bujanje partijskog i političkog rada u Užicu i okolnim srezovima. U sopstvenoj kući upoznao sam mnoge istaknute' drugove i drugarice, među kojima i sekretara PK SKOJ-a, drugaricu Ljubinku Milosavljević.

Na partijskom kursu u Sijarinskoj Banji, u trajanju od trideset dana, učestvovalo je sedamdeset i jedan član naše učiteljske zadruge »Vuk Karadžić«. To su bili članovi Partije, kandidati i čvrsti simpatizeri; koji su kasnije odigrali veliku ulogu u povezivanju seljaka sa radničkom klasom, i u pripremama za dizanje ustanka. Na kursu se izučavala Istorila SKP(b), politička ekonomija i praktičan rad na selu i u vojsci. Materijali su se izučavali i vodile diskusije po grupama, kojima su ruko-

vodili: Branko Rakić, Đuro Guberinić, Vukajlo Kukalj, Veljko Dugošević i Nebojša Jerković. A čitavim kursom je rukovodio Svetozar Vukmanović Tempo, koga smo tad zvali Toza. Kurs je završen sa potpunim uspehom. Nikada niko nije provaljen. Policija nije saznala da je u Sijarinskoj Banji održan partijski kurs. Kao najbolji dokaz uspeha ovog partijskog kursa jeste da su svi učesnici stupili u prve borbene redove 1941. godine.

Po povratku sa partijskog kursa u Sijarinskoj Banji bio sam sa grupom Užičana na pomenu dr Dragiši Mišoviću u Čačku. Krajem avgusta 1940. policija je vršila velika hapšenja u Užicu, Požegi i okolnim selima. Zato u Ivanjici nismo zatekli Kušića. Partija ga je uputila na partijski rad van ovog sreza. Stigao nam je i proglas Okružnog komiteta Partije »Seljacima Uzica i okoline«, koji smo umnožili u dosta primeraka i rasturili ga po svim selima moravičkog sreza. Proglas se obraćao siromašnim seljacima, a u njemu se, osim ostalog, pominjao ivanjički derikoža i zelenaš Radojica Jeremić; zbog toga je letak bio rado čitan, jer nije bilo seljaka u ovom srezu koji nije bar čuo za ovog veletrgovca.

Autoritet Partije naglo se širio, naročito u Pridvorici i okolnim selima, gde smo popularisali osnivanje zadruge. Javljalo se sve više upisnika za članove, te je bila sazrela situacija da se organizuje osnivačka skupština. Zadružni savet iz Beograda poslao je na ovu skupštinu svog delegata Veću Milosavljevića. Skupštini je prisustvovalo blizu stotinu seljaka, od kojih su oko šezdeset već uplatili uloge.

Iste jeseni okružno partijsko rukovodstvo se jednim proglasom obratilo i seoskoj omladini.

U prvoj polovini novembra održana je okružna partijska konferencija, na kojoj su, osim članova OK KPJ i članova MK za grad Užice, prisustvovali svi sekretari ćelija u užičkom okrugu. Mićo Matović, Nebojša Jerković i ja našli smo se u subotu uveče u mojoj kući u Užicu. Tu smo prenoćili, a izjutra rano u nedelju došao je po nas Ljubiša Vesnić, član OK SKOJ-a, koji je rukovodio obezbedenjem konferencije, i odveo nas u Duboki Potok (zaselak sela Buara), na pet kilometara od Užica, ispod puta koji vodi za Bajinu Baštu, u kuću Milutina Ivanovića, krojačkog radnika. Milutin je sa još nekoliko članova KP čuvao stražu van kuće, a njegova drugarica Milja je bila u kuhinji za sve vreme konferencije. Svi učesnici konferencije su stigli pre svanuća, a konferencija je počela rad u 7 časova.

U radu konferencije učestvovali su sledeći drugovi i drugarice: 2elimir Đurić, učitelj, sekretar OK; Vukola Dabić, radnik, član OK; Dobrilo Petrović, student, član OK i sekretar MK za grad Užice; Venijamin Marinković, profesor, član OK; Radoje Marić, radnik fabrike oružja, član OK i sekretar OK SKOJ-a; Mihailo Jevtić, opančarski radnik, član OK; Vojo Bojović, obućarski radnik, član MK; Milivoje Ječmenica, student, član OK SKOJ-a; Vitomir Pantović, radnik fabrike oružja, član MK; Cveta Dabić, radnica tkačnice, član MK; Stevan Colović, privatni nameštenik, sekretar ćelije u Radobuđi (ariljski srez); Dragoljub Đorđević, sudski pripravnik, sekretar ćelije u Požegi; Krsta Pajić, radnik, sekretar ćelije Godovik—Gorobilje (požeški srez); Nebojša Jerković, učitelj, sekretar ćelije u Močiocima (ariljski srez); Milosav Matović, učitelj.

sekretar ćelije u Brezovi (moravički srez); Ljubodrag Đurić, učitelj, sekretar ćelije u Pridvorici (moravički srez). Ukupno nas je bilo 16.[18]

Radu konferencije, u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, prisustvovao je Miloš Matijević Mrša, član PK KPJ za Srbiju i kandidat za člana CK KPJ.[19] **Drug Mrša je održao podužu uvodnu reč, u kojoj je govorio o međunarodnom položaju zemlje i Partije u uslovima kada već godinu dana besni drugi svetski rat, uoči sudbonosnih dana koji su očekivali našu zemlju od fašističke opasnosti spolja i iznutra, u uslovima terora nad radničkom klasom, kada se kod najširih masa budi klasna svest da pod vodstvom KPJ vode borbu protiv neprijatelja. Dokaz za to je preporođena KPJ, koja je u to vreme imala dva nacionalna centralna komiteta, šest pokrajinskih, više oblasnih i više okružnih komiteta, mnogo sreskih i mesnih komiteta i veliki broj ćelija sa blizu 7.000 članova KPJ. Zatim je govorio o postignutom jedinstvu u Partiji, koja je prebrodila dugogodišnju krizu i sada se nalazi u periodu snažnog poleta zahvaljujući novim kadrovima koji nisu opterećeni frakcijskim borbama u vrhovima i koji se bore protiv svih tuđih i antipartijskih elemenata.**

U diskusiji je učestvovalo više od polovine učesnika. O politici Partije na selu diskutovao je Mićo Matović. On je izneo naša iskustva iz moravičkog i ariljskog sreza, govorio je o probuđenosti seoskih masa, naročito seoske omladine, željne zabave i kulturnog života, o zadružnom pokretu na selu, o odjeku proglasa upućenih seljacima Užica i okoline i seoskoj omladini. Osim toga, Mićo je, u ime Nebojšino, moje i svoje, predložio stvaranje konsultativnih grupa za srezove, gde ne postoje sreska rukovodstva Partije (sreski komiteti), iznoseći pri tom naša česta sastajanja i dogovaranja o svim pitanjima. Stvaranje ovih grupa nije usvojeno, ali je preporučeno da se iskustva prenose drugarskom saradnjom i međusobnim pomaganjem. Međutim, u zaključke konferencije je ušlo da Okružni komitet treba da formira sreske komitete u srezovima gde za to ima uslova. Osim toga, naloženo je Okružnom komitetu da se u srezovima zlatiborskom, račanskom i crnogorskom što pre formiraju osnovne organizacije (ćelije).

Konferencija je završila rad u 19 časova, uz oduševljenje učesnika, koji su tiho zapevali »Internacionalu«.

Sa ogromnim poletom bacili smo se na rad posle ove partijske konferencije. Podneo sam izveštaj svojoj ćeliji. Upravni odbor zadruge je uređivao za zadrugu jednu brvnaru u Pridvorici. Već su bili gotovi spiskovi za prvu robu koju je trebalo doterati preko Ušća (Ibarska pruga).

Međutim, ivanjička čaršija, na čelu sa veletrgovcima i zelenašima Radojicom Jeremićem i Vukašinom Spasovićem, u dosluhu sa sreskim

[18] Od nas šesnaest učesnika ove partijske konferencije, samo smo nas dvojica doživeli oslobođenje zemlje. Svi ostali su izginuli u toku NOB, pa čak i drugovi koji su obezbeđivali konferenciju. Jedino je preživela rat drugarica Milja sa troje dece, koji su svi članovi SKJ. Ona nam je za vreme konferencije kuvala čaj i kafu.

[18] Miloš Matijević Mrša, rodio se 1902, na Kordunu, u selu Keatenovcu (Vojnić), u siromašnoj seoskoj porodici. Bio tekstilni radnik, obalski radnik i ložač na brodu. Clan KPJ od 1926. a već 1928. odlazi na kongres Komunističke omladinske internacionale. Na robiji proveo 6 godina. Ubijen od strane beogradske policije 1941, a uz najteža mučenja nije progovorio ni reči. Narodni heroj.

načelnikom, uspela je da me premesti, na planinu Ozren, u selo Kalauzoviće (poviše Sarajeva). U novo mesto učiteljevanja morao sam se javiti 15. novembra 1940. godine.

Posle mog odlaska žandarmi su sproveli u Ivanjicu nekoliko seljaka koji su bili najaktivniji oko osnivanja zadruge, među njima i Miliju Rakovica, člana moje partijske ćelije. U zatvoru su ih držali nekoliko dana. Policijski pisar Marinković i žandarmi pretukli su ih i naredili da se ulozi za zadrugu vrate seljacima. Pri tom su im otvoreno rekli da vlasti ne dozvoljavaju osnivanje komunističke zadruge.

4. PRVA SAZNANJA O SEKRETARU NAŠE PARTIJE

Za selo Kalauzoviće u Užicu se moglo saznati samo toliko da je planinsko selo, iznad Sarajeva, da se u blizini sela eksploatiše šuma, da ima dosta šumskih radnika, kao i da je školski nadzornik dobar čovek, poreklom iz okoline Užica. Za partijsko-politički rad na terenu pripremljeno mi je više brojeva »Narodne čitanke«, kao i lista »Radnik« — organa Ujedinjenih radničkih sindikata. Brat Želimir, kao sekretar Okružnog komiteta Partije, rekao mi je da se ne brinem ako me i otpuste iz službe, jer su Partiji potrebni odani članovi. Pni tome mi je dao još municije za pištolj koji sam dobio ranije i dodao da se Partija postepeno naoružava, pripremajući se za teške dane koji nailaze. Skrenuo mi je pažnju da ne štedim municiju i da se u šumama oko novog sela uvežbavam u gađanju, jer Partija postepeno prerasta u naoružani odred radničke klase i seljaštva. A na kraju našeg razgovora zanemeo sam od iznenađenja: rekao mi je da, mada krši izvesna pravila konspiracije, ne može a da mi kao bratu ne poveri jednu veliku tajnu, tj. da je video sekretara naše Komunističke partije, opisujući ga sa neviđenim oduševljenjem.[20]

Nije zato bilo nikakvo čudo što sam kao na krilima dogurao do Kalauzovića. Do zimskog raspusta radio sam kao nikad dotle. Škola je bila nova i planski sazidana, sa jednom učionicom, hodnikom i kancelarijom, kao i jednosobnim stanom za učitelja. Nalazila se na prikrajku sela, na jednoj livadici, od koje su počinjale velike šume planine Ozren. U poređenju sa ranijim selima u kojima sam službovao, škola mi je ličila na nekakvu vilu u vazdušnoj banji. Nadmorska visina sela sigurno se kretala oko 1.000 metara. Selo je bdio srpsko, a nošnja romanijska. Pošto je zima već počela da steže, zatekao sam u selu sve ljude sa glavama zavijenim u velike šalove, koje su retko skidah s glave. Tako je i poslužitelj Petar Milinković obavljao sve poslove oko škole ne skidajući svoj šal. Nije mu se sviđalo što je morao da obavlja poslove poslužitelja, te se nekako držao na odstojanju. Tek kad sam mu objasnio moj stav prema radu i počeo ga zvati domaćinom škole, počeo je sa mnom da razgovara.

Međutim, nije samo on bio takav. Svi u selu bili su gordi i ponositi. To je psihologija gorštaka, a posebno stanovnika oko legendarne Romanije. Ovde kapitalizam još nije bio prodro, niti je uspeo da razbije određene društvene odnose koji su se vekovima stvarali. Bio sam iznenađen postojanjem velikih zadruga u ovom i u drugim srpskim selima oko Sarajeva, a naročito na Romaniji.

Jednog dana Petar me odvede u kuću Marinka Grujića, predsednika Školskog odbora, inače starešine najveće zadruge u Kalauzovićima.

*° Kad je u oslobođeno Užice 1941. godine stigao drug Tito, odmah sam ga prepoznao prema opisu od pre nepune godine dana.

Cini mi se da je njegova zadruga brojala preko 40 članova. Posle rata, kad sam obilazio radne zadruge, uvek sam se sećao kako su najstariji članovi čiča-Marinkove zadruge podnosili izveštaj starešini i kako su se dogovarali za sutrašnji dan.[21]

Drugom prilikom, kad smo silazili za Sarajevo, uz put su mi seljaci pokazali zadrugu koja je imala 64 člana.

Svu pažnju, posle rada u školi, posvetio sam šumskim radnicima koji su radili duž šumske železnice od Šića do Srednjeg i od Srednjeg do Ivančica. Potpuno sam upoznao život i rad ovih trudbenika, koji je bio pretežak. Mahom su se hranili suvom hranom, a često spavali pod vedrim nebom. Većinom su to bili nepismeni seljaci iz okolnih sela, nepoverljivi prema pridošlici kao što sam bio ja. Zapazio sam da mnogo novaca ovih šumskih radnika odlazi za piće, što su i oni sami potvrđivali. Bilo je slučajeva da su odbijali da prime ono što sam im besplatno ostavljao da pročitaju, a neki čak nisu imali ni volje za bilo kakav razgovor.

Kad sam došao u Užioe za vreme zimskog raspusta, molio sam drugove da učine sve što je moguće da se brže partijski povežem sa Sarajevom, kako bih uspešnije radio sa šumskim radnicima.

Krajem decembra 1940. kraljevska jugoslovenska vlada zabranila je Ujedinjene radničke sindikate. Užička policija je upala u sindikalne prostorije u Užicu (31. decembra) i nije zatekla ništa, jer su radnici sklonili svu arhivu i ostalu imovinu. Po direktivi Partije, pripremane su demonstracije u celoj zemlji. Tako su Okružni i Mesni komitet Partije na brzinu pripremili demonstracije u Užicu, u kojima sam učestvovao, kao i mnogi napredni učitelji. Policija i žandarmi su nemilosrdno nasrnuli na demonstrante uz pucnjavu iz vatrenog oružja. Tom prilikom je smrtno pogođen radnik Radoje Marić, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a.

Da bi svoga slugu, komandira gradske policije Svetozara Aleksandrića, sačuvala od posledica ubistva koje je izvršio, kao i od revolta i gnušanja radničke klase i građana, policija je proturala razne vesti o tom događaju. Jedna je, na primer, bila da on, čak, nije ni ubio, odnosno da nije pucao. Zato sam, između ostalih, i ja otišao u sud i prijavio se za svedoka protiv ovog ubice.

O sreskim i okružnim sudovima kao institucijama buržoaskog, kapitalističkog poretka, nisam dotada ni razmišljao. Znao sam za zloglasni Sud za zaštitu države, koji je dejstvovao protiv radničke klase i članova naše Partije. Još šire se znalo za policiju i žandarmeriju kao za otvorene i neskrivene zaštitnike vladajućeg, nenarodnog poretka. Ali, saznanje koje sam stekao u Sreskom sudu dopunilo je moju predstavu o institucijama koje štite vladajući poredak.

[21] Kada sam za vreme rata, 21. juna 1943. godine, bio u selu Kalauzovićima, saznao sam da je poslužitelj Petar među prvima stupio u odred Ciče-Romanijskog. Posle Cičine pogibije, kad je nastalo kolebanje u odredima. Kalauzovići se prešli na stranu četnika, pa je poginulih seljaka bilo i među partizanima i među četnicima. Poginuo je i poslužitelj Petar. Tada sam u svoj *Ratni dnevnik* zapisao sledeće:

»U selo Kalauzoviće stigli smo oko 12 časova. Narod je četnički raspoložen. Nije se odazvao dobrovoljnim prilozima za ishranu naših jedinica, već se pristupilo rekviziciji. Ciča Marioko Grujić se drži skotski. Veli, da ni parče hleba ne da nikome, a ko hoće neka uzima silom.-« (Iz *Ratnog dnevnika* Ljubodraga Đurića, Beograd, 1966, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda)

Suđenje je bilo prava lakrdija, na kome su na brzinu pročitane naše skraćene izjave. Ostali drugovi radnici, koji su dali izjave kao i ja, bili su zajedno sa mnom poniženi i uvređeni kad je advokat ubice Milivoje Tadić pred sudom i pred svima nama izjavio da sud ne treba da pokloni nikakvu pažnju izjavama svedoka protiv njegovog branjenika, iz prostog razloga što se sve razbežalo posle prvog sukoba demonstranata sa policijom, pa da ima mesta sumnji u verodostojnost naših izjava.[22]

Posle ovog događaja raspršene su mi i poslednje iluzije o bilo kakvoj pravdi i pravičnosti u kapitalističkom poretku i njenim institucijama.

Zbog najbolje mogućnosti da se održavamo u kursu događaja koji su se gomilali jedan za drugim, kao i zbog povezivanja sa svim učiteljima u ovom delu Srbije, svi mi napredni učitelji obavezali smo se da ćemo prisustvovati velikom skupu učitelja oko 15. februara 1941. godine. Pri polasku u Užice na ovaj sastanak, svratio sam kod školskog nadzornika Radomira Kovačevića, u Sarajevu, da ga obavestim o svojoj nameri. On mi je dopustio da idem, ali me je zamolio da ako eventualno neko bude pravio pitanje o mom učešću na toj skupštini, da nikako ne govorim da me je on pustio.

Na ovu skupštinu su došli svi drugovi i drugarice koji su učestvovali na radničkim demonstracijama 1. januara, kao i još neki drugi. Napredne snage su povećali učenici 5. razreda Učiteljske škole, kao i dosta učitelja koji su nas simpatisali i bili potencijalni protivnici nenarodnog režima, mada su, mahom iz straha, često ćutali.

Argumenti i činjenice u pročitanim referatima bih su takvi da su dali osnovu za diskusiju o najvitalnijim interesima učitelja, dece i škole. Među prvima se za reč prijavio Mićo Matović. On je govorio trezveno, činjenicama razgolićujući sve dotadašnje nenarodne režime, koji nisu vodili računa ni o školi, ni o deci, ni o učiteljima. Kad je Mićo počeo da razgolićuje tadašnji Cvetković—Mačekov režim, počeli su da mu upadaju u reč učitelji istaknute režimlije, koji su već poodavno radili u Užicu. Posle Matovića govorio je Lazar Bjelić,[23] **učitelj iz Užica, inače upravnik Doma za decu bez roditelja. Ovaj dom se izdržavao iz nekih dobrotvornih fondacija, a bio je uporište skojevske i partijske organizacije. Mnogi drugovi koji su prošli kroz ovaj dom aktivni su učesnici u NOB. Pošto je Mićo Matović pobrao neviđen aplauz na kraju svog govora, ovaj naš stari kolega, Lazar Bjelić, odmah se obratio Mići i »-mladim kolegama«, rekavši da on ne razume šta mi to hoćemo. Zatim je počeo da savetuje mlade učitelje, kao da smo njegovi štićenici. Na kraju je dodao da je i on nekad imao «-usijanu glavu«.**

Bjelićev govor nas je ne samo naljutio već i isprovocirao, tako da je nekoliko mlađih učitelja zatražilo reč. Prvi sam govorio ja. Zapitao sam kolegu Lazara Bjelića šta on i njegovi jednomišljenici misle o brojnim premeštajima i progonima učitelja i učiteljica posle decembarskih izbora 1938. godine. On mi upade u reč i odgovori da je to razumljivo, jer su radili protiv vlade. A kad ga zapitah protiv koga sam ja to radio

[22] Milivoje Tadić, bivši socijalista, pa čak i odbornik i pravni referent komunističke opštine u Užicu, 1920. godine.

[23] I Lazar Bjelić se nekad smatrao komunistom (1920), a kasnije je bio pristalica svih nenarodnih stranaka i režima.

pre tri meseca kada sam premešten zato što sam pomagao osnivanje zadruge, on me ostavi bez odgovora. Zatim sam mu nabrojao nemilosrdna otpuštanja iz državne službe najboljih i najvrednijih učitelja, među kojima sam spomenuo svog brata Zelimira, Nebojšu Jerkovića i Tatjanu Polić. Pošto su mnogi učitelji iz ovih srezova poznavali sve troje pomenutih, slušah su me, u tišini, veoma pažljivo. Završio sam svoj govor potpunom osudom profašdstičkog i protivnarodnog Cvetković—Mačekovog režima, pozivajući sve učitelje koji vole svoj narod i svoju zemlju da u ovim sudbonosnim danima zbiju svoje redove i da se ne daju da ih zavedu starije kolege koji su služeći nenarodnim režimima sebi obezbedili mesta u gradovima.

Poslednje moje reči veoma su pogodile nekoliko izrazitih režimlija. Najviše je mlatarao rukama Lazar Bjelić. On je nešto galamio i obraćao se predsedavajućem, ali se, od povika većine i aplauza kojim su bile propraćene moje završne reči, nije mogao čuti. Kad se buka donekle smirila, Bjelić je, ne tražeći reč, pitao učenike 5. razreda Učiteljske škole šta će oni ovde i koga traže. To je još više razdražilo već formiranu većinu od seoskih učitelja, pa je galama ponovo uzela maha i potrajala prilično dugo.

Kad sam stigao u Kalauzoviće, posle nekoliko dana, primih poziv iz Sarajeva da se javim banovinskom školskom nadzorniku. Sidoh u Sarajevo, pa najpre svratih kod mog školskog nadzornika Kovačevića. On je, kao što smo se već dogovorili, kazao banovinskom školskom nadzorniku, koji je takođe bio na učiteljskoj skupštini u Užiou, da me on nije uputio niti sam ga ja pitao. Zamolio me je da ja potvrdim ove njegove reči.

U upravnoj zgradi Drinske banovine (danas zgrada Izvršnog veća Narodne skupštine Bosne i Hercegovine) saslušao me je lično banovinski nadzornik Časlav Gavrilović.[24] Pošto je sedeo u prvom redu za vreme učiteljske sretenjske skupštine u Užicu, prepoznao sam ga. On je slušao šta smo tamo govorili, te nije bilo potrebno da me u detalje ispituje. Interesovao se samo zašto sam ja onako glasno napadao postojeći sistèm u našoj državi i u našem školstvu. Ukratko sam ga upoznao iz kakve sredine potičem, kao i da smo sva tri brata učitelji, od kojih je jedan već otpušten iz službe, a da nas dvojicu progone onakvi kao što je naš stari kolega Lazar Bjelić. Pošto sam u Užicu zaboravio da spomenem proganjanje i mog starijeg brata Dragoslava,[25] to sam ovom prilikom napomenuo banovinskom nadzorniku.

Na kraju saslušanja, Caslav Gavrilović mi je saopštio da mu je veoma žao, ali da mu je naređeno da Ministarstvu prosvete uputi predlog za moje otpuštanje iz državne službe. Dodao je da je na tome naročito

[24] Caslav Gavrilović, nekadašnji član CK SKOJ-a; napustio redove KPJ, a poslednja stranka mu je bila protivnarodna JRZ. Od tih dana nisam ga video sve do 1946. godine u Užiou, na položaju direktora Učiteljske škole. Teško mu je bilo što sam ga prepoznao, te se nespretno izvinjavao zbog postupka prema meni.

[25] Moj stariji brat Dragoslav bio je kao učitelj devet godina u Makedoniji. Tamo je dobio tropsku malariju, pa je dobio premeštaj u selo Gvozdac (srez račanski). Ovim srezom je gospodario Miloje Rajaikovič, ministar u Stojadinovićevoj vladi. Pošto je brat radio za opoziciju, Rajaković ga je premestio iz ovog sreza, ostavljajući mu ženu u istom selu. Za vreme rata Dragoslav je bio intendant 2. proleterske brigade i komandant pozadine GŠ Srbije.

insistirao sreski načelnik iz Užica i da on tu ne može ništa učiniti, kao i da će osim mene biti otpušten i Milosav Matović.

Za sve vreme razgovora, koji nije ličio na saslušanje, ovaj čovek mi je izgledao čudnovato. Pitao sam se u sebi: otkud u tom čoveku neke simpatije i saosećanja, a ovamo predlaže otpuštanje iz službe. Ni nakraj pameti mi nije palo ono što sam tek posle rata doznao o njegovoj prošlosti. Verovatno se, dok je razgovarao sa mnom, podsećao na borbu koju je vodio, i verovatno o sistemu koji je i on nekada želeo da sruši.

Nije prošlo ni nedelju dana od ovog nemilog događaja, a u selo mi je stigao poziv za vojnu vežbu.

5. TRAGIČNI DOGAĐAJI 1941. GODINE

Kad sam prispeo u Užice, moj pešadijski puk »Stevan Neman ja« već je otišao na bivakovanje u selo Komoran, na reci Drenici, jugozapadno od Prištine. Posle nekoliko dana krenuo sam i ja tamo. A kako me je dočekao komandir moje čete kapetan Trifunović, najbolje je svedočanstvo u sledećem pismu:

»LJUBODRAG ĐURIC

B E O G R A D

Ul. Baba Višnjina broj 19
I sprat, stan broj 3.

Poštovani druže Đuriću,

Pre svega da Vam se predstavim. Ja sam Bačević Radisav, zastavnik u penziji, sa stanom u Titovom Užicu, ul. Heroja Dejovića br. 6/5, telefon 031/25-829.

Kao dečak od 14 godina znao sam za Vas. Upoznao sam Vas pred izbijanje Drugog svetskog rata u selu Komoranu, u Drenici — sada Kosovo. U to vreme, tačnije marta 1941. godine, dislociran je 4. užički puk iz Titovog Užica u Drenicu. Jedan bataljon tog puka se dislocirao u Kršnu Reku, a jedan bataljon, odnosno jedna četa tog bataljona u kući Bačević Marka, solunca, koji je umro 1978. godine u 107. godini života. Vi ste, druže Đuriću, došli kasnije nego što je ta četa, tog bataljona, bila smeštena u prostorije Bačević Marka u selu Komoranu. Sećam se kad ste došli u civilnom gradskom odelu sa mantilom. Sve do izbijanja rata 6. aprila 1941. godine, komandir te čete nije Vam dao vojničko odelo da se obučete. Sećam se i to kada je moj pokojni deda Bačević Marko, kao solunac sa »Karađordevom zvezdom«, rekao kapetanu koji je bio komandir te čete. Gospodine kapetane, zašto ne oblačite tog gospodina u vojničko odelo, ovo je rekao čisto naredbodavno, a kapetan mu je odgovorio. Znaš, deda, ovo je veliki komunista i njega ne smemo da oblačimo. Znam da se deda dugo sa tim komandirom objašnjavao u vezi Vas.

Druže Đuriću, kad ste dobili vojničku uniformu, Vi ste svoje odelo predali mojoj majci Zivani, koja je još živa, sa stanom u Kraljevo Ul. Nikole Tesle 7. Ona Vam je rekla, čuvaću ja vaše odelo dok se rat završi i samo se javite ja ću Vam ga poslati. Vi ste joj odgovorili nemoj da čuvaš moje odelo, nego ga daj da ga neko iznosi, jer ako doživimo da se rat završi, biće odela koliko hoćemo. To ste rekli i otišli sa pukom u Kačaničku klisuru da se bijete sa Nemačkim tenkovima.

O Vama sam čuo kasnije kad ste govorili na 6. Kongresu KPJ, ali me je sada polemika Vaša sa Dedijerom još više pobudila pa reših da vas podsetim na ove epizode još iz 1941. godine.

O Vašem odelu Vam mogu reći, ja sam ga nosio za vreme rata kao izbeglica, odelo i cipele, dok mantil moja majka Živana nije dala da ga niko nosi sve do 1948. godine. Tada mi je dala taj mantil te sam i njega iznosio sa ponosom. I sada kada joj pomenem to odelo, moja majka pita bože da li je taj čovek živ. Tako da Vas često pominjemo kao komunistu i čoveka.

Uvek ste mi služili kao nekakav uzor, time i sada zračite jer biti pravi komunista nije nikada bilo lako, a sada je najteže jer se ruše ideali za koje ste se Vi borili a i mi kasnije i za koje se i sada borimo, ali kako stvari stoje, bez mnogo uspeha.

Još samo par reči da Vam opišem kretanje naše dvadesetočlane porodice od 1941. godine do danas. Odmah posle kapitulacije mi smo morali da se iselimo iz Komorana, sve je porušeno. Bili smo za sve vreme rata u izbeglištvu u Kučevu. Prilikom nailaska partizanskih jedinica septembra 1944. nas trojica smo stupili u partizane. Posle završetka rata, celokupna porodica se vratila na imanje u Komoranu, ali su morali da ga opet 1960. godine napuste, sa istih razloga kao i 1941. godine, ali pod mnogo perfidnijim okolnostima. Svi moji stričevi i ostala rodbina se nastanila u Kraljevu, tu i sada žive. Ja sam ostao u JNA gde sam i penzionisan. Imam dvoje dece, imam unučiće i od sina i od ćerke po dvoje — raznopolno. Iz Vašeg feljtona ili polemike sam video da i vi imate decu i unučad, pa se time ponosimo. Vreme je učinilo svoje, ah ipak ostajem u nadi da se niste ni vi a ni ja i ostali borili uzaludno.

Izvinjavam se što sam sebi uzeo slobodu da Vam se ovim pismom javim, bez obaveze Vaše na odgovor, ali sam toliko imao želju da Vas podsetim na te daleke dane iz 1941. godine, na moga pok. dedu i ostalo.

Dana 10. septembra 1986. godine
U Titovom Užicu

Puno toplih pozdrava Vama i
Vašoj porodici
Radisav sa porodicom
(Radisav M. Bačević)«

Moj vod je spavao na tavanu čika-Markove štale, a ispod nas je u štali bio drugi vod. U tom vodu zatekao sam druga Đuru Medenicu,[26] studenta Pravnog fakulteta, inače člana KPJ. Pošto smo obojica bili re-

dovi, nije nam bilo teško da se upoznamo, jer smo obojica dobili partijske direktive za rad u vojsai. Ja sam iz Užica doneo samo nekoliko pri-

[28] Đuro Medenica je bio jedan od boljih komunista koje sam sretao u životu. Govorio je ono što je mislio — bez ikakvih ograda. Susretali smo se nekoliko puta posle rata, ali nakratko. Još onda je sagledavao tragediju koja nam se može dogoditi na Kosovu i Metohiji. Zato me je podsećao da zajednički zapišemo naš rad i nevolje koje su nas pratile. Tad nisam imao vremena za opširnije pisanje, ali sam sačinio zabeleške.

meraka »Narodne čitanke«, a drugovi su mi rekli da će Partija naći načina da uhvati vezu sa mnom ukoliko se bude menjao stav Partije prema odbrani zemlje. Inače, i dalje glavna linija Partije ostaje — odbrana zemlje od fašističkih agresora.

Ljudstvo 4. pešadijskog puka »Stevan Nemanja« regrutovano je sa terena bivšeg užičkog okruga. Pošto je ovaj puk i ranije u nekoliko navrata imao vojne vežbe u trajanju jednog ili dva meseca, međusobno smo se prilično poznavali. Osim toga, u ovom puku je bilo dosta radnika iz Užica. Zato smo Đuro i ja rešili da pored dnevnih razgovora organizujemo i večernje čitalačke časove po vodovima, pre sviranja povečerja. U tu svrhu smo, za prvo vreme, nabavili sveće, a kasnije i lampe za čitanje.

Iz večeri u veče, brzo smo iščitali »Narodne čitanke«, a zatim, smo prepričali ranije proglase Partije, recitovali pesme Šantića i Majakovskog, prepričavali razne priče i novele i, najzad, nabavljali dnevnu štampu iz koje smo tumačili najnovije, šture vesti. Interesovanje slušalaca u oba voda je poraslo, tako da su nas preko dana pripitkivali da li smo šta novo spremili za uveče. Posle nekoliko večeri, pojedinci su predlagali da se organizuje stražarčenje u slučaju nailaska dežurnog oficira i uvedu posebni znaci (krikovi) ako naiđe neko nepoželjan. Tako se postepeno uvlačila psihoza ilegalnog rada u oba voda, a Đuro i ja postali smo jedini autoriteti koje su vojnici bez pogovora slušali.

Ljudi su nam se obraćali za obaveštenja i tumačenje o odbrani zemlje, ukazujući na nedostatke u naoružanju i ishrani, kao i na nespremnost oficirskog kora. Postavljali su nam pitanja kako ćemo dočekati Nemce sa puščanim mecima. Svima nam je podeljeno po 100 metaka, bez i jedne bombe, dok je ostala vojnička sprema iznosila preko 30 kg. Vojska uopšte nije uvežbavana. Tek reda radi, pre podne je bilo malo egzercira. Sve je »mirisalo« na tešku tragediju koja će nas ubrzo zadesiti. Tome utisku se nismo mogli odupreti ni nas dvojica, pa je drug Đuro otišao da potraži partijsku vezu. Vratio se tužan, jer je i dalje ostala na važnosti direktiva odbrane zemlje, u kojoj komunisti moraju biti u prvim redovima. Đuro je stalno ponavljao kako mu ne ide u glavu da izginemo slavno ni za šta, tvrdeći da Partija ne zna o obimu sabotaže i radu »pete kolone«, pa će joj najbolji kadrovi izginuti.

Oba naša voda su naučila nekoliko revolucionarnih pesama, a najradije su vojnici pevali: »Lanci nam se kuju kleti...«

Napad fašističkih hordi na našu zemlju dočekali smo u maršu ka Prištini. Tu smo od rezervnih oficira Velimira Mićića i Stojadina Obrađovića,[27] inače članova KPJ, saznali da su Nemci provalili u našu zemlju i da je oficirskom koru saopšteno da je situacija teška. Neka komanda je naredila da se naša četa i jedna mitraljeska hitno prebace u Kačaničku klisuru, radi zatvaranja tog pravca. Prilikom utovara u kamione svi su pitali Đuru i mene šta da se radi. Naš odgovor je bio da moramo braniti zemlju od Nemaca. Do Kačaničke klisure iz kamiona su pobegli

[27] Velimir Mićić, stupio u Požešku partizansku četu, Užičkog NOP odreda, i poginuo 1941. godine.

Stojadin Obradović, sa većinom našeg puka, otišao u zarobljeništvo gde je bio aktivan na liniji NOP. Posle rata bio i sekretar sreskog komiteta Partije u Cajetini (Zlatibor). Umro pre nekoliko godina.

skoro svi radnici iz Užica. Jedan radnik mi je prilikom iskakanja iz kamiona rekao da više ne veruje da je i dalje linija Partije odbrana zemlje. A zatim je rekao da će pričati Zelju, ako živ stigne u Užice, kako sam otišao da ludo poginem. Kad su nas Nemci razbili na izlasku iz Kačaničke klisure, Đuro i ja sa 14 drugova krenuli smo ka Užicu i Crnoj Gori, da uhvatimo vezu sa Partijom i u susret novim događajima.

A prvi novi događaji bili su zabrinjavajući i zastrašujući. Već na krajnjim obroncima Sare (planine) počeli smo da nailazimo na pojedinačno, a kasnije i po nekoliko ubijenih vojnika iz ovih naših četa. Svi su pobijeni puščanim mecima, iz daljine, ostavljeni samo u gaćama i košulji sa mrljama krvi. Mi smo išli u koloni po jedan i na velikom odstojanju, tako je — na privid — izgledalo da nas ima mnogo više. Stigli smo u zaselak jednog šiptarskog sela, u kome se oko nas okupilo nekoliko ljudi, a najviše dece. Deca su počela opipavati kundake pušaka, skakućući oko nas. Jedan od Siptara zamoli Đuru i mene, da se malo izdvojimo od ostalih. Ispričao nam je sledeće: da ima brata studenta u Beogradu člana KP, a da je on kandidat za člana Partije, da su sve njegove komšije dobri ljudi; a da su svi puka sirotinja — što se, uostalom, videlo i po njihovom izgledu. On nas je dalje upoznao, da su se Siptari naoružali; da imaju i mitraljeze, te da dalje ovako ne možemo proći i da ćemo svi izginuti. On je već bio u susednom selu, koje se kompletno pobunilo protiv Jugoslovenske vojske, pa su na dve glavice između kojiih prolazi put postavili mitraljeze. Zato, ako mislimo da stignemo do Srbije, na žalost, veli on, jedino je rešenje da ovim poštenim ljudima, njegovim komšijama, predamo puške i municiju, kao i vojničku uniformu — a oni će nama dati njihova stara odela. Tako ćemo kao Siptari proći sve zasede u pravcu našeg kretanja. Njihove žene će isparati naše uniforme i prebojiti ih u crno. Tako će se ova sirotinja obući — a mi ćemo sačuvati živote. Ovaj Siptar je teško govorio srpski, pa je upotrebljavao dosta albanskih reči — ali ga je Đuro razumeo, jer je nešto naučio od njihova jezika radeći po partijskoj liniji oko Plava i Gusinja u Crnoj Gori. Uz put mi je Đuro prevodio kad se Siptar zaboravi i pređe samo na albanski jezik.

Dok smo nas trojica razgovarali, drugovi su se odmarali. Iz kuća su im doneli vode, pa i hleba. Ovu našu kompaktnu grupu nije trebalo mnogo ubeđivati, jer su imali potpuno poverenje u nas dvojicu. Samo je neko predložio da nam ovi naši novi prijatelji dadu »besu« da pas oni neće pobiti kad im predamo puške. Tako smo i učinili, i za izvesno vreme, dok smo se preobukli, bilo nas je 14 »Siptara« sa belim kečetima i sa prešnjacima, umesto naših cokula.

Pred polazak posavetovaše nas da ne idemo u koloni, već u grupi, i da kao nešto razgovaramo — naročito kad naiđemo na zasede — a da u ime svih nas Đuro dovikne zasedi — »Selam alejkum!« ili »Alejkum selam«, — kao otpozdrav. Srdačno smo se pozdravili i krenuli.

Tačno onako, kako su nam ovi ljudi govorili ugledasmo, posle nekoliko kilometara hoda, na glavicama, s jedne i druge strane puta po jedan mitraljez i po jednu glavu sa belim kečetom. Kad smo se sasvim približili, Đuro do viknu pozdrav, a onda se pojavi još po nekoliko belih »kečeta« — uz otpozdrav!

Uz put smo sretno prošli još nekoliko zaseda, i sutradan stigli u Novi Pazar. Ovde smo tek vid eli sabotersko delovanje »pete kolone«. Zatekli smo veliki broj rezervnih oficira, Kraljevčana, Čačana, Užičana i drugih — koje je »neka komanda« ovamo uputila, ali bez jedinica. Oni su se svi našli u oficirskom domu, a niko im nije mogao objasniti otkud oni ovde. Nemačke jedinice još nisu bile stigle u ovu varoš, u kojoj je vladala opšta pometnja. U toj gužvi natrapasmo na Milosava Milosavljevića Papudžiju, koji je bio u Užicu član MK Partije, pa poslat u Valjevo na partijski rad. Sa njim je bio još jedan Valjevac — Božić — simpatizer Partije. Kad smo upoznali Milosava sa našim namerama, odlučismo da odemo u oficirski dom i da objasnimo rezervnim oficirima očiglednu sabotažu i izdaju. Tamo pronađosmo priličan broj poznanika, koji su nas pažljivo slušali — dok su nas pojedinci sumnjičavo posmatrali, onako gologlave i u šiptarskim odelima. Bele kapice smo pobacali čim smo naišli na srpska sela. Utom neko povika da Nemci ulaze u varoš — te to pojača još veću neizvesnost, a oficiri pojuriše napolje. Pozvasmo nekoliko najpoznatijih da krenu sa nama ka Užicu. Međutim, i oni se izgubiše u opštoj gužvi. Đuro i ja pronađosmo našu grupu drugova, koji su za to vreme kupili hleba i duvana, pa krenusmo iz Novog Pazara u pravcu Duge Poljane i Sjenice.

II

6. U SUSRET NOVIM DOGAĐAJIMA

Uz put nas je prestigla povelika nemačka motorizovana kolona, koja je otišla ka Sjenici. Kasnije smo saznali da su Nemci oterali u zarobljeništvo ostatak našeg 44. puka »Stevan Neman ja«. Sa Đurom Međenicom smo đopešačili na Dugu Poljanu, odakle je Đuro otišao za Crnu Goru preko Sjenice — a ostatak naše grupe u pravcu Užica i Valjeva. Iz sela Rasne, blizu Požege, Milosav Milosavljević, sa nekoliko Valjevaca, otišao je ka Valjevu — a ja sa ostatkom grupe ka Užicu. Ni u Rasnoj, ni u Gorjanima, seljaci nas nisu hteli primiti na prenoćište, jer su bili zastrašeni prolaskom nemačkih jedinica, a i zbog našeg sumnjivog izgleda u pohabanim šiptarskim odelima.

U Užice sam stigao izjutra, na pravoslavni Uskrs, i za doručkom zatekao mlađeg brata Zelimira (sekretara OK KPJ za okrug užički) i Slobodana Penezića Krcuna (član OK). Naš otac Novica skuvao je kačamak za doručak.

Ukratko sam im ispričao šta se događalo našoj grupi. Onda su Zelimir i Krcun ispričali najnovije događaje. U gužvi, haosu i pometnji aprilske katastrofe, pričali su, u Užice je banuo Vladimir Dedijer sa društvom. Dedijer je uspeo da nagovori Želimira i još nekoliko članova Partije i Okružnog komiteta da s njim pođu ka Sarajevu, jer će se tamo negde ustaliti front i pružiti otpor nemačkim jedinicama.

Tako su dogurali do Bosne. Zelimir se sve vreme ovog uzaludnog puta kajao što je napustio teritoriju svog Okružnog komiteta. Kako se pometnja sve više pojačavala, uz saznanje da od nekog fronta u Bosni nema ni govora, Zelimir se sa Užičanima vratio kući.

Prvom prilikom, kasnije, kad je naišao jedan član Pokrajinskog komiteta, Zelimir se samokritički osvrnuo na ovu svoju grešku i tražio da ga smene sa dužnosti sekretara OK, jer je napustio svoju teritoriju u vreme kad je bila nužna pomoć partijskim organizacijama i komunistima.

Do kažnjavanja, pa ni do smenjivanja, nije došlo, samo je Zelimiru saopšteno da ubuduće bude budniji i da ne sluša nikakve Dedijere.

Pred rat u Bajinoj Bašti nije postojala organizacija Komunističke partije. Bilo je komunista pojedinaca i priličan broj simpatizera, a naročito među omladinom, ali oni nisu bili povezani u partijsku organizaciju.

U srezu račanskom pre rata je službovao veći broj naprednih učitelja-komunista i simpatizera KP. U Gvoscu, a kasnije u Kostojevićima je službovao Dragoslav Đurić, brat Ljubodraga i Zelimira, već poznatih komunista i političkih radnika. U selu Jeloviku je kao učitelj radio Tanasije Tasa Milosavljević, zet braće Đurića; u Zarožju — Strajin Nikolić; u Bačevcima — Miladin Mlado Kovačević; u Oklecu — Bogdan Pešić i dr.

U selima oko Bajine Bašte aktivno je delovala grupa studenata među kojima su najpoznatiji bili Slavko Petković iz Višesave, Radiša Đragojlović iz Piliće, Luka Dragojlović, đak, takođe, iz Piliće i dr.

U Gvozdac i Kostojeviće smo kod brata i zeta češće dolazili Željo i ja, donosili naprednu literaturu i štampu, održavali sastanke sa navedenom grupom učitelja. U ovim selima su postojali omladinski aktivi koji su zajednički čitali roman *Kako se kalio čelik* od Ostrovskog, zapise R. Porobića (Colakovića) sa robije — *Kuća oplakana* i dr.

Iz svih napred navedenih razloga, OK KP iz Užica uputio me je u Bajinu Baštu da formiram partijsku organizaciju. Ona je uskoro i formirana i njeni članovi bili su: Milenko Topalcvić, radnik; Rajak Pavićević, učitelj; Svetolik Dimitrijević, trg. pomoćnik; Milenko Trišić, zvani »Bimbo«, radnik; Mijo Ninčić, radnik i Cedomir Nešković, radnik.

Prvi sekretar organizacije bio je Milenko Topalović, a sastanci su održavani u okolini varošice, najčešće na starom turskom groblju kod vodovodnog rezervoara. Na sastancima su zajednički čitani *Osnovi lenjinizma,* zatim su članovi upoznati sa prvim proglasom Komunističke partije o ustaškom pokolju Srba u Bosni, komentarisana je novonastala situacija pod fašističkom okupacijom, itd. Već na prvim sastancima govorio sam o mogućnostima oružane borbe protiv okupatora i o pripremama za ustanak.

Za to vreme, u B. Bašti, stanovao sam kod sestre i zeta, takođe učitelja, koji su pred rat dobili premeštaj iz Makedonije u Bajinu Baštu. Jednog jutra, dok sam se u kuhinji brijao, upade poslužitelj iz sreskog načelstva i saopšti mi da me sreski načelnik poziva da sa njim dođem u zgradu načelstva. Pošto je kafa već bila na stolu, sestra ga ponudi i rakijom — što on prihvati. Pozvah sestru u sobu, te joj predadoh svoj pištolj koji će, po mom odlasku, predati Miju Ninčiću sa porukom da pohitaju pred načelstvo i da mi pomognu u bekstvu, ako me načelnik bude hapsio. Ninčić je stanovao u istoj ulici blizu sestre i zeta. Poslužitelj je bio siromašan i dobrodušan čovek i poznavao moju sestru, pa je poče tešiti.

Kad uđoh u načelnikovu kancelariju — potpuno se iznenadih. Za stolom je sedeo moj bivši sreski načelnik iz Bosiljgrada, koji je rasterao nas desetak učitelja po čitavoj Jugoslaviji. Ovaj gospodin načelnik mi ukratko ispriča da je d on pobegao od Bugara, ali pošto on zna »ko sam i šta radim« — on neće dozvoliti da u njegovom srezu «-za jednu nemačku glavu ide stotinu srpskih glava«. Zato mi, bez mnogo reči, naređuje da u roku od 24 časa napustim teritoriju njegovog sreza!

Pri izlasku iz načelstva spazih iNiinčića d sekretara Topalovića, koji su bili rešeni da upadnu u načelstvo ako se ja ne pojavim. Uveče smo održali poslednji sastanak. Pri kraju mi rekoše da će obratiti pažnju na načelnika Konstantinovića, već ispoljenog sluge okupatora. Ja sam otišao za Užice, a OK je uputio u Bajinu Baštu Dragana Pavlovića, studenta.

U to vreme u Bajinoj Bašti bila je nemačka posada od oko 25 dobro naoružanih vojnika sa oficirima, koja je bila smeštena u zgradi bolnice. Sreski načelnik Konstantinović, sa svojim prijateljima, sarađivao je sa Nemoima i izvršavao sva njihova naređenja. On je bio organizator svih poterà za partizanima, kao i izvršilac rekvizicija po selima ko-

je su Nemci nametnuli. Saznalo se đa je Konstantinović osmog septembra bio u Užicu na referisanju o partizanskim akcijama u ovom kraju. Zato je uveče devetog septembra u varošicu stigla partizanska udarna grupa, koju su sačinjavali Mijo Ninčić, Dragoljub Bešlić Saban i Rajko Tadić, sa zadatkom da ubiju načelnika Konstantinovića. Oni su uspostavili vezu sa načelnik ovim šoferom, koji je bio simpatizer partizana i napravili zasedu kod Poreske uprave gde je načelnik trebalo da izađe iz automobila. Kad se Konstantinović pojavio, drugovi su ga izrešetali pištoljima, posle čega je odmah umro. Tako je Mijo Ninčić, sa ostalim drugovima, održao reč koju je meni dao prilikom odlaska za Užice.

Da bi pojačao partijsko-politički rad na Zlatiboru, Okružni komitet je rešio da me pošalje u zlatiborski srez. Međutim, pred Okružni komitet Partije iskrsnuo je tada jedan nov problem. Naime, veći broj članova KPJ i simpatizera izbegao je zarobljavanje i vratio se u užicki kraj. Preko petokolonaša, špijuna i drugih izdajnika, nemačka Feldkomandantura u Užicu saznala je to, pa je izdala naredbu da se svi obveznici Jugoslovenske vojske prijave Feldkomanđanturi. Na ovu podmuklu naredbu Okružni komitet Partije je brzo i dobro reagovao. Preko svih komunista, simpatizera, skojevaca i omladinaca razglašeno je da sc niko ne prijavljuje nemačkim vlastima, a ukoliko situacija bude zahtevala, da se pređe na polulegalmi ili ilegalni način delovanja i življenja. Brutalne kazne kojima je okupator zapretio zaplašile su samo mah broj obveznika bivše Jugoslovenske vojske. Svi koji su se prijavili Feldkomanđanturi, odvedeni su u zarobljeništvo.

Za članove KPJ i simpatizere koji se nisu odazvali naredbi Feldkomandanture postavio se problem njihovog legalizovanja i racionalnijeg uključivanja u politički rad. Zahvaljujući pronicljivosti i snalažljivosti člana Okružnog komiteta Venijamina Marinkovića, jedan broj članova Partije i simpatizera ubrzo je legalizovan na taj način što ih je uprava drinske banovine u Užicu postavila za učitelje po selima, a profesore i pravnike, kao i još neke, u Užicu i drugim mestima. Tu uslugu Partiji činio je Caslav Gavrilović, načelnik Banske uprave u Užicu.[28] **Tako sam i ja postavljen za učitelja u zlatiborskom selu Drenovi.**

U Užicu je 25. maja 1941. održano partijsko savetovanje 25 delegata s teritorije užičkog okruga. Među delegatima smo bili Zelimir Đurić, Dobrivoje Vidić, Slobodan Penezić Krcun, Ljubomir Mićić, Dragoljub Đorđević, Stevan Colović, Vukola Dabić, Jevrem Popović, ja i drugi. Ovom skupu užičkih komunista prisustvovao je i član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Blagoje Nešković. Tad sam prvi put video Neškovića, a ponovo smo se sreli tek 1944. godine, kad je Blaško stigao sa 1. južnomoravskom brigadom u jeku VI neprijateljske ofanzive. Pored ostalog, ovo savetovanje je raščistilo sve dileme, ukoliko su one postojale kod pojedinaca, i komunisti su shvatili svrhu svog budućeg rada. Na savetovanju je bilo potpuno jasno istaknuto da u našoj zemlji za Nemce ne sme biti mira, a predstojeća aktivnost komunista mora da uključi i ozbiljne pripreme za oružani otpor.

[28] To je onaj isti Caslav Gavrilović koji me je krajem februara 1941. predložio za otpust iz državne službe. O njegovoj prošlosti, kao i postupku prema meni, znao je Venijamin Marinković. Gavrilović je pristao da pomaže KPJ, i od maja 1941, ostao dosledan svome obećanju.

Još ranije je u zlatiborski srez poslat Dobrilo Petrović, student, mače član MK Užica. Posle ovog savetovanja meni je rečeno da sam sa Dobrilom Petrovičem odgovoran za partijsko-politički rad u zlatiborskim selima i da što ranije pristupimo formiranju partijske ćelije, koje do tada nije bilo. Takođe mi je skrenuta pažnja, da pored naprednih učitelja, u selima ima naprednih omladinaca i skojevaca iz užičkih škola, kao i naprednih radnika koje je vihor rata vratio u rodni kraj. Osim toga, na Zlatibor se vratilo nekoliko aktivnih oficira bivše Jugoslovenske kraljevske vojske, među kojima je bio general Krsta Smiljanić, u Ljubišu. I sa njima je trebalo razgovarati.

Radi održavanja veza sa Okružnim komitetom u Užicu, kao i bržeg obilaska sela duž puta do Jasenove, Okružni komitet mi je dodelio jedan bicikl. Predat mi je i jedan paket ilegalnog partijskog materijala u kome se nalazio proglas CK KPJ, »Proleter«, *Osnovi lenjinizma,* zatim brošure za selo »Narodna knjiga«, »Narodna čitanka«, kao i više primeraka raznih dobrih knjiga, među kojima *Mati* i *Kako se kalio čelik.*

Već 1. ili 2. juna 1941, u sumrak, u zgradu osnovne škole stigao je Dobrilo Petrović. To je bio prvi sastanak Petrovića i mene u Drenovi, nakon koga su se redali ponovni sastanci. Jedinu teškoću Dobrilo Petrović je video u razbacanosti zlatiborskih sela, kao i udaljenosti Mokre Gore i Kremana, što je zahtevalo velika pešačenja. To je, istovremeno, bila i smetnja za održavanje sastanka partijske ćelije, koju je tek bio formirao. U ovu ćeliju su ušli Branko Delić, učenik užičke gimnazije iz Šljivovice; Rađen Simović, stolarski radnik iz Dobroselice i Vlajko Bogićević, sarački radnik iz Mokre Gore. Njen sekretar je bio Dobrilo Petrović.

Početkom juna održano je u okolini Užica drugo značajno okružno savetovanje komunista, na kome je prisustvovao i Dobrilo Petrović. Ovom savetovanju ponovo je prisustvovao Blagoje Nešković, član PK KPJ za Srbiju. Na savetovanju su doneti značajni zaključci među kojima su: da se pri sreskim komitetima formiraju sekcije za vojna pitanja, da se otpočne sa prikupljanjem oružja, municije, eksploziva, sanitetskog materijala, hrane i dr., da se evidentiraju oficiri i podoficiri članovi KPJ, kao i da se počne sa obukom omladinaca u rukovanju oružjem. Posle ovog sastanka Petrović je svratio kod mene i doneo ove nove direktive. Okružni komitet je poručio da se poveća budnost u radu i da se ne veruje žandarmima, jer otvoreno sarađuju sa Nemcima, te da se izbegava noćenje u osnovnoj školi u Drenovi.

Uskoro je formirana i druga partijska ćelija za sela istočno od Cajetine, u kojoj smo bili Mićo Cicvarić, Nedeljko Kovčić i ja — pravnik, radnik i učitelj — sekretar sam bio ja.

Obavljani su mnogi razgovori po selima i zaseocima sa potomcima Dimitrija Tucovića, starim socijalistima, naprednim učiteljima, naprednim sveštenicima Smiljanićima, formirane mnoge omladinske čitalačke giupe.

Đački roditelji sela Drenove bili su zadovoljni što su dobili učitelja. Svi su bih predusretljivi, a naročito Radmilo Krejović, predsednik školskog odbora i Budimir Filipović, član odbora. Sve otvorenije sam pričao Radmilu Krejoviću o svrsi svog dolaska u ovaj kraj. Uskoro je Radmilo postao jedan od sigurnih i najpouzdanijih saradnika u organizovanju oružanog ustanka u zlatiborskom srezu, a njegova kuća uporište

i mesto sastanka komunista, mesto za čuvanje partijskog i drugog materijala, punkt iz koga su se granale veze širom zlatiborske površi. Rađmilo Krejović se pokazao i kao dobar poznavalac prilika, ljudi i odnosa među njima u ovom delu Zlatibora. On je čuo da se u Ljubišu nalazi general Krsta Smiljanić, zajedno sa još nekim oficirima bivše jugoslovenske vojske, koji nisu hteli da odu u zarobljeništvo. Po narodu se pričalo da je nekadašnji komandant čuvene Drinske divizije general Smiljanić veliki protivnik Nemaca, pa je Radmilo Krejović pristao da pođe u Ljubiš i ugovori susret generala Smiljanića sa mnom.

Povodom napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, komunisti su pojačali organizovani rad preko sastanaka ćelija, omladinskih i drugih sastanaka. Osetivši organizovane pripreme KPJ za oružani ustanak, okupator i domaći izdajnici hteli su još u začetku da ih onemoguće. Zbog toga su preduzeli niz hapšenja komunista i simpatizera u Užicu i okolini. Ova hapšenja nisu uspela, uhvatili su nekolicinu koji se nisu na vreme sklonili. Dvadeset trećeg juna uveče jedna kaznena ekspedicija, koju su sačinjavali Nemci i domaći izdajnici, krenula je u selo Drenovu da uhvati Dobrila Petrovića i mene. Međutim, i ovde im je pokušaj propao. Petrović još nije bio stigao u Drenovu, a ja, primetivši približavanje nemačkih kamiona, u poslednjem času napustio sam školu.

Posle bahatog pretresa škole Nemci su upali u spavaću sobu i uperili mašinke ka krevetu u kome je spavao moj mali sin Vladimir, pokriven preko glave. Jedan Nemac je strgnuo prekrivač, pa kad je video kako dete spokojno spava — uzdahnuo je i pomilovao malog po glavi.

Kad su dobili odgovor od moje supruge Zagorke da sam otišao za llžice — produžili su za Ljubiš. Izjutra, 24. juna, neprijatelj se kamionima vratio prema Užicu, odvodeći sa sobom generala Krstu Smiljanića i kapetana biv. Jugoslovenske vojske Milovana Smiljanića. Tako je propao moj sastanak sa generalom.

Uskoro je formiran Užički partizanski odred, koji je dobio ime »Dimi tri je Tucović« po najistaknutijem revolucionaru i vođi socijalističkog radničkog pokreta u Srbiji s početka ovog veka. Zaredom su osnivane čete Užičkog partizanskog odreda. Tako se 13. avgusta 1941, u Smiljanskom Gaju, ispod Cigote, okupio 21 borac Zlatiborske čete. Za komandira čete izabran je Vojin Petrović Vojko, obućarski radnik, dužnost političkog komesara poverena je meni, učitelju, dok je Dobrilo Petrović, student, ostao i dalje odgovoran za partijski rad u četi i van nje.

Zlatiborska partizanska četa, prilikom formiranja, dobila je ime »Petar Popović Aga«, po istaknutom revolucionaru, organizacionom sekretaru Centralnog komiteta SKOJ-a, obućarskom radniku, koji je 14. avgusta 1930. u Zagrebu u 26-oj godini života poginuo u borbi protiv nenarodnog režima. Rođen je 1905. u Užicu. Detinjstvo je proveo u Domu ratne siročadi u Užicu. Krajem Ì923. postao je član Mesnog komiteta SKOJ-a u Beogradu. Godine 1924. Partija ga je poslala u Moskvu na Sverdlovski univerzitet. Pošto je završio univerzitet, 1928. se vratio u zemlju. Kada je imao 23 godine postao je član Centralnog komiteta SKOJ-a. Njegovo herojsko držanje pred klasnim neprijateljem postalo

je svetli primer na kome su se vaspitavale nove generacije komunista i omladinaca.

U toku popodneva, 27. avgusta, u četu je stigao kurir Okružnog komiteta KPJ za užički okrug. Cetu je lako pronašao, jer su seljaci, pričao je on, znali gde se ona nalazi, a o njoj su pričali gotovo čuda. Doneo je, prvi put, umnožene vesti na šapirografu i pismo za Krcuna i Komandu čete. Krcun je jedno vreme bio u Zlatiborskoj četi, pomažući u prikupljanju dobrovoljaca koje je on poznavao. Tada je Krcun pozvan da dođe u Okružni komitet, a komandi čete je preporučeno da onesposobi železničku prugu Uzice — Višegrad. Takođe je zahtevano da se širi politički rad po selima, omasovlj ava četa, kao i da češće menja mesto logorovanja, da bi se izbegle potere nemačkih kaznenih ekspedicija.

Pošto su žandarmi već bili saterani u Cajetinu, a opštine više nisu funkcionisale u većem delu sreza, četa je bila jedina naoružana sila koja je kontrolisala sela. Zato je rešeno da se krene ka rušenju pruge Užice—Višegrad, jer su njome nekažnjeno prolazili nemački transporti. Posle govora političkog komesara, prisutnih 38 naoružanih boraca u četi su pred rukovodstvom položili zakletvu. Uzbudljivo su odjekivale planinom reči partizanske zakletve:

— Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja, koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda zaklinjemo se da ćemo disciplino vano, uporno i neustrašivo, ne štedeći svoje krvi i živote, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkih osvajača i svih narodnih izdajnika.

Tada je i borcima Zlatiborske partizanske čete prvi put saopšten i borbeni pozdrav jugoslovenskih partizana:

SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!

Posle polaganja zakletve, Krcun je otišao prema Užicu u Okružni komitet, a četa je krenula prema Sarganu da izvede veću akciju — rušenje železničke pruge Užice—Višegrad. Do 13. septembra, Zlatfborska četa se bavila na ovoj komunikaciji, i popalila skoro sve železničke stanice i postaje od Mokre Gore do Užica, uništavajući pri tom sistem veza uz rušenje pruge na više mesta i u tunelima. Tako je ova nemačka komunikacija onesposobljena.

Zato je nemačka komanda iz Užica odlučila da uništi Zlatiborsku četu. Noću između 13. i 14. septembra 1. bataljon 724. nemačkog puka iz Užica, ojačan kvislinškom žandarmerijom, krenuo je u dve kolone prema Sokića kolibama, na kraju sela Tripkove — gde se četa odmarala. Jedna neprijateljska kolona došla je sa severa od železničke stanice u Staparima, a druga s juga od puta Užice—Čajetina. Još zora nije bila zarudela kad su stražari probudili komandu čete i borce. Oni su primetili da kroz šumu promiču neke čudne male plave svetiljke. Po kretanju tih svetlosnih signala Komanda čete je zaključila da neprijatelj opkoljava četu sa svih strana. Odmah je prema neprijatelju isturena 2. desetina sa puškomitraljezom sa zadatkom da uspori kretanje neprijatelja prema logoru, dok ga ne napuste ostale tri desetine. Ovima je na-

ređen proboj kroz neprijateljski obruč, u raznim pravcima i određeno novo zborno mesto — Vermezovića kolibe.

Ubrzo se začulo zapomaganje i lelek žena, a zatim se ukazao mesoviti streljački stroj u kome su se, pored Nemaca i žandarma, nalazili pohvatani seljaci i njihove žene iz obližnjih zaselaka. Ovom lukavstvu nemačkih vojnika i žandarma niko se nije nadao. Bacati bombe ili pucati u pravcu stroja značilo je poubijati i one koji su četu hranili. Međutim, na pojedinim delovima streljačkog stroja ukazale su se pukotine, jer su posle prvih pucnjeva seljaci i žene polegali, a sa njima i plašljivi žandarmi. To su iskoristile đve desetine i bez gubitaka se probile. Druga Drinčićeva desetina otvorila je vatru iz puškomitraljeza i pušaka na Nemce i žandarme. Posle trećeg juriša Nemaca i žandarma, i kad je Drinčić na njih bacio dve bombe — desetina se takođe probila bez gubitaka. Jedino je 1. desetina nastradala. Poginula su tri borca: Dušan Delić, krojački radnik iz Šljivovice, Novak Lazović, zemljoradnik iz Alin Potoka i Toma Biljanović, geometar iz Zemuna, koji je radio u Užicu i bio član KPJ.

Ogorčeni što im plan uništenja čete nije uspeo, Nemci su tela izginulih boraca Zlatiborske čete doterali u Užice i obesili 16. septembra na užičkoj pijaci, računajući da će s tim zastrašiti stanovništvo. Zajedno sa poginulim drugovima Zlatiborske čete Nemci su obesili i Milisava Đogandžića, kafedžiju rođenog u selu Drijetnju, ubivši ga u Užicu na ulici u kojoj je živeo.

U toku celog dana dim se izdizao iznad Sokića koliba, iznad plastova sena i nekoliko kuća koje su Nemci popalili.

7. OSLOBOĐENJE ČAJETINE I U2ICA — UZlCKA REPUBLIKA

Do sredine avgusta 1941. Srbija je imala 21 naoružan i dobro organizovan partizanski odred. Ustanak je uzdrmao celokupan okupacioni aparat, poremetio sve nemačke planove o mirnoj eksploataciji prirodnog i ljudskog potencijala Srbije i prisilio okupatora na drukčiji odnos prema srpskom narodu. Kad su, najzad, uvidele da su Aćimovićev takozvani Savet komesara i njegovi žandarmerijski pukovi nemoćni da se odupru partizanskim napadima — nemačke okupacione vlasti u Srbiji odlučile su da raspuste komesarsku upravu Milana Aćimovića i u Srbiji obrazuju kvislinšku »vladu«, koja bi imala veći ugled od Saveta komesara. Tako je 29. avgusta 1941. u nemačkoj komandi Srbije objavljeno da je formirana vlada Milana Nedića, armijskog generala i ministra vojske bivše Kraljevine Jugoslavije. Članovi te vlade bili su ljotićevci i druri fašisti i izdajnici. Nemačka uprava je odobrila novoj vladi da organizuje posebne vojne odrede, takozvane Srpske oružane sile, čiji će glavni zadatak biti da pomognu nemačkoj vojsci u gušenju oružanog ustanka i zavođenju reda i mira. U isto vreme je Dimitriju Ljotiću, odnosno njegovoj političkoj organizaciji »-Zbor«, dopustila da stvara partijske fašističke odrede, koje su oni zvali dobrovoljačkim. Ambiciozni Milan Nedić, koji se zanosio idejom da postane »otac« Srbije, izbacio je parolu »Srbi, na okup!« i svoju vladu deklarisao kao »vladu srpskog spasa«, koja je tobože trebalo da spase srpski narod od okupatorskih represalija.

Pojava Nedićeve vlade nije zbunila i zabrinula narodne borce, niti je zaustavila polet narodnooslobodilačke borbe. Zahvaljujući uspesima koje su partizanske čete Užičkog odreda postizale na terenu užičkog okruga, bilo je omogućeno da se održi vojno-političko savetovanje rukovodilaca oružanog ustanka u užičkom kraju. To je bilo oko 6. septembra 1941. u selu Gorobilju, nedaleko od Požege. Savetovanje su sazvali PK KPJ za Srbiju i Glavni štab partizanskih odreda Srbije. Na hjemu su učestvovali članovi OK KPJ za užički okrug, Štab odreda i nekoliko predstavnika komandi četa Užičkog partizanskog odreda. Kao Predstavnik Zlatiborske čete sastanku je prisustvovao Dobrilo Petrović, partijski rukovodilac čete i tadašnji član OK. Tom prilikom je drug Rodoljub Colaković, član Glavnog štaba partizanskih odreda za Srbiju, Užičkom odredu preneo direktivu Vrhovnog komandanta druga Tita o stvaranju slobodne teritorije na prostoru zapadne Srbije. Trebalo je da se zapadna Srbija, a naročito užički okrug, što pre očiste od okupatorskih snaga i kvislinga i da se tu stvori čvrsta i dobro organizovana slobodna teritorija koja bi služila kao najpogodnija operacijska baza daljeg razvoja oružanog ustanka i povezivanja sa partizanskim odredima u San-

džaku, Crnoj Gori i Bosni. Trebalo je, dakle, da čete Užičkog odreda oslobode Bajinu Baštu, Kosjerić, Cajetinu, Arilje i Ivanjicu, a zatim da koncentrišu svoje jedinice i zauzmu Požegu i Užice, u kojima je neprijatelj držao jače garnizone.

Za komandanta Užičkog partizanskog odreda izabran je Dušan Jerković, dotadašnji komandir Račanske partizanske čete, za zamenika komandanta Vukola Dabić, član OK Partije, za političkog komesara Milinko Kušić, a za njegovog zamenika Slobodan Penezić Krcun.

Da bi objasnili narodu užičkog kraja zašto se spaljuju opštinske arhive s mobilizacijskim spiskovima i sprečava rad starim opštinama, Okružni komitet KPJ i Stab odreda izdali su proglas, koji je podeljen narodu i zalepljen na svim vidnim mestima. Na kraju proglasa je bilo:

Dižite se na oružje! Stupajte u naše partizanske redove!

Odmah posle savetovanja u Gorobilju otpočele su krupnije akcije četa Užičkog partizanskog odreda i napadi na gradove i veća naseljena mesta.

Bajina Bašta je oslobođena 12. septembra. Posle oslobođenja B. Bašte, Užička i Račanska četa upućene su na Zlatibor da bi, zajedno sa Zlatiborskom partizanskom četom, oslobodile Cajetinu. One su 17. septembra stigle na Palisađ.

Moravička četa, uz pomoć Ariljske, izvršila je 13. septembra napad na rudnik antimona u Lisi kod Ivanjice. Neprijateljska straža bila, je razbijena i razoružana, a postrojenja oštećena. Tih dana oslobođeni su Arilje i Ivanjica.

Dvadeset prvog septembra oslobođena je Cajetina. Uoči napada Nemci su napustili Cajetinu, a ostavili su žanđarme i četnike da je brane. Zaplenjeno je sve naoružanje i materijal što su Nemci ostavili cetnicima i žandarmima. U kratkoj borbi ranjen je samo jedan borac Račanske čete. Kod žandarma i četnika bilo je nekoliko ranjenih.

Cim je počela pucnjava, automobilom je pobeglo za Užice nekoliko četničkih glavešina, kao i sreski načelnik Radiša Stojković. Oni su u Užicu sejali paniku u nemačkom garnizonu, preuveličavajući partizanske jedinice, kako bi opravdali neizvršene zadatke.

Sutradan po oslobođenju Cajetine, 22. septembra, stigle su u Cajetinu vesti da nemačke trupe napuštaju Užice i da vlast u gradu predaju četnicima i žandarmima.

Užice se pripremalo da dočeka partizanske jedinice. Bilo je predloga da uoči 24. septembra glavne objekte u gradu zauzmu članovi KPJ i SKOJ-a$_y$ kioijii su radili u Užicu, kao i omladina ^ mnogi simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, s ovim se nije saglasio privremeni Operativni štab partizana, jer je veliki broj žandarma, u zajednici sa četnicima mogao da drugovima nanese nepotrebne gubitke.

Da bi izbegao nepotrebnu borbu, Operativni štab je poslao u grad borce Zlatiborske čete Rađena Simovića i Mirka Popovića. Oni su pronašli sreskog načelnika i predali mu ultimatum kojim je traženo da se svi u Užicu koji imaju oružje postroje na trgu pred Opštinom i polože oružje, u protivnom će se izvršiti napad i kazniti okupatorske sluge. Ultimatum je prihvaćen. Tako su 24. septembra u Užice ušle Zlatiborska četa — sa brda Zabučja, Račanska — preko Terazija, od pravca Bajine Bašte i Užička — od Krćagova, preko Dovarija. Kada su partizanske

čete prilazile Užicu, noću između 23. i 24. septembra, četnici su počeli da beže iz grada.

Iste večeri, na dan oslobođenja Užica, 24. septembra 1941, u grad su, snažnim koracima i uz zvuke muzike umarširale Požeška, Ariljska i Moravička četa Užičkog partizanskog odreda, koje su pre toga vodile borbu protiv nemačkih jedinica kod sela Gorobilja, u Ovčarsko-kablarskoj klisuri i oslobodile Požegu. Neki delovi tih četa došli su vozom iz Požege. To je bio prvi slučaj da su se partizani Srbije prevozili svojom železnicom. Borci ovih četa bili su potpuno naoružani oružjem zadobijenim u oštrim borbama protiv Nemaca i dobro odeveni odećom zaplenjenom u požeškim skladištima, koje Nemci nisu stigli da evakuišu ili unište. Oduševljeni građani Užica zasipali su ih cvećem i zelenilom. Narodno slavlje trajalo je do duboko u noć.

U zoru 24. septembra ušla je u Kosjerić Crnogorska (Kosjerićka) partizanska četa. Zandarmi, koji su bili jedina posada, na vreme su pobegli ne pruživši nikakav otpor. Tako je Užički partizanski odred priveo kraju plan oslobođenja svoje teritorije. Ona je bila povezana sa oslobođenom teritorijom zapadne Srbije, dela šumađije i Pomoravlja, koje su oslobodili drugi partizanski odredi. Stvorena je velika slobodna teritorija od oko 19.000 kvadratnih kilometara, na kojoj je živelo više od rnilion stanovnika s Užicem kao njenim središtem. Ova teritorija je u narodu dobila ime »Užička republika«.

UZlCKA REPUBLIKA

Dobrovoljni priliv novog ljudstva omogućio je da se formira i 2. zlatiborska četa, koja je organizovana 9. oktobra 1941.

Jednog dana, oko 10. oktobra, kad sam bio kod politkomesara Užičkog odreda Milinka Kušića, odjednom u kancelariju banu Tito sa svojom pratnjom. Po opisu kako mi je brat Zelimir dao, odmah mi je bilo jasno da je to sekretar naše Partije.[29] Tad sam prvi put video druga Tita.

Nekako tih dana, od četiri užičke i dve zlatiborske čete formiran je Užički bataljon, sa ukupno šest četa. Komandant bataljona bio je Slobodan Sekulić, politkomesar ja a zamenik politkomesara Aleksa Dejović. Svrha ovog čina je bila da se olakša komanđovanje brojnim četama Užičkog odreda. Štabu odreda je laknulo, a štab bataljona je počeo da komandu je svojim četama.

Međutim, uskoro je počelo napuštanje ovog principa komando vanja, pa su članovi štaba odlazili u štab odreda da pitaju za »nestalu« četu. Iz početka je politkomesar Kušić prikrivao od nas da je četu negde uputio Vrhovni štab, a kasnije je bio prinuđen da pred nama pita Vrhovni štab. Kušić je to sarkastično komentarisao : »Šta ćete, drugovi, tri štaba a mala teritorija i malo vojske!«

[29] U Beogradu, na Cuikarici, u Novoj ulici t>r. 14 (sada Kirovljeva), održano je 6. februara 1941, savetovanje PK KPJ za Srbiju, na kome je prisustvovao i moj brat Zelimir Đurić, sekretar OK Užice. Savetovanjem je rukovodio Tito. Tada je moj brat prvi put video Tita, te mi je o tome pričao sredinom februara 1941. u Užicu, opisujući mi potanko Titov lik i svoje utiske.

Taj nesklad u komandovanju dovodio je do grotesknih situacija. Bilo je dana kada štab bataljona nije znao gde mu se nalaze četiri čete. Sve je ovo iznerviralo komandanta bataljona Slobodana Sekulića, pa smo jednog dana otišli kod Kušića, kome je Sekulić ponudio ostavku, i zamolio Kušića da ga vrati u njegovu četu za komandira. Kušić nas je uveravao da je to prolazno stanje, i da se to verovatno više neće događati, jer je u Vrhovni štab došao za načelnika Branko Poljanac, generalštabni oficir biv. Jugoslovenske vojske. Pored toga, Kušić nas je uveravao da će o svemu ovome razgovarati sa drugovima u Vrhovnom štabu. On je to zaista i učinio, o čemu nas je posle nekoliko dana obavestio.

Početkom novembra i meni se ukazala prilika da o. ovom nespretnom komandovanju razgovaram sa Vrhovnim komandantom drugom Titom.

Naime, 2. novembra, kršeći sporazum, četničke bande Boža Ćosovića Javorskog, Mirka Purića, Đura Smederevca i Ratomira Dramnićanina, napale su moravičku četu i delove Ariljskog bataljona u Ivanjici, kada je poginuo Stevan Čolović, politkomesar bataljona, koji je svojevremeno robijao sa Titom u Mitrovici. Pored toga, četnici su odsekli Ivanjicu od Arilja. Tito je zahtevao od Kušića da mu dovede jednog sigurnog druga koji će sa našim jedinicama deblokirati Ivanjicu.

Kušićev izbor je pao na mene, te me je predveče 3. novembra odveo kod druga Tita. Uz put mi je Kušić napomenuo da posle primljenog zadatka i ja skrenem pažnju Titu na rasparčavanje Užičkog bataljona. Tito nas je primio u svojoj skromnoj kancelariji u zgradi Narodne banke, ispred trezora. Titova soba je bila jednostavno nameštema: sto sa stolicom za njega i jednom za posetioca, jedan orman i jedan gvozdeni krevet prekriven vojničkim ćebetom.

Do njegove, bila je Kardeljeva soba, u kojoj sam, kroz otvorena vrata, smotrio Kardelja sa šeširom na glavi, kako stojeći čita neku knjigu. Posle rata mi je Kardelj potvrdio da je tad čitao jednu Lenjinovu knjigu, na našem jeziku.

Na stolu je Tito raširio nekoliko sekcija, na kojima su bih Požega, Arilje, Ivanjica i sve do Sjenice, kao i ostali deo naše slobodne teritorije.

To je bio prvi zadatak koji mi je Tito postavio, a on je bio jasan i jednostavan: — da u toku večeri krenem automobilom za Arilje, a tamo je jedna četa Ariljskog bataljona, te da sa njom krenem — još u toku noći — putem Arilje—Ivanjica i da se spojim sa našim snagama u Ivanjici.

Tito je bio mišljenja da četnici i nemaju nekih svojih većih snaga sve do Ivanjice, ali da budem oprezan prilazeći Prilikama — te da pošaljem jednu desetinu ka kosama iznad Prilika, a, eventualno, jednu desetinu u pravcu Radaljeva. Sa glavninom da hitam i oslobodim Ivanjicu četničke blokade.

Ako četnici nisu uništili telefonsku liniju, da se odmah po stizanju u Ivanjicu javim telefonom — a u protivnom da pošaljem kratak izveštaj po kuririma.

Kad je sa zadatkom bilo gotovo, zamolio sam Tita da me sasluša o problemu moga štaba bataljona. On je pristao i ja sam mu izneo svoje

mišljenje, a naročito sposobnost komandanta Sekulića, koji je od Trešnjice do pred Požegu komandovao desnim krilom odbrane Užica, te svojim držanjem i primerom doprineo slamanju četničkih bandi nadomak Užicu. Predložio sam Titu da se Užičkom bataljonu, ili bar većini njegovih četa, dodeli odbrana jednog pravca naše slobodne teritorije, od pravca Valjeva i od Ljubovije. Tako bismo mi kao štab bili odgovorni za ova dva pravca i bili sa svojim četama. On je to prihvatio i obećao da kad se raščisti situacija oko Ivanjice i oko Požege — onda će se moći izvršiti pregrupacija jedinica i nov raspored.

Drug Tito je nas dvojicu zadržao na večeri, dok se pripremi automobil za moje prebacivanje do Arilja.

Na pomenutoj večeri kod druga Tita upoznao sam Edvarđa Kardelja i Ivana Mačeka. Dan ranije, na položajima iznad Užica, na Trešnjici, upoznao sam Aleksandra Rankovića, Sretena Žujovića i Lolu Ribara, koji su sa našim jedinicama učestvovali u gonjenju četničkih bandi do sela Zdravčića, nadomak Požege. U osnovnoj školi u ovom selu, četnički »parlamentarac« kapetan Mitić, moljakao je ova naša tri druga da se obustavi dalje gonjenje četničkih jedinica.

Tito je na večeri sedeo u vrhu dugačkog stola, a s leve i desne strane posadio je mene i Kušića. Do nas su seli Kardelj i Maček, Branko Poljanac, a zatim redom ostali koji su obavljali tehničke poslove u Vrhovnom štabu. Pri dnu stola sedeo je komandir prateće čete Vrhovnog štaba drug Lazo, a preko puta njega jedan korpulentan drug. Bio je to Vladimir Dedijer.

Raspoloženje za večerom bilo je tmurno, svi smo bili pod utiskom verolomnih četničkih napada. Jedino je Dedijer pokušavao da unese malo vedrine, sa upadicama koje su ličile na viceve.

Međutim, niko nije prihvatio Dedijerova nastojanja, sem komandira Laze, koji je nešto šaputao Dedijeru. Ali, kad Dedijer viknu: »Može li se dobiti repete!« — svi se nasmejaše. A drug Tito mu kroz smeh dobaci: »Idi k vragu, Vlado!« Ovu uzrečicu Tito je kasnije upotrebljavao u iznenadnim raspoloženjima — ali tad sam je prvi put čuo.

U Arilje sam stigao u toku noći. Tamo sam zatekao jednu umornu četu, koja se tek vratila iz neke akcije te je spavala u jednoj kafani. Sa drugovima iz Sreskog komiteta Partije i Komande mesta, sakupili smo još jedan vod od neke druge čete. Posle dobrog doručka za ovu četu i po, krenuli smo u zoru ka Ivanjici.

Marševali smo u koloni po jedan i na većem odstojanju, pošto takav raspored impresionira četničke predstraže, koje u bežanju lažu svoje starešine o ogromnoj vojsci partizana. Samo se kod Prilika naša pobočna desetina popuškarala sa četničkom predstražom. A u samim Prilikama susreli smo desetinu drugova iz Ariljskog bataljona, koji su na kolima pratili svog poginulog komesara Stevu Colovića, u njegovo rodno selo Radobuđu. Plotunom iz pušaka odali smo poštu najboljem sinu ovog kraja.

U Ivanjicu smo stigli pred veče. Četnici nisu smeli da prihvate nikakvu borbu, sem što su nam, tu i tamo, uputili poneki rafal. Cak su napustili i blokadu Ivanjice.

Naš dolazak u Ivanjicu delovao je kao melem na ranu, jer je utučenost zbog gubitka druga Stevana Colovića bila prevelika. Zadatak je, u neku ruku, bio izvršen, ali je pomoć stigla prekasno.

Pošto su četnici na više mesta pokidali telefonsku liniju, a ponegde i stubove posekli — to sam, po kuririma, poslao izveštaj Titu, sa izveštajima drugova iz Ivanjice.

Kad je drug Tito doznao za pogibiju Stevana Colovića, bio je veoma tužan, a Vladimir Dedijer je u svom *Dnevniku* napisao sledeće: »Poginuo nam je jedan od najboljih politkoma u Srbiji.«

Jednog dana, posle 20. oktobra 1941. kad sam obilazio 2. zlatiborsku četu u Cajetini — stigoše iz Crne Gore Ivan Milutinović Milutin, Mitar Bakić, sa engleskim kapetanom Hadsonom i majorima biv. Jugoslovenske vojske Zaharijem Ostojićem i Mirkom Lalato vi ćem.[30] Ove iznenadne i prve goste dobro smo počastili zlatiborskim masnim sirom, pršutom i dobrim kuvanim pasuljem sa suvim rebrima. Gosti su se iznenadili redom i čistoćom koja je vladala u Komandi mesta, kao i u Cajetini. Još kad su čuli da će do Užica biti prebačeni automobilom — nisu štedeli ni pohvale ni komplimente. U tome su se naročito isticali engleski kapetan i dva jugoslovenska majora. Drug Milutin i Mitar Bakić su se samo smeškali — očito zadovoljni prvim koracima i snalažljivošću nove narodne vlasti i partizanske komande.

Tad nisam mogao ni pomisliti da će, napred pomenuti Zaharija Ostojić, narečeni »čiča Branko«, kao pomoćnik Draže Mihailovića, bežati ispred moje 2. proleterske brigade, i to: 7. marta 1943, kad smo prešli Neretvu, iz sela Krstača, 23. marta, kada smo zauzeli Kalinovik, 5. septembra, kada smo sprečili četničke zulume u Foči i Jošanici, 13. septembra, kada 1. bataljon umalo nije uhvatio »čiča Branka« u selu Zaborak; 24. januara 1944. pobegao je ispred 1. šumadijske brigade sa Bijelih brda; i, 18. marta, opet je pobegao ispred bataljona 1. krajiške brigade, sa Bijelih brda, terajući narod iz ovih sela Nemcima i Bugarima u Dobrun i Mokru Goru.[31]

Nekoliko puta Nemci su iz pravca Valjeva pokušavali da prodru na slobodnu teritoriju. U tome ih je sprečavao Valjevski partizanski odred i samo jedna četa Užičkog bataljona. Uočavajući tu opasnost, jednom smo, Kušić i ja, posetili štab Valjevskog odreda u Bačevcima i dogovorili se o nizu mera radi zaštite sa tog pravca. Tako je ta naša četa rušila komunikaciju uz Bukove i navaljala na put prepreke od debelih bukovih stabala. Nešto slično su preduzeli i Valjevci.

Tek pred početak neprijateljske ofanzive na užičku slobodnu teritoriju, uspeli smo, uz pomoć štaba odreda, da dve čete Užičkog bataljo-

[30] Ivan Milutinović, Milutin, član CK KPJ; do tada je bio u Crnoj Gori. Mitar Bakić, do tada je bio član Glavnog štaba za Crnu Goru. Hadson, kapetan Britanske armije. Pre rata je bio kao inženjer u rudnicima po Srbiji. Dobro je govorio srpski jezik. Posle razgovora sa Titom u Užicu, otišao je sa majorima Ostojićem i Lalatovićem kod Draže Mihailovića, na Ravniu goru. Pošto je imao dosta zlatnika kod sebe, četnici su ga opljačkali, a zatim ubili.

Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović, posle Užica, otišli su kod Draže Mihailovića na Ravnu goru. Zahairije Ostojić se na četničkim dokumentima potpisivao sa ►•čiča Branko«; a La la tovi ća je Draža Mihailović poslao u Hercegovinu.

[31] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966; str. 136, 150, 278, 279, 288, 330, i 351.

na budu prebačene na Bukove, a jedna (2. zlatiborska) na pravac Ljubovije. Predlagali smo da Užička četa, koja je bila na blokadi Višegrada, bude prebačina ka Ljuboviji, jer nam iz pravca Višegrada nije pretila nikakva opasnost. Ovaj naš predlog nije usvojen, te ta četa nije ni učestvovala u odbrani slobodne teritorije, već je preko Bijelih brda krenula ka Rudom i ušla u sastav 1. proleterske brigade.

Rukovodećem kadru u Užicu, kao i štabu našeg bataljona saopšteno je, u trećoj dekadi meseca novembra, sledeće: U slučaju pada Užica u neprijateljske ruke, pravac odstupanja je preko Zlatibora, a eventualno zborno mesto preko Uvea u selu Radojinja.

Štab Užičkog bataljona, odnosno nas trojica (Sekulić, Dejović i ja) održali smo poslednji sastanak, na kome smo podelili dužnosti. Sekulić i Aleksa Dejović trebalo je da odu na pravac Ljubovije, jer je Kušić obećao da će tamo poslati još neke jedinice, kojima će kamandovati Sekulić, a ja na Bukove, ka našim dvema četama (1. i 2. užičkoj), uz obećanje da će i tamo prispeti još neka naša jedinica. Kao dobar vojnik, Sekulić se ljutio, i nikako nije hteo da shvati zašto je pocepan Užički bataljon na tri pravca, i zašto se Užičkom bataljonu nije poverila odbrana samo jednog pravca — već se doturaju druge čete. Otvoreno je govorio da neko gore »brlja«. To je bio njegov uobičajen izraz, koji je često upotrebljavao za nepravilnosti u vršenju službe i u obavljanju zadataka.

Za ostale čete nismo znali gde su. Cas su nam govorili da su na pravcu Pranjana, čas oko Požege — te da će nam ih poslati, bilo na Bukove ili Sekuliću ka Ljuboviji. U takvoj situaciji Sekulić je bio jako deprimiran, te smo se izljubili i rastali. Zbog Sekulićeve potištenosti, ja sam i predložio da Aleksa ide sa njim — pa sam se utoliko više iznenadio kad me je Aleksa sustigao i rekao da će on poći sa mnom na Bukove jer je tamo Lune, kome treba pomoć.

Kad smo stigli na Bukove Aleksa i ja, zatekli smo samo naše dve čete, koje su opsedale put Valjevo—Užice, a u dubini prema Valjevu održavale vezu sa četama Valjevskog odreda.

Već 24. ili 25. novembra slušali smo sa Bukova odjeke borbe od Valjeva. Tek na upozorenje štaba Valjevskog odreda, Vrhovni štab je počeo da šalje pojačanje na Bukove. Prvo je pristigao 2. šumadijski odred, čiji nam je komandant Dejan saopštio da mu je u Vrhovnom štabu rečeno da uhvati vezu sa mnom, te da ću mu ja pomoći u komandovanju odbranom na Bukovima. Njegova dva bataljona zauzela su položaje na levom krilu 1. užičke čete.

Poslat nam je i jedan brdski top iz Užica, a došao je i Momčilo Smiljanić, moj školski drug. Na našem desnom krilu pojaviše se dve čete Tamnavaca, koje su dobile zadatak da kontrolišu pravac od Divčibara.

Kad su Nemci počeli podilaziti našim položajima na Bukovima, rekao sam Smiljaniću da upreže top i da se prebaci na Cmokosu, više Kosjerića, On je to i učinio, i kako smo kasnije saznali, uspešno je tukao nemačku kolonu kada mu je stigla na domet njegovog topa. Nemački artiljerci su ga »pronašli«, pa je bio teško ranjen od nemačke artiljerijske granate. Uspeo je da top dovuče do Užica, odakle se sklonio kod svog brata prote Milana Smiljanića, u selo Ravni. Kad su mu zarasle rane, u proleće 1942. godine ilegalno je pošao ka Beogradu, ali ga je presreo njegov najbolji drug iz Vojne akademije, četnički komandant bataljona Zvon-

ko Vučković kod Požege. Predao ga je svojim koljašima, a oni su ga na komade isekli.

Nemci nisu ni hajali za nas, koji smo opsedali komunikaciju na Bukovima, već su sa tenkovima i motorizovanom pešadijom grabili ka Kosjeriću i Užicu, praćeni avijacijom.

Tamnavcima sam predložio da pođu sa nama Užičanima, usiljenim maršem, da bismo stigli na odbranu Užica. Pristali su, i sa nama su išli do Pjevčeve mehane, odakle se račva put u pravcu Užica i ka Požegi.

Pošto su Nemci bih brži od nas, mi smo samo čuli poslednje rafale »odbrane Užica«, sa brda Tatinca.[32] Još onda mi je bilo jasno da se Užice ne može braniti sa tih poslednjih brda iznad Užičke kotline, pogotovo kad su u prethodnici jurili nemački tenkovi uz sadejstvo avijacije.

Od naše puste želje da branimo Užice popadali smo od forsiranog pešaoenja. Posle malog predaha, umorni i gladni, mogli smo samo konstatovati da su Nemci već u Užicu. Zbog rasparčavanja našeg Užičkog bataljona, kao i zbog još nekih nedorečenosti oko odbrane slobodne teritorije — za koje sam ja znao — brižne misli su me ophrvaie zbog Vrhovnog štaba, Okružnog komiteta i bolnice sa teškim ranjenicima. Pored ostalog, povod za ove brige bio je i moj brat Zelimir, sekretar OK Partije, veliki entuzijasta i neumorni radnik, koji još nije bio odslužio vojsku — pa sam mu, poneki put, bio »savetnik« za vojna pitanja. Kad je rukovodećem kadru bilo saopšteno da je u slučaju pada Užica u neprijateljske ruke, odstupanje preko Zlatibora ka Radojinji — otišao sam kod njega u Komitet i predložio mu da traži odobrenje od Vrhovnog štaba za evakuaciju bolnice na Taru i Zlatibor. On me je energično prekinuo, verujući u mogućnost odbrane Užica.

Ova moja razmišljanja prekinuše Tamnavci, saopštavajući mi da se oni vraćaju na svoj teren, pa krenuše onim istim stazama kojima smo došli dovde. Na začelju njihove kolone isticala se visoka figura Dragog Jovanovića, zubnog lekara, čiji sam članak čitao pre rata, u jednoj publikaciji koju je finansirala naša Partija.

Noću između 29. i 30. novembra, prešli smo sve komunikacije između Užica i Požege; prešli reku Đetinju, pa preko Drežnika i Krive Reke, stigli uveče 30. novembra u kuću Pere Đokića, predsednika NO Čajetina. Kuća je bila krcata bežanije iz Užica i Cajetine. Obavestiše nas da su Nemci ušli u Cajetinu. Đokić naredi svojim ukućanima te u jednom kazanu skuvaše kačamak za Vojkovu četu.

Pre svanuća, 1. decembra, napustismo ovu našu kuću, pa preko sela Rudina, popesmo se na visove Cigote, odakle osmotrismo dugačke kolone Nemaca i Nedićevaca, čak i jedan eskadron njihove konjice — kako idu u pravcu Borove glave. Pored toga, primetismo ispod nas, na padinama Čigote, jednu oveću grupu koja se neodlučno kretala ka Murtenici.

[32] Poslednju odbranu Užica sačinjavali su stariji radnici i građani sa nešto omladinaca. Njima se, po Titovom naređenju, priključio Posavski partizanski odred, čiji je komandant bio Pera Posavac (Koča Popović), a koji je tek pristigao u Užice. Jednom prilikom, posle rata, bio sam iznenađen Titovom ocenom da je Koča Popović slabo organizovao odbranu Užica, i da je on jedva umakao nemačkim jedinicama iz Užica. Od Užica se Koča obreo na Romaniji, kod »Ciče Romanijskog« (Slaviše Vajnera); a tek kasnije, posle izvesnog natezanja, određen je za komandanta 1. proleterske brigade.

Pomislili smo da je to vod neke naše čete. Zato uputismo dvojicu drugova da se približe ovoj grupi, uz punu opreznost, da bismo ih poveli sa nama — ako budu bih naši. Međutim, nedićevci su prevarili ovu našu izvidnicu, i razoružah ih. Nekoliko nedićevaca povedoše naše drugove ka onim kolonama na putu. Naša četa osu paljbu po ostatku nedićevaca, koji se nadaše u bežanje. Skoro polovina pade pogođena od naših hitaca, dok su ostali i dalje bežali sustižući naše zarobljene drugove.

Uskoro primetismo jednu neprijateljsku kolonu kako se kreće u pravcu Murtenice, kako bi nam preprečila ulazak u šume ove planine; a malo zatim drugu kolonu, koja se kretala u pravcu začelja naše kolone. Taman što to sagledasmo, kad započeše da eksplodiraju, ispod našeg grebena, granate jednog topa i mine jednog teškog bacača. Neprijateljske nišandžije napraviše korekciju — te se eksplozije pojaviše iza našeg grebena, duboko u jarugama. Zato sa četom pohitasmo da se pre neprijateljske kolone dočepamo Murtenice.

Na ivici prvih šumaraka Murtenice ostavismo jedan vod čete, da kontroliše neprijateljsku kolonu koja se polako kretala ka ograncima ove planine.

Uskoro, u šumi naiđosmo na patrolu Moravičke partizanske čete, koja je pošla da izvidi gde se borba vodi. Odvedoše nas do jedne kolibe u šumi, u kojoj zatekosmo druga Marka (Aleksandra Rankovića), Petra Stambolića, Matu Ujevića (zam. politkomesara Moravičke čete), Lazu {komandira Prateće čete VŠ) i još desetak boraca. Svi su bili mnogo zabrinuti, ah kad čuše da sam sa Voj kovom četom došao sa Valjevskog fronta, i da četa broji oko 80 boraca — raspoloženje se povrati.

Ispričao sam im sve što smo proživeli od Bukova do Murtenice, i na kraju dodao da verujem da će Aleksa Dejović dovesti Lunovu četu u Radojinju, a verovatno, i Dejana sa njegovim Šumadincima.

Pre podne 2. decembra 1941. godine prešli smo reku Uvac i ušli u sandžačko selo Radojinju.

III

8. U NOVOJ VAROŠI I OKO NJE

U Radojinji smo zatekli Tita, Kardelja, Đilasa, Lolu Ribara i Sretena Zujovića Crnog, koji je u Požegi bio teško ranjen. Sa njima je bio i Slobodan Penezić Krcun. Oni su pre nas pristigli u Radojinju, u pratnji jednog voda Moravičke čete. Pored njih, tu su se nalazili članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju: Spasenija Cana Babović, Mirko Tomi ć, Ljubinka Milošavljević, Mitra Mitrović, Srba Josipović; kao i još neki instruktori PK i politički radnici: Mdjalko Todorović Plavi, Milentije Popović, Nikola Grulović, Bogdan Novović, Jovan Popović, Joca Marjanović, Judita Alargić, Mihailo Grbić, pop Vlada Zečević, Mirko Milojković, Vita Cvetković, Nikolija Petrović Koka i drugi.

Od jedinica zatekli smo Kosmajski odred, sa politkomesarom Dokom Jarcem, za koga je VS rešio da se narednih dana vrati u Srbiju. Kosmajcima su pridodati Mirko Tomić, član PK KPJ za Srbiju, Nikola Grulović, član Glavnog štaba za Srbiju, i pop Vlada Zečević. Tako je ovaj odred brojao oko stotinu ljudi i otišao za Srbiju posle kraćeg odmora.

Moravička četa je bila određena za obezbeđenje Vrhovnog štaba, U Radojinju su pristigle grupice iz Užica i Cajetine, sastavljene od raznih pozadinskih službi, radionica i bolnica. Tu je bilo starih majstora-zanatlija, đaka, pa i dece.

Iznenadio sam se kad sam među ovom bežanijom pronašao mog oca Novicu. On je u Užicu bio poslovođa opančarskih radionica. Kad je dobio naređenje o evakuaciji radionica iz Užica, otišao je kući, i poslao moju ženu i sina Vladimira u selo Kačer, kod njegovih prijatelja Dogandžijića. Onda je zaključao kuću, pronašao najstarijeg sina Dragoslava (koji je radio u intendanturi Užičkog odreda), te su se uputili ka Radojinji, kao i ostali. Odmah me je pitao za Zelimira, koji je bio najmlađi u našoj porodici. Ništa mu nisam mogao odgovoriti, pa smo sva trojica ostali u nadi da će se Željo pojaviti. Međutim, njegovoj pogibiji, u Surduku poviše Užica, prisustvovali su Petar Stambolić, Krcun (Slobodan Penezić), Branko Rakić i još nekoliko drugova. Krcun i Pera su obavestili Tita i Marka o Zelimirovoj pogibiji, pa su se dogovorili da meni ništa ne kazuju. Tako je to ostalo, neka vrsta tajne, sve do oslobođenja, kada sam saznao.

Još uz put do Radojinje, saznao sam od Marka (Aleksandra Rankovića) da je za Radobuđu (kod Arilja) otišao Milinko Kušić da prikuplja ostale naše jedinice koje su se povlačile od Kraljeva, Čačka i Požege, kao i iz ostalih delova Srbije. Kušić je dobio naređenje da ih sve upućuje ka Radojinji.

Tako je odmah, još 2. decembra, formirana Komanda mesta u Radojinji, čiji je komandant bio Andrà Petronijević, a kasnije ga je zamenio Mijalko Todorović. Pojačana je intendantura i vršene su ostale pripreme za doček jedinica koje odstupaju iz Srbije. Formirana je i bolnica, kojom je rukovodila Frida Gutman, lekar iz Užica, čije su dve ćerke Vita i Olika bile u četama Užičkog odreda. Od sandžačkih komunista bili su neumorni Rifat Burdžović Tršo, Voja Leković i Mirko Cuković, čijom brigom je samo u Rađojinji prikupljeno 4.500 kg pšenice, 5.000 kg kukuruza, 10.000 kg krompira, 150 kg pasulja, zatim sira, kajmaka, ovaca, koza i goveđi.

Određen je istaknuti deo Vrhovnog štaba, za prihvat i reorganizaciju jedinica koje budu prispele iz Srbije. U tom delu VŠ, bili su Đilas, Ranković i Lola Ribar; a ja sam im pridodat kao poznavalac jedinica i boraca iz užičkog okruga.

Od prispelih grupica i pojedinaca, Đilas i ja smo formirali jednu Užičku četu, na čijem levom krilu je bilo desetak dečaka, koji su se popeli na grudve snega i propinjali na prste da bi prevarili Đilasa, koji je obilazio stroj i svakoga zagledao. Napokon smo ipak ovu decu vratili roditeljima.

Nemačke jedinice koje su prodrle do Uvea poštovale su demarkacionu liniju između njih i njihovih saveznika Italijana — te su se povratile ka Užicu, ostavljajući svoje pomagače i saveznike četnike na desnoj obali Uvea.

Međutim, italijanska komanda zaplašena podacima svoje obaveštajne službe, evakuisala je, već 2. decembra, svoj garnizon iz Sjenice. Ta se panika proširila i na njihov garnizon u Novoj Varoši — što su potvrdili naši obaveštajci. Radi toga su upućene dve sandžačke čete, pod komandom Vladimira Kneževića, na put Nova Varoš—Prijepolje, za dejstvo na toj komunikaciji. Već prvi izveštaji su potvrdili ranija obaveštenja: Italijani su započeli sa evakuacijom i Nove Varoši, zato su pre svanuća, 4. decembra, upućene dve čete, kojima smo komandovali Mirko Ćuković i ja, da preko Kamenice i Tikve upadnu u Novu Varoš. Jedna je četa, pod komandom Petra Stambolića, takođe upućena preko Tikve i da napada varoš od strane Bistrice.

Kad su prve dve čete izbile na kose iznad Nove Varoši, naletele su na zadnje delove velike italijanske pobočnice, koja se kretala preko Tikve i južnim padinama Kozamore. Jedna je četa napala zadnje delove pobočnice, a druga se počela spuštati ka Novoj Varoši. Međutim, Stambolićeva četa se našla na udaru italijanske pobočnice i uz gubitke, odstupila u Radojinju. Petar je podneo izveštaje Đilasu da od zauzimanja Nove Varoši nema ni govora, jer je brane jake italijanske snage. Ova vest je delovala deprimirajuće na sve naše u Rađojinji. Ali, kad je italijanska pobočnica oduvala Stambolićevu četu sa svog pravca kretanja, ona se preko Sokolove spustila ka glavnini u odstupanju, koju su štitili tenkovi.

Po podne 4. decembra Ćuković i ja smo poslali kratak izveštaj Đilasu: »Nova Varoš je oslobođena. U pekarama se već peče hleb za borce. Ne znamo šta ćemo sa vinom! Smrt fašizmu — Sloboda narodu! Ljubo i Mirko«.

Ovaj naš kratak izveštaj izazvao je oduševljenje u Rađojinji. Pucalo se iz pušaka, a zatim su pljuštali vicevi na račun »vojskovođe« Petra

Stambolića. Đilas mu je rekao da je sa ovim zapečaćena njegova vojna karijera, te da je bolje da se okrene politici.

U Novu Varoš su došli, 5. decembra, delegat Vrhovnog štaba Milovan Đilas, Oblasni komitet KPJ za Sandžak i Sreski komitet za novovaroški srez, Glavni štab NOP odreda za Sandžak i veći broj političkih radnika iz Sandžaka i Srbije. Istog dana oformljena je komanda mesta sa Bogdanom Novovićem i politkomesarom Rodom Stevovićem. Zatim je formirana Narodna milicija. Tako je nastala mala slobodna teritorija na levoj strani Uvea, i ostala to puna dva meseca.

Novovaroški trgovci su uspeli da svojim vezama sa Sjenicom i drugim gradovima prilično snabde svoje trgovine tekstilom i drugom robom. Pronađene su prilične količine duvana i cigaret-papira.

Organizovane su radionice za šivenje rublja, opančarske i obućarske. Po naređenju Vrhovnog štaba, prioritet su dobile jedinice koje su bile određene za ulazak u 1. proletersku brigadu.

U Radojinju je pristigla i 1. užička četa sa Aleksom (Dejovićem) i Lunom (Miodragom Milovanovićem), kao i 2. šumadijski odred. U Novu Varoš su pristizali delovi Kraljevačkog, Sumadijskog, Čačanskog odreda;, Beogradski bataljon Posavskog odreda i još nekoliko četa Užičkog odreda, koje je Kušić iz Radobuđe upućivao ovamo. Napokon je stigao i sam Milinko Kušić, ostavljajući jednu četu Ariljskog bataljona u Radobuđi za prikupljanje boraca Dragačevskog bataljona.

Sa pristizanjem jedinica iz Srbije koje nisu bile obuhvaćene formacijom 1. proleterske brigade, delegat Vrhovnog štaba Milovan Đilas, ili kako smo ga mi tad zvali drug Đido, oformio je Srpsko-sandžački operativni štab, u koji su postavljeni Vladimir Knežević Vojđa, kao komandant; Ljubodrag Đurić, kao zamenik komandanta; Milinko Kušić, politkomesar; a Petar Stambolić, zamenik komesara.

Zadatak novog štaba je bio da izvrši reorganizaciju četa prispelih iz Srbije, koje ne ulaze u sastav 1. proleterske; da i dalje prikuplja zaostale jedinice u Srbiji i da sa njima, po mogućnosti, deluje u Srbiji; da pomaže delegatu VS u pripremama, snabdevanju i odašiljanju jedinica koje će ući u sastav 1. proleterske; da operativno rukovodi svim ostalim jedinicama na slobodnoj teritoriji i oko nje; i da ispituje mogućnost delovanja jedinica u Srbiji.

Od prispelih jedinica iz Srbije formirani su:

1. Užički bataljon, u čiji sastav su ušle Požeška, Ariljska i Moravička četa;

2. Čačanski bataljon, sa Čačanskom, Ljubičkom i Takovskom četom;

3. Šumadijski bataljon su sačinjavale Orašačka, Moravska i Račanska četa;

Užički bataljon su sačinjavale 1. i 2. užička i Zlatiborska četa.

Po naređenju VS, jedna užička četa, sa komandirom Vojkom Petrovi ćem, vraćena je u Srbiju, sa zadatkom da se na planini Tari poveže sa ostacima Račanskog bataljona i da prikuplja borce razbijenih četa — a u slučaju velikih teškoća da se vrati u Sandžak. Međutim, ova četa je potpuno bila razbijena, a većina boraca izginula zajedno sa svojim komandirom Vojkom. Njega su neprijatelji doneli u Užice, i mrtvog obe-

sili na užičkoj pijaci. Još su pred vešala doveli Vojkovu majku, ženu i decu, da bi ga identifikovali, odnosno da bi zastrašili Užičane.

Za intendanturu i sanitet bila je odgovorna komanda mesta u Novoj Varoši. Bolnica za teže ranjenike i bolesnike bila je smeštena u selu Radijevići, ispod Zlatara. Doneta je odluka da se zaplenjeno italijansko crno vino daje uz obroke ranjenicima i bolesnicima. Uz pojačanu ishranu oporavak je bio ubrzan. I iz bataljona koji su otišli za Rudo ostao je priličan broj ranjenih i iznurenih boraca i rukovodilaca, koje je kasnije trebalo uputiti u njihove jedinice. Zato je drugu Đilasu pala ideja da se u Novoj Varoši formira rekonvalescentna četa, kojoj je nadenuo ime »Maksim Gorki«. Ova četa je obavljala garnizonske službe u varoši. Njoj je pripojen i neke vrste agitprop, sa radio-aparatom i tehnikom za umnožavanje vesti, koje su povremeno slate u jedinice. Za ovu oskudnu tehniku bih su zaduženi dr Dušan Nedeljković, Jovan Popović i Joca Marjanović.

Srpsko-sandžački operativni štab smestio se u zgradi bivše poreske uprave, nedaleko od Komande mesta. U štab je retko dolazio komandant Volođa. On je više boravio sa drugovima iz Glavnog štaba za Sandžak, pa je sa njima i spavao negde u varoši. U štabu smo ostala nas trojica i tu noćivah. Kao najduži, Stambolić je spavao na dugačkom stolu, Kušić na jednoj poširoj klupi, a ja sam se svako veče peo na jedan poveći orman. U takvom ambijentu, provodeći vreme zajedno, mnogo smo se zbližili i razgovarali o tekućim problemima i o mnogim događajima i pojavama. Tako je na red došla i propast Užičke republike — mada je mi tako nismo zvali. To su joj ime nadenuli istoričari, posle rata. Mada smo sva trojica teško proživljavali nedavnu tragičnu prošlost, ipak se Kušić najviše namučio, okupljajući razbijene odrede i druge naše jedinice u selima oko Arilja. Njegova je neprocenjiva zasluga što su mnoge jedinice stigle u Novu Varoš, jer mnogi komandanti i komesari, kao i komandiri četa, nisu znali za orijentaciju odstupanja ka Sandžaku. Krivo mu je bilo što nije uspeo da ubedi tvrdoglavog komandanta Čačanslcog odreda Mola Radosavljevića, koji je odveo ka Čačku veći deo ovog odreda. U takvoj situaciji Kjušiću je mnogo pomogao Svetislav Stefanović Čeća, tadašnji instruktor PK KPJ za Srbiju. Po dolasku u Novu Varoš, Čeća se priključio aktivu Pokrajinskog komiteta za Srbiju.

Analizirajući naš nedavni poraz, sećali smo se mnogih drugova koji se nisu pojavili na ovoj slobodnoj teritoriji, pa među njima i hrabrog, pametnog komandanta mog Užičkog bataljona — Slobodana Sekulića — koji se od prvih dana zalagao za pametnije komandovanje jedinicama, i bio energičan protivnik rasparčavanja krupnih jedinica, odreda i bataljona. Kušić nam je navodio više primera njegovog zauzimanja u Vrhovnom štabu da se operativne jedinice grupišu po njihovoj formaciji, i da im se kao takvima poveravaju određeni sektori i pravci. I sebe je smatrao sukrivcem što je propao Dragačevski bataljon, jer je, bez njegovog konsultovanja, neko iz Vrhovnog štaba dao glupo odsustvo čitavom bataljonu pred početak očekivanog napada na Užice.

O ovom nespretnom komandovanju Petar Stambolić, ama baš ništa nije znao. Kao sekretar Narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, uljuljkivao se perspektivom buduće vlade Srbije, tvrdeći da drugovi u Vrhovnom štabu nisu verovali u tako brz prodor nemačkih jedinica u Užice.

Konstatovao je da je bilo uspavanosti, koja je prouzrokovana uspeh om naših odreda po čitavoj Srbiji. Kušić je spominjao začetke birokratizma u stvaranju kojekakvih pozadinskih službi, u koje su se nagurali svi oni koji ne vole miris baruta. Pored toga, Kušić je iznosio svoje mišljenje i neslaganje sa povlačenjem brojnih kadrova iz cele Srbije u Užice. A, sa razbijanjem odreda — konstatovao je Kušić — Srbija je ogoljena, pa je zapitao nas dvojicu: kome je to bilo potrebno, i zašto?!

Jedne večeri je Kušić kritikovao članove Pokrajinskog komiteta Srbije i celu grupu oko Đilasa, instruktora i političkih radnika, koji su se udobno razmestili po varoši i ništa ne rade, već vode beskrajne diskusije umesto da idu po jedinicama i da pomažu partijskim organizacijama, ili da drže predavanja. Uz ovo je Kušić, malo, iskritikovao i Petra Stambolića koji, kao partijski rukovodilac u operativnom štabu, ne obilazi partijske jedinice po batalj onima!

NAPAD NA SJENICU

Za snabdevanje jedinica koje su prošle kroz Novu Varoš, kao i onih koje su ostale, potrošene su sve količine materijala za rublje, odeću i obuću. Počelo je ponestajati i duvana, iako je i on pomalo priticao putem šverca sa sjeničkom čaršijom. Teret ishrane je pritiskao sva sela, pa su se počele pronositi vesti da su se jedinice uležale, bez vidnijih akci'ja, te da bi trebalo proširiti slobodnu teritoriju.

Jednog dana banu u naš štab delegat VŠ Đilas. On pozva Kušića i mene da se prošetamo do Uvea, na osmatranje četničkih položaja. Pošto je Kušić javio jednom bataljonu da će ih tog dana obići, to ja krenuh sa Đilasom ka Uvcu, između sela Akmačića i Vilova. Uz put mi je Đilas pričao o njegovim razmišljanjima o situaciji u kojoj se nalazimo, o bojazni da jedinice ne izgube bojnu sposobnost bez većih akcija, o osiromašenju postojeće baze, i, na kraju, da bi trebalo osloboditi Sjenicu, čija sela imaju dosta stoke, a u samoj Sjenici dućani su puni nama potrebne robe, pa i duvana za vojsku. Tražio je od mene da slobodno iznesem svoje mišljenje o ovim njegovim razmišljanjima.

Prvo sam ga podsetio da su jedinice imale zapaženih akcija u pravcu Pribojske Banje i Priboja, kao i u zlatiborskim selima, ganjajući četnike — sa čim je on bio upoznat, ali je malo zaboravio.

Dalje sam mu pričao da sam još od prvih dana, u Sandžaku, slušao od Mirka Ćukovića, Voje Lekovića i Moše Boškovića, kao i od ostalih SandžakUja, o njihovom dobrom radu u Sandžaku — čemu smo i mi svedoci. Podsetih Đilasa na doček naših premorenih jedinica, kao i njihovu ishranu. Da su po selima organizovani narodni odbori, omladina i žene, pa čak i u sjeničkim selima, među muslimanskim življem, imaju dosta simpatizera i ranijih veza, koje se i sad koriste za dobavu duvana pa i kafe. Podsetih ga na ono što obojica znamo, a to je da su Italijani evakuisali Sjenicu i predali vlast Muslimanima i Srbima, pa mi nije jasno od koga ih oslobađamo.

— Od muslimanske i srpske reakcije! — povika Đilas.

Prteći sneg, još smo smirenije razgovarali, pa sam mu skrenuo pažnju na pretnje srpskih četnika, s one strane Uvea, koji su se hvalili da

će im Nedić i Nemci poslati pomoć, te da će nas poterati sve do Crne •Gore.

I Đilas je mislio da će nas udruženi neprijatelji, jednog dama, poterati.

Po dubokom snegu spustimo se na levu obalu Uvea, te iza nekih stabala, izabrasmo mesto za osmatranje. Preko Uvea su bile krajnje kuće sela Vilovi. Ispred jedne kuće osmotrismo još dve šupe, a okolo ostatke tarabe koji su virili iz dubokog snega. Dvogledima pretražismo svu obalu i okolinu kuće, koju je takođe zatrpao sneg, i nikog ne primetismo. Đido napuni lulu, a ja zapalih cigaretu. Čekali smo prilično, kad se kod jedne šupe pojavi neka prilika. Konstatovasmo da je to kuvar, jer je na -sebi imao kecelju. Na jednu je ruku natrpao drva i zamakao za šupu. Uskoro poče da se izvija dim iz badže na kući.

Predložio sam da se vratimo, jer tu nema ničeg interesantnog — te da je to, verovatno, četnička predstraža, kojih ima duž desne obale Uvea od Vilova do Sjeništa na Zlatibom.

Taman što to rekoh, a Đilas uzviknu:

— E, ovaj je moj ! — Kroz dvogled spazih četnika sa šubarom, kako vrši malu nuždu. Planu Đidova puška, a onaj četnik, kad završi svoj posao, ode polako i zamače za šupu.

— Podbacio sam — prokomentarisa Đilas. — Tako je to, kad sam se i ja uležao u Novoj Varoši.

Đido proceni odstojanje, nađe naslon na jednom stablu drveta, pa se bolje namesti. Predloži da još malo pričekamo.

Noge su počele da zebu — ali smo čekali. Posle izvesnog vremena, izađe još jedan sa šubarom i bradom — po istom poslu. Đido mi reče da osmatram dvogledom.

O Đilasu su kolale priče da je dobar strelac, pa je to ovom prilikom i pokazao. Metak je udario u nešto tvrdo, napravio rikošet, te podigao pramen snega, koji je prsnuo pored četnika. Četnik pobeže.

Strahujući da četnici ne rane Đilasa, predložih da krenemo.

Jedno vreme smo ćutali, pa sam ja zapodenuo razgovor. Naime, Petar Stambolić je često odlazio kod Đilasa i članova PK Srbije — pa je otud donosio poneku vest Kušiću i meni. Pri komandi mesta formiran je Vojni sud, gde su saslušavani pojedinci. Tako se Đilas okomio na dr Dušana Neđeljkovića i Živu Đorđevića.

Ispričao sam Đilasu šta mi je još u Užicu pričao Dobrivoje Vidić. Đuro Kladarin i Vidić su se upisali na Filozofski fakultet u Skoplju. Tamo su upoznali Sretena Zujovića Crnog, a na fakultetu im je predavao dr Dušan Nedeljković, koga je Vidić hvalio kao naprednog profesora. Zato sam zapitao Đilasa zašto su ga saslušavali, kad je čovek pošao sa nama u borbu?!

Đilas mi je objašnjavao da je Dušan Nedeljković socijaldemokratsko đubre, i da nikad nije bio komunista. Sada je pristupio nama iz kukavičluka, da sačuva život. Još je poveo sa sobom neku »babu« Engleskinju, sa kojom hvata engleske radio-stanice — te mu je potpuno nejasan. Za Zivu Đorđevića je rekao da je iz buržoaske sredine iz Kragujevca, sin bogatih roditelja, a inače ordinaran zabušant, koji je ostao iza Kragujevačkog bataljona i drema u četi »Maksim Gorki«. Da ovu četu treba pročešljati, a zabušante vratiti u jedinice.

Pred ulazak u Novu Varoš, Đilas se ponovo vratio na Sjenicu, te me je zapitao šta ja mislim o napadu na grad.

Počeo sam ovako: Da ne znam kuda ćemo ići dalje sa ove prostorije, ali smatram da treba da čuvamo našu živu snagu za značajnije borbe. Ako ne mogadnemo preći u Srbiju, onda nam je manevarski prostor i kretanje i preko muslimanskih sela, pa i preko Lima, gde takođe ima muslimanskih sela. Ne bi trebalo da muslimanski živalj izazivamo protiv sebe, bez velikih potreba. Podsetio sam ga na veze drugova Sandžaklija sa Hodžom Pačarizom i Hasanom Zvizdićem, pa da čak i ove vođe ne zauzimaju neprijateljski stav prema nama. Dodao sam da, koliko sam ja čuo, jedan broj drugova Sandžaklija nisu za napad na Sjenicu — a drugi se kolebaju. I, na kraju sam završio da ne treba napadati na Sjenicu, pogotovo ne po ovom dubokom snegu a i zbog golih brda oko nje.

Đilas me je još zapitao da li je i Kušić istog mišljenja kao i ja. Odgovorio sam mu da smo mi samo načuh da se o tome govorka, ali da ozbiljno o tome nismo razgovarah — pa, prema tome, i ne znam Kušićevo ni Perino mišljenje. Ali, mislim da bi trebalo sazvati naš štab i da sa njim (Đilasom) prodiskutujemo o svemu.

Pošto je i Kušić bio protiv napada na Sjenicu — što je lično saopštio Đilasu — to Đilas nije ni sazivao Srpsko-sandžački operativni štab, već je komandu u napadu na Sjenicu poverio Vladimiru Kneževiću Volođi i Petru Stamboliću.

Mimo Kušića i mene, ovaj sjenički štab izdao je naređenje 1. užičkom i Šumadijskom bataljonu da se primiču Sjenici. Pored ova dva bataljona Đilas je odredio i Beogradski bataljon, koji još nije bio otišao u sastav 1. proleterske brigade, kao i još neke sandžačke čete. Stambolić je prešao kod Volođe Kneževića, a u štabu smo ostali Kušić i ja.

Napad na Sjenicu je izvršen 22. decembra, sa početkom napada u 4,30 časova.

Neke naše jedinice su prodrle u Sjenicu, ali kad su pristigli naoružani seljaci iz okolnih sela — sve jedinice su bile prinuđene da se povuku, ne samo iz Sjenice već i iz okolnih sela.

Prilikom ovog neuspelog napada partizanske jedinice su pretrpele vehke gubitke: 52 poginula i 18 zarobljenih. Bilo je i ranjenih, ali to nije iskazivano u izveštaju Vrhovnom štabu.

U pismu od 28. decembra, delegatu Vrhovnog štaba Milovanu Đilasu, Tito je osudio napad na Sjenicu kao politički nepravilan i vojnički sasvim slabo pripremljen i izveden, konstatujući da smo napadom zaoštrili odnose sa muslimanima i dali veliki broj dragocenih žrtava.

Razljućen neuspehom na Sjenici, Đilas je preduzeo čistku čete »Maksim Gorki«. Jedan broj prezdravelih drugova i drugarica otišao je u jedinice; među njima i Bosa Cvetić, kao borac-bolničarka. Ona i njen brat su saslušavani kao trockisti, ali se ništa nije znalo za njenog brata.

Petar Stambolić se vratio u štab. Međutim, više nije bilo razgovora kao ranije. Uselila se neka hladnoća, koju nisam mogao da protumačim. Mislio sam da je njegovo ćutanje posledica odgovornosti zbog poraza na Sjenici.

Jednog dana, kad sam se vratio iz obilaska Sumadijskog bataljona, zatekao sam mučnu situaciju u štabu. Pera Stambolić plače kao kiša i nešto se pravda — a Kušić ga nebiranim rečima grdi. Pošao sam vrati-

ma jer mi je bilo neizmerno neprijatno. Kušić mi povika da ostanem. Zastao sam i rekao Kušiću: — Ostaću, ako prestaneš da psuješ Peru!

Kušić se ironično osmehnu, i samo kratko reče — Prestaću, druže Ljubo, ali bi bilo bolje da si čuo šta sam mu sve rekao!

Na žalost, narednih dana saznao sam i tu gorku istinu!

ZIMSKI UPAD U SRBIJU

Jednog dana, početkom januara 1942. godine, Đilas je pozvao Kušića na razgovor. Kad se vratio od njega, Kušić mi je ispričao sledeće:

Đilas je tražio odobrenje od Tita da ovi naši, srbijanski bataljoni, krenu preko Uvea u Srbiju, jer mu je dosadilo jadikovanje Spasenije Cane Babović i ostalih pekaovaca za Srbijom. Njegov predlog je Tito odobrio i naredio da se odmah krene. Tito je obećao da će neke jedinice poslati u sadejstvo od pravca Ruda i Višegrada.

Kao uzgredno, Đilas je Kušiću rekao da je Vladimir Knežević orijentisan na sandžačke čete — te da je kao ispomoć našem štabu dodeljen Ljubiša Urošević, poručnik biv. Jugoslovenske vojske, o kome imaju najbolje mišljenje Pera (Stambolić) i Cana (Babović).

Na kraju je prekoreo Kušića da se odvojio od članova Pokrajinskog komiteta i njega — pa mu naš štab liči na frakcijsku grupu.

Kušić mu je odgovorio da mi u štabu obavljamo poslove koji su nam povereni — te dosta vremena potrošimo obilazeći jedinice. A, bolje bi bilo da članovi Pokrajinskog komiteta, i oni drugi oko njih, ne jadikuju za Srbijom, već da politički rade po četama i bataljonima.

Tek tad me je Kušić obavestio o razlozima svađe sa Petrom Stambolićem, od pre nekoliko dana. Naime, jedan drug iz Đilasove okoline skrenuo je pažnju Kušiću da povede računa o svojim kritikama Vrhovnog štaba, jer je Stambolić obavestio Đilasa o našim diskusijama oko propasti užičke teritorije. Ono što se ovom drugu nije svidelo jeste da je Stambolić sebe isključio iz tih razgovora — a ostalo je, kao da je Kušić kritikovao VS, a ja mu odobravao. Ovo Kušić nazva prljavim cinkarenjem od strane Stambolića. Te pojave nije bilo u ilegalnom periodu, pa se obojica zamislismo!

Podstaknuti ovim razmišljanjima, rešismo da naš štab premestimo u Kokin Brod. Mi smo i ranije pomišljali na ovo premeštanje, ali Kušić odluči da to učinimo istog ovog dana. Zato ode da obavesti Đilasa, a pri polasku mi reče: — Bolje da se malo odmaknemo od druga Đide!

Đilas je pohvalio našu inicijativu o preseljenju štaba, ali je dodao da se i naš štab uležao u varoši, kao i jedinice po selima. Tamo mu Kušić nije protivrečio — ali je ovde praskao, čudeći se takvoj oceni. Umirivao ga je Svetislav Stefanović Ceća, koji je sa njim došao od Đilasa. Ceća je izrazio želju da sa našim štabom krene u Kokin Brod.

O tome kako je bilo u Srbiji, karakterističan je Đilasov izveštaj Vrhovnom štabu od 28. januara 1942. godine, u kome između ostalog piše:

> »Mi smo prema vašem zadnjem pismu, koje je odobravalo naš predlog, uputili u pravcu Srbije izvesne snage. Međutim, pokazalo se da ove snage uopšte nijesu bile u stanju da se probiju dublje od

Palisada i Ljubiša. Razlozi za ovo su mnogobrojni. Prije svega fizičko i moralno stanje ljudstva je nezadovoljavajuće. Naročito fizičko: ogroman broj bolesnih koje crni đavo ne bi mogao izdvojiti od onih koji se prave bolesni. Zatim: oštra zima i veliki snegovi onemogućavaju ma kakvo kretanje s prtine, tako da neprijatelj preko seoskih straža i špijuna odmah dozna za kretanje partizana i može da organizuje zasjede i vrši koncentraciju iz baza u kojima se zasada osjeća siguran i neometan (telefon i voz rade). Tako se dogodilo da su posle promenljive sreće u borbi — bez mnogo gubitaka — naši prešli opet na ovu stranu Uvea, a neprijatelj je posjeo položaje od Sjeništa do Debelje i Božetića. To su nedićevci i četnici (Javorac). Oni su pripremali napad na Novu Varoš, ali se još nijesu odvažili. Mi smo riješili da četnicima ne ustupimo Novu Varoš bez teške borbe, jer bi to omogućilo prodiranje tih bandi dublje u Sandžak i Crnu Goru... Nijedna od naših četa nije do sada izvršila nijedan zadatak u potpunosti. Zato smo organizovali pojačani politički rad u ćelijama, koje su vrlo slabe, uopšte nijesu radile i vrlo su niske partijnosti (neiskrenost, kolebljivost, tuđe teorije itd.).«[33]

Ako bi se prihvatile Đilasove tvrdnje da su partijske ćelije »vrlo slabe, uopšte nijesu radile i vrlo su niske partijnosti« — onda bi se mogla postaviti sledeća pitanja:

Prvo. Sta je radio Petar Stambolić, kao zamenik politkomesara, čija je glavna dužnost bila, da obilazi partijske organizacije po jedinicama i da im pomaže u radu?! On to nije činio.

Drugo. A, šta su radili članovi Pokrajinskog komiteta Srbije i mnogi partijski radnici oko PK i Đilasa?

O tome nam je, u Kokinom Brodu, pričao Svetislav Stefanović Ceća. Njemu su dosadile predugačke diskusije u Đilasovoj sobi — zato se i odlučio da pođe sa nama. Samo su ponekad obilazili organizacije u Varoši — ali u bataljone nisu zalazili. Ćeća je to nazivao birokratskim pojavama u Partiji. Kušić je to zapažao još u Užicu, te se pribojavao da će se simptomi »te opake bolesti« pojaviti i u Novoj Varoši.

PAD NOVE VAROŠI

Napad na slobodnu teritoriju započeli su sjenički četnici. Oni su 1. februara napali 2. užički bataljon u selu Miševićima, kada je teško ranjen komandant bataljona drug Sreten Gudurić.[34] Uz pomoć drugih jedinica, ova četnička grupacija je razbijena 3. februara — te su četnici u neredu odstupili prema Lopižama.

Čuvši da su partizanske jedinice potisle četnike, Hodža Pačariz je između 3. i 4. februara prebacio svoju miliciju u pravcu Sjenice kao

[33] Zbornik dok. i pod. o NORJ naroda, tom II, knjiga 2, strana 27T, br. 134. Izveštaj delegata VS NOP i DV Jugoslavije Milovana Đilasa, od 28. januara 1942. god. Vrhovnom štabu o pokušaju prebacivanja srpskih jedinica iz Sandžaka za Srbiju.

[34] Sreten Gudurić, pekarski radnik iz Uzica, član KPJ, komandant 2. užičkog bataljona. Drugovi iz njegovog bataljona smestili su ga u jednu sandžačku bazu na Zlataru. Kasnije su četnici pronašli tu bazu i ubili Gudurića i bolničarku.

pomoć Hasanu Zvizdiću, u slučaju da partizani krenu preko sjeničkih sela u pravcu Sjenice.

U zoru 5. februara, sa desne strane Uvea, započeo je opšti napad nedićevskih, ljotićevskih, četničko-nedićevskih i četničkih formacija na slobodnu teritoriju. Partizanske jedinice su ceo dan davale snažan otpor, te je neprijatelj zadržan pored Uvea sve do mraka; izuzev Radojinje, koju su četnici zauzeli oko 15 časova. Čim su ušli u Radojinju, četnici i nedićevci su počeli da pljačkaju i pale partizanske kuće.

Pred veče je naš štab iz Kokina Broda stigao u Novu Varoš, a istog dana uveče ju je napustio. Ka Zlataru su krenuli delegat VS, partijska i vojna rukovodstva Sandžaka, komanda mesta, milicija, radna omladinska četa i svi oni koji nisu hteli da sačekaju neprijatelja.

U Bulatovićima, na Zlataru, 6. februara, održan je sastanak sa delegatom VŠ Đilasom, na kome je još jednom razmotrena situacija i konačno određeno da pravac povlačenja bude prema levoj strani Lima. Zbog dubokog snega koji nam je upropastio konje, morali smo teže ranjenike da nosimo.

Spuštalo se zimsko veče. Prethodnica je otišla ka Limu. Sve je bilo gotovo za pokret. I . . . eto, naiđe moj otac. Tada je imao oko 60 godina. Neispavan, umoran, neobrijan — izgledao je još stariji.

— Zdravo, sine! — oslovi me tiho, a zatim se izjada da me je teško pronašao u dugoj koloni. Uhvati me za rever od kaputa i šapnu:

— Hoću nešto da ti kažem, ali samo tebi.

Oko nas su bili drugovi. Onako uzgred pripitaše oca za zdravlje i da li se malo odmorio. Voleli su ga i poštovali, i toplo zvali »čika-Nole«. Mnogi su nosili opanke od presne kože, koje je on pravio. Cesto je drugovima govorio: »Dobri su i prešnjaci, a kad budemo oslobodili neki grad biće pravih opanaka.«

Iako smo bili otac i sin — retko smo razgovarali. Tek ako se slučajno sretnemo. Nije me odvajao od ostalih drugova. Znao je da ja tako volim. O našoj prepolovljenoj porodici nije nikad govorio preda mnom — pa čak ni unuke nije spominjao. Ali, pred drugovima u intendanturi nije mogao da obuzda svoja osećanja i strahovanja.

Kad se pomakosmo malo na stranu, on uzdahnu i progovori:

— Tražio sam te da se pozdravimo. Došlo je vreme da se rastanemo. Nisam hteo ostati, a da ti ne poželim sreću u budućim borbama.

U prvi mah nisam ga shvatio. Gledao sam ga pravo u oči, pune neobičnog sjaja. Činilo mi se da su bile ovlažene suzama — ali one ne potekoše! Svašta sam pomislio: da ostane sam i nezaštićen u ovoj planini, da je iznemogao, da će ga uhvatiti četnici...

Obojica smo utonuli u misli... Konja mu ne mogu obezbediti — razmišljao sam. Da ga neko od drugova nosi? Ovakvih, kao on, bilo je dosta u koloni. A . . . šta sa decom i ženama?! Konja nema ni za njih — a do juče su hranili našu vojsku i napustili svoja ognjišta. Pred nama su i dalje smetovi i neizvesni Lim. Da se ja brinem o njemu — to bi bilo protivno mojim shvatanjima. Otac mi je u ovoj koloni samo drug, kao i ostali...

U ratu se često događa da nemaš vremena ni za kakvo savetovanje sa drugim, a naročito ne o ovakvim stvarima kada je u pitanju i rođeni otac. Pored toga, on je banuo baš kada je trebalo da krenem na čelo ko-

Ione. Čekali smo da prethodnica malo odmakne. Uza sve to, uhvatih pogled Milinka Kušića koji me je nervnozno iščekivao.

Pokušah da ohrabrim oca i da mu ulijem nove snage za dalje napore, ali me on prekide:

— Slušaj ... sine, danas su me morile misli kao i tebe sada. Ne misliš, valjda, da mi je lako rastaviti se od tebe, Dragog (starijeg sina) i ostalih drugova?

Govorio mi je da neće da bude na teretu drugovima, da je bolje iz ovog snega iščupati ranjenike i one koji će se i dalje boriti, da je onemoćao i svoje odslužio.

— Ovo mi je treći rat.[35] Ti to znaš. Snage više nemam. Ti nemaš samo mene! Pogledaj ovu našu kolonu kolika je!

Pogledao sam preko talasaste snežne beline u daljinu, gde se među četinarima nije video kraj kolone. Učini mi se kao rep strašnog zmaja iz bajki. Zagrlih oca i privukoh ga sebi. I tek tada, donekle, shvatih njegovu odluku. Ja sam bio mršav, ali žilav, i uvek se našlo snage u meni
— a on oronuo i lak kao pero. Odelo je skrivalo starost i iscrpenost.

On skide moje ruke i zadrža mi desnu u svojoj :

— Ne brini za mene! Sakriću se negde u ovoj planini. Kad lopovi i gadovi prođu (tako je zvao Italijane i četnike) — polako ću pored sela, preko Zlatibora, dok se dokopam Tare i Zaovina. Tamo ima naših drugova i prijatelja, pa i rodbine...

Tad zastade malo da prikupi snage. Moja hladna ruka grejala se u njegovoj toploj. Nije mi hteo reći ni da je bolestan. Ali, kad vide da sam to otkrio, on produži:

— To nije ništa. Mali nazeb. Kako je tek ranjenicima? Danas sam video Gudurića. Obe noge su mu prelomljene, a mraz prodire do srži! Lako ću ja. Jedino te molim da ne brineš za mene.

Blago pomilova moju ruku i pusti je. Uhvati me za ramena, pa gledajući me pravo u oči, reče:

— Na rastanku, hoću još nešto da ti kažem... Pre rata, kada sam vas savetovao da se čuvate, znao sam da idete pravim putem. Mnogo sam vas voleo kao otac, i teško mi je bilo pri pomisli da trunete isprebijani po zatvorima. Zato sam vas opominjao da pazite kuda idete i šta radite. Plodove vaše ja vidim. Kao otac, na rastanku, još jedino ti mogu reći: -Idi mudro, ne pogini ludo.«

Tada me zagrli i poljubi u oba obraza. Ponovo mi steže ruku. Njegove blage oči prosto su me pomilovale. Kao da je hteo još nešto da mi kaže, možda do viđenja — ali ga glas izdade. Jedva proguta tu neiskazanu reč i sleže ramenima. Okrete se i pođe energično, a zatim sve laganije i laganije, dok mu se leđa ne izgubiše iza prvog zavoja kolone.

Gledao sam ga dok se udaljavao. Protrljao sam čelo. Hteo sam da uklonim nešto što mi je smetalo da sve ovo shvatim! Misli su se rojile.
Sve se svodilo na jedno: ubiće ga četnici!

[35] Moj otac je bio učesnik balkanskog, prvog svetskog i ovog našeg NOR-a. Po zanimanju je bio opančarski majstor, te je pravio opanke za borce. Kad smo bili mali, uveče nam je uz gusle pevao junačke narodne pesme. Te prve pesme naučili smo od njega, kao npr. »Jovan Kursula«. Pričao nam je priče iz rata, kao npr. da je 1912. godine, na Kalipolju, kod Sjenice, uhvatio živog Turčina za gušu, i priveo ga u štab. Zato je bio odlikovan — a, mi smo ga, ponekad, u šali zvali ►►junak sa Kalipolja«.

Kad ga izgubih iz vida, pridoh drugovima. Zbog iznenadnog rastanka sa ocem bio sam smušen. Međutim, sem Kušića, niko ne primeti moju zbunjenost. Drugovi su bili raspoloženi što ćemo uskoro krenuti. Tako je uvek bilo pred pokret. Jer, svi smo tada znali, i sama činjenica da se krećemo — dokaz je da ćemo savladati sve prepreke i teškoće.

Eto... i te noći smo savladali dubok sneg i razbili četničku zasedu u selu Kosatici — a u svanuće izbili na desnu obalu Lima.

Jutro mrazovito, 7. februar. Sneg škripi pod nogama. Nigde ni oblačka. Ispod nas Lim. U prvi mah nam je izgledao strašan! Gledajući ga sa visine, sanjivim očima, tražili smo gazove. Činilo nam se da na nekim mestima nije dubok.

Imali smo nameru da se tog dana odmorimo i pripremimo za prelazak preko Lima u toku sledeće noći. Ali nas Italijani nisu ostavili na miru. Tukli su nas artiljerijom i bacačima, a tenkovima su patrolirali s druge strane reke. Bilo je prepucavanja i sa četnicima — tako da odmora gotovo nije ni bilo.

U toku dana pojaviše se nove nepredviđene nevolje: sunce i velika voda. Sunce je preko dana tako grejalo da se sneg počeo naglo otapati. Novi potoci slivali su se u Lim. Izjutra, kad smo ga prvi put ugledali, bio je bistar, ah u toku dana počeo je da se muti i zabrinjavajuće raste. Nemoćno smo ga gledali, pomalo i uplašeni. Nazad se nije imalo kud. Rešili smo: Lim se mora pregaziti u toku noći. Pronašli smo nekoliko čamaca, ali su oni bili neupotrebljivi. Ostalo je jedino da se gazi ledena voda, a bolesnici i ranjenici da se prenose na konjima. Druge mogućnosti nije bilo. Izabrali smo najplići gaz, gde je nabujali Lim dosezao do grudi i grla.

Kao što smo pretpostavljali, Italijani su se s prvim mrakom povukli ka Prijepolju, a za njima, delimično, i četnici. Jedina prepreka koja je ostala büa je vodena stihija. Mnogi su se plašili duboke vode, jer nisu znali da plivaju.

Kao prethodnica, Čačanski bataljon je pregazio Lim u odelu, da bi rasterao muslimansku miliciju, koja je u toku proteklog dana pripucavala s one strane Lima. Ostali su imali da nose svoje odelo i oružje u jednoj ruci, iznad glave, dok bi drugom održavali ravnotežu gazeći kroz mutnu vodu.

Da bismo drugima dah primer, Kušić i ja zagazismo potpuno nagi u ledenu vodu. Kamenje po dnu Lima bilo je hladnije od snega i leda na obah. Činilo nam se kao da gazimo po nekom ledenom staklu. Na suprotnoj obali prostrsmo kapute i stadosmo na njih. Kad obukosmo gaće i košulju, obujmi nas neka toplota, kao da smo u toploj sobi. Nas dvojica i još nekoliko drugova ostadosmo na obali. Pomagah smo onima koji se nisu mogli popeti na obalu; prihvatali konje pod ranjenicima; vraćali konje za druge i požurivali sve redom.

Posle ponoći, iza Jadovnika pojavi se mesec, koji je svojom ledenom svetlošću donekle ublažavao stravičnu tamu u dolini Lima. Mraz je opet stezao. Sve se ledilo. Odjednom, uza samu obalu neko zavika:

— Sinko, privatide ular!

Jedan drug pritrča. Priđoh i ja bliže. Na konju ugledah oca. Povukosmo konja za ular i podviknusmo. On podskoči i nekako se nađe na

obali, zatim se strese i sve nas poprska. Pomogosmo starom da siđe s konja, a zatim mi ispriča sledeće:

Kad je otišao od mene, pronašao je starijeg sina Dragoslava. I kad se počeo pozdravljati, kao i sa mnom, to su čuli drugovi iz Užičkog bataljona. Rastovarili su jednog konjića, nabacili oca na samar, doveli do Lima i gurnuli konjića u vodu, dovikujući mu: »Drž se dobro za samar, čika-Nole, još ćeš ti nama praviti opanaka.« Na kraju otac dodade:

— Sta ja mogu, kad drugovi tako hoće!

KAMENA GORA

U selima Kamena Gora, Obarde i Kozice bila su smeštena četiri srpska bataljona, sa bolnicom i intendanturom. U Kamenoj Gori je bilo sedište delegata Vrhovnog štaba Milovana Đilasa, članova PK KPJ za Srbiju, partijsko-političkih radnika iz Srbije i našeg štaba iz Kokina Broda.

Sandžačke jedinice su se smestile u selu Kozicama, Jabuki i još nekim selima, zajedno sa narodom koji je odstupio sa njima. Formirane su još neke sandžačke jedinice i popunjen Glavni štab za Sandžak. Tako je Vrhovni štab svojim naređenjem od 20. februara ponovo uspostavio nadležnost Glavnog štaba za Sandžak. Komandant štaba je ostao Vladimir Knežević Volođa; a postavljeni su za zam. komandanta Mile Peruničić, za politkomesara Velimir Jakić i za zamenika Boško Đuričković.

Đilas je smanjio svoj politički kolektiv iz Nove Varoši, te je poslao u partijske i skojevske organizacije i komitete po Sandžaku: Jovana Marjanovića, Mirka Milojkovića, Nikoliju Petrović Koku, Lalu Ivković, Zagu Stoilović, Radmilu Miljković i Mihaila Grbića. Oko sebe je zadržao članove PK Srbije i njegove instruktore.

Kamenu Goru, i sela oko nje, pritisla je brojna partizanska vojska, koju je trebalo prehraniti. I pored postojanja narodnih odbora inastale su teškoće oko ishrane. Učestale žalbe odbornika, kao i intendanata ovih naših jedinica podstakli su delegata VŠ Đilasa da preduzme neke mere. On se, verovatno, posavetovao sa članovima PK Srbije, kao i sa sandžačkim rukovodiocima, te je sazvao jedan sastanak, kojim je on rukovodio, a prisustvovali su: Cana Babović, Mitra Mitrović, Srba Josipović, Mijalko Todorović, Milentije Popović, Bogdan Novović, Svetislav Stefanović Ceća; iz našeg štaba Milinko Kušić i Petar Stambolić; a od sandžačkih rukovodilaca Voja Leković i još neki.

Đilas je prvo razmatrao međunarodnu političku situaciju i stanje na Istočnom frontu, a onda prešao na situaciju u našoj zemlji i na razvoj odnosa u njoj. Konstatovao je da se situacija zaoštrava i polarizuje na klasnoj osnovi — te da u ovoj, konkretno našoj situaciji, treba udariti po kulacima, koji već dižu glave. Kulacima je proglasio svakog seljaka koji ima više od 30 ovaca. Đilas je ovu svoju konstataciju okarakterisao kao prelazak u drugu, višu fazu rata.

Interesantno je napomenuti da niko od prisutnih na ovom sastanku nije ni reči kazao o ovoj Đilasovoj oceni, osim Milinka Kušića, koii je rekao da mu to liči na odstupanje od dosadašnje linije Partije i Vrhovnog štaba. Voja Leković je napomenuo da bi samo trebalo voditi računa o broju članova porodice onoga kome se stoka oduzima.

Đilas je naredio da se sa ovim upoznaju svi štabovi, kao i intendanti bataljona. Tako je i meni Kušić ispričao tok ovog sastanka kod Đilasa, čudeći se ćutanju svih prisutnih, kao i Đilasovom zastranjivanju.

U borbama od Uvea do Kamene Gore naše snage su izgubile preko 20 boraca i rukovodilaca, ne računajući utopljene u Limu. Među pogi-nulim je i dr Miloš Pantić. Njega i Ljubu Mićića[36] uhvatila je muslimanska milicija. Pantića je ubila zbog kožnog kaputa, a Mićića predala Itali] anima u Prijepolje. Italijani su ga predali nedićevcima i četnicima u Novoj Varoši, koji su ga sproveli u Užice. Posle saslušavanja od strane Gestapoa, i zverskog mučenja, Mićić je obešen u Požegi.

Sto je prelaz preko Lima uspešno izvršen, velika je zasluga partizanskih jedinica iz bjelopoljskog i pljevaljskog sreza. One su, u to vreme, vodile žestoke borbe protiv četnika Draže Mihailovića, pod komandom Pa via Đurišića, i Italijana iz Bijelog Polja, kao i protiv četnika i Italiana iz Pljevalja.

Po stizanju na Kamenu Goru, Đilas je rasformirao svoju četu »Maksim Gorki«, koja nije ispunila njegova očekivanja. Ljudstvu ove čete dao je nešto novaca i naredio da mogu ići kud god hoće. Većina ovih drugova i drugarica je dogurala do Vrhovnog štaba, tražeći novi raspored i neke jedinice.

Uskoro je usledilo naređenje Vrhovnog komandanta druga Tita, od 18. februara 1942, Milovanu Đilasu za sređivanje pet bataljona koji će ući u sastav Druge prleterske NOU brigade.

»Drugu Veljku, delegatu Vrhovnog štaba, i ostalim rukovodećim drugovima.[37]

Čestitamo na vrlo uspješno izvršenom pokretu pod tako teškim uslovima. Taj pokret skoro se može uporediti sa maršem Proleterske brigade Vareš — probijanje kroz neprijateljske linije kod Rajlovca—Sarajevsko Polje—Bjelašnica—Trnovo.....

Ovako pružićemo vam direktive u duhu kojih ima da radite:

1 — Namjerni smo da od vašeg ljudstva stvorimo Drugu proletersku narodnooslobodilačku brigadu. Oformljivanje u ovaku jedinicu povoljno će uticati na moral i borbenu vrijednost vašeg ljudstva, koje je sastavljeno iz velikog broja raznih jedinica. Ovako formiranu jedinicu prebaci ćemo, poslije kraćeg odmora, u predio Glasinca—Vlasenica, a odavde za Srbiju.....

2 — Prije formiranja izvući iz jedinica sve kolebljive i paničarske elemente, fizički slabe, oportuniste; jednom riječi ono što ne bi odgovaralo za Proletersku brigadu. Napominjemo vam da je Prva brigada naša dika i ponos. To je prava Crvena armija.

No, pri tome izboru ne smijete pretjerivati.....

Smatramo da ste nepravilno i nepravedno postupili s ljudstvom koje ste otpustili da luta. Tako neorganizovane otpuštene skupine paniku izazivaju u pozadini i nanose nam štetu u političkom pogledu.....

** Ljubomir Mićić, stari član KPJ i narodni poslanik na listi Komunističke partije u Ustavotvornoj skupštini 1921. godine.

Dr Miloš Pantić, takođe stari član KPJ i poznati politički radnik u valjevskom kraju.

[n] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 2, str. 378, br. 185.

3 —..... Morate obratiti veliku pažnju starješinskom kadru. Izaberite prekaljene i oprobane borce.

4 — Lica za štab brigade predložite nam. To mora da bude isproban starješinski kadar. Ako takvog nemate vi nas izvijestite.«

Tad, kad je dobio odrešene ruke da ukloni iz jedinica »kolebljive i paničarske elemente, fizički slabe, oportuniste« — Đilas je to shvatio na svoj način, zaboravljajući prigovor za lutanje otpuštenih iz čete »Maksim Gorki«, pa je pozvao Ganu Babović, Milinka Kušića i Petra Stambolića. Ovo troje je trebalo da prenesu politkomesarima i zamenicima u bataljonima Titovu direktivu o čišćenju bataljonskih četa.

Opet se Kušić sam usprotivio tvrdeći da po četama ima iznemoglih i bolešljivih, ali su to mahom dobri borci — te da su čete ionako pročišćene od Sjenice i Uvea do Kamene Gore.

Na to mu je Đilas odgovorio da to nije tačno, već da najbolji ginu, a zabušanti ostaju. Tako je autoritetom delegata Vrhovnog štaba sprovedena i ova naopaka direktiva, a borci iz bataljona upućivani su Đilasu na superkontrolu i za »putne troškove«. Tad je Đilas pozvao mene da sa njim sedim u sobi, i naredio mi da ja potpisujem propusnice za kretanje otpuštenih.

Pošto se Kušić i ja nismo slagali sa ovom merom, predložio sam Đilasu da propusnice potpisuju Cana Babović ili Petar Stambolić. Đilas mi je odgovorio da ovo dvoje ne dolaze u obzir, jer su partijski radnici, a ovo je čisto vojnička mera, da ja bolje poznajem ove koje će bataljoni poslati — pa ću njemu pomoći u pravilnoj odluci.

Nisam imao kud! I ovog puta je bio odlučujući Đilasov autoritet, pa sam počeo da zebem i da se nekako osećam sramotno u susretima sa drugovima, na koje sam uticao da pođu u ovu našu borbu.

Sto sam slutio — to se i obistinilo. Iz 2. užičkog bataljona je naišao Milan Vujović sa svojom drugaricom Jelenom. Kad je Đilas čuo da ie Milan bio u četi »Maksim Gorki« kod Dušana Nedeljkovića i umnožavao vesti, a da je sad, sa svojom drugaricom, u Užičkom bataljonu, meni podviknu:

— Piši im propusnice!

Jelena je pokunjeno ćutala, a Milan progovori: — Mene i Jelu dobro poznaje drug Ljubo.

— Vidim kako vas poznaje! Da ste vi dobri borci, ne bi vas bataljon meni poslao.

Ja pokušah da Đilasu nešto kažem za ovo dvoje, ali me on prekide:

— Ja odgovaram Vrhovnom štabu, a ne Ljubo Đurić. Gotovo je, i možete ići.

Kad oni izađoše, zamolih Đilasa da me sasluša. Ispričah mu da je Milan bio skojevac u užičkoj Učiteljskoj školi; bio majstor na violini i učestvovao u svim našim priredbama, pa i na priredbama »Abraševića«; da sam ga u selu Brusniku kandidovao za člana Partije. Da je Jelena bila naš simpatizer, a njena sestra Milena je u Užičkoj četi, koja je ušla u sastav 1. proleterske brigade. Onda sam zamolio Đilasa da ovo dvoje vratimo u njihov bataljon.

Kad sam završio sa svojim argumentima, Đilas mi jednostavno odgovori da neće da sluša kako ja sad branim svoje Užičane.

— Vujović nije Užičanin, već Sarajlija i komšija sarajevskog komuniste Zije Dizdarevića — završih ja i zaćutah.

Drugarica Jelena Vujović je stupila u 1. proletersku brigadu, posle pida fočanske slobodne teritorije. Nosilac je Spomenice i drugih odlikovanja. Dok ja ovo pišem — ona živi u Beogradu.

Milan Mile Vujović se, posle odlaska Milovana Đilasa iz 2. proleterske brigade, vratio u svoju brigadu i poginuo u V neprijateljskoj of anzi vi. Evo, kako sam to zapisao u *Ratnom dnevniku:*

»-9. juna, Lučke i Vrbničke kolibe: Pri izlasku na Lučke kolibe Krcun i ja smo prošli pored nosila na kojima su nosili teške ranjenike naše brigade. Na jednima je Mile Vujović, koga jedva nose iznureni Italijani (zarobljeni na Javorku). Milu su obe noge prebijene i pri posrtaju Italijana — kosti se pomeraju. On kuka od bolova i moli da ga ne ostavimo u ovoj pustinji.

Dogodilo mu se ono od čega je strahovao: u proboju obruča 10/11. juna, nosila na kojima su ležali on, Nedeljko Vukotić, politkomesar 2. čete 1. bataljona, i još nekoliko boraca, napustili su zarobljeni Italijani i drugovi koji su sprovodili teške ranjenike.[38]«

Svojim naređenjem od 18. februara 1942. godine, Tito je u svojstvu Vrhovnog komandanta dao zeleno svetio Milovanu Đilasu. za novu »čistku« iz srbijanskih bataljona, pod tačkom 2. A u nastavku iste tačke, u istom naređenju — prekoreva Đilasa za postupak sa pripadnicima čete »Maksim Gorki«.

Međutim, sa stanovišta partijske discipline i ondašnjih odnosa koji su vladali, moglo bi se reći da Milovan Đilas nije jedini krivac za takav svoj postupak. A evo kako o tome Tito obaveštava Kardelja i Lolu Ribara:

»Sada se nalaze (srpski bataljoni) oko Pljevalja sa određenim zadacima, a veći deo je pozvat ovamo gde stvaramo od njih Drugu proletersku brigadu, jer Đido kaže da je njihov moral na veoma visokom stepenu. Ja mu verujem da je sklon da gleda uvek suviše kritički. Osim toga on je ionako izvršio veliku čistku jer je preko 200 ljudi diskvalifikovao kao partizane i poslao ih na sve četiri strane sveta. Mi sad te ljude prihvaćamo i nastojimo da ih korisno iskoristimo jednim delom u pozadinskoj službi a jednim delom u partizanskim redovima.[39]«

[38] Ljubodrag Đuirić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavaićki zavod, Beograd, 1966, strana 211.

[39] Zbornik dokumenata 4 podataka o narodnooslobodi lačkom ratu Jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga *2,* str. 432, br. 201.

IV

9. OSNIVANJE DRUGE PROLETERSKE BRIGADE I PRVI ZADACI

Jedino je Sumadijski, Dugalićev, bataljon izbegao Đilasovo pročišćavanje četa. Ovaj bataljon je, odmah posle stizanja na Kamenu Goru, poslat da rastera četničke bande oko sela Zaborak.

Već tada je postojala velika slobodna teritorija, počev od Kamene Gore, pa preko Boljanića, Čajniča, Foče i Goražda do Romanije i velikog broja sela istočne Bosne.

Stiglo je naređenje iz Vrhovnog štaba da do 1. marta stignemo sa bataljonima u Cajniče. Kretanje je trebalo izvršiti u izvesnom vremenskom rastojanju i po ešalonima — zbog teškoća oko ishrane.

Tako se dogodilo da se delegat VS Milovan Đilas, sa partijsko-političkim radnicima i ostatkom našeg štaba kretao sa dva bataljona, preko Boljanića i Metaljke do Čajniča. Još od prelaska Lima, ostatak našeg štaba sačinjavali smo Kušić i ja, jer se Petar Stambolić priključio PK za Srbiju, a Vladimir Knežević Glavnom štabu za Sandžak.

U neposrednoj blizini Čajniča, na putu opkoljenom borovom i jelovom šumom, napravljen je zastanak kolone, radi predaha i uređenja, kako bi u varošicu ušli u što boljem poretku.

Na čelu kolone išli smo Kušić i ja, a ispred nas, na konjima Đido i Cana. Tada Kušić i ja nismo imali konje. Cana je poterala svog konjića, pa se našla ispred Đilasovog konja, na čelu kolone. Onda je Đilas poterao svog konja i pretekao Caninog. Zatim je Kušić, jednim štapićem, ošinuo Caninog konja — tako se Cana opet našla na čelu kolone, prseći se ponosno. Već smo prilazili prvim kućama Čajniča, a onda se Đilas okrenuo nama dvojici, i gnevno uzviknuo:

— Pa ... nećemo, valjda, dozvoliti da nam žena predvodi vojsku!

Zatim je poterao konja, te smo sa njim na čelu kolone umarširali u Cajniče. Cana se od smeha previjala na konju, a i mi smo se smejali ovoj dogodovštini, kao i Đilasovom mišljenju o ženama, odnosno drugaricama u našoj vojsci.

Đilas, Cana i Kušić, sa svim partijskim i političkim radnicima koji su pristigli u Cajniče, otišli su u Foču, u kojoj je boravio Vrhovni štab. Ja sam ostao da organizujem i pripremam bataljone za smotru koju će izvršiti Vrhovni komandant.

Iz Foče se prvi vratio Milinko Kušić. On me je obavestio o razgovorima u Vrhovnom štabu i o odlukama koje je doneo drug Tito.

Milovan Đilas i Cana Babović predložili su za komandanta brigade mene, za političkog komesara Milinka Kušića, a za načelnika štaba Ljubišu Uroševića.

Đilas je rekao da nemaju svoj predlog za zamenika političkog komesara, odnosno za rukovodioca partijskih organizacija u brigadi, jer nisu znali šta Tito smera sa članovima Pokrajinskog komiteta Srbije.

Tito je odmah odlučio da funkciju partijskog rukovodioca u brigadi obavlja Cana Babović, jer ionako sad ne dolazi u obzir prebacivanje članova PK Srbije za Srbiju.

Onda je Tito od predloženih članova štaba izuzeo Ljubišu Uroševića. koga će poslati u neki štab Dobrovoljačke vojske — a za načelnika štaba odredili su Pa via Ilića, koga su uzeli iz 1. proleterske brigade, jer žele da i 2. proleterska brigada bude jedinica za uzor, kao i 1. proleterska.

Tito je onda priupitao za poreklo predloženog komandanta brigade, Đilas i Cana su potkrepili svoj predlog, a Kušić je dodao da sam bio učitelj, te da me je Tempo primio u Partiju još 1938. godine, i da sam već bio kod Tita u Užicu. Tito se tad setio da sam uspešno izvršio njegovo naređenje i deblokirao Ivanjicu od Javorčevih četnika, kao i da sam Zeljkov brat. Đilas je dodao da mi je još jedan brat u brigadi, kao i otac:

Posle malo razmišljanja Tito je, uglavnom, rekao sledeće:

— Eto, mi formiramo proleterske jedinice, kao udarnu snagu naše radničke klase, a na čelo i Druge proleterske jedinice, opet, postavljamo intelektualca. Dajte, drugovi, predložite jednog radnika, pa da mu svi pomognemo u obavljanju njegove dužnosti.

Nastalo je razmišljanje, pa i izvesno osećanje krivice zbog potcenjivanja radnika, kako su skoro svi shvatili Titovo razmišljanje.

Neko je pomenuo komandanta Sumadijskog bataljona Dugalića, ali kako niko nije znao njegovo poreklo, odnosno zanimanje, a uz to je Kušić dodao da se dosad pokazao liberalan prema »pikirantima« — preko tog predloga se brzo prešlo.

Onda je Tito zapitao:

— Kako se zove onaj komandir Moravičke čete koji je obezbjeđivao VS od Užica do Radojinje, i šta je on sad?

Titu se činilo da je on radnik. Kušić je to potvrdio, i dodao da je on sad komandant 1. užičkog bataljona, i da se zove Ratko Sofijanić.

Zatim je Tito predložio da taj radnik Ratko Sofijanić bude komandant 2. proleterske brigade, ja da mu budem zamenik, a Kušić politički komesar; intendanta neka odredi štab brigade. Za sanitetskog referenta treba konsultovati Gojka Nikoliša,[40] pa će se naknadno odrediti.

Smeškajući se, i pogledajući sve prisutne redom, Tito je produžio:

— Pa... kad radnik može biti Vrhovni komandant, onda vjero va tno, radnik može da bude i komandant brigade; ali mu u prvo vrijeme, dok se čovjek ne snađe, moraju pomoći ostali članovi štaba!

Kad mi je sve ovo ispričao, Kušić je predložio da pozovemo štab 1. užičkog bataljona, odakle im uzimamo komandanta, da bi oni dobili u vremenu za izbor novog komandanta bataljona. Tako je i učinjeno.

Drugovi su bili veseli i radoznali očekujući novosti. Kušić i£fi saopšti da je određen štab brigade, i upita Sofijanića da li može da pogodi

[40] Gojko Nikoliš, načelnik Sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba. Španski borac. Po svojoj funkciji trebalo je da bude član VS, ali on to nikad nije bio. Verovatno zato što je bio pametan, intelektualac, dobar organizator, sa samostalnim mišljenjem.

ko je komandant brigade? Ra tko odgovori da ne zna, ali, na insistiranje Kušićevo, pomenu mene i još nekoliko imena. Kušić onda progovori:

— Komandant 2. proleterske brigade je Ra tko Sofijanić, a komesar Milinko Kušić!

— A ostali članovi štaba? — upita Ratko.

— Ostali.. . tvoj zamenik je Ljubo Đurić, načelnik je Pavle Ilić, a zamenik komesara Cana Babović.

— Hajde!... Nemoj da se šališ s obziljnim stvarima! Gde ja mogu biti komandant brigade?! — začudi se Ratko, govoreći da nikad na to nije pomislio i da veru je da tom zadatku nije dorastao.

A evo šta je o tom događaju napisao sam Ratko Sofijanić, posle svršetka rata:

»Na ručku sa štabom brigade bio je i drug Tito. Prisustvovali su i ostali članovi Vrhovnog štaba i štabova bataljona (sem 3. bataljona, koji još nije bio ni stigao u sastav brigade). Sređeo sam do Tita. Još na početku ručka rekoh Titu ono o čemu sam već nekoliko dana mislio:

— Druže Vrhovni komandante, mislim da još nisam dorastao da budem komandant brigade. Do sada sam komandovao samo bataljonom. U bivšoj vojsci bio sam običan redov. Bojim se da neću moći da odgovorim svim zadacima.

Tito mi odmah odgovori:

— Zaista, velika je i vrlo odgovorna dužnost biti komandant brigade, ali mi moramo podizati naše kadrove. Nećemo ih tražiti od drugih, nego iz redova naše radničke klase, naše Partije. Komunista može sve da savlada ako hoće da radi i uči.

Bilo mi je krivo što sam to rekao — ah rekao sam ono što sam mislio. Smem sve da kažem svom Vrhovnom komandantu. Partija me je naučila da budem iskren.«[41]

Na nevelikom trgu u Cajniču drug Tito je pred strojem boraca održao govor i tako je formirana 2. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, 1. marta 1942. godine.

Za sanitetskog referenta brigade određen je dr Vojislav Dulić, za intendanta Radovan Grković, a prvi kuriri štaba brigade bih su Dušan Carević, Jovan Nedović i Dragoslav Jakovljević.

Brigada je imala četiri bataljona, sa sledećim štabovima i četama:

1. Užički; Radosav Kovačević, Mate Ujević, Petar Leković, Milosav Matović; Požeška, Ariljska i Moravička;

2. Čačanski; Sredoje Urošević, Dragoslav Mutapović, Radisav Janićijević, Božidar Tomić; Ljubićka, Čačanska i Takovska;

3. Sumadijski; Dušan Dugalić, Tanasije Mladenović, Predrag Jevtić i Dragoslav Đorđević Goša; Račanska, Oraška i Pomoravska;

4. Užički; Miodrag Milovanović Lune, Dobrilo Petrović, Jevrem Pović i Aleksa Dejović; Užička, Zlatiborska i Užička 2.

Četničke bande iz Srbije, potpomognute od Nemaca i nedićevaca, pohrlile su u istočnu Bosnu radi razbijanja partizanskih odreda i raspirivanja soyinizma kod srpskog stanovništva, radi pljačke i bogaćenja na račun muslimanskog življa istočne Bosne.

[41] *Druga proleterska brigada,* knjiga prva, Vojnoizdavački zavod, Beograd. 1965, str. 210.

Naši drugovi u istočnoj Bosni, još nenavikli na četničke podmuklosti,plaćali su životima nebudnost prema dojučerašnjim »saveznicima«. Nastala je hajka po čitavoj istočnoj Bosni na partijske radnike, kurire i sve one koji su nosili petokraku zvezdu. Potoci krvi nezaštićenog naroda prošarah su istočnu Bosnu, a užasmi pokolj na Drinjači zlokobno je nagovestavao potpuno uništenje jednog dela stanovništva.

U takvoj situaciji Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije izdao je 3. marta 1942. godine naređenje 2. proleterskoj brigadi da što pre razbije sve četničke formacije u predelu Glasinca, i da na tom terenu organizuje narodnooslobodilačke i dobrovoljačke odrede, a uz obiman politički rad da se organizuju narodnooslobodilački odbori po svim opštinama i selima.

Dva dana kasnije, ovo je naređenje prošireno direktivom: da se 2. proleterska brigada ojača sa tri bataljona 1. proleterske, i da ta udarna grupa pod komandom Koče Popovića proširi zonu dejstva sve do Srebrnice, oslobađajući Vlasenicu i raskrsnicu Milići.

Prvi deo ovog zadatka, koji je bio i njen prvi zadatak od formiranja, 2. proleterska brigada je izvršila munjevitom brzinom. Između 7. i 8. marta opkoljen je četnički štab u Borikama, i u toku kratke borbe poginula su 54 okorela četnička bandita, među kojima i moj školski drug Milovan Bulovan.

Od tih dana datira i moj prvi susret i poznanstvo sa drugom Kočom Popovićem. Susreo sam ga blizu Borika i predstavio mu se. Uz put sam mu ispičao o ovoj našoj prvoj akciji. On je samo ćutao, i po neki put bi samo učinio: Ha ... M ... M . .. ! i pomalo me zagledao sa strane. Za sve vreme dok smo išli do Borika, samo mi je rekao da ćemo sledećih dana malo ratovati zajedno, po istočnoj Bosni, a onda me je zapitao čime sam se bavio do rata.

— Bio sam učitelj, od 1938. godine, u nekoliko sela, od Bugarske granice do sela Kalauzovića na sarajevskom Ozrenu.

Koča se tad, skoro neprimetno, osmehnuo — što sam ja onda protumačio kao nekom njegovom superiornošću, kao španskog borca nad »jadnim« učiteljem iz zabitih sela. Kasnije sam to svoje »tumačenje« ublažio, kad sam saznao da je Koča Popović pre rata bio određen od strane CK naše Partije za recenzenta »Učiteljske straže«, lista naprednih učitelja.

O Peri Posavcu (Koči Popoviću), Kušić mi je pričao u Novoj Varoši, kad smo se često vraćali na uzroke propasti užičke slobodne teritorije. Od njega sam i saznao da je Pera Posavac bio španski borac, pa se kao komandant Posavskog odreda obreo u Užicu, poslednjih dana pred napuštanje grada. Tako se dogodilo da mu je Tito poverio poslednju odbranu Uzica.

Međutim, ta poslednja odbrana je bila skrpljena od manjih delova raznih jedinica i s nedovoljno naoružanja. Znajući to, Kušić je poslao kamionom probrane borce da nagaznim minama uspore nemačke kolone iz pravca Valjeva. Tako je i Tito gajio nade da do prodora u Užice neće tako brzo doći.

Sticajem ratnih okolnosti, Tamnavci, 2. užička četa sa komandirom Vojkom i ja — slušali smo sa nevelike udaljenosti posleđnje odjeke te poslednje odbrane Užica, na koju smo i mi hitali sa Valjevskog fronta.

O Peri Posavcu se dugo nije znalo. On nije bio ni u Rudom, na formiranju 1. proleterske brigade. Tek kasnije je uhvaćena veza sa' njim.

U povlačenju iz Užica, Tito je rekao Kušiću da deo odgovornosti za brzi prodor Nemaca u Užice snosi i komandant poslednje odbrane Pera Posavac, kao iskusan ratnik iz Spamije. Kušić se sa tim Titovim mišljenjem nije složio, ali je ućutao, jer poslednja brda iznad Užica teško je braniti, pogotovo od prodora tenkova.

Sećajući se ovih razgovora sa Milinkom Kušićem, koračao sam pored Pere Posavca, tada Koče Popovića, razmišljajući: «Možda, Vrhovni komandant, kao radnik, i nema dovoljno poverenja u nas intelektualce.«

Posle ove pomisli, u glavi mi se odmotavao film moga školovanja i službovanja. I kao đaka i kao učitelja proganjale su me nadležne vlasti. Više sam se nagladovao nego što sam bio sit! A po zabitim selima gore sam živeo nego mnogi radnici po gradovima. Neće mi, valjda, ova naša Partija zameriti što sam otišao u učitelje. Doskora to nije činila — pa neće, verovatno, ni ubuduće.

Ova štura saznanja o Koči Popoviću, kao i Titova razmatranja prilikom sastava našeg štaba brigade, nametala su mi zaključke da se nesebično treba zalagati u svakom poslu i na svakom zadatku, u ovoj našoj teškoj borbi — a da, pri tome, treba budnim okom i svojom glavom, ceniti i ljude i događaje.

Obradovani našim uspehom na Borikama, drugovi u Vrhovnom štabu su strepili da se ne ponesemo ovim uspehom, pa da u nekom okršaju oko ustaških utvrđenih uporišta pretrpimo ozbiljne gubitke. Zato je drug Marko (Aleksandar Ranković) zatražio od Tita da nas obiđe, i da istovremeno pomogne Koči Popoviću u donošenju odluka o predviđenim operacijama.

Kad je drug Marko stigao, krenulo se dalje, i u blizini Han-Pijeska, negde oko 20. marta, susreli smo kolonu od 60 rukovodećih kadrova i partizana Valjevskog NOP odreda, među kojima su bili pop Vlada Zečević, Ratko Martinović, Zdravko Jovanović, Danilo Lekić, Vojin Lukić, Milosav Milosavljević, Dimitrije i Mila Bajalica. Od njih smo saznali o prilikama u Srbiji. Ožalostila me je vest o pogibiji Nebojše Jerkovića komandanta Mačvanskog NOP odreda, mog bliskog druga iz učiteljskih dana.

Za kratko vreme istočna Bosna je bila očišćena od četničkih bandi, koje su se raspršile na sve strane. Oslobođena je Vlasenica, raskrsnica Milići, te smo izbili na obalu Drine, kod Drinjače. U ovom pohodu, imali smo nameru da napađnemo ustašku postaju u Han-Pijesku — ali nas je od te namere odvratio drug Marko, kad je saznao koliko je utvrđeno ovo uporište. Uskoro je na Titov poziv Marko otišao za Foču.

U povratku od Drine, zaboravljajući upozorenja druga Marka, pokušali smo da likvidiramo utvrđeni ustaško-domobranski garnizon u Rogatici, koji se bio ugnezdio u ovoj slobodnoj teritoriji. Ovaj pokušaj nije urodio plodom zbog nedovoljnog iskustva tek formirane 2. proleterske brigade u borbama za utvrđena mesta. Posle ovog neuspeha započelo je sistematsko osposobljavanje jedinica za borbene i taktičke veštine u noćnim borbama i napadima na italijanske postaje i utvrđenja. Uskoro su se pročuli bombaši 2. proleterske brigade i njene noćne borbe.

U ovim borbama 2. proleterske brigade u istočnoj Bosni poginulo je oko 25 mladih boraca, a to je bila prevelika cena za postignute uspehe.

U drugoj dekadi aprila, naša tri bataljona su prebačena za odbranu slobodne teritorije od nastupajućih italijanskih jedinica. Prolazeći kroz Goražde, susretoh oca. Interesovao se o našim borbama u istočnoj Bosni, kao i o ofanzivi o kojoj je načuo. Uzgredno mi se pohvali kako je on sad »sila«, drug Marko (A. Ranković) ga je postavio za nadzornika svih radionica u Goraždu. Naime, mi smo, odlazeći za istočnu Bosnu, ostavili u Goraždu sve zanatlije iz naše brigade kao ispomoć već organizovanim radionicama. Taj smo princip primenjivali i u toku sledećih godina rata, jer su se naši majstori pokazali kao izvrsni organizatori novih radionica u oslobođenim varošicama i gradovima. Pored ostalog, od njih je zavisila spremnost 2. proleterske brigade i njena efikasnost u borbi, pokretu i brzom oporavku ranjenika — veliku je ulogu imala dobro organizovana intendantura, koja je imala sledeće radionice: potkivačku, puškarsku, obućarsku, opančarsku, krojačku, pekarsku, mesarsku i frizersku.

io. DRUGA PROLETERSKA U TREĆOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI I PRVI PUT U CRNOJ GORI I HERCEGOVINI

Zaplašeni ofanzivnim operacijama 1. i 2. proleterske brigade i ostalih jedinica naše vojske, Nemci i Italijani, zajedno sa ustašama i četnicima, započeli su 20. aprila 1942. svoju treću ofanzivu. Ovoj ofanzivi prethodilo je čvrsto povezivanje četničkih oficira sa svim italijanskim garnizonima u Crnoj Gori i Hercegovini, i sa ustaškim postajama u Bosni. Dobivši obilnu pomoć u oružju, municiji i hrani — četnički izrodi su se prvi pojavili pojačanim napadima, naročito na naše odrede u Crnoj Gori i Hercegovini. Razvlačeći naše snage, omogućili su svojim gospodarima i saveznicima pregrupisavanje jedinica radi stvaranja obruča oko glavnine partizanskih snaga sa Vrhovnim štabom, koji se tad nalazio u Foči.

Početkom maja, pošto su Italijani zauzeli Čajniče, a Nemci i ustaše Goražde, počela su oprezna i koncentrična nastupanja neprijatelja prema Foči i Kalinoviku u tri pravca: 718. nemačka divizija, italijanska divizija »Taurinence« i ustaško-domobranske snage — sa severa; italijanska divizija »Pusterija« — sa istoka i jugoistoka; a italijanska divizija »Kaćatore dele Alpi« i četnici — sa jugozapada i juga u pravcu Pive i Gacka, a docnije u pravcu Kalinovika.

Nailazeći na žestok otpor i protivnapade naših jedinica na svim pravcima, italijanska komanda je ubacila u ovu ofanzivu i sledeće jedinice: 23. ojačanu diviziju »Ferara«, 19. pešadijsku diviziju »Venecija«, 154. diviziju »Murđe«, 32. pešadijsku diviziju »Marke«, diviziju »Taro«, diviziju »Mesina« i ojačanu diviziju »Alpe Graje«.

Svaka od ovih divizija pojedinačno imala je oko 13.000 vojnika. Na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine bilo je tada ukupno oko 160.000 italijanskih vojnika; bez nemačkih, ustaških i četničkih formacija.[42]

U takvoj situaciji, zamolili smo Vrhovni štab da nam u sastav brigade pošalje naš 3. šumadijski bataljon, koji je pod komandom Vrhovnog štaba učestvovao u čišćenju ustaškog uporišta Borač. Nešto kasnije ovaj bataljon je upućen na Pivu, kao prethodnica naše brigade, a Vrhovni štab ga je stavio pod komandu štaba 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade.

Tri bataljona naše 2. proleterske brigade ostala su na desnoj obali Drine, u neprekidnim borbama sa jedinicama italijanske divizije »Pusterija«, koja je težila da se dokopa Foče preko uzvišenih grebena If sara i Hansohe (iz pravca Cajniča), izbegavajući dolinu Drine.

[45] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 4, str. 61.

Prvo smo, u noćnoj borbi, napali Cajniče, proslavljajući tako naš praznik 1. maj. Dobro smo se pripremili. Manje grupe bombaša upadale su u italijanske rovove, postižući na pojedinim pravcima potpuno iznenađenje. Italijani su bežeći napuštali rovove, a zatim su iz svih oruđa 1 oružja otvarali vatru — ne prestajući da pucaju čak i posle našeg povlačenja. Sa čuđenjem su borci posmatrali ovaj vatromet i uživali u italijanskom kukavičluku, istovremeno se radujući uzaludnom trošenju municije.

Još bolje smo se pripremili za 6. maj, ili kako su to naši borci nazvali «-za đurđevski uranak«, na isturene i utvrđene italijanske položaje na Kozari (između Čajniča i Goražda). Za ovaj napad je naročito pripremljen 1. užički bataljon, a borcima je skrenuta pažnja da iznesu što više oružja i municije.

Preko dana smo dobro osmatrali i »proučili« Kozaru. Primetili smo da su Italijani iskopali nove rovove i tranšeje i razapeli nove šatore; dok su pri vrhu Kozare izgradili bunkere.

Noć je iskorišćena za približavanje prvim rovovima, u koje su oko 2 časa, 6. maja, ubačene prve naše bombe. Italijani su, izgleda, računali da do napada neće doći, pa su, tako reći, uhvaćeni na spavanju. Brzo su napustili periferne rovove i u bežanju rušili šatore, hitajući ka glavnim utvrđenjima sa bunkerima. Otuda su neštedimice pucali iz svih oruđa i oružja. Najviše su bacali svoje defanzivne bombe, koje su jako eksplodirale i stvarale vatrenu zavesu. Topovske i bacačke granate eksplodirale su nedaleko iza nas — pa Kušić predloži da sa kuririma uđemo u prvi rov. U rovu zapalismo po cigaretu, dok je Kušić kao nepušač pažljivo osmatrao ovaj krkljanac — pa mi šapnu: — Nadrljali smo od Cane, ako bude gubitaka! — Naime, drugarica Cana Babović nas je često opominjala da čuvamo jedinice od nepotrebnog ranjavanja i pogibije, govoreći: — Sa čim ćemo se vratiti u Srbiju?

Počekasmo neko vreme, pa poslasmo kurira štabu bataljona sa naređenjem za postepeno povlačenje.

Eksplozije nisu jenjavale, dok počeše da pristižu borci natovareni koječim. Bilo je šatorskih krila i pelerina, a najviše municije i mina za mali bacač. Stiže i Radosav Kovačević, komandant bataljona. Uzgred nas prekoreše što smo ušli u neposrednu borbu, pa se samokritički osvrnuše i na svoj postupak što su gurali u prvim redovima. Kažu da su i oni bili iznenađeni brzim bežanjem Italijana, pa ih je znatiželja povukla napred. Pričaju da su čak i u srušenim šatorima nailazili na zapetljane Italiane u konopčićima od šatora.

Odjednom Kušić zapita: — A gde vam je Petar Leković?

Drugovi se uzmuvaše, tražeći Lekovića po grupama boraca, dok je zora najavljivala dolazak dana. Hitno poslaše ojačanu patrolu ka prvim rovovima. Ne prođe mnogo vremena, a ukaza se stasita figura Petra Lekovića, zamenika komandanta bataljona. On je polako, ali sigurno koračao, noseći nešto na ramenu pokriveno italijanskom pelerinom. U jednoj je ruci nosio nove italijanske bakandže, a u drugoj malo sanduče. Kad stiže do nas, malo othuknu, pa gledajući u Kušića progovori:

— Eto, Boško mi ostao bez obuće — pa pogleda u bakandže — a Milovanu poneh ovu pelerinu; za bataljon sam doneo ovaj mali bacač i nešto malo mina.

Oba Petrova sina su bila sa njim u 1. bataljonu.

Zaplenjeno je nekoliko lakih »breda«, priličan broj mina za laki bacač, dosta italijanske municije, pelerina, šatorskih krila i bakandži. Itali janski gubici su bili veliki. To niko nije mogao da proceni. Samo pričanje boraca, koji su išli za Petrom Lekovićem, daje donekle sliku italijanske pogibije. Petar je obarao Italijane kundakom svoje puške, a drugovi iza njega su dovršavali posao. Tako je Leković i prebio kundak svoje puške, a uzeo drugu od svog pratioca.

U ove dve borbe i još nekoliko, dok smo krenuli za Crnu Goru, u borbama sa Italijanima, imali smo 5 poginulih i desetinu ranjenih, mahom okrznutih i zaparanih plehom od italijanskih defanzivnih bombi, što često borci nisu ni smatrali za rane.

Cak se Kušiću, meni i našim kuririma predao jedan Italijan. Dok smo sedeli u rovu, s leve njegove strane, pojavi se jedna prilika, bez ičega na glavi, pospano se teturajući. Kuriri su skočili, misleći da je neko od naših ranjenih boraca — pa kad su ga opipali i prodrmusali, uzviknuše:

— Ovo je pravi Talijan! — Pošto nigde nije bio ranjen, zaključismo da je od neke eksplozije bio kontuzovan.

Italijanì su bili naročito zastrašeni noćnim napadima 2. proleterske na Cajniče i Kozaru. Posle višednevnih borbi na If saru, Hansohi i zasedama u toku pokreta, prespore italijanske jedinice divizije »Pusterija« ušle su, samo formalno, u Foču — a čvrsto se ukopale i utvrdile na Orahovom brdu, iznad grada. U još nekoliko okršaja na Orahovom brdu, komanda divizije »Pusterija« napustila je ofanzivne namere u pravcu Sćepan-Polja i teritorije koju su držale jedinice 2. proleterske brigade, sve dok jedinice brigade nisu otišle za Crnu Goru.

Vojno-politička situacija u Crnoj Gori i Hercegovini pogoršavala se iz dana u dan. Ranije učinjene političke greške, kruto držanje frontova i nepridržavanje partizanskog načina ratovanja, zatim brojnost italijanskih trupa koje je podržavala brojna avijacija i artiljerija — doprineli su da crnogorski odredi i bataljoni, ostavši bez municije, počnu uzmicati ka Pivi. Uz sve to, četničke bande, dobro naoružane i hranjene, terane su u prethodnicu ispred italijanskih trupa.

Zato je Vrhovni štab 30. maja 1942. naredio da i 1, 2. i 4. bataljon 2. proleterske brigade hitno krenu ka Pivi i da se postave u okolini Pišča.

Dotadašnji načelnik štaba brigade Pavle Ilić otišao je u Vrhovni štab za pomoćnika načelnika VS, a za načelnika štaba naše brigade postavljen je Vaso Jovanović. Pavle Ilić je ostao na Lijećevini sa članom Vrhovnog štaba Aleksandrom Rankovićem Markom, kao istureni deo Vrhovnog štaba.

Nedaleko od Pišća nalazio se Tito, sa Arsom Jovanovićem, načelnikom VS. U Pišču nas je sačekalo pismo od Tita.

»Primili smo vaše pismo od 31. V. Vaše bataljone smjestite za sada u Pišču i okolici gdje treba da se odmaraju i da im se osigura redovna ishrana. Komandant, polit. kom. i načelnik štaba neka dođu u ovaj štab radi izvještaja i dogovora, a zamjenici neka ostanu kod bataljona.-«[43]

[<1] Zbamiik dok. i podat, o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 4, str. 260, br. 120.

Stab 1. bataljona 1. proleterske brigade takođe se nalazio u Pišču, pa smo ja i Spasenija Babović otišli do njih da se raspitamo za naš 3. šumadijski bataljon. Tamo smo zatekli komandanta Peru Ćetkovića i politkomesara Jovana Kapičića. Srdačno su nas dočekali — a Cana je zapitala gde se nalazi naš 3. bataljon.

Oni su nas malo upoznali sa teškom situacijom na ovom pravcu preko Durmitora, kuda četnici nastoje da prodru u Pivu, o pomanjkanju municije i sa drugim problemima. Kažu da su naš 3. bataljon poslali na položaje Dobri Do na Durmitoru, pa će ga smeniti njihov bataljon dok se malo odmori i nahrani u Pišču, jer se hrana iz Pišča dotura bataljonu u Dobrom Dolu.

Cana je prigovorila da su naš bataljon prerano poslali na Durmitor, posle napornog marša od Borča dovde.

— Niste mu dali ni da predahne! — dodala je Cana, pa se podigla i krenula ka vratima i ja za njom.

U kući, gde se smestio naš štab, zatekosmo Sofijanića, Kušića i načelnika Vasu Jovanovića, koji su taman hteli da krenu kod Tita. Cana ih obavesti šta smo saznali, pa poče da grdi Peru Ćetkovića i Jovu Kapičića, jer su poslali Sumadince na ledeni Durmitor, koji se od magle i oblaka ne može videti iz Pišča. Cana je naslućivala propast 3. bataljona, pa je zahtevala od Sofijanića i Kušića da kažu Titu da se naš štab ne slaže sa odvajanjem bataljona ispod komande štaba brigade, pogotovo što ovaj bataljon odavno nije u sastavu brigade. Cana posavetova Sofijanića da on kao komandant to saopšti Titu, i da ne ćuti pred njim po svom običaju. Još malo osokoli Sofijanića, te oni pođoše, a Cana im izdiktira i poslednju instrukciju — da Tito naredi Cetkoviću da Sumadince povuče na odmor u Pišče.

Cana mi predloži da napišem pismo štabu 3. bataljona i da obavestim da smo i mi pristigli u Pišče sa ostalim batalj onima — a da nas oni obaveste o stanju bataljona. Pismo je odneo naš kurir sa putovođom koga su dali iz štaba 1. crnogorskog bataljona.

Kad se vratiše od Tita, Sofijanić, Kušić i Vaso Jovanović doneše naređenje Vrhovnog komandanta, u kome je, između ostalog, stajalo:

«■Vrhovni štab
2—VI—1942. g.

Drugu Cetkoviću i Kapi,

Mi smo vam bili naredili da na rekama isturite izviđačke đelove sa automatskim oruđima, a da napravite jaku manevarsku grupu sa kojom bi udarili neprijatelja s boka i iz pozadine, ali tek pošto dublje zađe u Pivu. Ćudi nas da vi kao oprobani borci ovo niste razumeli. Vi ste bacili Proleterski bataljon u Dobri Do i tako ga potpuno iscrpli.

III bataljon II brigade povucite u rezervu. Pazite da imate u rezervi izvesne jedinice, sposobne da se upotrebe u odsudnim momentima.

Pokrete opkoljavanja izvršite noću.

Hitno nas izveštavajte o razvoju događaja.«[4Sa]

[43], Isto.

Kušić nam ispriča da se Tito složio sa Caninim mišljenjem u pogledu 3. bataljona, što se vidi iz njegove naredbe, da ih je upoznao sa teškom situacijom u Crnoj Gori i Hercegovini, te da će morati da našu brigadu uputi u Hercegovinu. Na kraju dodade da je Ratko ćutao pred Vrhovnim komandantom, te je on umesto njega govorio.

Međutim, obistinila su se Canina strahovanja. Rano izjutra, 3. juna, zajedno sa kurirom koga smo poslali 3. bataljonu, počeše da pristižu ranjenici i promrzli sa Dobrog Dola.

Koristeći gustu maglu, četnici su napali naš 3. bataljon iz pravca Zabljaka. Stab bataljona je zatražio pomoć od Pere Ćetkovića, ali ta pomoć nije stigla 2. juna. Tako je bataljon u toj borbi imao 25 poginulih boraca. Jedan broj boraca je poginuo sunovraćajući se u duboke ledene provalije, jer se od guste magle »ni prst pred okom nije video«. Kad je pristigao 1. crnogorski bataljon, izvršen je protivnapad na četnike u Dobrom Dolu, odakle su proterani ka Žabi jaku. Ovog puta su poginula još 4 borca iz Sumadijskog bataljona.

Za tri meseca ratovanja, od formiranja 2. proleterske brigade, u mnogim borbama sa četnicima, ustašama, Nemcima i Italijanima, od istočne Bosne pa dovde — brigada je izgubila oko 30 boraca — a samo na ovom prokletom Dobrom Dolu 29 poginulih.

Među poginulim su bili radnici, seljaci, učenici, jedini pilot avijatičar u brigadi, puškomitraljesci, jedna bolničarka, politkomesar Račanske čete i sin Branka Rakića — Jovan. Branko se nalazio u brigadnoj intendanturi, dok mu je drugi sin Milan bio u 2. čačanskom bataljonu.

***Ni ponovna molba našeg štaba* Vrhovnom štabu, da nam ubuduće ne odvaja bataljone ispod naše komande, *niti, pak, posebno pismo Cane Babović,* kao partijskog rukovodioca naše brigade, *nije promenilo cepkanje brigade. Počeli smo da zaziremo od pojedinih naređenja,* ceneći ih po stilu i govoru. Tako smo uhvatili jednu direktivu štabovima brigada, koja se već nekoliko puta ponavljala: »Sa jedinicama štab ima da komanduje na terenu rukom.« Bili smo u nedoumici — da li je to diktirao Tito, ili Arso Jovanović?**

Ohrabreni mnoštvom italijanskih trupa i privremenim uspesima u Crnoj Gori, četnici u Hercegovini su ozbiljno ugrozili hercegovačke udarne bataljone. Pored toga, iz tog se pravca počeo ispoljavati najjači pritisak italijanskih trupa, te je po naređenju Vrhovnog štaba započelo pregrupisavanje i bataljona 2. proleterske brigade sa Pive u Hercegovinu.

Ali *naša brigada nije pošla cela.* Njen 2. bataljon je ostao pod komandom Pere Ćetkovića, a 3. bataljon je ostao u Plužinama, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba. Sa ova dva bataljona su ostali komandant Sofijanić i Cana Babović, koja se trudila da ublaži rane našem 3. bataljonu.

***Sa mnom i Kušićem pošli su ka Izgorima i Zivnju naš 1. i 4. bataljon,* zatim 1. bataljon Komskog i 1. bataljon Durmitorskog NOP odreda. *Nas dvojica smo napravili prigovor Vrhovnom štabu, pozivajući se na njihovo obećanje o grupisanju naše brigade na jednom operativnom pravcu* i tražili da Komski i Durmitorski bataljon zamene naš 2. i 3, jer je to moguće, pošto krećemo sa iste prostorije, iz Goranskog. *Na ovo naše urgiranje nismo dobili odgovor,* pa smo produžili po prvobitnom naređenju, sa dodeljenim jedinicama.**

Uz put nas je stiglo novo naređenje iz Vrhovnog štaba: — da naš 4. užički bataljon pošaljemo pod komandu štaba 1. proleterske brigade, **koji će učestvovati u razbijanju četničke grupacije južno od Avtovca.**

Rekao sam Kušiću da je sve ovo prevršilo svaku meru! Zavladao je haos u komandovanju, kao za vreme Užičke republike, **podsećajući ga na Sekulićeve proteste u Užicu i na naše razgovore u Novoj Varoši.** *Obojica smo konstatovali da su nam razbijeni i štab i brigada, te da to moramo, u ozbiljnoj formi, predočiti Titu.*

Povlačeći se ka Izgorima sa 3. bataljonom, bolnicom i komorama, naišli su komandant Sofijanić, načelnik Jovanović i Cana Babović na naš 4. bataljon, koji je na Gatu u borbi sa četnicima pretrpeo teške gubitke. Pošto je ispratila svu ovu našu kolonu, obolelog komandanta Sofijanića ka Suhoj, u dolinu Sutjeske, Cana nas je pronašla na polažajima Zivanj—Čemerno.

Evo šta nam je ispričala:

Naš 4. užički bataljon sa dva bataljona 1. proleterske brigade trebalo je da zauzme četničko utvrđenje Gat i da razbije četničku grupaciju u okolnim selima. *Dva bataljona 1. proleterske brigade su zakasnila na izvršenje zadatka, pa se sva četnička banda sručila na naš bataljon.* **Naš bataljon je imao preko 35 poginulih i oko 20 ranjenih boraca i rukovodilaca. Zasad, koliko je Cana obaveštena, među poginulim su Lunov brat Ljubodrag Milovanović i Anđa Ranković,[44] drugarica druga Marka (A. Rankovića), teško je ranjen Dobrilo Petrović, zam. politkomesara bataljona, a lakše komandant bataljona Lune.** *Teški gubici u 3. pa sad u 4. bataljonu su nastali sa izdvajanjem bataljona ispod komande našeg štaba* **— komentarisala je Cana.** *Obećala je da će tražiti odgovornost* **za sve ovo kod Tita.** *Tražiće istragu* **— veli ona.**

I ovi iznenadni gubici teško su nas pogodili, pa u tmurnom raspoloženju nismo ni obraćali pažnju na artiljerijsku i minobacačku vatru, sve dok iznad naših položaja nisu počele da kruže italijanske »-savoje«, bacajući bombe u snopovima.

Naše komandno mesto je bilo smešteno na jednoj stenovitoj kosi, punoj većih rupa oivičenih velikim kamenim gromadama u koje smo se mogli skloniti. Odatle smo imali pregled bitke koja se rasplamsavala. Italijanske i četničke kolone nadirale su od sela Vrbe, težeći da nas izbace iz ovih prirodnih utvrđenja. Teške italijanske haubice i nekoliko baterija brdskih topova, kao i teški bacači, zasipah su čitav ovaj položaj sve do Živnja. Pobojasmo se za Caninu sigurnost, pa joj predložismo da i ona krene u dolinu Sutjeske. Nije htela ni da čuje, već je ostala sa nama do prvih znakova večeri.

Borcima je ponestajalo municije, a naročito ručnih bombi — pa su odvajah veliko kamenje i kotrljali niz padine ka nastupajućem ne-

Anđa Ranković, rođena u Izbištu kod Vršca, 20. aprila 1908; tekstilna radnica; član KPJ od 1929, a od 1938. član Rejonskog komiteta u Beogradu. Do rata je hapšena pet puta. U zatvoru se uvek hrabro držala. Za vreme okupacije, do jeseni 1941. radila je u Beogradu, a onda odlazi na slobodnu teritoriju, i radi kao partijski radnik. Krajem novembra 1941. prešla je iu Sandžak i na njen izričit zahtev da se rasporedi u borbenu jedinicu, raspoređena je u 4. užički bataljon 2. proleterske brigade, kao zam. politkomesara čete. Poginula 11. juna 1942. Proglašena za narodnog heroja.

prijatelju. Nekoliko puta, uz pomoć kurira, uspeli smo i mi da odgurnemo nekoliko stenčuga, koje su svojim ubrzanjem stvarale veliku buku i paniku među Italijanima. Cana je sve to posmatrala jadikujući što nemamo naoružanje kao neprijatelj, pa da im »pokažemo njihovog boga-«. Na mahove je strahovala za 1. bataljon. Canu smo »oterali« pre nego što je pao mrak.

Sutradan smo poslali izveštaj Vrhovnom štabu, u kome je između ostalog stajalo:

»Produženje borbe i u toku 14. juna do 8 časova preduzeli smo na svoju odgovornost, jer smo bili obavešteni da nisu bili evakuisani svi ranjenici kroz selo Izgori. Sa svoje strane, da bismo ubrzali evakuaciju ranjenika, mi smo još 13. juna bili stavili naš 4. bataljon koji smo povukli sa položaja, a drugaricu Spaseniju Babović bili smo poslali u selo Izgori da ubrza evakuaciju, pošto su se naši položaji mogli držati dalje samo po cenu većih žrtava, a municija nam je bila na izmaku.«[45]

Držanje svih jedinica je bilo primerno, a naročito su se istakli Durmitorski bataljon i 1. bataljon 2. proleterske brigade. Tom prilikom poginuo je, na padinama Zivnja, zamenik komandanta 1. bataljona 2. proleterske, prvi narodni heroj Petar Leković,[46] **sa još nekoliko boraca. Teško je ranjen i komandant bataljona Radosav Kovačević.**

Cetničko-italijanska grupacija, na ovom pravcu, posle ovih žestokih borbi u kojima je pretrpela velike gubitke, nije se usudila da krene dalje za našim jedinicama.

[45] Original izveštaja nalazi se u arhivu CK SKJ, pod br. 3248.

[44] Petar Leković, prvi narodni heroj u NOR-u; proglašen za narodnog heroja još za života, u februaru 1942; rođen 1893, u selu Rečicama kod Užićke Požege; posle prvog svetskog rata vratio se u svoje selo i bavio kamenorezačkim poslovima. Ubrzo je primljen u Partiju. U partizane je stupio početkom septembra 1941. sa svoja tri sina, i sa puškom koju je čuvao za obračun sa neprijateljima. Već u prvim borbama Petar je uz svoje staro iskustvo pokazao i veliku hrabrost. Kada je formirana 2. proleterska brigada, postao je zamenik komandanta 1. bataljona. Poginuo je na Živnju 13. juna 1942. godine.

V

11. MARŠ PROLETERSKIH BRIGADA ZA BOSANSKU KRAJINU

Silazeći u dolinu Sutjeske, na kraju popaljenog i pustog sela Suhe, zatekosmo drugove iz 4. užičkog bataljona pri sahrani svoga zamenika politkomesara Dobrila Petrovića, inače jednog od najboljih komunista užičkog kraja. I dok smo mu zidali humku od kamenja, jer u toj pustoši ničeg drugog nije ni bilo — opraštao sam se od nezaboravnog, divnog druga, sa kojim sam baš u ovo vreme pre godinu dana obilazio sva sela na Zlatiboru. Nemi i pognutih glava pred humkom stoje mladi Zlatiborci koji su poslušali Dobrilove savete i sa Zlatiborskom četom krenuli u borbu. Krhki organizam druga Dobrila nije uspeo da odoli teškim ranama zadobijenim na Gatu u borbi sa četničkim izrodima.[47]

Posle ovih borbi nastao je kratak period sređivanja, reorganizacije i priprema jedinica za veliki marš proleterskih brigada za Bosansku krajinu.

Još 5. juna 1942. godine, u rejonu Sćepan-Polja, oformljena je 3. sandžačka proleterska brigada.

U šumama Zelengore, blizu sela Vrbniče, formirana je 4. crnogorska proleterska brigada, 10. juna 1942. godine.

A, 12. juna 1942. godine, u Pivskoj Zupi oformljena je 5. crnogorska proleterska brigada, koja će ostati na ovom terenu i kao zaštita najtežih ranjenika, koji su smešteni u selu Vrbnici.

Bilo je to 15. juna, kada smo održavali sastanak štapske partijske jedinice, temeljito analizirajući stanje u brigadi. Pored ostalih zaključaka, *obavezali smo se da nećemo dozvoliti odvajanje bataljona ispod komande štaba brigade; a čak i da se to dogodi, obavezno sa tim bataljonom morao bi poći bar jedan član štaba brigade.*

Pošto je na ovom sastanku rešeno da Cana i Kušić idu u Vrhovni štab, i da tamo izlože naše zaključke, tako je i učinjeno. Tamo je Cana zahtevala da se pronađe krivac za nastale gubitke u 3. i 4. bataljonu.

Kao rezultat njihove posete Vrhovnom štabu, stiglo je naređenje Vrhovnog komandanta NOV i DV, 17. juna 1942. godine:

»ŠTABU DRUGE PROLETERSKE UDARNE BRIGADE

1) Štab Druge brigade mijenjamo utoliko što za komandanta brigade postavljamo druga Ljubodraga Đurića a za zamenika komandanta Miodraga Milovanovića—Luneta.

[47] Dobrilo Petrović, student prava iz Užica, rođen 1914, član KPJ od 1936, jedan od organizatora ustanka u užičkom kraju, hapšen nekoliko puta, član OK KPJ za okrug užički; uzor poštenja i plemenitosti!

2) U sastav brigade ulazi V bataljon Prve brigade, stim da se ljudstvo Užičke i Sumadijske čete rasporedi po odgovarajućim bataljonima ....

3) Vaš Treći bataljon uputićemo u sastav brigade. *Nastojaćemo da više ne izdvajamo bataljone iz sastava brigade.* I pored naše volje to su diktovale borbene prilike. Kod našeg komandovanja ne bi se smijelo događati da pridodate jedinice nose glavni teret.

4) Dosadašnjeg komandanta druga Ratka Sofijanića postavite na odgovarajuću dužnost.

Kako brigadi predstoji veliki pokret, morate otkloniti sve nepotrebne stvari od ljudstva i komore. Broj konja svesti na minimum. Mišljenja smo da bi za samu komoru bilo potrebno najviše 5 grla na bataljon. Ovome broju treba dodati onoliko grla koliko imate teških oruđa; mogu se i za puškomitraljeze odrediti nekoliko grla. Po našem mišljenju vaša brigada ne bi smela imati više od 25 grla. Imajte u vidu da će s vama ići dobar broj ranjenika na konjima. To će znatno pojačati vašu komoru.

Sjutra rano uputite iz vaše brigade doktoru Gojku (Nikolišu) najmanje 8 dobrih jahaćih konja za ranjenike. Tom prilikom naredite vašem Trećem bataljonu da dođe u sastav brigade, recite mu da je to učinjeno s našim znanjem.

5)..... Treba saznati na pogodan način gdje se nalaze najlakši i najbolji prelazi na putu Foča—Kalinovik ka severu.

6) Prikažite nekoliko priredaba zajedno sa drugovima iz IV brigade i Hercegovačkog bataljona. Dobro bi bilo da se sastane komandni kadar i da se razmotre vojna i politička pitanja.

7) Prostudirajte kako bi se dobavilo nešto hrane iz zakmurskog kraja, pa čak i Milje vine i Zagorja..... .....

8) Vjerovatno je da ćete na toj prostoriji ostati najmanje 3—4 dana.[48]«

Po naređenju Vrhovnog komandanta postupljeno je odmah. Dotadašnji komandant Ratko Sofijanić, koji se oporavio od jakog nazeba, radosno je prihvatio da se vrati u svoj 1. bataljon za zamenika komandanta bataljona; jer je na mesto preminulog Radoslava Kovačevića[49] već bio postavljen za komandanta Ljubiša Urošević.

Raspoređeni su i borci iz pridodatog bataljona iz 1. proleterske brigade; a za komandanta 4. užičkog bataljona postavljen je Nikola Ljubičić, na mesto Miodraga Milovanovića Luna, koji je postao moj zamenik.

Sutradan, 18. juna, posetio nas je Vrhovni komandant Tito sa drugom Markom. Predložio je da malo porazgovara sa našim štabom brigade. Tako smo posedali u jednom šljiviku nakraj sela Vrbniče. Obavestili smo ga o izvršenoj reorganizaciji, kao i o ostalim pripremama prema njegovom naređenju.

Ovoj dvojici drugova predložili smo da se što pre krene na vizirani put, jer su velike teškoće oko ishrane boraca, a naročito ranjenika. Hleba

[48] Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 4, br. 186, str. 389.

[49] Radoslav Kovačević, privatni nameštenik iz sela Srednja Dobrinja (Požega), rođen 1919, član KPJ, komandant bataljona, teško ranjen na Živnju i podlegao ranama u Vrbmci.

već odavno nemamo, soli takođe, a počelo je sa klanjem konja koji su potrebni za nošenje ranjenika. Bere se žara (kopriva) i zelje za konjsku čorbu, ali i toga nema dovoljno. Pronađena je i neka biljka, koju su borci nazvali »srijemoš«, a miriše na beli luk. Međutim, borci se žale na bolove u stomaku posle njegove upotrebe.

Posebno sam se zahvalio Vrhovnom komandantu na njegovom obećanju da nam neće izdvajati bataljone ispod naše komande, **napominjući velike cifre pogibije u Dobrom Dolu i Gatu. Otvoreno sam rekao da smo zbog ovih odvajanja bataljona *počeli da strepimo od naređenja koja dolaze iz Vrhovnog štaba.* Na ovu moju primedbu Tito se malo namrštio, pa da bih to malo ublažio, zahvalih se na vraćanju Užičana i Sumadinaca u svoje matične jedinice.**

Tito nas je upoznao sa međunarodnom situacijom i situacijom na našim bojištima. Istakao je prvorazredni značaj ovog našeg puta za Bosansku krajinu, ne samo radi razgaranja ustanka u tom delu već i pomoći i lakših veza sa jedinicama u Hrvatskoj i Sloveniji. Znajući za pojačano interesovanje za Srbiju, rekao je:

— Ovo je najkraći put za Srbiju! Tako i vi objašnjavajte komandnom kadru i borcima.

Na kraju je obećao da će narediti čika-Janku (M. Pijade) da nam pošalje nešto rogate stoke za hranu.

Razgovor sa Titom i Markom ulio nam je nove nade i otvorio vedrije perspektive sa naznačenim velikim pokretom četiri proleterske brigade. Svi smo žarko želeli da se što pre iščupamo iz ove pustoši i nemaštine. Od boraca do komandanata stvaralo se mišljenje da nas nikakva sila ne može omesti u izvršavanju nastupajućih zadataka.

12. GLADOVANJE

Kako to izgleda kad glad pritisne, najbolje svedoči prepričavan je političkog časa u 4. bataljonu, koji se održavao svakog dana. Pošto bi pročitao dnevne vesti koje je izdavala brigadna tehnika, politički komesar Zivko Savić bi čas obično završavao jednim istim komentarom:

— Dakle, drugovi, kao što vidite, situacija se razvija u našu korist! Ovaj komentar je, bar tada, bio u očiglednoj suprotnosti sa situacijom u kojoj su se naše jedinice, tih dana, nalazile.

Mesto na kome je komesar Zivko okupljao četu bilo je blizu kolibe brigadne intendanture, uz koju je bila privezana mršava bosanska kravica, oko koje se igralo njeno tele. Po čašu toplog mleka dobij ali su teži ranjenici i bolesnici, i teško oboleo najstariji borac brigade, čika Novica Đurić.

— Dakle, drugovi, kao što vidite, situacija se razvija u našu korist!
— bodrio je Zivko, podstičući drugove na diskusiju.

Ležeći u travi, koju behu osvojili široki čipkasti listovi paprati, četa je kao jedan, utonula u misli. Iz te tišine, kao da se probudio, javi se Zlatiborac Aleksandar Jovanović koga su drugovi zvali »Otrov«, zbog njegovog često namrgođenog lica.

— Hajde, druže Otrove — prihvati Zivko, i očigledno raspoložen, obrati se drugovima koji su ćutali: — Da ga čujemo!

— J a . . . , druže komesare — poče Otrov, snebivajući se. Kao dobar i disoiplinovan borac, uvek je bio spreman da izvrši svaki zadatak. Postao je i mitraljezac — ali »slab govornik«, kako se i sam branio — naročito kad bi ga komesar pozvao da i on »nešto kaže«.

— H a j d e . . . d e . . . slobodno! — hrabrio ga je Zivko da »odveže jezik«.

— Ne mogu, brate, više da gledam ono tele! — započe Otrov svoju »diskusiju«, i pokaza u pravcu kolibe, gde je telešce skakutalo s noge na nogu.

— Kakvo tele?! — začuđeno upita Zivko. — Je li ono čičino?

— Pa, da, njegovo! Pravo da ti kažem, teško mi ga je više gledati! E t o . . . , sedim ovde . . . , posmatram ga, a pred očima mi iskrsava : ono belo teleće meso! E . . . , bi u momentu ko vuk skočio na njega!

— Pa, šta bi s njime? — malo povišenim glasom, upita Zivko.

— Ja mislim da mi njega zakoljemo i pojedemo! A, bolesnicima je dosta krava, pogotovu, kad ne bude teleta, biće im više mleka! — završi Otrov.

— Pa, lepo! — sa očiglednom ironijom odgovori Zivko, i dodade:
— Samo, da mi je znati, ko li te je tome naučio!

Uzbuđen, pređe pogledom celu četu, kao da je tražio saučesnike ili podstrekače ovakve »diskusije«.

— To je, drugovi, malodušnost! — uključi se u razgovor komandir voda Duško Đurđić. — Ti si, druže Otrove, kapitulirao pred glađu, i bio bi spreman na svaku glupost!

— To je, drugovi, oportunizam poslednje vrste — upade zamenik komesara drug Mirko Popović. — Drug Otrov je osetio glad u malo jačoj formi i već je izgubio hrabrost. Ti si, Otrove, oportunista, a ja mislim da je tvoj predlog za svaku osudu — završi Mirko.

Kada je komesar završio čas, na proplanku je ostao samo Otrov, duboko zamišljen. Onda se uputio bataljonskom lekaru, uveren da će ga on najbolje razumeti i najbolje mu objasniti šta mu znači »ona reč«.

— Ama . . . , reci ti meni, druže Boško, šta mu to znači ono »oportunista«?

— E, to ti je, moj druškane, samo još za dlaku, pa da ti ode glava! — pokuša Boško Vidaković da mu, popularno, objasni.

— M a . . . šta veliš? Baš tako! Glava, a . . . ? — zagleda se u njega Otrov široko otvorenih očaju. — Pa, zar sam dotle dogurao, da mi ode glava zbog jednog šugavog teleta?

Ceo dan je Otrov izbegavao sve, i prosto strepeo da mu ko ne priđe i ne pomene ono prokleto telište. Čitavu noć je proveo u košmaru nekih čudnih snova. Laknulo mu je kad ga dežurni pozva na stražu.

Sunce je i tog jutra granulo. Sinoćna mršava čorba isprala je stomak, a malo parče konjskog mesa ni približno nije utolilo glad.

Međutim, oko podne, u četi nastade neko komešanje. Neko je doneo vest da su u štabu bataljona, negde, pronašli ždrebe — zaklali ga i pojeli.

Pred ručak, Zivko opet sakupio četu na čas. Svi su sa napregnutom pažnjom slušali vesti sa Istočnog fronta, i o uspesima Crvene armije; kao i informacije o borbama na našem frontu.

Pošto je završio čitanje svojim uobičajenim komentarom, Zivko pozva prisutne da prodiskutuju.

Diskusija je bila vrlo živa, i svi diskutanti su podržali jučerašnji predlog druga Otrova — da se tele zakolje. Većinom glasova pade odluka: noćas tele ima da se zakolje i skuva. Kožu zatrpati što dalje od kolibe, da je ne pronađe brigadni intendant. I, tako i bi!

13. KAD SE VRHOVNI KOMANDANT BRIJE

Od naše rešenosti da sve pobrojane zadatke u naređenju Vrhovnog komandanta moramo izvršiti — tačka 7) nam je izgledala nerealna, u kojoj je pisalo: »Prostudirajte kako bi se dobavilo nešto hrane.« Pa ipak smo poslali probranu desetinu boraca u potragu za tom hranom.

Kušić i ja krenusmo u susednu 4. crnogorsku brigadu, da bismo se dogovorili o zajedničkoj priredbi.

Na jednom proplanku zatekosmo desetak konja i nekoliko drugova. Među njima prepoznah Radovana Zogovića, poznatog pesnika, koga sam prvi put video i upoznao u Beogradu, na Pedagoškoj nedelji naprednih učitelja, krajem decembra 1940. godine. Zogović je, šišajući dlaku malim makazicama, na konjskim sapima ispisivao broj. Kad ga zapitah šta to radi, on odgovori:

— Ispisujemo brojeve, da nam srbijanski lopovi ne bi pokrali konje!

Nasmejasmo se njegovoj sarkastičnoj aluziji, pa produžismo ka štabu brigade.

Peko Dapčević i Mitar Bakić se složiše sa zajedničkom priredbom za obe brigade, ali sav program prebaciše na našu brigadu — pravdajući se poslovima oko sređivanja bataljona i komora tek formirane brigade.

Sutradan je održana zajednička priredba, na opšte zadovoljstvo gledalaca i izvođača. Na kraju su Crnogorci zaigrah svoje »oro«.

Povratila se i otposlata desetina, koja je »-studirala« nabavku hrane, goneći nekoliko komada rogate stoke. Sve je to sređeno i skuvano u toku noći, te je borcima pred pokret podeljen osvežavajući obrok, posle toliko dana kiselog konjskog mesa.

Pred veče, 24. juna, ušh smo u selo Borije, posle neznatnog puškaranja sa nekoliko zagriženih četnika. Seljaci su prokazali četničke organizatore, iz čijih je domaćinstava uzeto najviše hrane za vojsku. Ostali seljaci su »dobrovoljno« davali, moleći nas da što pre napustimo njihovo selo, bojeći se represalija Italijana iz Kalino vika. Cak su tvrdili da niko ne bi ni pucao na našu vojsku, jer su mnogi bili u njoj protekle godine, ali je to učinjeno zbog Italijana.

Naša 2. proleterska brigada dobila je zadatak da kao prethodnica ovog velikog marša proleterskih brigada energično gura pored Kalinovika u pravcu Gvoznog polja. Njen levi bok od strane Kalinovika obezbeđivao je jedan bataljon 1. proleterske, a desni — jedinice 4. crnogorske. Iza naše brigade kretao se Vrhovni štab.

Iz Borija je trebalo krenuti pre ponoći 24. juna. Međutim, sve jedinice su zakasnile, najviše zbog pripremanja hrane. Mi smo drugovima u Vrhovnom štabu poslali kajmaka, sira i hleba, jer i oni to odavno nisu

okusili. Računali smo da nam se neće mnogo zameriti za ovo zakašnjenje.

Negde oko jedan čas 25. juna krenula je naša brigada. Posle izlaska iz sela, odbegli četnici sa padina Treskavice počeli su da pripucavaju na našu prethodnicu. Mi tome nismo pridavali neki značaj, već smo gurali napred.

Uskoro nas je pristigao načelnik VŠ Arso Jovanović, i sav zadihan upitao me:

— Pa, dobro, Ljubo, šta to radite?! — Odgovorio sam mu da to nije ništa; da su to odbegli četnici iz sela, koje će rasterati naše jedinice. On se nije sa tim složio, već mi je naredio da obustavim pokret, pa da on i ja razmotrimo taj pravac na karti.

Mada se nisam slagao sa ovim njegovim predlogom, izdadoh naređenje za kratak zastanak, pa svratismo u jednu kuću na osami. Arso raširi sekciju, i poče da traži neku drugu stazu — više udesno — kako bismo, veli, izbegli četničku vatru zbog bezbednosti Tita i ostalih drugova iz Vrhovnog štaba.

I dok se on dvoumio koju stazu da izabere, ulete Tito i ljutito nas zapita:

— Šta to gatate vas dvojica?

Arso poče da mu objašnjava, kako četnici pucaju. Međutim, Tito ga nije ni slušao — već osu pravu grdnju na Arsa i na mene. Arso pokuša da mu na karti pokaže novu odabranu stazu — a Tito se još više naljuti....

U sebi sam psovao i sebe i Arsu — pa se dokopah vrata — i bez pitanja kretoh na čelu kolone. Njih dvojica ostadoše u kući.

Borci jedva dočekaše moju komandu i silovito krenuše napred, uzvikujući »juriš, proleteri«. Četnici opališe još nekoliko pušaka, pa se dadoše u bekstvo.

U svitanje izbismo u velike šume Gvoznog polja, gde je predviđen odmor za jedinice naše brigade. Mimo nas prođoše ostale jedinice, pa se mi nađosmo na začelju ove velike kolone — postadosmo njena zaštitnica.

Pretpostavljali smo nadletanje italijanske avijacije, te smo zabranili loženje vatri, a borcima preporučili odmor. Po podne naiđoše italijanske »savoje«, te našom srećom, neprecizno i sa velike visine, izbombardovaše naše odmorište na Gvoznom polju.

Zbog velikog broja bačenih bombi pobojasmo se velikih gubitaka — ali stoletna stabla bukove šume ublažavala su nalete gelera i njihovo pogibeljno dejstvo. Poginuo je samo jedan skojevac iz 1. bataljona, a ranjeno nekoliko boraca, među njima je teže ranjen u stomak komandir 1. čete 4. bataljona, moj školski drug, Petar Radovanović.

Prenoćili smo na dostignutoj prostoriji, pa smo imali nameru da krenemo ranije, i da vrhove Treskavice pređemo pre mraka. Dva bataljona sa mojim zamenikom Lunom ostavio sam u zaštitnici od pravca Kalinovika — a ja sam sa dva kurira krenuo na čelu kolone da bih, eventualno, ubrzao kretanje jedinica ispred naše brigade.

Na jednom proplanku zatekoh komoru Vrhovnog štaba, spremnu za dalji pokret. Pomislih »valjda će uskoro krenuti«, pa se polako približili. Konjovoci su držali konje za ulare, a oko njih su, po grupama, stajali

drugovi i drugarice iščekujući nešto. Prvo spazih Sretena Zujovića Crnog, pa se njemu uputih. Iza jednog natovarenog konja pođe mi u susret drug Marko. Ja ga obavestih da je brigada u pokretu, a da Italijani i četnici vrše pritisak na našu zaštitnicu — što i oni čuju. Marko mi reče da obavestim Vrhovnog komandanta i pokaza rukom preko mog ramena. Okretoh se. I tek tada, spazih pored jednog drveta druga Tita u košulji, zavrnutih rukava — kako sapuna bradu. Okačio ogledalo na drvo. Sa strane stoji njegov pratilac Boško Čolić, sa prebačenim peškirom preko ruke i čuturicom u drugoj ruci. Titova bluza je bila okačena o jednu slomljenu grančicu na drvetu, a ispod nje je virio revolver, na remenu.

Jedno vreme sam ga posmatrao kako mirno i spokojno utrljava sapunicu, pa poče da se brije. U tom momentu, lutajući meci iz italijanske teške »brede« počeše da krešu vrhove drveća — pa se odlučih da mu pridem. Obavestih ga, kao i druga Marka, da zaštitnica vodi borbu.

Tito, za momenat, prekide brijanje. Odmeri me od pete do glave, pa mi reče:

— Druže komandante, vaši bataljoni mogu, valjda, zadržati neprijatelja dok se Komandant ne obrije?!

— Mogu! — odgovorih ja kratko.

Odstupih nekoliko koraka, pa sedoh na jedan panj i napisah ceduljicu:

— Lune, zadrži neprijatelja kako znaš, i ne odstupaj dok ti pismeno ne javim. Ljubo.

Kurir otrča ka zaštitnici, a borba se sve više rasplamsavala.

Kao da se ništa ne dešava, Tito završi brijanje. Boško ga posluži vodom iz čuturice, te se on umi, a onda se posuši peškirom. Dok se on začešlja, Boško mu dodade bluzu, a onda revolver sa uprtačima. Tito utegnu bluzu, stavi kapu na glavu, pa mi se onda obrati:

— E, sad, druže komandante, možeš da izđaš potrebno naređenje, prema tvom nahođenju!

Ispratih ga. I pozdravih vojnički! A Tito krete na čelu kolone Vrhovnog štaba.

Otposlah Lunu naređenje za postepeno povlačenje, pa i mi krenusmo za kolonom Vrhovnog štaba.

Kad sam se okrenuo od druga Marka i video Tita kako se sapuna, u prvi mah sam bio iznenađen, te sam, u mislima, počeo da mu zameram, bojeći se »nepotrebnih« pogibija i ranjavanja boraca u zaštitnici.

Njegova hladnokrvnost postepeno je prešla i na mene, pa sam posmatrao ostale drugove iz Vrhovnog štaba, koji su disciplinovano čekali završetak brijanja.

Onda sam počeo da se ljutim na sebe što sam, u mislima, zamerio drugu Titu — koji je svima pokazao pravu komandantsku hrabrost i razboritost. Smejao sam se samom sebi. Kako bi to izgledalo da je Tito poslušao mene, obrisao sapunicu peškirom, i na brzinu krenuo ... »A, nikako ! . . . — govorio sam sebi.

Međutim, ovaj događaj nikad nisam zaboravio, i povremeno sam ga se sećao — a, odavno verno zabeležio.

Cena Titovog brijanja nije bila velika. Imali smo nekoliko lakše ranjenih drugova — ne računajući moju sekiraciju i grdnje samog sebe.

14. NOĆ NA VRHU TRESKAVICE

Marš 2. proleterske brigade preko visova Treskavice ostao je u dubokom sećanju svakog učesnika. To je bio tromi, iscrpljujući hod, jer smo se kretali na začelju ogromne kolone, opterećene ranjenicima i komorama; a u nekim brigadama čak i stokom za ishranu. Bilo je nebrojeno zastanaka dok prethodne jedinice malo odmaknu. Računali smo da Treskavicu pređemo pre mraka, a dogodilo nam se ono od čega smo strepeli — zanoćili smo baš na vrhovima Treskavice.

Pred mrak je počela da pada hladna kiša, a na visovima susnežica. Gazili smo raskvašeno blato od ilovače, koje se lepilo za noge i otežavalo ionako iscrpljujuće hodanje.

Na usponima se tako klizalo da je inspirisalo jednog političkog komesara, koji je iz sveg grla viknuo:

— Ovo vam je, drugovi, korak napred — dva koraka nazad!

Susnežica, kiša, vetar i magla — onemogućavali su dalje kretanje. Na oko 1.700 metara nadmorske visine, brigada se uhvatila ukoštac sa ovim nemanima. Počelo je loženje va tara. Međutim, sirova makija (zakržljani četinari) natopljena snegom i vodom nije se mogla raspaliti. I pored iscrpljujućih duvanja, samo se na jedvite jade izvijao slabačak dim.

Svi članovi našeg štaba brigade posedali su, jedan uz drugog, na hladne stene, pridržavajući jedino šatorsko krilo iznad glava. Oprezno smo menjali zamorenu jednu ruku drugom, a sakupljena voda na sredini šatorskog krila upozoravala nas je na opreznost i preciznost prilikom zamene umorne ruke.

Tako jednom prilikom, Cana nije uspela da prihvati ispušteni kraj šatorskog krila pa se sva sakupljena voda sručila meni za vrat, šireći se preko leđa, ispod košulje, sve do pojasa. Dok se Cana izvinjavala i korila sebe zbog ove nespretnosti, počeo sam da drhtim od pojačane studi, poluokupan na vrhu Treskavice. Zato više nisam smeo da sedim, te sam počeo skakutati po blatnjavoj stazi, da bih se nekako ugrejao. Onda sam se dao u obilazak moje brigade, koja se smrzavala.

Mnogi su hodali kao i ja. Drugi su psovali vatru i dim, i sve na svetu. U jednoj šćućurenoj grupi, pokrivenoj mokrim ćebetom, neko je pričao o kosovskoj bici i sudbinskoj povezanosti datuma 28. juna. Sam je sebe pitao:

— Zašto Srbi baš na taj dan moraju da stradaju?!

— More, ovo je gore nego na Kosovu! — prokomentarisa drugi.

Na jednom mestu su borci tražili krivca što smo morali da prenoćimo na visovima Treskavice. Na momenat se setih Titovog brijanja, ali to mi raspršiše sledeće konstatacije iste grupe boraca. Oni počeše da

tvrde da su Crnogorci najviše usporili pokret jer su terali zaplenjenu stoku.

Naiđoh i na pesmu »Padaj silo i nepravdo, narod ti je sudit zvan!« Kad primetiše mene, gromko produžiše: »Bješte od nas, noćne tmine, svanuće nam i naš dan!«

Svi smo jedva dočekali praskozorje, pa krenusmo niza strane Treskavice.

Hladnoća na Treskavici učinila je svoje. Umre nam teško ranjeni komandir Petar Radovanović[50]. Sahranismo ga u selu Ostoj ići, uz topli govor druga Luna, 1. jula 1942. godine.

Istog dana krenusmo dalje, i preko grebena Bjelašnice izbismo u selo Mrtvanje, odakle su se odvajale staze za Tarčin i Pazarić, železničke stanice na pruzi Sarajevo—Konjic.

[60] Petar Radovanović, rođen 1919, u selu Makovištu (Kosjerić). Kao dete ostao bez roditelja, koje nije ni zapamtio. U Užicu bio u Domu ratne siročadi, pod pokroviteljstvom Crvenog krsta. Moj školski drug, i samo godinu dama bio učitelj. Bio je jedan od najhrabrijih komandira, koga su borci voleli i poštovali. Sada taj isti dom u Užiou nosi njegovo ime.

Ljubodrag Đurić kao učitelj sa učenicima Osnovne škole u setu Vionici kod Ivanjice, 1939. godine.

Druga proleterska brigada očekuje Vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita 17. oktobra 1942. u Drvaru.

Komandant 2. proleterske brigade Ljubodrag Đurić predaje raport Vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu, u Drvaru 17. oktobra 1942. u 17 sati.

Miodrag Milovanović Lune, Ljubodrag Đurić i Slobodan Penezić Krcun, štab 2. proleterske brigade u dolini Cetine 17. novembra 1942.

Komandant 9. ličke brigade Milan Kuprešanin i komandant 2. proleterske brigade Ljubodrag Đurić, sa članovima štabova, osmatraju Bosansko Grahovo sa brda Stan kovače, 13. novembra 1942.

Miodrag Milovanović Lune, Slobodan Penezić Krcun i Ljubodrag Đurić, štab 2. proleterske brigade u Livnu 14. decembra 1942.

U Duvnu, 20. decembra 1942, sleva nadesno: Mitar Bakić, Ljubodrag Đurić, Peko Dapčević, Vicko Krstulović, (?), Pavle llić Veljko, Čeda Minderović, Ljubiša Urošević i Svetislav Stefanović Ceća.

Štab 2. proleterske brigade.

Josip Broz Tito i Davorjanka Paunović, na snimku iz rata.

Oavorjanka Paunović, ratna sekretarica Josipa Hrt)za Tita na jednom aerodromu poslednjih dana rata.

Bataljonska konferencija 3. bataljona 2. proleterske brigade 1942. godine.

Borci 2. proleterske brigade sa zaplenjenim italijanskim tenkovima na Mliništu 1942.

Pljevlja, septembra 1943— borci 3. bataljona 2. proleterske brigade na ručku.

Tri komandanta brigada: Jakić, komandant treće, Dapčević, komandant četvrte i Đurić komandant druge.

Komandir čete pratećih oruđa 2. proleterske brigade Dragojlo Stojić sa najmlađim kurirom Markom Vasiljevićem.

Štab 2. proleterske divizije sa članovima štabova 2. proleterske i 3. sandžačke brigade u Sandžaku 1943. godine.

Jovanka Budisavljević, kasnije udala Broz, kao politički komesar bolnice VI ličke divizije sa jednom bolničarkom.

Josip Broz Tito je 20. avgusta 1944. Ljubodragu Đuriču poklonio svoju fotografiju sa potpisom: „Alarne saratniku pukovniku Ljubi Đuriču— Tito".

Prvog dana u oslobođenom Beogradu oktobra 1944 — sovjetski general Ždanov, levo od njega general Đurić, iza Đurića Mijalko Todorović, demo od Zdanova general Dapčević.

Prvi javni miting u oslobođenom Beogradu 1944. godine na kome je, sa balkona Narodnog pozorišta, govorio general Ljubodrag Đurić, komandant grada.

Josip Broz Tito vrši smotru jedinica JA na Banjici, u pratnji komandanta grada Ljubodraga Đurića, novembra 1944. godine.

Prva vojna parada u oslobođenom Beogradu 7. novembra 1945, na Terazijama — Ljubodrag Đurić, Dragoslav Petrović Gorski i kapetan Orlić kao štab parade.

Aerodrom Zemunik kod Zadra, marta 1945, slevanadesno: Vladimir Bakarić, Ljubodrag Đurić i Julije Hamamović, komandant aerodroma i jedan vazduhoplovni oficir.

Posle glasanja na Đedinju, Josip Broz Tito u pratnji Ljubodraga Đurića, Gustava Vlahova i grupe oficira.

Josip Broz Tito ispraća Acu Stanojevića, prvaka Radikalne stranke koji ga je posetio. Levo od Tita je Ljubodrag Đurić.

Ljubodrag Đurić na fotografiji iz 1945.

Ljubodrag Đurić kao sekretar kabineta Josipa Broza Tita.

Posle oslobođenja Zagreba, maja 1945, sleva nadesno: Većeslav Holjevac, Aleksandar Ranković, Andrija Hebrang i Slobodan Penezić.

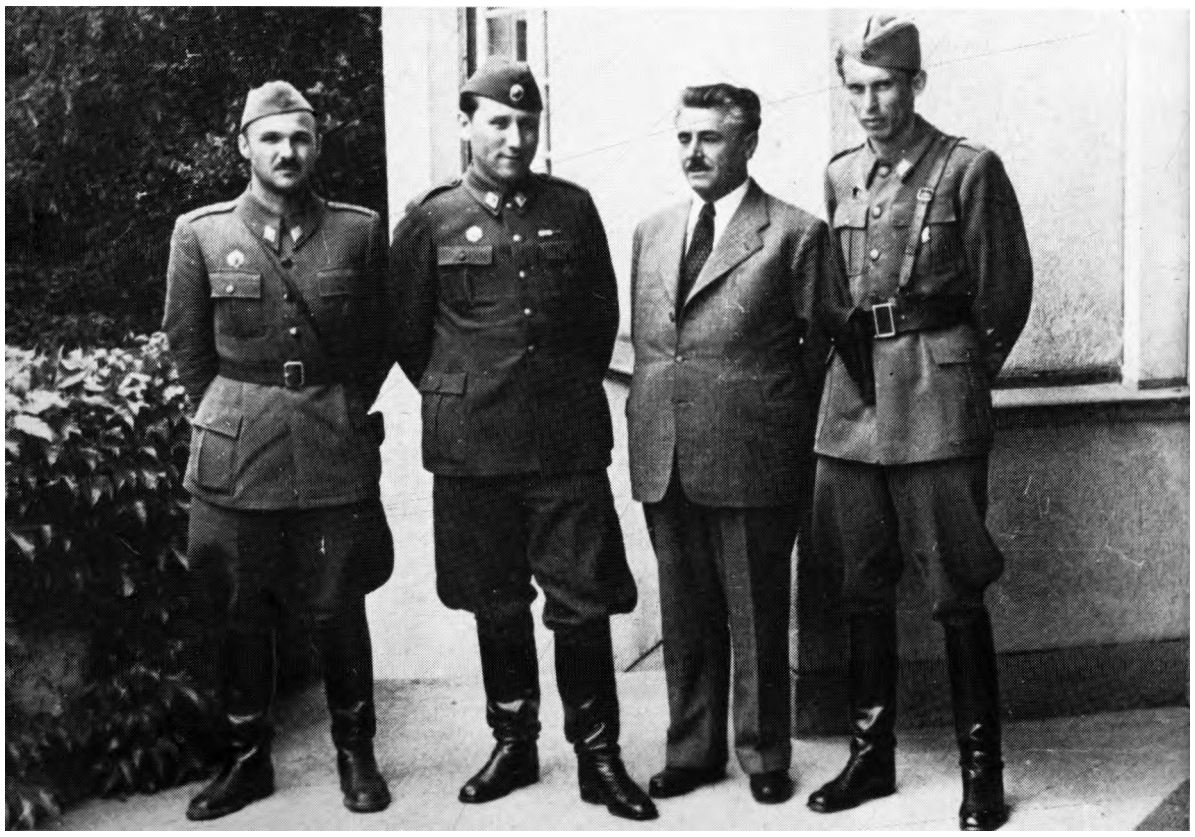

Sa posvetom: „Mojem ratnom drugu iz velikog oslobodilačkog rata gen. majoru Ljubodragu Đuriću", Tito je 25. maja 1946. poklonio Ljubodmgu Đuriću svoju fotografiju.

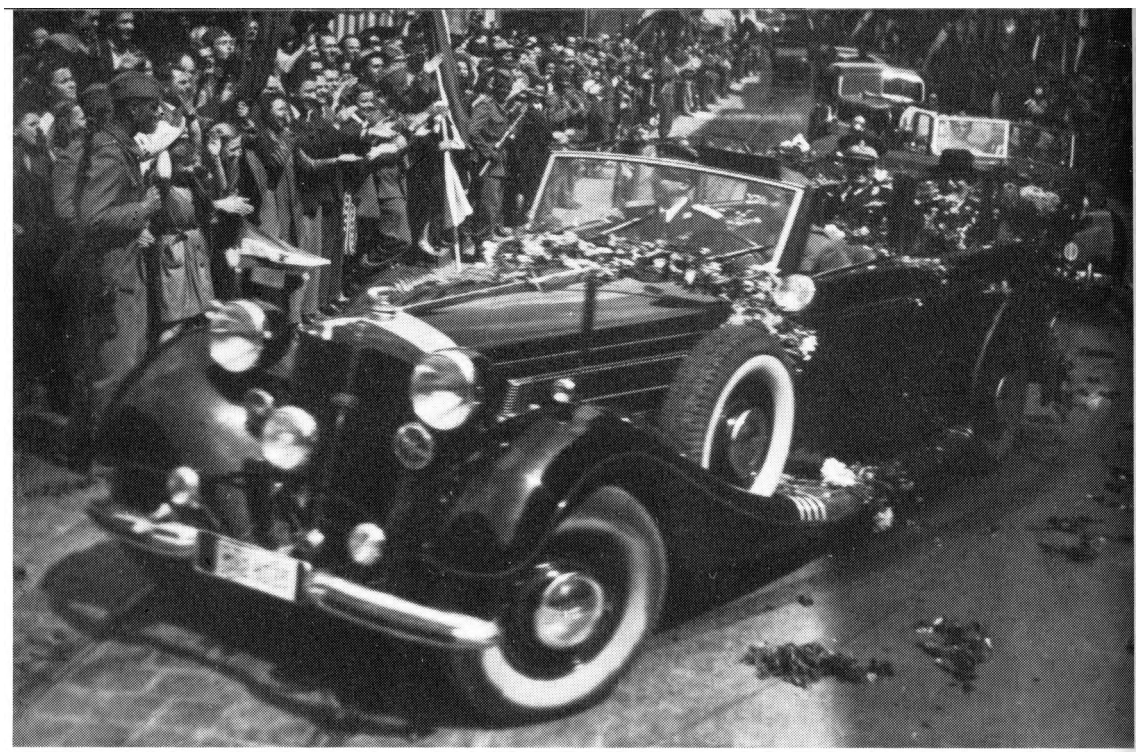

Josip Broz Tito u pratnji Vladimira Nazora u prvojposeti Zagrebu posle rata, maja 1946. Na prvom sedištu do vozača sedi Ljubodrag Đurić.

Maja 1946. u Zagrebu prilikom prve Titove posete, zdesna nalevo: Ivan Stevo Krajačić, Žarko Broz, Josip Broz Tito, Vladimir Nazor, general Ljubodrag Đurić i Pavle Jakšić.

p

15. NAPAD NA ŽELEZNIĆKU PRUGU SARAJEVO—KONJIC

Vrhovni štab je odlučio da se ova železnička komunikacija napadne na širokom frontu: od Hadžića do Konjica. Desno od naše brigade, železničku stanicu Hadžiće napašće 4. crnogorska, a naša brigada Tarčin i Pazarić. Levo od nas dejstvovaće na ovu komunikaciju 3. sandžačka i 1. proleterska.

Rano 3. jula naš štab brigade izvršio je izviđanje sa štabovima bataljona, napravio plan napada i izdao zapovest da 4. bataljon napadne Tarčin, da 2. bataljon, sa dve čete 1. bataljona, napadne Pazarić, a da ostale jedinice obezbeđuju bolnicu i komore prilikom prelaska preko pruge i druma.

Nevolja je bila što naše jedinice nisu imale skoro nikakvih podataka o ovoj komunikaciji. Zato je trebalo bližim izviđanjem da se prikupe neki podaci o jačini postaja koje su obezbeđivale ove stanice, da se sačuva tajnost i da se iznenadi neprijatelj. Tako je komandir 1. požeške čete Milenko Nikitović uputio patrolu da izviđa u pravcu Pazarića.

Ah, pre ove izviđačke patrole, bili su postavljeni osmatrači, od kojih je jedan otišao do obližnje kuće i zatražio hleba. Seljak je otišao na stanicu Pazarić i obavestio ustaše. Ovi osmatrači nisu obavestili patrolu o svom postupku — tako su ustaše napravile zasedu ovoj našoj izviđačkoj patroli. U jednom momentu naši izviđači su se našli opkoljeni ustašama. Cak je jedan ustaša uhvatio za rukav Jovana Stamatovića, zamenika politkomesara čete, i da nije bilo snalažljivog Neoričića,[51] koji je rafalom iz puškomitraljeza opalio po ustašama, svašta bi bilo od ovih naših izviđača. Od njih četvorice, samo je poginuo Milomir Drndarević, koga je raznela jedna ustaška bomba.[1'2] Tako je otkriveno prisustvo naše brigade na prilazima Pazariću.

U zapovesti štaba brigade, kao i u uputstvima štabova bataljona nalazili su se korisni detalji, kao npr. da se železnička pruga ruši, ili stavljaju zapreke, i s jedne i s druge strane železničkih stanica. Međutim, naše jedinice nisu imale skoro nikakvih tehničkih sredstava, a ponajmanje eksploziva. Ostalo je da se snalaze u konkretnim uslovima.

Tako se dogodilo da jedinice nisu »stigle« da poruše prugu, niti, pak, da navaljaju druge zapreke, te je oklopni voz sa nemačkom posadom iznenadio jedinice u Tarčinu, Pazariću, pa i Crnogorce u Hadžićima. Is-

[51] Jovan Stamatović, radnik i predratni član KPJ ; posle rata završio pravni fakultet; sada član Saveta SR Srbije.

Milijan Neoričić, učenik, član KPJ, iz 2. proleterske brigade otišao u CK SKOJ-a; sada član Saveta federacije.

[52] Milomir Drndarević, kovački radnik iz s. Rupeljeva (Požega), rođen 1922, član SKOJ-a, borac 1. čete l. bataljona.

tina, ovaj nemački oklopni voz se malo zadržavao u pomenutim stanicama, ne hajući za opkoljene ustaše, odmaglio je u pravcu Sarajeva.

Od dvanaest ustaša u Tarčinu većina je izginula, a trojica su pobegla na tavan železničke stanice i odatle tukla naše borce na peronu. Onda su naši zapalili stanicu, i tad se čuo plač deteta i zapomagnje žene sa spra ta železničke stanice. Borci su ih, kroz dim, izneli iz zapaljene stanice i tako im spasli život. Razljućen na ustaše, krenuo je uz stepenice ka tavanu zamenik komandira 3. čete 4. bataljona Borivoje Teodosijević u pratnji svog politkomesara Zivka Savića, ali je nadomak ustaša pao teško pogođen iz puškomitraljeza. Ustaše na tavanu sagorele su u ognju zapaljene stanice.

U Pazariću je bila žestoka borba, jer su ustaše i Nemci očekivali napad naših jedinica. I, usred takve borbe naišao je nemački oklopni voz, koji je svojim jakim farovima osvetljavao peron stanice. Ovaj voz je pokupio Nemce i ubrzo ostavio ustaše da se bore sa nama. Pored ovog oklopnog voza, situaciju su komplikovali i putnici jednog putničkog voza, koji je stigao u stanicu uoči našeg napada. Plač dece, vrisak žena i sa svih strana zapomaganje ostalih putnika stvorili su neobičnu situaciju kojoj se nisu nadali borci, pa ni mi ostali.

Evakuacija putnika izvršena je ubrzo, te su sklonjeni van stanične zgrade. Među njima su, čak, otkrivene ustaše preobučene u ženska odela i zabrađene maramama.

Većina ustaša je izginula, a neki su i pobegli. Deset zarobljenih domobrana, pušteno je nakon ispitivanja, da idu kud hoće. Svi putnici putničkog voza takođe su pušteni.

Zapaljene su sve zgrade i postrojenja na obe železničke stanice, kao i svi vagoni, a lokomotive su oštećene.

Bataljoni su napustili železničke stanice 4. jula, posle prolaska bolnice i komora naše brigade.

Mi smo imali dva mrtva i četiri teže ranjena, od kojih su dvojica podlegla ranama.[59]

Ovom našom kolonom, ponekad nazvanom severnom, a ponekad desnom, koju su sačinjavale 2. proleterska i 4. crnogorska brigada, komandovaće ubuduće operativni štab sa delegatom VS Milovanom Đilasom i načelnikom VS Arsom Jovanovićem.

Južnom ili levom kolonom komandovao je Tito sa ostalim članovima VŠ. Nju su sačinjavale 1. proleterska i 3. sandžačka brigada. Ova kolona je uzela opšti kurs ka Prozoru, a povremeno su našoj desnoj koloni stizala Titova uputstva.

Tako smo se kretali i uz put ušli u Kreševo. Međutim, neprijateljske ustaške i nemačke snage su brzo reagovale, te smo morali napustiti Kreševo.

[63] Lapčevič Mateja, limarski radnik iz s. Godovika (Požega), rođen 1916, član KPJ, zamenik politkomesara 1. čete 1. bataljona.

Grković Radomir, seljak iz s. Nevade (G. Milanovac), rođen 1903. borac 3. ć. 2. bat.

Višnjić Novica, seljak iz s. Kušića (Ivanjica), rođen 1920, člam SKOJ-a, bor. 3. č. 1. bat.

Mihailovič Nenad, seljak iz s. Bela Reka (Zlatibor), rođen 1925, član KPJ, borac 3. č. 4. bataljona.

Đilas i Arso su me pozvali kod sebe, orijentišući 2. proletersku brigadu preko planine Pogor elice i Zec planine — sever no od planine Vraniće;

Sutradan su meni i Vašu Jovanoviću, 10. jula, na Pogorelici, Đilas i Arso pročitali definitivnu Titovu odluku o zadacima i operacijama naše desne kolone. Između ostalog, u tom naređenju Tito je pisao:

> **Zauzimanje G. Vakufa smatrajte svojim prvim najvažnijim zadatkom. Prisustvo jačih neprijateljskih snaga u ovoj varošici ugrozilo bi pravac daljeg našeg kretanja.**
>
> **Ja sam mišljenja da vaše dve brigade (2. i 4) likvidiraju Bugojno, pa eventualno i D. Vakuf. Ukoliko bi se tu nalazile veće posade mi ćemo, po likvidaciji Prozora, doći vama u pomoć. Vaše desno krilo treba da se patrolama proteže do D. Vakufa.**[54]
> **Zato je 4. crnogorska brigada uzela pravac kretanja ka G. Vakufu.**

U ova dva dana imao sam prilike da malo više porazgovaram sa Arsom Jovanovićem, načelnikom Vrhovnog štaba. Prvo sam mu objasnio moj nagli odlazak iz kuće u blizini Kalinovika, kada nas je Tito grdio. Arso mi ništa nije zamerio, već mi je dao za pravo, pogotovo što smo brzo razbili i pro ter ali četničke bande, koje su u stvari i naljutile Tita, mada smo se i nas dvojica previše zadržali nad sekcijom. Arso je opravdavao Titovu prekost, i veli da poneki put plane, ali se brzo razljuti. Tita najviše nerviraju polovično i traljavo izvršeni zadaci, kaže on. Zato se svi oni oko njega staraju da ga ne ljute. Pored toga, briga za Titovu bezbednost stalno im je na umu — zato je i on nastojao da se pored Kalinovika prođe bez pucnjave, jer je i Tito bio u koloni i na domaku četničke pucnjave.

Pošto je Arso bio generalštabni oficir biv. Jugoslovenske vojske, zapitao sam ga da li poznaje Pavla Novakovića, takođe oficira koji je prošao generalštabnu školu i pre rata radio u Generalštabu. Ovo pitanje ga je iznenadilo i pojačalo njegovu radoznalost. Ukratko sam mu objasnio da je sestra moje žene udata za Novakovića, da je ovaj znao da sam ja komunista i da je u nekoliko razgovora sa mnom bio razuman i realan, ne ispolj avaj ući nikad neku nadmenost prema meni — kao što su to znali da čine zadrti oficiri u bivšoj Jugoslaviji. Od bekstva kraljevske vlade svaki trag mu se izgubio, a ostavio je ženu sa dvoje dece. Na kraju sam dodao da sam se do sada interesovao za njegov trag, čitajući sve zaplenjene četničke arhive, ne bih li naišao i na njegovo ime.

Arso se grohotom smejao, konstatujući da smo ga obojica obrađivali, te da on nije gubio nadu da će ga privući na našu stranu. Ispričao mi je da su njih dvojica bili najbolji drugovi još iz gimnazije pa sve do rastanka 1941. godine, da Pavle potiče iz vrlo siromašne porodice. Obojica smo zaključili da je, verovatno, otišao sa kraljem u Kairo, ali da treba da i dalje tragamo za njim u nastupajućim događajima i periodima.

Drugog dana ovih naših viđenja rešio sam da pitam Arsu o problemu koji je opsedao naš štab brigade *zbog izdvajanja pojedinih naših bataljona ispod naše komande,* čije su posledice bile veliki gubici. Pomenuo

[54] Zbornik dokumenata i podataka o narodnoslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, knj. 5, str. 61, br. 20.

sam mu Dobri Do i Gat, kao i *rešenost našeg štaba brigade da se odupremo svakom cepanju brigade, ma sa čije. strane naređenja dolazila.* Ispričao sam mu Kušićevo i moje *iskustvo iz doba »Užičke republike«, kada je četama komandovao Vrhovni štab i slao ih bez znanja mog štaba bataljona, pa i štaba Užičkog odreda.*

Arso nije hteo da komentariše komandovanje iz perioda slobodne užičke teritorije. U daljem razgovoru rekao mi je, uglavnom, sledeće:

Da je Tito obdareni strateg — i da se on njemu divi — ne samo za političku strategiju već i na bojnom polju, što je neverovatno teško u ovim uslovima u kojima mi vodimo narodnooslobodilačku borbu, koju nam još komplikuju domaći izdajnici.

Kad sam došao na ovu dužnost, veli Arso, strepio sam od prevelike odgovornosti od posledica, eventualnih, pogrešnih poteza. Međutim, brzo sam se rasteretio od ove more, jer je Tito, kao vrhovni komandant, u strateškim zahvatima predviđao i takve detalje da sam ja ostajao bez reči. I ne samo to, već iza svake strateške kombinacije, nazirala se dalja strateška perspektiva, koja je ulivala veru u naše uspehe.

Međutim, kad se radi o komandovanju manjim jedinicama — produžavao bi Arso — odnosno o »zatvaranju rupa« *u težim situacijama, tad pojedini članovi Vrhovnog štaba reagiraju nervozno i naprečac.* Tom momentalnom raspoloženju i ja ponekad podležem — rukovođen bezbednošću Tita i Vrhovnog štaba.

Predložio sam Arsu da sasluša i jednu moju primedbu. Smeškajući se — pristao je.

— E, lepo — produžio sam ja — tebi Stari predvidi »sve« za naredbu ili naređenje, ali i ti ponešto dopišeš.

— Šta... na primer? — zapita Arso.

— Ti si, svakako, primetio ili saznavao da pojedini štabovi brigada nedovoljno kontrolišu svoje štabove bataljona, ne prateći dovoljno razvoj situacije na bojištu. Mi smo primetili u nekoliko vaših zapovesti: »Neka štabovi brigada komanduju rukom.« Treba pronaći neko drugo upozorenje štabovima brigada — ali ovo »komandovanje rukom« je skoro neizvodljivo! Tako smo se našalili zajednički, a on se smejao do suza! Više se nikad nije pojavila ova fraza u budućim zapovestima Vrhovnog štaba.

Po rokiranju 4. crnogorske na naše levo krilo, u naš štab će doći Đido, za operacije oko Bugojna.

Kad se vratismo Vaso i ja u štab brigade, Lune me obavesti da je u brigadnoj bolnici preminuo od teških rana Zlatiborac Borivoje Teodosijević, sa Vladaja, blizu Sirogojna. Setih se njegovog oca Radovana, koji me je molio da mu ne odvodim sina jedinca. Radovana sam uputio da razgovara sa sinom. Međutim, Borivoje nije hajao za žalopojke svoga oca. Ostao je u Zlatiborskoj četi, bio bombaš, puškomitraljezac, i najposle zamenik komandira čete, do njegovog ludog junaštva na Tarčinu.

Kad sam posle rata, kao narodni poslanik, obilazio sela na Zlatiboru, susrela me je, sva u crnini, i zagrlila, gušeći se u plaču Borivojeva majka. Jedva mi je šaputala: »Sine Ljubo, što nam ne vrati našeg Borivoja!!!...« A takvih susreta je bilo premnogo u užičkom kraju. Sve je to trebalo izdržati I

Na pravcu kretanja naše brigade raspostrlo se šumsko gazdinstvo Sebešić, koje je liferovalo građu ustašama i Nemcima. Meštanska straža se, delimično, razbežala, a neki su predali puške. Sva postrojenja strugare su uništena. Zaplenjeno je brašna, nešto pirinča i šećera, a u buradima zejtin. Nesamleveno žito su borci delili radnicima, a oni se iščuđavali ovakvoj vojsci.

Zaplenjeni zejtin je bilo teško transportovati u buradima, zato su intendanti preporučili borcima da napune čuturice. Međutim, iscrpljeni organizam je tražio masnoće, pa su mnogi u čuturice sunuli i po malo šećera. Takva mešavina je prevarila mnoge i obeležila trag pojedinih četa od silnog proliva, koji je zapretio i bojnoj gotovosti.

VI

16. BORBE OKO BUGOJNA I NOVI PROMAŠAJI MILOVANA ĐILASA, DELEGATA VRHOVNOG ŠTABA

Još za vreme konsultacija, 9. i 10. jula, kod Đilasa i Arse, konstatovali smo da smo se sporo kretali od železničke pruge Sarajevo—Konjic i nepotrebno, i bez većeg efekta, gubili deo vremena oko Kreševa i Sebešića.

Đilas i Arso su se pravdali potrebom održavanja veze sa levom kolonom, iščekujući uputstva i direktive Vrhovnog komandanta. Tad se veza održavala jedino preko kurira. Naruku nam je išlo i nesnalaženje neprijatelja, kao i njegovo sporo reagovanje na pravcu našeg kretanja. Neprijateljska avijacija je izviđala one terene na kojima su naše jedinice bile pre jedan ili dva dana — a ne na pravcu našeg kretanja. Naša putanja je išla, nekako, cik-cak: ka Kreševu, pa onda ulevo ka Sebešiću.

U ime štaba naše brigade, prigovorio sam Đilasu i Arsu da smo ranije znali da je pravac 2. proleterske brigade Bugojno — *mogli smo kraćim putem doći do njega, i uštedeti napore pentranja preko tri planine* (Vraniće, Pogorelice i Zec), *kao da smo neka turistička ekspedicija.*

Sa delegatom Vrhovnog štaba Milovanom Đilasom naš štab brigade se smestio u selu Bojska, 12. jula, i odmah smo započeli da razmatramo i utvrđujemo naredne zadatke brigade.

Predlog štaba 2. proleterske brigade bio je sledeći:

***Da odmah sa bataljonima naše brigade napadnemo Bugojno,* uvereni da ćemo ga u jurišu zauzeti, s obzirom na visoki moral i borbenost jedinica, koje su željne jednog takvog većeg poduhvata. Kod boraca se počela pronositi vest da su Crnogorci već zauzeli G. Vakuf, pa su takva mišljenja podsticala neku vrstu takmičenja u uspesima između ove dve brigade.**

Jednostavno rečeno, opšte raspoloženje je bilo da se Bugojno odmah napadne, jer je borcima dojadilo dugo pešačenje od železničke pruge do Bugojna, a bez nekih vidnijih rezultata. Pored toga, i prema oskudnim podacima, *ipak je neprijatelj bio iznenađen našom pojavom.* U Bugojnu su bile najviše dve satnije ustaša i domobrana. *Grad nije bio opasan rovima, niti, pak, žicom, a nisu imali ni izgrađenih bunkera.*

Od članova štaba naše brigade sastanku smo prisustvovali Kušić, načelnik Vaso Jovanović, Cana Babović i ja. Lune je sa 4. bataljonom pristigao u šume iznad sela Bojske tek uveče istog dana. Ovaj naš predlog izneo sam ja, a Kušić me je svesrdno podržao. Cana i Vaso su ćutali, ali su se na kraju potpuno složili sa našim predlogom.

Onda je reč uzeo Đilas. Prvo nam je rekao da se mi ne razumemo u strategiji, i da gledamo parcijalno i usko. Složio se sa našim mišljenjem

da bismo u naletu zauzeli Bugojno. Ali, to nije ništa, produžio je, treba odseći čitavu dolinu Vrbasa, negde između Travnika i D. Vakufa, pa će automatski pasti i D. Vakuf i Bugojno — pa kasnije i Jajce. *Govorio je vatreno, zanesen svojom vizijom i autoritetom člana Vrhovnog štaba. Predloženi napad na Bugojno nazvao je »prčkarijom«* oko koje ne treba gubiti vreme, već pola brigade uputiti na komunikaciju Travnik — D. Vakuf, a pola ka D. Vakufu da bi se odsekao od Jajca.

Pošto je Đido predsedavao ovom našem skupu, prvi je posle njega uzeo reč Kušić. On je govorio razložno i analizirao Đilasov predlog. Na prvi pogled, složio bi se sa Đidovim predlogom, govorio je Kušić, ako bismo imali na raspolaganju još jednu brigadu, koja bi trebalo odmah da napadne Bugojno, dok se mi budemo bavili komunikacijama od Travnika i od Jajca. Pošto te brigade nemamo — jer 4. crnogorska ima jasan zadatak zauzimanje G. Vakufa — *to je Đidov predlog skopčan sa mnogim teškoćama i neizvesnošću.* Na prvom mestu Kušić je isticao *da bismo ovim pokretom izmorili jedinice preko brda i dolina,* obuća je dotrajala; a municija je pri kraju. *U Bugojnu bismo, verovatno, zaplenili municiju,* i bar donekle obuli borce. *Pored toga, konji su obosili,* jer su potkovice poispadale u dugom maršu, pa nam se može dogoditi da ostanemo i bez komora. Uz sve to, dotada smo bili pošteđeni od strane neprijateljske avijacije, koja je istraživala terene iza naših jedinica, a sad su se nad ovom prostorijom počeli gomilati oblaci, koji mogu doneti kišu i blato, i usporiti naše pokrete. *Bolje je napasti Bugojno odmah,* pod zaštitom oblaka i kiše, *a ne ići u neizvesnost* — završio je Kušić.

Đilas je zapitao: »Šta misli komandant Ljubo?«

Ja sam govorio, uglavnom, sledeće:

Prvo, da smo svi, zajedno sa Đidom, konstatovali da smo odugovlačili naše kretanje do ove prostorije gde smo sada.

Drugo, dok mi imamo samo kurirsku vezu sa Vrhovnim komandantom — dotle neprijatelj ima telefonske, pa verovatno, i radio-veze sa Travnikom. Pored toga, slobodno komunicira putem i železničkom prugom. Preko stanovništva, sigurno je obavešten o našem prisustvu, te neće sedeti skrštenih ruku. Dok mi stignemo između Travnika i D. Vakufa — neprijatelj će pojačati garnizon u Bugojnu, D. Vakufu i železničkim postajama. On to do sad nije učinio, ali pojačanja iz Travnika može poslati i u toku naredne noći, ili sutrašnjeg dana. Uz sve ovo, prema oskudnim podacima, Bugojno zasad nema rovova, bunkera i nije opleten žicom. *Sve je u našu korist, pogotovo zbog pomanjkanja municije i teškog naoružanja.*

Tada me je Kušić prekinuo, i zapitao Đilasa zašto menja Titovo naređenje, kad je tamo decidirano rečeno da se prvo zauzme Bugojno, a da sa patrolama i zasedama dopiremo do D. Vakufa, naslanjajući se na 4. crnogorsku brigadu, našim levim krilom.

Kušić je hteo još nešto da kaže, ali ga je Đilas prekinuo povišenim glasom da je on, *kao član Vrhovnog štaba,* i određen u Operativni štab da nam pomogne, te *da na licu mesta inicijativno procenjuje situaciju i donosi definitivne odluke,* naravno uz konsultacije sa ostalim članovima.

Pominjao je udaljenost Vrhovnog komandanta, te da je apsurd tražiti Titovu saglasnost za svaku našu pametnu odluku. Savetovao nas je da breme odgovornosti moramo natovariti i na svoja leđa, a ne da se krijemo iza gotovih zapovesti Vrhovnog štaba.

Kad je pomenuo »Operativni štab«, malo sam se zamislio, jer tad nisam ni znao da je taj »Operativni štab« trebalo da sačinjavaju delegat VS, načelnik VS i komandanti 2. i 4. brigade. U tom sastavu se nikad nismo sastajali niti razgovarali. Mi smo samo odlazili kod Đida i Arsa, i to na njihov poziv. Oni su se kretali sa štabom 4. crnogorske brigade, sve do Šebešića.

Đilas je pitao šta misle i ostali članovi štaba? Zabrinuta Cana je izjavila da se plaši premorenosti boraca, nevremena koje se sprema, kao i od intervencije od Travnika. Načelnik Vaso Jovanović je sagledao interesantnost predloga druga Đide, kao i velike prednosti ako nam sve to uspe, mada ima dosta činjenica u izlaganju druga Kušića i komandanta brigade — o kojima bi, možda, trebalo povesti računa.

Sastanak je trajao prilično dugo, pa je Đilas zaključio da ima nekog »vražijeg« oportunizma u našim gledanjima na predstojeće operacije. Ustao je »malo da protegne noge od dugog sedenja«, kako je rekao, pa i da završi sastanak. Ja ga zamolih da me samo za momenat sasluša. Rekao sam mu doslovno:

— Druže Đido, bojim se, da po onoj narodnoj ne bude »mnogo hteo, mnogo započeo . . .« — i nisam hteo da do kraja završim ovu narodnu mudrost.

Sa ovim je Đilas shvatio da smo pristali na njegov predlog, pa je dodao da se manemo mudrovanja, i da pripremamo jedinice.

Posle svega ovoga, usvojili smo Đilasov predlog da akcije počnu 13. jula, uveče.

I dok smo mi pripremali naređenja bataljonima za pokret, Đilas je pisao *svoje* obaveštenje, u kome je između ostalog stajalo:

»Bojska, 12. jul, 13,30 h

Druže Arso, Peko, Mitre i komp.

2) Prema pričanju kurira i seljaka zaključujemo da ste vi već u G. Vakufu. Prema tome, situacija sasvim izmenjena prema onoj od sinoć iz vašeg pisma. *Mi smo zaključili* (podvukao Lj. Đ.) da s čitavom brigadom krenemo ne — ka Bugojnu, kuda vi predlažete, nego k Donjem Vakufu, koji je čvor i od kuda idu sva neprijateljska pojačanja. Napad na Bugojno omogućio bi neprijatelju slobodnu intervenciju (na frontalnoj osnovi) k Bugojnu iz D. Vakufa. Mi idemo tamo da presiječemo komunikacije i po mogućstvu napadnemo D. Vakuf. Time bi Bugojno bilo otsječeno i vaše snage slobodne za dejstvo u tom pravcu. Cak i ako vi nijeste uzeli G. Vakuf, mi idemo tamo. Jer, očevidno, vi ne možete tu dugo da se petljate. Nema potrebe da mi držimo zasjede na putu Bugojno — Vakuf, jer vi imate za to snaga, ako ste uzeli G. Vakuf, a ako nijeste, mi ćemo

sijeći put oko D. Vakufa, gde je osjetljivije. Treba više odlučnosti i odvažnosti *da vojska ne leži* (podvukao Lj. Đ.).

Prema tome — Bugojno ostaje vama i snagama otud, a nama obezbjeđenje naših snaga oko Bugojna i ka Jajcu, a ugrožavanje neprijatelja oko D. Vakufa i eventualno njegovo uzimanje.

S. F. — S. N. Đido

P. S. Dva vaša kurira vodim, a dva vam šaljemo.
***13. uveče smo u akciji oko D. Vakufa«.*[55]**

Treba znati da u ono ratno vreme niko od nas u štabu brigade nije znao šta Đilas piše Titu ili Arsu. Jednostavno nam je govorio da je poslao izveštaj ili obaveštenje. *Do ove dokumentacije sam došao tek posle rata,* pa sam se začudio njegovim formulacijama, koje sam podvukao, kao npr. : »Mi smo zaključili« — iako smo mu i Kušić i ja saopštili da se ne slažemo sa njegovim predlogom — ali, da ćemo nastojati da zadatke ispunimo, jer je on član Vrhovnog štaba. Iznenadila me je i formulacija: »da vojska ne leži« — *a borci su skapavali od umora.*

Prema zapovesti štaba brigade jedinice su imale sledeće zadatke:

Da železničku stanicu Oborke zauzmu 3, a obezbeđenje od Travnika, sa rušenjem pruge, telefonskih stubova i zaprekama na drumu, da izvrši 1. bataljon.

Blokadu D. Vakufa, uz rušenje svih komunikacija, kao i slabije obezbeđenje od Jajca, trebalo je da izvrše 2. i 4. bataljon.

Početak izvršenja ovih zadataka predviđen je za noć 13. jula.

Uveče 12. jula, sve jedinice 2. proleterske brigade napustile su prostoriju oko sela Bojske, a u zoru 13. jula razmestile se od sela Kalin do sela Rovno.

Na padinama planine Kalin, u istoimenom selu, razmestio se 1. bataljon; a njegov štab je izabrao jednu belu kuću, iz koje se videlo Bugojno. Ustaška haubica ispalila je nekoliko preciznih granata i pogodila baš tu kuću, u kojoj je održavala sastanak partijska jedinica štaba 1. bataljona. Tada je teško ranjen Milosav Mićo Matović, zamenik politkomesara bataljona, inače moj školski drug. Ubrzo je podlegao ranama, te je sahranjen u tom selu. Pored partijskog rada u moravičkom srezu (Ivanjica) i užičkom kraju, Mićo je bio jedan od najaktivnijih učitelja u naprednom učiteljskom pokretu, pre rata. Kroz sve vreme školovanja, pa i dalje, do tih dana — bili smo zajedno!

Kiša je počela da sipi, pa smo u podne, tog 13. jula, pokrenuli sve naše jedinice ka komunikaciji Donji Vakuf—Turbe (Travnik), kako bismo do nje stigli u prvim noćnim časovima.

Međutim, jaka kiša koja se pretvorila u provalu oblaka, primorala nas je da se sklonimo i da istovremeno malo odmorimo jedinice pred noćašnji napad. Svi delovi naše brigade su se smestili u selima Mušinićima i Skakavcima, oko 8 km istočno od D. Vakufa. Štabovima bataljona smo avizirali pokret kada kiša umine.

[55] Zbornik dokumenata i podataka iz narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 5, str. 76, br. 28.

U ovim selima, narod je dobro dočekao našu vojsku. Štab brigade sa delegatom VS smestio se u Mušinićima. Uskoro su kuriri priveli jednog neznanca, četnički obučenog, mangupskog držanja, a sa nemirnim očima koje su zverale na sve strane. Predstavio se kao komandant nama prijateljskog Zijametskog bataljona — Đorđe Đerma. Tražio je najstarijeg komandanta, da razgovara sa njim. Đido ga je posadio pored sebe.

Đerma je, prvo, pohvalio svoj bataljon, te da bi mogao štošta učiniti, ali nema naslona na neke jače snage — te se oseća usamljen sa svojim bataljonom u ovim krajevima. To ga prisiljava da se bavi i politikom, kako ne bi izazvao potpuni gnev ove ustaške tvorevine.

Onda je Đilas počeo, nadugo i naširoko, da mu objašnjava ciljeve naše borbe, potrebu naše borbe protiv okupatora i njihovih pomagača. Đido je bio vrlo opširan i u odgovorima postavljenim od strane njegovog sagovornika. Čak smo morali i kafu da skuvamo ovom gostu, iako je mi nismo pili, već čuvali za najsvečanije prilike.

Jedno vreme smo i mi slušali ovu pridošlicu, koji se brzo ispraznio — dok je Đido gajio nadu da će ga čvrsto privezati uz nas, pa čak i staviti pod našu komandu, pogotovo što je Đerma u početku rekao da našim jedinicama dozvoljava slobodan prolaz kroz svoju teritoriju, izrazio naklonost i obećao saradnju.

Tad, ni Đilas, ni mi, nismo znali da je četnički komandant Đorđe Đerma bio u dobrim i savezničkim odnosima sa ustašama i domobranima u Bugojnu i D. Vakufu.

Povremeno se izlazilo i ulazilo iz ove sobe i u nju, pa me pozvaše Kušić i Cana da, kako znam, prekinem ovu «-morsku« diskusiju, te da krenemo na izvršenje zadataka, jer je kiša uminula. Vratio sam se kod sagovornika, i nekoliko puta upadljivo pogledao na svoj ručni sat, nadajući se da će Đido shvatiti da je vreme za polazak. Međutim, on »pet para nije za to davao«, ili nije primetio zanesen pričanjem.

Pošto druge nije bilo, odlučih se da ga opomenem da je mrak odavno pao, a da kiša još pomalo rominja, te da bi se moglo krenuti...

— Gde?!. .. Zaboga miloga! — uzviknu Đerma. — Vi ste moji gosti, na mojoj teritoriji. A, ja sam kazao mojim ljudima, i ovde i u Skakavcima, da vojsku nahrane. Ovde možete odmoriti vojsku bar nekoliko dana. Gde ćete po ovoj kiši i nevremenu?!

Đilas se, onda, obrati meni da je nezgodno da mučimo vojsku po ovoj kiši i blatu, pa da sačekamo zoru, kada ćemo se brže kretati.

O tome obavestih Canu i Kušića u susednoj prostoriji. Od jeda, Kušić nije imao ni reči; a Cana ukratko reče da se pribojava Đilasovih hirova iz Nove Varoši, kada ih je na raznorazne načine maltretirao. Zaključismo da rano krenemo iz ovih sela.

Cana izbaci »četničkog vojvodu«, kako ga je počela zvati, pod izgovorom da je umorna i da hoće da se odmori — što je u stvari i bila.

Kad ostadosmo sami sa Đidom, savlađujući svoje neraspoloženje, Kušić mu reče da je nepravilno što odustajemo od noćašnjeg napada, da je ovo jul mesec — a ne noć na Treskavici, te da su borci naučili i po kiši ići u akcije, *da je neprijatelj, verovatno, obavešten o našem bliskom prisustvu, da će pojačati garnizone i kako ćemo po danu napadati Oborke.*

Saglasismo se da u praskozorje krenemo: Kušić i Lune sa bataljonima na Oborke; a ostali deo brigade sa delom štaba i Đilasom ka D. Vakufu.

Prema dogovoru obavestili smo bataljone, a onda nas Đido malo iskritikovao da smo sektaši, da ne sagledavamo činjenice oko nas, da ne cenimo dovoljno naklonost ovih srpskih sela, iz kojih se naše jedinice mogu popuniti — o tome mu je govorio komandant meštanskog bataljona — Đerma Đorđe.

Niko nije imao volje da komentariše ove Đidove primedbe. Kad Đilas izađe da se malo »proluftira« od duge sedeljke sa Đermom, Cana konstatova: da je Đilas potpuno »pošandrcao« uz ovog četnika, a Kušić mi skrenu pažnju, da uvek budem uz njega i da se staram da što manje pravi gluposti i nepromišljenih poteza u nastupajućim danima.

Napad na Oborke započeo je po danu, oko 10 časova, 14. jula. Komunikacije ka Travniku rušile su i zaprečavale dve čete 1. bataljona, dok je jedna njegova četa pomagala 3. bataljonu u napadu na železničku stanicu Oborci.

Do juče je na ovoj stanici bilo 20 domobrana, a u toku noći i rano izjutra pristiglo je još 40, kao pojačanje. Pored toga, upućen je bataljon domobrana, koji je izvršio napad na 1. i 3. bataljon.

Kolona 2. i 4. bataljona, sa kojom smo bili Đilas i ja, porušila je prugu između Oboraka i D. Vakufa na više mesta. Izyrseno je obezbeđenje od Jajca; a izviđačke patrole se puškarale oko prvih kuća D. Vakufa. Prema prikupljenim podacima, neprijatelj je uspeo da pojača i garnizon u D. Vakufu.

Na žalost i na našu štetu, počele su se da ostvaruju naša strahovanja i pretpostavke o nerealnosti Đilasovog plana i odustajanja od napada na Bugojno.

Posada Oboraka, ne samo što je dobila pojačanje a kasnije i pomoć — već su na prozore stavili razne prepreke, od kojih su se odbijale bombe naših bombaša. Tako je ispod prozora ove železničke stanice poginuo i komandant 3. bataljona Dušan Dugalić. vrsni komandant i neustrašivi borac još od prvih dana 1941. godine. Uz njega gine i politkomesar 2. čete 3. bataljona Sima Benvenisti. Izvlačeći poginulog komandanta i politkomesara, kao i prilikom povlačenja od Oboraka ginu i sledeći bombaši i borci: Đorđević Nikola, Korać Mihailo. Milošević Sveta. Novaković Iliia, Tođorović Đuro. Tatalović Dušanka i Topić Miodrag. Nadomak D. Vakufu gine Babić Simeun, iz 3. čete 4. bataljona. Deset poginulih boraca sa komandantom Dugalićem prevelika je cena u pohodu naše brigade ovog dana. Verovatno je zbog prisustva Kušića i Luna, Dugalić rešio da još jednom pokuša sa bombašima da ubaci bombe u zgradu stanice. Čak su i borci međusobno pričali da mu metak ne može ništa, zbog njegove umešnosti i hrabrosti. Niegova pogibija ostavila je dubokog traga u 3. šumadijskom bataljonu. Čak je i njegov politički komesar Tanasije Tasa Mlađenović, koji je isto tako bio hrabar, staložen, razložan i realan optimista, pričao o Dugaliću sa suzama u očima.

Pristigli bataljon domobrana i ustaša na Oborke, kao i nedovoljno ispitana situacija u samom D. Vakufu, uticali su na nas, te smo doneli odluku da se sa čitavom brigadom prebacimo na levu obalu Vrbasa, preko gazova bliz" že^zničke stanice Barice, između D. Vakufa i Jajca.

Premorene jedinice 2. proleterske brigade smestile su se u selima Rasavci i Slatina, gde je prvi put uhvaćena veza sa krajiškim partizanima. Komandant 3. krajiškog odreda Rade Marjanac i politkomesar Nemanja Vlatković došli su u naš štab. Od njih smo saznali situaciju u Krajini, kao i o neprijateljskoj ofanzivi na Kozari. Sva njihova obaveštenja Đilas je prosledio Vrhovnom štabu.

Sva sela na levoj obali Vrbasa, a naročito ona oko D. Vakufa i Bugojna, bila su naoružana i naklonjena ustašama. *U ta i takva sela uvalila se 2. proleterska brigada, ne svojom krivicom.* Od prelaska na levu obalu Vrbasa, sve njene jedinice morale su same sebe obezbeđivati uz stalno pojačanu budnost; a istovremeno se obezbeđivati od pojačanih garnizona D. Vakufa i Bugojna. *Brigada se našla usamljena,* jer su krajiške jedinice bile suviše daleko, a 4. crnogorska s druge strane Vrbasa i Bugojna. Zato je trebalo održavati vezu sa 4. crnogorskom brigadom preko nesigurnog terena, na kome su stradavali kuriri. Veza se morala održavati desetinom, pa i vodom.

Pored ovih teškoća sa vezama, nastale su nove nevolje oko usaglašavanja početka napada na Bugojno, jer je Vrhovni komandant insistirao da se Bugojno zauzme. Međutim, ne samo što je Bugojno dobilo pojačanje već je snabdeveno novim naoružanjem, opleteno bodljikavom žicom i nizom novih bunkera, *čega nije bilo kad smo se natezali sa ĐUasom oko napada na Bugojno 12. jula.*

Načelnik VS Arso Jovanović nastojao je da se, po svaku cenu, izvrši naređenje Vrhovnog komandanta, ne uzimajući u obzir razdaljinu brigada, kao i specifičan položaj jedinica 2. proleterske brigade, koja se protegla od D. Vakufa do Bugojna, odbijajući ispade ustaških kolona iz D. Vakufa i Bugojna. Pored ova dva veća uporišta, ugnezdilo se jedno manje ustaško uporište — Prusac — na putu ka Bugojnu. I njega je trebalo likvidirati da ne bi ostalo za leđima našim jedinicama kad krenu u napad na Bugojno. I dok su se naši bataljoni kretali ka Bugojnu, iz pravca D. Vakufa su se u pozadini naših jedinica pojavile jake ustaške snage, koje su se od Kopčića kretale ka Urijama i Pruscu. Ovu neprijateljsku kolonu je dočekao 3. bataljon, koji se morao povući na kose iznad Urija. Ustaše su u ovom selu zaklale 65 žena, dece i ljudi.

U protivnapadu 3. bataljon je isterao ustaše iz ovog opustošenog sela, ali je u oba sukoba sa ustašama imao 15 poginulih Sumadinaca, mahom članova Partije. Među poginulim su bili Boško Đuričić i Rada Miljković, članovi OK iz Svetozareva, kao i još nekoliko partijskih radnika iz bataljona. Ovaj nečuveni masakr inspirisao je Đilasa, koji je otišao na lice mesta, da istog dana napiše potresnu reportažu o ovom ustaškom zločinu.

Pored svega ovoga, nastala su »prepucavanja« Arsa i Đida. U jednom pismu se Arsa žali na našu brigadu, i između ostalog, piše Đidu:

— Dovedi tu brigadu na prostoriju sela Rogušac.

Đido mu je na to odgovorio da se mnogo zaleteo u mnogim nekoordiniranim napadima na Bugojno i da on neće dovesti brigadu na predviđeni teren, *pošto brigada do određenog termina ne može stići.*

Jednostavno rečeno: *2. proleterska brigada se našla razapeta između »bombardovanja« zapovestima i naredbama Arsinim i Vrhovnog ko-*

mandanta i neprekidnih napada većih i manjih ustaških kolona, svakodnevno.

Interesantno je napomenuti da drugovi u Vrhovnom štabu nisu mogli da shvate upozorenja štaba 2. proleterske brigade o promeni stanja u D. Vakufu i Bugojnu — na koje je upozoravao štab naše brigade. A, evo šta je kasnije utvrđeno:

> **»Iz Travnika je 10. jula upućena jedna bojna »Crne legije«; iz Brčkog Deseta ustaška bojna, koja je iz Travnika za Bugojno pošla 16. jula; 17. jula je prispela u Bugojno i Prva bojna Petnaeste pešačke pukovnije; istog dana je, na putu za Bugojno, prispeo u D. Vakuf Jure Francetić sa još jednom bojnom »Crne legije«; a dva dana kasnije — Druga satnija Pete ustaške bojne iz Karlovca. Sem ovih pojačanja, od 12. do 17. jula došlo je još nekoliko ustaških satnija, čija numeracija nije mogla da se utvrdi.«**[56]

Evo kako je Tito reagovao, preko Arse, na odustajanje od planiranog prvog napada na Bugojno. U tom pismu, od 17. VII 1942, između ostalog, piše:

> **»Uzrok neuspjeha leži i u neizvršenju zadataka za obe brigade, koje ste dobili od mene pre napada na G. Vakuf. *Đidin postupak jeste za najveću osudu, jer je to postupak neozbiljnog čovjeka — koji je doveo do dosta teških posljedica,* a moglo se svršiti i katastrofalno ako se odmah ne preduzmu mjere da se II brigada odmah prebaci na sektor Bugojno — D. Vakuf i poveže sa vama.**
>
> **Bez obzira na ovaj prvi neuspjeh, mi ne možemo odustati od zauzimanja Bugojna.....**
>
> **Drugoj brigadi smjesta dajte zadatak da napadne D. Vakuf, a ako to nije momentalno moguće, neka ga dobro blokira i presječe komunikaciju prema Jajcu i Travniku. Po dolasku na određena mjesta II brigade *poručite drugu Đidi da smjesta dođe u ovaj što,b.«***[57]

Međutim, ni Vrhovni komandant nije bio u toku događaja — *a događalo se baš ono na šta je ukazivao štab 2. proleterske brigade Đilasu, pre pokreta ka komunikaciji D. Vakuf—Travnik.*

U kotlu neprekidnih borbi koje su vodile sve jedinice 2. proleterske brigade — Đilas je povremeno shvatao deo svoje odgovornosti za nastalu situaciju oko Bugojna i D. Vakufa. Tako posle jednog sastanka u našem štabu brigade, između ostalog, odgovara Arsu, a preko njega i Titu:

> **»Sve tri stvari (napad na D. Vakuf, na Bugojno i na rečene komunikacije) Druga ne može izvršiti jer nema toliko snaga. Ovo što ja pišem odgovara realnim odnosima snaga, a ne praznoj kombinatorici. Zato molim da se ovo moje pismo hitno dostavi drugu Starom da on razmotri situaciju, a ne da se zatrčavamo i satiremo Drugu brigadu ili ma koju brigadu. Ne razumijem kako pišeš da mi moramo 18-og napasti s dva bataljona Bugojno ... a tamo nema nikog, a s dva D. Vakuf ... a ko će gdje i šta sadejstvovati — ni slova. To**

[58] Zbornik dok. i pod. o NORJ naroda, tom II, kn j. 5, str. 103, br. 36, fusnota 4.

[57] Zbornik dok. i pod. o NORJ naroda, tom II, iknj. 5, str. 92. i 97, br. 31.

je avanturizam, po mom mišljenju, i vrtoglavica koja te obuzela od neuspjeha kod Bugojna.

7) Noćas smo uspjeli da porušimo prugu D. Vakuf—Bugojno, s tim što je blindirani voz ostao u D. Vakufu. Još od juče izjutra naši nastoje da tu prugu prekinu, ali su stalno izloženi direktnim udarcima artiljerije i bacača i blindiranog voza i auta koji su krstarili tuda. Nastojaćemo da po svaku cijenu ometamo opravku pruge.

8) Od Kupresa su se pojavile izvjesne ustaške snage na visovima Malih Vrata. Mi smo porušili tamo put i jedna četa je u zasjedi.«[58]

Nijedan napad na Bugojno nismo uspeli da sinhronizujemo. Kad je napadala 4. crnogorska, zakašnjavala je 2. proleterska — i obratno. Jednom je napadala naša brigada, a sa pravca predviđenog napada 4. crnogorske nije se ništa čulo.

Cak i poslednji napadi na Bugojno, uz pomoć bataljona 1. proleterske brigade i uz neko sadejstvo naše brigade, nisu urodili plodom. Bugojno je ostalo neosvojeno.

Sto se tiče »satiranja 2. proleterske« kako je to pomenuo Đilas — naša brigada je bila na rubu iznurenja. Njen 3. bataljon, na Oborcima i Urijama imao je 24 poginula druga, ne računajući ranjene. A svi bataljoni 2. proleterske brigade, od Oboraka do Bugojna, imali su 37 poginulih boraca i rukovodilaca, opet ne računajući priličan broj ranjenih.

***Cena Đidove tvrdoglavosti i »strategije« bila je zaista velika i žalosna.* Tu, svakako, deo odgovornosti snosi i štab naše brigade.**

U tim povremenim napadima naših bataljona na Bugojno imali smo 8 poginulih boraca i više ranjenih, a nestalo je nekoliko kurira u hvatanju veze sa Arsom. U Pruscu smo imali 3 poginula borca i nekoliko ranjenih.

Sve do 24. jula, 2. proleterska je vodila borbe na dva fronta, krvarila oko Bugojna — a tada je od Vrhovnog štaba stiglo naređenje da se brigada prebaci u Kupreško polje i razmesti u selima Novo Selo, Blagaj i popaljeno i napušteno Rastičevo.

Iz Novog Sela je Đilas poslao Titu sledeće pismo:

»Dragi Stari i ostali drugovi,

Već ima odavno kako sam se od vas odvojio a da vam se nijesam javio. I žao mi je što sam se odvojio, jer na .čitavom ovom putu Partiji / izuzev nešto malo politički i voj.(nički) / nijesam ništa koristio, — a istina — bar ja tako mislim, nijesam ni škodio. Sticaj okolnosti je, zaista, bio takav da nijesam mogao koristiti.

Prvo da vas izvjestim o stanju u IV (proleterskoj) brigadi. Ova brigada nije na zadovoljavajućoj visini, bar ne onako kako bi trebalo da bude. Ali, ukoliko se u njoj bude i ubuduće pravilno radilo kako su počeli drugovi Peko (Dapčević), Mitar (Bakić) i ostali, onda će (se) uzdići. Pljačka se dosta uspješno počela suzbijati, iako se prema tome osjećala izvjesna, istina, mala pomirljivost, naročito u II bataljonu. Stab je na visini i nedostaje mu okretan načelnik štaba. Drugovi su borbeni i mogu da svršavaju postavljene zadatke. Naše prisustvo / moje i Arsino (Jovanović) / nije bilo naročito po-

[58] Zbornik dok. i pod. o NORJ naroda, tom. II, knj. 5, br. 36, str. 104. i 105.

trebno. Cak je mjestimice i smetalo — naročito za vrijeme borbi, kada se Arso (Jovanović), koji je inače opšte zadatke dobro postavljao, nervozno mješao u sitnice. Zbog stalnog pokreta polit(ički) rad je bio slab i nedovoljan. Ja sam shvatio da smo ja i Arso (Jovanović) tu kao pripomoć — ali... Arso (Jovanović) je više mislio da mi sve odlučujemo. Najzad smo to izgladili na taj način, što smo stvari postavili tako da ja i Arso (Jovanović) zajedno s njima odredimo zadatke, a njihovoj samoinicijativi prepuštamo sprovođenje u život.

Ja sam se pred napad na D. Vakuf — odvojio od Arse (Jovanovića) i pošao s Drugom (proleterskom) brigadom. Zadaci koji su pred nas postavljeni nijesu mogli biti izvršeni, dijelom usled slabosti te brigade, a dijelom usled potpunog nepoznavanja situacije s Arsove strane, tako je naredbe — često protivrječne — davao napamet. Učinili smo krupnu grešku što smo se odvojili od glavnine (tj. od vas i ostali dugo bez veze, iako je zadatak — kidanje veze Donji) Vakuf—Jajce, D(onji) Vakuf—Travnik — bio, bar ja mislim pravilno postavljen. Arso (Jovanović) mi je docnije pisao, da bi neoslobođenje Bugojna, moglo za nas — po riječima Titovim — značiti katastrofu. Ja baš to ne vidim, i mislim da Arso (Jovanović) preteruje. iako vidim značaj Bugojna, koji je centar jedne čitave oblasti, koja bi bila za nas neiscrpan izvor ne samo materijalnih, nego — što je još značajnije — i u priličnoj mjeri i živih ljudskih snaga. Ali. .. (proleterska brigada) nije mogla izvršiti povjereni joj zadatak, dijelom usled — tako da kažem — objektivnih, a dijelom i subjektivnih momenata. Mada znam da ću ja ovoga puta vjerovatno izvući deblji kraj, moram odmah da kažem da bi to bilo krivo jer mi je savjest sasvim mirna, uprkos svim nedostacima — *i skoro izdajama sa strane Druge (proleterske) brigade.* (Podvukao Lj. Đ.)

Prije svega da vas upoznam sa stanjem u brigadi, o ćemu će Crnog (Sretena Zujovića) upoznati i drug Krcun (Slobodan Penezić).

Po mom utisku, ovaj štab je vrlo nesrećno sastavljen i ne uživa nikakvo poverenje trupe. On ne zadovoljava ni politički ni vojnički, a iznutra je nejedinstven, — što trupa jasno može da osjeti. On je jedinstven jedino pred Vrhovnim štabom u prikrivanju pravog stanja brigade. Dok je u Četvrtoj (proleterskoj brigadi) pljačka, uglavnom, *redovna* pojava kod drugog bataljona, a *po izuzetku* kod ostalih, ovdje je (u Drugoj proleterskoj brigadi) redovna u svim bataljonima. Kod odgovornih drugova se vidi krajnja tolerantnost prema pljački, iako se istupa oštro samo na riječima. Tako, npr., navodim ove slučajeve: da su partizani pri povlačenju — ai prije — obijali kuće u Pruscu, pod izgovorom da su im pucali u leđa, iako to nije istina. Zatim nama naklonjeno selo Košćane. Na položaj nekad ne izlazi ni pola čete, nego je zabijeno po kućama, tako da — po mom mišljenju — često dolazi do gubitaka i uslijed toga što jedinice nijesu iskupljene. Zatim, u Partiji je stanje potpuno nesređeno: dešava se da partijci kradu jedni druge, netrpeljivost, ravnodušnost jednih prema drugima itd. Ova brigada je od Gata pa na ovamo pogubila najbolje kadrove, što je dijelom i uzrok tome, ali se ne može svesti na to.

U samom štabu brigade, kako rekoh, stanje je nezdravo. Govoriću o svakom pojedincu posebno. Drug *Ljuba* (Ljubodrag) *Đurić,* komandant, pošten i odan čovjek, ali nedovoljno čvrst i oštar. On bi — po svom poštenju, odanosti i pameti, mogao biti dobar za neko partijsko rukovodstvo, ili za komandanta bataljona, ili čak i za zamjenika komandanta brigade, ali — kako rekoh, za komandanta nije bar u ovakvom sastavu štaba, jer nije u stanju da samostalno odlučuje u teškim trenutcima i da suzbije one koji bi ga kočili. Njegov zamjenik — drug Lune (Miodrag Milovanović), — koji je bio dobar komandant bataljona, ne znam ni zašto je došao u štab. Prije svega u brigadi ima komandanata bataljona ne manje, ako ne više sposobnijih od njega. Ne sporim njegovu odanost Partiji i partijnost, ali... njegove dužnosti u štabu, može da vrši i ko bilo: naime, njemu se daje da ide s ovim ili onim bataljonom, ovo ili ono...

«.Jto sve nije neophodno. Drug (Milinko) *Kušić* je radan i hrabar čovjek. Ali ta njegova radinost je ponekad od štete. Niko ga ne voli. Na štabskoj ćeliji, kojoj sam i ja prisustvovao, primećuje se tendencija ublažavanja i prikrivanja stvari — pa i kod drugarice Cane (Babović)... Kušića niko ne voli. On se nezdravo odnosi prema Đuriću. Naime, kako se nekad čitav ovaj štab zlurado odnosio prema Sofijanićevim greškama, što je dakako omogućavalo istome da čini greške, u takvom se položaju danas našao Đurić, koji bezvoljno, pospano reagira na događaje. Tačno je da se držanje pojedinih članova štaba, a u prvom redu Kušića, što je — u prkos svemu — konstatovano na sjednici štabske ćelije, svodi na sabotiranje čak i ovakvog komandanta. Drug *Vasa* (Vasilije Jovanović), načelnik štaba, bio se razbolio. On je odveć flegmatičan i ravnodušan prema svemu, mada je pošten i vojnički dosta sposoban, ali za načelnika štaba bio bi potreban življi čovjek. Drugarica *Cana* (Babović) je potpuno podbacila. Izgleda, da ona nije u stanju da samostalno vodi Partiju. Osjećaju se kod nje crte samoživosti i, kao i kod Kušića, neko čvrsto držanje za položaj, da ih ko s njega ne stjera. Otuda, po mom utisku, u štabu kao cjelini, ublažavanje pred Vrhovnim (štabom), možda čak i neistinito prikazivanje činjenica. (Neiskrenost se osjeća i kod nekih partijaca dolje: npr., jedan partijac nije hteo da mi kaže ko je ukrao cipele, iako je to znao.) Drugarica Cana (Babović) se istina »ždere« zbog svega toga ali je *u suštini,* liberalna prema svemu tome, ili pada iz krajnosti u krajnost. To bi bilo što se tiče štaba. Što se tiče Politodjela, Krcuna (Slobodana Penezića), Ljubinke (Milošavljević), Bogdana (Novovića) i Milana (Radosavljevića), Krcun me je začudio svojom partijnošću, mislio sam da je samo dobar policajac. Ljubinka (Milosavljević) je marljiva i u suštini poštena. Milan (Radosavljević) je svestrano nesposoban. Bogdan (Novović) je slomio nogu i znate mu sve slabosti i vrline. Bio je radan ukoliko se stizalo. Cana (Babović) je prema njemu istupila nezgodno pred kuririma, osjeća se neka zategnutost između Ljubinke (Milosavljević) i Cane (Babović)... Sve ove stvari ja nijesam iznosio na sastancima, jer tome ne bi bilo kraja, a unijelo bi pometnju i otežalo rukovođenje trupom još više, a sve to spada u vaše kompetencije, jer ja ni za šta nijesam ovlašćen, a pravo da kažem

i sam se nekako sputao i utučen sam, tako da se ne usuđujem da zadirem duboko ni u šta. No sve ovo što vam pišem, može se dokazati činjenicama.

S druge strane, živeći bliže trupi, pfimjetio sam: da na vojsku rđavo djeluju stalni gubici a ne obnavljanje, tako da vlada apatičnost pred smrću, da drugarska solidarnost opada (npr., nikoga ne boli ako ostane zamjenik, iščiljelo je ono ljudsko među ljudima) itd., pa bi ove jedinice trebalo osvežiti novim snagama sa terena. Bataljoni su premaleni i za borbu ponekad nema više od 100—150 ljudi. Ginu oni najbolji, a zabušanti se množe po komorama i razboljevaju. Inače — ljudstva ima dobrog i neobično hrabrog, ali sve to nije ujedinjeno jednom snažnom rukom — Partijom i Štabom. Brigada, po mojoj ocjeni, poslije prilično velikih gubitaka u zadnjim borbama ima efektivno oko 550 boraca (ako se odbiju komore i si.).

Bilo bi potrebno hitno poduzeti slijedeće mjere:

a) dati novog komandanta

b) dati novog političkog komesara

c) ukinuti dužnost zamjenika komandanta ili dati novog

d) mjesto zamjenika političkog komesara — dati brigadni partijski komitet, koji bi uzeo u svoje ruke sređivanje brigade iznutra. Uopšte, položaj Partije u brigadi je nezgodan samim tim što preko zamjenika političkog komesara (ako ovaj još nije na visini i ako stanje u štabu nije zdravo), ustvari štab zajašuje Partiju i u njoj se stvara atmosfera ili servilnosti ili netrpeljivosti. Za komandanta ne vidim lice u brigadi koje bi moglo da vrši tu dužnost. Đurić bi mogao vršiti dužnost političkog komesara. Dužnost načelnika, s dobrim i energičnim komandantom, Vaso (Jovanović) bi mogao zadržati. Kušića treba potpuno povući iz štaba. Nadalje: sekretar brigadnog komiteta treba da bude zamjenik političkog komesara (a i bolje ako to nije). U brigadni komitet dolazi u obzir Krcun (Slobodan Penezić), eventualno Lune (Miodrag Milovanović) ili Ljubodrag (Đurić) ako nije on za političkog komesara i: — najzad Cana (Babović), ali s tim da ne bude sekretar. Karakteristično je da su drugovi iz štaba najviše želeli da drugovi koje je CK (KPJ) poslao na politički rad u brigadu postanu zamjenici političkih komesara ili što drugo, tek da budu dalje od štaba, što ja tumačim — strahom od kontrole. Stab je iznutra nejedinstven, i često svak daje po neku naredbu, tako da operacija *nema linije,* nego se ili petlja ili čeka neka naredba od vas. Moram da priznam da sam i ja u ovome bio neinicijativan i kolebljiv. Možda je to posljedica one, iako pravedne, kazne, koju, to sad vidim i moram da priznam, dosta teško podnosim, a što će mi samo omogućiti da zaradim novu. No ja nijesarn bio ovlašćen da komanduj em i rukovodim trupom, a komandovalo se i rukovodilo rđavo da gore biti ne može — neko u ploču neko u klin, tako da su sitni detalji u borbi stvarali nervozu i groznicu i dovodili do toga da se ispred očiju izgubi glavni cilj. Pošto čovjek ne zna od kud to — dobar plan se postavi, a dok dođe do njegovog sprovođenja, ispadne deveto.

Sada, da pređem na neizvršenje zadataka.

Onog dana kad se trebalo iznenada koncentrisati prema planu na D.(onji) Vakuf, u kome je tada bilo malo (neprijateljskih snaga), desilo se da se (Milinko) Kušić i Lune (Miodrag Milovanović) suviše zadrže oko stanice Oborci (čitav dan), tako da se zakasnilo i sačekalo da nas neprijatelj nadjaši od Travnika. I Đurić je mimo plana razbio jedan bataljon, tako da smo se stvorili s one strane Vrbasa. Arsa (Jovanović) nam je zamjerio da neučestvovanje Druge (proleterske brigade) u prvom napadu na Bugojno — jeste glavni uzrok neuspjeha. Ovo nije tačno. Direktno učešće Arso (Jovanović) nije predložio sa strane Druge (proleterske brigade), nego tek u toku sjutrašnjeg dana. Ali, taj prvi napad nije uspjeo i sjutra se Druga proleterska brigada bila primakla neposredno Bugojnu, ali ni u njemu ni oko njega nije bilo naših jedinica. Uslijed nepovezanosti snaga, Arso (Jovanović) nije znao da na Drugu (proletersku brigadu) neprijatelj stalno vrši napad iz D.(onjeg) Vakufa i Bugojna (snagama ravnim brojno njenim), a da ona mora stalno držati izvjesne snage u rezervi da bi učestvovala u drugom eventualnom napadu na Bugojno. Tako je morala držati jedan krut front, jer je neprijatelj nastojao da oslobodi Prusac i okolna sela, koja smo mi očistili, a koja su ugrožavala komunikaciju. Arso (Jovanović) je sem ostalog potcijenio neprijateljske snage i tvrđave u Bugojnu. On je sve to radio nervozno i ne videći situaciju u celini. A sem toga, Bugojno i D.(onji) Vakuf je trebalo otsjeći od Travnika, koji je glavna neprijateljska baza, zašta Druga (proleterska brigada), *stvarno,* ako je htjela da učestvuje u napadu neposredno, nije imala dovoljno snaga. Ona čak rastegnuta na prostoriji između D.(onjeg) Vakufa i Bugojna, da spriječi prodor od D.(onjeg) Vakufa u Prusac (čime bi joj došla za leđa) i da onemogući neprijatelju da se otud kreće, a da istovremeno omogući sebi učešće u napadu na Bugojno. Ovim okolnostima se del om — sem onih koje sam naveo u ranijem izlaganju — da i objasniti broj gubitaka. Uprkos svemu tome, Druga (proleterska brigada) je za napad između 20/21 (jula) mogla odvojiti dva bataljona. Ona ih je odvojila. Ali, — oni iako su došli do Bugojna, došli su pred zoru, i inače premoreni, i stvarno nijesu učestvovali u borbi. Ja sam bio pošao na položaj k Urijama, a s štabom se dogovorio da odvedu komandante bataljona i komandire četa na teren, da im pokažu položaje oko Bugojna i da ih upute. Ali ne samo da to nije učinjeno. Na podne kad sam se vratio (Ljubodrag) Đurić je spavao. Onda je počeo ispad od Donjeg Vakufa i — svi su se nervozno upetljali u to. A kad se predveče krenulo na zadatak, išlo se kao (na) pogreb. Cak — tek u 10 h je Ljubo (Ljubodrag Đurić) — kad je napad trebalo da počne — iskupljao II bataljon i pisao zapovijest ko gdje da napada. A proleteri iz Prve (proleterske brigade) i ostalih (jedinica) su već počeli da liju krv. Eto, te noći na položaju, volio bih da sam poginuo, toliko mi je bilo teško, ali ko je mogao da predvidi da će sve tako biti, da drugovi iz Štaba neće to uraditi, kako je dogovoreno.

O tome ću vam detaljnije pričati. Poslije toga je u noći 22/23 (jula), kada smo bili potisnuti iz Prusca, bila neka vatra oko Bugojna. Ja sam probudio štab i naredio da se primaknemo k Bugojnu, da bar

ujutru intervenišemo. Komandant se nije složio i to rekao Ljubičicu (Nikoli) da se ne slaže, a l i. .. da je naredba moja. Jedina moja naredba je tako prošla. Sad smo se — prema Arsovoj (Jovanovića) naredbi u slučaju neuspjeha napada na Bugojno (a mislim) da je to vaša naredba, povukli na Blagaj.

Ovdje sam došao u kontakt sa (Đurom Pucarom) sekretarom O.(blasnog) k.(omiteta KPJ, za Bosansku krajinu). Rekao sam mu da piše nekom iz Oper.(ativnog) štaba da se uputi k vama. Neprijatelj je prošao Kozarom, ali njegov uspjeh ne treba precjenjivati. Naravno, učinjena je krupna pogreška što drugovi nijesu na vrijeme izbjegli ofanzivu, nego su se sabili tamo i pružili neprijatelju mogućnost da ih opkoljava. U vezi s tim, ja bih savjetovao da se sve snage blagovremeno prikupe i organizuju, a ostave manje na terenu i da se te snage prebace da dejstvuju u prostoru za neprijatelja *još osjetljivijem,* jer treba predvidjeti — možda skoro neprijateljsku ofanzivu na ovu prostoriju, kada bi moglo doći do izvjesnog raspada i demoralizacije — to su uglavnom srpske seljačke mase. Uostalom, o tome ćete vi još bolje razmisliti. Ne znam zašto nas je Arso spriječio da dejstvujemo protiv Kupresa i Zlosela. Istina, nema ni smisla ratovati s čitavim selima, nego ih treba neutralisati, ali bi nekoga trebalo ostaviti na prostoriji Bugojna, da tamo vrši mobilizaciju i na put Bugojno—Kupres. A obratiti pažnju na Mrkonjić Grad itd. Za prave vojnike pune ruke posla i došli ste ovdje u pravi čas!

Napominjem da u određivanju Štaba brigade budete oprezni, a tako isto — ukoliko se slažete — i brigadnog komiteta. Npr. iako je Lune (Miodrag Milovanović) dobar partijac — ali je partijac tek od partizanštine itd. A isto i o Cani (Babović) i (Ljubodragu) Đuriću, koji je premek. Sve stvari koje sam vam pisao — stoje još oštrije i u polit.(ičkom) i vojničkom pogledu, a l i. .. kad čovjek piše, mnogo je učtiviji i blaži i oprezniji.

Ja bih najradije došao do vas. I odsada ću uzimati konkretan zadatak, da bi zaista i mogao primiti odgovornost, a ne da se svedeni na pasivnog posmatrača, na šta sam osuđen, jer sve što jesu sugestije ali ne i mogućnosti rukovođenja borbom, čega se ja ne bih libio da primim, kad bi za to bio ovlašćen.

Eto to je sve.

Još i to: drug iz OK-a mi reče da se u Zagreb može odavde lako ići i da Glavni štab Hrvatske treba da ide u Slavoniju, ako već nije pošao.

Želio bih da dođem do vas. U OK nijesam išao, jer je podaleko, pa ne znam ili ću u njega ili u brigadu.

Mnogo vas poz.(dravljam) sa
S.(mrt) f.(ašizmu) — s.(loboda) n.(arodu)!

Đido

P.S. Stabu Druge (proleterske brigade) odredite hitno konkretan vojnički zadatak za dogledni period. Ništa nijesam stigao da pišem, jer

smo imali stalne pokrete i dosta teške borbe. O vojnim stvarima u, meno opširnije.«[59]

U ono vreme, Đilas je svojim autoritetom pridobio i Slobodana P< nezića Krcuna, tadašnjeg člana politodjela, te je ovaj u svom posebnoi pismu potvrdio Đilasove predimenzionirane optužbe, i uz sve to karak terišući 2. proletersku brigadu kao pljačkašku jedinicu.

Isto tako, za ono vreme, ostalo je nejasno i nerazjašnjeno: zašto j Krcun pisao izveštaj u ime politodjela, kad je rukovodilac politodjela tada, bila Ljubinka Milosavljevič (inače član PK Srbije) — dok tada Kr cun nije bio član nikakvog partijskog foruma. Pored svega toga, Ljubin ka Milosavljevič, onda, nije ni znala da je Krcun pisao taj izveštaj.

Uz sve ovo, niko od nas preostalih živih svedoka, nije ništa znao c sadržini pisma Milovana Đilasa i Slobodana Penezića Krcuna, sve do 1984. godine kad je skinut embargo. Instituciju »embarga« bih razumeo ako bi se radilo o čuvanju državnih tajni za određeni period. Ali, za ovakve izveštaje, mišljenja — kao što su Đilasov ili Krcunov — ne razumem zašto je bio potreban embargo. I ne samo to, već se može postaviti pitanje ko je taj, ili koja je to »sila« koja je određivala šta treba staviti pod embargo! Cilj tih prikrivanja istorijskih činjenica, prividno je ostao prikriven. On će kasnije, u mnogim situacijama poslužiti za manipulaciju sa ljudima u tekućoj politici moćnika ili moćnih grupacija.

U Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 5, na 150. strani, u fusnoti pod 12, piše:

> **»Na osnovu pismenog izveštaja Milovana Đilasa o stanju u Drugoj proleterskoj brigadi (vidi dok. zaveden u arhivi CK SKJ pod reg br. 648), Vrhovni komandant je nameravao da smeni čitav Stab brigade, pa je u tom smislu bio i poslao uputstva Aleksandru Ranko viću i Sretenu Zujoviću (vidi dok. zaveden u arhivi CK SKJ pod reg. br. 564). *Međutim, ustanovilo se da su Đilasovi zaključci bili preterani, pa su kasnije učinjene samo male izmene u Štabu brigade.«*[60]**

Zbog sektašenja i »levih« skretanja u Crnoj Gori Milovan Đilas je kažnjen i povučen otuda. Ovog puta, pošto je nametnuo svoju »strategiju« štabu 2. proleterske brigade i upropastio zauzimanja Bugojna, plašeći se novog kažnjavanja, svu je krivicu prebacio ne samo na štab 2. proleterske brigade, već i na čitavu brigadu. Njegov otposlat izveštaj Tito je, u prvi mah, prihvatio, pa je u svom naređenju štabu 2. proleterske brigade, od 27. jula 1942. godine, između ostalog pisao:

»Preduzmite najstrožije mjere da se spreči svaka samovolja i pljačkaški aktovi sa strane pojedinaca iz vaše Brigade. Za sve takve slučajeve snosićete vi odgovornost.

Drug Đido neka odmah dođe u ovaj štab.

Do dolaska druga Crnog nemojte vršiti nikakve promene ili reorganizacije u jedinicama ili Stabu.«[60]

[59] Original u rukopisu, Đilasovog i Krcunovog izveštaja Vrhovnom štabu, nalazio se pod embargom sve do 1984. godine — kada je dobijen iz arhive fonda CK KPJ, od 1942/416. i 417.

[w] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 5, br. 49, str. 131.

Niko u našem štabu nije ni znao šta je Đilas pisao Titu, pa smo se pitali i iščuđavali o kakvim se promenama radi. Jedino je Cana sumnjičavo vrtela glavom, govoreći :

— Videćete, za sve njegove gluposti — Đilas će nas udesiti!

Canine reči su se obistinile. Kad je stigao kod Tita, Đilas je »dosolio« svoj pismeni prikaz kadrova u štabu 2. proleterske i najveću krivicu za sve nezgode prebacio na Kušića i Canu. Zbog Đilasovih pristrasnih priča Tito je izgubio poverenje i u najboljeg političkog komesara naše vojske — Milinka Kušića — što potvrđuje sledeća epizoda . ..

Tito je tražio da mu 2. proleterska pošalje 6 konja za komoru VŠ. Intendant brigade, pod Kušićevom kontrolom, izabrao je 6 najboljih konja i uputio ih za VŠ. U pismu drugu Crnom (Sretenu Zujoviću), 5. avgusta 1942. godine, između ostalog, Tito piše:

»-Dobili smo 6 konja (mrcina) od II brigade. Recite im da mi znamo da su to konji iz njihove komore, a ne oni koji su u Zloselu zaplenjeni. Cak su i obeleženi. *Zato smatramo odgovornim druga Kušića i smatramo da bi trebalo da prestane s tim neslanim šalama.«*[61] (Podvukao Lj. Đ.)

Na ovaj Titov ishitreni prekor, već sledećeg dana, 6. avgusta, u svom izveštaju Titu Sreten Zujović Crni između ostalog piše:

> **»Prvi i Treći bataljon (2. proleterske) su spušteni (sa Maglaja i Plazenice) radi odmora (5 noći i' 4 dana su stalno bili na nogama) u sela ... Treći pak i zato jer uopšte nema municije.**
>
> **Ipak su naši partizani dobri pored svih pojava o kojima je do sada bila reč i koje imaju razne uzroke, a u izvesnom smislu su pogrešno shvaćene i protumačene.....**
>
> ***Za konje posiate vam nema nikakve krivice do druga Kušića. To su stvarno odabrani od najboljih konja koje ima brigada i od ono nekoliko zaplenjenih u Kupresu.-«***[62] **(Podvukao Lj. Đ.)**

[61] Zbornik dok. i pod. o narođnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, br. 81, str. 229.

[62] Isti Zbornik II, br. 84, str. 248. i 250.

17. BORBE OKO KUPRESA

Kad je pročitao Đilasov izveštaj o borbama oko Bugojna i o stanju u 2. proleterskoj brigadi, Tito je uputio Sretena Zujovića Crnog u našu brigadu. Prvih dana, drug Crni nam je preneo Titovu želju da se očiste Zlosela, a po mogućnosti i Kupres od ustaša, koji su u crno zavili srpska sela.

Primetili smo da se drug Crni stavio u ulogu posmatrača, ne mešajući se u rad štaba brigade, ali je svugde bio prisutan. Mi smo ga upoznali sa vojnom i političkom situacijom u Kupreškom polju, kao i sa uočenom ustaškom taktikom u odbrani Zlosela i Kupresa, jer smo pre njegovog dolaska imali okršaje oko Zlosela pa i samog Kupresa. Naime, ustaše su naoružale sva hrvatska sela oko Kupresa, stvarajući tako spoljnu odbranu ovog ustaškog uporišta, a posle naše pojave, počeli su držati dominiraj uće visove Maglaj (1704 m), Veliki i Mali stožer, Plazenicu (1.556), Velika i Mala vrata. Iz Zlosela je za vreme stare Jugoslavije bilo više emigranata u Italiji. Zloselci su i ranije terorisali okolna sela, a u tim pohodima su govorili: »Ako padnu Zlosela i Kupres, pala je Hrvatska.« Kuće i štale su podzidane u visini jednog metra kamenom i sa puškarnicama, a na kapelama i na crkvi bili su postavljeni mitraljezi.

Još u prvim okršajima u Zloselu, pucano je na naše borce iz svih seoskih kuća. O tome smo obavestili Tita, a on je naredio da se popale kuće iz kojih se puca na naše borce. Tako smo u dogovoru sa drugom Crnim organizovali napad na Zlosela, noću, 30. jula. Prvi bataljon smo poslali da očisti Maglaj, Stožer i Plazenicu i da izbije na Mala i Velika vrata. Ja sam sa kuririma pošao za 2. i 4. bataljonom, koji su obuhvatali Zlosela sa leve i desne strane. I protiv moje volje, sa mnom je krenuo i drug Crni. Bio sam zabrinut za njegovu bezbednost, sećajući se njegovog ranjavanja od strane četnika, u novembru prošle godine, nadomak Požege.

Desno krilo 2. i 4. bataljona, obezbeđivao je 3. bataljon u pravcu jednog raštrkanog sela. Zloseljani su se branili iz svih kuća i štala, ali se nisu mogli odupreti naletu ova dva naša bataljona — te su odstupali ka Cardačici i Kupresu. Planule su kuće i štale iz kojih je davan otpor. Do ove noći, borci 2. proleterske nisu se služili ovim sredstvom odmazde. A, tad je nastao pravi krkljanac. Počele su eksplozije zaostale municije i bombi Zloseljana, koje su se mešale sa rikom goveda, plačem i zapomaganjem dece i žena, kao i jurnjavom stoke kroz vatru i dim.

U tu neobičnu i stravičnu situaciju banuli smo Crni i ja. Naši borci su već spasavali decu i žene iz zapaljenih kuća a onda je započelo spašavanje stoke. Gledajući sve to, Crni progovori:

— E . . . moj druže Ljubo, komplikovan je ovaj naš rat! Ja više nikad ne bih dozvolio paljenje kuća.

Komandiri i politkomesari jedinica, kad su sagledali u kakvom su se kotlu našli, sami su obustavili dalje paljenje. Samo iz popaljenog dela Zlosela zaplenjeno je 1.121 ovca, 158 goveda (60 krava muzara) 3 svinje i 32 konja.

Svi naši bataljoni izvršili su zadatke. Prvi bataljon je očistio Maglaj, Stožer, Plazenicu i izbio na Mala vrata. Drugi i Četvrti bataljon, sa bombaškim grupama, uz podršku puškomitraljezaca, očistili su i Cardačicu (1300) i prodrli do prvih kuća u Kupresu. Pored kamenih zidova u Kupresu, ustaše su se zabarikadirale u kuće, pozatvarale drvene kapke na prozorima kuća, od kojih su se odbijale naše bačene bombe. Tako obezbeđeni i od bombi, otuda su vriskali i pocikivali, psujući najpogrdnijim rečima naše drugarice, sestre i majke, dovikujući iz zatvorenih kuća: »Čekajte, petometkovići, dok svane zora, pa ćemo vas terati sve do Seke, majku vam vašu …« (Seka je bilo jedno uzvišenje kao greben u Kupreškom polju, ispred Zlosela.)

Municije je ponestajalo, a bombaši su ljubomorno prikrivali još poneku bombu. O svemu tome drug Crni je bio potpuno obavešten. Tad nismo znali kako je on obaveštavao Tita, ali je uz svoj izveštaj priključivao izveštaj našeg štaba, pa i poneki izveštaj iz bataljona. Jednom je poslao i izveštaj mog zamenika Luna, koji je sa jednim bataljonom upao u Kupres i potvrdio naša ranija saznanja — da Kupres, iako mali, ali sa kamenim kućama i preprekama na prozorima ostaje mala tvrđava, koja se sa puškama i bombama ne može osvojiti bez artiljerije i teških bacača.

I ovog puta, ustaše su ispunile svoje pretnje iz kuća, izvršile kontranapad i zauzele sve visove do Maglaja, a 2, 3. i 4. bataljon potisli sve do Blagaja, gde je bio naš štab. Tad se malo više zauzeo i drug Crni i naredio nam da noću 31. jula/l. avgusta izvršimo definitivnu likvidaciju Zlosela i Kupresa. Tad je naš štab brigade iznenadio zahtev druga Crnog i za likvidaciju Kupresa, iako je on znao da čišćenje Zlosela i ostalih zaselaka nisu naročiti problem za naše bataljone. Ali je drug Crni znao da sam Kupres ne brani samo posada Kupresa već i svi seljaci iz očišćenih sela, koji planski odstupaju do Kupresa i da tu daju žestok otpor, ne štedeći municiju.

I ove noći, ponovila se repriza noći od 30. jula. Cak je i drug Crni, sa mnom, preko Maglaja stigao na Velika i Mala kupreška vrata. Svi bataljoni 2. proleterske brigade su izvršili postavljene zadatke i doprli do prvih kuća u Kupresu. I ono malo sačuvanih bombi odbijalo se od prepreka na prozorima kupreških kuća.

Tad nismo znali *da je Tito zahtevao od druga Crnog da Kupres mora biti zauzet.* Za mene kao učesnika i svedoka, sve do 1956. godine (kada je izašao Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 5) *ostala je zagonetka krvavih borbi oko Kupresa i iznuravanje 2. proleterske brigade.* Kada sam u tom II tomu pročitao objavljene izveštaje Crnog i Titova naređenja — donekle je i razjašnjena enigma oko Kupresa.

Na Titove prekore što se Kupres ne zauzima — Crni se pravda, pa između ostalog piše:

»Tvoje pismo, kao i ranije naredbe su potpuno shvaćeni. Međutim, i pored toga nije se dobio željeni rezultat, ne zato što se za-

datak nije izvršavao, već naprotiv što su naši ljudi svojom glupošću i nesposobnošću pokvarili čak i 100 procentno postignute rezultate .....

Žrtava je dosta. **Međutim prema jačini vatre i trajanju borbe (3 dana i noći) apsolutni je zaključak da su bile neizbežne, *što i sami partizani, kao i štab tvrde.* (Podvukao Lj. Đ.).....**

Raspoloženje ljudi je dobro **iako već *tri dana i tri noći izdržavaju bez sna* gotovo, na 1700 m visine i, što je najglavnije, *bez vode.* Voda im se nosi, — ali ih teško nalaze i ne dođe čak do njih zbog udaljenosti i borbe.**

Plena je bilo opet u stoci, nešto žita i dr.

Stvar ozbiljnije je nestašica municije. Ima ljudi apsolutno bez ijednog metka. **Jutros II bat. (Sredojev) morao je povući se jer su ostali svi bez municije. Da toga nije bilo, pa iako Krajišnici nisu izvršili zadatak do kraja a bataljon Zirojevića i jedan III brigade nisu zbog nepovezanosti stupili u dejstvo, *Kupres bi pao.* (Podvukao Lj. Đ.).....**

Kom-nt II brigade Đurić ti piše o još drugim stvarima koje ja ne napominjem.«[03]

A, komandant 2. brigade Đurić je iznosio objektivnu situaciju oko Kupresa, sa mišljenjem štaba brigade *da se Kupres ne može zauzeti bez artiljerije.* Od toga se ogradio drug Crni i ovoga puta, pošto je i u ranijim pismima Titu tvrdio da se Kupres može zauzeti. Iz svih objavljenih dokumenata, nazire se bojazan Sretena Žujovića Crnog da se u pogledu Kupresa razlikuje od Titovog mišljenja.

Iz objavljenih dokumenata saznao sam da štab 2. proleterske brigade nije bio usamljen u proceni uzaludnih napada na Kupres. Tako načelnik VŠ, Arso Jovanović, između ostalog, piše Titu 2. avgusta 1942. godine:

»Druže Stari, moje je lično mišljenje *da Kupres više m treba napadati,* bar za izvjesno vrijeme, jer je momenat iznenađenja prošao. Ja sam mišljenja da bi se brzo trebalo baciti na Livno. Interesantno je, da je neprijatelj sa Livnom održavao saobraćaj potpuno.«®[4]

U svom Izveštaju, pomoćnik načelnika VŠ NOP i DV Jugoslavije (Pavle Ilić Veljko) od 12. avgusta 1942. god. Vrhovnom komandantu drugu Titu o neuspelom napadu na Kupres (noću 11/12. avgusta) od strane 4. crnogorske i 2. proleterske brigade, taktici neprijatelja i neophodnim ojačanjima za obavljanje napada, između ostalog, piše:

»Da vam kažem nekoliko reči o neprijatelju i karakteru njegove odbrane, jer sam celu noć osmatrao tok borbe i na osnovu toga stekao sam izvesno uverenje u kome ima dosta istine.

Seljaci okolnih sela brane svoja sela i to dosta uporno, kad budu potisnuti iz njih, povlače se u grad, koji predstavlja prilično jaku oslonu tačku povezanu sa Cardačicom (1300). Ovde se bore očajnički — bore se i boriće se do poslednjeg, na šta su ih nate-

[s] Zbornik dok. i pod. o NORJ naroda, tom II, knj. 5, br. 64, sta-, 173, 176. i 177.

[64] Zbornik dok. i pod. o NORJ naroda, tom II, knj. 5, br. 65, str. 179.

rale ove dugotrajne borbe oko Kupresa. Oni su, verovatno zbog paljenja njihovih sela, stekli uverenje da će biti uništeni, a pored toga znaju da su ogrezli u pljački, krvi i razbojništvima i da su mnogo toga dužni. Moje mišljenje je da ćemo ih teško savladati ovim sredstvima i s izmorenom II brigadom. Izgleda da bi trebalo preduzeti temeljitije pripreme i koncentrisati svu artiljeriju koju imamo, ako može nešto više bilo bi bolje, kao i bacače. Snažnim naletom s bombama i kamama posle koncentrične vatre više bacača i topova zauzećemo Kupres, inače bez toga i I brigade nisam siguran.

Možda nisam u pravu, ali to su moji utisci posle ove noći.«[65]

Sve ovo što je napisao Pavle Ilić Veljko o taktici ustaša oko Kupresa i u samom Kupresu, Tito je još ranije bio obavešten od štaba naše brigade. Ovom prilikom je prećutano dobijeno pojačanje u ljudstvu i jedne tankete, koja je krstarila kroz Kupres. Sve ovo što je napisano o taktici neprijatelja, pomoćnik načelnika VŠ je čuo u štabu naše brigade. Međutim, posle ovog trećeg, ozbiljnijeg, napada na Kupres — štab naše brigade je bio mišljenja da više ne treba napadati Kupres, jer je naša brigada pretrpela ozbiljne gubitke. To svoje mišljenje smo prosledili i Vrhovnom komandantu.

Očigledno je, po svim objavljenim dokumentima da se Sreten Zujović Crni nalazio u procepu između faktične situacije, koju je zastupao naš štab brigade, i Titove namere da se Kupres mora zauzeti. Zato on piše:

»Drugovi,

Ovo je već treći napad koji se vrši za zauzimanje Kupresa.

Naša II brigada je u sva ova tri napada bila na visini zadatka. Da je sinoćni napad bio dobro koordiniran i zadatak izvršen onako kako su ga izvršili borci II brigade (koji su bili ušli do samog trga u gradu) Kupres bi bio naš.

Cilj napada je bio ulazak u sam grad, a ne dolazak do pred grad ili samo vatreno dejstvo na neprijatelja, te o tome treba voditi računa.«[66]

Još u oštrijem tonu, Crni je uputio pismo i štabu 4. crnogorske brigade, ali to pismo nije objavljeno, kao i mnogi izveštaji štaba 2. proleterske brigade. Malo je čudno da svi izveštaji i mišljenja koji se razlikuju od mišljenja Vrhovnog komandanta ili nisu sačuvani — ili su recenzenti Vojnoistorijskog instituta nekom svojom cenzurom njih odbacili. Zbog takvog postupka, *mnogi istorijski događaji nisu pravilno rasvetljenl.*

Tito nije uzeo u obzir Arsovo mišljenje; jednostavno je prešao preko svih upozorenja i mišljenja štaba 2. proleterske brigade. Prihvatio je upolovačena mišljenja Crnog i svog pomoćnika načelnika da se Kupres, ipak, može osvojiti. Ali, više ne verujući Crnom — šalje dva delegata Vrhovnog štaba — Savu Orovića i Vojislava Đokića sa punim ovlašćenjima za napad i zauzimanje Kupresa.

Ovog puta, 13. avgusta 1942. godine, napad na Kupres je započeo u 21 čas, a učestvovale su sledeće brigade i jedinice:

[65] Isti Zbornik, tom II, knj. 5, br. 96, str. 285. i 286.

[66] Zbornik dok. i pod. o NORJ naroda, tom II, knj. 5, br. 94, str. 283.

1. Četvrta crnogorska brigada sa četiri bataljona, i sa dve čete bataljona »Zirojević«; i sa jednim brdskim topom 75 mm.

2. Druga proleterska brigada sa četiri bataljona i tri čete 3. krajiškog odreda.

3. Prva krajiška udarna brigada sa tri bataljona, jednim protivtenkovskim topom, četiri teška bacača i šest t. mitraljeza.

4. Hercegovačka brigada sa dva bataljona i jednim bataljonom 3. sandžačke brigade; i sa jednim protivtenkovskim topom.[67]

Međutim, *i ovog puta, Kupres nije zauzet!*

I ovog puta, bataljoni 2. proleterske sa tri čete 1. krajiškog odreda, potisle su ustaše sa svih položaja, počev od Maglaja do Malih vrata. Kušić i ja smo se kretali za našim jedinicama, i na Malim vratima sustigli Simelu Solaju, zamenika komandanta odreda i Metla, komandanta bataljona. Naše jedinice su sa Krajišnicima nastupale ka Kupresu levo i desno od puta koji vodi sa Kupreških vrata ka Kupresu. Strahujući za ponovne velike gubitke naše brigade, Kušić se obrati Simeli:

— Druže Solaja, ja i komandant Ljubo se nadamo da ćete sa vašim Krajišnicima jurišati na Kupres, kao i proleteri. Nemojte ostaviti na cedilu naše i vaše proletere!

— Druže Kušiću, moja i Metlova glava su vam garancija da će se zadatak izvršiti — odgovori Solaja, pa se srdačno pozdravismo, a oni nizbrdo odoše ka Kupresu.

Kad su počeli pristizati prvi ranjenici iz kupreške dubodoline, Krajišnici su nam govorili:

— Ovo je osinje gnjezdo, majku im ustašku!... Poginuše nam Metlo i Solaja!

Za nepunih mesec dana oko Kupresa i u Kupresu, 2. proleterska brigada je imala 50 poginulih boraca i rukovodilaca, a isto toliko i ranjenih, ako ne i više.[68]

U ovom poslednjem napadu na Kupres 4. crnogorska brigada imala je 64 mrtva i 51 ranjenog borca. Poginuo je i zamenik komandanta brigade Spiro Mugoša.[69]

Kad bi se ovim gubicima, ove dve brigade, pridodali izbačeni iz stroja 1. krajiške i Hercegovačke brigade — onda se s pravom može postaviti pitanje:

Zašto, i kome je bilo potrebno ovo krvarenje oko Kupresa?!

Ako se ovome doda da je 2. proleterska brigada po drugi put gurnuta u napad na Kupres 28. decembra 1942. godine, kada je imala 22 ranjena i 3 poginula druga, od kojih je 18 starih boraca i to 14 članova Partije[70] **— onda sam bio potpuno u pravu *što sam u svom Ratnom dnevniku zapisivao činjenice koje će pravim istoričarima poslužiti u rasvetljavanju mnogih događaja.***

Posle ovih mnogih borbi u Kupreškom polju, dogodilo se ono što je mene i čitavu brigadu iznenadilo — a to je da su politički komesar

[97] Isti Zbornik, tom i knjiga. Podaci uzeti iz dokumenta br. 101, sa strana 297, 298, 299 d 300.

[68] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd. 1966, str. 463—466.

[6B] Zbornik dok. i pod. o NORJ naroda, tom II. knj. 5, fusnota na 306 str.

[7ū] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd 1966, str. 78. i 79.

brigade Milinko Kušić i partijski rukovodilac brigade Spasenija Cana Babović odstranjeni iz brigade. U ono vreme to su bile najsnažnije ličnosti u brigadi, koje su poštovali, voleli i cenili svi pripadnici 2. proleterske brigade. I Sreten Zujović Crni izneo je Titu svoje mišljenje — da ne treba vršiti nikakve izmene u štabu 2. proleterske brigade, ali su prevagnule optužbe Milovana Đilasa, te je 26. avgusta, u Glamoču, Tito doneo ovu nepravednu i nesretnu odluku.

Posle izvesnog vremena, ponosni Milinko Kušić, kao komandant 1. krajiške brigade, izvršio je samoubistvo iz svog revolvera u znak protesta zbog nepravedne odluke! U zvanično saopštenje da se Kušić ubio u bunilu retko ko je verovao u 2. proleterskoj brigadi.

I Spasenija Cana Babović je dugo tugovala, nadajući se u Titovu blagonaklonost iz zajedničkog provedenog školovanja u Moskvi, pre rata. Ona se junački držala i izdržala sve muke u beogradskoj »Glavnjači«, zajedno sa Krstom Popivodom. O njihovom komunističkom držanju pisao je »Proleter«, organ KPJ. Bila je član PK KPJ za Srbiju. Odlično sam je upoznao, pa mogu da kažem da je jedna od najzaslužnijih pregalaca što je 2. proleterska brigada izrasla u uzornu jedinicu NOVJ. Cesto je kritikovala sve nas u štabu, naročito mene, kao komandanta brigade, i Milinka Kušića, kao političkog komesara, da ne vodimo dovoljno računa o borcima. Cesto nas je upoozravala i pitala: »Sa kim ćemo se, drugovi, vratiti u Srbiju?!« Bila je toliko bolećiva i sentimentalna da smo Kušić i ja morali do detalja da joj obrazlažemo ranjavanje gotovo svakog borca. A kad bi neko poginuo, pred sastanak štaba brigade ili štapske partijske ćelije, Kušić bi mi govorio: »E, sad smo ga nadrljali od naše Cane!«

U časovima predaha molili smo Canu da nam ispriča o mučenjima u beogradskoj policiji. Nikad nije ni reči rekla. Zato smo prvom prilikom Krstu Popivodu, kad je svratio u štab brigade da pozdravi i obiđe Canu, na jedvite jade naterali da nam ispriča o zbivanjima u »Glavnjači«. Na njemu su čuveni policijski zlikovci Kosmajac i Vujković primenili sve dotad poznate metode mučenja. Krsto ni reči nije progovorio. Onda su se setili da mu kost na nozi testerišu testerom za drvo. I to je Krsto izdržao. Naterali smo ga da nam pokaže zarasle ožiljke.

Canu su ti zlikovci isprebijali, polomili joj prste na nogama, počupali nokte, u dva maha su joj tabani pootpadali sa nogu. Ni »a« nije rekla. Onda su je od želuca do usta napunili solju. I to je Spasenija Cana Babović izdržala i ni reč nije progovorila. Od svih tih mučenja teško je hodala. Neobično je cenila i volela Koču Popovića, koga je zvala Konstaten. Ponekad bi i mene prekorevala Kočom, koji ume da priđe Titu, probirajući bolje i lakše zadatke, a da ja bez prigovora primam najteže zadatke za 2. proletersku. Uvek kad bi Koča navratio u štab brigade, Cana ga je terala da priča o ratu u Spaniji i da otpeva neku špansku revolucionarnu pesmu. Koča je Canu poštovao, ispunjavao joj ove želje, a mi smo ostali uživali u iskovanom drugarstvu, koje nikakva sila ne može da pomuti.

Cana nam je pričala kako je bila organizator spasavanja Aleksandra Rankovića 1941. godine, iz kandži izdajničke policije i Gestapoa. Cana se tom svojom akcijom vrlo ponosila. Ali su kasnija neslaganja u vrhu naše Partije unela pravi đarmar u glavu ove revolucionarke da napravi

neoprostivu grešku, predlažući ovog istog Rankoviča za isključenje iz Partije.

Još u ono davno vreme, iz operacija oko Bugojna i Kupresa, u prisustvu bliskih Titovi hsaradnika — Đilasa i Zujovića — započela je kod mene revizija idealističke koncepcije o nepogrešivosti ovih drugova, pa i samog Tita. Trudio sam se da realnije posmatram i događaje i ljude oko sebe, i da ponešto zapisujem svakog dana. Subjektivno, a ne objektivno, udaljavanje Kušića i Cane iz naše brigade utvrdilo me je u mojim razmišljanjima i zaključcima.

Isto tako, ovo opširnije pisanje o događajima oko Bugojna i Kupresa, trebalo bi da pojasni odnose između Tita i njegovih najbližih saradnika, što će igrati veliku ulogu od tih ratnih dana pa sve do ovih savremenih zbivanja. Te opširnosti, u daljem pisanju, neće biti.

VII

18. IVAN KRAJAČIĆ STE VO

Đilasova, pa i Titova neobjektivna mišljenja o stanju u 2. proleterskoj brigadi uskoro je demantovala sama 2. proleterska brigada. Ona je svojim majstorstvom i jurišima doprinela bržem oslobođenju, prvo Mrkonjić-Grada, a zatim Jajca. Tako je, po podne 28. septembra 1942. godine, drug Tito pozvao naš štab na razgovor. Tu smo zatekli i Aleksandra Rankovića Marka. Tito je izrazio zadovoljstvo što smo uspešno izvršili zadatak, a posebno što nismo imali mrtvih prilikom osvajanja najjačeg utvrđenja Cusina. Obećao je da će nam još popuniti brigadu, verovatno omladinom iz Dalmacije. Skrenuo nam je pažnju da pristiglu omladinu iz Krajine vaspitavamo onako kao i stare borce iz Srbije.[71]

Uz ovo je, posle uzaludnih gubitaka oko Bugojna i Kupresa, i kažnjavanja Kušića i Cane, naša brigada »odjednom« postala rasadnik kadrova. Po naređenju VŠ iz brigade odlaze u druge štabove Pavle Ilić Veljko, načelnik štaba, Radovan Grković, intendant, Dragoslav Mutapović, politkomesar 2. btaljona, Mihailo Švabić, zamenik politkomesara 2. bataljona, Radenko Broćić, sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a, Mate Ujević, politkomesar 1. bataljona, Ljubiša Urošević, komandant 1. bataljona i još neki rukovodioci.[72] **Verovatno da su zablude u koje je upao VS razotkrili uporni Kušić i Cana, pa donekle i Crni.**

U *Ratnom dnevniku* sam zapisao sledeće:

»6. oktobar: Prema naređenju Vrhovnog štaba sa 1. i 2. bataljonom krećemo ka selu Podgorija, 4 do 5 km istočno od Mliništa. U Gerzovu ostavljamo 4. bataljon. U svitanje nailazimo na desetak zelenokadrovaca u malim slamnim kolibicama. Uspeli su da pobegnu, samo je jedan ubijen u bežanju.

U selo Dragnić-Podovi odlazi 1. bataljon, a Aleksa (Dejović, postavljen na mesto Kušića) i ja produžavamo sa 2. bataljonom do ispod sela Podgorje gde nas je već čekao 4. kraljevski bataljon 1. proleterske brigade sa Ciča-Jankom (Moša Pijade) *i Stevom (Ivan Krajačić).*

Sa oba bataljona blokirali smo Podgorju, zbog napada četnika iz ovog sela na drugove iz Vrhovnog štaba koji su išli iz Jajca ka Mliništima. Među napadnutim drugovima je bio i Ciča Janko pa je sada došao da sa nama vodi istragu povodom ovog napada. Uhvaćeno je 6 bandita i streljano, a sa ostalim meštanima održana je konferencija na kojoj je objašnjen čitav slučaj. Zbog težine napada i kako je Ciča Janko bio odlučan, trebalo ih je biti više kažnjeno. Me-

[71] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Beograd, 19G6, Vojnoizdavački zavod str. 38.

[72] *Isto* — str. 21. i 30.

đutim, na molbu seljaka i uz plač žena, Čiča se rastužio i nekolicini njih oprostio.«[73]

Posle ovog kažnjavanja Čiča Janko se vratio sa Kraljevčanima na Mliništa, u Vrhovni štab. A Ivan Krajačić Stevo ostao je nekoliko dana u našem štabu. Ispričao nam je da je iz Glavnog štaba za Hrvatsku došao na rad u Vrhovni štab. Tako ga je Tito poslao u našu brigadu da vidi organizaciju brigade, jer Tito smatra da je 2. proleterska najorganizovanija brigada, te da će mu to iskustvo poslužiti u organizovanju jedinica u Hrvatskoj.

Kad god se pomene ime Ivana Steve Krajačića, ja se setim tadašnjeg incidenta, odnosno ratne svađe između Steve i Krcuna (Slobodan Penezić, zamenio Canu Babović u štabu brigade).

Kad sam se vratio iz obilaska jedinica, zatekao sam Stevu i Krcuna u raspravi. Stevo je tvrdio da su Srbijanci pljačkali po selu. Krcun je objašnjavao da je Čiča Janko naredio rekviziciju i da su to izvršili Kraljevčani. Stevo mu je dokazivao kako mu je jedna žena pokazala jednog borca iz naše brigade koji je od ove žene uzeo nove vunene čarape. Umesto da sačeka šta će Krcun na to odgovoriti, Stevo je produžio da savetuje Krcuna kao partijskog rukovodioca da to ne sme tolerisati, već oštro udarati po pljačkama. Uz sve to, Stevo Krajačić je dodao:

— Srbijanci su i ranije pljačkali — pa nas i sada pljačkaju, a ti to, Krcune, ne vidiš ! . . .

Uzbuđen i pun besa, Krcun skoči na noge. Ja stadoh ispred njega, a on preko mog ramenna povika Stevi:

— Ako su pljačkali — pljačkali su u srpskom selu, a ne u tvom ustaškom!

Stevo se digao sa tronošca i krenuo ka vratima, a Krcun opsova i njega i onoga koji ga je poslao kod nas, dovikujući mu:

— Da si ti valjao, ne bi te išupirali iz Hrvatske!

Krcuna malo smirih, pa izađoh za Stevom, a on me zamoli za jednu desetinu koja bi ga otpratila do VŠ na Mliništu. Tako ode Stevo Krajačić, a ja nikad ne mogu da zaboravim ovu ratnu svađu.

Posle rata, kad su Stevo i Krcun bili ministri unutrašnjih poslova u dve najveće republike, i kad su se često sastajali po profesionalnim problemima, uvek su mi njih dvojica bili na pameti. Tako sam jednom pripitao Krcuna kako su to izgladili.

— Uz čašicu! — kratko je odgovorio Krcun.

Ova ratna epizoda podstakla me je da, kasnije, pažljivije posmatram ponašanje druga Steve Krajačića, pogotovo što smo se vrlo često viđali u Belom dvoru, Užičkoj 15, u Zagrebu i na Brionima. Iako je bio najprisniji Titov drug i prijatelj — zadavao je dosta glavobolje Kidriču i meni — naročito otkad je počeo da uređuje Brione. U ono vreme, kad se vršila obnova zemlje i izgradnja prvenaca naše industrije, najveća se nestašica osećala u gvožđu i cementu, kritičnim artiklima kapitalne izgradnje, kako su to tada zvali naši ekonomisti. Stevo bi,jednostavno, doneo spisak potrebnog materijala za Brione i predao ga Titu. Tito je taj spisak Stevinih potreba dao meni da ga predam Kidriču, tadašnjem predsedniku Planske komisije i Privrednog saveta.

[7a] *Isto* — str. 41. i 42.

Nekako je prvi spisak ovih Stevinih zahteva prošao, ali kad se ta praksa s njegove strane produžila, Kidrič je počeo da psuje Stevu nebiranim rečima. Ali, da ne bismo ljutili Tita, a da bismo donekle i Stevu zadovoljili, dogovorili smo se da samo jedan mali deo materijala šaljemo na Brione. Stevo nas je tužakao kod Tita, a mi smo nekako izvrdavali, te ponekad poslali malo više materijala. Tako se to vozikalo sve do odlaska i mog i Kidričevog sa položaja u Saveznoj vladi.

Sve ovo pričanje o Ivanu Stevi Krajačiću nije tako važno u upoređenju sa misijom koju je on obavio dolazeći iz Hrvatske na Mlinište kod Tita. Trag ovog Stevinog puta jedino je zapisan u mom *Ratnom dnevniku.* Pre više od godinu dana, prelistavao sam Dedijerov *Dnevnik,* ali ga Dedijer nije zapisao u tom vremenskom periodu, što je neuobičajeno za njega, kao poznatog radoznalca. Tako je Stevo, kao iskusni obaveštajac, uspeo da se prikrije od Dedijera, te da ovaj njegov dolazak u Vrhovni štab ne bude zapisan. Kad se »osigurao« od provale sa Dedijerove strane, a nije pročitavao moj *Ratni dnevnik,* Krajačić je 1984. godine dao izjavu zagrebačkom »Vjesniku« da Tita nije video 1942. godine, odnosno da ga je video tek onda kad je monsinjora Ritiga i još neke izveo na slobodnu teritoriju. A to je bilo kasnije.

Krcun i ja tada nismo znali pravi razlog Krajačićevog dolaska kod Tita i šta mu je preneo u tako udešenoj konspiraciji. I da ne dužim, mislim *da je Ivan Krajačić Stevo, jesenjih dana 1942. godine, obavestio Tita o slabom držanju Andrije Hebranga u ustaškom zatvoru.* Ovo moje mišljenje potkrepiće činjenice iz kasnijih zbivanja, o čemu će još biti reči.

Stevina »mudrovanja« Krcunu, kao i Krcunov ishitren i ličan odgovor, podsetili su me na jedan partijski sastanak štapske ćelije. Na ovom sastanku su Ljubinka Milosavljević i Krcun lično uvređeni, oštro kritikovali Milinka Kušića za njegov nepravilan odnos prema članovima Politodela brigade. Međutim, objektivna situacija je bila takva da se ti naši prvi politodeli nisu snalazili u svojim zadacima, već su najveći deo vremena provodili u štabu brigade. Jedini Kušićev »greh« bio je što ih je on opominjao da treba da odlaze u bataljone i da tamo pomažu partijskim organizacijama.

19. NEKOLIKO NEZABORAVNIH DOGAĐAJA IZ MOG *RATNOG DNEVNIKA*

»15. oktobar: **Od Protića i Berića sve su jedinice naše brigade išle putem do Mliništa gde smo se ukrcali na voz za Drvar. Ispred komande 4. operativne zone sačekao nas je drug Milić (Maks Bace).**

Dok je voz stajao na Oštrelju, štab naše brigade je posetio druga Tita i ostale drugove iz Vrhovnog štaba u njihovoj železničkoj kompoziciji, zavučenoj u jelovu šumu i adaptiranoj za rad i boravak.

U Drvar smo stigli pred veče, gde nas je sačekala omladina sa predstavnicima narodne vlasti i komande mesta.

16. oktobar, u Drvaru: **Stigla nam je popuna za brigadu iz Dalmacije. Dalmatince i Dalmatinke rasporedili smo po bataljonima. Obavljaju se pripreme po svim našim jedinicama za primanje proleterske zastave. Uveče su 1. i 4. bataljon održali priredbu.**

17. oktobar, u Drvaru: **Pre podne je čitava brigada na pripremama. Pronađen je teren na kome će se brigada postrojiti. Sve jedinice uvežbavaju korak i prestrojavanje. Ušivena su dugmad i uređenaođeća, oružje je očišćeno.**

U 17 časova dolazi drug Tito sa Milutinom (Ivan Milutinović), Sretenom Zu jo vičem, Ivom Lolom Ribarom, Arsom Jovanovićem, Mošom (Pijade), Canom (Babović), Zdenkom (Davorjankom Paunović) i ostalim. Brigada je svečano postrojena.

Po obilasku svih jedinica drug Tito drži opširan govor o situaciji u svetu i na istočnom frontu, o značaju oktobarske revolucije i o Sovjetskom Savezu, o izdajničkoj vladi u Londonu, koja pomaže izdajnike u zemlji, o situaciji na našim frontovima, o zadacima naše vojske i organa narodne vlasti.

Brigadnu zastavu sam primio od druga Tita, iz njegova ruke. To isto su učinili i komandanti bataljona. **Svi smo izgovorili po nekoliko rečenica koje smo mogli najbolje smisliti za svečani trenutak. Sreća i zadovoljstvo plamti na licu svakog od nas. Brigada se oseća preporođenom. Ovaj svečani istorijski dan niko od nas neće zaboraviti.**

Posle prolaska kroz Drvar i razgovora sa borcima i ostalim drugovima iz pojedinih bataljona, kao i sa Drvarčanima — drug Tito se vratio u naš štab brigade, gde je razgovarao sa nama do kasno U ponoć. Mi smo ga hteli počastiti kafom, ali, kao što se to valjda dešava u takvim situacijama, kuvar u zabuni nije mogao za dugo da pronađe kafu, koju smo čuvali za ovakve trenutke. Tako zbog zakašnjenja naše kafe drug Tito je sprečen da još jednom obiđe

bataljone, koji su imali svoje priredbe i narodno veselje u gradu. Drug Tito je sa drugovima otišao kasno u noć od 2. proleterske brigade.«[74]

Po treći put drugovi u Vrhovnom štabu, i sam Tito, ispravljaju svoje postbugojansko mišljenje o kadrovima u 2. proleterskoj brigadi.

»25. *novembar :* Po naređenju druga Tita, *za Sloveniju šaljemo* Predraga Jevtića, komandanta 3. bataljona, i Rajka Tanaskovića, zamenika komandanta 2. bataljona.

Po zahtevu štaba divizije, *za 2. dalmatinsku brigadu šaljemo* drugove: Milivoja Nikitovića, politkomesara čete, Mihaila Jelića, komandira čete, Dušana Đurđevića, vodnika i Bogdana Jankovića, vodnika.«[73]

***»14. januar:* Poslali smo bataljonima čestitke druga Tita povodom Nove godine.**

Juče sam u Celebiću (Livanjsko polje) razgovarao sa dvojicom ljudi. Jedan je od njih pobegao ustašama kad su hvatali narod po selu, a drugi je izišao iz jame. Jedna žena je bila 30 dana u jami, dok je nisu pronašli živu i izvadili. Njena deca i muž poginuli su u jami. Sada vodi domaćinstvo jednog od ove dvojice. Mala devojčica, baš u kući gde smo prenoćili, izvađena je iz jame. Svi su njeni izginuli, sem jednog brata koji je uspeo da pobegne. Svi oni, ipak, trpe miroljubivo oko sebe i u istom selu i decu ustaša i njihove žene pa i ljude koji su učestvovali u bacanju u jamu.«[76]

»9. *februar:* Zauzimanje naseljenih mesta bilo je prorađeno po svim bataljonima i ovoga puta sam gledao kako su ga borci majstorski primenili.

Kako je nalet 1. bataljona na Posušje bio silovit, ustaše i domobrani nisu stigli da prekinu telefonsku vezu sa Mostarom. Prolazeći pored pošte, čuo sam zvonjenje telefona pa sam sa kuririma i Draganom Kuveljićem, desetarom 1. bataljona, ušao unutra i uzeo slušalicu. Na liniji je bio Italijan, koji je ponavljao »Pronto, pronto ...«, a zatim se javio ustaški bojnik Frano Sudar, čuveni zlikovac, koji je pitao šta ima novo u Posušju i da li ima šta od napada komunista. Prvo sam odgovorio da nema ništa novo, ali da se napad očekuje, da je malo municije i da je što pre pošalju u Posušje. Na ovo je on odgovorio da je već upućen kamion sa 25 sanduka municije. Rekao sam mu da je to malo i da pošalju još, računajući da tu naknadnu pošiljku zapleni Lune sa 2. i 5. bataljonom kod sela Broćanac na komunikaciji Posušje—Široki Brijeg. Međutim, kako je blizu pošte bilo još puškaranja sa ustašama, Sudar je čuo pucanje i upitao: »Ko je to, i šta se dešava tamo?« Onda sam mu se predstavio i »zahvalio« na prvoj pošiljci municije od 25 sanduka i kamionu. Na ovo je on počeo sa pretnjama da Nemci idu za nama, a da će nas oni i Italijani sačekati u ovoj dolini iz koje se negemo izvući. Kad sam sasuo bujicu grdnji i psovki, upućenih njemu i ostalim izdajnicima hrvatskog naroda, za prodavanje Nemcima i Ita-

[74] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Beograd, 1966, Vojnoizdavački zavod, str. 44, 45. i 46.

[73] *Isto,* str. 64.

[78] *Isto,* str. 87.

lijanima i za izdaju svoje zemlje i naroda — ćutao je i slušao i ništa nije odgovorio.

Obavestili smo štab divizije da je Posušje u našim rukama.«[77]

»*16. februar, Drežnica (dolina Neretve):* Kod Drežnice je 2. proleterska brigada uništila 1. bataljon 260. pešad. puka italijanske divizije »Murge«, koji je pošao u pomoć njihovom garnizonu u Jablanici.

Rezultat borbe kod Drežnice. Zaplenjeno: 23 kamiona sa municijom, nešto hrane i vojničke spreme; 2 blindirana automobila, 1 motocikl, 4 teška bacača, 5 teških mitraljeza, 11 puškomitraljeza, 230 pušaka, 16 revolvera, oko 300.000 metaka za puške i mitraljeze i 560 mina za bacače.

Poginulo je 157, a zarobljeno 85 italijanskih oficira, podoficira i vojnika.

Naši gubici: 12 ranjenih drugova, od kojih dva teže. Jedan od njih (Dobrivoje Bojović, siromašni seljak iz sela Drenove sa Zlatibora) podlegao je ranama. Ostavio je za sobom majku i malu sestru, koje sam posle rata posetio.

18. februar, Drežnica: **Po naređenju našeg štaba divizije juče je po jednom zarobljenom oficiru upućeno pismo italijanskoj komandi u Mostaru za pregovore oko zarobljenika. Zaseda kod porušenog mosta na Bijelom potoku javila je da italijanska komanda pristaje da pregovara.**

Pregovori su vođeni kod porušenog mosta na Bijelom potoku gde je iz Mostara automobilom došlo nekoliko italijanskih oficira.

Pored mene u pregovorima je učestvovao politkomesar 4. bataljona Jevrem Popović i obaveštajni oficir štaba divizije Branko Spasić — kao prevodilac.

Postavljeni su im sledeći uslovi:

1) da se za svakog italijanskog vojnika pusti po jedan naš drug ili talac iz logora ili zatvora;

2) da italijanska komanda iz Mostara šalje hranu i sanitetski materijal za svoje zarobljene;

3) da se sela ne bombarduju, kao što su to do sada činili fašistički avijatičari, ubijajući nezaštićene stanovnike.

Fašisti nikako nisu hteli da prihvate ovaj poslednji uslov.

Dok smo sa njima razgovarali nasred ceste kod porušenog mosta, četnici su nas sa jedne strane iznad puta zasuli mitraljeskom vatrom. Italijanski pregovarači dadoše se u trk jedno stotinak metara, do iza okuke na drumu. Mi pođosmo lagano za njima, iako su svuda okolo praštali meci. Italijanske oficire zatekosmo izbezumljene od straha. Stalno su ponavljali: »Cetniko bandito...« i kako ih oni hrane, a četnici hoće da ih pobiju.

Spasić im reče da je pored hrane i municije trebalo da pošalju četnicima durbine kako bi mogli razlikovati svoje gospodare od partizana, jer su četnici verovali da se na cesti nalaze samo partizani.

[77] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. 100. i 101.

Pregovori su završeni time što je ostalo da nam odgovore na naše uslove, a nešto hrane za zarobljene Italijane dopremili su sutradan kamionima do porušenog mosta.

Fašistički avioni su produžili da bombarduju sela, tako da do razmene zarobljenika nije ni došlo.

Zarobljeni Italijani su upotrebljavani za nošenje ranjenika. Jedan mali broj je ostao u našoj brigadi sve do leta 1944. god., kada su iz Berana savezničkim avionima prebačeni za Italiju. Dvojica su ostali u brigadi do oslobođenja Beograda.«[78]

»15. *mart, 1943. Neobična smrt Rajka Kovačevića:* Hitajući duž kolone, pomislih da je prethodnica opet ugledala četnike. Međutim, po mučnom ćutanju boraca, a pogotovo kad primetih nosila, bi mi jasno da je u pitanju nešto drugo, neuobičajeno.

Na nosilima je ležao Rajko Kovačević, omladinac iz nekog sela sa Glasinca, koji je u našu brigadu stupio prošle godine, prilikom rizbijanja četnika i ustaša po istočnoj Bosni.

Sada je ovaj borac, stenjući teško, ležao na nosilima.

Kad me ugleda, povika drugovima koji su ga nosili:

— Stoj! Spuštaj nosila!

Graške znoja oblivale su mu pomodrelo lice i slivale se na ćebe ispod uzglavlja. Rukom pokuša da podboči glavu da bi me pravo gledao, ali je naglo povuče ka trbuhu i osta jedno vreme zgrčen i nepokretan.

Neko dodade bolničarki ćebe, te mu ga ona poturi pod glavu, gušeći se u suzama.

Kad mu bolovi i grčevi malo popustiše, Rajko otvori oči i, ugledavši prvo bolničarku više svoje glave, obrecnu se:

— Nosi se više moje glave! Sta cmizdriš... — pa se obrati meni, teško dišući:

— Otrova me ova ... druže komandante.

Dok je prikupljao još snage, drugovi mi ispričaše: Rajka je morila gorušica, pa je zatražio bikarbone sode, koju su bolničarke dobile u Livnu ili Posušju, zapakovanu u kesicama. U takvoj jednoj kesici, na nesreću, nalazio se arsenik. Rajko je progutao više od polovine sadržine kesice.

— Ne znaju ništa ove naše bolničarke ... — proštenja Rajko.

— Ne znam ni ja, ali sam mislio, kad stignemo u Beograd, da nešto naučim...

Užarene oči uperio je pravo u mene, dok mu je smrtonosni otrov razarao organizam.

— Zao mi je, druže komandante, što ovako umirem otrovan, a ne na bunkeru ... Ali, molim te — tu utiša glas — nemojte me zaboraviti. Kad stignete u Beograd napišite nešto o meni i dajte da se štampa u novinama ...

Još ranije su drugovi poslali patrolu u selo Ribare da potraže mleko za Rajka. Kolona se pokrenu i ubrza marš. Malo kasnije pronese se šapat:

— Drug Rajko je umro!

[78] *Isto,* str. 109, 110. i 111.

I u svom izveštaju CK KPJ zamenik politkomesara 2. proleterske brigade piše o tragičnoj smrti Rajka Kovačevića, koja je potresla brigadu. Prilikom formiranja štaba divizije, naš brigadni lekar dr Vojislav_Dulić uzet je za sanitetskog referenta divizije, te je brigada ostala bez lekara, pa prema tome, i bez stručnijeg nadzora nad raspodelom i upotrebom lekova.«[79]

Rat je preživela Rajkova majka^sa tri sina. Rajko je bio najstariji. Oni su za njegovu sudbinu saznali tek posle izlaska iz štampe mog *Ratnog dnevnika.* Sa mlađim bratom Rankom išao sam u selo Ribare (Boračka jezera), pronašli Rajkov grob i kosti mu preneli na Romaniju. Rajkova snaha Stanka, potresena i inspirisana tragičnom smrću svog deverà, postala je književnik.

[78] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizđavački zavod, Beograd, 1966,

VIII

NERETVA

20. BITKA ZA RANJENIKE

»3. *mart, Makljen:* Stiže zapovest druga Tita za opšti napad na nemačku grupaciju, koja je krenula na Prozor.

1. Desna kolona — komandant Koča: dve brigade 1. proleterske divizije i delovi 1. dalmatinske brigade — napadaju opštim pravcem: sela Seferović, Dobrošin, Zdrmice, Vrsi, Krupa, Šarajvilić (sve na desnoj obali reke Vrbasa);

2. Srednja kolona — komandant Peko: 2. i 4. proleterska i 7. banijska (hrvatska) brigada napadaju opštim pravcem: Vilica gumno, Kobila, Podovi, Paloč, obuhvatajući komunikaciju Prozor— Gornji Vakuf i sa jedne i sa druga strane, preko Pidriša i Crnog vrha;

3. Leva kolona — Komandant Jakšić: 8 banijska (hrvatska) brigada, 3. krajiška brigada (bez dva bataljona) i jedan bataljon 16. banijske (hrvatske) brigade, sa zadatkom da izbije na drum G. Vakuf—Bugojno, sprečavajući dobijanje pojačanja i odstupanje neprijatelja.

4. *Haubice — baterija od 4 komada* — komandant Gavriličenko.«[80]

»Naređuje se da se ova nemačko-ustaška grupa razbije.

Napad počinje u 15 časova.

U uvodu zapovesti je, između ostalog, pisalo: *Vojni i politički rukovodioci da objasne našim borcima veličinu i značaj ovog zadatka.* Razbijanjem i uništavanjem neprijateljskih snaga ne samo da

[80] U Zapovesti Vrhovnog komandanta druga Tita, koju smo dobili 3. marta 1943, određene su četiri haubice. Tad sam otišao na položaj gde su bile postavljene haubice i razgovarao sa Gavriličenkom i artiljercima. *Tom prilikom sam zatekao dve postavljene haubice sa priličnim brojem granata.* Možda su *kasnije dovučene još dve* — da bi se izvršilo naređenje, kako je pisalo u zapovesti. To je bilo moguće ostvariti, jer su jedinice 3. divizije u Prozoru zaplenile četiri kompletne haubice italijanske proizvodnje i oko pet hiljada granata za njih.

Međutim, kad sam 1966. ili 1967. godine čitao *Neretvu,* zbornik radova, knjiga prva, u kojoj su pisali učesnici, na 8. i 9. strani, drug Tito je napisao:

»Pošto sam dobio izveštaj o situaciji na Makljenu, *naredio sam da se 12 haubica izvuče na Makljen,* gdje je bio naš front. Dobro se sjećam te noći, kakvu nikad nisam vidio čak ni na filmu. Sa Makljena smo otvorili neprekidnu paljbu. Ogroman prostor bio je sav u plamenu.«

Mislim, da su istoričari i redaktori Vojnoizdavačkog zavoda grdno podualili drugu Titu puštajući u štampu ovih 12 haubica, jer toliki broj tada nismo imali — što se vidi iz čitave dokumentacije u ovom zborniku od str. 406. do 416; a da ne govorimo o različitim kalibrima i poreklu zaplena.

ćemo olakšati naše položaje i stvoriti povoljne uslove za daljne ofanzivne operacije, *već ćemo obezbediti živote naših ranjenika.«*[81]

Vojni i politički rukovodioci 2. proleterske brigade dobro su pripremili svoje jedinice radi spasavanja ranjenika. To najbolje svedoče sledeće činjenice, koje sam zapisao u *Ratnom dnevniku:*

»Nemci su držali povoljnije položaje na Crnom vrhu, te je 1. bataljon naše brigade počeo napad u prvi sumrak i uspeo da potisne neprijatelja sa prvih položaja. Nemci su u protivnapadu povratili izgubljene položaje.

Neprijatelju su naneti osetni gubici, a 1. bataljon je imao nekoliko mrtvih i ranjenih drugova. Među poginulim su desetar Sadžak i vodnik Vlada Radovanović.[82]

Šaljemo 5. bataljon u pomoć, 1. bataljonu i Sredoja (Uroševića) da objedini komandu. U ponovnom napadu oba naša bataljona, uz pomoć dva bataljona 1. dalmatinske brigade, zbrisali su Nemce sa položaja i gonili ih do Vrbasa. Pored drugih gubitaka, priličan broj Nemaca polomio se niz stene skačući u Vrbas. U ovoj borbi se naročito istakao 5. bataljon. U posleđnjem jurišu, u borbi prsa u prsa, jedan drug je uhvatio živog Nemca za gušu i predao ga štabu bataljona. Od pobijenih Nemaca sakupljeno je oružje i municija, a na pravcu juriša bataljona 1. dalmatinske brigade Nemci su u bežanju ostavili 2 brdska topa i 2 teška bacača.

Sa prvih položaja ka selu Pidrišu 2. i 3. bataljon su uspeli da potisnu Nemce. Oba bataljona su pretrpela gubitke, a naročito 2, koji je imao priličan broj ranjenih i izgrebanih. Po završetku borbe koja je trajala do 22 časa, na osmatračnicu je stigao komandir čete 2. bataljona Isidor Kozoder sa jednom desetinom. Mrak je bio gust kao testo. Ništa se nije videlo. Osvetlili smo ih baterijama. Polovina je bila bez kapa, nekolicina bez pušaka, nekima je nestao rukav sa bluze, nekome šinjel, dok su na nekima visili dronjci od čakšira. Svi su bili krvavi i blatnjavi po licu i rukama, sa čvorugama i modricama, a neki i sa modrocrvenim otokom na oku. Sa deformisane komandirove glave, oblepljene krvlju i blatom, svetlucale su samo oči. Dvojica od boraca koji su ogluveli od eksplozija i pretrpeli nervni slom tupo su nas gledali ne prepoznajući nikoga.

Usled velike pomrčine i jake kiše naši bombaši, puzeći preko terena pokrivenog klekom i šibljem, provukli su se kroz nemačke linije i ne znajući da su prošli neprijatelja. Ostale su Nemci pustili na desetak metara ispred rovova i otvorili uragansku vatru. Tada je počeo juriš na čitavoj liniji, sa noževima na puškama i kundacima. Neki od drugova uskočili su u prve rovove, neki preskočili prve pa uskočili u druge, jedni su se u silovitom jurišu, ne videći ništa, saplitali o mitraljeska gnezda i gušali se sa Nemcima na zemlji, snegu, žbunju, preko kleka, upotrebljavajući u opštoj gužvi sva sredstva koja su im dolazila pod ruku pa i kamenje. Jednom borcu je Nemac zagrizao pola prsta a drugome otkinuo parče uveta. Stvo-

[81] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd 1966, str. 118—120.

[a] *Isto,* str. 120: Selo Rečice kod Užičke Požege dalo je dva narodna heroja: Petra Lekovića, prvog narodnog heroja Jugoslavije, i Vladimira Vladu Radovanovića.

rila se čitava gužva i sudaranje u pomrčini. Nije se razaznavalo tačno ni ko je neprijatelj.

4. mart, Pidriš: **Oba bataljona su do zore sređena i krenulo se na ponovni napad sa noćas osvojenih pozicija.** ***U prvom jutarnjem naletu 1. bataljon je zarobio nemačkog majora (Artura Štrekera,*** **komandanta 3. bataljona 738. grenadirskog puka 718. pešadijske divizije), komandanta ovog sektora, i zaplenio 3 »-šarca« i 4 »parabeluma«. Kurir Badžo[83] vezao zarobljenog majora nekom uzicom, drži jedan njen kraj u ruci i smeška se.**

— Ne piše im se dobro, druže komandante, kad smo im počeli zarobljavati više oficire.

Badžo otera nemačkog majora štabu divizije ***i odnese ujedno kratak izveštaj o razvoju situacije.***

U daljini, na sektoru 1. divizije, čuju se povremeno slabi odjeci borbe.

U nastupanju ulazimo u selo Pidriš. Neprijateljske zaštitnice pomalo nas zadržavaju, dok se njihova glavnina ukopava u selu Mačkovcu. Osvojene položaje nalazimo isprepletene telefonskim kablovima. Ni telefone nisu stigli da ponesu. U gonjenju neprijatelja učestvuju i jedinice 7. banijske brigade.

Situacija na Kobili i Krošnjatoj (kota 1083 i 1044) nejasna — čuje se borba.

Brdsku bateriju i teške bacače postavljamo između sela Pk driša i Mačkovca. 1. bataljon ostaje na Crnom vrhu u rezervi i kontroliše komunikaciju od Gornjeg Vakufa. 2. i 4. bataljon određeni su za dalji napad na neprijatelja u Mačkovcu i za njegovo gonjenje do Vakufa. 3. i 5. bataljon u rezervi.

U dolini Neretve zaplenjeno je nekoliko malih italijanskih tenkova. Štab divizije je obećao da će ih poslati da potpomognu dalje gonjenje neprijatelja. Pored toga pohvalio je 1. bataljon za hvatanje nemačkog oficira ***koji je dao*** **dragocene podatke o neprijatelju.**

5. ***mart, Str mica:*** **Napad je trebalo da počne sinoć u 21 čas, ali su tenkovi zakasnili, tako da je započeo tek jutros u 5 časova. Mada se jedan tenk odmah pokvario, sa drugim su 2. i 4. bataljon jurnuli ka neprijatelju. Od silnog oduševljenja, borci su bili brži od malog tenka,** ***čije je brujanje i stenjanje u blatu jedne uzbrdice toliko poplašilo Nemce da su u panici napustili iskopane rovove i pobegli ka Gornjem Vakufu.*** **Naše jedinice su ih u stopu gonile.**[84]

[85] Predrag Stojković Badžo, rodom iz sela Viševca blizu Rače (Kragujevačke), kao dečak stupio u partizane. Hrabar i omiljen među drugovima. Ranjavan je više puta. Posle Brionskog plenuma, kad je »pročišćavana« savezna i srpska UDB — penzionisan je. Tad je imao oko 40 godina. Nije shvatao ovaj postupak, a najteže mu je bilo kad su ga njegova deca pitala zašto ostaje kod kuće! Pošto im to ne može objasniti, beži iz kuće svako jutro. Molio me je, kao svog komandanta, da mu objasnim ovaj nepravedan postupak. Porazgovarali smo i došli do zajedničkog zaključka *da istorijske istine ne mogu biti dugo prikrivane i da će jednog dana izaći na videlo!*

[84] Ovo je prvi put da jedinice 2. proleterske brigade kreću u borbu u pratnji naših tenkova.

Posle kraće borbe u jurišu je zauzeta i Strmica (kota 785; južno od G. Vakufa). Vakuf je ispod nas i u njemu gužva od nemačke komore i vojske.

Jedan vod 4. bataljona zauzeo je bunkere više prve džamije do Strmice. Ostali delovi 4. bataljona i jedna četa 5. bataljona spustili su se šumom do prvih vakufskih kuća. Naši puškomitraljesci čiste prostore između kuća. Neprijatelj je Vakuf brzo praznio i bežao putem, oranicama i livadama s obe strane Vrbasa. Putem odstupa artiljerija i komora sa zaštitnicom od nekoliko tenkova. ***Sve je to začepilo čitavu dolinu niz Vrbas ka Bugojnu — klasična slika pometnje i neprijateljskog poraza.«***[85]

Tada sam na brzinu napisao izveštaj štabu divizije, koji je sadržavao sve ovo što sam zapisao u ***Ratnom dnevniku,*** **jer sam haotično odstupanje Nemaca ka Bugojnu posmatrao sa Strmice, zajedno sa komandantom 4. bataljona Petrom Graovcem i kuririma. Na kraju ovog izveštaja predložio sam štabu divizije da hitno obaveste druga Tita i da mu proslede ovaj moj izveštaj, da izbace još neku jedinicu radi gonjenja neprijatelja ka Bugojnu i da nam pošalju bateriju brdskih topova. Kurir je otrčao ka štabu divizije pun oduševljenja, kao i mi koji smo ostali na Strmici, posmatrajući i dalje odstupanje neprijatelja ka Bugojnu.**

Kao što smo pretpostavljali, Tito je brzo bio obavešten o svemu. I na njega se prenelo naše oduševljenje i optimizam preko štaba divizije. Svima je laknulo što su ranjenici spaseni. Zbog nezauzimanja Konjica i pod teretom prenošenja ranjenika vrletnim stazama ka istoku, zbog preteranih priča Vlade Šegrta o koncentracijama četnika i njihovoj snazi, zbog stečenog mišljenja da Nemcima ponestaje snage za ofanzivne napade u dogledno vreme, kao i zbog mogućih pregovora sa nemačkom komandom preko zarobljenog majora Stekera, što bi za izvesno vreme nastupilo neko primirje, a za našu vojsku predah — iz svih tih razloga ***Tito je sam — ne konsultujući nikoga — naredio da se poslednji most na Neretvi poruši i da se oživotvori ranije diskutovana ideja o pravcu proboja ka severu prema srednjoj Bosni.*** **Da je ova odluka postojala, svedoče nastupajući događaji, razgovori, pa i posleratna pisanja u ediciji** ***Neretva.***

»Nemačka zaštitnica u jačini oko 500 vojnika povratila se u Vakuf u pratnji tenkova. Naš protivtenkovski topčić počeli smo spuštati niz strane Strmice da bismo tukli tenkove.

Naše brdske baterije nema »-ni od korova«. Nju nije uspeo da pronađe ni kurir koji joj je, posle bežanja Nemaca sa Mačkovca, nosio naređenje da nas sledi. Drugi kurir ih je jedva pronašao. Obećali su da će doći, ali ih nema.[86] **Takođe je zakasnio i 2. bataljon, koji je bio u rezervi, pa nam nedostaje snage za dalje gonjenje Nemaca.** ***Potpuni poraz ove nemačke grupacije bio je očigledan, a izmakli su nam ispred nosa.***

Na levom krilu našeg fronta, kod 4. proleterske brigade, još se vodi borba. Osluškujemo i pogledamo ne bismo li nazreli dejs-

[85] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968, str. 120—124.

[8*] Naši artiljerci još nisu imali smisla za sadejstvo sa bataljondma.

tvo 1. proleterske divizije preko Vrbasa. Povremeno se čuje pripucavanje, ali vrlo daleko i slabo.[87] Neupoznati smo sa situacijom kod njih.

Jedno vreme je, između našeg ulaska i nemačke bežanije, Vakuf bio skoro ispražnjen. Ne osećajući nas više za leđima, a postoje spasla artiljeriju i komoru od zarobljavanja, nemačka komanda se sredila i oslobodila panike. Nemci vrše protivnapad uz podršku tenkova i potiskuju vod 4. bataljona iz bunkera. Negde iz doline Vrbasa, ispod Vakufa, počeše da nas tuku nemačke haubice- i teški bacači. Svu pažnju skoncentrisali smo na nemački protivnapad i požurujući drugove da što pre spuste »protivtenkovac«, nismo ni obraćali pažnju na eksplozije malo dalje od nas. Odjednom, mina eksplodira sasvim blizu i zasu nas zemljom. *Komandant 4. bataljona Petar Graovac teško je ranjen u stomak.* Gledao nas je tužno se osmehujući. Krv je uveliko lila iz gornjih delova nogu i iz trbuha. Kurir Mića Krajinović, iako ranjen, priskoči svom komandantu. Odmah zatim eksplodira i druga mina, nekoliko metara dalje od prve i *geleri zakačiše Badžu, koji nije stigao da legne, ili je možda ostao klečeći da bi svojim telom zaštitio mene i Graovca.*[88] Utom stiže jedan drug od posade »protivtenkovca« tražeći dozvolu da izvuku top na Strmicu, jer su se suviše nisko spustili, a Nemci podilaze 4. bataljonu. Tenkove ionako ne mogu tući jer su se zaklonili ispod obale i kuća.

***Najduži dan u godini.* U podnožju Strmice je krkljalo. Artiljerijska brza paljba iz nemačkih haubica, brdskih topova i tenkova šarala je padinama i čitavim prostorom Strmice. Borci su predosećali da će se i avijacija sručiti na nas. I nisu se prevarili.**

»Štuke«, »meseršmiti« i još neka treća vrsta nemačkih aviona pretvarali su Strmicu u oranicu. Nailazio je talas za talasom u jačini od po 20 aviona. Ovakav sistematski način borabardovanja prvi put smo doživeli.....

Plato Strmice je bio skoro go, sa niskim, retkim žbunovima, prošaran uzduž uskim brazgotinama od potočića koji su se slivali za vreme kiša, tako da se ni na jednom mestu čovek nije osećao iole zaštićenim. U stvari, bili smo prepušteni, kako se to kaže, sreći ili slučaju.....

Kad je pred veče prestalo dejstvo avijacije, imali smo 25 mrtvih i 75 ranjenih drugova.

Vezisti štaba divizije su sa osvojenih nemačkih položaja poskidali telefonske kablove i produžili vezu ka našim položajima. *Stab divizije tražio me je telefonom da sazna rezultate ovog dugog bombardovanja.* Sa Lunom sam takođe razgovarao.

Uveče stigoše Lune i Aleksa na položaje.«[89] Oba su bili utučeni i neraspoloženi zbog velikih gubitaka od bombardovanja, koje su posma-

[87] Jedinice 1. proleterske divizije nisu izvršile zadatak, kako se kasnije saznalo.

[68] Sutradan je Petar Graovac umro u teškim mukama. Ovo mu je bilo 4. ranjavanje.

[89] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1906, str. 124—126.

rurali zajedno sa štabom divizije. U mislima su i mene sahranjivali. ***Stab divizije je obavestio Tita o ovim našim prevelikim gubicima.*** **A onda mi ispričaše sledeće: oni se ne bi ni peli do mene da je ostao prvobitni plan prodora ka Sandžaku i Crnoj Gori —** ***ali je Tito odlučio da se vratimo ka Bosni.*** **Zato su oni i došli da mi lično saopšte ovu najnoviju odluku, o** ***kojoj nikome ne treba govoriti dok se ne dobije naređenje od štaba divizije.*** **Zato smo obustavili slanje ranjenika u dolinu, dok ne saznamo novi pravac kretanja naše brigade. Obišli smo ranjenike i Petra Graovea, koji je već bio u agoniji:**

»Potom (oko 23 časa) ***dolazi naređenje štaba divizije za pokret brigade ka Jablanici,*** **u prethodnicu glavnine,** ***sa zadatkom prebacivanja preko Neretve i razbijanja četničkih bandi.*** **Detaljniju zapovest dobićemo kasnije.«**[90]

Sva trojica smo se zgledali, ne razumevajući ovaj obrt. **Zapitao sam Luna i Aleksu da nisu oni šta pobrkali u čitavoj ovoj gužvi. Obojica su slegali ramenima, govoreći da ono što su meni preneh —** ***to su čuli u štabu divizije.*** **Rešili smo da odmah krenemo sa jedinicama.**

»6. ***mart:*** **Stigli smo u Prozor. Dok jedinice prolaze bez zadržavanja, svratismo kod Veljka (Pavle Ilić, pom. nač. VŠ) za obaveštenje o situaciji.«**[90]

Veljko je bio načelnik našeg štaba, pre dolaska u VŠ, dobro smo se poznavali i slagali, pa mu ispričah šta su mi Lune i Aleksa sinoć preneli dolazeći iz štaba divizije. I Veljko je slegnuo ramenima, ***očito zbunjen i neraspoložen,*** **samo je izustio da je to najnovije naređenje, te da će nas upoznati sa ostalim detaljima zadatka koji treba izvršiti u toku sledeće noći.**

»Dva bataljona 2. dalmatinske brigade prvi će se uspuzati preko porušene konstrukcije železničkog mosta i osvojiti bunkere i rovove koje su zaposeli četnici na levoj obali Neretve, pored samog porušenog mosta.

Bataljoni naše brigade prelaziće Neretvu odmah iza bataljona 2. dalmatinske brigade i, bez obzira kako će se razvijati situacija levo i desno od porušenog mosta na obah Neretve, hitaće uzbrdo najkraćim putem ka selu Krstac, u kojem se (prema dobijenim obaveštenjima) nalazi štab četničkih bandi ovog sektora, a možda i čitave grupacije na Neretvi.

Po podne stižemo u Jablanicu. Komore moraju ostati u Jablanici i okolini ***dok inženjerci ne izrade most,*** **posle razbijanja četničke grupacije. Borci se nerado odvajaju od svojih komora i teških oruđa, kao i od ranjenih drugova koji se kreću sa brigadnom bolnicom.**

Stravičan prelazak Neretve. **Sa štabom 2. dalmatinske brigade dogovorili smo se o svemu. Bataljoni su osmatrali suprotnu, levu obalu Neretve. Tu i tamo, iz niza rovova načičkanih na strmoj obali Neretve, izviruju četničke šubare. U bunkere ispred tunela i konstrukcije porušenog mosta koja se zadržala na obah povremeno utrčavaju i istrčavaju četnici bojeći se kuršuma sa**

[80] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. 126, 127.

naše strane. S vremena na vreme, kad primete našu patrolu ili kurire, tuku mitraljezom prolaze između kuća. Ponekad pošalju i pokoju minu iz bacača.

Naši premoreni bataljoni se odmaraju, jer ih u toku nastupajuće noći očekuje hladna i bučna Neretva *i veranje preko porušene konstrukcije železničkog mosta,* a na drugoj obali četnici — lešinari.

Cas napada teško je bilo odrediti, *jer je sve zavisilo od vestine veranja drugova* iz bataljona 2. dalmatinske brigade, *uz dugu strminu gvozdene konstrukcije mosta.* Međutim, kako reče Ljubo Vučković (komandant 2. dalmat. brigade), zadatak će uspešno izvršiti čelna grupa probranih bombaša, neustrašivih boraca, sastavljena od mornara i zidarskih radnika vičnih pentranju po jarbolima i skelama. Pored toga, prošle noći su ispitani prilazi i porušeni most. Jedna grupa se pela do polovine njene konstrukcije. Teškoću pričinjava što je Neretva na tom mestu duboka, tako da je dobar đeo mosta utonuo u vodu pa se sa obale do pragova i šina mora nekako pentrati po gvozdenim nosačima iznad Neretve, a dalje uz pragove i šine — kao uz lestvice...

Na našoj strani su postavljeni teški bacači i mitraljezi da bi pomogli ako zatreba, mada je glavni zadatak na bombašima koji treba da probiju i rasteraju četnike iz bunkera i obližnjih rovova.

Pogodniju noć za ovaj prelazak nismo mogli poželeti: pomrčina je takva da se prst pred okom ne vidi.

Odavno su otišli Dalmatinci, a za njima i naš 2. bataljon. Stab bataljona nas obaveštava da se u korito Neretve presporo silazi i da prelazak sa obale kroz izukrštane gvozdene traverze traje predugo, a za neke borce je čak i neizvodljivo... Nekoliko ugruvanih boraca 2. dalmatinske brigade leži na obali. Do ovog trenutka nijedna četa nije uspela da se prebaci na viseću konstrukciju. Traže daske da premoste traverze, ako to bude izvodljivo.

Zajedno sa Vučkovićem krenusmo železničkom prugom ka porušenom mostu, te se nekako nađosmo u koritu Neretve. Jedan od bombaša vratio se sa sredine viseće konstrukcije, pored neprekidnog lanca boraca. Komandant 1. bataljona 2. dalmatinske pita šta da se radi. *Oni već nekoliko sati vise na sredini konstrukcije,* promrzli i umorni od pomaganja borcima koji se ne snalaze u zamršenom spletu železa. Predlažu da odmah sami izvrše juriš na četnike u bunkerima.

Odlučeno je da sačekaju dok se bar njihov ceo bataljon načička na pragovima i šinama viseće konstrukcije, pa onda da krenu u napad.

Najveštiji odoše na najopasnija mesta konstrukcije da pridržavaju borce, što je ubrzalo puževsko kretanje *po ovom mostu punom stravičnosti.*

Pokušaj da se daskama premoste pojedine traverze — propao je. Daske se nisu mogle vezati. Nije bilo dovoljno žice ni konopca, niti rupa na daskama, tako da neke od njih na samom početku konstrukcije popadaše u Neretvu.

Sva tri naša bataljona Hremaju pored vode, čekajući svoj red. Pojedinci su već bili na konstrukciji i pričaju da se sa njene polovine, od prevelike huke koju voda pravi udarajući o porušenu konstrukciju ništa ne čuje šta se dešava dole.

7. *mart:* Ponoć je prevalila. Zbog velike vodene huke nismo čuli eksplozije prvih bombi. Malo-pomalo pomičemo se između izukrštanih železnih spojeva. Začusmo raspravu negde ispred nas. Preko jednog gvozdenog nosača trebalo je preći nekoliko koraka bez ikakvog pridržavanja, jer ništa nije bilo nadohvat ruke za šta bi se u slučaju pada moglo uhvatiti. Dva najhrabrija druga u bataljonu hoće da se vrate. Stotinu su puta jurišali na bunkere i borili se prsa u prsa sa raznim neprijateljima, ali neće, vele, da se udave u Neretvi. Ne znaju da plivaju. U svoj ovoj groznici nad ponorom setili su se četnika i nebiranim rečima psuju ih na sav glas. ***TJz četnike, psuju i onoga ko je porušio ovaj most.***

Sad nam je bilo jasnije zašto su se Dalmatinci sporo kretali.

Preko kolone dobačen je sa obale jedan konopac koji po nekoliko drugova s jedne i druge strane zategoše iznad ponora. Konopac je svima poslužio kao umirujući oslonac, kao slamka davljeniku. Bilo kako bilo, prelazak je time bio ubrzan. Kad se dokopasmo pragova i železničkih šina, učini nam se kao da se penjemo ogromnim lestvicama prislonjenjim uz neku višespratnicu. Ponegde je od silnog potresa prilikom rušenja mosta u korito Neretve otpao poneki prag. Na tim mestima su sačekivani drugovi i uz pomoć izvlačeni gore. Spretniji su puzali uz glavnu gvozdenu gredu mosta, koristeći zakovice i zavrtnje na konstrukciji kao oslonac. Kako se ko približavao vrhu, pentrao se brže, jer je bila strahota i pogledati niz okomitu strminu ove viseće grdosije, čiji se krak, kome hitamo, još držao na strmoj kao nožem odsečenoj levoj obali Neretve.

Ostavili smo nekoliko drugova na ivici ove provalije da prihvataju ostale, jer pri poslednjem iskoraku sa strmog železa na zemlju čovek ima osećaj kao da ga neka sila za ramena vuče dole, u ponor.

Kroz brešu u pozadinu četnika. **Oba bataljona 2. dalmatinske brigade proterali su četnike i sa jedne i sa druge strane porušenog mosta, tako da su naše jedinice neometano izlazile na obalu. Naš je zadatak bio da, bez obzira šta se događalo na Neretvi, hitamo ka selu Krstac (kota 595) i dalje ka Javoriku (severoistočno od kote 1217).**

Umorni i neispavani lagano smo se kretali uzbrdo očekujući četničke napade ili bar pripucavanje iz zasede.

Počinje da sviće. Ubrzavamo kretanje kolone po visoravni koja se blago penje ka selu. Ispred nas opališe dve puške. Prethodnica potrča u pravcu pucnja, a za njom ceo 2. bataljon. Tako uletesmo kao oluja u ovo seoce puno plotova i voćnjaka. Četnički oficiri i njihova pratnja zamiču iza kuća. Košulje im se belasaju ispod dugih kosa i bradurina, jer poneki nije stigao ni koporan da namakne.

Hajka je ubrzo prestala. U četničkom štabu zatekosmo sve što u žurbi nisu mogli uzeti: arhivu, pisaću mašinu, hartiju, indigo,

razbacanu municiju i više balona punih rakije. Po ostalim kućama bili su im smešteni magacini, sa nešto italijanskih konzervi, dvopeka, sanitetskog materijala i dosta padobrana kojima su im Italijani bacali iz aviona municiju i hranu.

2. bataljon prikuplja pohvatane četnike po Krstaču. Nešto on a nešto jedna četa 4. bataljona, koja prva pristiže iza nas, sakupiše oko 100 četnika, većinom Crnogoraca.

Uskoro pristigoše i ostali delovi 4. bataljona i svi teraju grupe zarobljenih četnika. Nije prošlo mnogo vremena, kad nas pozvaše da vidimo čudo. Svi se smeju, pa i zarobljeni četnici: 5 drugova iz 4. bataljona teraju oko 400 četnika. Uglavnom su iz Sandžaka i Crne Gore. To, u stvari, i nisu četnici, već prisilno mobilisani seljaci koji se i sami raduju što se sve tako završilo. Raspituju se za 3. sandžačku brigadu i za pojedine borce, verovatno da imaju nekoga od rodbine u njoj.«[91]

Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966,

21. TEŠKE I MUČNE POSLEDICE I RAZNA MIŠLJENJA

Za sve borce i rukovodioce 2. dalmatinske i 2. proleterske brigade *ostalo je u dubokom pamćenju stravično veranje uz porušenu konstrukciju železničkog mosta* preko Neretve. To, i sijaset izrečenih psovki od strane boraca na račun onoga koji je porušio most, povremeno me je opominjalo na proveravanje nekih činjenica i mojih razmišljanja.

Pored ratnih susreta i razgovora sa drugom Titom, sticajem okolnosti, bio sam u njegovoj najbližoj okolini od 1945. do 1952. godine. Uzgredno sam od Tita saznavao za mnoge njegove odluke u toku rata i posle rata. Tita sam obavestio da sam za vreme rata vodio Dnevnik, te sam ga jednom prilikom upitao *za rušenje poslednjeg mosta u Jablanici i za njegovu kratkotrajnu odluku o vraćanju u srednju Bosnu.*

Tito mi je, tad, rekao, uglavnom sledeće: Da je retko kad osećao veću odgovornost za pravu odluku — kao tad na Neretvi; *da je, čak, u jednom trenutku saopštio najbližim drugovima da se vraćamo — curik — u Bosnu, a Smirnovu da poruši most.* Ova ga je odluka pekla, ni spavati nije mogao. Međutim, kad je ponovo sve proanalizirao i još bolje promislio, ipak mu se učinilo da su četnici najslabija karika u lancu koji nas je okružavao, i da ćemo se sa njima najlakše obračunati. Uz sve ovo je dodao *da još nije načisto koja je odluka bila bolja,* s obzirom na pretrpljene muke u transportu ranjenika i na sve ono što je zadesilo ranjenike, i sve nas u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

Tom prilikom, Titu sam ispričao sve teškoće, muke i nevolje svih nas koji smo se pentrali, po mrkloj noći, uz porušenu gvozdenu grdosiju. Nisam prećutao ni psovke, koje su odjekivale u toj stravičnoj noći. Na to se Tito smeškao, govoreći mi da on misli da je i njega psovao inženjer Smirnov kad je morao podizati provizorni mostić namesto onoga koji je, juče, porušio.

— U ratu se dešava štošta!... — završio je ova sećanja drug Tito.

Kad sam Titu predavao svoj *Ratni dnevnik,* 24. novembra 1966. godine u Užičkoj 15, podsetio sam ga na nedavne razgovore i zamolio ga da bar pročita šta sam ja još onda zapisao o tom stravičnom prelasku Neretve.

Do izlaska iz štampe Prve knjige edicije *Neretva,* mislio sam da sam, u svojoj glavi raščistio neke nedoumice. A, kad sam, po nekoliko puta, pročitavao Titov prilog u ovoj knjizi, *uočio sam neke nelogičnosti u upotrebi istorijskih činjenica iz ondašnjeg zbivanja na Neretvi.* U prvi mah, prekorevao sam Titove pomagače u sastavljanju ovog njegovog priloga. Zato je najbolje citirati neke delove:

»Naša ideja da idemo prema Crnoj Gori od početka je bila u prvom planu i njoj je bilo sve podređeno. ***I kad sam naredio da se poruše mostovi na Neretvi, ja nisam mislio da idemo u drugom pravcu.*** **U početku smo srušili samo jedan most. Kod mene je tada došao Vlado Šegrt, komandant Desete hercegovačke brigade.....** ***Šegrt mi je ispričao kako je naišao na jake četničke snage,*** **koje su došle od Boračkog jezera i pružile žilav otpor..... Cim sam ovo saznao,** ***odmah mi je bilo jasno o čemu se tu radi.*** **Ja nisam znao tačno kolike su te četničke snage, ali mi je bio jasan vojno-politički karakter ove udružene akcije, kojom su Nijemci, Italijani, četnici i ustaše htjeli da nas samelju.**

Pošto su se Nijemci preko lvan-planine probili u Konjic **i ojačali ovaj garnizon, mi smo se našli u vrlo teškoj situaciji. Tada sam naredio da se poruši i drugi, poslednji most kojim se moglo preći sa jedne obale Neretve na drugu.** ***Rušenje ovog mosta predstavljalo je manevar — da bi Nijemci stekli utisak da idemo natrag*** **— ali i zaštitu iznenađenja sa te strane.** ***Taj manevar je potpuno uspio .*** **.....Nijemci su bili ubeđeni da ćemo ići za njima, jer smo ih razbili.....** ***Može se reći da je rušenje prvog mosta bilo iz taktičkih-odbrambenih razloga, a rušenje drugog — radi taktičke varke, sa ciljem maskiranja naših namjera.***

U toku ove bitke, neki naši komandanti, ***među kojima i neki drugovi oko Vrhovnog štaba, nisu mogli da se snađu i shvate šta se tu događa.*** **Jer, oni su vodili računa samo o svom uskom sektoru na kome su se nalazili. A,** ***strategija*** **je bila naša,** ***Vrhovnog štaba.***

Mene niko nije pitao zašto sam naredio da se poruše mostovi. **Kasnije su svi uvidjeli zbog čega je to učinjeno. Nijemci su se već bili povukli i nisu mogli ponovo da dođu da nam zatvore put. Da su to mogli da učine, mi bismo stradali.«**[92]

Velimir Terzić, zamenik načelnika Vrhovnog štaba, u svom prilogu za ovu knjigu, koji je cenzura prilično osakatila, između ostalog, piše:

»S obzirom na kanjonski karakter Neretve i njenu odbranu, forsiranje je bilo skopčano sa najvećim rizikom, tim pre što tada na njoj nije bilo ispravnih mostova ***(jer smo ih porušili pre dva dana)*** **i što nismo imali nikakvih tehničkih sredstava za njeno savlađivanje. Ali, blagodareći snalažljivosti Inžinjerijske čete Vrhovnog štaba[03], improvizovan je viseći pešački most — vezan za staru konstrukciju, preko koga je, pod neprijateljskom vatrom, morala sporo prelaziti velika masa trupa i ranjenika, i to u koloni po jedan i samo jedno po jedno natovareno grlo.** ***Zbog ovako slabih priprema prelaza, forsiranje Neretve se odužilo*** **5** ***dana*** **(od 7. do 12. marta).**

Ovu bitku, u tadašnjoj situaciji, nismo želeli ni tražili, ali smo je očekivali. Nametnulo nam je neprijateljsko komandovanje, ali smo uspeli da je dobijemo pod najtežim uslovima koji se mogu zamisliti. ***A pošto obiluje mnogobrojnim obrtima, teškim krizama i***

[n] Josip Broz Tito (bez naslova), *Neretva,* knjiga prva, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965, str. 10. i 11.

[93] Ing. Vladimir Smirnov, Surova škola — Doživljaji inženjeraca na Neretvi, I *sto,* str. 372. do 384.

izvanrednom dinamikom, ova bitka i sa gledišta naučnoistorijske kritike zaslužuje pažnju.«[94]

A, Jovi Vukotiću, načelniku štaba 2. proleterske divizije, cenzori su propustili njegovo lično mišljenje:

»Pored naših snaga na Neretvi koje su obezbeđivale pozadinu glavnine operativne grupe kod Prozora, *kao mera sigurnosti preduzeto je i rušenje mostova* **na Neretvi. To,** *a ne taktička varka, bio je* **po mom mišljenju** *razlog da se poruši železnički most* **kod Jablanice.**

U našoj vojnoj literaturi postoji mišljenje da je Vrhovni štab NOV i POJ, rušenjem mostova na Neretvi, izvršio operativno maskiranje. *Ovakvo mišljenje teško se može održati.«*[95]

Brzopleto i nepotrebno rušenje poslednjeg mosta u Jablanici, na Neretvi, najteže je doživeo inž. Vladimir Smirnov:

»Oko podne, kad smo svi mi koji smo bili kod Vrhovnog štaba s ogromnim uživanjem srkali vruć škrob, sklanjajući se od aviona u nekom sten jaku blizu puta i s nestrpljenjem očekujući zalazak toga dana baš toplog sunca, kad su prestajali naleti avijacije — došao je Mića i rekao mi da treba da se javim u Vrhovni štab.

Požurio sam. Sigurno opet inženjerci treba da oprave nešto što ometa kretanje ranjenika — to je bilo sve što mi je došlo u glavu tog momenta.

To je bio, međutim, početak najtežeg doživljaja u ćelom mom životu.

Već prvo što sam čuo od druga Tita toliko je delovalo na mene da jednog momenta gotovo ništa više nisam ni čuo ni video oko sebe. Ni sad, posle tolikih pokušaja u toku ovih godina, ne mogu da se prisetim detalja onoga što se oko mene zbivalo za onih nekoliko minuta dok sam stajao prema njemu. Nisam zapamtio ni ko je sve bio prisutan, niti šta je on sve govorio i da li je samo on govorio. Jedino što mi se neizbrisivo i zauvek urezalo u pamćenje: kao iz daleka, čujem da on nešto govori, ali ja shvatam samo jedno, uvek isto ... izgraditi prelaz preko Neretve ... prelaz preko Neretve...

Sećam se da sam s mukom istisnuo iz suvog grla pitanje: »Gde?« i to mi je, valjda, pomoglo da čujem kako *on kaže da je to svejedno...* **»Gde je zgodnije, vidi tamo kod Jablanice.** *Idi odmah.«*

I ja sam pošao, i to je bilo sve.

Sećam se da mi je *Milutin* **(Ivan Milutinović, član VŠ), koji je verovatno onog momenta bio pored Tita,** *prišao na putu, kad sam još uvek slep i gluv prema svemu, sem onog ... prelaz preko Neretve* **... instinktivno koračao prema četi — nešto pričao, spominjao neke »koze« od greda, koje bi trebalo postaviti u vodu.** ***Uopšte se ne sećam da sam mu nešto odgovarao.....***

Nije me ošamutilo to što je most trebalo graditi odmah sutradan posle rušenja gvozdenog mosta. Toga sam se setio **mnogo kasnije, kad je naš novi most bio već gotov i** *kad* **su** *inženjerci počeli*

[84] Velimir Terzić, Bitka na Neretvi, *Isto,* str. 43. i 50.

[85] Jovo Vukotić, Druga proleterska divizija, *Isto,* str. 156. i 157.

o tome diskutovati. Mene je smlavila sama misao Titova, njegov zahtev i njegova vera da je to moguće, *a on je to tako prosto izgovorio.* U tom momentu ja sam se našao u strašnom procepu krajnje oprečnih misli i osećanja i to je tako snažno delovalo na mene kako još nikad u životu nisam osetio.....

To je nemoguće... to je neizbežno potrebno ... ne znam kako ću.... ne umem... — to su otprilike bile misli koje su trenutno proštrujale kroz moju glavu kad sam stajao prema Titu i one su me prosto smlavile. Našao sam u sebi snage samo da odmah krenem za Jablanicu, ali bez ikakve konkretne ideje, potpuno prazne, ošamućene glave .. .«[96]

Pošto bitka za ranjenike obiluje mnogobrojnim obrtima i teškim krizama, ova bitka zaslužuje posebnu pažnju i naučnoistorijsku kritiku i obradu.

»Tako su, zavisno od situacije na raznim frontovima, koja se svakog dana menjala, nicale zamisli i smenjivale se u dramatičnim obrtima :

— 2. marta: zamisao da se deo ranjenika prebaci na planinu Dinaru; depeša Prvom bosanskom korpusu da jave ne bi li se preko Bosanskog Grahova moglo prebaciti ranjenike u Liku; depeša IV operativnoj zoni da ispitaju mogućnosti prebacivanja ranjenika na planinu Biokovo;

— 3. marta: depeša Prvom bosanskom korpusu da brane pravac Glamoč—Livno da bi se jedan deo ranjenika prebacio u Liku;

— 5. marta: *zamisao da se s ranjenicima krene na sever prema centralnoj Bosni. Pripreme odmah otpočele;*

— Istog dana uveče: odluka da se sa svim ranjenicima i bolesnicima prelazi preko Neretve.

Do bitke za spasavanje ranjenika, brojno stanje bolnica je iznosilo:

ranjenika	2.000
zaraznih bolesnika	**700**
internih bolesnika	**400**
Svega oko	**3.100 ranjenika i bolesnika.**

Među njima bilo ih je na nosilima 700. Ove brojke su se povećale, posle borbi za njihovo spasavanje.

Pošto su naše jedinice proširile mostobran na Neretvi i očistile grebene Prenja od četnika, otpočelo je noću 8/9. marta prenošenje ranjenika preko ove divlje reke. Samo savlađivanje njenog korita predstavlja, iako kratku, ali veoma tegobnu etapu čitavog pokreta. Prelaz su jako otežavale visoke i sasvim okomite obale, koje su se izdizale iznad improvizovanog mosta, položenog nisko, nad samom vodom. *Izaći iz kanjona na tome mestu bilo je nemoguće.* Zato se moralo produžiti levom obalom, nizvodno, oko 300 metara, do mesta odakle se izdizala od reke ka selu Lugu jedna staza, veoma strma i uska, ali ipak staza. Od mosta pa do te staze*bilo je bespuće ili»staza« patnje i užasa:* gromadne stene i lomovi, sve u

*• Vladimir Smirnov, Surova škola — Doživljaji inženjeraca na Neretvi; *Neretva,* knjiga prva, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965, stir. 372. do 374.

jednom paklenom metežu — levo litice, desno stihija Neretve, a odozgo avionske bombe i granate. *Tuda su puzali ranjenici izlomljenih udova,* iznemogle partizanske bolničarke, lekari, *izbezumljeni tifusari,* zarobljeni Talijani, *izgladneli konji-kosturi.*

Od rana, bolesti, gladi, studeni i krajnje iscrpenosti umirali su ranjenici, i pod njima ljudi koji su ih nosili.....

Treba istaknuti da su ovaj natčovečanski pokret preko Neretve i Prenja izveli i svi lekari i čitavo sanitetsko osoblje. Niko nije zaostao, niko se nije pokolebao da izvrši svoju humanu dužnost.«[07]

Sva dosadašnja svedočenja učesnika u ovoj velikoj bici oko Neretve, pa i izvori iz neprijateljskih dokumenata — jasno govore *da poslednji most na Neretvi nije trebalo rušiti.* Četnici su jednom upadali u Jablanicu, ali ih je 2. dalmatinska brigada, uz pomoć tenkova, proterala natrag — te su se mnogi podavili u Neretvi. Opasnost od Nemaca, takođe, nije postojala — jer je Vrhovni štab znao da su se Nemci striktno pridržavali svoje zone operacija, poštujući autoritet svog italijanskog saveznika.

Niko pred istorijom ne može opravdavati očigledne promašaje i greške, bilo kakvim teorijama i pretpostavkama. Privremene cenzure su kratkog daha, i nose obeležje jedne ličnosti ili nametnute grupe iznad društva. Jedino će trajno ostati »tvrdoglave« činjenice, koje nikakva vreme ne može izbrisati.

*[7] Gojko Nikoliš, Ranjenici na Neretvi, *Neretva* I knj., str. 343, 347, 348, 351, 352.

22. BORBE NA PRILAZIMA KALINOVIKU

U svim ovim okršajima oko spasavanja ranjenika, do Kalinovika, 2. proleterska brigada je imala 58 poginulih drugova i priličan broj ranjenika. A, od prelaska Neretve, išla je stalno u prethodnici, uspešno razbijajući četničke bande.

21. mart, Obalj: **Pred veče štab divizije nam javlja: jedinice 1. proleterske i 2. dalmatinske brigade *privremeno će se povući* iza potoka Vrh ovina, zbog uporne odbrane i napada vašoj evićkih i drugih četničkih bandi. *Preporučuju nam da sa padom mraka prekinemo kontakt sa četnicima* i da naše jedinice prebacimo takođe preko potoka; *posle odmora svih jedinica krenućemo u napad.***

Naš štab je razmotrio situaciju. Bilo nam žao da napustimo sve dominirajuće položaje na našem pravcu nastupanja. Konsultovali smo se i sa pojedinim štabovima bataljona. *Niko nije bio za povlačenje.*

Uputili smo štabu divizije izveštaj i predlog koji je sadržavao, uglavnom sledeće:

— situacija je povoljna na našem pravcu i uspešno osvajamo četničke položaje;

— u toku noći zbacićemo četnike i sa položaja oko Ljubina brda;

— sa dva bataljona preseći ćemo i komunikaciju Kalinovik—Foča kod sela Jelašca f time onemogućiti snabdevanje četnika municijom i hranom od italijanskog garnizona iz Foče;

— presecanje komunikacije Kalinovik—Foča imaće i psihološko dejstvo na četničku grupaciju sa komandom u Kalinoviku: četnici će protumačiti da je posredi opkoljavanje Kalinovika (a oni su se naročito plašili naših opkoljavan ja);

— ovakvim našim dejstvom primorali bismo neprijatelja da povlači snage sa pravca leve kolone, čime bi se znatno olakšalo toj koloni;

— sa ostalim našim jedinicama napašćemo Kalinovik i nabaciti četnike na Treskavicu.

Na kraju smo zamolili štab divizije da 1. proleterska i 2. dalmatinska vrše pritisak na svom pravcu.

Cim pade mrak, počeše plamteti daleke četničke vatre razbacane po padinama i visovima Treskavice. Borci se smeju poznatoj četničkoj varci sa Prenja, više Neretve.

Nadali smo se da će štab divizije usvojiti naše predloge, pa smo našim jedinicama uputili zapovest da se pripreme za pokret i za napad na Kalinovik.

22. mart, Obalj, Ljubino brdo: **Sa nestrpljenjem smo dočekali zoru. *Od štaba divizije još nema odgovora.* Svim jedinicama deli se topao obrok i za svakog borca ima poveće parče mesa za danas na položajima. Izmaglica se postepeno razide i ukaza se plavetnilo neba iznad Kalinovika i njegovih tvrđava. Jedna od tvrđava je napola razrušena i njene zidine štrče pod prvim jutarnjim zracima sunca. Druga je, kako odavde izgleda, čitava. Sa interesovanjem posmatramo daleke detalje, koji su cilj našeg napada.**

Uz punu odgovornost — smelo napred. **Nigde se ništa ne čuje. Borci pogledaju u pravcu naše leve kolone. Naš štab je prećutao činjenicu da su se 1. proleterska i 2. dalmatinska povukle preko potoka Vrhovina. Zato, verovatno, što svaki za sebe tumači ovo primirje kao predznak za buru koja će se sručiti na leđa četnika.**

Kurir koji je otišao da dovede bateriju brdskih topova vrati se neobavljenog posla. Baterija je negde strugnula. Tako se ponovilo loše iskustvo sa artiljercima iz borbi više Gornjeg Vakufa.

Po našoj zapovesti, svi bataljoni su otišli na izvršenje zadataka. Borba se razgarala od Kačuna šune. Naš 5. bataljon preduze juriš prema četničkim položajima na Ljubinom brdu. Posle slabog otpora borci 5. bataljona izbiše na k. 1166, poslednje četničko uporište na Ljubinom brdu iznad potoka Tatinac. Pređosmo tamo da bismo bolje pratili borbu koja se rasplamsavala na našem desnom krilu. Umuče i četnička haubica.

U tom stiže kurir sa pismom štaba divizije, koje nas je svojom hladnoćom malo zbunilo. **Pored ponavljanja prethodnog pisma o povlačenju jedinica preko potoka Vrhovina, *u njemu je stajalo da će se napad na Kalinovik izvesti po njihovom naređenju* i da, zasad, prikupljamo samo podatke o neprijatelju i da ih dostavljamo štabu divizije.**

Obaveštavamo štab divizije o dosadašnjoj situaciji na ratištu i daljim našim namerama, pošto štab divizije nije u toku događaja, i da, prema tome, *preuzimamo na sebe svu odgovornost za ispoljenu inicijativu na bojnom polju.*

Kopiju ovog izveštaja i naših namera poslali smo štabu 2. dalmatinske brigade, predlažući mu da ne čeka naređenja iz štaba divizije, već da pokrene svoje jedinice prema Kalinoviku.

Takođe smo obavestili štab 4. bataljona 1. proleterske brigade i Miloja (Milojevića) o stvorenoj situaciji i našim namerama za noćas.

U 24 časa krenula je naša kolona cestom ka Kalinoviku. Kao prethodnica, 2. bataljon je očistio selo Grajsaliće od ostataka četničkih bandi koje su pljačkale po selu. Prema informacijama koje su dobivene od pohvatanih četnika, bande su započele bežanje s padom mraka.

23. mart, Kalinovik: **U Grajsalićima nas je sustigao kurir Miloja Milojevića. Miloje nas ukratko obaveštava da je primio pismo, da treba da guramo napred i da iza nas ide on sa 4. bataljonom.**

Posle kratkog puškaranja sa četničkom zaštitnicom, 3. i 5. bataljon su već oko 3,30 časova ušli u Kalinovik. Tom prilikom ubijen je komandant Kalinovika.

Pred Kalinovikom nas stiže i kurir štaba 2. dalmatinske brigade. Vučković (Ljubo) nas izveštava da je i on izdao naređenje svojim jedinicama i da Dalmatinci neće ostaviti 2. proletersku bez pomoći, ako joj bude trebalo.

U 4,30 časova stižemo sa 2. bataljonom u Kalinovik. Pretresajući tvrđavu, patrola ovog bataljona našla je na spavanju u jednoj prostoriji dva učenika osmog razreda gimnazije iz vašojevićske grupe četnika. Četnici su u bežanju zaboravili da ih probude.

Uskoro pristigoše kuriri iz 1. i 4. bataljona koji se nalaze u Jelašcima i Boriji. Posle razbijanja neprijateljske kolone, naočigled svih četničkih snaga, ovi bataljoni su izbili kod sela Jelašca na cestu i napali drugu, veliku četničku kolonu koja je odstupala ka Foči. Pobili su mnogo bradonja. Simpatizeri i neka naša dva druga, obavestili su 1. bataljon da su haubice od 100 mm prošle cestom. *Jedna četa 1. bataljona sustigla je haubice kod sela Bor i ja i zaplenila ih sa 60 granata.*

***Rezultati borbe oko Kalinovika.* U 6 časova poslali smo izveštaj štabu divizije o rasporedu jedinica oko Kalinovika i da se mi nalazimo u Kalinoviku.**

Prema prvim podacima izgleda da je u Kalinoviku jedno vreme boravio i Draža Mihailović, sa »čiča-Brankom« (Zaharije Ostojić, pomoćnik D. Mihailovića) i Đurišićem. Bilo je dosta četničkih oficira koji su orgijali u Kalinoviku. U ovom četničkom društvu bila su i četiri Italijana sa radio-stanicom za vezu sa italijanskim garnizonom u Foči.

Iza ove bande ostalo je nekoliko velikih buradi crnog vina, rakije i likera. Inače u Kalinoviku je bilo nekoliko magacina preko kojih su Italijani iz Foče snabdevali ove četničke jedinice. Evakuacija i pljačka ovih magacina počela je još pre tri dana, dok još nismo ni otpočeli sa napadom. I seljaci iz okolnih sela razneli su mnogo stvari svojim kućama, tako da je zatečeno nešto malo hrane i soli.

Prema dosadašnjim podacima, četničkim bandama su naneti sledeći gubici: 60 mrtvih, 148 ranjenih i 20 zarobljenih. Zaplenjeno je: dve haubice sa 60 granata; jedan mali italijanski bacač sa 33 mine; četiri puškomitraljeza; trideset pušaka; dva revolvera; 18 bombi i 5.284 puščana metka.

Naši gubici: 12 mrtvih i 27 ranjenih drugova.

***Odlučnost našeg štaba brigade u ovoj borbi dobar je primer kako treba postupati i dejstvovati,* primajući odgovornost na sebe. kad postoji ubeđenje o opravdanosti takve akcije. Da smo čekali, kako je naredio štab divizije, koji nije bio upoznat sa pravim stanjem stvari, sigurno bi naša brigada, kao i 1. proleterska i 2. dalmatinska, imala mnogo veće gubitke, jer bi četnici dobili u vremenu i snabdeli se municijom od Italijana, a verovatno i novim pojačanjima.**

***24. mart, Kalinovik:* Jedinice naše brigade su oko Kalinovika, u Jelašcu i Borijama.**

1. proleterska brigada prolazi ka Trnovu, a 2. dalmatinska ka Foči.

U Kalinovik je stigao štab divizije.«[98]

Mi smo IH susreli srdačno, *a oni su nas presekli hladnoćom* i potpuno nekim zvaničnim stavom. Taman sam počeo da ih upoznajem sa nekim činjenicama koje nisu bile obuhvaćene u našem kratkom pismenom izveštaju — *a Peko* (Dapčević) me je grubo prekinuo, govoreći da mu je sve poznato.

Kad smo ostali sami, setili smo se dva naša prigovora štabu divizije. Jedan je bio 9. marta, zbog isforsiranog napada na četnike iznad doline Idbara; a drugi, zbog pokretanja, uprazno, cele naše brigade ka Kruševljanima, 18. marta." Jednom je štab divizije maknuo 4. crnogorsku brigadu, ne obaveštavajući nikoga, pa je jedan naš bataljon nabasao na četničku zasedu, pošto je to bio raniji pravac 4. brigade. Međutim, svi ti naši »prigovori« bili su iznošeni više u smislu molbe štabu divizije: za bolje obaveštavanje, kao i blagovremeno upućivanje njihovih zapovesti i naredbi, koje su uvek kasnile. Na kraju nas je Krcun (Slobodan Penezić) upozorio da su Peko i Mitar (Bakić) preterano sujetni i ambiciozni ljudi, te da ubuduće malo više povedemo računa o tome, jer nam oni neće lako oprostiti prigrabljenu »slavu« oko oslobođenja Kalinovika.

Ovo Krcunovo upozorenje počelo se brzo ostvarivati. »Depeša štaba naše divizije upućena Vrhovnom štabu glasi: *Zaplenili smo dve haubice i sto granata.* Pošaljite posadu i udarne igle. Peko. — *U našem izveštaju stoji šezdeset granata.* Prilikom priprema *Dnevnika* za štampu, čitajući dokumenta u zbornicima, primetio sam da se broj poginulih i ranjenih boraca naše brigade potpuno slaže sa izveštajima koje je štab divizije slao Vrhovnom štabu; međutim, *cifre zaplenjenog ratnog materijala neko je u štabu divizije uvek povećavao* u depešama ili izveštajima koje su slali Vrhovnom štabu. Kao i ovog puta, često je ispuštano imenovanje 2. proleterske brigade. Zbornik IV/11, 121 i Zbornik II/8, 201.«[101]

Neobjektivnost i bolesne ambicje Peka Dapčevića sručiće se, kasnije, na mnoge kadrove iz Srbije prilikom prijepoljske bitke, eliminacijom Koče Popovića iz operacija za oslobođenje Beograda, kao i masakrom neobučenih mladića iz Srbije na Sremskom frontu — ali, o tome će biti reči kasnije.

[98] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. 144. do 151.

[99] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. 133. i 140.

[100] *Isto,* str. 149.

£

23. POGIBIJA ALEKSE DE JO VICA, POLITIČKOG KOMESARA NAŠE BRIGADE I SMRT MOG OCA

»2. *april, na obali Drine:* Naša brigada se ozbiljno zamislila na prelazak preko Drine. Pošto smo smatrali da je prebacivanje splavom presporo, odlučili smo da pristupimo gradnji ploveće konstrukcije od balvana. Oba vestili smo štab divizije i o našim pripremama.

2. april: **Ceo dan se radilo na izgradnji ploveće konstrukcije koju je predložio Dragojlo Stojić, komandir čete pratećih oruđa. Po dva balvana privezati jedan uz drugi, pa na njih nastaviti isto tako vezana dva druga balvana učvršćujući ih gvozdenih klanfama, i sve tako po dužini koliko je Drina široka na ušću Bistrice u nju. Konstrukcija se radila na Bistrici. Jedan njen kraj vezan je za postojeću konstrukciju na obali Drine, a drugi kraj je trebalo da dohvati drugu, desnu obalu Drine i da je drugovi koji budu na njoj zadrže bar toliko dok se ne prebaci makar jedna četa. Pošto nije bilo ni žice ni eksera, organizovana je kovačnica gde su se izrađivale klanfe i veliki klinci.**

3. april: **U toku noći balvani su povezani i pred zoru dugačka ploveća konstrukcija otisnula se od obale. Međutim, voda je svojom jačinom razlomila konstrukciju na sastavima greda. Tom prilikom je ranjeno nekoliko drugova, među njima i Ješo (Popović, politkomesar 4. bataljona), a poginula su dva druga iz 2. bataljona.**

4. april: **Ponovo je preduzeto građenje, pošto je konstatovano da je bilo malo klanfi za učvršćenje balvana. Aleksa se sav angažovao da bi ovaj poduhvat uspeo (jer je pre rata on bio kovač). Kad je pao mrak i Lune je otišao dole u kovačnicu, a za njim i ja. Posao je odmicao, pa sam otišao kod topova i bacača da ih bolje rasporedimo, kako bismo u momentu prelaska ućutkali četnike na desnoj obali.**

5. *april:* Oko 3 časa dolazi kurir i javlja da su Lune i Aleksa ranjeni od artiljerijske granate — Aleksa teže, a Lune lakše. Krcun je već ranije sišao dole. Odlazim i ja.

Aleksu sam sreo na nosilima. Četnički banditi i Italijani su sa osmatračnice na desnoj obali Drine korigirah metu, te su zadnje topovske granate pale pored kovačnice i mesta gde su drugovi radili oko balvana. Rad je obustavljen zbog precizne artiljerijske vatre i svitanja.

Aleksu smo uputili u brigadnu bolnicu i zamolili štab divizije da pošalje hirurga.

Oko 9 časova dolazilo je nekoliko drugova iz štaba divizije sa izvesnim sugestijama. Uveče je stigao i Peko. Po padu mraka nastavilo se sa daljim radovima.

6. april: **Oko 4 časa puštena je ploveća konstrukcija niz maticu. 1. bataljon je bio spreman za prelazak, a iza njega i 2. Sreća nam se nije nasmejala, ploveći most se opet prekinuo.**

Posle ovog neuspeha Peko, zabrinut, ode u štab divizije. Još ni jedna jedinica nije prešla Drinu. I 1. proleterska divizija se muči. Svi se osećamo utučeni zbog uzaludnog pokušaja i truda, a potištenost povećava i Aleksino ranjavanje.

Puniša (Perović, član politodjeia brigade) i ja krenusmo kod Alekse i Luna. Nad Aleksom je juče izvršena operacija, koja je trajala dva sata. Izgubio je dosta krvi. Vena i arterija su mu presecene na desnoj nozi. Aleksa se drži dobro, ali me nije zadovoljilo njegovo stanje. Aleksa želi da mu noga ostane, a i lekar misli da postoji mogućnost da mu se noga spase. Lune se oseća dobro. Sedeli smo dva sata u razgovoru. Lekar-hirurg dr Ivan Pavletić priča o njegovoj razmeni. Bio je zarobljen i zatvoren u Jasenovačkom logoru. Puniša i ja smo otišli, a Lune i Aleksa ostadoše u hirurškoj ekipi.

Kad se vratismo u štab brigade, obavestiše nas da se čula borba na desnoj obali Drine kod Dalmatinaca. Izgleda da su je prešli. Oko 12 časova stiže izveštaj od štaba 2. dalmatinske brigade da su savladali Drinu.

11. april: **Borba se produžava na sektoru 1. proleterske divizije. Naši uspevaju da razbiju Italijane i da zauzmu Raskršće (k. 1222) i Humić (k. 1229), goneći ih ka Cajniču.'**

Oko 13 časova vraćam se ka 2. bataljonu za Orahovo brdo (iznad Foče), gde sam zatekao Peka i Mitra sa ostalim drugovima iz našeg štaba. I Lune je stigao iz bolnice. Saopštiše mi tužnu vest — da je Aleksa podlegao ranama i da je sahranjen u selu Kuti.

Posle smrti politkomesara brigade Alekse Dejovića, CK KPJ i VŠ NOV i POJ naimenovali su Slobodana Penezića Krcuna za politkomesara 2. proleterske brigade, a za zamenika Jovana Stamatovića, dotadašnjeg zamenika politkomesara 1. bataljona.«[ir‘t]

25. april, nedelja, s. Zlatni Bor: **Kad sam ustao, zatekao sam pismo da mi je otac umro, sinoć u 20.30 časova u selu Borje, gde se nalazila brigadna bolnica i intendantura.**

U 8.30 časova krenuo sam na zakazanu bataljonsku konferenciju 3. bataljona u selo Suho Polje. Kad sam stigao, rekoše mi da su konferenciju odložili misleći da neću doći, jer su i oni saznali da mi je otac umro, te su zato obustavili dolazak čete iz Velenića. Obišao sam ove dve čete i u jednoj sam se zadržao duže u razgovoru sa drugovima. Svi žele da saznaju nešto više o sadašnjoj situaciji.

[101] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966,, tr. 154, 155, 156, 161. i 167. Tragično ranjavanje politkomesara Alekse Dejovića, nspirisalo je Čedomira Minderovića da napiše »Kovačnica na Drini«, koja je obavljena u brigadnom listu »Bez predaha«, povodom treće godišnjice brigade.

Otišao sam u brigadnu bolnicu gde sam zadnji put pogledao oca. Brat i ostali drugovi odlučili su da se sahrana obavi po podne. Za to vreme sam obišao 1. bataljon na Čelebiću i Ječmištu.

Od 17 do 18 časova obavljena je očeva sahrana na groblju sela Borje. Bili su prisutni drugovi iz brigadne bolnice i intendanture.

U štab brigade u s. Zlatni Bor stigao sam u 21.30 časova. Zatekao sam Cedu Minderovića, člana politodjela naše divizije. On priča da se situacija u Crnoj Gori dobro razvija.

Od nas pet iz naše porodice ostali smo sada samo nas dvojica, stariji brat Dragoslav, intendant naše brigade, i ja. Mladi brat Zelimir Đurić, sekretar OK KPJ za užički okrug, narodni heroj, i zet Tanasije Milosavljević, komandir 2. račanske čete Užičkog partizanskog odreda, poginuli su u borbama oko Užica 1941. godine.

Moj otac je bio učesnik balkanskog, prvog svetskog i ovog našeg, narodnooslobodilačkog rata. Po zanimanju je bio opančarski majstor, te je pravio opanke za borce, kada je bilo kože. Pred prelazak Drine brigadna intendantura je zanoćila više sela Kuti u dubokom snegu. Savladan umorom, otac je zaspao u snegu i dobio zapaljen je pluća. U sećanju drugova ostao je kao čika Noie, a u kosturnici sahranjenih boraca na Sutješci (Tjentištu) nalazi se i njegovo ime: Novica Đurić, rođen u selu Zaovine (Tara pl.) 1887. godine.«[102]

Ovaj izvod iz *Ratnog dnevnika,* o smrti moga oca, verovatno, ne bi ni navodio u ovoj knjizi da nisu nastupili neverovatni odnosi prema meni i mojoj porodici u posleratnim zbivanjima.

[102] *Isto,* str. 174. i 175.

IX

SUTJESKA

24. POČETAK BORBI

»•Nemačka Vrhovna komanda Jugoistok je u stvari privodila kraju koncentraciju svojih snaga za operaciju Svare (u našoj vojnoj istoriografiji nazvanoj: peta neprijateljska ofanziva ili bitka na Sutješci). Ova operacija nije poduzeta s ciljem da se samo spreči dalji prodor Glavne operativne grupe divizija Vrhovnog štaba ka Srbiji, nego da se Operativna grupa uništi, a zajedno s njom vrhovno vojno i političko rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.

Osnovna ideja, izražena u nemačkom operacijskom planu, bila je: Okružiti Glavnu operativnu grupu grupisanu na uskom brdsko-planinskom prostoru Crne Gore i Sandžaka, nepovoljnom za manevrovanje, zatim koncentričnim napadima s operacijske-osnovice Andrij evica—Podgorica—Nikšić—Trebinj e—Mostar—Kalinovik—Goražde—Pljevi ja—Berane nabaciti je na masive Durmitora, Maglića i Volujka, ispresecati je i najzad po delovima uništiti.

Da bi ovu operaciju uspešno izveli, Nemci su još u aprilu otpočeli pripreme. Najpre su reorganizovali svoje posadne divizije: popunili ih mlađim ljudstvom, jačim naoružanjem i podesnijom opremom, a zatim pojačali svoje snage u Jugoslaviji 373. divizijom, prebačenom iz Francuske, i Prvom brdskom divizijom, prebačenom sa Istočnog fronta.

Operacija je otpočela 15. maja 1943. i trajala mesec dana. U njoj su učestvovale četiri nemačke divizije (369, 118, Sedma SS, Prva brdska) i tri italijanske (»Taurinenze«, »Ferara«, »Venecija«), jedna bugarsko-nemačka divizijska borbena grupa (glavninu su još sačinjavali Šezdeset prvi i Šezdeset treći bugarski puk), zatim Četvrta domobranska lovačka brigada, nemački puk Brandenburg (za specijalnu upotrebu) i jedan nemački motorizovani pionirski bataljon. *Odnos* neprijateljskih *snaga* je bio vrlo nepovoljan za Glavnu operativnu grupu (oko *117.000 :19.000).* Sem ovih neprijateljskih snaga, Nemci su imali još dve divizije (117. i 373) u rejonu Sarajeva i dolini Neretve, a Italijani četiri divizije (Emilija, Perađe, Murđe, Marke) u primorskom pojasu od Boke Kotorske do donjeg toka Neretve. Nemcima je pošlo za rukom da operaciju Svare pripreme u najvećoj tajnosti. O njoj, sve do njenog otpočinjanja, nisu obaveštavali čak ni svog italijanskog saveznika. *Ni Vrhovni štab NOV i POJ nije imao nikakvih podataka da se priprema zamašnija* nemačka ofanzivna operacija. Nemci su, dakle, ovom prilikom uspeli da ostvare potpuno iznenađenje.

/

15?

Ali, predvidevši mogućnost toga da neprijatelj zaposedne i levu obalu tih reka (misli se Drine i Pive, Lj. Đ.), odnosno planinu Maglić, Vučevo i Volu jak i na taj način potpuno onemogući probijanje tim pravcem, mi smo odlučili prebaciti odmah jednu manju jedinicu *na Vučevo kao mostobran* za slučaj potrebe. U ovom predviđanju mi se nismo prevarili; *u isto vreme kada je stigao jedan bataljon 2. proleterske brigade na Vučevo, stigla je s druge strane jedna nemačka jedinica, koja je* u oštroj borbi *bila zbačena s brda u dolinu.*

***Sada je sva ozbiljnost položaja bila nama potpuno jasna,* a neprijatelj je shvatio da mi nameravamo da se probijamo u tom pravcu. Mi smo sada prebacivali na to brdo sve nove i nove snage sa zadatkom ofanzivnih operacija i izbacivanja neprijatelja sa položaja u dolinu reke Sutjeske ... *U dolini reke Sutjeske razvila se ogorčena i dugotrajna bitka između neprijatelja i naših jedinica,* koje su probijale obruč nemačkih trupa.**

»... Mogućnost probijanja naše glavnine bila je stvorena. Dok je naša *Treća divizija kao zaštitnica* vodila krvave borbe još uvek kod Savnika i na reci Komarnici, dotle su Prva i Druga divizija razbijale neprijateljski obruč na reci Sut ješci, a njihove prethodnice uporno prodirale sve dalje napred, preko Zelengore, u pravcu glavnog druma Foča—Kalinovik. Te su jedinice stvarale u teškim borbama jedan koridor kroz dubinski neprijateljski raspored, kroz koji se provlačila naša glavnina. Tri neprijateljska obruča, na reci Sutjesci, na drumu Foča—Kalinovik i na železničkoj pruzi Sarajevo—Višegrad bila su probijena, a neprijateljski plan o potpunom uništenju naše herojske udarne grupe propao je.«[103]

v'

[105] Ljubodrag Đuirić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. 185. do 187.

»23. *maj, četvrtak:* Stigli smo u selo Kruščicu, gde nalazimo Veljka (Pavle Ilić, pomoć. nač. VS) sa štabom Majevičke brigade, čiji je komandant Pero Kosorić, naš raniji poznanik iz borbi po istočnoj Bosni.

Krcun i ja komandovaćemo na ovom sektoru 6. istočnobosanskom, Majevičkom i našom brigadom. *Ove tri brigade sačinjavaće Drinsku operativnu grupu,* čiji će se štab od sutra nalaziti u selu Zavajitu.

Prema direktivi Vrhovnog štaba, 2. proleterska i Majevička brigada ostaće na prostoriji Sćepan-Polja, Ustikoline, Han-Sohe, a 6. istočnobosanska na pravcu Goražde—Cajniče. Osnovni su zadaci:

1. Zaštita naših bolnica;

2. Zaštita oslobođene teritorije (zapadni deo Sandžaka);

3. Učvršćivanje narodne vlasti.

***14. maj, petak, Zavajit:* U Zavajitu su bili rekonvalescenti koji su preboleli pegavi tifus pa je celo naselje zaraženo. U kućama je riskantno spavati, te smo podigli šatore, prvi put u toku ovog rata. Veljko nije uspeo da uspostavi vezu sa VS. Ostavio nam je radio-stanicu da pokušamo uspostaviti vezu, ako budemo uspeli da napunimo akumulator. Predao mi je ranije izveštaje 6. istočnobosanske brigade i njegove izveštaje Vrhovnom štabu do našeg dolaska. Veljko se u optimističkom raspoloženju uputio za Vrhovni štab.«**[101]

Period od 14. do 19. maja obeležen je stalnim pokretima nemačkih jedinica, i njihovim sporadičnim napadima na isturene delove Drinske operativne grupe naših brigada. Odbijajući te napade, naše jedinice su imale i neznatnih uspeha. Prema svim podacima koje su naše jedinice prikupile, kao i preko izviđačkih letova nemačke avijacije — Krcun i ja smo procenjivali da Nemci vrše pregrupisavanje svojih snaga, opkoljavajući našu slobodnu teritoriju u Sandžaku i Crnoj Gori, *te da će ilskoro krenuti u napad sa više strana.* Uz naše redovne izveštaje, *mi smo ovo svoje mišljenje prosledili Vrhovnom štabu,* moleći ih da nam iz Crne Gore vrate dva bataljona u sastav 2. proleterske brigade. Bojali smo se reprize događaja iz »užičke ere«, kada je Vrhovni štab cepkao bataljone i odrede, uzimajući im na razne pravce pojedine čete.

Posebnu teškoću u ovakvoj situaciji pričinjavao nam je štab 6. istočnobosanske brigade, čiji je komandant bio Vojo Ljujić, a politkomesar Cvijetin Mijatović Majo. Oni su se, jednostavno, »odmetnuli« ispod naše komande, ne šaljući nikakve izveštaje, niti smo znali gde se oni na-

[101] *Isto,* str. 187. i 188.

laze. Uzalud smo slali kurire, ali obaveštenja od ovog štaba brigade nismo dobij ali. Počeli smo da nagađamo, upoređujući ih sa Majevičanima. Krcun je razmišljajući izneo svoje mišljenje. On mi je tada rekao, uglavnom, sledeće:

Da on, Maju, Cvika (Cvijetina Mijatovića) poznaje još sa fakulteta i da je on najbolji drug Petra Stambolića. Majo je stariji član Partije od nas dvojice, pa je zbog bolesne ambicije uvređen da mu mlađi članovi Partije komanđuju. Inače, Krcun ga je iz tih studentskih dana zapamtio kao potuljenog čoveka i demagoga. Ovo Krcunovo upozorenje dobro sam zapamtio, pa sam i u posleratnim zbivanjima imao prilike da pratim razvoj i uspon Cvijetina Mijatovića.

»*18. maj, utorak, Zavajit:* U 17 časova stigli su kod nas Avdo Humo, Uglješa Danilović i Pašaga Mandžić Murat, članovi PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. I oni su zabrinuti i nezadovoljni zbog slabog obaveštavanja od strane štaba 6. istočnobosanske brigade.

U 18.15 časova kuriri 7. divizije doneli su naređenje Vrhovnog štaba dobij eno preko telefona *da jedna četa 2. proleterske brigade krstari* prostorijom Vučevo—Suha—Vrbnica—Vrbine—Zakmur—Trbušče (opet cepkanje).

U 19 časova odgovoreno je na ovo naređenje, takođe telefonom ali preko Šćepan-Polja da je ovu prostoriju i dosad kontrolisao 4. bataljon 2. proleterske brigade i da se na njoj još nije pojavljivao neprijatelj. Pored toga, urgirali smo, ponova, da dva bataljona 2. proleterske brigade ubrzano krenu ovamo. (Tada smo, Krcun i ja, mislili da je Vrhovni štab ozbiljno shvatio naše upozorenje.)

NEMACKE JEDINICE KREĆU U NAPAD

***19. maj, sreda, Zavajit:* Neprijatelj je uspeo da potisne 3. bataljon 2. proleterske brigade sa Crnog vrha (iznad Foče), a neprijateljska avijacija nadleće Crnu Goru.**

Vrhovni štab javlja da nam šalju dva bataljona 2. proleterske brigade, a da će uskoro stići na ovaj sektor 1. proleterska i 3. krajiška brigada.

Uveče smo krenuli za Papkov Dol sa članovima PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

Iako sam u uvodu ovog perioda citirao naše istoričare da je peta neprijateljska ofanziva započela 15. maja i trajala mesec dana — *mislim da je pravi početak ove neprijateljske ofanzive 19. maja 1943. godine.* Svi neprijateljski pokreti do 19. maja predstavljali su strateško opkoljavan je naše slobodne teritorije, koncentraciju neprijateljskih snaga, pregrupisavanje i povezivanje nemačkih jedinica sa italijanskim i suzbijanje ofanzivnih operacija jedinica naše vojske. Nemačke jedinice su započele sa planskim nastupanjem 19. maja a 19. juna uveče, posle prelaska komunikacije Sarajevo—Višegrad, prekinut je kontakt sa njima. To je mesec dana borbi što se potpuno poklapa sa ocenom druga Tita o pokušaju nemačke komande da i trećim obručem na pruzi Sarajevo—Višegrad zada uniš-

tavajući udarac udarnoj grupi naše vojske na čelu sa Vrhovnim štabom.

22. maj, subota, Celebić: Krcun i Lune me obaveštavaju da su naša dva bataljona tek stigla na Rudine (Piva). Odmah će produžiti za Sćepan-Polje, a zatim će, prema najnovijem naređenju Vrhovnog štaba, krenuti za Vučevo. U toku dana su neprijateljski avioni bombardovali most na Pivi, kod Kruševa. Po naređenju Vrhovnog štaba, Koča (Popović) preuzima komandu nad operacijama prema Foči.

24. maj, ponedeljak, u šumi između Celebića i Z avaj ita: Naš opšti napad započeo je u 11 časova. U njemu su učestvovale 1. proleterska, 3. krajiška, Majevička i 6. istočnobosanska brigada. Nemci se povlače uz velike gubitke, ali i dalje daju žilav otpor. Sve jedinice dostavljaju nam zaplenjena neprijateljska dokumenta. Ima ih dosta. Skoro kod svakog poginulog Nemca pronađene su naredbe, zapovesti i uputstva kako i po čemu da raspoznaju četnike od partizana. Podaci o četničkim jedinicama i grupacijama su sređeni i odštampani u posebnom biltenu. Očito je da je neprijateljska ofanziva brižljivo pripremana. Neprijatelj je zaposeo Crnu Goru, a naročito sve garnizone oko teritorije gde se nalaze jedinice naše vojske sa Vrhovnim štabom, kao npr. Foču, Pljevlja, Nikšić, Gacko, Kalinovik. Verovatno je *da će* iz svih ovih garnizona *neprijatelj krenuti u pogodnom momentu, kao što je ovo sad učinio od pravca Foče.* O svemu ovome sam razgovarao sa Kočom (Popovićem).

DRUGI ZADATAK DRINSKE GRUPE BRIGADA

Borbe na Vučevu

25. maj, utorak, Sćepan-Polje: Do ponoći sam ostao sa Kočom i drugovima iz štaba 1. proleterske divizije. *Prema naređenju Vrhovnog štaba, čitava Drinska grupa brigada treba da krene ka Vučevu,* a Ì. proleterska divizija da ostane prema ovoj nemačkoj grupaciji oko Zavajita. Zato sam posle ponoći krenuo za Sćepan-Polje.

27. maj, četvrtak, u pokretu na Vučevo: Naš 2. bataljon je prvi krenuo za Vučevo. Za njim postepeno kreću i ostale jedinice.

Kiša pada te je usporeno penjanje uz blatnjave i klizave strmine Vučeva. Na nekoliko mesta iznenađeni smo leševima pokraj staze. Posle brižljivog pregleda utvrdili smo da se radi o odbeglim tifusarima, koji su verovatno pošli na ovu stranu u potrazi za hranom. Njihovi iznureni organizmi nisu mogli izdržati napore penjanja uz Vučevo, te su poumirali na stazi i oko nje. Preduzete su mere da se ovi neznani borci pokopaju.

Stigli smo u katun Duži, gde postoje samo dve kolibe. Uskoro nas pronađe kurir 2. bataljona sa kratkim izveštajem. Ovaj bataljon je po izlasku na Vučevo krenuo u pravcu njegovog dela koji se uzdiže iznad ušća Sutjeske u Drinu. Naišli su na jednu nemačku jedinicu pa se razvila kratka borba u susretu, iz koje su se Nemci izvukli bežanjem. Spontani juriš 2. bataljona nije dozvolio neprijatelju da organizuje bilo kakav otpor. *Svakom borcu je bilo ja-*

sno od kakvog je značaja držanje Vučeva u našim rukama. **Pripreme i puna obaveštenja boraca još na Šćepan-Polju dali su prve rezultate.**

2. bataljon se sada nalazi u katunu Koritnik, kontrolišući staze koje iz doline Drine i Sutješke izlaze na ovu visoravan.

Kod nas smo zadržali samo 5. bataljon, a ostale su jedinice produžile do prvih šuma u pravcu Sut ješke, gde će zanoćiti. Brigadna intendantura se zaustavila pri samom izlasku na Vučevo i sakuplja stoku koja je popadala od umora. Sena nema ni trunke, a zakržljale trave ima sasvim malo, ukoliko nije pokrivena snegom. Izgledalo nam je kao da smo se popeli na krov sveta, za razliku od blage topline na Sćepan-Polju. Divljina i pustoš Vučeva deluju zastrašujuće, a naročito katun Duži i njegova okolina bez ijednog drveta. Odavde se postepeno uzdiže planina Maglić, čiji su vrhovi mahom okruženi maglom.

28. maj, petak, katun Duži: **Dobili smo saglasnost o rasformiranju našeg 5. bataljona. Gusta magla, koja se nije dizala do oko 10 časova, omogućila nam je da nesmetano obavimo i ovaj posao i da drugove uputimo u jedinice. Tako smo Krcun i ja ostali sa zastavnom desetinom i kuririma na katunu Duži i sa neizvesnošću u slučaju da bombarduju neprijateljski avioni.**

Sa prvim jedinicama Majevičke brigade stiže nam obaveštenje i naređenje od Vrhovnog štaba:

da se sve naše jedinice iz Sandžaka, zbog jakog neprijateljskog pritiska, prebacuju na levu obalu Tare i postepeno kreću u pravcu Vučeva;[105]

Majevičkom i 6. istočnobosanskom po svaku cenu održati Vučevo i suzbiti svaki pokušaj penjanja Nemaca na ovaj naš »Placdarm«;

bataljone 2. proleterske spustiti u dolinu Sutjeske i stalno patrolirati u pravcima Suhe, Gornjih bara i Vrbniče.[106]

Pristigle jedinice MajeVičke brigade smo uputili u katun Koritnik da bi smenile 2. bataljon 2. proleterske brigade, koji treba da krene u dolinu Sutjeske.

29. maj, subota, katun Duži: **Bataljone Majevičke brigade, iznad Sutjeske, kod katuna Koritnik, iznenadili su Nemci i pod borbom odstupaju. U pomoć im je pritekao 2. bataljon 2. proleterske brigade, koji tek što nije krenuo za dolinu Sutjeske. Uspeli su u protivnapadu da zaustave napredovanje Nemaca ka našem katunu. Posle izvesnog zatišja ponovo je započela borba. Naši traže pojačanje dok ih neprijatelj nije izbacio iz šume na čistinu.**

U takvoj situaciji pristigoše premoreni bataljoni 1. proleterske i 6. istočnobosanske brigade. Dva bataljona 1. proleterske brigade pod komandom Miloj a Miloj evića krenuše u pomoć Majevičanima i 2. bataljonu 2. proleterske brigade.

Borba je trajala sve do sumraka; Nemci su proterani sa Vučeva i nagnati na okomite litice Stožera (k. 1450) niz koje se polo-

[105] Zbornik II/9, 225, 226, 227, 228, 229, 230. i 231.
[104] Zbornik II/ 9, 233.

mila i njihova komora. Na popришту borbe pronađen je veći broj poginulih i ranjenih Nemaca, sa nešto municije, hrane i ostale ratne opreme.

TREĆI ZADATAK DRINSKE GRUPE BRIGADA

Težište borbi prenosi se u dolinu Sutjeske

30. maj, nedelja, katun Duži: **Od Vrhovnog štaba stiže radiogram: .Ovladati dobnom Sutjeske i zatvoriti je od pravca Čemerno (od pravca Gackog).'**

Naredili smo 2. bataljonu 2. proleterske brigade da krene za dolinu Sutjeske i da uhvati vezu sa Lunom i ostalim jedinicama brigade, koje su i dosad obavljale ovaj zadatak.[107]

Sa štabom 1. proleterske brigade dogovorili smo se da zasad ostane njihov 3. bataljon radi sigurnije odbrane Vučeva. 6. istočnobosanska brigada se nalazi više Cureva, a Majevička na katunu Koritnik; obe zatvaraju izlazak iz doline Sutjeske na Vučevo.

Haubice i neprijateljski avioni bombarduju katun Duži i Koritnik. Pošto nismo imali boljeg zaklona, ostali smo u kolibi. Ranjen je samo Ziko (Miodrag Avramović Ziko), koji se našao van kolibe.

31. maj, ponedeljak, katun Duži: **Dva bataljona 6. istočnobosanske brigade napala su na Ćurevo. Nemci su bili iznenađeni i nisu stigli da organizuju otpor pred silovitim jurišem ova dva bataljona. Nemcima su naneti znatni gubici u mrtvim i ranjenim, a zarobljeno je 20 neprijateljskih vojnika.[108]**

1. juni, utorak, katun Suha gora: **Prešli smo u katun Suhu goru. Da nismo napustili katun Duži, rđavo bismo se proveli, jer su obe kolibe pogođene, a sav uži prostor izbombardovan. To je isto zadesilo i katun Koritnik. Od jutros je avijacija izuzetno aktivna.**

Dve čete 4. bataljona 2. proleterske brigade zauzele su na juriš Borovno (severoistočno od Tjentišta, k. 819). Pošto su iznenadili Nemce, uleteli su među njih, te se borba pretežno vodila kundacima i noževima.

Dok je ovih dana bio u Suhoj, 1. bataljon 2. proleterske brigade je u dva maha sačekao nemačke kolone koje su nailazile od Čemerna (Gacka). Prva kolona je skoro nekažnjeno promakla, jer se zakasnilo sa postavljanjem zasede. Druga nemačka kolona je lošije prošla. Bilo je pobijenih i ranjenih Nemaca. Zaplenjeno je nešto municije, 1 šarac, 2 automata i druge opreme. Inače, zbog ranije ispaljenog hica iz naše zasede i nepotrebnog juriša na nemačku kolonu koja je ušla u zasedu, razvila se duža borba iz koje se jedan deo nemačke kolone izvukao niz Sut ješku, a drugi se vratio ka Čemernu.

[107] Zbornik II/ 9, 240.

[108] Zbornik IV/13, 137.

Od naših je ranjen komandant I bataljona Milenko Nikitović, u petu, i još nekoliko boraca.

2. juni, sreda, u pokretu: **Pošto nas je 4. bataljon 2. proleterske obavestio da su posle jučerašnje borbe Nemci napustili Borovno, naša kolona se kretala ka Borovnu i zamalo da Nemcima nije pala u ruke. Posle ovog napada, u zoru 1. juna, dve čete 4. bataljona otišle su ka Košuru, a Nemci se opet vratili na Borovno.**

4. juni, petak, na desnoj obali Sutješke: **Poslednji delovi Majevičke i 6. istočnobosanske brigade prošli su pored nas i otišli ka Košuru.**

3. bataljon 2. proleterske brigade javlja se iz Vrbniče. Tamo nema neprijatelja, a ono malo stanovnika razbežalo se po šumama.

5. *juni, subota, na desnoj Qbali Sut ješke:* U toku protekle noći ponovljen je napad na Košur uz učešće dva bataljona 6. istočnobosanske brigade. Međutim, iako su naše jedinice zauzele prve rovove i bunkere, morale su ih napustiti pred silnim protivnapadom Nemaca.

Pored rovova koje su naši borci osvajah u ranijem napadu, ove noći su naišli i na bunkere od balvana i prepreke od oborenih stabala. Ponegde su nailazili i na bodljikavu žicu ispred bunkera. Košur je ionako zaobljen, te su Nemci napravili prsten utvrđenja oko njegovog vrha, verovatno rešeni da ga po svaku cenu održe u svojim rukama.

ČETVRTI ZADATAK DRINSKE GRUPE BRIGADA

6. juni, nedelja, u pokretu ka Tjentištu i dalje: **Prema dobijenom naređenju od Vrhovnog štaba, Košur bi trebalo osvojiti i po svaku cenu držati stazu pored njega, jer je to jedini prolaz za sve jedinice naše vojske u pravcu Lučkih koliba.**

Dok smo prelazili Sut ješku, stiže obaveštenje od neke jedinice 1. proleterske brigade da su Nemci opet na Borovnu. Zbog toga, budući da sam naišao na bolnice i komore Majevičke i 6. istočnobosanske brigade, zadržao sam se na Tjentištu, jer, ako su Nemci na Borovnu, ništa im na putu ne stoji da se prošetaju i dovde.

Sve se ovde bilo izmešalo, kao u »-Nojevom kovčegu«. Iz ove mešavine na Tjentištu niko mi nije znao reći kud su krenuli niti gde se nalaze njihove jedinice. Pored komordžija većinom su lakše ranjeni i bolesnici; a i oni drugi bih su potpuno iznureni umorom i gladovanjem i ljutito su me posmatrali ne progovarajući ni reči. Posle tifusara sa kojima sam se susreo na Ścepan-Polju, ovo je drugi put da naiđem na potpuno apatične borce, kojih se ništa nije ticalo.

Uz pomoć drugova iz Majevičke i 6. istočnobosanske brigade pokrenusmo sve razasute delove raznih jedinica sa Tjentišta. U toku noći prolazimo pored Košura, a za nama i delovi 1. proleterske brigade koji treba da produže za Lučke kolibe.

Pokušaj Nemaca da zatvore obruč na prostoriji Milinklade—Bare

7. *juni, ponedeljak, Milinklade:* Na Boščija-glavi (k. 1710) čuje se teški mitraljez. Nešto kasnije štab 2. dalmatinske brigade izveštava da su Nemci zauzeli Boščija-glavu i Gornje bare. Oni i dalje drže položaje prema neprijatelju ...

Preko dana Nemci napadaju 1. i 4. bataljon 2. proleterske brigade, u težnji da zauzmu stazu kojom prelaze sve naše jedinice. Svi napadi su odbijeni. Neprijatelj je pretrpeo znatne gubitke. Zaplenjeno je municije i jedan teški mitraljez.

Neprijateljska avijacija žestoko bombar du je stazu koju su utabale i proširile mnoge naše jedinice i njihove komore koje su tuda prolazile, te je postala sasvim uočljiva. Takođe bombarduju ceo šumski pojas s obe njene strane, kao i greben koji se pruža ka Barama.

Prema svim ovim koordiniranim napadima, izgleda da nemačka komanda upire sve svoje snage da ovde zatvori obruč oko naših jedinica.

Do početka bombardovanja štab nam se nalazio pokraj same staze, odakle smo posmatrali prolazak jedinica ka Lučkim kolibama, obaveštavali štabove i ubrzavali pokrete jedinica preko ovog osetljivog grebena.

U početku bombardovanja sklonih smo se na okomite stene koje su se nadnele nad dubodolinu potoka Hr čavke. Dok su kuriri dremuckali na suncu, Krcun i ja smo osmatrali niz dolinu vertikalne litice koje su se spuštale ka potoku. Na oko 200 metara vazdušne linije primetismo nekoliko nemačkih vojnika na vrhu jedne velike stene. Kad bolje osmotrismo dvogledima, ugledasmo još nekoliko vojnika, a zatim i lestvice od konopaca kojima se jedan Nemac spuštao niza stenu ka potoku. Po njihovoj opremi zaključili smo da se radi o nekoj nemačkoj planinskoj jedinici, koja pokušava da siđe u dolinu Hrčavke, verovatno radi izviđanja, diverzije ili napada na naše kolone koje su se kretale ka Lučkim kolibama. Ovaj novi pokušaj neprijatelja zapretio je bolnicama i komorama 2. proleterske, 6. istočnobosanske, Majevičke i još nekih jedinica koje su se nalazile nedaleko uz Hrčavku. U pauzi bombardovanja kod nas je stigao brigadni intendant Dragoslav Đurić, te mu naredismo da se vrati i postavi obezbeđenje niz potok od mesta njihovog logorovanja.

Na samoj stazi poginuo je Milun Ivanović, zamenik komandira 3. čete 1. bataljona 2. proleterske brigade.

U pauzi između naleta neprijateljskih aviona, Krcun i ja smo razgovarali sa Milunom Ivanovićem, koji se iz Centralne bolnice vraćao u svoju jedinicu, iako mu rana još nije zarasla. Nakon ovog razgovora ostao je na stazi sa nekoliko drugova, mada smo im skrenuli pažnju da se sklone od sledećeg talasa koji može uskoro naići. Kad su avioni prohujali i istresli bombe, pozvaše nas sa staze. Tamo, gde je do malopre sedeo Milun, zjapio je krater prečnika oko 3 metra. Na njegovom dnu, kao da ju je neko rukom namestio, stajala je Milun ova kapa sa petokrakom crvenom zvezdom. Unakolo su

se videla veća parčad njegove bluze i pokoji deo tela izmešan sa zemljom.

Pred veče nas zadesi još jedna neprijatna vest. U toku protekle noći dezertirala je komanda 3. čete 4. bataljona 2. proleterske brigade — ukupno 12 boraca. Iako su iskušenja i psihofizički napori ljudi bili na krajnjim granicama izdržljivosti, ipak je ova vest bila iznenađujuća s obzirom na dosadašnje moralno-političko stanje koje je bilo na visini i karakteristično za sve jedinice 2. proleterske brigade. Događaj je bio na svoj način tragičan, jer su u grupi bili i borci iz Srbije koji su se junački borili još od prvih dana 1941. godine.[109]

Majevičku brigadu je prema Košuru zamenila 7. krajiška brigada. Uveče su izvršile napad na nemačke položaje oko Košura 6. istočnobosanska i 7. krajiška brigada. Napad nije uspeo zbog zakašnjena 7. krajiške.

[10]* Među ovih 12 boraca, koji su dezertirali, nalazio se i Krcunov **brat** Sreten. Kako sam ja primio to obaveštenje, prikrio sam od Krcuna dezerterstvo njegovog brata, pošto bi to teško pogodilo Krcuna. U kasnijim danima i mesecima, Krcuna su počele mučiti sumnje, što se očitovalo na njegovom povremenom neraspoloženju i zabrinutosti. Ali nikad o tome nismo razgovarali, pa čak ni onda kad su ga drugovi pronašli živog u Užicu, posle rata.

8. juni, utorak, Milinklade: **Stiže štab 1. proleterske divizije sa Crnim (Sretenom Zujovićem). Sa njima smo dugo razgovarali dok su jedinice umorno prolazile. Glad i iscrpenost pokazuju se na svima.**

Drugovi nas obavestiše da će uskoro naići i naš štab divizije, a do večeras i Vrhovni štab, *te da sa njima razmotrimo potrebu opstanka Drinske operativne grupe brigada čiji je zadatak prevaziđen novom i izmenjenom situacijom.* Sa štabom 1. proleterske divizije krenuo je i Lune da sa Lučkih koliba uhvati vezu sa 2. i 3. bataljonom naše brigade, koji su bili u Vrbnici. Za Lučke kolibe je krenula brigadna bolnica i intendantura.

Pošto Nemci potiskuju 2. dalmatinsku brigadu sa Bara, izbacili smo 1. bataljon 2. proleterske ka Tisovom brdu (k. 1379). *Nemačka komanda na svaki način želi da joj se ove trupe spoje sa onima koje drže Košur.* Zato nestrpljivo očekujemo prolazak Vrhovnog štaba i štaba naše divizije. Situacija je još neizvesnija, jer ne raspolažemo nikakvim podacima o snazi neprijatelja na pojedinim pravcima. Neprijateljski avioni su počeli da nadleću i noću da bi nam onemogućili pripremanje hrane.

Položaje prema Košuru drže 6. istočnobosanska i 7. krajiška brigada.

Po podne nas Lune obaveštava da je uhvatio vezu sa 2. i 3. bataljonom. Imali su borbu sa Nemcima u Vrbnici, ali su se srećno izvukli.«[110]

Krcun i ja smo se ponadali da ćemo od Crnog i Koče saznati nešto više o dilemama koje su nas opsedale u ovoj teškoj situaciji. Naime, nama dvojici nije bila jasna sporost pokreta ostalih jedinica, kao i Vrhovnog štaba. Dok smo mi obaveštavali Vrhovni štab o ozbiljnoj situaciji na terenu Košur—Gornje bare i našoj upornoj odbrani jedine staze pored Košura na Milinklade, drugovi iz Vrhovnog štaba nisu nas obaveštavali šta rade ostale jedinice. Pogotovo nismo znali šta je sa Centralnom bolnicom, kao ni šta je sa 3. divizijom, koja je bila u zaštitnici. Sreća je što su usvojih naš predlog, te su na Gornje bare uputili bataljone 2. dalmatinske brigade, koji su sprečili spajanje nemačkih jedinica sa tog pravca sa nemačkim jedinicama utvrđenim na Košuru.

Međutim, i Crni i Koča su bili mišljenja da se presporo krećemo u ovoj pustinji bez ikakve hrane. Sve jedinice odavno jedu konjsko meso, bez soli, a o hlebu već odavno nema ni govora. Borci su počeli jesti neku

[110] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. od 193. do 209.

vrstu divljeg crnog luka — srijemoš — od koga su dobijali grčeve u stomaku. Zapretila je opasnost da će jedinice ostati bez komora jedući svoje sopstvene konje, pošto su odavno komore svedene na minimum, jer su konji dati za prenos ranjenika. U toj krajnjoj nestašici, kuvar ili kuriri donosili su Krcunu i meni po parče polukuvanog konjskog mesa sa kiselom čorbom, ili ražnjiće osmuđene od žari i vatre — i to u pauzi između naleta nemačke avijacije.

»9. *juni: sreda, Milinklade:* Dežurni nas je probudio u 3 sata kada je naišao naš štab divizije. Odmah smo pitali za Starog (Tita) i Peko nam reče da je prošao još sinoć.

Mi smo se nadali da će drug Tito sa ostalim drugovima iz Vrhovnog štaba naići stazom, te smo na samoj stazi postavili stražara, i pored nje zaspali. Međutim, kolona Vrhovnog štaba prošla je šumom iznad nas (preko Ozrena), a da ni stražar nije opazio.

Peka (Dapčevića) i Mitra (Bakića) upoznasmo sa nenormalnim pojavama u 2. proleterskoj, kao što su samovoljni odlazak 2. bataljona sa Bara u Vrbnicu i dezerterstvo iz 4. bataljona. Sve su to posledice oslabljenog partijsko-političkog rada u jedinicama, kao i odsustvo Krcuna i mene zbog komändovanja Drinskom operativnom grupom. Skoro više od mesec dana brigada ne operiše kao celina. Zadnji nesrećan događaj podstakao nas je da prikupimo i sredimo brigadu, jer ova izuzetno teška situacija zahteva čvršće držanje jedinica u rukama. Na kraju sam rekao da pored dva štaba 1. i 2. divizije, ne vidim više potrebu za trećim štabom na ovako skučenom prostoru. Peko se saglasi sa nama i reče da pođemo na Lučke kolibe i prikupimo jedinice svoje brigade, a 6. istočnobosanska i 7. krajiška da zasad ostanu na istim položajima i pod komandom štaba 1. proleterske divizije.

Kolone mnogih jedinica polako se penju od Hrčavke ka Lučkim kolibama. Avijacija neprestano bombarduje.«[111]

Ni Peko ni Mitar nisu hteli da komentarišu naše primedbe na sporo kretanje ostalih jedinica, kao i nikakvo obaveštavanje Krcuna i mene o široj situaciji. Nekako su se držali mudro, kao da sve znaju, ali su nas ipak iznenadili jer su olako rasformirali Drinsku operativnu grupu brigada, a 6. istočnobosansku i 7. krajišku stavili pod komandu 1. divizije. Tu se nešto nije uklapalo, jer je štab 1. divizije već otišao u prethodnicu, a ove dve brigade ostaju oko Košura. Ali kad su već našu brigadu, 2. proletersku, ponovo stavili pod svoju komandu, mi smo tada mislili da su Peko i Mitar, krećući se zajedno sa Vrhovnim štabom, imali neko odobrenje od Tita za ovakva naređenja.

Međutim, mučan i gorak ukus ostao nam je o smušenom i nedovoljnom obaveštenju o sudbini 3. divizije i Centralne bolnice. Nekako, na jedvite jade, nešto smo saznali. A to je da će se 3. divizija preko Tare probiti sa ranjenicima u Sandžak, ka planini Ljubišnji.

Kad smo ostali sami, Krcun i ja smo konstatovali da je 3. divizija žrtvovana, jer se ni sama ne bi mogla probiti preko kanjona Tare u Sandžak, a kamoli sa ranjenicima. Još tada smo znali da su desnu obalu

[1,1] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. 209, 210.

Tare zaposele italijanske divizije, sa nekim nemačkim jedinicama. Zato nas je začudila takva odluka Vrhovnog štaba i samog Tita! Jeretički smo konstatovali da neko u Vrhovnom štabu nije dobro prosuđivao zaposedanje kružnih garnizona oko teritorije gde se nalazila grupacija naše vojske, na šta smo Krcun i ja upozoravali još od formiranja Drinske operativne grupe brigada. Naročito nam nije bila jasna sporost pokreta svih naših jedinica od kada je neprijatelj ispoljio svoje namere. Smatrali smo da bi bilo bolje da je 3. divizija i ostale jedinice, koje su sačinjavale posebnu grupu brigada u zaštitnici, krenula za našom glavninom, i sa ranjenicima — *a ne da joj se postavlja zadatak koji je bio neostvariv,* u onoj situaciji. Verovatno da bi se veći broj ranjenika spasao, a ne bi došlo do razbijanja 3. divizije i još nekih jedinica. Krcun je predviđao pogibiju Save Kovačevića, jugoslovenskog Capajeva, čije je junaštvo i nama bilo poznato, iz zajedničkih borbi na Javorku, u Crnoj Gori, kada je uništen jedan bataljon italijanske divziije »Ferara« i Nikšićki četnički odred, 1. i 2. maja 1943. godine.

»Tad su sve neprijateljske snage razbijene, uništene i zarobljene. Mali broj je uspeo da pobegne. Na ovim položajima je bilo oko 1.000 Italijana i nešto četnika. U prvo vreme je bilo oko 200 četnika, pa su pobegli, a nama se predalo oko 90. Išli su nam u susret smeškajući se i predavali grickajući cibok (dvopek).

Plen se prikuplja. Hrane nije nađeno skoro ništa. Uveče su dolazili kod nas Sava Kovačević i zamenik komandanta 4. brigade Niko Strugar. Pričaju o uništenju italijanskih tenkova koji su na svaki način hteli da se probiju ka Nikšiću. *Sava je skočio na jedan tenk, otvorio kupolu, i izvukao preplašene Italijane.* Samo su se tri tenka sa italijanskim pukovnikom probili za Nikšić.

Zaplenjeno je: 6 lakih tenkova, 17 manjih i većih kamiona, 4 motocikla, 3 bureta benzina, četiri brdska topa, 2 teška bacača, 10 lakih bacača, 9 teških mitraljeza (od kojih jedan ‚fijat', a ostalo ‚breda'), 15 puškomitraljeza ‚breda', oko 300 italijanskih pušaka, 90 mauzerki; 1.354 granate za topove, 351 mina za teške bacače, 400 mina za lake bacače, 49.600 metaka za teške mitraljeze, 50.000 metaka za puškomitraljeze, 1.000 italijanskih ručnih bombi, 7 sanduka delova za radio-stanice, 3.040 ćebadi, oko 1.000 šatorskih krila, oko 180 mazgi, 6 jahaćih konja i drugo.

Poslali smo izveštaj Vrhovnom štabu i štabu divizije: potpisali smo ih Sava (Kovačević), Niko (Strugar) i ja (Ljubodrag Đurić).

***3. maj, ponedeljak, Javorak:* Prema naređenju štaba divizije radilo se na evakuaciji plena i prebacivanju u Pošćenje. 1. bataljon i intendantura su zaposleni oko evakuacije, a ostale jedinice su na jučerašnjim mestima. Ishrana je slaba.**

***4, 5. i 6. maj, Javorak:* Odlazimo u štab 5. crnogorske brigade. Sava smatra da ne bi bilo teško zauzeti Nikšić. Ljuti se što je komandant italijanskog bataljona uspeo da u tenku pobegne za Nikšić. I njihove jedinice se hrane slabo.**

Italijanski avioni bombarduju puteve. Pobili su nam nekoliko mazgi. 1. bataljon je premoren vršeći evakuaciju i pokopavajući leševe.

7. *maj, petak, Javorak:* Vode se pregovori sa italijanskom komandom iz Nikšića o razmeni zarobljenika. Kad su čuli za to, nekoliko italijanskih vojnika izjavilo je da neće da se vrate za Nikšić i da žele da ostanu u 2. bataljonu. Svi su radnici, mehaničari.«[112]

Ova dva susreta sa Savom Kovačevićem, šturo zabeležena u *Ratnom dnevniku,* duboko su mi se urezala u pamćenje. U tim razgovorima sa nama bio je neposredan, iskren i pun drugarske pažnje i ljubavi. Njegov optimizam i vera u pobedu nad svim neprijateljima bili su osnov njegove nadaleko čuvene hrabrosti i junaštva, za koje smo još ranije čuli. Ta njegova popularnost i ugled u našoj vojsci, verovatno je smetala ambicioznim vojskovođama i komandantima, koji su mu dodelili neostvariv zadatak. Zato, razmišljajući o mnogim ratnim i posleratnim događajima i zbivanjima u našem društvu, može se slobodno reći da je predodređena pogibija Save Kovačevića trebalo da opravda na neki način masakr Centralne bolnice i promašaje Vrhovnog štaba.

Kao onda, tako i do ovih dana ostalo je nerazjašnjeno zbog čega se Vrhovni štab sa Titom i sa štabom 2. divizije *presporo kretao za čitavih petnaest dana od kanjona Tare i Pive do Košura, odnosno Lučkih i Vrbničkih koliba!*

[111] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. 180, 181. i 182.

27. KRAJ PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

ODLAZAK 1. PROLETERSKE I 3. KRAJIŠKE BRIGADE SA ŠTABOM 1. PROLETERSKE DIVIZIJE

»*Nastavak od 9. juna, Lučke i Vrbničke kolibe:* Našli smo se sa Lunom. Naš 2. i 3. bataljon nalaze se u frontalnom rasporedu u šumi Kozo, ispod Košute (k. 1871 i 1529), držeći položaje prema Nemcima koji podilaze uza šumu od pravca Vrbniče.

Čuje se borba na pravcu Vrbničkih koliba. Tamo sam pošao sa kurirom Višnjićem[113] da bih se upoznao sa situacijom. Pronašao sam Koču (Popovića) i Fiću,[114] i sa njima Crnog i Canu. Nedaleko 1. proleterska i 3. krajiška brigada vode borbu sa nemačkim jedinicama.

Stab 1. proleterske divizije ima nameru da se probije dalje. Vezu sa Vrhovnim štabom nema.«[115]

Razgovor sam vodio, uglavnom, sa Kočom — dok su ostali ćutali i slušali nas dvojicu. Ja sam insistirao: da se uhvati veza sa Vrhovnim štabom, pa da se svi zajednički probijamo. Koča je bio mišljenja da će njihov proboj uneti zabunu u neprijateljski raspored, a ostalim jedinicama sa Vrhovnim štabom olakšati nastupanje za 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom, jer je dotadašnje oklevanje i presporo kretanje donosilo mnoge nevolje. Kočin politkomesar Filip Kljajić ukratko je podržao Kočino mišljenje. Onda sam im ja rekao da se ne slažem sa njihovom odlukom, dok ne uhvatimo vezu sa Vrhovnim štabom, jer 2. proleterska ne može zaustaviti napade Nemaca uz šumu Kozo braneći dominantni vis Košutu, a u isto vreme zaustaviti nemačke jedinice koje nastupaju od Orlovače i Kozjih strana. Na to mi je Spasenija Cana Babović doslovno rekla:

— Mi smo ovu odluku doneli, kako je Koča izložio, i ti nas nećeš sprečiti. Uostalom, šta se ti tu petljaš. Idi u svoju brigadu i gledaj svoja posla.

Posle ovih Caninih reči jednostavno sam se okrenuo, i bez pozdravase uputio u svoj štab, koji je ostao na padinama Košute. U prvimah, uz put, padale su mi na pamet razne misli, pogotovo što smo načuli da je Tito ranjen. Znali smo, još od Caninog smenjivanja i odstranjenja iz 2. proleterske brigade, da je ona nezadovoljna postupkom premanjoj,

[113] Petar Višnjić, kurir štaba 2. proleterske brigade. Danas pukovnik JNA u penziji.

[114] Filip Kljajić, politkomesar 1. proleterske divizije. Poginuo jula 1943. na obali Drine, kod Zvornika. Narodni heroj.

[115] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, str. 211. i 212.

pogotovo što se uz Vrhovni štab kretala bez ikakvog zaduženja. Kasnije, to svoje neraspoloženje prema Titu nije ni prikrivala, ali ga se pribojavala, poznavajući ga iz moskovskih dana pre rata. Zato je svoju žuč, oko Brionskog plenuma, izlila na Aleksandra Rankovića Marka, kao najbližeg Titovog saradnika, iako je znala da Marko nije donosio krupnije odluke bez Titovog odobrenja.

Ova grupa poznatih drugova sa Canom oko Koče, ličila mi je na novi Vrhovni štab u slučaju pogibije centra Vrhovnog štaba. Mada sam se, u sebi, slagao sa njihovim energičnijim pokretima jedinica i bez oklevanja — ipak sam ih osuđivao, iz puke partijske discipline i odanosti, što odlaze bez veze sa Vrhovnim štabom, krnjeći jedinstvo komandovanja. Zato sam u svom *Ratnom dnevniku* zapisao sledeće:

»Vraćam se od štaba 1. proleterske divizije zabrinut i utučen.

Jedan nemački izviđački avion zatekao je Višnjića i mene na čistini usred jedne livade. Ustremio se na nas i zadugo mitraljirao dok nije potrošio municiju, ili je pilot mislio da nas je poubijao. Ipak nas nijedan metak nije pogodio, iako su nas Krcun i Lune u mislima sahranili, posmatrajući šta avion radi.

Naš 1. bataljon je izašao iz doline Hr čavke i odmara se na ivici šume Kozo da bi kao rezerva mogao priteći u pomoć 2. i 3. bataljonu ako nemačke jedinice navale uza šumu. Poslali smo kurire do 4. bataljona ubrzavajući i njegov izlazak na Lučke kolibe.

Još nema nikakvog naređenja iz štaba naše divizije.

U toku noći stiže pismo iz štaba 1. proleterske divizije, upućeno preko nas štabu naše divizije i Vrhovnom štabu. Obaveštavaju da oni odlaze, da neprijatelj nadire u nekoliko pravaca, preporučujući da naša brigada zatvori sve te pravce i da ostale jedinice izađu na Lučke i Vrbničke kolibe.[118]

10. juni, na ivici šume Kozo, ispod Košute: **Rešili smo da ostanemo na ovoj prostoriji i zatvorimo pravac od Vrbniče, preko šume Kozo i Košute, jer, u stvari, više nismo ni imali snaga pošto su nam se bataljoni smanjili na veličinu četa. O tome i o celoj situaciji oba vestili smo štab divizije i Vrhovni štab.**

Zbog ozbiljnosti situacije u koju smo zapali odlaskom dve brigade 1. divizije održali smo sastanak štaba brigade i politodjela i rešili smo da učinimo sve što je u ovim prilikama moguće kako bismo zadržali nemačke kolone do izlaska ostalih jedinica iz doline Sutjeske. Na kraju Kočinog izveštaja dopisao sam: »Šaljemo vam ovaj Kočin izveštaj. Mi odlazimo na zadatak i prema situaciji ćemo raditi. Nastojaćemo da držimo vezu sa vama. Ukoliko neprijatelj vezu prekine, borićemo se koliko mogu izdržati naše jedinice.«

Nemci su u toku noći zadržali položaje u šumi Kozo i jutros pokušali sa napadom ka Košuti, ali su ih 1. i 2. bataljon odbacili niz šumu, gađajući ih kamenicama, u nedostatku bombi.

Šuma Kozo se uzdiže na padinama iznad Vrbničke reke ka Lučkim kolibama i visu Košuta. Držeći položaje na tim padinama naši

Zbornik IV/ 14, 13.

borci su sa bliskog odstojanja obarali i poveće stene na Nemce koji su se skrivali iza debelih bukovih stabala.

Druge nemačke kolone kretale su se od Orlovače (k. 1960) i Kozjih strana (k. 2014) ka Ljubinom grobu. ***Zato smo u toj teškoj situaciji morali poslati pola jednog bataljona na Ljubin grob da isturenim zasedama uspori kretanje nemačkih kolona.***

Iza prvih kurira uputili smo još dva puta kurire ***da traže štab divizije i Vrhovni štab, moleći ih da ubrzaju izlazak ostalih jedinica iz doline Sutjeske.***

Oko 10 časova stiže obaveštenje od štaba naše divizije da pristižu 4. crnogorska, 10. hercegovačka, 6. **istočnobosanska, 7. krajiška, Majevička i ostale jedinice i da se pripremamo za probijanje obruča uveče. Peko me zove da dođem kod njih. Kurir me je odveo do mesta gde su jutros bili, ali umesto štaba divizije zatekosmo razne komore i delove bolnica svuda unaokolo. Posle dva sata uzaludnog lutanja i traganja kurir i ja se izmučeni vratismo na Lučke kolibe neobavljena posla.**

Stab divizije i Vrhovni štab morali su se skloniti daleko od jedinica zbog intenzivnog bombardovanja neprijateljske avijacije r nediscipline koja je zavladala u redovima komora i izmešanih ranjenika svih jedinica koje su često, uprkos upozorenja, ložili vatre.[117]

Kod našeg štaba zatekoh štab 4. crnogorske i 10. hercegovačke brigade. Delovi 4. crnogorske već su smenili borce naše brigade na Ljubinom grobu i u toku je žestoka borba oko ovoga važnog položaja. Neprijateljska avijacija žestoko bombarduje uzani prostor na kome se nalazimo. Nemci bezobzirno navaljuju i zauzeli su Ljubin grob. Avioni su na Ljubinom grobu uništili skoro čitavu četu 4. crnogorske brigade. Da bi sprečili dalje prodiranje Nemaca, u pravcu Ljubina groba odlaze tamo i delovi 10. hercegovačke brigade. Avijacija nanosi gubitke i bolnicama. Drugovi nam rekoše da je drug Stari (Tito) juče ranjen u ruku.

Postepeno izlaze i ostale jedinice i štabovi brigada. Niko se ne čuva ni od avijacije. Psihoza je prilično mučna. Obišli smo ranjenike naše brigade. Oni se — u nedostatku ikakve hrane pa i sanitetskog materijala, a okruženi pucnjavom sa svih strana — osećaju teško. To je najduži dan u dosadašnjoj borbi.

Jedan događaj nas obradova. Videli smo kako se jedan nemački avion srušio za vrhom Košute. Nemački avion oborio je komandir čete pratećih oruđa 2. proleterske brigade, Dragojlo Stojić. Sa oborenog aviona demontirao je mitraljez i nastavio da gađa drugeavione. Dođoše drugovi sa vrha Košute i obavestiše nas da jedinice 4. i 10. brigade potiskuju neprijatelja sa Ljubina groba.

U prvi sumrak stiže i zapovest za proboj neprijateljskog obruča.

[1,7] Zbornik IV/ 14, 14. i Zbornik II/ 9, 10 (na strani 457).

28. PROBIJANJE TRI NEPRIJATELJSKA OBRUČA

Uveče, u 22 časa, polazimo na probijanje neprijateljskog obruča. Malo smo zakasnili. Do zakašnjenja je došlo zbog kasnog povlačenja Nemaca iz šume Kozo, tj. sa pravca silaska naše kolone kroz šumu ka Vrbničkoj reci , kao i zbog čekanja na jednog seljaka-vodiča. I on se, kasnije, prilikom silaska uplašio i koristeći pomrčinu — pobegao.

Levu kolonu, koja se kreće u pravcu Balinovca, sačinjavaju: 4. crnogorska, 10. hercegovačka, 7. krajiška i Majevička brigada sa štabom naše divizije i Vrhovnim štabom. Levu kolonu je predvodio štab naše divizije.

Desnu kolonu, na opštem pravcu Ruda planina, sačinjavaju naša brigada, 6. istočnobosanska i 2. dalmatinska. Desnom kolonom je komandovao Jovan Vukotić, načelnik štaba naše divizije. U prethodnici je naša brigada.

11. juni, u borbi i pokretu do katuna Ratkovac: **Prelazimo Vrbničku reku u svitanje. Vrbničku reku je trebalo da pređemo u toku noći, ali zbog zakašnjenja u polasku i bežanja vodiča, teško smo se snalazili u gustoj šumi, i što je prethodnica morala birati prolazna mesta radi ranjenika i komora. Nemci su nas primetili i otvorili vatru na kolonu. Naš 2. bataljon izvršio juriš na prve utvrđene nemačke linije stvarajući brešu u nemačkom rasporedu za prolazak ostalih jedinica naše kolone. Ranjen je politkomesar 2. bataljona Milojica Pantelić i još nekoliko drugova. Prodor se produbljuje i proširuje sa ubacivanjem ostalih bataljona naše brigade. U daljem prodiranju, u šumi, dolazi do mešanja naših i nemačkih jedinica, pa čak i jedinica leve kolone.**

Uporedo, jedan pored drugog, napred su prodirala naša četiri bataljona kroz četinarsku šumu u dubinski neprijateljski raspored, krčeći prolazak štabu brigade, bolnici, četi pratećih oruđa, intendanturi i ostalim jedinicama naše kolone. Razbijene nemačke jedinice upadale su bočno u naš raspored, te smo svi bili zaposleni u borbi sa njima. Zadivljujući je bio primer junaštva i požrtvovan ja drugarica bolničarki iz naše brigadne bolnice, koje su na čelu lakše ranjenih drugova jurišale sa revolverima u ruci. Tako smo se posle razbijanja jedne oveće nemačke skupine našli licem u lice sa jednom četom 4. crnogorske brigade iz leve kolone. Drugovi se smeju srećnom ishodu što se nismo potukli međusobno i vele da se nikad nisu najurili za Nemcima, kao danas po ovim šumama. Uzput nailazimo na telefonske kablove, sveže oborena stabla i provizorno na brzinu izrađene bunkere.

Na sve strane puca. Borba se vodi samo na bliskom odstojanju kundacima, bombama, noževima, revolverima, kamenjem, pa čak i motkama. Svak se trudi da ne izostane, i samo juri napred. Imamo više ranjenih. I oni ne zaostaju. Ako sami ne mogu da se kreću, pomažu im ostali drugovi i bolničarke.

Pored mene je ranjen, u desnu ruku, kurir štaba brigade Dragan Pitić. Jedna nemačka grupa naletela je na nas bočno, s desne strane, pucajući sa bliskog odstojanja. Pitić me je zaklonio svojim telom i kundakom puške. Rafal iz nemačkog automata oštetio je pušku i skoro prerezao Pitićevu desnu ruku. Ovo je drugi put kako se kuriri svesno izlažu opasnosti da bi me zaštitili od ranjavanja ili pogibije.

Uveče izbijamo u katun Ratkovac.

***12. juni, katun Ratkovac:* Sve su jedinice premorene i spavaju. Oko podne smo poslali jedan bataljon u pravcu Ocrkavlja da hvata vezu sa jedinicama naše leve kolone i 1. proleterske brigade, ukoliko nisu izmakle dalje.**

Stiže radosna vest: i 7. divizija je uspela da se probije na pravcu nastupanja naše leve kolone.

Uveče vršimo pokret ka Ocrkavlju (na sredini komunikacije Kalinovik—Foča).

***13. juni, Ocrkavlje, Miljevina i dalje:* Izjutra se pored tenkova prebacujemo za Miljevinu na prostoriju Tekeušići, Gojtanovići, Sokola (dolina reke koja utiče u Bistricu).**

Nemačka komanda se trudila da i na komunikaciji Kalinovik—Foča zatvori obruč ispred naših jedinica. Zato je užurbano prebacivala druge jedinice na pravcu našeg prodora, zaposedajući dominiraj uće položaje i prelaze preko komunikacije. Putem su patrolirali nemački tenkovi i postavili se baš na jednom od glavnih naših nameravanih prelaza: između Ocrkavlja i Miljevine. Prema direktivi Vrhovnog štaba u zapovesti za proboj glavnine jedinice, sve su jedinice zakopale svoja teška oruđa — *jedino je naša brigada iznela sve.* Ovog puta je naš »antitenkovac« onesposobio dva nemačka tenka, dok su ostali pobegli u pravcu Kalinovika, ostavljajući slobodan prolaz svim jedinicama preko komunikacije u pravcu Jahorine.

Za vreme kratke borbe između našeg topovskog odeljenja i nemačkih tenkova, poginula su dva druga i nekohko ih je ranjeno.

Neprijateljska avijacija neprestano u talasima bombarduje.

***14. juni, Mazlina:* U toku prošle noći jedinice su skuvale prvi topao obrok, posle ovih natčovečanskih napora.**

***15. juni, Mazlina: Ceo* dan smo bili na Mazlini. Održali smo partijski sastanak, na kome smo konstatovali slabosti unutar brigade i postavili zadatke za učvršćenje svih naših jedinica.**

Zbog nesagledavanja posledica, skoro sve jedinice pred proboj glavnine zakopavale su kazane. Međutim, *jedinice 2. proleterske brigade, pored celokupnog naoružanja, iznele su i svoje kazane za kuvanje hrane.* I dok su jedinice naše brigade imale mogućnost da pripremaju toplu i tečnu hranu i da se organizovano hrane — u ostalim jedinicama počeo je da divlja individualizam i samovoljno uzimanje hrane od stanovništva. Uočavajući taj problem, pre-

đuzeli smo stroge mere kontrole da se organizovano snabdevaju hranom sve jedinice naše brigade.

Već sutradan, 16. juna, Vrhovni komandant NOV i POJ izdao je dva naređenja štabovima divizija i brigada Glavne operativne grupe da odlučno spreče labavljenje discipline u jedinicama i nepravilno pribavljanje hrane (Zbornik II/9, 279, i 280).

U 24 časa smo izvršili pokret dalje.

16. juni, blizu Korijena (Jahorina): **Osvanuli smo iznad sela Jamića u blizini Korijena (južno od Gornje Prače).**

U 21 čas krenuli smo za selo Marisolići, Račinovići, Osatnica (severno od Gornje Prače).

17. juni, Račinovići: **Zadržali smo se na pomenutoj prostoriji i u 19 časova krenuli ka Sjetlini. Vodič nas je krivo vodio i umalo nismo nabasali na zasedu, jer je Lune zakasnio sa 1. i 4. bataljonom, koji su sačinjavali našu levu kolonu pri napadu na komunikaciju Sarajevo—Višegrad; a 2. i 3. bataljon — desnu. Obe kolone su zakasnile, te se štab brigade sa bolnicom, četom pratećih oruđa i intendanturom našao u prethodnici. Poslali smo pola zastavne desetine i kurire da ispitaju jačinu zasede. Posle malog puškaranja neprijateljska zaseda je pobegla. Iza nas su ostali 2. i 3. bataljon.**

18. juni, položaj iznad Viteza: **Kasnije je Lune naišao iza nas. I njegovu je kolonu vodič pogrešno vodio. Produžio je sa 1. i 4. bataljonom preko Hajdučke česme i Nadžakovog gaja (k. 1092) i izbio u zoru na Vitez.**

Tamo je rasterao nemačku posadu, oko 40 Nemaca sa dva tenka (Zbornik IV/14, 179). Zaplenjeno je grčke i francuske municije, granata za protivtenkovski top većeg kalibra od našeg i benzina. Budući da nam zaplenjena municija nije odgovarala, polivena je benzinom te je sve uništeno.

Pošto su 2. i 3. bataljon porušili prugu, došao je oklopni voz do oštećenog dela, pa su oba bataljona krenula ka Vitezu i sa nama prešla komunikaciju oko 5 časova.

Svi delovi naše brigade su se prebacili preko komunikacije. Po podne su Nemci sa ustašama navaljivali na naše položaje uz podršku tenkova. Prugu koju smo razrušili opravili su. Njihovi izviđački avioni bombarduju šumu oko komunikacije. ***Počela je da pada kiša.***

Prilikom zauzimanja Viteza nije bilo žrtava, a u toku neprijateljskog napada poginuo je Miloš iz zastavne desetine, i još jedan drug iz 1. bataljona, pored toga ranjeno je još nekoliko drugova.

Neprijatelj je zauzeo selo Vitez, a mi smo zadržali položaje iznad njega. Naš 4. bataljon držao je Galež (k. 1122).

Izvestili smo štab divizije o situaciji. Uveče su se prebacile preko komunikacije ostale jedinice, štab naše divizije i Vrhovni štab (Zbornik II/9, 286/III).

19. juni, kuća iznad potoka, blizu sela Babići: **Do pre podne zadržali smo sve položaje. Neprijatelj je nastupao sa šest tenkova, u tri kolone, ka Vitezu, Galežu i desno od Galeža. Zauzeo je Vitez i Galež.**

Greškom 2. bataljona, koji nije ostavio jednu četu na pravcu serpentina, neprijatelj je iznenada prodro do sela Krčave i zaplenio našu bojnu komoru i komoru 4. bataljona.

Sve jedinice su bile iznenađene i morale su se povlačiti, pa i štab naše divizije.

Kad sam osmotrio položaje, vratio sam se u kuću gde je bio naš štab divizije i preporučio im da odmah krenu u selo ispod Romanije, jer su meci iz nemačkih »šaraca« već sipali oko kuće. *Sa tim pokretom nije se složio Vladimir Nazor,* koji je nedavno stigao sa svojom pratnjom, sav mokar od kiše. Nazor je uzeo preobuku od pratilaca i polako počeo da se presvlači, kao da se napolju ništa ne dešava. Peko ga je u šali opominjao da požuri jer da i on sluša moja naređenja kad brigada vodi borbu. Na to mu je Nazor, smešeći se, odgovorio: »E moj dragi Peko, kad su proleteri izdržali ono čudo na Sutjesci, sigurno će izdržati i ove zadnje trzaje neprijateljske ofanzive. Neće, valjda, proleteri dozvoliti da njihov stari Nazor bježi ispred Švaba u gaćama.«

Pre ovog nemačkog napada i Lune se upoznao sa Nazorom u ovoj kući i malo porazgovarao sa njim, te je shvatio moje pismo koje sam mu odmah uputio po kuriru: »Dragi Lune, štab divizije je krenuo, ali je u kući još ostao stari Nazor i polako oblači suvo rublje. Nemce zadržite kako znate, dok on ne krene. Javiću ti. Ljubo.«

Dok smo ispratili Nazora, borba se svom žestinom razgarala. Lune me je obavestio da naši bataljoni vrše protivnapad, ne bi li odrobili komoru. Kad se borba utišala, sidoh sa dvojicom kurira u potok da se umijemo. Ispod jedne leske osmotrismo nosila pokrivena ćebetom. Odmah nam je bilo jasno da su pratioci pobegli.

Polako podigoh kraj ćebeta, a ispod njega se ukaza bleda i lepa glava drugarice dr Olge Popović-Dedijer. Kad me prepozna, blago se nasmeši, a jedna krupna suza skotrlja se niz obraz. Kurir donese vodu u čuturici sa potoka, te joj ovlažismo usne i obrisasmo lice. Na čelo joj stavismo mokru maramicu. Poslah kurira do Luna da uputi jednu desetinu. Kad borci stigoše, krenusmo sa Olgom u u pravcu Romani je.

Naše jedinice su se povukle uveče na liniju Hotičina.

***20. juni, Hotičina:* Na ovoj liniji smo ostali do 17 časova, kada smo krenuli preko Romanije u pravcu Naromanije. Svaki borac je predahnuo kad smo se ispeli na visove Romanije. Tom prilikom je ovde ponikla pesma:**

Ide Tito preko Romanije,
I on vodi svoje divizije.[118]«

[118] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnevnik*, Vojnoizdavački zavod. Beograd, 1966, »tr. od 212. do 220. Na sledećim stranama oznaka će biti Ratni *dnevnik.*

X

29. PROTIVOFANZIVA NAŠIH JEDINICA

»Već od proboja drugog neprijateljskog obruča na komunikaciji Kalinovik—Foča sve jedinice Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba usmerene su na ofanzivne operacije ka istočnoj Bosni.

Pod komandom štaba 1. proleterske divizije bile su: 1. proleterska, 3. krajiška, 3. dalmatinska, 7. krajiška, 6. istočnobosanska i Majevička brigada. Njihov opšti pravac nastupanja bio je preko Renovice, Han-Pijeska, Vlasenice, Zvornika.

Pod komandom štaba 2. proleterske divizije bile su: 2. proleterska, 4. crnogorska i 2. dalmatinska brigada. Pravac nastupanja ove grupe bio je Romanija—Olovo—Kladanj—planina Ozren. Kasnije je od jedinica 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade, koje su se probile iz obruča sa Sutjeske, formirana Krivajska grupa i stavljena pod komandu štaba 2. proleterske divizije.

Pod direktnom komandom Vrhovnog štaba bila je 7. divizija koja se kretala za jedinicama 2. proleterske divizije.

Prema naređenju Vrhovnog štaba sve jedinice pod komandom Glavnog štaba za Hrvatsku, 1. bosanskog korpusa, kao i druge jedinice razvijale su ofanzivne operacije ka neprijateljskim garnizonima i komunikacijama radi rasterećenja pritiska na Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba.

Još sa padina Jahorine Vrhovni štab je orijentisao 10. hercegovačku brigadu ka Hercegovini radi prikupljanja razbijenih delova i ranjenika koji su se uspeli probiti iz neprijateljskog obruča na Sutješci.«[11]®

POJEDINI DELOVI IZ *RATNOG DNEVNIKA* — ZA NASTUPAJUĆI PERIOD

Pokret na sever, ka Olovu i oslobođenje Olova

»*21. juni, Kalauzovići:* Kod Crvene stene izbili smo u dva časa i rasterali ustašku stražu od oko četrdesetak ustaša, zaplenivši dva tovarna konja sa kazanom i malo hrane. Sve jedinice naše brigade su se prebacile preko komunikacije i produžile za selo Kalauzoviće. U zaštitnici je ostao 2. bataljon.

Iz Mokrog je neprijatelj pokušao da izađe na Crvenu stenu sa tenkovima i pešadijom, ali je odbijen.

Desno od nas se prebacuje 2. dalmatinska, 4. crnogorska i ostale jedinice.

Pristigli su delovi 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade koji su uspeli da se probiju iz neprijateljskog obruča na Sutjesci. Prema

"• *Ratni dnevnik,* str. 220.

nekim glasovima, 3. divizija je dosta nastradala. (Zbornik II/9, 286/IV i 288/1, III)

U selo Kalauzoviće smo stigli oko 12 časova. Narod je četnički raspoložen. Nije se odazvao dobrovoljnim prilozima za ishranu naših jedinica, već se pristupilo rekviziciji. Čiča Marinko Grujić se drži skotski. Veli da ni parče hleba ne da nikome, a ko hoće neka uzima silom.

U selo Kalauzoviće premešten sam po kazni kao učitelj sa planine Golije iz sela Vijonice, krajem 1940. godine. U Kalauzovićima sam bio samo oko 3 meseca. Marinko Grujić je bio starešina najveće zadruge u selu Kalauzovići pa, prema tome, i najuticajniji čovek u selu.

22. juni, Rakova Noga: **Kod Rakove Noge održana je konferencija povodom završetka druge godine rata Sovjetskog Saveza sa Nemačkom. Govorio je Krcun.**

24. juni, Olovo: **Dobili smo naređenje za napad na Olovo. Radio-stanicu smo poslali za Vrhovni štab. Neispravnu radio-stanicu koju smo dobili od Vrhovnog štaba kada smo komandovali Drinskom operativnom grupom brigada, izneli smo iz pete neprijateljske ofanzive i tad je predali na popravku.**

Posle kraćeg pripucavanja Olovo je bilo u našim rukama. Četvrti bataljon je ubio dva milicionera i nekoliko je ranjeno. Uhvaćen je tabornik Mehmed Jamaković, za koga intervenišu i Srbi i muslimani.

Zaplenjeno je: 1.600 metaka, 1 mašinka; nešto cokula i čizama, 1.700 kilograma kukuruza, zobi, soli i ostalih sitnica.

25. juni, Olovo: **Oko 2 časa stigao je načelnik štaba divizije Jovan Vukotić sa Gojkom (Nikolišem, načelnikom sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba) i Dulićem (Vojislavom), radi raspodele zaplenjenog sanitetskog materijala.**

Desno od nas u Olovskim Lukama je 1. dalmatinska, u Petrovićima i Drecama je 4. crnogorska, a u Dugandžićima 2. dalmatinska brigada.

Pisali smo štabu divizije i tražili da nam dodele Sandžaklije za popunu brigade. Jedna grupa boraca 3. sandžačke brigade uspela je da se probije za glavninom, iz doline Sutjeske. Ova grupa boraca uhvatila je vezu sa našim jedinicama na području Olova. Popuna je odobrena.

Po podne su došli drug Marko (A. Ranković) i Peko. Pošto smo porazgovarali, otišli su iz Olova.

4. bataljon je uništio železničku stanicu, dve lokomotive i oko 30 vagona sa građom zapalio, na svoju ruku. Te noći savezнички aviони trebalo je da bace sanitetski materijal. Vatre su mogle izazvati zabunu. Obavest o dolasku savezničkih aviona *stigla je od štaba naše divizije prekasno,* posle čega se pristupilo gašenju vagona — a tada je naišao drug Tito, oko 22 časa, sa drugom Markom i ostalima. *Grdio nas je zbog vatara.*

Ljutnja druga Tita na naš štab interesantna je i zbog događaja iz prošle godine. Naime, 25. juna 1942. godine naša brigada je trebalo da krene u 21 časa preko Sirolja, pored Krbljina na Ječ-

meni, pa dalje do Gvoznog polja. Prema zapovesti, za našom brigadom kretao se Vrhovni štab. Taman kad smo hteli da krenemo, stigao je načelnik Vrhovnog štaba Arsa Jovanović i počeo da pravi razne kombinacije kuda da se kreće, jer su četničke bande pripucavale na naš 4. bataljon koji je otišao kao leva pobočnica glavne kolone. Uskoro je došao Tito i sve nas izgrdio što gnjavimo sa povratom. Sećajući se ovog događaja iz prošle godine, rekosmo Titu da nas često ne grdi — samo jednom godišnje, i to istog datuma, pa skoro i u isti čas. (Vidi o tome na 113. strani u ovoj knjizi.)

Stari (Tito) se zadržao kod nas u razgovoru do 3 časa izjutra.

26. juni, Olovo i dalje: **Sandžaklije smo podelili po bataljonima. Prvom bataljonu — 14, Drugom 14, Trećem 13, Četvrtom** 6 **sa po jednom drugaricom.**«[120]

[180] *Ratni dnevnik,* str. od 221. do 224.

30. OSLOBOĐENJE KLADNJA I NEVOLJE SA NAŠIM ŠTABOM DIVIZIJE

»27. *juni, Brateljević:* Iz ovog sela je sve pobeglo za Kladanj i okolinu.

2. bataljon je počeo borbu u 19,45 sa milicijom sela Plahovića. 3. bataljon na svom pravcu pored Drinjače napreduje ka Kladnju (k. 874, jugozapadno od Kladnja).

4. bataljon vodi žešću borbu na padinama Konjskog brda ka Kladnju. Neprijatelj se brani iz rovova i bunkera.

Borba se nastavlja do 24 časa, kada neprijatelj beži u grad. Naše jedinice nastupaju za njim ka gradu i ulaze u Kladanj. Prvi je ušao 3. bataljon, za njim 4, a zatim 2. bataljon. Dalmatinski bataljoni takođe ulaze u grad. Borba se čuje i na pravcu 4. crnogorske brigade.

***28. juni, Kladanj, Ravne:* U dva časa ulazimo i mi u grad. Uskoro ulaze i jedinice 4. brigade, nakon završene borbe na njihovom pravcu, i postavljaju straže pred magacine.**

Naše jedinice se okupljaju na kraju grada, na pravcu sela Gojsalići.

Zaplenjeno je: 3 »brna«, nekoliko pušaka i municije.

Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih.

Naši gubici: iz 4. bataljona dva mrtva, iz 3. bataljona jedan mrtav i četiri ranjena druga.

Jedinice naše brigade su se dobro držale za vreme borbe i kada su ušle u grad. Komandni kadar drži svoje jedinice u rukama.

Oko 6 časova stigao je štab divizije.

Posle ulaska svih jedinica u Kladanj *bio je izvestan broj obijenih dućana.* Pričalo se da su to učinile jedinice naše brigade.

Peko naređuje da damo 4 puškomitraljeza 4. crnogorskoj brigadi. Druga proleterska brigada je iz pete neprijateljske ofanzive iznela 73 automatska oruđa i imala ih je više nego ostale jedinice. Zbog toga nam je naređeno da 4 puškomitraljeza damo 4. crnogorskoj brigadi.

***30. juni, Ravne:* Štab divizije je zakazao konferenciju komandnog kadra štabova brigada i bataljona za 1. juli u 20 časova u Kladnju.**

***1. juli, četvrtak, Ravne:* Spremili smo izveštaj za štab divizije:**

1. Od Šćepan-Polja do Viteza;
2. Podaci o komandnom kadru za činove;
3. Izveštaj o akciji na Kladnju; i
4. Izveštaj povodom nereda u Kladnju.

Peta nemačka ofanziva, najteža od svih dosadašnjih, najbolje i sistematski pripremljena, ostavila je, posle teških dana borbi — Zavajita, Vučeva, Sutjeske, Košura i Lučkih koliba — posledice na našu vojsku i na našu brigadu. Posle gladi, umora i bombardovanja pojavila se pljačka i nedisciplina u redovima naših jedinica. Već nakon prvih dana odmora jedinice su počele da se oporavljaju u svakom pogledu.

Ukupni gubici naše brigade u borbama i od bombardovanja u ovoj ofanzivi iznose: 81 mrtav i 109 ranjenih drugova.

Gubici neprijatelja koje mu je nanela naša brigada iznose oko 353 izbačena iz stroja.

U akciji na Kladnju smo imali tri mrtva i pet ranjenih drugova.

Neprijateljski gubici su oko 30 izbačenih iz stroja.

Naše jedinice su se dobro držale u borbi. Za vreme borbe održavana je veza među jedinicama. Pri ulasku u grad naše su se jedinice najbolje ponele. Postupile su po našem naređenju i sakupile se na kraju grada. Ipak je bilo pojedinačnih prestupa, ali su oni bili retki i bledi u poređenju sa onima iz drugih brigada. Iako se naše jedinice nisu mešale u zavođenju reda u gradu, neko je proturio vest đa je naša brigada uzela 10 tovara brašna i drugih stvari. U to su poverovali izvesni odgovorni drugovi (Peko i Mitar), te je došlo i do hapšenja pomoćnika intendanta naše brigade, kao i povike na 2. proletersku. Takvim načinom postavljanja stvari ruši se ugled proleterskih brigada i zbog sitnica stvara antagonizam među jedinicama.

Izvesni rukovodioci su naseli ovakvim pričama. (To sam tad tako zapisao, iz neke partijnosti, čuvajući ugled Peka i Mitra, međutim, zna se da su njih dvojica odobrili hapšenje pomoćnika intendanta naše brigade.)

U Kladnju je konferencija počela u 21 čas govorima drugova Mitra i Peka i izveštaj ima komandanata i politkomesara brigada.

Na konferenciju je stigao i drug Stari (Tito) i govorio nam o neprijateljskoj ofanzivi i njenim posledicama na našu vojsku, o merama za sređivanje stanja u našim jedinicama, a naročito o merama za suzbijanje pljačke; zatim o situaciji na našim frontovima i u svetu. *Pohvalio je 2. dalmatinsku brigadu za njeno držanje na Barama i našu brigadu.*

Peko je u svom govoru napomenuo držanje brigada i malo nas je pohvalio, a uz to rekao da je naš stav bio kolebljiv do Kalinovika. U njegovom govoru ogledala se izvesna neobjektivnost i ljutnja na naš štab brigade.

Kao komandant brigade primetio sam nekoliko puta da se po partijsko-političkoj liniji na neki način razmatra odnos štaba divizije prema našoj brigadi. Zbog partijnosti i discipline nisam se o tome raspitivao, ostavljajući politkomesarima taj problem, jer to

u komandovanju nije predstavljalo smetnju, sem što se ponekad nisu dobro procenjivali uspesi 2. proleterske brigade *i što su često naređenja i zapovesti zakašnjavali.* Međutim, pripremajući ovaj *Dnevnik* za štampu i čitajući ogromnu dokumentaciju odštampanu u Zbornicima i drugim publikacijama, *sagledao sam da je neko u štabu 2. proleterske divizije u depešama i izveštajima koji su slati Vrhovnom štabu povećavao cifre o broju ubijenih, ranjenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika, o zaplenjenom oružju i drugoj ratnoj opremi; da se retko pominjalo da je to učinila 2. proleterska brigada* — već se uopštavalo sa »-pobijeno je«, »zarobljeno je«, »zaplenili smo« (vidi primera radi, Zbornik IV/10, 89; Zbornik IV/11, 121 itd. i uporedi sa podacima u *Dnevniku).*

Izveštaj i ostalih rukovodilaca brigada bili su malo nerealni u odnosu na stanje po jedinicama. Deo našeg izveštaja štabu divizije o držanju jedinica u Kladnju potpuno je potvrđen na ovoj konferenciji štabova bataljona i brigada 4. i 5. crnogorske, 1. i 2. dalmatinske i naše brigade.

Kao što je ova konferencija pokazala, znatan broj komandnog kadra ostalih brigada bukvalno je shvatio direktivu u zapovesti pred proboj iz obruča, te su zakopali, pored teškog oruđa, i puškomitraljeze i kazane za kuvanje hrane. Vatrena moć ovih jedinica svedena je na puščanu; a slaba ishrana, bez tople i tečne hrane, ionako iscrpenih boraca usporavala je pokrete, umanjivala borbeni elan, povećavala broj bolesnih i rađala nove probleme — samovoljno pribavljanje hrane i ostale vidove kršenja discipline.

***2. juli, petak, Ravne:* Oko 3 časa zaključena je konferencija. Sa štabovima bataljona Lune i ja smo se vratili u selo, a Krcun je ostao za partijsko-političko savetovanje.**

Sredoje (Urošević) je poslao sanitetski materijal za bolnicu u Sekoviće.

Prošao je štab 1. proleterske divizije ka Kladnju za Vrhovni štab. Tamo je otišao i politodjel naše brigade na partijsko-političko savetovanje.

***3. juli, subota, Ravne:* Lune i ja smo otišli u 2. i 4. bataljon. Kad smo išli ka 2. bataljonu, sreli smo Đida (Milovana Đilasa) i Radovana (Vukanovića) na putu za Kladanj. Malo smo porazgovarali pa su oni produžili za Vrhovni štab.**

Pred proboj jedinica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba iz obruča na Sutjesci formiran je štab grupe jedinica koje su ostale u Crnoj Gori. Za komandanta grupe određen je Radovan Vukanović, a za politkomesara Radomir Babić (oba iz štaba 3. NOU divizije). Pri ovom štabu je kao delegat Vrhovnog štaba ostao Milovan Đilas. Komandu nad 3. divizijom primio je Sava Kovačević.

5. *juli, ponedeljak, Pravoslavna Višća:* Sa štabom 2. dalmatinske brigade razgovarah smo o pokretu *i nepostojanju veze sa štabom divizije,* te smo rešili da pokret izvršimo prema ranijem naređenju, *a da uputimo odeljenja za vezu koja bi tražila štab divizije* (Zbornik IV/15, 25 i 37).

Još jutros smo poslali kombinovanu desetinu, u 6 časova, za vezu sa štabom divizije, ali je vodič desetinu zaveo i vratili su se uveče bez rezultata.

6. juli, utorak, zaselak Beširovići (Omazići): Štab 2. dalmatinske brigade obaveštava nas da su njihove jedinice vodile kratku borbu oko sela Hrvati, i oko rudnika Stare kuće. *Poslali su jedan vod u traganje za štabom divizije.*

Pred veče smo Krcun i ja otišli u rudnik do njihovog štaba. *Ponovo smo razgovarali o teškoćama koje nam stvara štab divizije, držeći se daleko od štabova brigada.* Dogovorili smo se da i sutra u 2 časa, 7. o.m. pošaljemo po jednu desetinu radi uspostavljanja veze sa štabom divizije.

Naš štab divizije sporo se prilagođavao novim terenima i teško se snalazio u pokretima, držeći se daleko od štabova brigada.

Po povratku iz štaba 2. dalmatinske brigade naredili smo da se iz sva tri naša bataljona spusti po jedna četa ka Zivinicama u Kopljeviće, Derviševiće i Suliće. 2. bataljonu smo naredili da jedna njegova desetina traži štab divizije na pravcu Tuholj—Drinjača.

7. *juli, sreda, Beširovići:* Bez promena. Neprijatelj nije pokušavao ništa, sem akcija izviđanja i što je artiljerijom tukao naš 2. bataljon.

U 8 časova stiže radio-stanica koju je zaplenio 2. bataljon i 600 metaka.

U 12 časova stiže desetina 2. bataljona *koja je pronašla štab divizije.* Neprijatelj ih je iznenadio u Tuholju.

Krcun i ja odlazimo kod štaba 2. dalmatinske brigade. Ja sam produžio za Nasubašiće kod štaba divizije. *Posle razgovora sa njima* (biće reči kasnije), naša brigada je dobila zadatak da se u toku noći 7/8. prebaci na prostoriju Trešteniča—Orahovica, a 2. dalmatinska na teren Podgorje—Banovići.

Iz štaba divizije svratio sam u štab 2. dalmatinske, gde me je sačekao Krcun, i posle večere kod njih vratili smo se u naš štab. Malo smo uz put lutali kroz šumu i razgovarali.

8. juli, četvrtak, Orahovica (Savičići): Nisam nimalo spavao (zbog noćašnjeg razgovora sa Krcunom).

Sva muslimanska sela u ovom kraju su pitoma i bogata, a seljaci rade u rudnicima i u eksploataciji šume.

Srpska sela su opljačkana prošle godine i narod je bežao u Ozren ispred ustaškog nasilja, gde su proveli oko 5 do 6 meseci. Jedan seljak iz Pravoslavne Jaruške pozvao nas je na doručak. Bilo mu je milo što smo se odazvali pozivu, a bio je iznenađen i obradovan kad smo mu rekli da smo Srbijanci.

Skupili smo malo seljaka na konferenciju.

Po podne je bombardovalo Banoviće i Podgorje 9 neprijateljskih aviona.

U 21 čas *stiglo je naređenje iz štaba divizije da se naša brigada do prvog mraka prebaci na prostoriju* sela Poljice i Muslimanske Babice.

Jedan od nedostataka našeg štaba divizije bio je nerealna procena vremena. Mnoga naređenja i zapovesti su zakašnjavali, npr:

za napad na Posušje, za napad na Kalinovik, za zaustavljanje četnika na Humiću (vidi u *Ratnom dnevniku* 10. febr., 22. mart i 17. april 1943. god).«[121]

Kod Krcuna se nakupilo dosta jeda na štab divizije, a naročito na Mitra Bakica, politkomesara divizije, koji ga je okrpio i na partijsko-političkom savetovanju u Kladnju, pre nekoliko dana. Krcun mi je pričao da Mitrova zakeranja potiču iz vremena kad su obojica bili uz Vrhovni štab; da je to sve na ličnoj osnovi, zbog Mitrove sujete i uobraženosti. Da je Mitar obilato koristio poznanstvo sa Titom iz predratnog perioda, podilazeći Titu u svakoj situaciji. Krcunu se sve to zgadilo, pa je zbog toga i zbog još nekih događaja oko Vrhovnog štaba, zatražio od druga Marka da ga pošalje u 2. proletersku brigadu. Krcun je pretpostavljao dalje teškoće sa našim štabom divizije, pa smo nastavili razgovor, analizirajući njihovo držanje.

Meni nikako nije bilo jasno zašto se štab divizije drži podalje od štabova brigada, ne obaveštavajući nas o mestu svog boravka. Ponovio sam Krcunu razgovor sa Pekom, 7. jula, kada Krcun nije hteo ići u štab divizije. Kad sam Peku prigovorio o gubljenju veze sa njima, on je nekako čudno rezonovao, pominjao je Vrhovni štab i njihovu brigu o Titu za vreme ofanzive, pa i tada u ovim pokretima. Kad sam uzgredno pripitao za sporost njihovog kretanja od Tare i Pive do Košura, zajedno sa Vrhovnim štabom, Peko je samo kratko odgovorio da je i za to bilo razloga. Nekako je i do nas doprla vest da je postojala kombinacija prebacivanja jednog dela naših snaga sa 3. divizijom, Vrhovnim štabom i štabom naše divizije ka Sandžaku. Međutim, kad je utvrđeno da su desnu obalu Tare zaposele italijanske divizije sa nekim nemačkim jedinicama, krenulo se, ah sa velikim zakašnjenjem, ka Sutjesci, Lučkim i Vrbničkim kolibama.

Susret sa Milovanom Đilasom i Radovanom Vukanovićem, 3. jula, koliko radostan, još više je bio tužan. Tragična sudbina Save Kovačevića i Centralne bolnice ponovo je oživela u našoj svesti. O svemu tome saznali su borci, pribojavajući se težeg ranjavanja, i nisu pristajali da se nosila udaljavaju iz brigadne bolnice. Tako smo 7. jula imali pet nosila. Teškoća smo imali i prilikom slanja teških ranjenika u Sekoviće. Taman kad smo ih otposlali, po naređenju štaba divizije, počela su da stižu pisma iz Sekovića o slaboj ishrani ranjenika i o nedostatku lekova. Posle izvesnog vremena stigla je još jedna tužna vest: prilikom upada neprijatelja u Sekoviće nastradalo je nekoliko teških ranjenika iz naše brigade, među kojima komandant 3. bataljona Dragoslav Čekić i politkomesar 3. čete 3. bataljona Miladin Jovičić.

Obojica smo konstatovali da su mnoge petlje popustile od najvišeg komandovanja do ovog našeg štaba divizije, jer je teško opravdati pokolj u Sekovićima, pogotovo posle stradanja Centralne bolnice. Krcun zaključi da ubuduće ne damo nikome naše teške ranjenike, brigada će ih nositi — pa kakvu sudbinu doživi brigada, takvu će sudbinu doživeti i teški ranjenici. Uz to dodade da i ostavljanje Save Kovačevića is Đilasa za Centralnom bolnicom nisu čista posla. Ambiciozni i uobraže-

[1,1] *Ratni dnevnik,* str. od 224. do 235.

ni Peko i Mitar, sigurno su uticali na Tita da u nemogućoj situaciji ostavi sa 3. divizijom dva najpopularnija čoveka u Crnoj Gori.

Na kraju ovog razgovora zaključili smo da ljude treba ceniti realno sa svim njihovim manama i nedostacima, a ne idealno, kako bismo mi želeli da su, i kako smo to dotada činili iz partijske discipline. U svakom slučaju, ja sam preuzeo obavezu da sa Pekom i Mitrom porazgovaram o njihovom odnosu prema našoj brigadi.

To sam učinio 3. avgusta, u utorak, u Banovićima, pre zbora naše brigade.[122]

[122] *Ratni dnevnik,* str. 156.

i

31. POVRATAK DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE KA FOCI

»Direktiva za ovaj pokret sadržavala je sledeće zadatke:

— krenuti u pravcu Sandžaka i Foče;

— razbiti i mobilisati četnike koji se već tuku sa muslimanima;

— prikupiti oružje 1. proleterske divizije i ostalih jedinica koje je zakopano na Zelengori;

— budno pratiti nastupajuće događaje;

— sačekati sa formiranjem Korpusa dok se ne stigne na predviđenu teritoriju.

5. *avgust, četvrtak, Banovići (Tabakovići):* U podne su stigli i ostali iz Sekovića: Pavle Bojčević sa radio-stanicom, prezdravljeni ranjenici sa Dragovanom Biorcem i sa njima Ivo Frol. Pričaju nezgodne stvari: bili su ostavljeni bez zaštite kad je neprijatelj provalio u Sekoviće; 6. istočnobosanska brigada se povukla ostavivši ranjenike; hrana im je bila slaba, jeli su i konjsko meso. Dosta naših ranjenika je stradalo. Drugovi se žale na štab 6. istočnobosanske brigade (čiji je politkomesar bio Cvijetin Mijatović Majo).

Stigao je Ukaz o proizvodnji i unapređenju oficira Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ima izvesnih nepravilnosti. Povodom svih ovih stvari odlazimo u štab divizije, gde stižemo u 19 časova.

***6. avgust, petak, Banovići:* U 7 časova smo krenuli natrag iz štaba divizije.**

Uveče je patrola brigadne bolnice doterala jednog starog muslimana kome su ustaše prodale jednu mladu Srpkinju iz sela *Ze*ljave čiji je muž u Nemačkoj. Pre toga ustaše su joj ubile dete. Već godinu dana ona živi sa ovim starcem i, pošto je bolnica smeštena u toj kući, ona se osmelila i sve ispričala jednoj drugarici bolničarki i Ralu, intendantu brigadne bolnice. Rekla im je da više ne može da ostane kod starca, a do sada niti je imala niti je smela kome reći. Poslali smo je na rad u bolnicu, a starca kući. Pored ovog nasilja ustaše su odveli i tri devojke iz istog sela za sebe u Zivinice.

U 3. bataljonu je priređena priredba uz učešće divizijske vojne muzike. Pri štabu 2. proleterske divizije postojala je pleh-muzika, sastavljena od drugova iz Dalmacije. Kapelnik naše vojne muzike bio je Mario Bombardeli, kompozitor iz Splita. Na priredbu odlazi Krcun.

Pored Or eia, Crvena armija je oslobodila i Bjelgorod i napreduje dalje. Staljin je izdao zapovest.

12. avgust, četvrtak, Ribnica: **Sinoć sam održao dva časa na vojnom kursu, i jutros dva. Ovo je treći kurs za vojni komandni kadar. (O prvom vojnom kursu u 2. proleterskoj brigadi vidi *Ratni dnevnik* u toku januara 1943. god.; a za drugi kurs vidi 20, 24, 26. april i 9. maj 1943. god.)**

13. avgust, petak, Ribnica: **U 17 časova Kazalište narodnog, oslobođenja održalo je priredbu za jedinice naše brigade. Program je bio slab. Po završetku programa nastala je igranka i veselje. Moral u brigadi je na visini, a raspoloženje dobro. Samo ostaje i dalje problem popune brigade.**

14. avgust, subota, Ribnica: **Do 3. časa sam sastavljao spisak za činove onih drugova koji nisu proizvedeni, novopredloženih i za ispravku. (Naš štab je bio mišljenja da se previše požurivalo sa tim činovima, koji mogu izazvati nova nezadovoljstva — pogotovo što je bilo mnogo grešaka i ispuštenih drugova.)**

19. avgust, četvrtak, Ribnica: **Čitavo prepodne sve jedinice naše brigade zaposlene su pripremama za takmičenje.**

U 14 časova počelo je takmičenje u plivanju koje je pobudilo veliki interes. Posle ovoga su se redale i ostale discipline.

U egzerciru najbolje se pokazala četa pratećih oruđa, zatim 2, 4, 1. i 3. bataljon. 2. bataljon je postupio mimo određenih propozicija takmičenja, izbacujući iz stroja one koji ne znaju dobro' egzercir i tako ispao najbolji među bataljonima. 1. bataljon je radio najteže radnje, a 3. je imao najmanje vremena za pripreme.

Prvo mesto je u svim disciplinama ipak pripalo 2. bataljonu.

Za ovo takmičenje vladao je veliki interes i svi su radoznalo' posmatrali ishod pojedinih disciplina. Priredba je uspela preko naših očekivanja.

Po završenom takmičenju postrojena je brigada i pročitan Ukaz o činovima. Govorili smo Krcun i ja.

Na kraju ovog dana bilo je veselje i igranka. Ovakve dane, sa ovakvim programom, trebalo bi češće organizovati u našoj vojsci.

Stiže naređenje iz štaba divizije da se pripremimo za pokret.

22. avgust, nedelja, Kričevci: **Još smo u dolini Krivaje.**

Juče smo počeli partijski sastanak štaba brigade. U brigadi je živnuo vojnički i politički rad. Za to je bilo uslova: odmor i hrana. Vojni kurs smo završili sa uspehom. Na njemu je bilo 25 drugova. Kurs smo raspustili zbog pokreta.

U *brigadi se pojavila ljubav kao posledica odmora i redovnije ishrane.* Nezgodno je što u tome prednjače rukovodioci četa i bataljona. Zbog toga se danas održava sastanak svih drugarica.

Stanje u brigadi je uglavnom dobro. Najveći problem je ostao- i dalje popuna brigade novim borcima. Sastanak ćemo produžiti.

30. avgust, ponedeljak, Zorojevići: **Sinoć je otišao odred pod komandom Lazara Tešića radi iskopavanja ostavljenog oružja na. terenu Sutjeske, koje su ostavile druge jedinice u V ofanzivi. Naša brigada je dala jednu četu 2. bataljona i 25 konja sa konjovocima. I ostale brigade su dale po neku jedinicu i izvestan broj konja.**

Zverstva Nemaca i četnika u V ofanzivi

4. septembar, subota, Jošanica: **Štab brigade se prebacuje na desnu obalu. Drinu sam prešao na konju. Zbog suše je opala te se može i gaziti.**

U dolini Drine je voće rodilo kao nikad. Muslimani se vraćaju iz Goražda svojim kućama u Foču, pošto su četnici rasterani. Oni nam vele: »Došli su nam naši oslobodioci.« Samo te njihove reči su, pogotovo u rejonu Foče, reči za svakoga — za svaku vojsku — mada im je bilo najbolje kad smo mi bili u ovim krajevima.

5. *septembar, nedelja, Jošanica:* Čitavu noć padala je velika kiša. Drina će nadoći. Crvena armija napreduje.

Sinoć je u Foču stigao Lazo Tešić iz Sutješke sa odredom, a jutros je došao do nas, i priča da su videli preko 110 kostura naših drugova i drugarica. Na nekim mestima 7–8 kostura sa ostacima odela i vezani za ruke. Nemci su ih tako vezane streljali. Kasnije su i četnici hvatali ranjenike i primoravali ih da prokažu sakriveno oružje, a čim bi pokazali, četnici bi ih poubijali kraj rupe. Tako su nađeni kosturi u otvorenim rupama i kraj rupa, gde je bilo zakopano oružje.

Lazo dalje priča kako je čuo od seljaka da je ustaška muslimanska milicija u Jeleču ubila dr Dejana Popovića. Tih dana su ustaše u s. Jeleču, streljali i tri drugarice. Dr Simu Miloševića i pesnika Gorana Kovačića streljali su četnici Draže Mihailovića, krajem juna 1943. u s. Vrbnici. Ustaše i četnici su u Jeleču, Govzi i Mrežici streljali oko 250 iznemoglih i ranjenih partizana koji su bili preživeli V neprijateljsku ofanzivu.

Oko 40 drugova iz 5. crnogorske brigade sa komandantom brigade Savom Burićem *pronašli su i poznali kostur Save Kovačevića.*

Teror četničkih bandita na čelu sa grupom oficira iz Srbije i Crne Gore dostigao je kulminaciju u okolini Foče. Čiča Branko (Zaharije Ostojić, načelnik istaknutog dela četničke Vrhovne komande), kapetan Drašković, Milan Matović (komandant Fočanske četničke brigade) i ostali banditi pobegli su prilikom našeg nailaska glavom bez obzira (prema obaveštenjima) na Zaborak. Naša osveta za pobijene drugove stići će ih ma gde se sakrili.

Čitam knjigu *Strategija* od Mil. Radenkovića, potpukovnika. Oseća! se velika potreba da naša vojska upotpuni svoje iskustvo vojnom teorijom. U toku rata najteže nam je bilo doći do vojne literature. Zato smo pri ulasku u gradove uzimali vojne knjige izdate u bivšoj Jugoslaviji, u NDH ili drugde, i čitajući ih pripremali predavanja, *kalemeći to nešto napabirčene teorije na naša bogata iskustva,«*[123]

Na pomolu važni događaji

»5. *septembar, ponedeljak, Jošanica:* Pre podne sam išao u Foču. Grad je većinom porušen i popaljen. Stanovnika ima veoma malo — nešto oko 150. Most je porušen, a po povlačenju Nemaca i Italijana porušen je i viseći most.

[123] *Ratni dnevnik,* str. 259, 260, 263, 264, 266. do 269, 274, 277. do 280.

Italijanska utvrđenja na Celovini solidno su rađena i sa dosta ugrađenog materijala. Odbrana utvrđenja je dobro sračunata. Italijani su majstori za tvrđave. Tu su i podzemni hodnici, saobraćajnice i skloništa od artiljerije i avijacije. S obzirom kakvo je to utvrđenje, dobro je što ga proletos nismo napali, a isto tako dobro bi bilo razoriti ga da nam se kasnije ne bi svetilo.

U 15 časova vratio sam se u Jošanicu. Uz put se vide rovovi pored Drine iz kojih su proletos četnički izrodi sa Italijanima branili prelaz 1. proleterskoj diviziji.

Vesti iz Crne Gore su dobre. Milutin (Ivan Milutinović, član CK KPJ i Vrhovnog štaba) je živ. Kroz Crnu Goru prolaze nemačke trupe preko Zabljaka ka Primorju. U Sandžaku i Crnoj Gori se tada nalazila 118. nemačka divizija, koja je imala zadatak da u slučaju kapitulacije Italije što pre posedne Crnogorsko primorje i onemogući eventualni desant anglo-američkih trupa.

Stiže i Žarko Vidović, načelnik štaba 3. sandžačke brigade, iz Sandžaka. Oni imaju jedan bataljon i jednu četu oko Prijepolja. Živi su Vojo Leković, Velimir Jakić i Mile Peruničić. Po sandžačkim gradovima su italijanski karabinijeri sa po nešto Nemaca. Jedan deo italijanske vojske je otišao ka Jadranu. Naši su u Crnoj Gori ubili nekoliko četničkih vođa poznatih nam sa Neretve.

8. septembar, sreda, Jošanica, Foča: **U 17,15 časova »-Slobodna Jugoslavija«, a kasnije i Radio-London *objavili su da je Italija bezuslovno kapitulirala.* Primirje je potpisano i neprijateljstva obustavljena.**

Crvena armija je oslobodila Staljino i Krasnoarmejsk i time očistila Donbas. Napredovanje se nastavlja. Izvestili smo jedinice o novostima.

9. septembar, četvrtak, Foča: **Izbeglice iz Goražda stalno pristižu u Foču.**

Mitar Bakić je kod nas. Stigla je zapovest za pokret svih jedinica preko Celebića, dublje u Sandžak.

Oko 13 časova stiže Vlado Šegrt (komandant 10. hercegovačke brigade) sa Vojom Kovačevićem (rukovodilac politodjela iste brigade) iz Hercegovine. Po njihovom pričanju situacija u Hercegovini je dobra.

U 19 časova 2. bataljon je održao priredbu prikazavši odlomke iz Đida.

Otišla je veza ka našim jedinicama u Sandžaku.

Crvena armija napreduje, Englezi i Amerikanci iskrcavaju nove jedinice u Italiji.

10. septembar, petak, Foča: **U 6 časova smo ispratili Sandžaklije iz naše brigade. Pozdravili smo ih Krcun i ja, i dali im 3 »brna« i 3 lake »brede«.**

Lune izveštava da je 1. bataljon oborio jedan neprijateljski avion na Kozari. Pošto su Nemci napustili Cajniče, Lune je sa 3. bataljonom otišao za Cajniče.

Krcun i ja smo u 19 časova pošli za štab divizije.

U štabu divizije ima dosta novosti. Stigla je depeša da saveznici spremaju iskrcavanje u oktobru.

Košta Nađ sa 3. korpusom maršuje ka Sarajevu.

5. crnogorska brigada sa Radovanom Vukanovićem odlazi za Crnu Goru.

Vlado Šegrt, sa 10. hercegovačkom brigadom ostaje u Hercegovini.

Stab korpusa je još u formiranju.

Naša brigada kreće 12. o. m. za Sandžak da mobiliše nove borce i obnovi 3. sandžačku brigadu, razbije četničke bande i vodi borbu sa okupatorima. Mi primamo komandu nad Sandžačkom brigadom i ostalim snagama u Sandžaku (Vašojevićki bataljon i još nekoliko odreda). Treba se povezati i sa Srbijom.

Crvena Armija oslobodila Marijupol.

11. septembar, subota, Foča: **Po podne je stigla zapovest štaba korpusa za pokret naše brigade za Sandžak.**

U 19 časova stigoše u naš štab: Peko, Mitar, Vlado Šegrt i ostali drugovi iz štaba divizije. Stigao je i zadnji radiogram od Vrhovnog štaba o formiranju našeg korpusa, u čiji sastav ulaze 2. i 3. divizija. Stab korpusa: Peko, Mitar i načelnik štaba Rudolf Primorac. (Zbornik 11/10, 124, 125. i 126)

U 2. proletersku diviziju ulaze: naša brigada, 3. sandžačka i 2. dalmatinska. Stab naše divizije: Krcun, Soldatović (Stojadin), načelnik štaba i ja.

U 3. diviziju: 4. i 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada. Komandant 3. divizije: Radovan Vukanović, a ostalim članovima štab će se naknadno popuniti.

Komandant 2. proleterske brigade je Sredoje Urošević.«[124]

[ia4] Ratni *dnevnik,* str. od 280. do 285.

XI

32. BORBE DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE U SANDŽAKU

Sa 2. proleterskom brigadom krenuli smo 12. septembra za Sandžak. Osnovni zadaci su: razbijanje četničkih bandi, borba protiv okupatora, mobilizacija novih boraca i popuna 3. sandžačke brigade.

U putu smo sreli odbornika sela Zavajita Jovana Tošovića. Pričao nam je o teroru Nemaca i ustaša u V neprijateljskoj ofanzivi. Sve su im opljačkali. On je bio vezan celu noć za tarabu. Dosta mladih ljudi iz Zavajita oterano je za Pljevlja, u zatvor, i još se tamo nalaze. 2ene im nose hranu.

Sreli smo i žene koje se vraćaju iz Pljevalja. One pričaju da su Nemci razoružali Italijane. Italijani su bežali u okolna sela. Za njima su Nemci slali poterna odeljenja.

Iz sela Vranovine došao je Vučić Mlađenović i priča da je celo selo popaljeno. Dali smo mu jednog konja da se njime celo selo služi, jer nijednog nemaju.

U Čelebić smo stigli 13. septembra. **Sutradan stiže 2. četa 1. bataljona 2. proleterske brigade iz Zaborka sa izveštajem da su razbili četnike i da zamalo nisu uhvatili »-čiča-Branka« (Zahariju Ostojića, Dražinog zamenika). Zaplenili su jedan teški bacač sa 20 mina, jedan teški mitraljez »švarcloze« i četničku komoru sa 7 konja. Ubijeno je 18 četnika i zarobljeno je 30. U četu je dobrovoljno stupilo njih 18.**

Saznali smo za svirepi zločin u selu Rajkovićima, gde je ubijeno 5 drugova, a među njima brat i sestra Subotići iz Nove Varoši. Četnički banditi iz sela Vreće, prvo su im dali večeru, a zatim ih sačekali u zasedi, svukli do gola i pobili. Sestra Subotića je molila da je ne svlače golu pred bratom; međutim, banditi su je ipak svukli. Jedan od streljanih je ostao živ, iako je pogođen kroz grudi. Došao je u selo Krnja Jela i tu su ga seljaci sačuvali. Sad je prepoznao bandite. Kuće su im popaljene.

Dva bataljona **2.** proleterske brigade su razbila jednu grupu četnika od pravca Sule i Šljuke ka Celebiću. Četnici su ostavili 12 mrtvih i više ranjenih.

U 19 časova stiže izveštaj od Velimira Jakića: imaju 200 boraca, u Pljevljima ima 500 naoružanih muslimana i 20 Nemaca. U Bijelo Polje, Novu Varoš i Prijepolje ušli su četnici.

U selu Višnjici su zapaljene kuće zlikovaca Milutina i Jovana Jelovca. Preko 60 drugova iz 3. sandžačke brigade našlo je smrt od njihove ruke.

U Maoču smo 17. septembra, u petak. **Drugovi iz Maoča nas obaveštavaju o prilikama u Sandžaku. Uz veliki teror četnici mobilišu. Narod se ne odaziva njihovoj mobilizaciji. Naši održavaju vezu sa Pljevljima.**

Pored naoružanih muslimana, Nemci su povratili u Pljevlja oko 800 italijanskih vojnika, i dali im puške sa po 10 do 15 metaka. Muslimani su voljni da Pljevlja predaju nama, ako okupator ode. Međutim, sumnjaju u naše snage i, zapravo, predaće vlast onome ko bude vojnički jači u datoj situaciji.

Pozvali smo štab 3. sandžačke brigade da dođe kod nas. Oni su stigli u subotu 18. septembra: Žarko Vidović, komandant, Milija Stanišić, politkomesar i Voja Leković. Oni su nas upoznali sa situacijom.

Naše snage su zakasnile u Sandžak. Četničke bande su uspele da upadnu u izvesne gradove koje je okupator napustio i vršile su prisilnu mobilizaciju uz veliki teror. Tako su prisilno mobilisali novovaroški srez.

Prisustvo naših jedinica se oseća. Sandžak počinje da vri. Četnici su se zaplašili posle nekohko poraza. Jedinice 3. sandžačke brigade potukle su ih u dva maha. Jednom su imali 12, a drugi put 17 mrtvih i jedan razlupan kamion.

Vojo Leković mi je pričao o teškom životu Zlatarske gerile. Mogućnosti za naše dejstvo su velike.

Naredili smo štabu 2. proleterske brigade da sa brigadom pređe na prostoriju Mijakovići—Maoče. A, 3. sandžačka brigada je na Vukovom Brdu i Kozicama.

Od 18. do 22. septembra, jedinice 2. proleterske i 3. sandžačke brigade imale su žestoke okršaje sa četničkim bandama u neposrednoj blizini Pljevalja. Četnici su pretrpeli velike gubitke. Tako je 4. bataljon 2. proleterske razjurio četnike kod Ilijinog brda, a s juga prodro u Pljevlja — dok je jedan bataljon 3. sandžačke brigade prodro u grad sa severa. I, Pljevlja su bila oslobođena 22. septembra. Pod udarcima samo ova dva bataljona, četnici su imali oko 20 mrtvih, 40 ranjenih i 20 zarobljenih.

Muslimanska milicija predala je 9 mitraljeza, 20 puškomitraljeza, a u magacinima je zaplenjeno 30.000 municije, 600 mina za bacač, tri kamiona, dva putnička automobila, 18.000 kilograma soli i 3.000 kilograma duvana.

Pobeda nad četnicima, sa oslobođenjem Pljevalja, imala je veliki odjek u čitavom Sandžaku. Stanovništvo se aktivno opredelilo za oslobodilački pokret. Počelo je popunjavanje obe brigade dobrovoljcima.

Prijepolje je oslobođeno 25. septembra, a zatim Nova Varoš i Priboj.

Od 23. septembra do 28. oktobra, štab 2. divizije bio je u Pljevljima, a zatim u Prijepolju — pošto je štab korpusa došao u Pljevlja.

«

33. SITUACIJA PRED UPAD NEPRIJATELJA U PRIJEPOLJE

Sluge okupatora — četnici — nisu se pomirili sa gubljenjem čitavog Sandžaka sa gradovima, pa su nastavili sa intenzivnijom saradnjom sa Nemcima, koji su počeli da gomilaju svoje trupe u Sjenici. Naoružavani od Nemaca, četnici su pokušavali da iznenadnim napadima unose nemire na oslobođenoj teritoriji. Pored toga, služili su i kao vodiči nemačkim izviđačkim grupama.

Obaveštajna služba 3. sandžačke brigade imala je povremena i sigurna obaveštenja iz Sjenice. Te veze datiraju još od 1941. godine. Ta obaveštavanja je dopunjavao obaveštajni centar 4. krajiške brigade, 5. krajiške divizije, koja je jedno vreme bila locirana ka Sjenici. Ovome treba dodati i obaveštajne službe 2. proleterske brigade i 2. divizije.

Svi ti izveštaji potvrđivali su da Nemci gomilaju snage u Sjenici, sa isturenim delovima prema Prijepolju. Vršena su i mnoga nasilna izviđanja, koja su se pretvarala u okršaje, u kojima su ginuli borci ove naše tri brigade. *Svi smo bili ubeđeni da Nemci pripremaju ofanzivne operacije u pravcu Prijepolja, i dalje na slobodnu teritoriju.*

U to sve nije verovao štab 2. korpusa.

Da bismo, bar donekle, uverili štab korpusa u naše opravdane zaključke, odlučili smo se da izvršimo opšti napad na neprijatelja, na liniji: Kačevo—Kobilja Glava—Gvozd—Karaula—Haljinovići. Ovaj napad su izvršili bataljoni 4. krajiške, 2. dalmatinske, 2. proleterske i 3. sandžačke brigade; sa raznih pravaca, noću 16/17. novembra.

U prvim napadima bilo je i uspeha, ali su Nemci dobacivali pojačanja iz Sjenice, uz 6 tenkova — te su povratili izgubljene položaje. Samo Krajišnici su imali oko 50 ranjenih, ne računajući poginule borce. I ostale jedinice su imale znatnih gubitaka.

Tako smo 17. novembra 1943. godine, uputili opširan izveštaj štabu 2. korpusa u Pljevljima, u kome je stajalo:

»5. *Naši predloži:* Posle razmotrene situacije sa komandantom V krajiške divizije, koji je za sve vreme operacija bio sa nama zajedno, mi smatramo da Prijepolje ne možemo odbraniti, jer su naše jedinice na zadnjim položajima. Zato treba dobro osigurati pravac ka Pljevljima .....

Najbolje bi bilo kad bismo se sastali sa vama i razmotrili zajednički situaciju.«

Izveštaj sa predlozima potpisali smo Milutin Morača, komandant 5. krajiške divizije, i članovi štaba 2. divizije ja, Slobodan Penezić i Stojadin Soldatović. (Vidi Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda; tom I, knjiga 16, strana 193.)

Međutim, pošto štab 2. korpusa nije shvatio, ili nije hteo da shvati nastalu situaciju — te nije pristao na predloženi sastanak — *to je štab 2. divizije razmestio brigade na levu obalu Lima:*

2. proleterska: Seljašnica—Ratajska—Dušmanići, sa dve čete na Koševini i jednom četom u Mileševskoj reci;

2. dalmatinska na sektoru Župa;

3. sandžačka na sektoru Brodarevo;

štab 2. divizije u Seljašnici.

Izdato je posebno naređenje štabu 2. proleterske brigade o budnosti i izviđanju neprijatelja, a naročito za čuvanje mosta na Limu. U tu svrhu su danonoćno 2 tenka čuvala most na levoj obali Lima, a dva tenka su bila na Mileševskoj reci kod telefona sa četom 1. bataljona 2. proleterske brigade.

Oko 14 dana pre neprijateljskog napada na Prijepolje pisao sam štabu 2. korpusa, iznoseći svoje mišljenje da se magacini dekoncentrišu iz Pljevalja i da se bolnica evakuiše.

U Pljevljima je 27. novembra održano savetovanje politkomesara brigada i politodjela. Na tom savetovanju je Mitar Bakić, politkomesar korpusa, uputio oštre prekore našom politkomesara Peneziću o neaktivnosti našeg štaba divizije. Čim se vratio iz Pljevalja, Slobodan Penezić Krcun, sazvao je sastanak našeg štaba divizije, u noći 27. novembra. Nijedan član štaba nije se slagao sa zahtevom Penezića da se prebaci još jedan bataljon na desnu obalu Lima, već je bilo mišljenja da most na Limu treba odmah porušiti. Tek posle dužeg natezanja, shvatili smo da je to ustupak Mitru Bakiću — pa smo napisali naređenje štabu 2. proleterske brigade da prebaci još jedan bataljon na desnu obalu Lima. Ovo naše popuštanje hirovima dvojice politkomesaranajviše nas je teretilo pred partijskom komisijom, koja nas je kasnije saslušavala.

Sutradan, 28. novembra, obaveštajni centar 4. krajiške brigade poslao nam je opširan izveštaj, u kome je, između ostalog, stajalo:

»•U Sjenici ima sada, kao i na okolnim položajima prema Bijelom Polju, Prijepolju i prema Novoj Varoši oko 15 hiljada nemačke okupatorske vojske. Već 15 dana stalno dovoze materijal i trupe od Novog Pazara preko Raške za Sjenicu. U gradu imaju tri tenka ... dva protivkolska topa, oko 8 brdskih i velikih sa dugačkim cijevima 5–6 komada. Imaju 3 velika topa na četiri točka po prilici ‚merzeri', dvoja borna kola sa gusjenicama, na svakome po 4 mitraljeza naprijed. Bacača ne zna se tačan broj. Među Nemcima ima i legionara iz svih krajeva, čak i iz Albanije . .. Tri haubice im se nalaze na karauli više Kačeva. U Kačevu im se nalazi, izgleda, štab bataljona u kući Bećirović Alida... U Kačevu ima 250—300 Nemaca.....

Prije 5 dana Nemci su se u Sjenici oblačili u civilno odelo različite boje, oko 40 vojnika i išli su u pravcu Prijepolja—Kačevo, u nameri ispitivanja naših snaga i položaja. Sa Nemcima je bilo i civila iz Mjesta. Ne zna se da li su se vratili nazad..... Četnici se nalaze prema Prijepolju na Kačevu, njih oko stotinu, koje su Nemci prije 10 dana iz Sjenice u kamionima na položaj prebacili.« (Vidi Zbornik, tom I, knj. 16, str. 235, 236. i 237.)

I ovaj izveštaj smo poslali štabu 2. korpusa. *Stab korpusa ni ovom izveštaju nije poklanjao nikakvu pažnju.*

U Prijepolje je 29. novembra stigla iz Srbije 1. šumadijska brigada, posle teških borbi i napornog marša. Predložili smo štabu korpusa *da 1. šumadijsku prebacimo kamionima za Pljevlja,* gde bi se sigurnije odmorili, opremili i naoružah. *Ovaj naš predlog nije prihvaćen,* već nam je naređeno da brigada ostane u Prijepolju. Stab 2. divizije je odredio da se dva bataljona ove brigade smeste u zgradi bivše bolnice, na levu obalu Lima, a jedan je bataljon ostao u Prijepolju. Sutradan su komandant i politkomesar ove brigade otišli kao gosti štaba 2. korpusa.

Bataljoni 1. šumadijske brigade nisu imali nikakav zadatak, ali je štab brigade bio upoznat sa svim merama štaba 2. divizije, *kao i sa nerazumnim* držanjem štaba korpusa.

Stab korpusa je i dalje insistirao da putem nasilnog izviđanja proverimo dobijene podatke. Iako smo pod njihovim pritiskom prebacili još jedan bataljon 2. proleterske brigade više Prijepolja — ponovni napad na Kačevo nismo odobrili, jer su ove položaje Nemci dobro utvrdili. Zadatak ova dva bataljona nije bio primanje borbe s nadmoćnijim neprijateljem, već povlačenje na levu obalu Lima, ili ka Priboju, odnosno ka Krajišnicima. Skrenuta im je pažnja i na opasnost nabacivanja na Lim.

Međutim, štab korpusa nas je uvek ubeđivao da su to male neprijateljske snage, i nisu verovali da bi neprijatelj mogao zauzeti Pljevlja. Načelnik štaba našeg korpusa Rudolf Primorac stalno je ponavljao kako neprijatelj neće ka Pljevljima. A jednom prilikom Branko Obradović, pomoćnik načelnika štaba korpusa, rekao mi je preko telefona da gledam da smislim, za sutra, neki izveštaj o jačini neprijateljskih snaga. Ovo bi se moglo shvatiti i kao drugarska šala, *da nisu postojala dva potpuno suprotna mišljenja o namerama neprijatelja.*

»3. decembar, Seljašnica: **U 22 časa stiglo je obaveštenje od štaba 3. sandžačke brigade da su saznali od jednog muslimana sa desne obale Lima da će Nemci, uz pomoć muslimanske milicije sa prostorije na desnoj obali Lima 4. o. m. izvršiti napad na Brodarevo i Prijepolje.**

Odmah je dostavljeno naređenje štabu 2. proleterske brigade da hitno izvesti sve svoje jedinice o prednjem, a naročito jedinice na desnoj obali Lima.

Raspored jedinica na desnoj obali Lima bio je sledeći:

1. bataljon 2. proleterske brigade sa dve čete na Koševini, a jednom četom u dolini Mileševske reke, blizu mosta na reci;

2. ***dalmatinska brigada je otišla, po naređenju štaba korpusa,***

Raspored jedinica na levoj obali Lima:

3. bataljon 2. proleterske brigade sa jednom četom na Cadinju, a dve čete u selu Ratajska;

4. bataljon 2. proleterske brigade u selu 2upa;

štab 2. proleterske brigade na Kolovratu;

3. sandžačka brigada je na prostoriji oko Brodareva;

2. dalmatinska brigada je otišla, po naređenju štaba korpusa, na specijalni zadatak u pravcu Pljevlja—Čajniče. Ovu brigadu je štab korpusa poslao bez našeg znanja, te štab 2. divizije nije ni znao gde je ona otišla. **Tako je ona odvedena iz našeg rasporeda,** ***a trebalo je da posluži kao rezerva za zatvaranje pravca ka Pljevljima, u slučaju prodora Nemaca.*** **Inače ona je bila locirana na sektoru Zupa.** ***Ovaj nerazumni potez Štaba korpusa iznenadio je sve nas — a olakšao je brz prodor Nemaca ka Pljevljima.***

4 tenka su bila pod neposrednom komandom štaba 2. proleterske brigade, na Mileševskoj reci i na mostu na Limu;

artiljerija: 2 topa 75 mm na Cadinju, 2 topa 65 mm na Gradini, 1 top 65 mm u Zupi i 2 topa 75 mm sa 3. sandžačkom brigadom kod Brodareva, a 2 protivtenkovska topa na Kolovratu, kod štaba 2. proleterske brigade.

Od pre izvesnog vremena, kad je počeo mraz, tenkovi su preko noći bili u garaži zbog smrzavanja motora.

Sumadijska brigada je bila u zgradi bolnice na levoj obali Lima sa dva bataljona, a jedan njen bataljon u Prijepolju, s kojim su bila dva člana štaba brigade.

4. decembar, Seljašnica, Jabuka: **Štab 2. proleterske brigade obavestio je u toku noći svoje jedinice na Koševini o merama opreznosti.**

Oko 3 časa izjutra pojedine zasede 1. i 2. bataljona 2. proleterske brigade primetile su prolazak neprijateljskih delova. Tako je zaseda u Bjelobabama izvestila štab 1. bataljona, a zaseda na reci Zebuđi štab 2. bataljona da su vodili borbu sa neprijateljem.

Štabovi 1. i 2. bataljona nisu vodili računa o izveštaju zaseda, već su situaciju shvatili olako.

U 6 časova iz komande mesta iz Prijepolja izvešteni smo telefonom da je zarobljena komora 2. bataljona 2. proleterske brigade. Jedan drug iz komore je uspeo da pobegne i o tome obavesti komandu mesta.

Odmah zatim drugi telefonski izveštaj je glasio da se čuje puškar an je u Prijepolju.

Hitno smo telefonom naredili štabu 2. proleterske brigade da uspostavi vezu sa svojim bataljonima na Koševini i vidi šta se to događa u Prijepolju.

Oko 6,20 časova komandant 2. proleterske brigade Sredoje nas izveštava da se vodi prilično oštra borba u Prijepolju i oko mosta, dok se na Koševini ništa ne čuje. Sredoje je primetio jednu grupu kako desnom obalom Lima promiče ka Prijepolju, i na pitanje: »Ko je tamo?« — dobijen je odgovor: »Seljaci«.

Situacija se razvijala brzo. Neprijatelj je tokom 10 dana sa Kačeva preko jednog dela muslimanskog stanovništva prikupljao podatke o rasporedu naših jedinica. Priličan broj srpskih porodica evakuisalo se iz grada, kad su čuli da je Prijepolje napustio štab divizije i štab 2. proleterske brigade.

Kako je neprijatelj nekoliko puta pronosio vest da će nas napasti, to su štabovi bataljona na desnoj obali Lima shvatili da se opet radi o obmani i nisu tome pridavali važnost, niti su preduzeli pojačane mere bezbednosti.

Neprijatelj je planski prodro u Prijepolje i do mosta na Limu. Uspeo je da ovlada mostom na kome je bio stražar. Miner Milorad Marković je pokušao da poruši most, ali nije uspeo. Nemci su zauzeli bunker pored mosta i dalje su držali most pod vatrom iz automatskih oruđa.

Naredili smo štabu 2. proleterske brigade da odmah ceo 3. bataljon izbaci na položaj Gradine, a 4. bataljonu da se približi Limu u selo Ratajska.

Sredoje izveštava da je uhvaćena veza sa bataljonima na desnoj obali i da je izdato naređenje da se probiju kroz Prijepolje na most, a 3. bataljonu na Gradini naređeno je da vatrom na most omogući prebacivanje naših jedinica.

Naša artiljerija je tukla Prijepolje i Bjelobabe. Naša radio-stanica sa Koševine iznad Prijepolja (desna obala Lima) javlja da velika neprijateljska kolona kreće od Bjelobaba niz serpentine ka Mileševskoj reci. Taj je izveštaj poslao komandant 1. bataljona.

Razgovarao sam preko telefona sa zamenikom komandanta Šumadijske brigade Mišom Dudićem i sa Bubinom iz 1. bataljona 2. proleterske brigade. Naredio sam im da obaveste štab 1. i 2. ba-

taljona da svi zajedno krenu u napad i da se probiju kroz grad, ili preko mosta na levu obalu Lima, ili pored Lima ka Krajišnicima; u najgorem slučaju da gaze Lim kod sela Ivanja. Dalje smo im rekli da komandanti bataljona sami ocene, prema situaciji, koja je mogućnost bolja, ali da mi smatramo da je najbolji pravac niz Lim ka jedinicama 5. krajiške divizije.

Jedan vod 1. bataljona 2. proleterske brigade probio se ispod Koševine kroz Prijepolje ka Bistrici i spojio sa četom istog bataljona, te su zajedno odstupili ka Krajišnicima.

Dve čete Sumadijske brigade, koje su bile u gradu sa Milosavom Milosavljevićem, zam. politkomesara brigade, takođe su se izvukle u pravcu Krajišnika. A jedna četa, istog bataljona, nije uspela da se probije. Ona se razbila na grupe koje su se spasavale i preplivavanjem Lima, u kome je poginuo Miša Dudić, zam. komandanta brigade.

Ostali delovi 1. i 2. bataljona 2. proleterske brigade nisu uspeli u svojim poduhvatima. Probijali su se po grupama. Jedan broj je preplivao ili pregazio Lim.

Dva bataljona Sumadijske brigade koja su se nalazila u bolnici na levoj obali Lima, mogli su se izvući bez gubitaka — ali iz solidarnosti sa drugovima koji su vodili borbu u Prijepolju — prihvatili su borbu sa Nemcima. U pokušaju da se uspostavi veza sa ova dva bataljona — kuriri su ginuli — a Šumadinci su se tukli čitav dan sa Nemcima odbijajući napade njihove pešadije i tenkova. I tek uveče se izvukli iz bolnice i uhvatili vezu sa 3. bataljonom 2. proleterske brigade.

U toku dana naša artiljerija je tukla neprijateljske kolone i i položaje. Njenim dejstvom i mitraljeskom vatrom iz mnogih oruđa omogućeno je prebacivanje preko Lima drugova koji su se na to odlučili.

Neprijatelju je uspelo da pred mrak izađe na Gradinu uz snažnu podršku svoje artiljerije i da potisne 3. bataljon 2. proleterske brigade.

Neprijatelj je napao i na sektoru Brodareva, i uspeo da pređe Lim. 3. sandžačka brigada se povukla iznad Brodareva na kose.

Stab korpusa je redovno obaveštavan o situaciji na svim pravcima. Načelnik štaba korpusa Primorac i pomoćnik načelnika Obradović nisu ver ovali da će neprijatelj krenuti ka Pljevljima i naredili su evakuaciju magacina i bolnica tek kad smo ih obavestili da je neprijatetlj počeo da prelazi na levu obalu Lima.

U čitavoj ovoj nesretnoj situaciji — nedostajala nam je 2. dalmatinska brigada — koju nam je svojevoljno oduzeo štab korpusa — i tim nerazumnim potezom oslabio odbranu Pljevalja.

Sva municija koja je bila u Seljašnici evakuisana je. U toku noći sve komore su se prebacile na Jabuku, a takođe i štab divizije. Nove položaje smo predvideli i odredili na Jabuci i na Mijajlovici sa protivtenkovskim topovima i drugom artiljerijom.

5. *decembar, Jabuka, Mijajlovica, Vijenac:* Stab korpusa nas je obavestio da će uputiti celu 2. dalmatinsku brigadu na Jabuku, da se upotrebi kako je najbolje. *Bataljoni ove brigade su zakasnili...* Izjutra oko 8,30 časova čula se slaba mitraljeska vatra na pravcu Barice—Babine, gde je bila jedna četa Prijepoljskog pratizanskog odreda.

Sredoje se nalazio na komunikaciji ispod Jabuke, gde je put prekopan, i sa protivtenkovskom artiljerijom. Oko 9 časova on izveštava: da su do škole došli neprijateljski tenkovi i da kreću uz serpentine. Dalje izveštava da se neprijateljske kolone penju iz Seljana ka Surdupu.

Krcun je otišao da obiđe bolnice i da im izda naređenja za pokret. Svima komorama je izdato naređenje da odmah krenu ka Mijajlovici, odakle smo mislili da ih uputimo ka Vijencu, ih Matarugama.

Oko 10 časova Sredoje izveštava da su neprijateljski tenkovi izbili ispred Savina Lakta. Protivtenkovski top 2. proleterske brigade postavljen je na Jabuci, kod razrušene kuće, da spreči napredovanje tenkova. Pored Sredoja, naređenja sam izdao i ja lično tobdžiji Rađenoviću i krenuo na konju za Mijajlovicu da bih izvestio štab korpusa o situaciji, jer je postojala mogućnost brzog prodora neprijateljskih tenkova ka Pljevljima. Tek sam tada susreo komandanta 2. dalmatinske brigade Savu Burića, kome sam rekao da pođe za mnom na Mijajlovicu.

Ispred Mijajlovice sreo sam jedan bataljon 2. dalmatinske brigade, pa sam štabu bataljona naredio da odmah posedne kose, s obe strane puta ka Mijajlovici. Međutim, u tom momentu je naišao neprijateljski avion i svi su polegali oko druma. Ja nisam obraćao pažnju na taj avion, već sam jurio na konju dalje.

Kad sam stigao na Mijajlovicu, telefonista je nešto petljao oko jednog stuba i još nije postavio telefon. Odmah sam uputio dva kurira za Pljevlja da obaveste štab korpusa i komandu mesta o prodoru neprijatelja.

Postavljen je teški bacač i teški mitraljez jednog dalmatinskog bataljona na Mijajlovicu. Međutim, tenkovi su stigli iznenadno i produžili ka Pljevljima.

Doznao sam da je većina komora odstupila na desnu stranu puta. Oko 14 časova neprijatelj je sa motorizacijom ušao u Pljevlja, odakle se čula borba sve do uveče.«[125]

Stab Korpusa, odnosno Peko Dapčevič i Mitar Bakić, *poslao je depešu Vrhovnom štabu,* i za poraz na Prijepolju okrivio štab 2. proleterske divizije. *Vrhovni štab, opet depešom,* naredio da se oformi komisija, koja je trebalo da utvrdi činjenično stanje i da predloži potrebne mere.

Uz to, Peko i Mitar su zahtevali od Vrhovnog štaba da se štab naše divizije smeni. Tito je usvojio njihov predlog, te je do smenjivanja došlo 2. januara 1944. godine, u selu Negbinama na Zlatiboru (Srbija). Sastav novog štaba divizije: Ljubo Vučković, komandant, Milosav Milosavljević, politkomesar, Sava Drljević, načelnik štaba.

[185] *Ratni dnevnik,* str. od 295. do 304.

Komisija u sastavu: Veljko Mićunović, dotadašnji partijski radnik u Crnoj Gori, Obrad Egić, zam. komandanta 2. dalmatinske brigade i Tihomir Janjić, član politodjela 2. dalmatinske brigade — radila je skoro dva meseca. I u utorak, 15. februara 1944. godine, kada smo bili u Kolašinu, stigla je depeša od CK KPJ o našoj stvari. Kažnjeni smo: ja strogim ukorom sa poslednjom opomenom i dodeljen sam Glavnom štabu za Srbiju kao štapski oficir — da me uposli u Srbiji; Slobodan Penezić Krcun strogim ukorom i dodeljen je PK za Srbiju; Radomir Babić, moj zamenik, ukorom; Stojadin Soldatović, načelnik našeg štaba, strogim ukorom; Sredoje Urošević, komandant 2. proleterske brigade, ukorom; a ostali članovi štaba 2. proleterske brigade — opomenom. Obrazloženje za sve nas je: »Zbog nebudnosti i neshvatanja odgovornosti«.

Manje ili više, većina saslušavanih primila je na sebe odgovornost i za ono za šta nisu bili odgovorni, pod utiskom pretrpljenih gubitaka i neskrivenom tugom za izgubljenim drugovima. Tadašnja partijska odgovornost i svest, kao i preterana samokritičnost zbunjivala je Tihomira Janjića, člana komisije. Nasuprot njemu, Mićunović i Egić su mahom ćutali, jer su bili dobro »instruirani« od Dapčevića i Bakića, kako sam onda to tumačio sebi, a kasnije se to i potvrdilo. Tihomir Janjić je pokušavao da postavi i pitanje odgovornosti štaba korpusa, ali ga je Veljko Mićunović, kao rukovodilac ove komisije, nekoliko puta upozorio da to ne čini.

Da ne bih išao uz PK Srbije, bez ikakvog zaduženja, predložio sam da idem u neku borbenu jedinicu. Moj predlog je prihvaćen, pa je VS dozvolio da idem u štab 5. krajiške divizije, za pomoćnika načelnika štaba. Na toj dužnosti sam ostao sve do formiranja Glavnog štaba za Srbiju, kada sam postao zamenik komandanta.

Međutim, prava istina o bici na Prijepolju procurila je u Vrhovni štab, kad je u toku leta Slobodan Penezić Krcun bio na Visu. On je ispričao Titu i Rankoviću o svemu, kao i o totalnoj podvali Peka Dapčevića i Mitra Bakića, koji su sebe potpuno isključili iz odgovornosti za ovaj težak poraz. Kasnije je neka partijska komisija, koju je vodio Ranković, malo preslišavala Peka Dapčevića i Mitra Bakića o pravim uzrocima poraza kod Prijepolja. Zato se Peko Dapčević, posle Brionskog plenuma, okrenuo protiv Rankovića, pričajući okolo da mu je Ranković hteo da upropasti vojnu karijeru.

Kad sam bio kod Tita, na službi u Belom dvoru, jednom prilikom se on prisetio prijepoljske bitke. *Povod mu je bio što je ocenjeno da Peko nije znalački rukovodio borbama na Sremskom frontu* — te je nepotrebno izginulo preko 30.000 mladih boraca iz Srbije. Tada sam i ja upoznao Tita sa svojim viđenjem bitke kod Prijepolja.

Sto se tiče mene i Krcuna, nikad se nismo oslobodili moralne odgovornosti za ovaj poraz, bez obzira na stepen odgovornosti. Krcun je poginuo sa »rak-ranom« u srcu i glavi, a ja, i u ovim svojim godinama, ne mogu da se otrgnem od posledica Prijepolja — na šta me stalno opominju angina pektoris i čir u stomaku.

Sto se tiče odgovornosti, to pitanje bi se moglo postaviti rukovodstvu odbrane »Užičke republike« 1941. godine, pa zatim, rukovodstvu na

Sutjesci u V neprijateljskoj ofanzivi, čiji su gubici pa i posledice bili većih dimenzija od ove naše pogibije. Ovo je jedino javno kažnjavanje, koliko ja znam, u toku NOR-a, koje je zapisano u istorijskim dokumentima, kao što je moj *Ratni dnevnik,* i druga dokumenta iz NOR-a.

Kao što se iz dosadašnje prakse vidi mnoge smetnje se pojavljuju na putevima istraživanja istorijske istine za ratne i posleratne »pogibije«. Za taj nedostatak u našoj istoriografiji, deo odgovornosti snose kornercijalizovani istoričari, koji pišu istoriju prema ukusu pojedinih moćnika i njihovih trabanata.

35. LEGENDA O BOMBAŠIMA DRUGE PROLETERSKE BRIGADE I POGIBIJA BOŠKA BUHE

Istina o pogibiji Boška Buhe, Bogdana Rađana politkomesara bolnice 2. proleterske brigade i šofera koji je vozio kamion, je sledeća:

Prijepolje je bilo oslobođeno 25. septembra 1943. godine. Neko je javio dr Saši Božović da u Prijepolju ima dosta sanitetskog materijala. Ona je prvo došla kod mene, u štab divizije, sa predlogom da ide u Prijepolje i da donese potreban sanitetski materijal, kojeg nije bilo u Pljevljima.

Ja sam joj odgovorio da zasad ne može ići u Prijepolje, jer su se pojavile četničke bande oko Jabuke; pa kad ih rasteramo, javiću joj kad može krenuti.

Saša je otišla od mene i u gradu srela Krcuna. Nije mu rekla da je bila kod mene, pa je svoju želju ispričala Krcunu. On joj je isto odgovorio kao i ja.

Međutim, Saša nije poslušala nijednog od nas, već je na svoju ruku uzela kamion, i sa svojim politkomesarom krenula. Uz put su u gradu sreli Boška Buhu, koji je voleo da tumara po oslobođenim gradovima. Pored svoje hrabrosti, Boško je bio i detinjast. Ukazala mu se prilika da se malo provoza i da vidi Prijepolje. Zato je uskočio u kamion. Saša ga je još odranije zavolela, pa joj je bilo drago da se Boško malo provoza.

Na Jabuci su upali u četničku zasedu. Kad je od četničkog rafala pukla šoferšajbna — svi su iskočili iz kamiona. Prvo je poginuo šofer, a pri iskakanju iz kabine, rafal je zakačio Sašu preko nogu. Radan i Buha su prihvatili borbu, ali je uskoro i Radan poginuo. Kao najiskusniji borac ostao je sam Boško, koji se zaklanjao za kamion i tukao četnike. Prošli su mu iza leđa, i pogodili u potiljak. Tako nam je kasnije ispričala dr Saša Božović.

Neki pozadinski radnik je dojurio u Pljevlja i obavestio nas o ovom događaju. Naredili smo Lunu, koji je otišao sa dva bataljona 2. proleterske ka Priboju, da se vrati na Jabuku i rastera ovu četničku bandu. Zadatak je izvršen, a dr Saša Božović je pronađena u jednoj kolibi i preneta u pljevaljsku bolnicu, gde smo je obišli Krcun i ja. Ona nam je sve ispričala i, kako reče, imala je sreću, jer ju je od zlostavljanja spasao četnički komandant Lašić, predratni poznanik njenog muža Bore i njen.

Nalet bataljona 2. proleterske bio je tako silovit da četnici nisu uspeli da spasu ni svoju komoru, a kamoli da nose ranjenu Sašu. Obe noge više kolena su joj prostreljene, ali metak nije zakačio kost. Saša

je plakala zbog poginulih drugova, pa je ovom prilikom izostala Krčunova grdnja.

Sve nas je ožalostila ova pogibija. Sofer je bio iz Pljevalja ili iz nekog drugog mesta i, na žalost, niko nije zapisao njegovo ime. Radan je bio predratni član KPJ, metalski radnik, i već nekoliko puta teško ranjavan, te je još onda bio invalid.

A Boško Buha, taj najmlađi i najbolji bombaš 2. proleterske brigade, uvek veselog duha i u najtežim situacijama, uveseljavao je i hrabrio svoje drugove. Za njega ratovanje kao da je bilo nestašna igra neiživljenog detinjstva i dečaštva. Na žalost, zbog poraza kod Prijepolja, i psihičkih muka koje smo prepatili Krcun i ja, iščilili su mi detalji sa sahrane ove trojice drugova. To je, čak, i razumljivo, jer smo učestvovali u mnogim sahranama vrsnih junaka u toku NOR-a.

O Bošku Buhi, kao i o Sirogojnu pisano je dosta, dok se ostali mali junaci, spominju kao »i drugi«. A ti drugi, bili su isto tako hrabri kao spomenuta dvojica, i kad su stupili u 2. proletersku brigadu nisu imali više od 15 do 17 godina. To su bili: Boško Buha, Savo Jovanović Sirogojno, Dragoslav Milovanović Pitić, Dragutin Milošević Ćikalo, Dragoljub Petrović Puja, Olga Grbić, Milan Drinčić, Borivoje Jeremić, Gojko Kovačević Zera, Boško Matić, Radivoje Nikolić Butko, Milan Huncig, Prvoslav Baćković Baćko, Dragoljub Vasić Fasa, Mićo Nedović Korčagin, Lav Popov Lovo, Zivorad Bakočević, Nada Matić, Perica Milosavljević, Desanka Petronijević, Boško Leković, Ljubiša Katanić, Bogoljub Lazarević Gavo, Predrag Stojković Badžo, Aleksandar Baranjin, Vidoje Borović, Stoj ka Pantelić Cola, Dušan Tucović, Dragan Drobnjaković, Miodrag Mutavdžić, Ilija Smiljanić, Milan Danilović Kalabaster, Dragan Vasiljević, Miroslav Jelić, Vlastimir Katanić, Aleksandar Zatežić, Cvetin Ostojić, Branko Dražević, Dobrica Lazić, Banjanin Mandil, Bogdan Matović, Petar Višnjić, Miško Erčević, Marko Vasiljević.

Ovi mladi borci, njih 44, bili su bombaši i kuriri, a većina su junački poginuli u toku NOR-a. Zaslužili su da se njihova imena nađu u Memorijalnom centru »Boško Buha« na Jabuci. Njihovi ostali podaci naći će se u mom *Ratnom dnevniku* i u tri knjige *Druga proleterska.*

Dva poslednja na spisku bili su zaista deca. Miško Erčević, rodom iz Vrnjačke Banje, prošao je sa jedinicama 2. proleterske čitav njen put, Dočev od 1941. godine — kada je imao 12 godina. Sve do Kladnja, 1943, išao je sa brigadnom bolnicom. Tu je ubedio svog vršnjaka Marka Vasi-Ijevića, te je i Marko krenuo sa proleterima. Uz put su, negde u Bosni zatekli malu muslimanku Hajru, koja je među pobijenim u tom zaseoku od strane četnika tražila svoje roditelje. Miško i Marko su Hajru poveli sa sobom. Hajra je u bolnici naučila da previja ranjenike, a kasnije poginula u borbama oko Kupresa. Nekako, posle tog događaja prevedosmo Miška i Marka u kurirsku grupu štaba brigade. Obojica su doživeli oslobođenje zemlje. Miško se razboleo i umro, a Marko ima svoju porodicu u Kladnju.

36. SANDŽAK

Zbog svog strateškog položaja, i igrom ratnih događaja, čini mi se, Sandžak i njegovo stanovništvo dali su nesrazmerno veliki udeo u toku NOB, u upoređenju sa mnogim delovima naše zemlje.

Prvi put sam se sreo sa borcima Zlatarske čete, čiji je ondašnji komandir bio Vladimir Zugič. Oni su početkom novembra 1941. godine učestvovali u borbama u Srbiji, za odbranu Užičke slobodne teritorije. Vladu Zugića, Jovana Grbovića i još nekoliko drugova poznavao sam još odranije, kada su bili u užičkoj Gimnaziji i Učiteljskoj školi, i družili se sa naprednim omladincima. Koliko se sećam, ovu Zlatarsku četu je pohvalio Vrhovni štab za njene uspešne borbe protiv Nemaca i četnika na granicama »Užičke republike«. Još od tih prvih susreta, Sandžaklije su krasile najbolje osobine: skromnost, iskrenost, požrtvovanje i borbenost. Te osobine nisu ih napuštale ni u najtežim prilikama Zlatarske gerile.

Kada su srpske jedinice, krajem novembra, prešle u Radojinju i Novu Varoš, gostoprimstvo koje im je ukazalo sve stanovništvo ovog dela Sandžaka, palo je kao lek na ranu iznurenim jedinicama koje su odstupile iz Srbije.

Jedan od prvih drugova koga smo sreli u Radojinji 1941, bio je Mirko Ćuković, taj tihi, mirni i staloženi drug. Svaka mu je reč bila na pravom mestu. Bio je vrstan poznavalac mentaliteta i običaja svojih zemljaka. Poznavao je svaki kutak oko Nove Varoši, te je njegova zasluga što smo kao komandiri dve čete, jedne sandžačke i jedne užičke čete, izmanevrisali italijansku pobočnicu na Tikvi, i bez ijedne žrtve bili pozdravljeni od Novovarošana kao oslobodioci. Tako se dogodilo i na kraju njegovog puta, kada su drugovi očekivali njegove pametne predloge za izlazak iz sadašnje ekonomske i društvene krize — pao je za govornicom, u dubokom uzbuđenju zbog poremećenih ideala naše mladosti.

Pored Voje Lekovića, Velimira Jakića, Momira Moše Boškovića, Miše Pavićevića, Junuza Međedovića, Vladimira Vološe Kneževića, Jezdimira Lovića, Danila Jauković, Voje Ljujića, Piva Karamatijevića, Braće Musića, Momira Pucarevića, Predraga Vlasonjića, Halila Hadžimurtezića — lično se sećam i mnogih drugih, koje sam susretao.

Nikad, međutim, ne mogu zaboraviti retkog revolucionara i neumornog pregaoca, koga je dao naš Sandžak, a to je Rifat Burdžević Tršo. Ne samo što je bio duša Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, već je bio miljenik svih onih koji su ga poznavali. Njegov vedri optimizam prenosio se na svakog od nas. Njegova revolucionarnost sa Beogradskog univerziteta kiptela je i u njegovom Sandžaku. Otuda je još tragičnija njegova sudbina pokraj Mrkonjić-Grada, 2/3. oktobra 1942. godine.[126]

[188] *Ratni dnevnik,* str. od 40. do 43.

Pored ovih, tako da kažem, mlađih drugova, Sandžak je imao plejadu divnih patriota i starih boraca, koji su još onda razumevali mladu generaciju i svesrdno je pomagali. Krcun i ja smo ih sretali, ne samo u Novoj Varoši, Pljevljima i Prijepolju već i na poprištima naših zajedničkih bitaka, pa i u oslobođenom Beogradu. Takvi su bili: Mile Peruničić, prota Jevstatije Karamatijević, Miloje Dobrašinović, Dušan Ivović, Sreten Vukosavljević, efendija Murat Šećeragić i drugi, čija sam imena pozaboravljao. Mnoge ratne uspomene na Sandžak i Sandžaklije mnogo su bolje i dublje zapisane u *Ratnom dnevniku*.

Josip Broz Tito u pratnji Ljubodraga Đurića vrši smotru počasnog stroja JA u Uzicu maja 1946.

Maja 1946. na Zlatiboru — desno od Tita Aleksandar Ranković, levo Edvard Kardelj, u drugom planu Ljubodrag Đurić, iza Kardelja Svetozar Vukmanović.

Maja 1946. na Zlatiboru.

Ljubodrag Đurić govori na predizbomoj konferenciji u Čajniču u leto 1946.

Predsednik skupštine Crne Gore Rašović pozdravlja Josipa Broza Tita 1946. Desno od Tita su Ljubodrag Đurić, Aleksandar Ranković, Svetozar Vukmanović i Milovan Đilas.

Josip Broz Tito, Lagvardija i Vicko Krstulović u Lici.

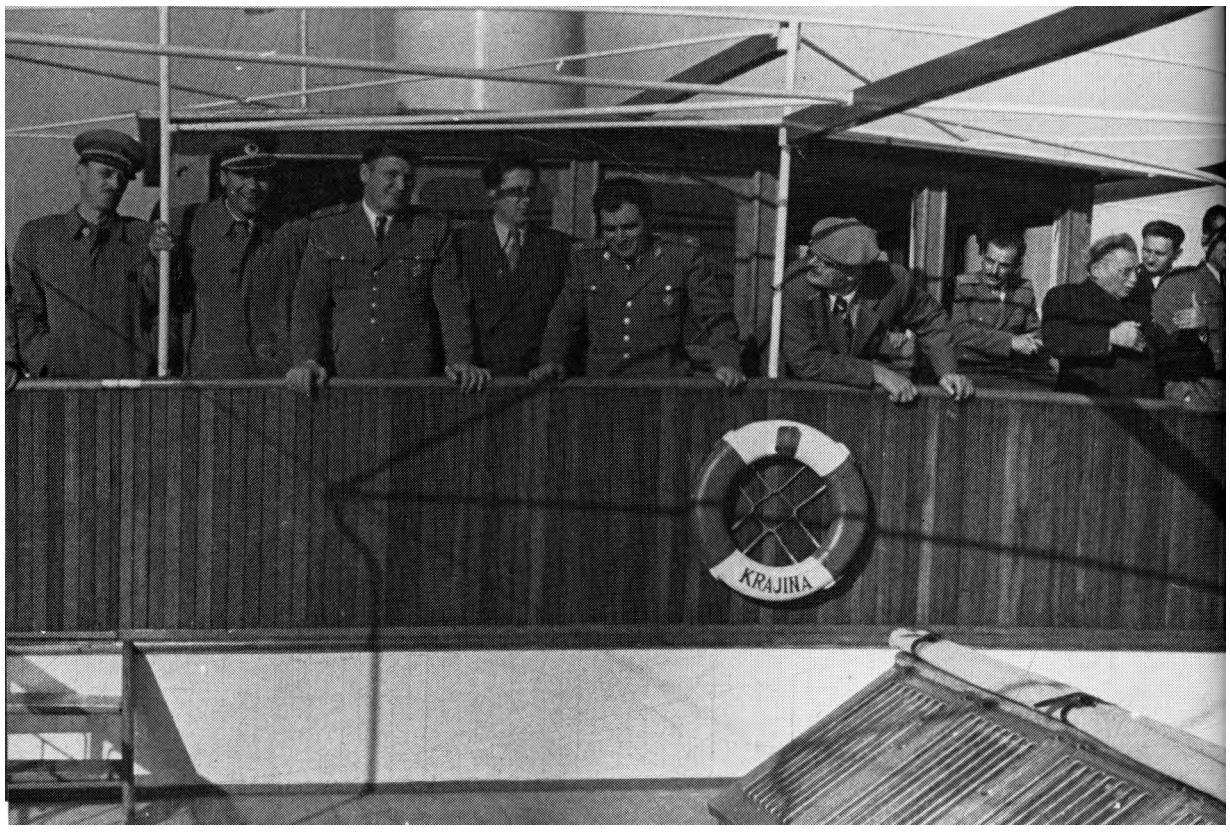

Vojni i državni rukovodioci u vožnji brodom „Krajina".

Prvi dani službe Ljubodraga Đurića u Belom dvoru na Dedinju.

Prvi dani Ljubodraga Đurića sa Josipom Brozom Titom u Belom dvoru 1945. godine.

Deca ispred Belog dvora — prvi sleva Vladimir Đurić, sin Ljubodraga Đurića, treći sleva Aleksandar Mišo Broz, sin Josipa Broza Tita.

Ljubodrag Đurić, u Titovo ime, kumuje u jednom selu kod Kosjerića.

Ljubodrag Đurić na terenu.

Sednica Okružnog narodnooslobodilaikog odbora u Užicu.

Aleksandar Ranković, Josip Broz Tito i Slobodan Penezić Krcun.

Delegacija Saveza rezervnih vojnih starešina kod Josipa Broza Tita u Belom dvoru. Prvi sleva je Ljubodrag Đurić.

Boris Kidrič, Ljubodrag Đurić, Jovan Kapičić i Rade Hamović u lovu.

Rukovodioci na čelu sa Titom u lovu.

Ankara, početkom 1949. godine, zdesna nalevo: Josip Kopinič, šef Trgovinskog predstavništva FNRJ u Turskoj, Selim Numič, politički savetnik Ambasade FNRJ u Ankari i dotadašnji otpravnik poslova i potpukovnik Vido Šoškić, jugoslovenski vojni izaslanik u Turskoj prolaze pored počasne jedinice turske armije prilikom ceremonije predaje akreditiva novog jugoslovenskog ambasadora Ljube Radovanovića predsedniku Republike Turske Ismetu bieniju.

UŽičani, preživeli borci 2. proleterske brigade, posle rata sa Slobodanom Penezićem i Ljubodragom Đurićem.

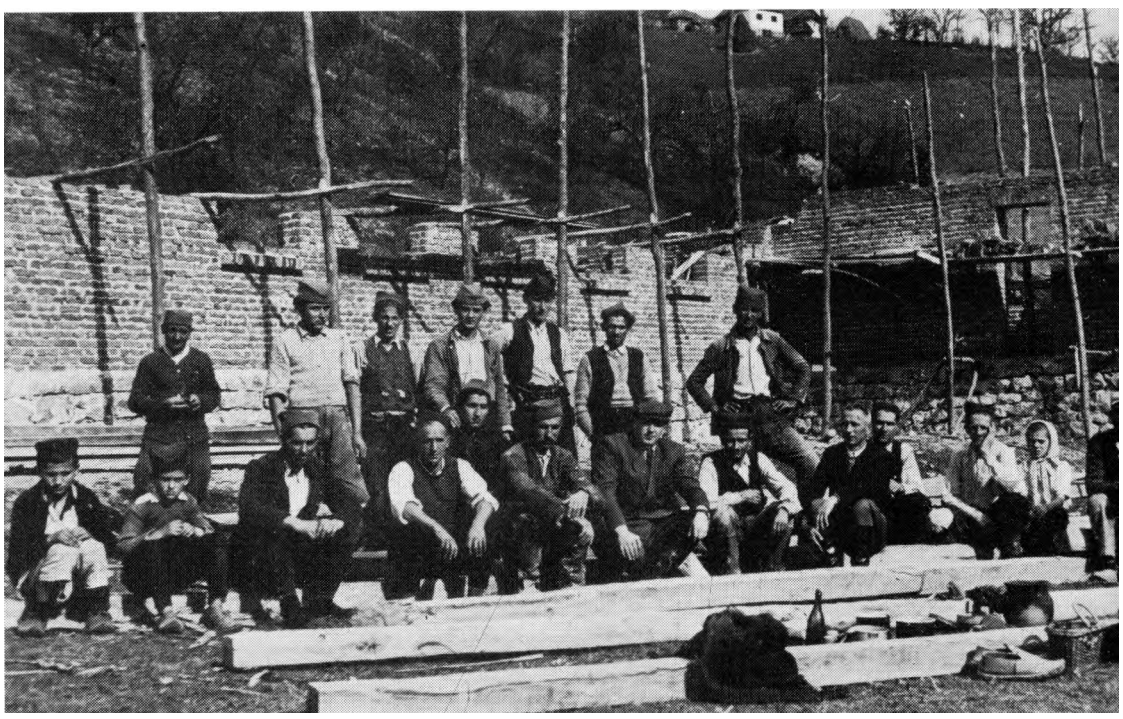

Ljubodrag Đurić kao narodni poslanik obilazi radnu zadrugu ,,Stevan Čolović" u selu Radobuđe kod Arilja 1949. godine.

Slobodan Penezić i Ljubodrag Đurić

Sa zasedanja Antifašističkog fronta žena u Beogradu, sleva nadesno: Svetozar Vukmanović Tempo, Mitar Bakić, Rodoljub Čolaković, Sreten Žujović, Blagoje Nešković i Ljubodrag Đurić.

U Uzicu 1951. godine — Ljubodrag Đurić govori, levo od njega sedi Slobodan Penezić, Vladimir Dedijer i Mitra Mitrović.

Posleratna sahrana poginulih članova OK KPJ za užički okrug Dobrila Šetrovića, Želimira Đurića i Alekse Dejovića.

Posle otkrivanja spomen-ploče na kući u kojoj je boravio Tito na Zlatiboru (Palisad): Ljubodrag Đurić, Dušan Đurđić, Brana Jevremović, Vitomir Čvorović, prota Milan Smiljanić i drugi.

Milovan Đilas sa Ivanom Gošnjakom, Aleksandrom Rankovićem, Borisom Kidričem i Otmarom Kreačićem, neposredno pre III plenuma.

Josip Broz Tito čita uvodni referat na VI kongresu KPJ/SKJ 1952. u Zagrebu.

Edvard Kardelj, Josip Broz Tito i Aleksandar Ranković u pauzi VI kongresa KPJ/SKJ.

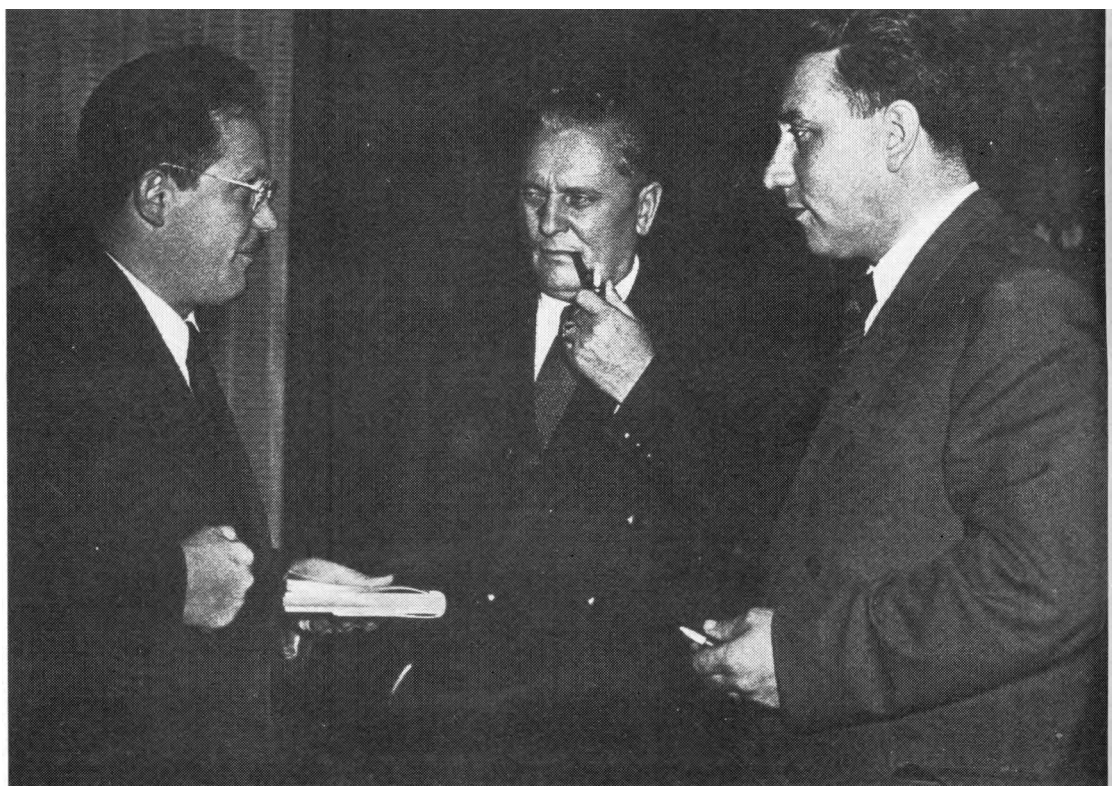

Petar Stambolić za govornicom na VI kongresu KPJ/SKJ.

Josip Broz Tito u pauzi sa grupom razdraganih ddegata VI kongresa KPJ/SKJ.

Aleksandar Ranković i Vladimir Bakarić u pauzi rada VI kongresa.

Delegati VI kongresa KPJ/SKJ glasaju za jedan od kongresnih dokumenata.

XII

37. O BORAVKU U SRBIJI

(Od 20. marta do 16. maja 1944)

»Rezimirajući rezultate našeg boravka u Srbiji, došao sam do sledećih konstatacija:

1. Mi smo u Srbiju ušli vojnički nespremni (bez eksploziva, bez dovoljno municije i bez gumenih čamaca za forsiranje reka).

2. Posle neuspelog pokušaja prelaska Ibra, da bismo uspešno dejstvovali u Srbiji, neophodno je bilo potražiti još snaga koje bi dejstvovale na raznim sektorima i razvlačile neprijatelja. Potrebna je bila jedna grupa u zapadnoj Srbiji, jedna u Šumadiji, jedna na Goliji, a jedna u Toplici — istočna Srbija. Skupnim dejstvom obe divizije navlačili smo neprijatelja da koncentriše svoje snage na jednoj prostoriji. Tako je on, dok smo na Goliji očekivali materijal od saveznika, prikupio oko naše grupe preko 10.000 Nemaca, Bugara, nedićevaca i četnika.

3. Četničke bande nisu predstavljale ozbiljniju vojničku snagu za naše jedinice i svuda smo ih razbijali. Razlog leži u omraženosti četnika u Srbiji, čije je ljudstvo mobilisano uz najveći teror i neće da se bori protiv naših jedinica.

4. Nedićevi »dobrovoljci«, pošto su u nekoliko sudara sa našim jedinicama pretrpeli žestoke gubitke, postali su manje ofanzivni.

5. Bugarske jedinice su postale defanzivne i Nemci su ih kasnije upotrebljavali za posedanje pojedinih važnijih položaja. U pokretu se slabo bore, a kad se ukopaju — vrlo dobro.

6. Motorizovane jedinice nemačke divizije »Gros Dojčland« i protivpadobranske jedinice brzo su se prebacivale komunikacijama ne odvajajući se daleko od njih.

7. Vešto manevrišući pored nadmoćnijeg neprijatelja, iako smo bili opterećeni bolnicama, uspevali smo da neprijatelju zadamo žestoke gubitke.

U jednom trenutku zaključili smo da bi divizije trebalo razdvojiti radi lakšeg manevrisanja i razvlačenja neprijateljskih snaga, kao što je, npr., bila ideja da se 2. divizija prebaci u Sumadiju — ali usled dugih diskusija izgubio se povoljan momenat, kao što je bio slučaj kod Bukova.

U komandovanju se ponekad ispoljavala i neodlučnost. Svakako bi bilo bolje da je komanda nad obe divizije bila objedinjena, npr. štabom korpusa. Ovako se često savetovalo i gubilo dragoceno vreme.

8. Narod nas je svuda lepo dočekivao. U nekim mestima, kao kod Užica, i oduševljeno.

9. Četničke bande u Srbiji mnogo su politički izgubile svojom vezom sa okupatorom i terorom nad narodom.

Okupatoru je bilo stalo da Srbiju drži u pokornosti iz više razloga, te je zbog toga ostvario otvorenu saradnju sa četnicima. Četničke bande Draže Mihailovića, kraljevog ministra, prolazile su u nemačkim kamionima kroz Kosjerić, Užice i Požegu i zajedno sa Nemcima operisale protiv naših jedinica. Sva se reakcija u Srbiji udružila. »Novo vreme« i beogradski radio hvale »nacionalne četnike«, a to čine i sami Nemci.

Našim akcijama u Srbiji učinili smo sledeće:

1. Oslabili smo neprijateljske snage koje su preduzele ofanzivu u Sandžaku, Crnoj Gori i istočnoj Bosni i pripremanu ofanzivu u Toplici i Jablanici.

2. Zadali smo žestoke gubitke svim neprijateljima sa kojima smo se borili.

3. Razbili smo četničku i okupatorsku propagandu i laži o našoj vojsci: ta propaganda je ranije imala izvesnog uspeha.

4. Postigli smo značajan vojno-politički uspeh i pored toga što smo se privremeno povukli u Sandžak.

Naš boravak u Srbiji u toku dva meseca pružiće dragocena iskustva Vrhovnom štabu koja će se koristiti prilikom donošenja odluke o predstojećim operacijama u Srbiji.«[127]

U međuvremenu bilo je značajnih usputnih događaja, koje sam zabeležio u *Ratnom dnevniku*.

U selu Čitluku, 26. februara 1944, Krcun i ja smo zatekli u štabu 2. proleterske divizije Mihajla (Blagoja Neškovića). Odmah sam ga prepoznao, jer sam ga prvi put sreo 1940. godine, na partijskom savetovanju za okrug užički, poviše Užica na brdu zvanom Pora. Susret sa Neškovićem bio je prilično hladan, jer su još bile sveže uspomene na pogibiju šumadinaca u Prijepolju; mada je on okrivljavao i sebe zbog, isto tako, teške pogibije Južnomoravaca u istočnoj Bosni.

U tim nesrećnim pogibijama, u VI neprijateljskoj ofanzivi, 1. šumadijske i 1. južnomoravske brigade — nezadovoljstvo i kritike Neškovića bile su upućivane Momi Markoviću, koga je smatrao glavnim krivcem, ne samo za pretrpljene gubitke već i za uzaludan put ovih dve ju brigada od Sumadije i Toplice. Međutim, suštinski krivac nije bio Moma Marković, koji je disciplinovano izvršio Titovo naređenje i krenuo ranije, ne sačekavši 1. južnomoravsku brigadu sa kojom se kretao Nešković. Tako je i do današnjeg dana ostalo nerazjašnjeno zašto je Tito povlačio na tako dug put ove dve brigade sa terena gde su one bile potrebnije u ondašnjoj situaciji. I tako su ove obe brigade upale u razmahanu VI neprijateljsku ofanzivu i pretrpele znatne gubitke.

Tako je, koncem februara 1944, u okolini Foče formirana 3. srpska brigada od preživelih Šumadinaca i Moravaca ove dve brigade.[128] **U štabu ove brigade bili su Radivoje Jovanović Bradonja, komandant, Sava Radojčić Fađa, politkomesar, Nikola Ljubičić, zamenik komandanta i Mirko Miloj ković, zam. politkomesara.**

[127] *Ratni dnevnik,* str. 418, 419. i 420.
[128] *Ratni dnevnik,* str. 339.

»U Rudom, 16. marta, uveče, održan je sastanak štabova 5. krajiške i 2. proleterske divizije sa drugovima Blagojem Neškovićem, Momom Markovićem i Ljubinkom Milošavljević. Na sastanku je razmatran plan za dejstvo ove dve divizije u predstojećem maršu za Srbiju.

Tokom diskusije pojavila su se različita mišljenja o pravcima i jačini pojedinih kolona. Interesantno je da se Blagoje Nešković i Moma Marković ne slažu u gledištima. Nezgodan utisak na sve je ostavilo neslaganje Blagoj a i Mome o prilikama u Srbiji. Sastanak je trajao do 3 časa posle pola noći.«[129]

Još tada sam razmišljao o razbijenom Glavnom štabu za Srbiju i razbijenom Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju. Sve je započeto Titovim pozivanjem članova PK da dođu u Užice, 1941. godine. Tom pogrešnom pozivanju jedino se nije odazvao Blagoje Nešković, koji je ostao u Beogradu, rukovodeći partijskom organizacijom u Srbiji u doba najteže ilegalnosti. Ostali članovi PK nisu se vratili u Srbiju, sve do njenog oslobođenja. Za Momu Markovića članovi PK su pričali da bi i on došao u Užice, ali ga nisu mogli pronaći zbog duboke konspiracije u smederevskom i požarevačkom kraju.

Blagoje Nešković ili Mihajlo, kako smo ga tad zvali, nije se mogao nakajati što je iz Toplice—Jablanice u koju je iz Beograda stigao 1943, poveo najbolju brigadu — nizašta!... Cesto je spominjao junačkog komandanta te brigade Predraga Markovića Alimpija, koji je sa njim znalački vodio tu brigadu sve do Devetaka u istočnoj Bosni. Alimpija je cenio, ne samo kao vrsnog vojnika već i kao odanog i prekaljenog borca naše Partije, koji je junački poginuo u jurišu, na čelu svoje brigade, probijajući nemački obruč u selu Tumarama, opština Lukavac. I za Alimpijevu pogibiju okrivljavao je Momu Markovića. Pa i nama »-Titovim komandantima« znao je da uputi prekore zbog »nesnalaženja« da ga otpratimo do Toplice uz pomoć dve divizije — nasuprot njegovom Alimpiju, koji ga je sa jednom brigadom doveo do Bosne. Ovakvi prigovori, polušaljivi, poluironični, padali su na kraju, ponekad, iscrpljujuće diskusije o biranju najboljeg pravca kretanja i dejstva, pod pritiskom brojnijih neprijateljskih snaga. Njegove i Mome Markovića predioge da se do Sumadije ili Toplice gura forsiranim marševima, bez ikakvih akcija i sukoba sa neprijateljima — štabovi 2. proleterske i 5. krajiške divizije odbacivali su kao nemoguće i nedostojne ovih jedinica.

Napredovanje Crvene armije i zapadnih saveznika nagoveštavalo je još krupnije događaje, pred kojima se našlo razbijeno rukovodstvo Srbije. Vršilac dužnosti komandanta Glavnog štaba za Srbiju, Petar Stambolić, koji je ostao u Toplici, nije uživao poverenje Blagoj a Neškovića zbog svoje nesamostalnosti i neodlučnosti. Tako se najodgovorniji čovek u Srbiji našao u ulozi posmatrača zbog nepromišljenih i naglih odluka drugih.

U SELU GDE SAM BIO UČITELJ

»27. *mart, ponedeljak, Zlatici, Vionica:* U 14 časova stigao sam sa Krcunom u selo Vionicu. Video sam se sa mnogo poznanika. Pod

[1,a] *Isto,* str. 349.

uticajem četničke propagande ljudi su bili preplašeni zbog dolaska naše vojske. Razbijene su četničke bande majora Cvetića. Seljaci nam pričaju da je ovuda prošlo oko 15 do 20 četnika, prenoćilo i pobeglo dalje.

Zakazao sam konferenciju za sutra po podne.

28. mart, utorak, Vionica: **Sastanak štabova obe divizije i brigada održan je u 11 časova u kući gde sam 1939. godine stanovao kao učitelj. Na sastanku se govorilo o predstojećem zadatku forsiranja reke Ibra i maršu ka Toplici.**

Vreme je rđavo, sa jakom vejavicom.

U 14 časova počela je konferencija sa seljacima sela Vionice. Bilo je prisutno oko 70 ljudi. Data je i kratka priredba i podeljene su radio-vesti.

29. mart, sreda, Vionica: **Bio sam kod majke Venijamina Marinkovića. Venijamin je bio profesor Užičke gimnazije, član OK KPJ za okrug užički, poginuo je krajem novembra 1941. godine prilikom povlačenja iz Požege.**

U selo je još odavno stigla vest da je on poginuo, ali Veljova majka u to nije verovaia i smatrala je to četničkom propagandom. Venijaminovom rođaku, našem simpatizeru koga su četnici prebili, Zivoradu Aleksiću, kad joj je saopštio vest o smrti sina, rekla je: »Zar i ti ode u četnike, majku ti tvoju! Komunisti kao moj Veljo ne mogu se uništiti.« Znajući za sve to, nisam joj govorio o njegovoj pogibiji i ona je ostala u nadi da joj je sin još živ.

Majka Venijamina Marinkovića je bila jedna od retkih žena u ovim krajevima. Iako joj je sin bio jedinac, potpuno je shvatila još pre rata potrebu ilegalne borbe koju je vodila naša Partija. Ponešto je čitala, a preko leta je za vreme godišnjeg raspusta provodila dosta vremena u razgovoru sa Venijaminom. Muža su joj 1942. godine izbatinali četnici i od toga je umro. Dok su ga četnici odvodili, tetka Stanka im je dobacila: »Ostavite njega stara i bolesna, vodite mene, majku vam koljašku. Ja sam rodila komunistu, ja isto mislim kao moj sin.« Jedan od bandita joj je na to odgovorio: »Ti ćeš, stara kujo, da ostaneš sama iza njih i da ih oplakuješ. To će ti biti najveća kazna za tvoj komunistički jezik.«[130]

»Dok smo se kretali na prostoriji oko Ivanjice, 6. aprila, ponovo je formiran Užički partizanski odred. Komandant je Mihajlo Jelić; politkomesar Milorad Dostanić; zamenik politkomesara Dušan Đurđić.

Pokrajinski komitet je odredio jezgro partijskog komiteta za okrug užički, u koji su ušli: Jovan Stamatović, Ljubomir Mijatović, Olga Zivković, Milovan Đokanović i još nekoliko drugova.«[131]

»Vrhovni štab je odredio Pavla Ilića Veljka, pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, i Čila Kovačevića da se sa 2. proleterskom divizijom prebace u Toplicu i dalje za Makedoniju, jer se tada smatralo da je ovaj put najkraći. S njima su se kretali Šteriju Atanasov Viktor i Blagoj Ivanov Kovaljenko, članovi CK BRP(k) koji su iz Moskve pošli za Bugarsku.

[130] *Ratni dnevnik,* str. 357. do 359.
[131] *Ratni dnevnik,* str. 367.

Uz put smo često razgovarali sa ovom dvojicom. Tako smo 23. marta, u selu Rasnici, poduže razgovarali o načinu ratovanja na istočnom frontu sa Viktorom i Kovaljenkom. Ispričali su nam lepe primere dovođenja »živa jezika«.

Poučeni njihovim kazivanjima, naređeno je svim jedinicama za hvatanje »živa jezika«. Naši borci su to rado prihvatili, pa je nastalo i neke vrste takmičenja u tome. Sve zarobljene ili uhvaćene Bugare — predavali smo ovoj dvojici. Negde je bilo i masovnijeg predavanja demoralisanih bugarskih vojnika. Viktor i Kovaljenko su ih saslušavali, a zatim puštali da se vraćaju u svoje jedinice, nadajući se većoj demoralizaciji okupatorskih bugarskih jedinica. Jedan uhvaćeni poručnik bugarske vojske nije smeo da se vrati u svoju jedinicu — iz straha da ga ne streljaju. Ostao je sa Viktorom i Kovaljenkom.

U selu Kušićima, 15. aprila, u 21 čas stigla su 3 Bugarina koji su pobegli iz Užica još 15. februara. Tad su u Užicu bila dva bataljona Bugara, štab divizije i nešto malo Nemaca. Pošto su se nalutali, tragajući za nama, oni su ispričali: da među bugarskim vojnicima ima i neznatan broj komunista. Ova trojica su izgleda članovi Partije. Brat jednog od njih je bio sekretar OK u Bugarskoj. Ova trojica su radosni što su nas pronašli. Ostali su sa Viktorom i Kovaljenkom, te su počeli pisati proglas bugarskim vojnicima.«[132]

NAS LUNE JE POGINUO

»28. *april, petak, Kačer, Vrutci, Stapari, Volujac, Kadinjača:* Juče su se preko komunikacije Užice—Požega, kod Uzića, prebacile 2. proleterska i 3. srpska brigada. Izbacile su iz šina jedan voz sa Nemcima i nedićevcima i pobile oko 40 Nemaca i nešto nedićevaca. Potom je zapaljena cela kompozicija i stanica Uzići.

Zajedno sa svojim gospodarima Nemcima dobio je zasluženu kaznu u ovom vozu i Miljko Marjanović, ljotićevac iz Požege.[1]

U kompoziciji je bilo i oko 40 Užičana omladinaca koje su Nemci poterali na rad u Nemačku. Svi su raspoređeni u bataljone 2. proleterske brigade.

I kad je bilo skoro sve gotovo, Lune je po svom običaju krenuo da pomogne svojim drugovima u likvidiranju zadnje grupe Nemaca, žureći se da što pre vidi svoje voljeno selo. Tom prilikom teško je ranjen. Drugovi su ga doneli u njegovo selo gde je podlegao ranama na rukama roditelja.

Smrt Luneta veliki je gubitak za nas. Slučaj je hteo tako da pogine blizu svoje kuće. Njegova smrt me je mnogo dirnula. Još nikoga nisam tako žalio kao njega. Bio je mlad, sposoban i u svakom pogledu dobar drug.

Lune je bio najomiljeniji drug u brigadi, svojom odvažnošću u borbama, brigom za ljude, druželjubljem, svojom verom u pobedu i mladalačkim oduševljenjem osvajao je ljude i bio ponos boraca 2. proleterske brigade.

[1] *Ratni dnevnik,* str. 343, 355. i 375.

Miodrag Milovanović Lune, rođen je u Dobrodolu 12. februara 1921. godine. Sad se to selo zove Lunovo selo. U Užički partizanski odred stupa kao đak VIII razreda gimnazije 1941. godine. Zbog neobične hrabrosti i umešnosti u rukovođenju vrlo brzo je od borca postao desetar, zatim komandir čete, pa komandant bataljona i najzad, zamenik komandanta 2. proleterske brigade. Neustrašivo se borio i stizao svuda. Vojni kurs na slobodnoj teritoriji u Bosanskoj krajini završio je kao najbolji. Svoje znanje i umešnost prenosio je na ostale svoje drugove. Na Prvom kongresu antifašističke omladine Jugoslavije u Bihaću izabran je, kao jedan od najistaknutijih mlađih boraca, u Zemaljski odbor. 20. maja 1944. godine proglašen je za narodnog heroja.«[138]

[133] *Ratni dnevnik,* str. 389.

XIII

»29. *juni, četvrtak, Kolašin, Berane:* Svi drugovi koji idu za Srbiju veoma su raspoloženi. Ovde se radi o grupi drugova odabranih iz 2. proleterske brigade koji je trebalo da se rasporede kao vojni i politički rukovodioci po jedinicama u Toplici.

Članovi PK KPJ već su bili u Bari ju, na putu za Srbiju. Iz 1. proleterske divizije takođe je otišlo nešto vojnih i političkih rukovodilaca sa Kočom (Popovićem).

Na aerodromu u Beranima rekoše nam da još nema naređenja za ukrcavanje u avion. A, u štabu 2. NOU korpusa u Kolašinu rečeno nam je da je sve urađeno i da nas avion čeka na aerodromu u Beranima. Za vreme dvomesečnih operacija 2. i 5. divizije u Srbiji imali smo loše iskustvo sa savezničkom pomoći, te smo i sada u ovom prvom bližem kontaktu zaključili da je izgleda i ovde »neka sila« umešala svoje prste.

Nekako smo uspeli da Čile Kovačević i ja krenemo ovim avionom u 24 časa za Italiju u Bari, da bismo tamo preko naše misije uredili da se ostali drugovi što pre prebace.

30. juni, petak, Bari (Italija): Mada se prvi put vozim avionom dobro se osećam.

Sa nama su putovala četiri teška ranjenika, među njima mali Miško (Erčević), karikaturista Pjer Križanić i novinar Korać. U Bari stižemo oko 2 časa.

Prihvatilište za ranjenike na aerodromu u Bariju organizovali su Amerikanci. U njemu je dobra organizacija za prihvat ranjenika i dalji transport za bolnicu, *samo nije bilo nikoga od naših ljudi prilikom prijema ranjenika na aerodromu.*

Sa aerodroma smo se odvezli u sedište naše vojne misije, kojom rukovodi Milentije Popović. Sa njim je i njegova drugarica Marga. Prigovorio sam: što niko od naših drugova ne prisustvuje prihvatu ranjenika na aerodromu. Nisam dobio nikakav odgovor.

Odavde smo otišli u vilu »Karbonari«, gde smo zatekli Vuka (Momu Markovića), Ljubinku (Milosavljevič), Canu (Babović), Koču (Popovića) i Miloja (Milojevića).

Krcun* (Slobodan Penezić) *i Mihajlo* (Blagoje Nešković) *su bili na ostrvu Visu kod Vrhovnog štaba.

Po podne smo bili na kupanju. *Prvi put sam plivao umorskoj vodi.* Interesantno je da to čoveka ništa ne uzbuđuje, sem što je voda slana i lakše se pliva nego u rečnoj vodi.

Naši ljudilepo žive. Ne oskudeva se ni u čemu. Sećam se života naših jedinica u Sandžaku.

i

1—3. juli, Bari (Italija): **Susreo sam mnogo poznatih drugova.**

U Grumi se nalazi naš veliki logor, gde su smešteni i naši tenkisti. Oni su izvežbani i čekaju da se prebace u zemlju. Tenkovi su dobrog kvaliteta.

4. juli, Bari (Italija): **Svima nama koji smo bili određeni za Srbiju, u Bariju je iz dana u dan postajalo sve dosadnije. Želeli smo da se što pre prebacimo u Toplicu. Tako je došlo, na moj predlog, posle jednog sastanka, da Milorad Konstantinović, Zdravko Oljača, jedan radio-telegrafista, još jedan drug i ja pođemo u izviđački let sa posadom jednog ruskog aviona, radi osmatranja terena oko planine Rađana, kod sela Kosančića, gde se nekad nalazio privremeni aerodrom bivše jugoslovenske vojske. Osmatranjem je trebalo utvrditi mogućnosti za skakanje padobranom ili spuštanje aviona na nekadašnji aerodrom.**

Noćas sam, sa pomenutim drugovima, leteo ruskim avionom u izviđanje terena do Jastrepca i Radan-planine. Vreme je bilo vedro i sa mesečinom. Leteli smo na visini od preko 2.000 metara.

5. juli, Bari (Italija): **U okolini Barija primećuju se koncentracije savezničkih snaga. Vojske sastavljene od pripadnika raznih nacija ima mnogo. Interesantni su crnci.**

6. juli, Bari (Italija): **Odlazak za zemlju ide vrlo teško.**

Sinoć smo održali sastanak, na kome su Mihajlo (Blagoje Nešković) i Tempo (Svetozar Vukmanović) izložili situaciju u Srbiji.

Pored PK KPJ za Srbiju, koji je dopunjen, Vrhovni štab je imenovao na mesto dotadašnjeg novi Glavni štab za Srbiju: Koča Popović, komandant; Rudolf Primorac, načelnik štaba; Ljubodrag Đurić, zamenik komandanta i Moma Marković, v.d. političkog komesara. Kasnije je štab postepeno dopunjavan ostalim članovima.

Radio-stanica kojom je raspolagao dotadašnji komandant Glavnog štaba za Srbiju Petar Stambolić bila je neispravna. Stizale su nejasne depeše u pogledu mogućnosti spuštanja savezničkih aviona. Zato je na ovom sastanku formirana ekipa u sastavu: Milorad Konstantinović Neša, Zdravko Oljača, Ante Runić, Lazar Bajčetić, Dobrivoje Mihailovič i ja, kao rukovodilac ekipe. Sa sobom smo poneli šifru za radio-stanicu, novu radio-stanicu i znake raspoznavanja za aerodrom. Zadatak nam je bio: *da se uspešno spustimo padobranima na Radan-planinu* i *da pripremimo privremeni aerodrom* kod sela Kosančića *za sletanje transportnih aviona;* da se aerodrom obezbedi i da javimo tačno vreme za sletanje aviona.«[131]

Neizvesnost odlaska za zemlju pojačavale su nesnosne vrućine i rojevi komaraca, koji su nemilosrdno navaljivali na nas. U takvoj situaciji, Krcun me je ukratko obavestio o njegovom i Blaškovom razgovoru na Visu, sa Titom i Markom. Blaško (Blagoje Nešković) je izneo svoje mišljenje o uzaludnom pokretu dve brigade iz Srbije, koje su uvaljene u VI neprijateljsku ofanzivu, umesto da se šalju nove jedinice u Srbiju. Tito i Marko su priznali pogrešnost toga poteza, koji će se ispraviti u sledećem, nastupajućem, periodu — novim odlukama Vrhovnog štaba.

[134] *Ratni dnevnik,* str. 435, 436. i 437.

Krcun im je izneo svoje mišljenje i viđenje poraza kod Prijepolja u kome se štab 2. korpusa potpuno isključio iz odgovornosti, svaljujući svu krivicu na štab 2. divizije i na štab 2. proleterske brigade. Protestovao je protiv smenjivanja našeg štaba divizije, pre nego što je počela sa radom komisija koja je trebalo da utvrdi stepen odgovornosti svih štabova. Smatrao je da su Vrhovni štab obmanuii Peko (Dapčević) i Mitar (Bakić) o pravim uzrocima ove pogibije, te je Tita i Marka zamolio da pročitaju pismeni izveštaj nesretno sastavljene komisije, ako im taj izveštaj nekad bude stigao, u šta je Krcun sumnjao. Putem kratkih radio-depeša između Peka i Mitra, i Vrhovnog štaba — ne mogu se tako naprečac rešavati krupna pitanja, koja su imala više štete nego koristi

— rekao im je Krcun. Pa je još dodao da je on pomišljao na protestno samoubistvo, kao što je to učinio Milinko Kušić; a da sam ja jedno vreme išao sa bombašima u juriše, ne bih li tako poginuo. Kad je to primetio — odredili su mi pratnju da me čuva od takvih »izleta«.

Tito i Marko su odgovorili Krcunu da su iznenađeni postupkom Peka i Mitra; da je deo istine o Prijepolju procurio u Vrhovni štab još ranije — te da oni ispravljaju i ovu svoju grešku s novim postavljenjima u Srbiji. Krcun je dobio zadatak organizovanja Odeljenja zaštite naroda (OZNA) ne samo pri Glavnom štabu za Srbiju već i za čitavu teritoriju Srbije.

Pre nego što je sastavljena grupa naših »padobranaca«, zatražio sam da se pronađe oficir ili podoficir biv. Jugoslovenske vojske koji je služio u avijaciji. Tako je pronađen avijatičar-kapetan Lazar Bajčetić, koji će nam pomoći u organizovanju aerodroma u Kosančiću. Ponadali smo se da će nas on obučiti kako se skače padobranom, ah smo se prevarili, Lazar je leteo avionom u bivšoj Jugoslaviji, ali nijednom nije skakao padobranom — niti nas je mogao instruirati. Na njegov račun i na račun stare Jugoslavije pljuštali su vicevi.

Neko se prisetio da je Vladimir Velebit skakao padobranom u Lici. Tako je 6. jula, uveče došao Velebit i ukratko nas upoznao kako se skače padobranom iz aviona. Njegova instrukcija je bila u sledećem: da ništa ne brinemo; da je sve dobro predviđeno, da se u avionu nalazi jedna šipka za koju se zakači konopčić, koji će se snurati i otvoriti ručicu padobrana kad promaknemo ispod aviona, na patosu aviona nalazi se šaht sa širokim levkom kroz koji se treba sunovratiti u provaliju. To je sve, i dodao je: samo vodite računa da vas Englezi ne izbace četnicima

— ne skačite ako nisu naši znaci. Inače, kad se padobran otvori — onda sedite lepo kao u fotelji, jer su vas gurtne stegle sa svih strana. Kad se približite zemlji, sakupite noge da ne biste skršili jajca, i dočekajte se na prste.[135]

»7. *juli, Bari (Italija):* Sinoć je trebalo da krene naša ekipa, ali je odlazak odložen zbog neizvesne situacije u Toplici. Dosadno nam je i svi želimo što pre da pođemo u Srbiju.

***8. juli, Bari (Italija):* Najzad je stigla povoljna depeša od Petra, a i Englezi su javili da nas šest možemo leteti večeras.**

[m] *Ratni dnevnik,* str. 438.

Krenuli smo iz Brindizija u 22 časa. Koča (Popović) i Mihajlo (Blagoje Nešković) su nas ispratili. Petar je ponovio depešu i javio da nas očekuju i da možemo skakati.

Na aerodrom smo stigli sa »zakašnjenjem«. Prvi avion je odleteo.

Druga providna smicalica dogodila nam se ove večeri. Englezi su nam priredili večeru u nekoj njihovoj bazi blizu aerodroma. U prvi mah, smatrali smo da tu nema ništa neobično, čak smo bili dirnuti njihovom »pažnjom«. Međutim, preterana ljubaznost, zatim navaljivanje da se pije i preterano dugačka večera, govorili su da se i ovog puta uplela neka »politika«. Sto smo pretpostavljali — to se i dogodilo. Kad smo, na naš zahtev, došli na aerodrom, komandant aerodroma nam je saopštio da je naš avion odleteo, i da se ove noći ne može le teti. Jasno nam je bilo da Englezi iz nekih razloga žele da odugovlače prebacivanje Glavnog štaba za Srbiju. Preko prijateljske veze našeg prevodioca, otišli smo u magacin aerodroma, uzeli padobrane i stavili ih na sebe. Uzeli smo i radio-stanicu i izašli na pistu. Pozvali smo komandanta aerodroma i energično zahtevali drugi avion. Rekli smo mu da se sa piste nećemo pomaći dok ne dođu predstavnici naše misije i njihovi oficiri iz Bari ja, da vide kako se na delu sprovode savezničke obaveze. Posle izvesnog vremena, dobili smo bombarder tipa »Halifaks« kojim smo poleteli.

9. juli, Ivanje i Dobre Vode na padini Radan-planine, Kosančić: **Sva šestorica smo već u jedan čas bili u Srbiji, na jednom proplanku između Ivanja, Dobre Vode i Borovika na Radan-planini.**

Svi smo se dobro spustili.

Pored drugova koji su ložili vatre, sačekao nas je dotadašnji komandant Glavnog štaba za Srbiju Petar Stambolić.

Bugarske su jedinice od Lebana prešle preko ove teritorije. Popalili su i opljačkali veliki broj kuća. Sada produžuju ofanzivu na Jastrebac, zajedno sa četničkim bandama koje su došle iz zapadne Srbije i Sumadije.

U toku dana smo stigli do aerodroma Kosančić.

Međutim, Nemci uznemireni letovima aviona u toku proteklih noći, izašli su tenkovima i motorizovanom pešadijom na aerodrom Kosančić, te se danas nije moglo javiti za dolazak aviona.

Prvi utisci su dobri i sa dobrim izgledima za razvoj borbe.

Narod nas rado dočekuje i raspituju se za borce 3. srpske brigade.

Neprijatelj je pred veče napustio aerodrom Kosančić.

Opet se javljaju neke smetnje između naše i Kočine stanice.

10. juli, Kosančić: **Jutros smo uspeli da uhvatimo vezu sa Kočinom stanicom u Bariju, i da im javimo da su izvršene pripreme za njihov doček.**

Koča odgovara da će stići noćas.

Opet Englezi pokušavaju da ometu dolazak Kočin i ostalih. Major Heniker, dosadašnji šef Engleske vojne misije u Toplici, veli da su mu javili iz Barija da drugovi noćas neće doleteti.

Naravno da ovog majora nismo poslušali. Aerodrom smo spremili, i avioni su u 24 časa stigli.

U prvom, ruskom avionu doleteli su Koča, Mihajlo i Tempo sa ostalim članovima PK i Glavnog štaba. Sa njima je i vojna misija SSSR-a sa generalom Gorškovom. U drugom, egleskom avionu su ostali drugovi.

Na aerodrom je došlo mnogo naroda. Gledaju avione. Svi se raduju. Četrdeset dva ranjenika su odnesena za Italiju. Nekoliko pionira se prošvercovalo među padobranima koji su vraćeni u Italiju. Naređeno je da dođu 20 kola, a došlo je oko 100.«

NOVI GLAVNI STAB ZA SRBIJU PRIMIO JE DUŽNOST

»11. juli, Vujanovo, Dobra Voda (Radan): **Sa aerodroma su svi prispeli drugovi produžili za s. Vujanovo, gde su se odmorili.**

U 16 časova Glavni štab je stigao u Dobre Vode, na padinama Radan-planine.

Do uveče smo primili dužnost od dotadašnjeg Glavnog štaba za Srbiju.

Stanje snaga NOV i PO u Srbiji bilo je sledeće: 21. divizija 4, 5. i 6. brigada) na desnoj obali reke Toplice; komandant Miloje Milojević, politkomesar Rista Antunović, načelnik štaba Jovan Đurić;

22. divizija (8, 10. i 12. brigada) u pokretu iz Jablanice za Babičku goru na desnoj obali Južne Morave, severoistočno od Leskovca; komandant Zivojin Nikolić Brka, politkomesar Vasilije Smajević, načelnik štaba Stojadin Soldatović;

23. divizija u istočnoj Srbiji, rejon Ozren-planine;

24. divizija (13, 15. i 17. brigada) dolina Puste reke i oko Kuršumlije; komandant Ratko Sofijanić, politkomesar Srboljub Josipović, načelnik štaba Vojislav Ristić;

25. divizija (16, 17. i 19. brigada) na Jastrepcu; komandant Radivoje Jovanović Bradonja, politkomesar Radoš Jovanović Selja, načelnik štaba Dragoslav Petrović Gorski;

Kosmajski PO u rejonu Kosmaja;

Niški PO u rejonu Ozren-planine u istočnoj Srbiji;

Vranjski PO u rejonu Vranja; i

Užički PO u rejonu Užica.

Sve dotadašnje članove Glavnog štaba za Srbiju i PK KPJ za Srbiju očekivali su veliki organizacioni i partijsko-politički zadaci. Trebalo je pripremiti veliki broj kadrova za razne krajeve u predvečerje oslobođenja Srbije, pripremiti zasedanje AVNO Srbije, itd. ***Zato mi je u jednom trenutku, posle prijema dužnosti, intimna ispovest Petra Stambolića zvučala neuobičajeno.*** **On mi je tad rekao:**

»Sad sam ja niko i ništa — vi ste sad vlast!«[136]«

U čudu sam ga pogledao, a zatim započeo da ga urazumevam. Govorio sam mu kako je on član Pokrajinskog komiteta, te da je ta funkcija veća od Kočine, a pogotovu od moje, jer je Partija organizator svega ovoga, itd. Međutim, tu njegovu opasku nikad nisam zaboravio — i ona

[154] *Ratni dnevnik,* str. 438, 439. i 440.

me **je opominjala da budnije pratim zbivanja i držanja pojedinaca. A što se tiče Petra Stambolića, on se te njegove intimne ispovesti držao od tih dana do savremenih zbivanja. Glavna mu je preokupacija bila vlast i položaji za koje se grčevito borio ne birajući sredstva.**

»*12—14. juli, Dobra Voda (Radan):* Glas o našem dolasku brzo se pročuo kroz sva sela. Tako je i neprijatelj u Leskovcu i ostalim mestima saznao da smo mi stigli.

Jednu staricu, koja je išla za Leskovac, pitali su svi redom ko je došao, gde su, zar su se zaista avioni spuštali u Kosančiću, da nije Tito došao itd. Njen je sin zarobljen i sproveden u Leskovac. Išla je da ga vidi. Tamo su joj pretili da će joj sina streljati. Stara je odgovarala da partizani sve beleže, pa neka ga streljaju.

Narod ovog kraja je sav za borbu. Pozadina je organizovana, ali svuda se oseća nedostatak kadrova, kako u vojsci tako i u pozadini. Postoje dobri uslovi za formiranje novih jedinica.

Obišao sam dva štaba divizije i upoznao se sa stanjem u jedinicama. Bio sam i u jednoj komandi područja. Svuda bi trebalo bolje organizovati rad. Na sve strane ima dosta posla.

Uputili smo drugove koji su sa nama došli u štabove divizija i brigada.

Preduzeli smo organizovanje intendantura, saniteta, obaveštajne službe. Sve je bilo slabo organizovano, a ponegde i potpuno neorganizovano.

Predali smo poveći spisak potreba Ruskoj misiji, a takođe i Engleskoj.«

»16. *i 17. juli, Dobra Voda (Radan), Kosančić:* Juče, 16. o.m. Tempo (Svetozar Vukmanović) i Veljko (Pavle Ilić) su produžili za Makedoniju. Tempo je otišao za Makedoniju u svojstvu delegata Vrhovnog štaba a Veljko je određen za načelnika Glavnog štaba za Makedoniju.

Preko naših jedinica, za Bugarsku su otišli Šteriju Atanasov Viktor i Blagoj Ivanov Kovaljenko, koji su takođe prispeli avionom sa našim drugovima. Noćas su 4 engleska aviona došla na Kosančić. Otpremljeno je oko 70 teških ranjenika na lečenje u Italiju.

Naredili smo 25. diviziji da u toku noći 17/18. krene prema Kuršumliji radi sadejstva sa 21. divizijom.

***18. juli, Dobra Voda (Radan):* 25. divizija je stigla do s. Šatre i prihvatila 21. diviziju, koja je odstupala.**

Obe divizije se povlače na prostoriju Mehana—Arbanaška—Radan.

***19—24. juli, od Rađana do Oruglice:* 24. divizija drži front na linij i Boguj evac—Magaš—Buj anovo—Bučumet.**

Od pravca Žitorađe dolaze Bugari na Duboko i dalje ka Slamniku. Druga bugarska kolona kreće se preko Gornjeg kamena, a treća na Rgaje. Nedićeve bande stigle su u Bojnik.

Četničke bande iz centralne Srbije uzimaju desno krilo fronta. Sa njima je, u Račićevom štabu, 10 Nemaca sa nemačkim majorom i radio-stanicom za koordiniranje operacija.

Ofanziva na naše snage u Toplici i Jablanici je u punom jeku. Učestvuju: četnici, nedićevci, Nemci, Bugari, a kasnije su im pomagali i Siptari.

Bugarska artiljerija brzom paljbom tuče položaje Rađana.

Ovde su četnički zlikovci na čelu sa Dražom: Račić (komandant grupe korpusa), kapetan Voja Tufegdžić (komandant Cerskog korpusa), kapetan Neško Nedić (komandant Valjevskog korpusa), major Dušan Smiljanić (komandant Užičkog korpusa), Kalabić (komandant Kraljeve garde), Keserović, pukovnik Dušan Marković (komandant Velikomoravske grupe korpusa), pukovnik Rajović (komandant Čačanskog korpusa). Sve ove bande su se uglavnom kretale od Kosjerića, gde su bile zajedno sa Nemcima kod Požege. Prvobitna nam era im je bila da nastupaju u pravcu Sandžaka i Crne Gore, ali kad se 21. divizija pojavila kod Brusa, krenuli su ovamo.

21. divizija im je nanela velike gubitke na Crnoj čuki (k. 1053).

Posle gubitka Sokolovog visa i Rađana sve naše jedinice su se povukle na desnu obalu Jablanice.

Glavni štab je naredio da se izvrši dekoncentracija naših snaga, ali su jedinice išle za nama istim putem.

25. *juli, Oruglica:* U selima na severnim padinama Kukavice pojavili su se Nemci i nedićevci, a neka su pojačanja sa tenkovima stigla u Lebane.

Naše jedinice ne dostavljaju izveštaje o neprijatelju.

Neprijatelj je krenuo od Lebana preko Perišića i preko Birija.

U takvoj situaciji, kad su nam sve jedinice bile na okupu, rešili smo se na prelazak tzv. arnautske granice.

Glavni štab se nalazio u Oruglici kod crkve.«[1]®[7]

Sa Glavnim štabom za Srbiju bili su članovi Pokrajinskog komiteta, obe savezničke misije, pozadinski radnici i mnoštvo naroda, koji je pristizao uz naše jedinice, sklanjajući se ispred svih udruženih neprijatelja. *Tu se našlo i nekoliko članova Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju,* koji su pristigli na savetovanje u Pokrajinski komitet Srbije.

Ovi drugovi sa Kosmeta pojavili su se sa predlogom da sve naše jedinice pređu tzv. Arnautsku granicu, i krenu u pravcu Lipljana, gde postoje mnogi naši simpatizeri i gde će nas šiptarski narod dobro dočekati. Posle izvesnog kolebanja, i Blagoje Nešković Mihajlo se složio s njihovim predlogom.

Međutim, Koča i mi ostali u Glavnom štabu smo se dvoumili znajući za neke podatke o stanju na Kosmetu. Ali, zbog ispoljenog pritiska sa svih strana — kod Koče je prevagnuo predlog Neškovića i Kosmetlija; a i zbog grupisanja naših jedinica na veoma maloj prostoriji. A evo kako sam ja to onda zapisao u svom *Ratnom dnevniku:*

***»26. juli, Velja Glava:* U toku noći, sa svim jedinicama 21, 24. i 25. divizije prešli smo granicu na sektoru Velja Glava—Crni kamen.**

Čitav dan je vođena borba sa profašističkim šiptarskim formacijama koje su raspolagale artiljerijom i bacačima.

Pred veče im je od Lipljana stiglo pojačanje sa tenkovima.

Naše jedinice nisu odlučno nastupale, *a oni su se vešto borili.«*[138]

PROTIVUDARI NAŠIH JEDINICA

Tokom noći 26/27. jula, jedinice smo povratili na prostoriju Livovica—Oruglica—Milovo.

Većini rukovodećih kadrova ovih naših jedinica nije se sviđao odabrani pravac uzmicanja ispred udruženih neprijatelja. Mnogi su pretpostavljali žestok otpor Siptara. Sto se i potvrdilo. A te, kako smo ih nazvali, profašističke formacije Siptara borile su se znalački, kao najuvežbanija vojska. Sa divljenjem i čuđenjem smo posmatrali kako se zna-

[187] *Ratni dnevnik,* str. 440 do 443.
[1S8] *Ratni dnevnik,* str. 444.

lački prebacuju u podilaženju našim jedinicama. Od prvih sukoba počeli su da pristižu ranjenici, mahom ranjeni puščanim metkom. Njihova artiljerija i bacači tukli su prilično neprecizno, ali šiptarski str elei iz pušaka skoro nisu imali promašaja. Naruku im je išao go teren i neuvežbanost naših boraca, koji su bitke rešavali mahom jurišima. U to smo se uverili ličnim osmatranjem u toku ovog teškog dana koji nam je doneo veliki broj ranjenika.

Posle ovog neuspelog dana, pojavila se tendencija da se nastupa preko Kukavice i Južne Morave. Rešili smo da se ne prebacujemo preko Morave, samo smo 25. diviziji izdali naređenje da ide preko tzv. bugarske granice na sektor Vranja i dalje da dejstvuje prema situaciji.

Svim jedinicama naredili smo opšti napad na neprijatelje. Koča je odlučio da ja sa 21. divizijom pođem ka Rađanu.

Do 4. avgusta sve naše jedinice vode borbe sa nedićevcima, četnicima, Bugarima i Nemcima. Stigli smo na Radan i Pustu Reku, koji su čisti od neprijatelja. Narod nas je svuda lepo dočekivao. Priča o teroru četničkih bandi.

Druga proleterska i 5. krajiška divizija su oko Novog Pazara. Njihova pojava na tom pravcu omogućila nam je da malo predahnemo. A 6. avgusta Tito naređuje da sve snage orijentišemo u pomoć Pekovoj operativnoj grupi (2. i 5. divizija). Svim jedinicama je ponovljeno naređenje da vrše napade na komunikacije i na neprijateljske garnizone. Međutim, Pekova grupa je uz neznatne borbe sa pojedinim nemačkim manevarskim grupama prešla ibarsku komunikaciju i produžila za Kopaonik.

Tokom noći 9. avgusta dolazilo je više ruskih aviona. Izbačeni materijal se traži. Četnici su povukli svoje snage ka Kopaoniku, gđe su sačekale 2. i 5. diviziju. Ove dve naše divizije oslobodile su Brus i Aleksandrovac. Tako je 11. avgusta u Pustu Reku stiglo 40 Krajišnika sa obaveštajnim oficirom 1. krajiške brigade Dušanom Karanom. Po Karanu sam poslao Peku opširniji izveštaj o situaciji.

Protivudarima svih naših jedinica i pristizanjem 2. i 5. divizije slobodna teritorija se i povećala. Ponovo se normalizovao život na njoj. Proradile su sve komande područja. Stigao je i izveštaj iz istočne Srbije, gde je situacija takođe dobra. Iz zaplenjene četničke arhive vidi se trulost četničkih jedinica i narodno raspoloženje. Neophodno je i tamo uputiti bar jednu diviziju. Zato sam, 12. avgusta 1944. Koči uputio opširan izveštaj o situaciji, sa nizom predloga, jer je Koča sa Pokrajinskim komitetom ostao na Oruglici.[139]

[1S]* *Ratni dnevnik,* str. od 444. do 452.

XIV

40. NA VIS U VRHOVNI ŠTAB

Napokon je i Koča sišao sa Oruglice, te smo dobro prodiskutovali novostvorenu situaciju, i uputili neke predloge Vrhovnom štabu tražeći njihovu saglasnost.

Uskoro stiže radio-depeša Koči od Tita da šalje avion po mene i da tim avionom odmah dođem na Vis.

Tako se ja 19. avgusta nađoh na ostrvu Visu. Sa aerodroma me odvedoše kod Tita. Tamo zatekoh Marka (A. Rankovića), Bevca (Kardelja), Đida (Đilasa), Milutina (Ivana Milutinovića), i još jednog koji mi je izgledao najmlađi, a prilikom rukovanja reče — Bakarić. Sve ostale drugove sam poznavao još od 1941. godine, a ovaj novajlija izazva moje interesovanje svojim držanjem i nekako čudnim, blagim pogledom očiju.

Tito mi je odmah rekao zbog čega me je pozvao na Vis. To je bilo uglavnom sledeće:

Nova kraljevska vlada je obrazovana 7. jula, od ličnosti koje se nisu pokazale kao protivnici narodnooslobodilačke borbe, a osnovna dužnost joj je bila da organizuje savezničku pomoć za Narodnooslobodilačku vojsku i stanovništvo, i da uskladi rad predstavništava u inostranstvu i u savezničkim telima i misijama za potrebe oslobodilačke borbe i razrušene zemlje.

Vlada se obavezala da prizna AVNOJ i NOVJ i da osudi sve snage koje su sarađivale sa okupatorima.

Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije, na čelu sa Titom, pristao je da se o obliku državnog uređenja odluči posle oslobođenja čitave Jugoslavije.

Delegacija nove kraljevske vlade, sa predsednikom Šubašićem, nalazi se sad na Visu, i vodi razgovore sa Titom i delegacijom našeg Nacionalnog komiteta. Ali jedan broj tih ministara misli da treba da se obrazuje jedinstvena vlada pre nego što Narodnooslobodilačka vojska oslobodi Srbiju. Naime, neki od tih ministara misle da je Srbija uz Dražu Mihailovića, odnosno četnički orij entisana.

— Tvoja uloga je u ovim razgovorima — produžio je Tito — da ove ministre upoznaš sa razvitkom narodnooslobodilačke borbe u Srbiji od 1941. godine do ovih dana. Ja sam im to obećao i predstavio sam te kod njih. Oni znaju da si iz Srbije i tvoju sadašnju funkciju, i očekuju te sutra na tom razgovoru sa njima. Ako ih svojim izlaganjem pokolebaš u njihovim pretpostavkama, ili, još bolje, ako ih razuvjeriš u njihovim zabludama — olakšaćeš meni i ostalim drugovima u budućim pregovorima sa njima, da uzalud ne trošimo vrijeme.

Zamolio sam Tita da mi se pribave geografske karte većih dimenzija Srbije i Vojvodine, pošto pri sebi imam sekcije 1 : 100.000, koje nisu pregledne za ove ministre — a za ostalo da se ništa ne brine. Moje zna-

nje o borbama u Srbiji dopunili su drugovi Blagoje Nešković, o Beogradu, Sumadiji, Sremu, južnoj i istočnoj Srbiji, Moma Marković o Šumadiji i istočnoj Srbiji, Kadivoje Jovanović Bradonja o Sumadiji, Svetozar Vukmanovič Tempo o Makedoniji, Grčkoj i Albaniji. Svemu ovome treba dodati zaplenjena neprijateljska dokumenta i arhive, kao i kuknjavu nedićevske propagande u Srbiji, iz kojih smo doznavali o sudbinama pojedinih komandanata i politkomesara odreda, poginulih u okršajima sa domaćim izdajnicima.

Pri kraju razgovora, Tito me je obavestio da se u Italiji susreo sa savezničkim komandantom za Sredozemlje, feldmaršalom Aleksanderom. i komandantom trupa u Italiji maršalom Eliotom, a da se 12. avgusta sastao u Napulju sa predsednikom britanske vlade Čerčilom.

— Eto, Đurić, dok ste vi tamo, u Toplici i Jablanici, vodili žestoke borbe sa udruženim neprijateljem, ni mi nismo spavali. Ja i drugovi iz Nacionalnog komiteta vodili smo, takođe, žestoku borbu na diplomatskom polju! Situacija se iz dana u dan mijenja, i ide u prilog naše borbe — biće uskoro još krupnih događaja.

Pošto je Koča redovno preko radio-veze upoznavao Vrhovni štab sa situacijom kod nas, ja sam ukratko izložio najhitnije događaje, potcrtavajući našu pogrešnu odluku o prelasku tzv. Arnautske granice, na koju su nas natociljali drugovi iz Oblasnog komiteta za Kosmet. Tito se interesovao za držanje bugarskih jedinica, i kako su se snalazili Viktor Steriju Atanasov i Kovaljenko, dok su se kretali sa našim jedinicama, kao i kad su otišli za Bugarsku.

Još sam izneo naš predlog da što pre treba poslati još neku diviziju u istočnu Srbiju, gde se situacija povoljno razvija — a i u susret Crvenoj armiji.

41. RAZGOVOR SA MINISTRIMA ŠUBAŠIĆEVE VLADE

Pre podne, u 10 časova, 24. avgusta, Maks Baće Milić odvede me u varošicu Vis, u jednu kuću, gde su me već očekivali ministri Šubašićeve vlade, u jednoj povećoj prostoriji, za dugačkim stolom. Prvo me je pozdravio Sava Kosanović, vrlo srdačno i sa obe ruke, a zatim ostali »dostojanstveno« kao što, valjda, priliči ministrima jedne vlade, izgovarajući svoja prezimena. Ne znam zašto, ali odmah zapamtih — Sutej, strogog pogleda kroz cvikere.

Meni su ponudili sredinu stola, a oni se naredaše levo i desno od mene i preko puta mene — da bi lakše posmatrali kartu koju sam odmah raširio. Odmah zapazih da nema dr Šubašića, predsednika te vlade. To sebi protumačih Subašićevim diplomatskim potezom, kao da on sve veruje Maršalu Titu, a nek se sa ovim partizanom prepiru oni koji misle na četnike.

Počeo sam sa 1941. godinom, kada je čitava Srbija bila prekrivena partizanskim odredima, pa sve redom do tadašnjih dana, u Toplici i Jablanici, kada smo izdržali jake napade udruženih neprijatelja. Povremeno me je oduševljeni Sava Kosanović prekidao svojom upadicom: »Jesam li ja to vama govorio! Pukovnik Đurić sve to potvrđuje. Pukovnik Đurić ima pravo!« Ja sam govorio o potpunoj izdaji četnika i njihovoj otvorenoj saradnji sa okupatorima, koju su ranije prikrivali.

Bilo je raznih potpitanja o ustašama, nedićevcima, pa i o Bugarima; o neprijateljskim ofanzivama. Govorio sam im o iskovanom bratstvu na bojnom polju između svih naroda naše zemlje, od Slovenije do Makedonije, pa sam rekao da jedino Makedonci nisu do tada uspeli da pošalju neku svoju jedinicu u Srbiju ili Bosnu. Neko je od ministara upitao za Slovence. Tada sam im ispričao o slovenačkoj četi, koju su Slovenci formirali još 1941. godine u Užicu, a sačinjavali su je oni koje su Nemci deportovali po Srbiji — i koja je skoro sva izginula braneći slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji. Govorio sam im o dalmatinskim i hrvatskim divizijama, i njihovim jedinicama koje su učestvovale u bitkama na Neretvi i Sutjesci, preporučujući im da oni kao ministri Nove vlade treba da urazume zapadne saveznike da ni srpski narod ni ostali narodi naše već polu oslobođene zemlje neće dozvoliti da ovom napaćenom zemljom upravljaju izdajnici, ili oni koji su prespavali ovu tešku borbu. Za to je garant dobro organizovana i jaka Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Tada se podigao Sava Kosanović uz pljesak ruku, kome su se svi pridružili, kako koji po jačini pljeska, pa i sam Sutej.

Morao sam još jednom da ponovim, na postavljeno pitanje, o brojnosti i jačini divizija i partizanskih odreda u Srbiji kojima komanduje

Glavni štab za Srbiju. Ovde sam samo još dodao da se u istočnoj Srbiji već bori jedna naša divizija i nekoliko partizanskih odreda, a da će posle mog povratka sa Visa biti upućena još neka divizija u istočnu Srbiju u susret Crvenoj armiji, koja se približava Dunavu.

Na kraju sam im govorio o engleskim misijama koje su od 1941. godine slate Draži Mihailoviću a od 1943. godine počele prelaziti nama. Da su se te vojne misije uverile u izdaju četničkih glavešina, i da su to najzad shvatili pametni ljudi u Londonu, pa i u Vašingtonu, jer su nam i Amerikanci počeli slati svoje vojne misije. Pa i major Heniker, dosadašnji šef engleske vojne misije pri Glavnom štabu za Srbiju, napokon se uverio, u ovoj poslednjoj ofanzivi četnika, nedićevaca, Bugara i Nemaca, kao i povodom njihovog poraza u Toplici, Jablanici i na Kopaoniku, a što je najvažnije, da se više ne mogu zatvarati oči pred potpunom saradnjom četnika sa okupatorima, koju više ni oni nisu prikrivali.

Moje izlaganje bilo je potkrepljeno datumima, lokacijama bitaka, imenima četničkih glavešina zahvaljujući zapisivanju svih tih podataka u mom *Ratnom dnevniku,* čije sam sveske nosio sa sobom za sve vreme rata.

Ovaj sastanak s ministrima trajao je oko tri časa, posle koga sam se na Visu susreo sa više poznatih drugova, tako da sam sa nekim zakašnjenjem stigao kod Tita.

Međutim, pravo sa sastanka, Sava Kosanović je, sa još dvojicom ministara, otišao kod Tita i zahvalio mu se u ime svih ostalih što im je omogućio da čuju pravu istinu o Srbiji. Tito me je susreo sa rečima:

— Đurić, Sava Kosanović je podnio izvještaj sa konferencije sa ministrima. Nema potrebe da i ti podnosiš ponovo ono što smo već čuli.

Zatim, Tito uze jednu svoju fotografiju, te na njoj napisa: »Mome saratniku i pukovniku Ljubi Đuriću — Tito — 20. VIII 1944.« Pružajući mi fotografiju, dodade:

— Nek te, Đurić, datum na ovoj fotografiji podsjeća na tvoj prvi razgovor sa ministrima jedne vlade. Sta znaš, možda će biti još razgovora sa nekim ministrima.

Kasnije, posle oslobođenja zemlje, kada sam bio član vlade FNRJ, u kojoj je bio i Sava Kosanović, kad god bismo se susreli, Sava je kroz smeh ponavljao:

— Druže Ljubo, ala ti i ja udesismo one »neverne Tome« na Visu!

Tito se složio sa Kočinim i mojim predlogom da, pored 23. divizije, koja je operisala severno od Niša, uputimo u istočnu Srbiju bar još jednu diviziju. Tito je dodao da ja krenem tamo i objedinim komandu nad te dve divizije, da razbijemo ostatke četnika i nedićevaca i oslobodimo Svrljig, Knjaževac, Zaječar i Negotin, jer će do tad Crvena armija izbiti na Dunav.

Obavestio sam drugove da smo od prebeglih železničara doznali da Nemci izvlače svoje snage iz Grčke. Veliki transporti ratnog materijala prolaze kroz Niš i dalje na sever. Tito je dodao da su to znatne snage koje nas mogu ugroziti, te da budemo oprezni i da računamo na njihovu uzgrednu intervenciju. Nemci su se bojali iskrcavanja saveznika u Grčkoj, ali zbog napredovanja Crvene armije, i naslućenog držanja Rumunije i Bugarske, bili su prisiljeni da te snage povlače iz Grčke.

Za vreme ručka Tito me je posadio sa svoje desne strane, a do mene je seo Kardelj. S leve strane je seo Marko (Ranković), pa Đilas, a pri dnu Bakarić. Ponešto su me zapitkivali o mom sastanku sa ministrima. Đido je rekao da je Sava Kosanović dobar čovek i odan nama, da je dosta učinio u Americi kod naših iseljenika, a i kod Amerikanaca. Ja sam se pobojao da nisam provalio našu tajnu što sam ministrima, uz put, rekao da je Tempo sa Pavlom Ilićem otišao za Makedoniju, a Steriju Atanasov i Kovaljenko za Bugarsku. Tito je odmah rekao da nisam pogrešio, ako sam im rekao; to će ionako Englezi doznati preko svoje obaveštajne službe.

Za vreme obeda svi su pomalo govorili, samo je Bakarić mahom ćutao, i ponekad se osmehnuo. Pošto nisam ništa znao o njemu, pitac sam Kardelja ko je onaj drug. Odgovorio mi je da je Vladimir Bakarić član najužeg partijskog rukovodstva Hrvatske, da je pametan, radan, obrazovan intelektualac — miran i povučen u sebe — ali poštuje mišljenje pretpostavljenih u Partiji i da im verno služi.

Tito me obavesti da je obezbeđen avion za moj povratak, noćas, za Toplicu. Pored toga obavesti sve prisutne da Kazalište narodnog oslobođenja priređuje prigodan program u čast delegacije Subašićeve vlade, u 5 časova po podne, te da svi pođu na ovu priredbu. Meni reče da i ja pođem sa njim.

Nešto pre 5 časova bio sam pored Titovog džipa, sa šoferom Nikicom Prijom i pratiocem Boškom Colićem. Tito me je posadio pored sebe.

Kad smo ulazili u salu gde se održavala priredba, prolomio se frenetičan aplauz, uz povike Titu. Dotle sam išao za njim, ali iznenađen ovakvim dočekom, ja strugnuh u stranu i sedoh na jedno mesto u predzadnjem redu, koje je bilo prazno.

Sala je bila nagnuta, te sam imao pregled i bio zadovoljan što sam izbegao ovu gužvu. Kad se sve utiša, Tito poče da se okreće levo i desno — kad eto ti Boška do mene, pa mi reče: »Maršal te traži da dođeš kod njega.« Nisam imao kud, a sebe sam psovao za ovu prvu protokolarnu grešku, jer bih »jevtinije« prošao uz Tita. Ovako čitava sala okrenula se i gleda i prati me pogledom — a ja se zacrveneo i u zemlju da propadnem. Opet spazih Savu Kosanovića koji mi maše rukom. Kad stigoh do Tita, on mi pokaza mesto pored sebe, s njegove leve strane, i dodade smeškajući se:

— Gdje se ti, Đurić, izgubi? Mjesto ti je pored mene. Moraš se privići i na protokol. I ja taj red poštujem!

XV

43. U ISTOČNOJ SRBIJI

Kako se i pretpostavljalo, događaji su se razvijali brzo. Saveznici su nam iz aviona bacali municiju i ostalu opremu. Koča se složio da ja sa 25. divizijom krenem odmah, severno od Niša, ka Svrljigu, Knjaževcu i dalje prema situaciji.

Crvena armija je već zakoračila na tlo Rumunije, a demokratske snage ove zemlje podigle su ustanak, 23. avgusta, i srušile fašistički režim. Rumunija je objavila rat Nemačkoj.

Izdao sam naređenje 23. diviziji da maršuje ka Knjaževcu i da ga oslobodi. U prolasku nedaleko od Niša, pronađoše me članovi Okružnog komiteta sa brda Bubanj, povise Niša, obaveštavajući me da je kod njih prispeo načelnik štaba Bugarske divizije iz Niša sa još jednim oficirom, i da žele da razgovaraju sa nekim našim štabom. Pošto, prema obaveštenjima, u Svrljigu nije bilo okupatorskih snaga, već nešto demoralisanih četnik^, i nedićevaca, to sam i 25. diviziji preporučio da se u Svrljigu ne zadržavaju, već da produže, takođe, u pravcu Knjaževca, a da mene sačeka neka manja jedinica. Sa članovima Niškog okružnog komiteta stigao sam na brdo Bubanj. Uz put su mi pričali o njihovim partijskim i drugim vezama sa Nišom, smatrajući da bi se Niš mogao osloboditi, ako se sporazumemo sa Bugarima.

Na ovom brdu zatekoh dva bugarska oficira, koji mi se predstaviše. Jedan se zvao Ivan Kirčev, p.pukovnik, načelnik štaba bugarske divizije u Nišu, a drugome sam ime zaboravio.[140]

Kirčev mi je ispričao, uglavnom, sledeće: da su u Nišu njihova dva puka, i jedna ili dve čete Nemaca, da je došao sa znanjem komandanta divizije da razgovara sa nama, kao sa braćom, o budućoj saradnji protiv Nemaca, pošto im je jasno da Nemačka gubi rat.

Upitao sam Kirčeva da li je njihov štab, sa ova dva puka, donedavno bio u Prokuplju. On je to potvrdio i dodao da njihova komanda iz Sofije postepeno povlači jedinice iz Srbije, jer njihovi vojnici neće više da se bore protiv partizana.

Zapitao sam ga kako oni zamišljaju tu našu buduću saradnju, i kakvi su njihovi predloži.

Odgovorio je: da mi obustavimo pokrete naših jedinica ka Knjaževcu i Zaječaru i da ih približimo Nišu, a oni će nam kroz pet-šest

[140] Kad sam pošao na Vis kod Tita, započeo sam da pišem petu svesku svog *Ratnog dnevnika.* Posle VI kongresa KPJ (SKJ), dok sam bio u zatvoru, drugovi iz UDB-e izvršili su pretres moga stana i odneli ovu petu svesku, i nikad mi je nisu vratili. Verovatno da su imali nameru da mi pripišu IB-orijentaciju, jer sam sa oduševljenjem pisao o susretu sa Crvenom armijom. Tamo je bilo zapisano i ime ovog drugog bugarskog oficira. Zato mi pomanjkanje ovog dela ratnih događaja pričinjava teškoću u pisanju, koju sam pokušao da nadoknadim povremenim zapisima o tim događajima.

dana javiti kad će situacija biti zrela da zajedničkim snagama zauzmemo Niš. Pored toga, njima treba vremena da o tome obaveste ostale oficire, jer o ovom njegovom putu samo zna komandant divizije.

Odmah mi je bilo jasno da se iza ovakvog predloga krije nešto drugo, zato sam mu izložio naše mišljenje i stav.

Pošto dve čete Nemaca, pored njihova dva puka, ne predstavljaju neku naročitu snagu, koju oni sami mogu blokirati, mi ćemo odmah približiti jednu našu diviziju, a napad na ove dve čete Nemaca obavezno mora početi sutra uveče, bez ikakvog odlaganja. Oni bi to mogli i sami učiniti, ali je bolje da to učinimo zajedno, jer bi to bila prva »bratska« saradnja pri kraju ovog rata. Uostalom, krajnje je vreme da donekle speru ljagu sa sebe za sve nevolje koje su učinile njihove jedinice po Srbiji, a nedavno i ova njihova dva puka po Toplici do Radan-planine.

Ovaj p.pukovnik je počeo da se izvinjava i da svu krivicu prebacuje na upravljače u Sofiji, kao i na žestok pritisak nemačkih jedinica na njih. Počeo je da me moli da pričekam još tih nekoliko dana. Prekinuo sam ga, i odlučno mu saopštio da razoružanje ove dve čete Nemaca počinje sutra uveče, kako sam im već rekao; a da oni preko ovih naših drugova jave ako se komandant njihove divizije slaže sa mojim predlogom.

Dva druga otpratiše bugarske oficire ka Nišu, a meni i mom pratiocu drugovi dadoše jedan motocikl sa prikolicom i šoferom da bih što pre stigao u Svrljig. Na rastanku rekoh drugovima da ništa neće biti od ovih razgovora, ali ako bugarski štab divizije bude pristao na naš predlog, naći će me u Svrljigu.

Motociklista je vozio pažljivo, ali se ipak dizala prilično velika prašina iza nas, na suvom putu. Pa i motor je pravio priličnu buku. Nedaleko od Svrljiga začusmo galamu iza nas: »Stanite, drugovi!... Stanite, drugovi !…« Kad se zaustavismo, nazresmo kroz prašinu nekoliko naših boraca, koji su trčali i mahali nam rukama. Kad stigoše, ispričaše nam da je štab ostavio jedan bataljon u Svrljigu, a ostali su produžili dalje; ovaj bataljon su iznenadili Nemci i Bugari, za koje ne znaju odakle su došli. Bataljon se izvukao, i tu je blizu, a oni su zaseda na putu koja je čekala mene. Vele da su se dvoumili da li da pucaju, jer su pomišljali da je to neka nemačko-bugarska veza sa onima koji su ih iznenadili u Svrljigu, ali je desetar zabranio da se puca dok se ne vidi ko je to. Kad su osmotrili crvene zvezde na kapama, sve je bilo jasno. Tako smo nas trojica, zahvaljujući razboritosti desetara, izbegli pogibiji na drumu, ili da uletimo u Svrljig pravo Nemcima i »braći« Bugarima. Tako nas je ovog puta poslužila, ne znam da li se tako može nazvati, neka »ratna sreća«!...

Dok sam ja »mlatio praznu slamu« sa bugarskim pregovaračima,[141] **i dok smo oslobodili Knjaževac i Zaječar, Crvena armija se približavala Dunavu, a zapadni saveznici su zauzeli Pariz 25. avgusta, a Brisel 3. septembra.**

Demoralisani ostaci četnika i nedićevaca pobegli su iz Knjaževca u Zaječar pod skut nevelikog nemačkog garnizona. Međutim, pod okriljem Nemaca, i zajedno sa njima, morali su kapitulirati posle dvodnevne

[141] Sa bugarskim p. pukovnikom Kirčevim srešću se u oslobođenom Beogradu, ali o tome kasnije.

borbe za oslobođenje Zaječara. Skoro čitav garnizon udruženog neprijatelja je bio uništen, sera nešto četnika, sa majorom Piletićem, koji su pobegli ka Negotinu. Ratni plen je bio priličan.

Još od Knjaževca, priliv novih boraca popunjavao je jedinice obe naše divizije, tako smo, već 3. septembra, formirali novu 45. diviziju.[142] **Narod je sa cvećem dočekivao naše borce. Oduševljenje je bilo prevеliko! Tad sam, po drugi put, saznao za pogibiju mog školskog druga Jeremije Ilića Jegora, politkomesara Krajinskog partizanskog odreda, koji je bio iz Rgotine, sela blizu Zaječara.**

Sa prilivom novih boraca i formiranjem 45. divizije pojavio se problem nestašice municije i naoružanja 45. divizije. Pa i ostale dve divizije istrošile su oko Zaječara ionako male zalihe bacačke i artiljerijske municije. Dok su bile dve divizije, nekako sam se sporazumevao sa štabovima divizija u objedinjavanju komande, ali sa tri štaba bi išlo teže. Zato sam preko radio-veze Koči uputio predlog da se formira štab korpusa za ove tri divizije, a da ja pređem preko Dunava i uhvatim vezu sa Crvenom armijom, te da od štabova Crvene armije tražim municiju i teško naoružanje za sve tri divizije.

Odgovor je brzo stigao, te je formiran 14. korpus, u koji ulaze 23. 25. i 45. divizija. Komandant korpusa je Radivoje Jovanović Bradonja a politkomesar Raja Nedeljković. Ispred naših jedinica, iz Negotina, pobegao je preko Dunava četnički major Piletić, sa nešto četnika, i predao se jedinicama Crvene armije.

Za mene je stiglo ovlašćenje od Tita da sa štabovima Crvene armije razgovaram u ime Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Pošto je oslobođena čitava dolina Timoka sa Negotinom, a štab 14. korpusa već funkcionisao, ja sam u pratnji 20 konjanika krenuo ka Radujevcu, na obali Dunava, da bismo se preko Dunava prebacili u Rumuniju, ka Crvenoj armiji, koja je već stigla na levu obalu.

[142] Komandant 45. divizije postao je Rade Zorić.

44. SUSRET SA CRVENOM ARMIJOM

Nisam prevalio ni pola puta od Negotina do Radujevca, a stigoše me kuriri iz štaba korpusa, koji me obaveštava da su jake nemačke snage uz pomoć tenkova već uzele Knjaževac i Zaječar, i da su krenule ka Negotinu. Slabo naoružana 45. divizija, nije im ni mogla dati neki veći otpor, dok ostale jedinice vode borbu između Zaječara i Negotina. Preporučuju mi da se što pre prebacim preko Dunava i da tražim municiju za sve jedinice. To je 1. brdska nemačka divizija, koja je preko Niša došla iz Makedonije, odnosno iz Grčke. Po brzom prodoru ove nemačke divizije, drugovi misle da se Nemci žure da zaposednu desnu obalu Dunava, kako bi sprečili prelazak Crvene armije u istočnu Srbiju, čime bi bilo ugroženo povlačenje njihovih jedinica iz Grčke.

Kad smo stigli u Raduj evac, odmah smo saznali da su ruski »razvjedčiki« već prelazili čamcima nekoliko puta u Raduj evac, da su ugovorili signalne znake za prelazak i jednih i drugih, da su zadužili naše ljude da ih obaveštavaju o novostima na »jugoslavskoj strani«. Raduj evčani su bili dvostruko oduševljeni. Prvi put susretom sa crvenoarmejcima, a drugi put sa nama, pa su se utrkivali u pričama, hvaleći braću, Ruse, kod kojih su neki od ovih već bili u gostima. To se oduševljenje prenelo i na nas, pa smo nestrpljivo očekivali mrak zbog ugovorene signalizacije sa baterijskim lampama.

Radujevčani su pripremili čamce da preko Dunava prevezu mene i mojih 20 pratilaca, i još nekoliko čamaca za one koji će pratiti konje kad zaplivaju Dunavom.

Kad je pao mrak, sve je išlo dobro, kako su Radujevčani predložili. Iza naših čamaca plovio je jedan čamac sa nekoliko Radujevčana, koji su za uzdu držali moga konja. Ostale konje je mnoštvo ljudi, žena i dece nateralo da zaplivaju za mojim konjem. Konji su zaplivali i frktali, boreći se da ne zaostanu iza čamaca. Iza konja klizalo je još nekoliko čamaca sa Radujevčanima, koji su povremenim halakanjem bodrili konje da istraju.

Kako smo iskakali iz čamaca, na levoj obali Dunava, srdačno su nas privatali crvenoarmejci u bratske i dugo očekivane zagrljaje! Mnogima suze potekle od prevelike radosti! Svi su konji dobro preplivali i izašli na obalu, zadovoljni što su osetili čvrsto tlo pod kopitama, disciplinovano su čekali svoje jahače, stresajući vodu sa sebe.

Preko Dunava, na levoj obali, nalazilo se rumunsko selo Gr uja, te nas pratioci odvedoše pravo u štab 93. streljačke divizije, 68. korpusa Crvene armije. Prvi susret na obali Dunava sa crvenoarmejcima, kao i ovaj drugi sa oficirima Crvene armije, bolje sam zapisao u petoj svesci moga *Dnevnika,* koja mi je bahato oduzeta. Sad, posle toliko godina, im-

presije su uvenule, *ali su ostala sećanja na taj dan, na to veče, na tu noć 13. septembra 1944. godine.*

Komandantu i ostalim članovima štaba divizije ispričao sam u kojoj sam misiji došao kod njih, naglašavajući veliku potrebu za municijom i naoružanjem ove naše tri divizije. Pri tome sam tvrdio da su oni, sigurno, zatekli po rumunskim magacinima sve ono što ja tražim. Oni su mi odobravah, ponavljajući: »Vsjo budet, tovariš polkovnik!« — Onda je nastalo gošćenje u poznim časovima ove večeri.

Trpeza je bila prebogata, bilo je raznih vrsta pečenja. Tad sam prvi put probao kavijar. Uz sve to su išle zdravice, u prilično velikim čašama votke. Pokušao sam da im objasnim da mi nismo pili i da ne pijemo, na šta je komandant divizije odgovorio: »Budet, i to!« Zatim je podigao čašu, gledajući u mene, sa pozivom svim prisutnim da je ispijemo »do konca« za Velikog Staljina! ... Tad nisam imao kud, pa pomislih: »Vala, popiću pa šta bude sa mnom!« Posle iskapljene ove čaše, osetih da se neka toplota širi od stomaka nagore. Malo štucnuh, ali primetih da su svi navalili na pečenje, i to što masnije. Počeh i ja da jedem, a komandant divizije ustade i povika: »Za Tita!« — i svima napuniše čaše. Skresah ja i ovu, pri pomisli da neće, valjda, više ... U razgovoru vreme je brzo proticalo, a moj ti komandant divizije naredi da se čaše napune, Nisam se predomišljao — da li da popijem — ali sam bio čvrsto rešen pa povika: »Za satrudničestvo i pabjedu!« — pa se opet kucnusmo. da više nijednu čašu neću popiti te noći. Ako mi verujete, nikad u životu nisam, odjednom, sasuo u sebe toliku količinu žestokog pića, ali, isto tako, čini mi se, nikad do tada nisam pojeo toliko masnog pečenja kao na ovoj večeri.

Uzgred, dugujem jedno objašnjenje. Kad god smo ulazili u neki grad, ja sam obilazio knjižare i uzimao po neku knjigu koja mi se svidela. Tako sam, 25. juna 1943. godine, u oslobođenom Olovu pronašao Udžbenik ruskog jezika od Suhanova. Na početku ovog udžbenika bila je kratica: »Čitajte svaki dan, makar bilo deset minuta.« Ja sam se ovoga striktno pridržavao i naučio napamet skoro sav ovaj udžbenik. Tako sam sa Rusima mogao razgovarati na njihovom jeziku, uz upotrebu i srpskih reči, gde su nedostajale ruske. Bilo kako bilo, ja sam njih dobro razumevao, a i oni mene.

Mojih 20 konjanika, gošćeni su isto tako dobro, ali u drugoj kući.

To gošćenje trajalo je puna dva dana, i na sva moja pitanja i urgencije, dobij ao sam odgovor da treba pričekati odgovor više komande i da će sve biti u redu. Napokon, na kraju drugog dana, saopštiše mi da moram ići u štab korpusa, dadoše mi džip sa šoferom i za pratioca jednog kapetana.

Šta se događalo za ta dva dana, saznao sam kasnije. Naime, još dok^ smo bili u Bariju (Italija), Tito je naredio Milentiju Popoviću, koji je bio šef naše baze, da se članovima Novog glavnog štaba za Srbiju naprave nove uniforme, kao i čizme. Posle oslobođenja Zaječara, drugovi iz štaba 23. divizije dadoše mi nov kožni kaput, koji su nosili nemački viši oficiri. Tek što smo se ja i moja pratnja prevezli preko Dunava, a u Radujevac je banula nemačka prethodnica, te su Radujevčani koji su nas prevezli ostali kod Rusa. Pored svega toga, moje »znanje« ruskog jezika povećalo je sumnje u štabu ruske divizije, pa su pomislili da sam

ja neki »opasni« obaveštajac, ili vođa nemačkih »trupa« koji se vesto ubacio u štab divizije Crvene armije.

Za ta dva dana kolali su radiogrami: štab ove divizije—štab korpusa—štab II ukrajinskog fronta—Moskva—Vis (Vrhovni štab—Tito), i obrnuto, istim redom. Tito je sa Visa potvrdio moj identitet, kao i svoje ovlašćenje da u ime Vrhovnog štaba NOV i POJ razgovaram sa štabovima Crvene armije.

Tako ja stigoh u štab 68. korpusa II ukrajinskog fronta Crvene armije, u Turn Severin. Doček srdačan, ne može biti lepši, ali primetih više starih, osedelih, generala. Ja im izneh naše zahteve za municijom i ostalim naoružanjem. Oni mi jednostavno odgovoriše: »Mi, njenadležni.« Rekoše mi da moram ići u Arad, u štab II ukrajinskog fronta, kod maršala Malinovskog.

I krenuo sam tamo. Do tada sam voleo i cenio Crvenu armiju, i znao da je ona velika i moćna, ali ono što sam doživeo od Turn Severina, pa preko Transilvanskih Alpa (planina) do nadomak Arada, nikad ne mogu zaboraviti. To su bile ogromne kolone, kao reka koja je sa neznatnim pauzama tekla. Naš džip je morao na mnogim mestima ići livadama i oranicama jer nije bilo mesta na drumu. Prvo smo susretali tenkove, i tankete, a zatim motorizovanu pešadiju, pa motorizovanu artiljeriju, pa »kaćuše«, koje prvi put videh. Iza sve te motorizovane sile gurala je peške pešadija, iza nje opet artiljerija sa konjskom vučom, iza ove municiona kolona sa konjskom vučom, a zatim »profijant« kolona, iza ove nepregledne komore s mešovitom stočnom vučom i na kraju dželepi goveda čije se mukanje mešalo sa uzvicima goniča. Takvu impresivnu sliku moći jedne armije prvi put sam doživeo.

Taman smo se spustili sa Transilvanskih planina i uleteli u jednu varošicu, čini mi se da se zvala Lipova, kad nas jedan crvenoarmejac sa crvenim barjačetom zaustavi i odmah zapita jesam li ja polkovnik Džurič. Odvede nas u komandu mesta, gde mi saopštiše da je stiglo naređenje da se vratim u Kraj ovu. Pokušah da me puste, kad sam već blizu, da odem i do štaba Malinovskog, ali uzalud: »Prikaz je, prikaz!... I ničevo boljše.«

45. U KRAJOVI

Opet u komandu grada Krajove. Odavde me otpratiše u jednu vilu gde zatekoh Tita, Ivana Milutinovića Milutina, jedan broj naših generala, i Titovu najužu pratnju. To je bilo *veče,* 20. septembra 1944. godine.

Podneo sam Titu izveštaj o svom putešestviju, kao i o situaciji u Negotinskoj krajini. Tito me je pažljivo slušao. Primetio je da sam srećno umakao Nemcima preko Dunava. Smejao se »proverki« Rusa kad mu je stigao upit iz Moskve za mene.

— A što se tiče naoružanja ove naše tri divizije u istočnoj Srbiji — produžio je Tito — ne sekiraj se, Đurić, sad ja idem u Moskvu kod Staljina, pa ću sve to lakše svršiti sa njim. Daće Rusi i više nego što ti misliš! Ti ćeš mene sačekati, ovde u Kraj ovi, sa još nekoliko drugova, dok se ja vratim iz Moskve.

Tito je 21. septembra odleteo iz Krajove za Moskvu. Otud se posle nekoliko dana vratio sa značajnim rezultatima. Sa Sovjetskom vladom je zaključen sporazum o zajedničkim dejstvima NOV i Crvene armije u istočnoj Srbiji i ka Beogradu. Staljin je odobrio da se NOV isporuče naoružanje i oprema za dvanaest pešadijskih i dve vazduhoplovne divizije. Kad je to pričao, Tito se smeškao govoreći:

— Eto... Đurić, to je mnogo više nego što si ti tražio od ruskih generala. Pored toga, Sovjetska vlada je priznala Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i njegove organe vlasti koji će djelovati na oslobođenim teritorij ama kao jedinu zakonitu vladu Jugoslavije.

To je sve ušlo u sporazum, o kome će uskoro izaći deklaracija Sovjetske vlade.

Tito nas je pozvao na večeru da to malo proslavimo, jer je ovaj sporazum vrlo značajan za učvršćenje položaja naše borbe u svetu.

Kad sam stupio u trpezariju Titove vile u Krajovi, sve zvanice su bile već za dugačkim stogom. Kako me ugleda, Tito se obrati Stanoju Simiću:[143]

— Druže Stano je, ovo je general Đurić, o kome sam ti pričao.

Malo zbunjen što sam poslednji došao, a onda iznenađen takvim predstavljanjem, prozborih: »Druže Maršale, oprostite, ali ja sam pukovnik.«

— Od večeras si ti general — potvrdi Maršal.

Prvi se diže Stanoje Simić da mi čestita unapređenje, a Tito ga zaustavi, pa produži:

— I ne samo general, već prvi komandant oslobođenog Beograda!

[145] Stanoje Simić, ambasador biv. Jugoslavije u Moskvi, inače zet Jaše Prodanovića, predsednika Republikanske stranke; izjasnio se za Novu Jugoslaviju. Tito ga poveo sa sobom, a kasnije je bio naš ministar spoljnih poslova.

Kad Tito pomenu i oslobođenje Beograda, svi skočiše, snažno zapljeskaše. Neki povikaše: »Bravo!.. .«, drugi: »To je ono pravo!« Prvi mi je sve to čestitao Tito, a onda svi redom : Ivan Milutinović Milutin, Nikola Petrović, Stanoje Simić, Ivan Rukavina, general, Branko Obradović, general, brojna Sovjetska vojna misija, sa nekoliko generala i general-lajtnantom Kornjejevim. Za stolom je bilo još nekoliko drugova čija sam imena zaboravio.

Kad posle večere htedoh obući svoj kožni kaput, spazih da su već prišiveni generalski znaci. Priđoše mi drugovi iz obezbeđenja, a među njima i lični Maršalov krojač, koji me zamoli da za momenat skinem i bluzu, pa mi i na nju priši generalske oznake. Svi se smeškaju svojoj dovitljivosti, uz najbolje čestitke. Tako ja, za večerom, postadoh general u svojoj 27. godini.

Sutradan me Tito pozva na razgovor, i dajući mi osnovne instrukcije o radu u oslobođenom Beogradu naglasi da će mi Milutin (Ivan Milutinović) pomoći kako da se snađem na toj ozbiljnoj dužnosti. Na kraju Tito dodade :

- Slušaj, Đurić, čim uđete u Beograd, odmah postavi stražu pred Bijeli dvor, bivšu rezidenciju kneza Pavla. On je bio kolaboracionista i njemački čovjek. Njemci su mu sigurno čuvali njegov dvorac. Sačuvaj ga i ti od pljačke, koja može nastati u prvim danima oslobođenja. I taj će nam dvor trebati !

Tito mi još reče da se, kad završim razgovor sa Milutinom, povezem sa divizijom Crvene armije, koja je već kod Radujevca forsirala Dunav i vodi žestoke borbe sa Nemcima. Da pređem na našu teritoriju, i da što pre uhvatim vezu sa štabom 14. korpusa, te da im u njegovo ime naredim da energičnije deluju na nemačke komunikacije i da se čvršće povežu sa jedinicama Crvene armije, a da ja sa jedinicama Crvene armije i našim jedinicama guram ka Beogradu.

Ivan Milutinović, ili kako su ga drugovi zvali »Čvorak«, a bio je poznat kao dobar, odnosno izvrstan organizator, tako mi je razradio osnovne i prve zadatke kao komandanta grada da mi je malo laknulo, posle zabrinjavajućih komentara za vreme protekle večere, kad su pojedinci govorili da je to »strašno težak i odgovoran posao«. Milutin mi je govorio:

Prvo, odmah izabrati u centru Beograda dobru zgradu i formirati Komandu grada Beograda, sa probranim kadrom, koji ću dobiti od naših jedinica — za šta će se pobrinuti on i Tito.

Drugo, od prvog dana sprečiti pljačku i od strane jedinica, kao i od pojedinaca koji koriste ovakve situacije. Straže postaviti pred svim magacinima, jer će beogradski patrioti prokazati sve nemačke i nedićevske niagacine.

Treće, osigurati i organizovati ishranu jedinica Crvene armije i naših jedinica, uz obećanje da će mi on iz Banata, iz Pančeva, šlepovima preko Dunava slati pšenicu, a Komanda grada da organizuje meljavu u mlinovima.

Četvrto, obezbediti smeštaj jedinica koje će ostati u Beogradu, kao i predah jedinicama koje će gurati za Nemcima u Srem.

Peto, sprečiti rušenje ili diverziju električne centrale i vodovoda. Kako znam, struje i vode Beograd mora imati.

Šesto, organizovati i snabdevati hlebom izgladnelo stanovništvo Beograda.

Sedmo, uz sve ovo, još od prvog dana oslobođenja, krčiti ruševine sa ulica, jer saobraćaj mora da funkcioniše. Opravljati tramvajske šine i tramvaje i druga oštećena vozila.

Osmo, obezbediti i sačuvati štamparije i hartiju; a odmah da komandant grada izda 1. naredbu o redu, radu, kao i o dužnostima građana u oslobođenom Beogradu.

Deveto, obezbediti i sačuvati od pljačke zgrade bivših vlasti, radi smeštaja naših organa vlasti.

Sve ovo neće biti jednostavno i lako, dok ne stigne Pokrajinski komitet Partije, dok se ne oformi Gradski komitet i Gradski narodni odbor, jer će u prvo vreme jedina vlast u Beogradu biti Komanda grada, kojoj će se obraćati svi, pa i sami građani. Posle će biti lako, kad naše institucije preuzmu svoje obaveze i počnu da funkcionišu.

Bilo je još sijaset pojedinosti koje je Milutin nabrojao. Međutim, i ja sam imao nešto iskustva iz mnogih oslobođenih gradova i varošica u toku rata, ali je Beograd ipak bio veliki zalogaj u oslobodilačkoj atmosferi koja me je očekivala.

XVI

46. JURIŠI KA BEOGRADU

Kapetan crvenoarmejac i šofer sa džipom, koji su mi pridodati ne napuštaju me. Kapetan mi kaže: »Druže generale, mi s tobom sve do Beograda, a posle ćemo videti!« Tako s njima stigoh, ponovo, u Radujevac, i to u štab divizije, gde sam pio one silne zdravice. Ova divizija je forsirala Dunav i uspela da stvori mostobran na desnoj obali, ali je otpor Nemaca bio žestok, te. su pretrpeli velike gubitke. Nemci i dalje vrše žestoke napade na mostobran, s namerom da je bace u Dunav. Komandant divizije kaže da će radije i čitava divizija izginuti, ali odstupanja nema!

Posle zajedničkog razmatranja te situacije kod Radujevca, ja im izložih sledeće:

Prvo, smatram da je mesto za forsiranje Dunava nespretno izabrano, jer je ravnica sve do Negotina, a Nemci ih u njoj čekaju i sa tenkovima.

Drugo, da odmah predlože višoj komandi da jedinice Crvene armije izvrše forsiranje Dunava negde oko Brze Palanke, gde će se dokopati planine Miroč, pa otud preko Štubika doći iza leđa Negotinu i ovim nemačkim jedinicama kod Radujevca. Tako će i njihovoj diviziji biti olakšano nastupanje preko Negotina.

Brzo je stigao odgovor njihovog štaba korpusa da će forsirati Dunav kod Brze Palanke, a da oni moraju zadržati ovaj mostobran. Pošto je to bio moj predlog, odmah sam krenuo rumunskom teritorij om u pravcu Brze Palanke.

Mostobran je kod Brze Palanke brzo i uspešno ostvaren, ali su Nemci brzo reagovali i zaposeli prevoj i neke vrhove Mdroča. Na tim mestima se razvila ogorčena borba, te mi komandant te divizije predloži da idemo tamo, da on pogura jedinice, jer zastoja ne sme biti. Dogurasmo do prvih borbenih linija. Komandant divizije naredi da se brdski topovi postave u streljački stroj, a zatim komandova: »Agonj!« Gledao sam svojim očima: prve posade tobdžija padoše, drugi ih zameniše, a brza paljba nije prestajala. Komandant divizije naredi juriš. Prvi redovi popadaše od vatre iz nemačkih »šaraca«, drugi ih preskaču uz uzvike »Ura!. ..« I, zbrisaše »friceve«. Za sve vreme komandant divizije je stajao, komandovao i pomerao se napred za streljačkim strojem, a ja pored njega. Kad se osvestih, iz komandantovog desnog rukava kaplje krv. On manu rukom, i samo reče: »Ničevo, samo kroz meso, nije kost zakačilo!« Moj kožni mantil je probijen na nekoliko mesta, ali me metak nije ni okrznuo. Tad sam razmišljao: »Da smo mi ovako ratovali, nijedan se ne bi vratio, ni dočekao slobodu!« To rekoh i ovom komandantu divizije. On se smeškao, pa prozbori: »Krasnaja armija, agromna je!...«

Uhvaćena je veza i sa jedinicama našeg 14. korpusa, ali malo kasnije. Međutim, ja sam sve do Beograda išao sa jedinicama Crvene armije, čuvajući se previše hrabrih komandanata, da bih nekako živ stigao u Beograd i izvršio povereni mi zadatak.

Kako smo se primicali Beogradu, sađejstvo naših jedinica i jedinica Crvene armije došlo je do punog izražaja. Naši borci su bili oduševljeni što se rame uz rame sa crvenoarmejcima bore za oslobođenje svoga grada.

Napad na Beograd započeo je, po podne 14. oktobra, salvama preko 300 artiljerijskih oruđa i 24 »kaćuše«, da bi se broj artiljerijskih oruđa sutradan popeo na preko 600.

Do kraja dana 15. oktobra veći deo Beograda je oslobođen, dok nemačke snage uporno drže severozapadni deo grada od Londona, preko Terazija do Kalemegdana, kao i čvrste zgrade ministarstava u Nemanjinoj i Miloša Velikog ulici.

Tog dana, u jednoj vili na Dedinju, pronađoh štab naše1. armije i njenog komandanta Peka Dapčevića. Tako mi je rečeno u Kraj ovi, da će Peko narediti našim jedinicama da izdvoje potreban broj kadrova za aparat Komande grada.

Nisam se iznenadio Pekovim hladnim prijemom jer je oreol oslobodioca Beograda već bio iznad njegove glave. Ali kad mi hladno postavi pitanje: »Šta ćeš ti ovde?!« — nešto me lecnu.

Ispričah mu susret u Krajovi sa Titom i Milutinom, i mojepostavljenje za komandanta oslobođenog Beograda. Peko se kiselo osmehnu i dodade:

— Kakav komandant Beograda!... Ja sam već postavio za komandanta Beograda Savu Drljevića. To je gotova stvar! Sad imam preča posla. Idem kod Zdanova,[144] da ubrzam oslobođenje preostalog dela Beograda. Ti mi se javi, kad očistimo Beograd od Nemaca. Biće posla i za tebe.

Peko ode sa Plavim (Mijalkom Todorovićem), valjda kod Zdanova, a ja ostah sa Savom Drljevićem i još nekim drugovima, duboko zamišljen iznenadnim obrtom moga položaja. Sava Drljević poče da me teši, da je to možda i bolje za mene, jer ni njemu nije jasno kako će se snaći u tom ogromnom poslu koji ga očekuje.

Napustih ovaj štab i odlutah do Sia vije, a pored mene guraju nove naše i sovjetske jedinice. Sretoh na nekoliko mesta naoružane Beograđane u civilu, kako prilaze našim jedinicama i nešto im objašnjavaju. Setih se naših razgovora još na Radan-planini, kad su Blaško (Blagoje Nešković) i Krcun (Slobodan Penezić) pravili planove o ubacivanju u Beograd članova Partije za unutrašnji otpor Beograđana i za obaveštajni rad, i pre napada naših jedinica na Beograd. Tad smo, manje ili više, svi u Glavnom štabu Srbije i Pokrajinskom komitetu mislili da će se oslobođenje Beograda odvijati pod komandom Glavnog štaba za Srbiju, tj. da će Koča (Popović) komandovati ovom operacijom. Od svih nas, jedino je Krcun malo drukčije mislio. On je govorio da će Peko Dapčević i njegov Mitar Bakić pokušati da prelazak Ibra i Kopaonik predstave Titu

[144] General-lajtnant 2danov, komandant 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije, čije su jedinice, između naših jedinica, učestvovale u oslobođenju Beograda.

kao izvanredan pohod, iako su nemačke, bugarske i četničke snage bile angažovane u borbi sa našim jedinicama u Toplici. Tek kad su oni pregurali Ibar, Bugari nisu hteli da idu ka Kopaoniku, a Nemci su tamo oterali četničku grupaciju, koja je bila demoralisana u žestokim okršajima sa nama. Odavno ova dvojica podilaze Titu, na vešt način — produžavao je Krcun — to je poznato i meni i Ljubu Đuriću — ako ne ranije, ono bar od pete neprijateljske ofanzive, pa nadalje. Blaško je ćutao. Ćutao je i Moma Marković, a Cana je počela da »smiruje« Krcuna.

— Sta ti pada, Krcune, na pamet. Pa normalno je da Koča komanduje tom operacijom.

— Zivi bili pa videli — odvratio je Krcun — ne bih voleo da budem prorok, ali videćemo ...

Sve do 18. oktobra živeo sam na »belom lebu«. Istina, situacija oko Beograda se komplikovala, jer je 1. brdska nemačka divizija, koja nam je napravila darmar u istočnoj Srbiji, težila da se od Grocke spoji sa nemačkim jedinicama u Beogradu. Dok ta opasnost nije otklonjena, ja sam išao za našim jedinicama ka Terazijama i posmatrao ulične borbe. Prilazili su mi rukovodioci i borci, pitajući ponekad za savete i mišljenja, jer je mom tek stečenom generalskom činu povećavao autoritet kapetan crvenoarmejac, koji me je stalno pratio. Neki rukovodioci su me i prepoznali.

U takvoj situaciji, nekako me pronađoše kuriri Peka Dapčevića, sa nalogom da mu se javim.

Peko mi samo reče da je Tito naredio da ja budem komandant Beograda; a zatim me uputi u jednu drugu vilu, gde su me čekali odabrani kadrovi za Komandu grada: Đoko Savićević, za snabdevanje, Mitar Kovačević Mujo, za obaveštajni rad, Branko Vučinić, kao sekretar Komande grada i sekretar partijske organizacije, i još nekoliko drugova, kao i jedan vod boraca za obezbeđenje.

Mujo Kovačević me odvede u susednu vilu, gde zatekoh Blagoja Neškovića, članove Pokrajinskog komiteta za Srbiju i Krcuna. Oni su već bili upoznati sa pokušajem Pekove komande grada, a Krcun se samo smejuljio, dok je Blaško praskao psujući takve ujdurme u prvim danima oslobođenja Beograda. Blaško mi reče da ne gubim vreme, već da odmah pronađem pogodnu zgradu za Komandu grada sa Drljevićevim kadrovima, a da će mi on i PK poslati još drugova za pojačanje.

Sa mojim i kapetanovim džipom krenusmo ka Slaviji i dalje ka Terazijama, zagledajući uz put zgrade. Tako stigosmo do Kneževog spomenika i ugledasmo bivši Ratnički dom. Tamo saznasmo da je tu bila nemačka orts-komandantura, te se odmah odlučismo za tu zgradu (budući Dom armije). U suterenu je velika garaža, u prizemlju i na I spratu kancelarije, a zatim i sobe za spavanje. Sve je bilo nameštено i netaknuto od nemačke bežanije. I kuhinja je bila ispravna. Okačismo našu veliku zastavu i obavestismo štab naše 1. armije i Pokrajinski komitet gde se nalazi Komanda grada Beograda.

Pokrajinski komitet mi je odmah poslao pojačanje: p.pukovnika Stojanovića za vojne magacine i naoružanje, Iliju Velimirovića za smeštaj naših i crvenoarmijskih jedinica i za stambeno pitanje, Momu Đurića za pomoćnika komandanta grada, koji je primao brojne stranke (nismo bili ni u kakvom srodstvu). Brzo smo formirah i odeljenje za saobraćaj. Đoko

Savićević je oformio obućarsku i krojačku radionicu. Zatim su formirane garaža za opravku vozila i radionica za popravku oružja. Spašena je električna centrala i vodovod od diverzija. Zapretila je nestašica uglja iz Kostolca za elektranu. PK je zadužio Dragog Stamenkovića, sekretara PK SKOJ-a, da obezbedi ugalj iz Kostolca.

Sve je išlo onako kako je predviđao u instrukcijama Ivan Milutinović. Svakodnevno su stizali šlepovi za pšenicom, koje je Milutin slao iz Pančeva. Beograđani su svesrdno pomagali u raskrčavanju ruševina, opravci tramvajskih šina. Glavne saobraćajnice su bile brzo raskrčene.

Sve osoblje Komande grada je spavalo i hranilo se u zgradi. Hrana je bila jedinstvena za sve, jedino je donošena na sprat u jednu trpezariju za načelnike odeljenja i šefove odseka, sa kojima sam za vreme obeda razmatrao probleme, i uvek bio u toku događaja.

Drugog dana postojanja Komande grada došla je Mitra Mitrović-Đilas, koja je, uz kratku konsultaciju sa mnom i sa načelnicima odeljenja, napisala 1. naredbu komandanta grada Beograda. Kasnije su usledile još dve naredbe.

Kad je otposlao prilične količine pšenice za Beograd i obezbedio dalje dopremanje, Ivan Milutinović Milutin, član Politbiroa CK KPJ i Ban Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije, ukrcao se na jedan šlep sa pšenicom. Hitajući u svoj Beograd, poginuo je na šlepu koji je naleteo na minu, 23. oktobra 1944. godine. Za njegovu tragičnu pogibiju saznao sam istog dana, ne verujući tim prvim tužnim vestima. Od prvog dana oslobođenja Beograda radili smo po njegovim instrukcijama. Prvog dana oslobođenja počeli su da pristižu šlepovi puni pšenice za izgladneli Beograd. Obećanje dato meni u Kraj ovi Ivan Milutinović je izvršio s neverovatnom tačnošću u onakvoj situaciji. Otuda je moja utučenost bila još veća, jer sam ga poznavao još od prvih ustaničkih dana, kad sam njega i još nekoliko drugova dočekao na Zlatiboru, u slobodnoj Cajetini. Zadovoljan dočekom, okrepljenjem, redom u Cajetini, i na kraju obezbeđenim automobilom koji ih je prebacio za Užice u Vrhovni štab — bio je ponosan što brzo izrastamo u dobre organizatore, hvaleći nas pred Englezom Hadsonom, koga je vodio Vrhovni štab.

Na žalost, njegov leš je pronađen tek 12. novembra 1944, a sahrana je obavljena 13. novembra, uz počasti koje je zaslužio.

47. KOMANDA GRADA DOBRO FUNKCIONIŠE

Dobro odabrana lokacija Komande grada, sa odabranim i dobrim kadrovima koji su neumorno radili, kao i dobro postavljena organizacija još od prvog dana, davale su i dobre rezultate. Međutim, i pored svega toga, u razrušenom Beogradu, mi ne bismo mogli učiniti mnogo da nije bilo patriotskog oduševljenja Beograđana, naših jedinica i jedinica Crvene armije. To ilustruju mnogi primeri. Učitelj Zarić je sprečio rušenje Savskog mosta, preko koga su jedinice Crvene i naše armije, goneći Nemce, prešle na levu obalu Save i uskoro oslobodile Zemun. Nemci su odbačeni podalje od Beograda.

Naoružani Beograđani sami su otkrivali magacine i postavljali straže ispred njih, sprečavajući eventualne pljačke, a zatim brzo obaveštavali Komandu grada. Samoinicijativno su nicale po ulicama radne jedinice i raskrčavale svoje ulice.

Pozadinske jedinice i službe Crvene armije sklanjale su uništene tenkove, razlupane kamione na pravcima nastupanja svojih jedinica. Ugledajući se na njih, to su isto činile i naše jedinice.

Radnici svih struka dobrovoljno su se javljali Komandi grada, nudeći svoje usluge, popunjavajući već organizovane radionice. Grafički radnici Nedićevog »Novog vremena« sačuvali su štampariju, i za jedno veče odštampali moju 1. naredbu.

U svemu ovome već se osećao uticaj naše Partije preko Pokrajinskog komiteta za Srbiju, čiji su me članovi obilazili dajući niz predloga za što uspešniji rad ovog našeg prvog organa vlasti u Beogradu. Brzo se radilo na oformljenju Gradskog komiteta Partije i Gradskog narodnog odbora.

Odmah posle pogibije Ivana Milutinovića javljeno mi je da će kroz dva dana i Tito stići u Beograd. Od silnih poslova i obaveza potpuno sam zaboravio Titovu poruku da postavim stražu pred Beli dvor. Sa nekoliko drugova đjur£h automobilom tamo. Niko nas ne zaustavi do samog Belog dvora. Uđosmo unutra i u holu dvora ugledasmo naslagane džakove brašna i sanduke. Na moje pitanje: »Ko ste vi?!« — nekoliko boraca odgovoriše:

— Intendantura Crnogorske brigade.

— A, ko vas pusti ovde?! — dodadoh ja.

— Niko, bogumi! ... Mi sami ušli. — A onda mi objasniše da intendanti spavaju gore, i pokazaše nam rukom galeriju oko hola, iza koje su »kraljevske« sobe. U spavaćoj sobi kneza Pavla zatekosmo intendanta brkajliju, koji je u šinjelu i sa čizmama hrkao na neraspremljenom krevetu. Probudismo ga, a on nas je u čudu, potpuno bunovan, malo posmatrao trljajući oči, pa kad primeti moje oznake, ustade. Ja i njemu ponovih svoje pitanje, a on odgovori:

— Vala, druže generale, možete me i strijeljati, ali ne žalim, samo kad sam dočekao da spavam u kraljevskim sobama!

U susednoj sobi kneginje Olge, zatekosmo intendantovog pomoćnika u istoj situaciji i pozi. Obojica nam objasniše da su mrtvi umorni došli iz grada, u kome su se nahodali, pa od umora nisu stigli ni da se izuju.

Naredismo im da se evakuišu kud znaju, a mi iz komande grada poslasmo stražu i čistačice da dovedu u red zaprljani hol i druge prostorije.

U tom prvom, na brzinu, pregledu ostalih prostorija dvora konstatovasmo da Nemci nisu ništa dirali, niti su upotrebljavali dvor kneza Pavla. On je bio njihov čovek, pa su mu čuvali imovinu da ga ustoliče ako zavladaju svetom.

Sutradan moj ađutant Dragiša Karapetrović uđe[145] **i, kao u poverenju, reče mi:**

— Druže komandante, ovamo u predsoblju čeka na vas neki povisok crnomanjast čovek, sa beretkom na glavi. Kaže da je princ Đorđe Karađorđević. Traži da ga primite.

— Puštaj ga — rekoh kratko.

Dragiša, iako je raskrstio sa religijom, prekrsti se, i reče:

— Valim te bože... kad smo dočekali da nam se i prinčevi klanjaju!

[145] Cika Dragiša Karapetrović, najstariji preživeli borac 2. proleterske brigade. Ovo mu je bio treći rat, pa sam ga uzeo za ađutanta, da ga sačuvam od daljih napora; a podsećao me je na mog oca Novicu. Rodom je iz sela Sveštice, kod Ivanjice.

48. RAZGOVOR SA PRINCOM ĐORĐEM

Kako se vrata otvoriše, princ Đorđe Karađorđević energičnim i brzim koracima pođe ka meni, dok je čika Dragiša kod vrata čekao da vidi Kako će ispasti susret između proleterskog komandanta i jednog princa. Dobio sam utisak da je princ Đorđe želeo da me zagrli, što sam svojim držanjem izbegao, i dok mi je drmusao ruku, gledao me je svojim krupnim očima, koje su caklile nekim čudnim sjajem i najbolje izražavale njegovo uzbuđenje. Tako stojeći, izrazio je potpunu lojalnost novoj vlasti, koju ja predstavljam, diveći se našoj upornoj borbi za oslobođenje zemlje i za republikansko uređenje.

Onda smo seli. Cika Dragiša je još uvek stajao kod vrata sležući ramenima. Da bih ga prenuo iz njegovih razmišljanja, doviknuh mu: Čika-Dragiša, donesi »sledovanje«! Princ Đorđe se trže, i povika:

— Molim vas, kakvo sledovanje?!... Ja nisam došao za to...

Objasnih princu da je «-sledovanje« čaša hladne vode, parče šećera i kafa, a može i čašica rakije, ako i to želi, da je to narodni običaj u ovakvim situacijama, u znak dobrodošlice. Princ odbi rakiju, ali se grohotom smejao mojoj i Dragišinoj šifri »-sledovanje«.

Prvo me je zamolio da ga ne oslovljavam titulom »princ«, već sa »Građanine Karađorđeviću«, ili još kraće »Građanine Đorđe«. Reče da je on odavno za republiku, i član je Republikanske stranke Jaše Prodanovića. Zato ga je njegov brat Aleksandar zatvorio u ludnicu, Toponicu, kod Niša. I, na žalost, otud su ga »oslobodili« Nemci, nudeći mu položaje i saradnju sa njima. Sve je to odbio i živeo na Senjaku u jednoj vili. Živeo je skromno, kao i ostali Beograđani. Nemci su mu, čak, ostavili i njegov automobil »linkoln«, kojim se on nije ni vozio, već stoji u garaži — te ga nudi meni, da se služim njim kao komandant. Naravno da sam njegovu ponudu odbio, objasnivši mu da imam automobil, a da će i njemu sad trebati automobil da u slobodi obilazi prijatelje i poznanike, jer se još ne zna kad će tramvaji proraditi. On se pohvali da to čini biciklom, jer nema benzina.

Građanin Karađorđević me zapita za moje poreklo, i šta mi je prota Milan Đurić, stari radikalski prvak, koga je progonio njegov brat Aleksandar. Reče da poznaje protine sinove Dragišu i Zdravka, i da u familiji Đurića nema reakcionara. Taman on to reče, a na vratima se pojavi moj pomoćnik Moma Đurić, koji je došao iz puke radoznalosti da upozna princa Đorđa. Kad se rukovaše, građanin Đorđe zapazi njegovo prezime, tako sam morao objasniti da nismo nikakav rod. Moma je iz Rađevine, a ja iz Užica.

Upitah građanina Đorđa za ogrev i ostale potrebe. On me zamoli da ga ne izdvajam od ostalih Beograđana. Tako se i završila ova poseta bivšeg princa, a sada građanina Đorđa Karađorđevića.

U

Sa drugovima u Komandi sam se dogovorio da se Đorđu pošalju drva i ugalj, kao i nešto namirnica. Sve je to izvršeno.

Možda je prošlo desetak dana od ovog susreta, a kod mene banu građanin Đorđe Karađorđević sa žalbom da mu je neka vojska oduzela »linkoln«. Sve naše pretrage ostale su bez rezultata, pa smo mu poslali jedan »džip« da se njim posluži dok ne pronađemo njegov automobil

✓

49. TITOV DOLAZAK U OSLOBOĐENI BEOGRAD

Tito je krenuo iz Krajove za Vršac 15. oktobra 1944, a stigao u Vršac 16. oktobra, između 7 i 8 časova. Od 16. do 25. oktobra boravio je u Vršcu, a 25. oktobra stigao u Beograd jednim ratnim monitorom Crvene armije. Na dunavskom pristaništu dočekali smo njega i Aleksandra Rankovića, Blagoje Nešković, Mijalko Todorović, Peko Dapčević i ja, uz potrebno obezbeđenje. Veći doček nije pravljen zbog Titove bezbednosti, jer su organi bezbednosti još uvek vodili iscrpljujuće borbe sa ostacima Gestapoa i diverzanata u podzemnim kanalima grada.

Tito me je zapitao kako se snalazim u Beogradu. Ukratko sam ga upoznao, ali sam prećutao moju zaboravnost za Beli dvor. Kasnije sam ga o tome obavestio. Obećao je da će me pozvati kad se i on smesti i malo odmori. Peko ga je smestio u svoj automobil i odvezao na Dedinje.

Posle dva dana dođe u Komandu grada Đido (Milovan Đilas) i reče mi da ga je Tito odredio da povremeno dolazi k meni i da mi savetima pomaže u razrešavanju pojedinih problema. To me je obradovalo, jer je Đilas uvek bio otvoren i govorio je kako misli, a prema meni se odnosio kao prema sebi ravnom. Uostalom, on je takav bio prema svakome, što, još u ono vreme, nije bilo karakteristično za mnoge naše rukovodioce na visokim položajima.

Đido je dolazio kod mene svakog drugog dana, pa sam shvatio da on informiše Tita o radu Komande grada i o situaciji u Beogradu. Ali, pored svega toga, pomišljao sam da je Tito ljut što nisam odmah postavio stražu pred Belim dvorom, kako mi je on naredio u Kraj ovi. Uz to, prekorevao sam sebe što sa majstorima nisam proverio instalacije u Belom dvoru, kako bi se Tito mogao odmah tamo smestiti.

Kasnije sam saznao da su sva moja razmišljanja o tome bila nepotrebna. Peko je odveo Tita u Rumunsku ulicu broj 15 (kasnije Užička). Tu je Peko smestio uži deo štaba svoje armije, s namerom da tu vilu sačuva za sebe. Zato je Tita nagovarao da odmah ide u Beli dvor. Međutim, Titu se dopala ova vila pa je hteo da ostane u njoj, a Beli dvor da upotrebljava za prijem većih delegacija. Pošto je Peku udarila »slava« u glavu, on je to nespretno izvodio, pa je Tito shvatio Pekove namere i naredio da se Beli dvor pripremi za njega. Taj mali spor kasnije je izgladio Mitar Bakić, nagovarajući Peka da tu vilu ustupi Josipu Brozu Titu. Međutim, tu Pekovu ujdurmu Tito nije zaboravio, pa ga je zbog toga i ostalih propusta poslao u vojne škole, u Moskvu, da se doškoluje.

Tek kad se Tito smestio u Belom dvoru, pozvao me je. Tad sarn ga detaljno obavestio o svemu. Smejao se Crnogorcima kako su se uva-

lili u Beli dvor. Naredio je da mu svakog dana dolazim u 11 časova, i da ga lično informišem o situaciji u Beogradu. To sam sve činio dok Na rodni odbor grada Beograda nije preuzeo mnoge funkcije Komande grada.

Ova meni nametnuta obaveza doprinela je još intenzivnijem zalaganju čitavog kolektiva Komande grada, jer se bez konkretnih činjenica pred Tita nije moglo izlaziti.

I

f

50. PORED PUSTOŠI I RAZARANJA, RAT DONOSI MNOGE TRAGEDIJE NARODIMA I POJEDINCIMA — REKAO JE ĐILAS

Negde desetog dana od oslobođenja Beograda, kad je kod mene bio Milovan Đilas, uđe moj ađutant čika Dragiša i ispriča:

— Druže komandante, sad pristiže jedna mršava ženica, i vodi jednog švrću. Ona veli da je vaša žena, a mali da je vaš sin!

Đilas me pogleda, pa me u čudu zapita, jer nije znao da sam oženjen:

— Pa ... dobro ... Ljubo, jesi li ti nešto ranije znao o njima?

Ja mu ukratko rekoh da od kako sam ih ostavio u Užicu 1941. ništa o njima nisam znao, i da je ovo prvi put da čujem za njih.

— Puštaj ih !.. . — viknu Đido čika-Dragiši.

Na vratima se pojavi moja žena Zaga, u svom dotrajalom mantilu od tvida, a iza nje, držeći se za taj mantil, skrivao se moj petogodišnji sin Vladimir. Zaga, iznenađena ovakvim susretom, zastade zanemela, a nas dvojica se rukovasmo sa njom. Pomilovah sina po glavi, pitajući ga da li poznaje svog tatu. On samo sramežljivo, i opet krijući se iza majke, izusti:

— Ja, ne znam!...

Đido je upita zašto me ranije nije potražila, kad su moje naredbe svuda iskačene po Beogradu. Ona ukratko objasni da je bila potpuno zbunjena, jer sam ja bio redov u biv. Jugoslovenskoj vojsci, a sad je pročitala da sam general, pa je pomišljala da je to neko drugi, dok nije pronašla neke Užičane, koji su joj potvrdili da sam to baš ja i uputili je ovamo u Komandu.

Dok je to objašnjavala Đilasu i meni, ja jedva privukoh Vladimira na krilo. Kosa mu je prekrila uši, pantalone na kolenima zakrpljene, sandale na nogama potpećene i iz njih vire gole pete iz pocepanih čarapica -- a lak ko pero sama kost i koža! Takva mu je i majka bila. Đido je to sve osmotrio, kao i ja.

Dotle je Zagorka izdržala, a onda brižnu u plač i jecaje. Vladimir napusti mene i privi joj se u krilo. Đilas skoči na noge i lupi se šakom po čelu govoreći:

— Ljubo Đuriću, pored pustoši i razaranja, rat donosi mnoge tragedije narodima i pojedincima! — Zatim reče čika-Dragiši, koji je to sve posmatrao i brisao suze, da donese čašu vode za Zagu, a nju uteši sa nekoliko reči. Meni reče da malo porazgovaram sa njima, a da će on sutradan navratiti kod mene.

Kad se Zagorka isplaka, zamolih je da mi bar nešto ispriča o njihovim mukama u okupiranom Beogradu.

Ovde sam dužan da dam neka objašnjenja čitaocima, mojoj deci i unucima, jer o tome mnogi ništa ne znaju, a i da se ne bih ubuduće ponavljao.

Pre rata u Užicu razbuktao se omladinski pokret među radničkom i školskom omladinom. Ja sam bio skojevac, a Zagorka je pripadala naprednoj omladini u gimnaziji. Tako smo se upoznali i zbližili, te se razvila i velika ljubav. Zagorkin otac je bio p.pukovnik frontaš, ratnik na Solunskom frontu, koji je od redova postao oficr, sa »Karađorđevom zvezdom« i drugim odlikovanjima, i do penzionisanja dogurao do p.pukovnika. Poslednja služba mu je bila u Užicu. Sina je dao u Vojnu akademiju, te je pred rat bio poručnik. Svoju stariju kćer, koja je završila Filozofski fakultet, udao je za generalštabnog oficira, koji je 1941. već bio u činu majora i radio u Generalštabu u Beogradu. Ovaj generalštabni major je 1941. godine pobegao sa kraljem i delom Generalštaba u Kairo, a zatim u London. Zenu, decu i taštu (Zaginu majku), ostavio je u Beogradu, jer se Zagina majka preselila u Beograd kod starije kćeri još 1938. godine, posle smrti svoga muža. Zagorka je još u Užicu obavestila svoju majku o zbližavanju sa mnom, i ova stara i dobra žena, koja je takođe ponikla iz sirotinje a propatlia dovoljno u takvoj oficirskoj porodici, nije bila protivnik Zagorkine namere. Međutim, sestra, zet i brat bili su protiv da se Zaga uda za komunistu, plašeći se za svoje oficirske karijere. Tako je i Zaga sa majkom prešla u Beograd, na radost ovo troje »■u opoziciji«, jer su mislili da će se Zagorka »ohladiti« u Beogradu.

Međutim, čim sam dobio postavljenje za učitelja u selo Dukat, u bosiljgradskom srezu, Zagorka je energično postavila svoje pitanje tražeći saglasnost. Rekla im je da će pobeći ako joj ne dozvole da se normalno venča za mene. Uz to im je kazala da se odriče miraza od 40.000 dinara, koji joj je otac ostavio, kao i ostale spreme, koju bi morali dati nekom oficiru fićfiriću.

Pošto je majka bila na Zagorkinoj strani, ostali članovi su »kapitulirali«. Mi smo se venčali u beogradskoj Sabornoj crkvi (jer drukčije nije moglo biti). Kumovi su mi bili Vidan Jelisavčić i Ljubodrag Nikolić, obojica članovi KPJ. Prvi je bio po starini kum iz Užica, a drugi je bio školski drug iz Aleksinca. Zagina majka je priredila ručak u stanu, u Zorinoj ulici (danas Ulica Ivana Milutinovića), na kome su bili kumovi, nas dvoje, Zagina sestra i zet i, naravno, majka. Zagin brat me je poznavao još iz Užica, sve znao o meni — pa iz protesta nije prisustvovao ručku. Kumovima sam skrenuo pažnju da ne započinju nikakve političke razgovore. Ovog dogovora se držao prvi kum Vidan dok nije popio koju čašicu, a onda je počeo svašta da priča, savetujući generalštabnom oficiru Pavlu da demokratske odnose treba zavesti i u vojsci, te da mnogo toga može naučiti od mene, pogotovo kad smo sad rodbina. Pavle mu nije mnogo oponirao, ali kad su kumovi otišli zamolio me je da povedem računa o njima dvojici oficira, i da ne donosim u njegovu kuću neku »bombu« kad ubuduće budemo navraćali. I dok je on to govorio, »bomba« je bila u Zaginoj sobi — pun kuferčić propagandnog materijala, među kojima je bilo i proglasa CK KPJ. Sav taj materijal dobio sam od Mome Markovića da ga ponesem u bosilj gradski srez.

Od Zagine spreme i miraza dobili smo dva jorgana, dva jastuka, nekoliko čaršava i jastučnica, dva ćebeta i Zaginu ličnu garderobu. Maj-

ka je htela da ponesemo i dva dušeka, ali je Zagorka, umesto dušeka kupila dve slamarice koje ćemo napuniti slamom. Od Zaginih 40.000 sestra je odredila da joj se da 2.000 dinara, za vozne karte do Vranja i automobil od Vranja do Bosiljgrada, kao i da se nešto posuđa kupi u Bosiljgradu. Tad je moja mesečna piata bila 950 dinara.

Mislim da su ova obaveštenja dovoljna, pa pustimo Zagu da nastavi sa svojom pričom o njenom i Vladinom životu u okupiranom Beogradu.

Iako je njena sestra imala trosobni stan, smestila je Zagu i Vladimira u kuhinju. Zagorka je obavljala sve poslove u stanu, kao kućna pomoćnica. Njena sestra, sa svoje dvoje dece, obedovala je u trpezariji, a Zagorka i Vladimir u kuhinji. Ponekad bi im se priključila nesrećna majka, da bi ublažila ovo kažnjavanje — što se Zagorka udala za komunistu. Kasnije je ova distanca poprimila i rigoroznije forme, kad su počeli da pristižu zlatnici od odbeglog muža, iz Kaira, a zatim iz Londona — preko četničke organizacije u Beogradu. Od tada se standard gospođe maj orice poboljšao, pa je bilo belog hleba i butera, dok su Zagorka i Vladimir, uz majčine jadikovke, jeli kačamak i poparu od bajatog hleba. Sve bi se to još moglo i trpeti da su bar izostali svakodnevni prekori i psovke na račun Zagine »stranputice«. Sve se to najviše odražavalo na malom Vladimiru, željnom bolje hrane i igre sa decom, koja mu je često uskraćivana.

Ne sećam se tačno kad je to bilo, da li krajem 1943. ili početkom 1944. godine, nedićevsko »Novo vreme« objavilo je neki spisak poginulih Užičana, među kojima je bilo moje i Krcunovo ime. Isečak iz tih novina bio je dovoljan dokumenat za sklapanje novog braka, pred beogradskim popovima. Da bi Vladimiru i sebi bar donekle poboljšala uslove života, Zagorka se odlučila na venčanje u crkvi sa poštanskim službenikom L. P., koji je stanovao u susedstvu. Tako se Zagorka sa Vladimirom preselila kod L. P., koji je imao dobar odnos prema Vladimiru.

Obećao sam Zagorki da ću jedno veče navratiti kod njih, što sam i učinio. Vladimir je spavao na svom ležaju, a pored njega je na stolici bilo njegovo novo partizansko odelo, sa kapom i petokrakom zvezdom. Zaga mi je ispričala da su, kad su izašli od mene, Vladimira prihvatili drugovi iz Komande grada, a njoj rekli da ide kući, i da će oni Vladimira dovesti sutradan. Kad su ga doveli, na njemu je bilo sve novo: rublje, odelo i cipele. U Komandi su ga podšišali i okupah, i stavili da spava — a u toku noći su mu napravili bakandžice i sašili rublje i odelo.

U'ovom prvom susretu sa mnom L. P. je drhtao od straha. Kad sam ga smirio, malo sam porazgovarao, i rekao im da, kad su se već venčali, produže zajednički život, jer ja zasad nemam vremena ni za kakav porodični život; Vladimira ću uzeti kad doznam za sudbinu sestara, pa ako su žive smestiću ga kod jedne od njih.

Kad se vratih u Komandu grada, sve doznah od čika-Dragiše. On je obavestio drugove u kakvom je stanju komandantov sin. Đoko Savićević, Branko Vučinić, Moma Đurić i Mujo Kovačević su sačekali Vladimira i uzeli ga od majke. Dogovorili su se da niko meni ništa ne kaže.

Posle izvesnog vremena, dođe kod mene u Komandu L. P., opet sav preplašen, i zamoli me da izdam propusnicu Zagorki i njemu za izlazak iz Beograda. Veli da odlazi kod njegovih u Adu (Vojvodina), radi

stana i ishrane. Propusnicu su dobili, a Vladimira sam smestio kod sestre Sofije, koja je imala sina i kćer, muž joj je poginuo 1941. godine kao komandir 2. račanske čete.

Zagorka je u zajednici sa L. P. dobila ćerku V., a povremeno je obilazila i Vladimira. Kad su mene «-raskrinkavali« i u Adi, posle VI kongresa KPJ (SKJ), dotle su i Zagorka i L. P. postali članovi Partije, L. P. je zatražio reč, govoreći da sve što je prethodni drug govorio o Ljubodragu Đuriću jeste najobičnija i sušta laž, i da je nasuprot tome, Ljubodrag najbolji komunista koga je on sreo u životu. Posle ovog sastanka u Adi, ondašnji lokalni organi UDBE-e uhapsili su L. P. i prebili ga u zatvoru. Posle puštanja iz zatvora, L.P. se razočarao u SKJ, napustio ga i propio se. Zagorka je dočekala Vladimirovu svadbu i unuka, i skrhana ratnom i životnom tragedijom i novim nevoljama — umrla je!

Nekako tih dana banu Krcun kod mene. Ispričao sam mu o susretu sa Zagom i sinom, a on mi je ispričao o svom susretu sa majkom, koju je mnogo voleo i zvao je Dada. Sve je prokomentarisao namrštena čela:

— Sta ćeš!... Ima raznih tragedija, koje donose rat i život!

Međutim, već sam tada znao koja muka muči Krcuna ... Ali, on završi razgovor rekavši da nas je Vladimir Dedijer molio da dođemo do njega u zgradu »Borbe«.

Dedijera smo zatekli u jednoj sobi na spratu, sa suprugom Verom. Ukratko nam je objasnio da mu je naređeno da svoj *Dnevnik* što pre objavi. Mnogo materijala spasao je od propasti, ali, pošto se uglavnom kretao sa Vrhovnim štabom, *Dnevnik* treba da dopuni i događajima iz drugih jedinica. Zato je zatražio pomoć mnogih, najčešće komandanata i političkih komesara.

Tako smo Krcun i ja više puta odlazili Dedijeru. On se pokazao kao dobar organizator u svom poslu, za svaki sledeći sastanak pripremao je pitanja o događajima koje nije zapisao ili o kojima nije znao. Mi smo polako pričali, Vera je kucala na mašini.

Za ovu drugarsku uslugu Dedijer mi je poklonio sve tri knjige *Dnevnika,* sa posvetom na drugoj knjizi: »Drugu Ljubi od Vlade Dedijera, 15-V-1946.«

Ne samo ja već i mnogi drugi koji su čitali rukopis pre objavljivanja stavili su Dedijeru mnoge primedbe, da nije onako kako su pričali, a Vera zapisivala. Dedijer je kroz šalu odbijao sve primedbe, govoreći da su svi, manje ili više, unosili subjektivne elemente, ali je on kao istoričar sve to morao da posmatra objektivno i bez lakirovke.

Mnogo kasnije, jednog dana, javi mi se Krcun telefonom. Pitao me je da li sam pročitao u drugoj knjizi Dedijerovog *Dnevnika o* događajima ispod Romanije, kad je Vlada napustio Olgu. Kako još nisam bio stigao dotle, Krcun mi reče da pročitam od 317. strane i dalje. »Upamti! Ja nisam prorok. Ali, kad-tad, ovaj će teško zabrljati!« — reče mi na kraju.

Kad sam došao kući, odmah sam pročitao taj deo *Dnevnika.* Samo sam se nasmejao i na 317. strani stavio parče hartije s napomenom: »Videti kasnije.«

To »kasnije« ipak je došlo, jer je sa knjigom *Rat i mir Vladimira Dedijera* prevazišao svaku meru. Dok je prema drugovima koji su mu pomagali oko *Dnevnika* bio istorijski cenzor, taj aršin nije važio za njega. Tvrdim da je taj period iz svog *Dnevnika* obradio tek posle rata, pod pritiskom sopstvene savesti i mojih grdnji.

Iako Dedijerov *Dnevnik,* u većem delu, nije autentičan, on je ipak snažno svedočanstvo oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Ono bi bilo još snažnije da Dedijer nije ubacivao improvizacije, prepravljao događaje, ubacivao njemu simpatične drugove i druge ličnosti i tamo gde im nije bilo mesto.

XVII

51. VELIKA ANTIFAŠISTIČKA NAR0DN00SL0B0DILAČK4 SKUPŠTINA SRBIJE

9—12. novembra 1944.

Brže nego što sam očekivao, organizovan je Gradski narođnooslobodilački odbor, kao i rejonski odbori. U svemu su prednjačili komunisti sa entuzijazmom i uz svesrdnu pomoć građana Beograda, a pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i već formiranog Gradskog komiteta Partije.

Ipak mi je Blagoje Nešković skrenuo pažnju da sa drugovima iz Komande grada pomognem u pripremama dvorane Kolarčevog univerziteta gde će se održati Velika skupština Srbije.

U stenografskim beleškama sa Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije, može se pročitati sledeće:[146]

»SVEČANA SEDNICA VELIKE ANTIFAŠISTIČKE NARODNO-OSLOBODILACKE SKUPŠTINE SRBIJE, održana 9. novembra 1944. godine u dvorani Kolarčevog univerziteta u Beogradu; predsedavajući: dr Blagoje Nešković, sekretar: Petar Stambolić — početak u 14 časova.

Delegati iz svih krajeva Srbije zauzimaju svoja mesta u dvorani.

Tačno u 14.10 časova na Skupštinu stiže maršal Jugoslavije Josip Broz-Tito u pratnji komandanta Beograda general-majora Ljubodraga Đurića, načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ general-lajtnanta Arsa Jovanovića, predsednika Glavnog narodno-oslobodilačkog odbora Srbije dr Blagoja Neškovića, general-lajtnanta Aleksandra Ramkovića i pukovnika Mitra Bakica, šefa svog kabineta.

Dvorana se prolama od ovacija, poklika i tapšanja.

Na podij umu zauzimaju mesta članovi Glavnog narodno-oslobodilačkog odbora Srbije.....

Sa jedne i sa druge strane pored maršala Jugoslavije Josipa Broza-Tita zauzimaju mesta predsednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar i predsednik Kraljevske vlade u inostranstvu dr Ivan Subašić, zatim __ _____ _____ _____

Delegati Skupštine jednodušno traže da pre svakog drugog čuju reč maršala Jugoslavije Josipa Broza-Tita.

[1M] Stenografske beleške sa Velike antifašističke NOS Srbije štampane su u 10.000 primeraka. Štampanje je završeno 25. januara 1945. godine u Beogradu, u štampariji -Prosveta« — državnog izdavačkog preduzeća Srbije.

POZDRAVNA REC MARSALA JUGOSLAVIJE

Drugovi i drugarice, braćo i sestre! Nisam mislio da govorim, ali ipak vidim da (treba da vama, predstavnicima herojske Srbije, kažem nekoliko riječi. (Burni uzvici: »Ziveo!« Dugotrajni aplauz.)

Nije potrebno da vas uveravam koliko se mnogo radujem što mogu ovdje, u Beogradu, poslije tri i po godine tako strahovitih stradanja naroda Srbije, da vas pozdravim kao istinske predstavnike istinski demokratske Srbije. (»-Ziveo!« Buran aplauz.)

Za nas, Narodno-oslobodilačku vojsku, Srbija ima naročito ogroman značaj. Vi sami znate da smo mi ovdje počeli da se borimo, da organizujemo ustanak protiv neprijatelja ne samo Južnih Slovena, nego svih Slovena i čitavog čovječanstva — protiv nemačko-fašističkih osvajača.

Proslavljeni sinovi Sumadije, čitave Srbije, goloruki su prije tri i po godine ustali u borbu na život i smrt ....

Ja sam gledao — zajedno smo išli po brdima Srbije, po brdima naše Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Dalmacije — gledao sam požrtvovanost naših Sumadinaca, mladića koji su tek stupili u život, kako sa zanosom idu u borbu za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. U tome leži velika zasluga sinova naše junačke Sumadije. (Buran aplauz.)«

Tito je još govorio o iskovanom bratstvu i jedinstvu, odao zahvalnost Crvenoj armiji i našim borcima i odao poštu palim herojima.

Pažljivo sam pratio ovaj prvi Titov govor u oslobođenom Beogradu, pa je razumljivo što sam zapazio određene intonacije, koje su se razilazile od Titovih praktičnih poteza.

Prvo je priznanje, na recima, za početak narođnooslobodilačke borbe u Srbiji, a operacije oko oslobođenja Beograda nisu poverene Koči Popoviću, čije su patrole još 1941. godine dolazile do samog Beograda.

Drugo je na nekoliko mesta istaknuta uloga »proslavljenih sinova Sumadije«, a nije dozvolio formiranje Sumadijske divizije. Naime, još od Užica pa preko Sumadije, omladina je listom stupala u redove naše vojske, tako da su naše divizije narasle po brojnosti kao divizije Crvene armije. Do Tita je stigao predlog da se od prispelih Sumadinaca formira Sumađijska divizija. Ne znam koliku je tu ulogu odigrao Peko Dapčević, ah se pronosila vest da Tito nije dao saglasnost. Međutim, već tada, kada je Tito odavao priznanje Sumadincima na ovoj Skupštini, po brojnosti, u rovovima sremskog fronta nalazile su se tri divizije Sumadinaca, ali kao popune starih divizija. Tako će ovi »mladići koji su tek stupili u život«, kroz nekoliko meseci, ostaviti svoje kosti u rovovima sremskog fronta.

Jednog dana me pozva telefonom drug Marko (A. Ranković) da skoknem do njega u »Maderu«. Ranije sam čuo da se tu smestio Centralni komitet naše Partije, ali sada ću prvi put ući u tu zgradu. Već od stepeništa, pa nadalje, posramih se! Sve je manje nego u Komandi grada, a da i ne govorim o drugim institucijama koje su izabrale mnogo

prostranije zgrade. Dve sobe druga Marka mogle su stati u moju kancelariju u Komandi grada. To mu i rekoh kad ga proaiađoh, pitajući ga ko ih strpa u ovu stambenu zgradu. Drug Marko se malo našali na moj račun, a zatim ozbiljno reče da je tako naredio Stari i da im je ova zgrada dovoljna, a zatim produži:

— Nisam te ja zvao da »kritikuješ CK«, nego da ti kažem da nas je pozvao na večeru Jaša Prodanović. Čika Jaša mi je naglasio da nas ne zove samo zato što smo republikanci, kao i on, već što smo kao dva istaknuta Srbina istovremeno i predstavnici nove narodne vlasti, pa da je red da nas on dočeka i pogosti u svojoj kući.

Čika Jaša nas je dočekao sa svojom suprugom i poželeo nam dobrodošlicu. Tu je bila na okupu čitava njegova proširena porodica: Stano je Simić, zet, sa suprugom i dvema kćerima, lepim devoj kama. Stanoja sam upoznao još u Krajovi, kad se sa Titom vratio iz Moskve, a ostale članove ove porodice prvi put sam video. Kasnije će u našem političkom životu biti još susreta sa čika-Jašom i Stanojem. Gledajući nas dvojicu, stari Prodanović pomenu svog sina Boru[147], i »da je sreće«, kako on reče, da je i on dočekao slobodu. Pri pomisli na sina, zadrhta mu donja vilica a oči zasuziše. On ih mahinalno obrisa i odmahnu rukom, jer je znao da je drug Marko poznavao Boru. O ratnim tragedijama, koje su zadesile sve naše porodice, malo porazgovarasmo. A onda nam čika Jaša ispriča podugačku priču o njegovoj borbi protiv »samodržaca«. Veli, još se nekako mogao tripeti stari kralj Petar, ali kad je zajašio na presto suludi Aleksandar, koji je i svog rođenog brata zatvorio u ludnicu, nastali su žestoki progoni svih pristalica njegove Republikanske stranke.

Čitavo ovo veće proteklo je u nekoj tihoj seti, u krugu ove dobre građanske porodice, i u razmišljanjima svakog od nas o prohujalim vremenima.

Jedno popodne, pozva me telefonom Petar Stambolić da posle večere navratim u njegov stan. On je stanovao u mermemoj zgradi bivše Berze, na današnjem Studentskom trgu.

Tamo zatekoh Peru u pidžami i njegovu drugaricu J. P. u kombinezonu. To me malo iznenadi, pa sam se počeo osećati neprijatno zbog tolike njihove ležernosti. Ali kad oni posedaše na tepih, pored hrpe jabuka, oraha i suvih šljiva, i meni rekoše da skinem čizme i bluzu, jer je bilo neobično toplo, i kad se Pera raspriča, mene dimu njihova pažnja, pa i sloboda prema meni, te postepeno iščile neprijatno osećanje.

Petar je pričao da je izgubio najbolje svoje drugove Milinka (Kušića), Zelja (Đurića), Miću (Matovića), Nebojšu (Jerkovića) i mnoge druge, a da sam mu, kao najprisniji drug, ostao ja, pa je rešio da me i njegova drugarica J. bolje upozna. O toj njegovoj drugarici J. P. nam je pričao još pre rata, u Užicu. Njegovi iz sela su mu poslali jabuka, oraha i suvih šljiva, pa je želeo da uz razgovor prijatno provedemo ovo veče. Tako je i bilo! Na kraju smo popili i kafu, koju je skuvala drugarica J. P., koja je svojom neposrednošću i nekom blagom naravi pobrala moje sim-

[147] Bora Prodanović, sin Jašin, pripadao je beogradskim intelektualcima koji su svesrdno pomagali raznim uslugama našu Partiju. Poznavao je najuži deo rukovodstva naše Partije. Poginuo je u V neprijateljskoj ofanzivi kao član politodjela Hercegovačke brigade.

patije. Pored toga, drago mi je bilo što će on imati dobru drugaricu. Malo mi je mutilo raspoloženje prisećanje na »incident« sa drugaricom Nebojše Jerkovića, jer je i tad J. P. bila Petrova drugarica.

Mislim da je to bilo jednog dana druge polovine decembra 1944. godine. Po ustaljenoj praksi, u 11 časova saim bio kod Tita na referisanju. Kako nisam imao nešto naročito važno da iznesem, reših se da mu kažem da ničeg naročito novog nema. On se malo nasmeši pa mi reče da on ima nešto »novo« za mene. Zatim me upozna da će sutradan doći u Beograd jedna delegacija iz Albanije, koju ću ja primiti, gostiti i obezbediti im stanovanje u Komandi grada, dok oni budu u Beogradu. Onda mi reče:

— Piši, Đurić, njihova imena: Omer Nišani, predsjednik albanskog Prezidijuma; Koči Dzodze, organizacioni sekretar Albanske partije rada, Naku Spiro, sekretar Albanske komunističke omladine i član njihovog Politbiroa, i Muslim Peza, general-major. Možda će sa njima biti i njihov poslanik iz Beograda.

Obavestih Tita da mi imamo jedan mah hotel, »Union«, gde će im bolje biti, otvoren je i »Mažestik«, jer je kod nas u Komandi vojnička hrana.

— E. .., Đurić, poboljšaj hranu gositima, to je jedno, a drugo, ova delegacija boravi ilegalno u Beogradu, i zapadnjaci ne smiju znati za njihov boravak ovdje kod nas! Ovo je trebalo da ti saopštd Marko, ali kad ti nemaš nikakvih novosti za mene, evo ti novosti sa moje strane, pa se snalazi kako znaš i umiješ. Javi se Marku da zna da sam ja završio posao umjesto njega.

Uređene sobe smo imali za ove goste, a načelnike odeljenja koji su se hranili sa mnom prebacio sam u trpezariju sa ostalima iz Komande.

Omer Nišani je bio stariji čovek, tih i kulturan, sa puno prefinjenog takta prema svakome, govorio je francuski, pa je mene kuražio da slobodno pokušam sa svojim školskim znanjem francusikog jezika da razgovaram sa njim. Koči Dzodze i Naku Spiro znali su ponešto italijanski i poneku našu reč. Vele da su nešto našeg jezika naučili uz Miladina Popovića i Dušana Mugošu. Znao sam da je Tempo odlazio u Albaniju, ali o ovoj dvojici nisam ništa znao. Muslim Peza je samo znao albanski jezik, i mahom je ćutao i poneki put se smeškao. Naku Spiro je bio prznica i stalno je praskao i nečim bio nezadovoljan, a umirivao ga je Koči Dzodze i stalno mu nešto objašnjavao. Sreća je bila što je drug Marko pretpostavljao da mi neće biti lako u ovom društvu, pa je od prvog dana poslao jednu drugaricu kao prevodioca.

Za skoro nedelju dana, koliko su oni bili moji gosti, postali smo prijaitelji, jedino se Naku Spira držao uobraženo, često ne slušajući ni savete svog organizacionog sekretara Partije. Najviše su me pitali o organizaciji Komande i ostalih organa vlasti u Beogradu, o raspoloženju naroda i o držanju ostataka građanskih partija i t.sl. Bili su zaista oduševljeni redom i radom, brinući se kako će to sve oni urediti u Tirani i u Albaniji.

Međutim, ovo ilegalno druženje sa Albancima, kao i »povučeni« ili poluilegalni smeštaj i držanje našeg CK Partije u »Maderi«, nametali su mi razmišljanja o nekim novim vidovima poh,tike, za koje ja još nisam bio osposobljen.

Svenarodno raspoloženje za obnovu razrušenog Beograda i oslobođene Srbije, uz pojačano funkcionisanje organa narodne vlasti, smanjivali su kompetencije Komande grada, pa je Tito razredio i moje referisanje o novostima u Beogradu. Tako me jednog dana posle oslobođenja Mostara, koji je oslobođen 14. februara 1945. godine, pozva i naredi mi sledeće:

Prvo, da krenem avionom do Mostara, a odatle automobilom do Širokog brega, u štab 8. korpusa, i da prenesem njegovo naređenje Petru Drapšinu i Bošku Šiljeg'oviću da njihov 8. korpus postaje 4. armija, koja ima zadatak da uz Dalmatinsku obalu ide ka Trstu. Ne smeju dozvoliti nikakvo iskrcavanje zapadnih saveznika na našu obalu bez prethodnog odobrenja Nacionalnog komiteta i Vrhovnog štaba. U protivnom, svim raspoloživim snagama baciti ih u more.

Drugo, kad obavim ovaj posao, istim avionom iz Mostara da se prebacim u Bari (Italija) i da odnesem njegovo pismo i lično predam feldmaršalu Aleksanderu. Sadržaj pisma je sledeći: oštro upozorenje saveznicima da se bez odobrenja Nacionalnog komiteta i Vrhovnog štaba Jugoslavije nijedna jedinica ne sme iskrcati na našu Jadransku obalu. To je istovremeno odgovor na njihov pokušaj iskrcavanja oko Dubrovnika uz vapaje četnika i desnog krila Hrvatske seljačke stranke (HSS).

Naša baza u Bari ju dala mi je automobil koji me je odvezao u savezнički štab. Tamo sam zatekao vicemaršala Eliota, koji mi reče da je Aleksander otišao kod Cerčila, te da njemu predam Titovo pismo, jer ga je on zamenjivao. Tako sam i učinio.

Eliot nije hteo, ili se pravio preda mnom, da otvara pismo pošto je adresirano lično Aleksanderu, pa me upita da li znam sadržanu pisma. Ja ga ukratko upoznah. a on se pomalo smešio, pa reče da nije teško maršalu Titu kad ima tako mlade generale i odvažne diplomate. Zamolih ga da mi omogući prebacivanje preko Jadrana do Splita, jer i tamo imam da obavim jedan deo posla. On odmah pozva komandu njihove mornarice i naredi im da pripreme jednu »torpiljerku«, koja će me u toku noći prebaciti do Splita. Eliot je u svoje ime i u ime Aleksandera izručio pozdrave maršalu Titu, i da mu prenesem da oni ništa neće učiniti bez njegovog odobrenja, jer se ovakvi hrabri saveznici moraju poštovati!

Torpiljerka je preko noći plovila Jadranom, a na njoj smo ja i moj pratilac, mladi poručnik Krajišnik, dugo u toku noći razgovarali sa posadom ovog brodića. Za sve su se interesovali, a mi smo im pričali. Bili su ushićeni i oduševljeni našom mladošću i našim činovima, pa su nas preko prevodioca obasipali sve novim i novim pitanjima.

U Splitu sam zatekao rukovodstvo Hrvatske i upoznao ih sa zadacima novoformirane 4. armije, kao i sa Titovim stavom prema zapadnim saveznicima. Tito im je preko mene skrenuo pažnju na popunu 4. armije i njeno efikasnije snabdevanje, kako bi se što brže kretala ka Istri i Trstu. Ove novosti su okuražile drugove iz hrvatskog rukovodstva, pa se Vladimir Bakarić odlučio da sa mnom pođe za Beograd. Tad mi je Bakarić rekao da ima dosta vrlo važnih problema koje bi raspravio sa Titom. Kod Zadra, u Zemuniku, bio je naš aerodrom na kome me je čekao avion za Beograd. Krenuh smo automobilom za Zemunik. Uz put sam pokušao da povedem razgovor, ali on je mahom ćutao i bio zabrinut. Smatrao sam da mu nije do razgovora sa mnom, već da se u sebi priprema za razgovor sa Titom.

Kad smo stigli u Zemunik, naši avijatičari su odmah počeli sa pripremom aviona za nas dvojicu i mog pratioca Krajišnika. Dok smo čekali da avion dođe na poletnu pistu, jedan kapetan nas je slikao.

Komandant aerodroma potpukovnik Juhje Hahamović[148] pozvao je Bakarića i mene da uđemo u avion.

Ne malo da sam se iznenadio, nego u prvi mah nisam ni shvatio šta mi Bakarić govori! A on mi je ponavljao da ne može poći Titu, jer mu se prethodno nije javio, pa nije od njega dobio saglasnost da će ga primiti! Seo je u automobil i vratio se za Split.

Kad sam došao u Beograd, zatekao sam Kardelja kod Tita. Ispričao sam im dogodovštinu sa Bakarićem. Nisu se iznenadili, samo su se slatko nasmejali, a Kardelj je kroz smeh dobacio: »Pa, da, Vlado je stari oportunista!«

Kad se u Beogradu održavao Prvi kongres Antifašističkog fronta žena, u našem stanu u Beogradu bila je gost Marija Soljan-Bakarić, Vladina supruga. Kako su mi avijatičari poslali nekoliko onih fotografija sa aerodroma u Zemuniku, jednu sam dao Mariji za Vladu, za uspomenu na njegovo »kolebanje«. Gledajući fotografiju, Marija je rekla:

— E.. . baš je takav, moj Vlado!

[148] Dr Julije Hahamović, još 1930. godine postao doktor tehničkih nauka, član je Akademije nauka Bosne i Hercegovine, dobitnik Nagrade AVNOJ-a. Živi u svom rodnom Sarajevu.

XVIII

53. POSTAO SAM STANOVNIK BELOG DVORA

Posle mnogih razgovora, pregovora i natezanja sa saveznicima i Kraljevskom vladom iz Londona, više nije bilo smetnje da se, 7. marts 1945. godine, obrazuje privremena jedinstvena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije. Predsednik vlade i ministar narodne odbrane postao je maršal Tito, a resor ministra spoljnih poslova dobio je bivši predsednik Kraljevske vlade Ivan Šubašić. Sekretar te vlade postao je Mitar Bakić, dotadašnji šef dva Titova kabineta. Tako je došlo do toga da je Tito rekao Marku (A. Rankoviću) da ja dođem u Beli dvor i or' Mitra Bakica primim dužnost šefa kabineta.

Kad mi je to saopštio drug Marko, zamolio sam ga da me ova »počast«, ovog puta, mimoiđe, jer ja ne znam strane jezike, što je potrebno u tako izrazito pojačanoj diplomatskoj aktivnosti oko Tita. Drug Marko mi je jednostavno rekao kako je saznao da već znam »rusko-srpski«, a da sam francuski jezik učio u školi, pa se, veli, snalazi kako znaš i umeš, i da mi niko ne brani da naučim još neki jezik.

— A ... šta bi, tek, trebalo da kažem ja, kad ne znam nijedai» jezik! — zapita me drug Marko, i završi posao sa mnom.

Kad sam stigao u Beli dvor, Tito me odmah primi i požele dobrodošlicu, uz njegov karakterističan smešak; a zatim me odvede do moje spavaće sobe, otvori jedna vrata i reče:

— Evo, Đurić, imaš i svoje kupatilo. Bićemo na istom spratu, a ti si moje levo obezbeđenje (jer je soba bila sa leve strane od Titovih soba i njegovog kabineta). Obedovaćemo zajedno, sem doručka, koji će ti se donositi u kancelariju, kao i meni. Kad Mitar (Bakić) dođe iz Predsedništva vlade, predaće ti dužnost, po podne.

U maloj trpezariji, na istom spratu, iza Titovih soba, za ručkom se nađosmo nas trojica. Mitar je pričao Titu o nekim novostima u Vladi, dok sam ja razgledao sve oko sebe i na stolu. Odbio sam čašicu rakije, koju je konobar nasuo, a prihvatio se, pomalo, predjela koje je bilo raznovrsno: beli zir, žuti sir, grudvice butera, gomilice kajmaka, naresci šunke i pršuta. Posle toga je stigla masna supa. Ja nasuh malo, tek da probam, jer nisam naučio na onu masnoću koja se žutila povrh nje. Tito i Mitar počeše da me savetuju da jedem više jer se u ovoj kući mnogo radi i nikad se ne leže pre 24 časa. Tad donesoše šnicle i uz njih salatu. Tito mi nali čašu belog vina, koje se zvalo »silvanac«. Da ne bih i ovo odbio, gutnuh malo više, pa počeh da štucam. Vino je sladilo ali i rezilo, pa pomislih da je suviše gazirano. Sto sam pomislio, to im i rekoh, da bih nekako opravdao štucanje. Na kraju doneše isečenu tortu. Pojedoh jedno parče, pa od svega što sam jeo osećao sam se presit. Oni uzeše i drugo parče. Nudiše i mene, ali ja ne uzeh.

Tito me upita kako smo se hranili u Komandi grada. Odgovorih: jedno jelo, koliko je ko mogao pojesti, i, naravno, hleba. Nikakvo piće nismo upotrebljavali. Mitar se umeša i objasni da je moj štab stalno sektašio u pogledu jela, naročito dole je bio politički komesar Kušić, te da su on i Peko (Dapčević) redovno odlazili gladni iz našeg štaba, kad su kao gosti navraćali. Ovog puta, Mitar podseti Tita na Pekovu tetku, koja ih je redovno znala da posluži dobro spremljenim obrokom, naročito poslednjih godina ratovanja. Dok se tako malo razgovaralo, stiže i kafa.

Za večeru je bilo predjelo (kako sam opisao) sa dodatkom crnih maslintki, a onda kuvani škembići, zatim kompot i na kraju kafa. Škembiće sam zavoleo još u roditeljskoj kući, pa sam ih posle toliko godina slatko jeo.

Za doručak sam mogao dobiti kajmaka, butera. sira, uz mleko, belu kafu iH čaj, ih, umesto ovoga kompleta, kajganu ili rovi to jaje, odnosno šta naručim.

Tito je redovno posle ručka odlazio na mali počinak, a posle toga u kratku šetnju ispred Belog dvora.

Toga popođneva Mitar Bakić mi je predao dužnost šefa dvaju kabineta: Kabineta Vrhovnog komandanta oružanih snaga FNRJ — vojnog kabineta, i Kabineta Maršala Jugoslavije — civilnog kabineta.

Na svom stolu ugledah pored telefona »crnu krušku« od bakelita, koja je bila povezana gumiranim kablom i uključena u jedan utikač u zid. Zapitah Mitra kakva je ovo sprava i čemu služi. Mitar mi ukratko objasni:

— Ma... nije to ništa. To je Stevo Krajačić doneo Titu iz Zagreba, da Tito ne bi okretao brojčanik na telefonu kad te zove da mu doneseš neki materijal. Kroz ovu krušku Tito će te kratko pozvati.

Do moje kancelarije bila je još jedna kancelarija iste veličine u kojoj je -bio daktilograf Dane, a u koju će se smestiti kasnije i moj pomoćnik. I tamo je na stolu stajala ista »kruška«. Ta ista »kruška« je bila i u kancelariji komandanta (ih domaćina) Belog dvora Rada Ristanovića. Međutim, o toj »kruški« nisam ni razmišljao, jer sam primio onako kako mi je Mitar objasnio. Istina, i Tito me je retko zvao kroz nju, a i kad mi je nešto saopštavao nisam mu ništa odgovarao, već primao naređenje i izvršavao ga, misleći da me Tito kroz nju ne može čuti.

54. ŽENIDBA MITRA BAKICA OTKRIVA TAJNU KRUŠKE

Kad su prebrođene prve peripetije oko priznavanja naše vlade od strane saveznika, i kad je formirana naša prava vlada, bez dr Subašića, i Mitar Bakić je rešio da se oženi. Tako jednog dana, kad se vratio iz Predsedništva vlade, Mitar mi stavi na sto tri karakteristike sa slikama, za tri drugarice. On mi ispriča da je rešio da se ženi, te kako mi ne idemo nikuda, da bi upoznao pravu drugaricu, koja njemu odgovara, obratio se Šanetu (Petroviću, organizacionom sekretaru CK KP Srbije) da mu pomogne u odabiranju drugarice. Sane mu je dao karakteristike za ove tri drugarice, pa da se Mitar sam odluči koju će izabrati, a sve tri su borci od 1941. godine. Mitar, uzgredno, dodade da neće da se ženi Crnogorkom, jer ne znaju da kuvaju kao Srbijanke.

Kažem ja Mitru da je najbolje da ja ne čitam, jer su sve tri po karakteristikama dobre, već da mi on kaže koja se njemu najviše sviđa, pa ako nešto budem znao o njoj, onda ću mu sve reći.

Mitar poreda jednu pored druge sve tri karakteristike sa slikama, pa posle malog razmišljanja pokaza rukom na jednu od njih, govoreći •da mu se Nada iz Kragujevca, inače borac 1. proleterske brigade, najviše sviđa! Onda me zapita da li je poznajem i da li šta znam o njoj.

Malo se zamislih, pa sam mu uglavnom rekao da su to sigurno ■dobre drugarice, kad ih je Sane **odabrao, da ja o Nadi ništa posebno ne znam, jer su susreti naših bataljona bih brzi i ne tako česti, a ona je sigurno iz čestite i siromašne porodice, pa kad mu se najviše sviđa, neka se ne koleba i ne sluša druge. Mitar se malo prošeta po kancelariji nabranog čela, zaustavi se i reče mi: Oženiću se Nadom!!**

Ja mu čestitah, a on me zagrli i oduševljeno mi se zahvali!

Odjednom se oglasi »kruška«.

— Neka ... neka, Mitre Bakiću! Ti prve novosti saopštavaš Đuriću, pa ćeš tek onda meni. Zapamtiću ja to!... Sve sam ja vas slušao šta razgovarate ...

Mitar mahinalno poklopi »krušku« šeširom govoreći meni:

— E ... nisam znao da nas Tito može i slušati kroz ovo »čudo« !

Ja smakoh Mitrov šešir sa »kruške«, pa posavetovah Mitra da odmah ide kod Tita, i da mu se izvini, i da ga u isto vreme ohavesti o svojoj odluci.

Mitar krenu iz moje kancelarije, a ja za njim do stepenica gledajući ga kako grabi uz njih. Ispred Titovog kabineta ležao je Titov pas Tigar, a iza njega je stajao dežurni ađutant. U zabuni, Mitar gumu Tigra koji zaurla na njega, a Mitar pre nego što je uhvatio za kvaku vrata kabineta, u svojoj zbunjenosti — prekrsti se!

Kad se vrata iza Mitra zatvoriše, ađutant me zapita šta se to događa sa drugom Mitrom, raširi ruke, pa se i on u čuđenju prekrsti.

Vrativši se u svoju kancelariju, pogledao sam ovu čudnu spravu za prisluškivanje, sa kojom se prvi put u svom životu suočavam.

Za ručkom smo uz čaše vina čestitali Mitru Bakiću na njegovom izboru, a on nas obavesti da će mu svedoei biti Đido (Milovan Đilas) i Peko (Dapčević).

Po podne je Mitar svratio u moju kancelariju, i uveravajući me da on nije znao za magičnu moć »kruške« posavetova me da pazim šta pričam pored ove sprave. Za funkciju prisluškivanja »kruške« nije znao ni komandant Belog dvora Rade Ristanović, koji je stanovao van kapija Belog dvora, a u čijem je stanu takođe bila ova »kruška«. Kad je to saznao, Rade se sekirao, šta je sve Tito mogao čuti! Rade mi je pričao da ga je jedne noći, oko 24 časa, »kruška« probudila: »Rade, hitno dolazi ovamo!« — to je bio Titov glas. Navrat-nanos, Rade je dojurio u Titovu spavaću sobu. Tito ga je dočekao sa psovkama, čudeći se koji se vragovi kupaju posle ponoći iznad njegove sobe pa od šuštanja vode nije mogao da zaspi.

Iznad Titove sobe, na drugom spratu Belog dvora stanovao je lični lekar druga Tita, Stjepan Štajner, **koga smo zvali** Stefi, **sa svojom** drugaricom. **Rade je, naravno, otrčao i sredio stvar, i Štajnerovi se više nikad nisu kupah noću. Rade je sa mnom prokomentarisao ovo prisluškivanje. On je od prvog dana, od kad je uz Tita, primetio da je Tito želeo da zna šta se sve događa u njegovoj okolini, pa nije ni čudo što je prihvatio i ovaj Stevin poklon.**

55. PRVI DANI U BELOM DVORU

Moja strahovanja zbog neznanja stranih jezika postepeno su iščilela i na ovoj novoj dužnosti. Sa predstavnicima Sovjetskog Saveza slobodno sam razgovarao na »rusko-srpskom«. A poslove oko učestalih dolazaka predstavnika zapadnih saveznika zbog nerešene situacije oko Trsta, a zatim podele na Zonu A i B, svršavala je veoma dobra i plemenita drugarica Olga Humo, koja je bila takođe u Belom dvoru, kao prevodilac. Ona je još u ranoj mladosti naučila engleski jezik zahvaljujući svome ocu, Momčilu Ninčiću, ministru i diplomati još iz vremena Petra I Karađorđevića, pa i Aleksandra. Protiv volje svoga oca, Olga se udala, po šerijatskim propisima, za komunistu Avda Humu, podnoseći sve nevolje ilegalnog rada i kasnije ratne teškoće.

Još od prvih dana, Tito je primetio da imam izlizane čizme i da nemam plitke cipele. Naredio je da mi se izrade nove. Primetio je da mi ni uniforma ne odgovara novim čizmama od boksa. Izvadio je zelenkasti štof (ruski) iz ormana i rekao mi: »Daj ovo mom šnajderu. Nek ti odmah sašije novu uniformu. Nismo, Đurić, više u partizanima. Sad smo država, moramo voditi računa o svemu, pa i o odjevanju!«

Kad sam obukao novu uniformu, tek tada su nastale prave muke. Samo Tito i ja u zelenkastoj i novoj uniformi, ostali generali u iznošenim i sivim uniformama. Koča se ironično smejulji, a Arso Jovanović veli: »Vidi de . . . našeg Ljuba.« Svi se pomalo smeškaju na moj račun. Nije mnogo proteklo, kad nasred sobe čekaju me lakovane čizme i lakovane plitke cipele. Niko me za ovo nije pitao.

Ipak, najgore sam prošao s automobilom, koji mi je ubijao ugled među drugovima. Jedne nedelje, Tito uđe u moju kancelariju i pozva me da se prošetamo van Beograda. Odosmo do garaže. Dok je Nikica Prlja pripremao automobil za vožnju, Tito se prošetao po garaži razgledajući parkirana vozila. Prlja izvesti da su kola spremna, a Tito ga upita :

— Čija je ono krntija?

— Generala Đurića — odgovori Prlja.

— Ovo… više neću da vidim ovdje! Jesd li razumio?

Nikica Prlja reče da je razumeo. Tada ja počeh da objašnjavam kako su to ispravna kola koja su mi pozajmili iz Komande grada da se poslužim na ovoj dužnosti, da je to dobar »opel-kapiten« kojim noću nosim Titova redigovana saopštenja za Tanjug. Ništa nije vredelo. Pokazujući rukom, Tito naredi Priji: »Onaj novi ‚bjuik', višnjeve boje, daj generalu Đuri ću.«

Jedno vreme se tim novim »bjuikom« nisam ni vozio. Mitar Bakić, generalni sekretar savezne vlade, teško se razboleo, pa me je Tito poslao da ga zamenim. Prlja je nekome dao »opel-kapiten«, pa mi veli da je

.samo »bjuik« za mene. Svi ministri savezne vlade bili su poznatije ličnosti i znatno stariji od mene. Tada nisam imao ni 30 godina. Ali, zato je moj novi »bjuik« bio, posle Titovog, najbolji i najlepši automobil. U zemlju da propadnem! Opet sam se obratio Titu. Govorio sam mu da auto troši previše benzina, da bi mi bila dobra i manja kola. Uzalud!

Jednog dana Tito mi je predao sve depeše i radiograme i naredio mi da ih pažljivo pročitam, hronološki sredim i napravim spisak depeša-radiograma koje je sačuvao. Jedan broj radiograma doneo je i Josip Kopinič, prilikom prve posete Titu, u oslobođenom Beogradu. Mnoge ■depeše iz Moskve potpisao je Dimitrov, a jedan broj Erkoli.

Kad sam to sredio hronološki — svaka godina posebno povezana — Tito je bio prezadovoljan. Zaključao ih je u onu istu kasu iz koje ih mi je dao.

Međutim, u tim depešama nisam video tu silnu diskusiju između Tita i Moskve, kako je interpretiraju neki »savremeni« istoričari, među koje spada i Vladimir Dedijer. Bilo je sažetih mišljenja i kratkih predloga i s jedne i s druge strane. Pravim istoričarima poznata je sadržina tih depeša, pa ovde nije mesto za njihovo tumačenje. Ah je ipak uvredljivo za naše rukovodstvo kako se to ponekad interpretira, da se preko depeša diskutovalo »kako će se ići u socijalizam«!

Kad napred pomenuh Josipa Kopiniča, osećam se dužnim da zapišem sećanja na prvi susret sa ovim neobično hrabrim revolucionarom, koji ima velike zasluge za uspešan hod naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Kad je Kopinič prvi put došao u oslobođeni Beograd, pravo je došao kod Tita. Posle dužeg razgovora u Titovom kabinetu, Tito ga je doveo na ručak. Tu smo još bili Mitar Bakić i ja. Tito ga je upoznao sa nama, a za vreme ručka pretežno su razgovarali njih dvojica, nastavljajući svoje razgovore iz kabineta.

Povremeno bi se Kopinič obraćao Titu:

— Ma ... nemoj, Jože, neće to biti baš tako ... — ili — nije brate, tako, ja mislim ovako ...

Tito se na ove Kopiničeve upadice nije ljutio, već je razgovor tekao normalno, kao između dva stara poznanika i druga još iz moskovskih dana. U tom dijalogu sa Titom, kod Kopiniča nije bilo skrivenih misli, već potpuna otvorenost i prisnost kroz poštovanje Titove ličnosti. Cak je i nama dvojici nazdravio kao najbližim saradnicdma druga Tita, preporučujući nam da ga dobro čuvamo i pazimo. To je za mene i moja shvatanja bio događaj, jer sam odavno primećivao da većina najbližih drugova sve povlađuje drugu Titu, i nekako su uzdržani u razgovorima, •očekujući šta će Tito reći. Jedini izuzetak je bio Milovan Đilas, koji se slobodnije ophodio i govorio šta misli, i donekle Marko (A. Ranković), ali malo uzdržanije od Đilasa.

Za sve vreme rata Kopinič je održavao veze između Kominteme i šest Komunističkih partija: Austrije, Cehoslovačke, Grčke, Italije, Švajcarske i Jugoslavije. Novu 1942. godinu dočekao je sa Titom u Rogatici (istočna Bosna). Tad je došao da pomogne uspostavljanju veze Vrhovnog štaba sa Moskvom. Za sve internacionalističke poslove, počev od Spanije pa nadalje, nuđen mu je u Sovjetskom Savezu čin admirala.

On je to odbio, ostajući proleterski international ista, a prvenstveno-Jugosloven, i stavio se na raspolaganje našoj Partiji.

Ovom prilikom, kad sam ga prvi put video i upoznao, Tito mu je ponudio ambasadorski položaj u SAD, ali je to Kardelj sprečio. Jedna od Kardeljevih negativnih osobina je bila sumnjičenje najprisnijih i najbližih Titovih drugova i sanadnika. Ta Kardeljeva bolesna zavist oko uticaja na Tita, kasnije će odigrati svoju ulogu u odstranjenju Aleksandra Rankovića iz najužeg partijskog rukovodstva.

Pošto je Kardelj sprečio ovo naimenovanje, Tito se sporazumeo-sa Rusima da Kopinič, kao naš trgovinski predstavnik u Turskoj, vodi kontraobaveštajnu službu za Sovjetski Savez i za nas.

Udaljih se od onoga što sam hteo reći. Naime, kada smo, posle ovog ručka sa Kopiničem, ostali sami Mitar Bakić i ja, Mitar mi se obrati :

— Vide li ti... molim te, kako bezobrazno Kopinič oponira Titu?! I, kako, uopšte, on razgovara sa njim!

Iako je Mitar, verovatno, znao više o Kopiniču nego ja, pokušah da ga urazumim iznoseći svoje mišljenje, a ono je bilo da su to stari poznanici i drugovi, koji nisu pokvarili svoje ranije iskrene drugarske odnose, te je za mene normalno što jedan drugom ponekad i oponiraju. Mitar se nije složio sa mnom, već reče kako je Tito sad šef Partije i države i ne može se tako sa njim razgovarati.

56. DAVORJANKA PAUNOVIC ZDENKA

Svi još živi stanovnici Belog dvora, u koje spadam i ja, bili su svedod korektnog ponašanja Zdenke Davorjanke Paunović, sve do njene smrti. Savesno je obavljala dužnost sekretara druga Tita, pedantno se starala o Titovim ličnim stvarima, kao i za vreme rata. Bila je skromna, ničim se nije odvajala od drugih. Bila je suviše povučena u sebe. Sa Titom smo obedovali samo Mitar Bakić i ja. Davorjanka se hranila sa ostalim osobljem Belog dvora. Preopterećena poslovima i brigom oko Tita, nije stizala ni da obilazi stare roditelje u Požarevcu. Njen otac Milan, učitelj u penziji, kad god je dolazio da obiđe svoju kćer, donosio je slatko i kompot za nju i Tita. Tito ga je uvek zadržavao na ručku. Ni tada Davorjanka nije htela da s ocem i nama obeduje u istoj trpezariji.

Davorjanka je povremeno dolazila u moju kancelariju, a iza nje je redovno stizala kafa, koju je ona naručila. Tako mi jednom ispriča da ne vodimo dovoljno računa o Titovom, pa i našem, zdravlju. Kako svako veče za večeru jedemo kompot iz konzervi, a velike količine voća sa imanja kod Vršca, koje drži Garda nisu iskorišćene. Titu i njoj, u poslednje vreme, ne prijaju ovi kompoti sa preteranom dozom salicila. Velika je razlika između tih kompota i onih koje joj šalje majka. Zato joj je palo na um da potražimo neku dobru domaćicu koja bi od tog silnog voća kuvala za sve nas kompote i slatko. Zdenka mi reče:

— Daj, druže Ljubo, razmisli o ovome, pa predloži neku dobru našu ženu za ovaj posao — da se više ne trujemo!

Kad Zdenka ode, ja malo razmislih. Zdenka je bila u pravu. Ja sam disciplinovano jeo te kompote, ali posle kompota od kajsija — uvek sam se loše osećao. Od tih dana, pa sve do danas, averzija prema kajsijama me stalno prati i ne jedem ih.

Mislio sam da se raspitam kod naših drugarica za rešenje ovog problema, ali mi Zdenka nije dala vremena, već banu sutradan, pitajući me za predlog. Odjednom se setih svoje snaje Mice, supruge mog rođaka, koji je nekad bio kafedžija u Užicu, i kod koga sam ja za vreme letnjeg raspusta bio nekoliko godina keiner, da bih zaradio nešto novaca za sledeću školsku godinu. Ovom mom rođaku, Novici Todoroviću, propala je kafana pa se zaposlio u Užičkoj tkačkoj radionici (danas «•Cveta Dabić«) kao radnik. Nekad je bio socijalista, pa je evoluirao ka našoj Partiji. Jedan je od preživelih boraca sa Kadinjače. Dva njegova sina, kao omladinci, bili su u logoru u Smederevskoj Palanci, odakle su pobegli i stupili u partizane 1943. godine. Stariji, Milovan, već je bio mlad oficir naše Armije, a mlađi, Radisav Raško sekretar OK SKOJ-a za okrug niški.

Sve saim ovo ispričao Zdenki, i dodao da je snajka Mica izvrsni domaćica i da zna ne samo da kuva kompote i slatko već i da prav sve moguće kolače i torte.

Zdenka mi reče da je imala predubeđenje da ću ja resiti ova problem, pa mi zatraži adresu u Užicu. Ovi naši rođaci stanovali si sa nama do rata, ali su Amerikanci bombardovali nemačke jedinic< Armije E, koje su se povlačile iz Grčke preko Užica, pa su porušili našu kućicu na periferiji grada, te nisam znao gde stanuju.

Zadovoljna, Zdenka ode, a kroz dva dana otvoriše se vrata xv mojoj kancelariji i ja, u čudu, videh moju snajku Micu, a za nj on Zdenku.

— Kuku ... mene, moj Ljubo!.... — veli snajka Mica. — Nišan ni sanjala da ću ući u kraljevske dvorce!... — pa me zagrli i poljubi, jer me je prvi put videla otkako sam 1941. godine odstupio iz Užica

Sta je Zdenka učinila? Ona je posle onog razgovora sa mnom poslala kamion za Užice, kojim je ovu porodicu transportovala za Vršac gde joj je dodeljena jedna kuća folksdojčera. Od tada smo u Belom dvoru počeli da jedemo razne kompote, koje je moja snajka Mica zaistž majstorski spremala.

Očito je bilo da je Tito bio zadovoljan mojim radom. Verovatnc da je tu doprinelo Zdenkino i moje staranje za njegovo zdravlje i bezbednost. Zdenka me je hvalila svukud, pa se, čak, i sa nekim poštovanjem odnosila prema meni. Ali ne tvrdim da Davorjanka Zdenka nije imala mane. Cak je bila i prestroga prema pojedinim drugaricama koj€ su obavljale poslove u ovoj zgradi, pa je od mene traženo da utičem na drugaricu Davorjanku da ne »prekardašuje« u svojim hirovima, čak i prema samom Titu. Međutim, moja tegobna prošlost, koju nikad nisam zaboravljao, a zatim mnogo pročitanih pedagoških i drugih knjiga stalno su me opominjali da ne budem zlopamtilo, već da širokogrudo razmatram neželjene pojave, naročito kod ljudi, kod svojih drugova i drugarica, i da ih čak i opravdavam, razumevajući uzroke ljudskih slabosti.

Tako se dogodilo da me Davorjanka »omrzne« posle mog jednog ljudskog postupka. Tito je bio negde van Beograda, a u Beograd je naišla Herta Has, majka malog Miše, koji je živeo kod nas u Belom dvoru. Herta mi je telefonirala sa Beogradske železničke stanice i zamolila da obiđe i vidi svoga sina Mišu. Pošto sam jednom prilikom u Zagrebu prisustvovao sastanku i delu razgovora Herte sa Titom, smatrao sam da je normalno da majka vidi svoga sina, pogotovo što mi je Herta kazala da je u proputovanju kroz Beograd. Poslao sam automobil na železničku stanicu, dočekao Hertu na ulazu u Beh dvor i pokazao joj Mišinu sobu. Herta mi se srdačno zahvalila što sam joj to omogućio, jer je Miši donela jedan poklončić. Drugarica Herta se nije mnogo zadržala sa svojim sinom i otišla je.

Ah od toga dana Davorjanka više nikad nije sa mnom progovorila ni reči, već je demonstrativno okretala glavu od mene, u mimoilaženju. Takav stav prema meni je zadržala sve do svoje smrti.

Međutim, na osnovu svega što znam o drugarici Davorjanki, tvrdim da je sagorela pod bremenom odgovornih poslova koje je obavljala, stalno napeta zbog Titovog života i zdravlja, kako u toku rata, tako i posle oslobođenja.

Zdenka Davorjanka je prerano umrla. Svoju mladost poklonila je prvom čoveku Jugoslavije. Slomljeni tugom, ubrzo su i njeni roditelji otišli za njom. Ali, ostala je rodbina, drugovi i prijatelji, koji treba da pročitaju ove redove o sudbini njihove Davorjanke.

CENTRALNI KOMITET SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE IZABRAN NA VI KONGRESU

Za generalnog sekretara SKJ izabran je Josip Broz Tito

Josip Broz Tito
Avbelj Viktor
Antunović Rista
Arsov Ljupčo
Aceva Vera
Babović Spasenija
Bakarić Vladimir
Bebler Aleš
Begović Vlajko
Belinić Marko
Berus Anka
Biber Antun
Blažević Jakov
Božičević Ivan
Brkić Zvonko
Brkić Hasan
Veselinov Jovan
Vlahović Veljko
Vukmanović Svetozar
Gigov Strahil
Gošnjak Ivan
Gregorić Pavle
Danilović Uglješa
Dapčević Peko
Dedijer Vladimir
Doronjski Stevan
Došen Ilija
Dugonjić Rato
Đilas Milovan
Zeković Veljko
Ziherl Boris
Janić Vlado
Jovanović Blažo
Jovanović Isa
Jurinčić Niko
Kavčič Stane
Karabegović Osman
Karaivanov Ivan
Kardelj Edvard
Kidrič Boris
Kovačević Nikola
Koliševski Lazar
Komar Slavko
Krajačić Ivan
Krajger Boris
Krajger Sergej
Kreačić Otmar
Krivic Vlado
Krstulović Vicko
Leković Voja
Leskošek Franc
Maglajlić Šefket
Mandžić Pašaga
Marinko Miha
Marković Moma
Maslarić Božidar
Maček Ivan
Mijatović Cvijetin
Minić Miloš
Minčev Nikola
Mitrović Mitra
Mićunović Veljko
Mrazović Karlo
Mugoša Andrija
Nađ Kosta
Naumovski Naum
Nedeljković Raja
Neoričić Milijan
Nimani Džavid
Pajković Đoko
Penezić Slobodan
Perović Puniša
Petrović Dušan Šane
Pijade Moša
Popivoda Krsto
Popović Vladimir
Popović Koča
Popović Milentije
Potrč Jože
Počuča Mile
Prica Srđan
Pucar Đuro Stari
Radosavljević Dobrivoje
Ranković Aleksandar
Regent Ivan
Romac Paško
Rukavina Ivan
Salaj Đuro
Sekulić Nikola
Smilevski Vidoje
Stambolić Petar
Stamenković Dragi
Stefanović Svetislav
Stojnić Velimir
Temelkovski Borko
Todorović Mijalko
Tomšič Vida
Uzunovski Cvetko
Hribar Janez
Hrnčević Josip
Humo Avdo
Cazi Josip
Crvenkovski Krste
Čolaković Rodoljub
Švabić Mihajlo
Šegrt Vlado
Šentjurc Lidija
Šoti Pal
Špiljak Mika

CENTRALNA REVIZIONA KOMISIJA SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Bakić Mitar
Baltić Milutin
Brejc Tomo
Brković Savo
Burzevski Vančo
Vidić Dobrivoje
Vlahov Dmitar
Georgijević Dimitrije
Đurović Milenko
Jankez Grga
Jovičević Pavle
Kapetanović Hajro
Kapičić Jovo
Kovačević Dušanka
Mates Leo
Milosavljević Ljubinka
Milosavljević Milosav
Naceva Mara
Novaković Grujo
Papić Radovan
Roje Ante
Rudolf Janko
Hodža Fadil

Imena članova Centralnog komiteta SKJ izabranih na VI kongresu 1952 — iz knjige Kongresi naše partije, *„Mladost", Beograd, bez godine izdanja.*

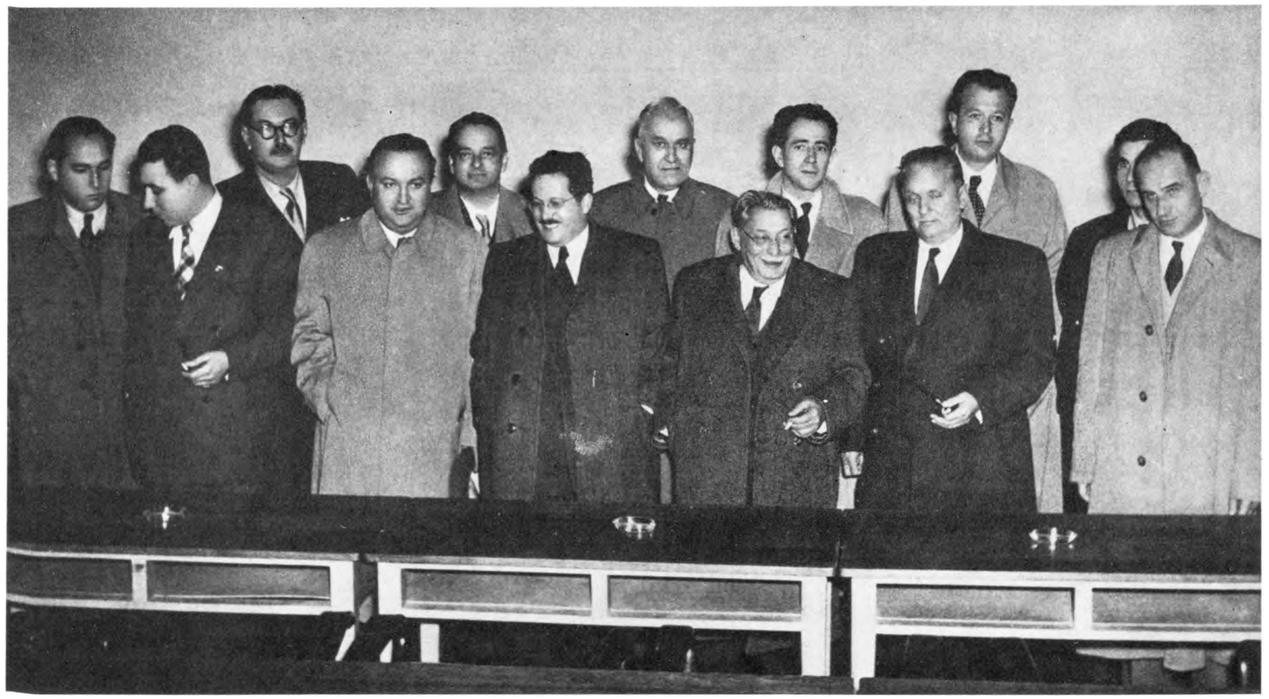

Članovi Izvršnog komiteta CK SKJ izabrani na VIkongresu 1952. godine. Sleva nadesno: Ivan Co-in jak, Aleksandar Ranković, Franc Leskošek, Vladimir Bakarić, Boris Kidrič, Edvard Kardelj, Đuro Salaj, Moša Pijade, Milovan Đilas, Josip Broz Tito, Svetozar Vukmanović Tempo, Lazar Koliševski, Đuro Pucar Stari.

Ljubodrag Đurić kao učitelj u osnovnoj školi„Sveti Sava" u Beogradu 1955. godine.

Razredna biblioteka 2. razreda osnovne škole „Sveti Sava" gde je Ljubodrag Đurić bio učitelj.

Jugoslovenskipolitički vrh, sleva nadesno: Svetozar Vukmanovič, Aleksandar Ranković, Petar Stambolić, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić i Josip Broz Tito.

Sleva nadesno: Edvard Kardelj, Ljupčo Arsov, Josip Broz Tito, Ivan Stevo Krajačić i Aleksandar Ranković

Josip Broz Tito, Edvard Kardelj i Aleksandar Ranković

Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Konstantin Koča Popović 1963. godine.

Josip Broz Tito i drugi rukovodioci u domu Aleksandra Rankovića i njegove supruge Ladislave Ranković, na prijemu povodom rođendana A. Rankovića, pre Brionskog plenuma.

Zdesna nalevo, Selim Numić, Branko Ćopić, Uroš Bajić i Antonije lsaković na jednom prijemu pre Brionskog plenuma.

Selim Numić, bivši pomoćnik saveznog sekretara za unutrašnje poslove na snimku od 14. decembra 1966. godine, načinjenom četiri dana posle donošenja abolicije kojom je krivični postupak protiv njega obustavljen, a on pušten iz istražnog zatvora u kome se nalazio od 23. septembra 1966.

Ljubodrag Đurić snimljen pošto je ime njegovog oca uklesano na spomeniku u Memorijalnom centru na Tjentištu.

Ljubodrag i Hajra Đurić

Tito i Jovanka Broz

Ljubodrag i Hajra Đurić

Aleksandar Ranković i Ljubodrag Đurić 1983. u selu Draževcu. Njihov poslednji susret.

Ljubodrag Đurić sa suprugom, decom i unucima na jednoj porodičnoj proslavi.

Ljubodrag Đurić snimljen uoči smrti 1988. godine. Snimio Milinko Stefanović.

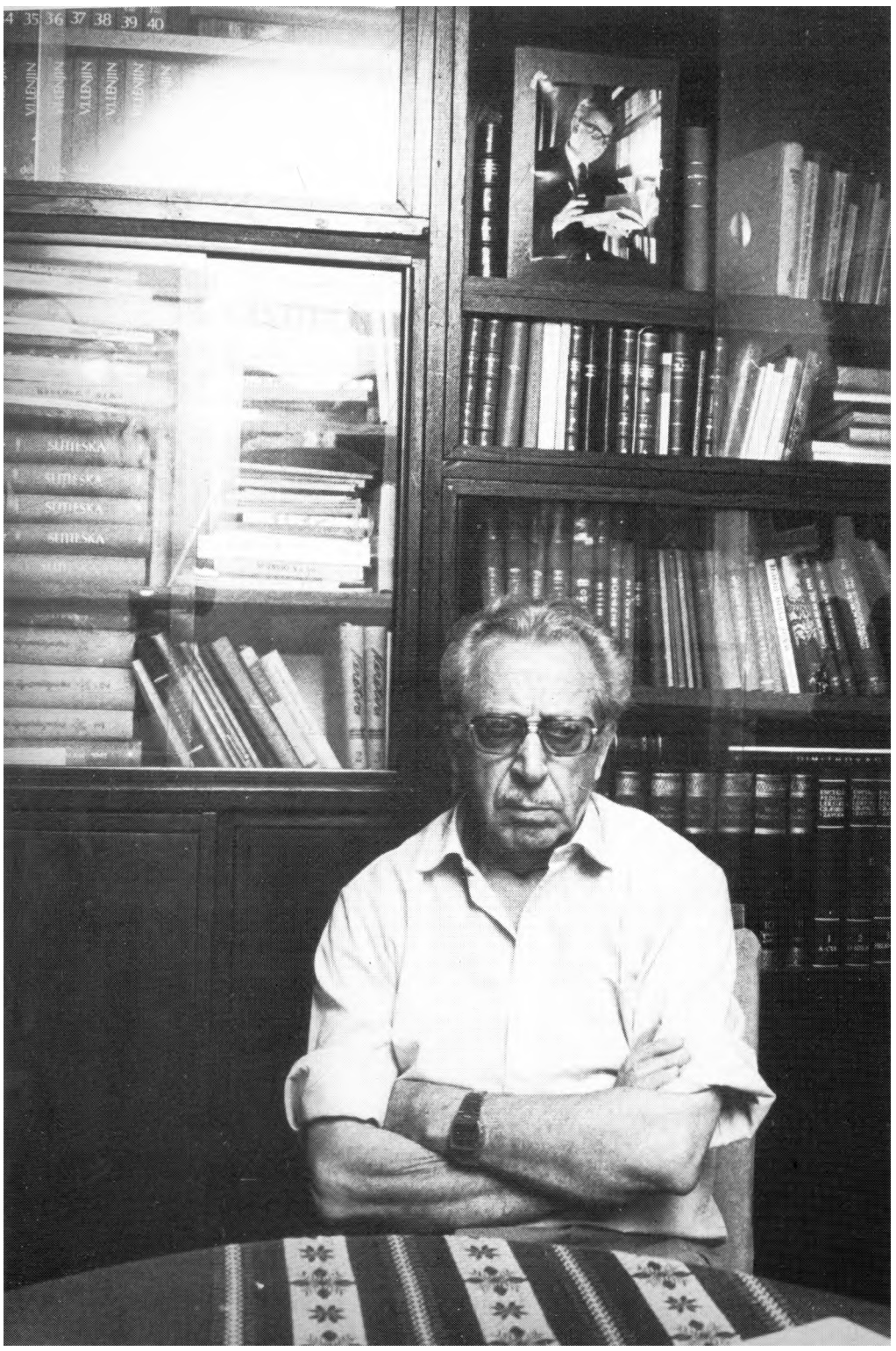

Ljubodrag Đurić snimljen uoči smrti 1988. godine. Snimio Milinko Stefanović.

57. TITOVI SINOVI ŽARKO I MIŠA

I Žarko je povremeno dolazio kod mene, bilo iz dosade ili da sazna nešto novo što mu mogu kazati. Nije bio radoznao, već disciplinovan sin svoga oca, koji je, u to vreme, poštovao kućni red Belog dvora. Mene je uvek zvao »druž general« — bez *»e«* na kraju reči, jer još nije sasvim ovladao našim jezikom, pa je ruskim recima zamenjivao one koje su mu nedostajale. Seta je izbijala kroz njegova pričanja, koju nisu mogle da prikriju ni njegove oci. Često naš narod kaže: »Oči su izraz duše!« Tako su njega oči izdavale kao neobično dobrog i plemenitog čoveka, koji je dosta propatio bez roditeljske ljubavi. Tu njegovu žal za teškim detinjstvom i neiživljenom mladošću, povećavala je, verovatno, izgubljena šaka, u odbrani Moskve. Jednom rečju, bio je simpatičan sagovomik i dobar drugar prema svakome. Iako je bio dobričina, uvek je imao svoj stav i ponosio se svojim mišljenjem. Cak i njegovo držanje odražavalo je njegovu unutrašnju borbu. Nikad ga nisam video pognutog, pa i kad je sedeo držao se nekako uspravno i ponosno, smirujući, u žaru diskusije, pramenove svoje plave kose onom neosakaćenam rukom. Ko god je upoznao Žarka Broza, morao ga je zavoleti.

Tako jednog dana, kad smo se izrazgovarali u mojoj kancelariji, on me odjednom zapita da li imam foto-aparat. Odgovorih da nemam On skoči, i vrati se posle nekoliko minuta govoreći:

— Oprosti, druž general, što se ranije nisam setio! Ja ih imam pet

Ja ne htedoh primiti, ali mi on zapreti da nikad sa mnom neć€ progovoriti ni reči, ako ga ne uzmem, jer mi daje od sveg srca, i dodade:

— To su moji, lično. Stari ima svoje, a meni su davali što sam njegov sin, na šta ja puckam, ali da ih ne bih povredio, morao sam primiti.

Tako meni Žarko predade novu »lajku«, koju sam kasnije izgubio negde u lovu, ili na nekom putovanju.

Jedno vreme Žarko je obedovao sa nama. Malo-pomalo, počeo je da izostaje, dok se konačno nije preselio u trpezariju osoblja Belog dvora. Kad sam ga upitao što nas je ostavio, on jednostavno reče:

— Pravo da ti kažem dosadno je sa vama, previše se držite mudro, a ja volim slobodnije razgovore. Meni je lepše, dole, sa drugovima i drugaricama, gde ima i smeha i viceva.

Vreme je prolazilo, a posle Davorjankine smrti, Tito se preselio u Rumunsku 15. Jednog dana, posle referisanja o novostima u Vladi, Tito mi se obrati sa zahtevom da sa pravnicima u Predsedništvu vlade sastavim njegovu izjavu za štampu, koju će on potpisati — da se javno

odriče svoga sina Žarka, koji noću, Sa Svojim društvom, pravi ispade po noćnim lokalima, te sramoti njega i sve nas.

Iako sam Tita zatekao nekako zamišljenog i namrgođenog, ovakav njegov prek zahtev nisam očekivao, te jednostavno rekoh:

— To ne dolazi u obzir. To ne može tako, druže Maršale!

— Kako ti, to... meni: »Ne može?!...« — povika Tito, pa htede, u jarosti, da ustane, ali se savlada, gledajući me začuđeno, a zatim prodorno.

— Mislim da tako ne može! — ponovih pa produžih — dozvolite da vas upitam da li ste vi, kao otac, nešto preduzimali ranije povodom takvih Zarkovih »izleta-«? To je jedno, a drugo, šta bi nam rekli naši drugovi, članovi Partije — a da ne govorim o neprijateljima u zemlji i van zemlje?!

— Jasno ... da sam preduzimao. Eto. . . Marko (A. Ranković) mu je dao nekoliko drugova iz UDB-e, da se druže sa njim — a oni se svi izopijaju i prave gluposti i škandale. Noćas su napravili rusvaj u »Lotos-baru«. Pa ... ti sad vidi, a ja ne znam, šta da radim sa njim!...

Tito se ozbiljno zamislio, pa mi reče:

— Sedi, Đurić, da malo porazgovaramo ... — a zatim ironično dodade — daj, da čujem šta to... ti predlažeš?!

— Vidite, druže Maršale, nastavio sam, vi ste naredili da ja, Zeželj i Branko Vučinić obavezno obedujemo sa vama, a Žarka i njegovu suprugu nikad niste pozvali na ručak ili večeru. On nije osetio vašu roditeljsku ljubav!

Tito me nervozno prekide:

— Sta bi ti htio?. .. Da gostim mangupa?!

— Žarko nije mangup! On je izgubio ruku pod Moskvom! — odvratih, mimo ah odlučno.

U daljem razgovoru, uspeo sam argumentovanim i pedagoškim činjenicama da Tito povuče svoju nameravanu odluku, te da ja, prvo, posetim Zarkovu porodicu, a kasnije i on, pa da ih ponekad pozove na ručak ili večeru, i da se prema Žarku ponaša kao otac. Iako me je strpljivo slušao, Tito se nije lako predavao, pa mi na kraju reče:

— Hajd' da i ja tebe poslušam — ali ne vjerujem u neki uspjeh!

Međutim, kad je Tito promenio svoj odnos prema Žarku i njegovoj porodici, sve je krenulo nabolje!

Jednog leta, posle 6. kongresa KPJ (SKJ), kad me je Tito odstranio iz svoje okoline, zadesio sam se u holu železničke stanice u Sarajevu sa suprugom Hajrom, da bismo kupili karte za povratak u Beograd. Odjednom, iz stanične gužve, začuh:

— Druž general, druž general!

Đo nas se progura Žarko, pa se srdačno pozdravi sa nama dvoma, pitajući nas kako smo i kuda ćemo. Na prvo pitanje, odgovorili mu:

— Pa ... eto, životarimo — a, ovaj tvoj ćale, ne vodi računa ni o tebi ni. o meni !

Sav znojav i neobično veseo što smo se sreli, on odvrati:

— Neka m£ oprosti drugarica Hajra, ali, jebeš politiku i ne ferini mnogo. Život je jedno a politika je drugo! Čuvaj zdravlje, pa će sve biti dobro. i

Žarko nam ispriča da je malo razgledao Sarajevo, i da produžuje za Dubrovnik, a društvo ga u onoj gužvi čeka, pa se srdačno oprostismo, posle ovog iznenadnog viđenja.

Malog Mišu je Stevo Krajačić doveo u Beli dvor, sa lepom guvernantom, a Tito ih je smestio između Davorjankine i moje sobe. Ova Zagrepčanka se prelepo odevaia, a držala se na velikom odstojanju od svih žitelja Belog dvora, ne pozdravljajući se ni sa kim. Takvim svojim držanjem izazvala je antipatije svih drugarica, koje su počele šaputati: »Kud drug Stevo pronađe ovu gospođu da vaspitava Titovog sina!« Svojom pedanterijom, verovatno, dosađivala je i malom Miši, koji nije imao ni punih pet godina. Kad bi ga izvela da se igra oko dvora, često ga je opominjala da se ne prlja. Zato je Miško često bežao u kabinet kod svoga oca. To je i Titu dosadilo, pa me jednog dana upita gde mi je sin Vladimir.

Titu sam ispričao da mi je sestra, čiji je muž poginuo kao komandir 2. račanske čete, sa dvoje dece, ilegalno preživela okupaciju, došla kod mene u Beograd i preuzela staranje o Vladimiru i da sam ih smestio u Lackovićevo sokače, u jedan kućerak.

Tito mi naredi da Vladimir dolazi svakog jutra da se igra sa Mišom, jer je malom dosadno sa odraslima, te ne zna šta će sa njim.

Miša je bio lep dečačić, i otkad je počeo da se igra sa Vladimirom postao je veseliji i mio dečak. To je prdmetio i Tito, pogotovo što mu Miša nije dosađivao kao ranije. I ja sam bio zadovoljan, posmatrajući ih povremeno sa prozora svoje kancelarije kako se igraju klikera. Počele su kod Tita dolaziti pionirske i omladinske delegacije, a Tito je i njih dvojicu zvao da prisustvuju tim malim svečanostima, pa su se i slikali sa pionirima. To druženje je trajalo dugo.

Ali jednog dana začu se Mišin plač. Otvorih prozor i ugledah Vladimira kako stoji sam i pokunjene glave, a Miša zamače uz stepenište, pojačavajući svoj plač, sve više i glasnije, što se više približavao Titovom kabinetu.

Dođoh do Vladimira i zapitah ga zašto Miša plače. Vladimir je bio stariji za nepune dve godine od Mise, ali vrlo mršav i Miša ga je skoro stigao u rastu. Vladimir mi ispriča da mu Miša stalno komanduje i da hoće sve kako on hoće ... U poslednje vreme počeo je da udara Vladimira. I Vladimir kaže:

— Ja sam ga jedno vreme trpeo, ali sam ga sad namlatio da mu više neće pasti na pamet da se sa mnom bije!

— Kidaj kući i više ne dolazi — povikah ja. I Vladimir ode pokunjeno.

Prolazili su dani. Tito ništa ne govori, pa sam se toga držao i ja. A jednog dana Tito će reći meni:

— A... gde ti je... onaj tvoj Vladimir? Sto ne dolazi da se igra sa Mišam?

Ja Titu objasnih da pored sestrinih dvoje dece, ima još dece u sokaku, te da Vladimir neće da napusti to veće društvo, jer mu je tamo lepše. Što je u stvari i bilo. Tito se složi sa mnom, i pojada se da ne zna šta će sa Mišom, koji mu često opet dolazi u kabinet, a pošto mu svi ugađaju, već je .postao razmaženo dete! Ipak mi reče da pokušam da nagovorim Vladimira da opet dolazi kod Mđše. To sam i učinio, ali Vladimir nije hteo ni da čuje.

58. BLAGO »CARA RADOVANA«

Krajem 1944. godine, stigao je iz Crne Gore kamion sa srebrom i zlatom. To je. kako izgleda, zaostavština izbegle Jugoslovenske vlade, koja nije evakuisana prilikom njene bežanije iz manastira Oštrog, a koju su skrivali kaluđeri. OZNA je to, verovatno, pronašla i poslala Titu. Zlato i srebro su bili u polugama, koje je R. R. sa drugovima iz obezbeđenja Belog dvora smestio u suteren. Pored toga, u vrećicama su bili zlatnici, različitih apoena, koje su S. Š. i R. R. nekoliko dana prebrojavali, i po spisku smeštali u vrećice. Kad su završili posao, predali su to Titu, koji je to zaključao u jednu kasu u biblioteci.

Očigledno je bilo da Nemci nisu dirali ništa u Belom dvoru. To mi je, u razgovoru potvrdio i drug Tito, koji je detaljno sve pregledao. Ipak sam se iznenadio kad mi je jednog dana Tito rekao: da pregledamo zaostavštinu kneza Pavla, koju je on obišao u podrumu, ah nije stigao da otvara sanduke zbog dotadašnjih silnih poslova. Zato je naredio da se sanduci sa zlatnim i srebrnim polugama ne diraju, jer su ionako preteški za iznošenje, te da je on to već video, ali da se oni lakši sanduci donose u njegov kabinet. Sanduci su, otprilike, bih dimenzija 80X60X60 cm pa su ih, jedan po jedan, jedva donosili četiri snažna gardista, oblivena znojem. Sanduci su bili solidno građeni, i okovani gvozdenim trakama, zatvoreni rezama i katancima i blombirani.

Kad doneše prvi sanduk, spustiše ga nasred kabineta, zatim jednom polugom odvališe rezu, pa se svi udaljiše iz kabineta, a ostadosmo sami Tito i ja. Tito sede s jedne strane sanduka, a ja s druge strane. Podigosmo poklopac, pa neku polutvrdu hartiju, pa zelenu čojicu, a onda se ukazaše ravnomerno složeni redovi tabakera za cigarete (oko 12X8 cm). Tito uze jednu, i dok je lupom tražio žig, ja rekoh:

— To je pozlaćeno.

— Ma, kakva pozlata! One su od zlata! Evo. uzmi u ruku, pa ćeš vidjeti kohko je teška — pa mi je predade, govoreći — tu je i žig. One su od zlata.

Uzeh pruženu tabakeru, a ona poteška za svoju vehčinu. Otvorih je, zablistaše žute pantljike na oba poklopca, koje drže cigarete, a Tito reče:

— Uzmi tu tabakeru za tebe.

Ja se počeh nećkati, pa rekoh:

— Meni ne treba zlato!

— Sta pričaš gluposti! Uzmi slobodno, kad ti ja dajem! To ti je moj poklon!

Malo pažljivije pogledah unutrašnji deo tabakere, i u uglu spazih kraljevski grb, pa odlučno rekoh:

— Druže Maršale, ja neću da nosim tabakeru sa kraljevskim grbom. Evo ... pogledajte.

Tito uze tabakeru, zagledajući kao i ja, pa reče:

— U pravu si! Dobićeš ti ovu tabakeru drugi put.

Kad je bio Titov rođendan, on mi predade ovu tabakeru, smeškajući se:

— Valjda ćeš je sad primiti!

Uzeh. Otvorih. A na poklopcu je bilo ugravirano: »J. B. Tito« — i datum njegovog rođenja. Ni traga kraljevskog grba.

— E, ovako može! — rekoh i zahvalih se na ovom daru-uspomeni.

Posle 6. kongresa KPJ (SKJ) i preležanog zatvora, zanemario sam suvi pleuritis, koji se pretvorio u vodeni te sam morao odležati šest meseci. Tad sam primao učiteljsku platu, koja je bila nedovoljna za izdržavanje brojne porodice i lečenje moje bolesti. U to vreme Hajra i ja smo se hranili hlebom i zaslađenim čajem da bismo deci obezbedili malo bolju ishranu. Hajra predloži da zlatnu tabakeru proda nekom komisionu. Tako je i učinjeno, ali je prethodno uklonjeno Titovo obeležje sa unutrašnje strane tabakere.

Da se vratimo pregledu prvog sanduka. Tito razgrnu prvi red tabakera, pa drugi, a iza trećeg reda se ukazaše šatule iste veličine (otprilike) 25X15X10 am. One su bile ukrašene nekim isprepletenim grančicama i listovima. Upitah da, nije valjda, i to zlato?!

Tito i na njima pronađe žig, i konstatova da su i one od zlata. Ja, onda rekoh:

— Druže Maršale, da ovo pošaljemo u Narodnu banku. Šta će ovo nama?!

— E, Đurić! Neka, neka! . .. Trebaće nam i ovo ...

Drugovi doneše i drugi sanduk, odvališe poklopac i odoše. Kad Tito podiže hartiju i zelenu čojicu, ukazaše se ogrlice, kako ja tada rekoh Maršalu — »đinđuve«. Bile su raznih boja, roze, crvene, ljubičaste i još neke nijanse. Nasmejah se, psujući kneza Pavla, šta sve ima, i kako je ove »đinđuve«, verovatno, delio ženskim delegacijama iz naroda. Pri tom ga nazvah demagogom i šarlatanom.

Za to vreme, Tito je već pregledao nekoliko ogrlica, pa me preko naočara pogleda:

— Ovo je sve drago kamenje, Đurić! Ili — dragulji. Pogledaj, kako je svaki kamen majstorski brušen — i pruži mi violet ogrlicu, sa čijih se kamenčića nekako čudno odbijala svetlost, kao da treperi. Osmotrih i vratih, pa pošto nisam znao da li Narodna banka čuva i ovakve dragocenosti, slegoh ramenima i ništa ne rekoh.

Tito razgrnu još jedan red i ukazaše se bele ogrlice. On podiže jednu, i povika:

— Evo ... i bisera, boga mu ! . . .

O biserima sam znao samo iz narodnih pesama, a tad sam ih prvi put video. Učiniše mi se malo veći od koštice iz trešnje ih višnje, ali nekako svi jednaki i okrugli — a slične veličine sam gledao na vašarima — pa bupnuh:

— Ma, kakvi biseri?!

Sa kraja jedne niske, Tito je zubima stezao taj jedan maleni »kliker«, pa mi reče:

— Pravi biser, Đuriću!

Dok je Tito zubima stezao ovu malu »lopticu«, pobojah se da ne prsne i da ga ne ozledi, ali kad biser izdrža pritisak, i kadmiTito reče da je zaista biser, pomislih: »Otkud i ovo zna?!«

Na dnu sanduka, naiđosmo, opet, na šatule, ali duplo veće nego one iz prvog sanduka. I ove su bile od zlata.

U trećem sanduku se ukazaše čiraci. Na vrhu manji, pa srednji, a pri dnu najveći, ali svi filigranski izrađeni i razgranati u jednojravni. Manji su imali mesta za dve sveće, a oni drugi za više.

Tito se čudio što su se drugovi žalili da je ovaj sanduk najteži — kad na njegovom dnu naiđosmo na zlatne poluge, jedan red. To je bilo prvi put da vidim zlatne poluge, u obliku romboidne zarubljene piramide. I čiraci su bili od zlata.

Počeh da razmišljam zašto Tito zadržava ona prva dva sanduka, pa konstatovah: verovatno za poklone stranim državnicima, pa možda i nekim našim drugovima i drugaricama. Ali kad pomislih na čirake, a slične sam gledao po crkvama, i kad sam video zlatne poluge — jednostavno rekoh:

— Vala, druže Maršale, ovi čiraci i zlatne poluge nam ne trebaju! Mislim da ovaj sanduk i one teške sandučine sa polugama, iz podruma, pošaljemo u Narodnu banku.

Tito me samo pogleda, i reče:

— Videćemo. Ima vremena!.. . — onda je konstatovao da smo se malo umorili, te da je za danas dosta!

Više me nije zvao za pregled još nekoliko sanduka kneza Pavla. Kasnije sam razmišljao o raznim formama politike, kao instrumentu vladanja nad narodima. Čak i pljačkaši — nemački nacisti — nisu ni dirnuli ovo blago kneza Pavla, a sve su opljačkali iz naše zemlje. Grdne muke su imale naše delegacije, posle rata, da se opljačkana dobra bar delimično vrate u našu zemlju. O tome su mi pričali Većeslav Holjevac, Sibinović i drugi. A iedno vreme im je pomagao i Ante Topić Mimara, koji je bio sposoban za tu vrstu poslova, a imao velike veze po Nemačkoj.

Interesantno je da je Tito zaobišao Mitra Bakića, u koga je takođe imao veliko poverenje. O sadržini ovog blaga kneza Pavla Mitar nije ništa znao. O tome, čak, ništa nije znao ni Aleksandar Ranković, sa kojim sam razgovarao, nekoliko godina pre njegove smrti. Jedino je znala Đavorjanka Paunović Zđenka, jer su vrata njene sobe bila stalno odškrinuta, pa je čula Titove i moje komentare, ali za to vreme nije ni jednom ušla u kabinet. Svakako da joj je i Tito sve ispričao. Posle svakog pregleda sanduka, pred nama su zakovani, pa tek onda odneseni.

Jedino se zna za trag izvesnog broja srebrnih poluga, koje je Tito dao iz ove zaostavštine, za izradu novih Partizanskih spomenica 1941. Drug R. R. je poluge oterao džipovima u Zavod za izradu novčanica, u Topčider, 1947. godine. Tamo je dobio potvrdu o predatim srebrnim polugama, koju je on predao Titu.

I'

59. »KUD SE DEDE CAR NEMANJE BLAGO«

Dnevni list »POLITIKA«, počev od 22. avgusta 1987. godine, u broju od 24. avgusta, iste godine, na 8. strani, pod naslovom »Posle vesti da Svajcarska banka otkriva tajne« (2), između ostalog, donosi:

> **»U Ulici Baja Pivljanina, broj 5, kraj Belog dvora na Dedinju, i danas stoji kuća nekadašnjeg Aleksandrovog prijatelja i advokata, Jovana Todorovića. I danas, u podrumu napuštene kuće leže ostaci sprava za koje potomci advokata Todorovića kažu *da su tragovi tajne livnice zlata.* Po njihovim kazivanjima, na dvorskoj ogradi bila je mala kapija, baš preko puta advokatove kuće. Todorović je svojevremeno pričao kako (kralj) Aleksandar u njegovoj kući svakodnevno provodi bar po jedan sat »na zajedničkom poslu, u radu koji kralj smatra za najlepši odmor«.**
>
> **Zna se da su na ime Todorovića i još jednog kraljevog prijatelja, Jevrejina, bile tapije zlatonosnih polja u Glogovici i Neresnici. Pretpostavlja se da kralj nije želeo da se zna kako se u njegovu korist kopa zlato ali je želeo kraljevski deo. Četiri dana posle atentata u Marselju, *dva kamiona žandar ma, sa nalogom namesnika Pavla,* stigla su po mraku pred advokatovu kuću: žandarmi su pretresli sve, od podruma do tavana, *odneli štošta, naravno, i zlatne poluge.* I to je priča u koju se ne mora verovati, ali se ne mora ni odbaciti.«**

Postoji verovatnoća da su one zlatne poluge, u trećem sanduku, koje smo Tito i ja videli, baš zlatne poluge koje su žandarmi zaplenili u kući advokata Todorovića. Sem onih zlatnih poluga koje su stigle iz Crne Gore, verovatno da ih je bilo još i u onim sanducima kneza Pavla, u Čijem pregledanju ja više nisam učestvovao.

Posle 6. kongresa KPJ (SKJ), odnosno posle mog kažnjavanja, nastala je čistka kadrova iz najbliže Titove okoline, kojom je iz pozadine dirigovao Ivan Stevo Krajačić. Tako je odstranjen i domaćin Belog dVQra R. R. čestiti i vredan drug, besprekoran komunista, koji je bio potpuno odan drugu Titu, i čuvao ove zaostavštine.

Ivan Stevo Krajačić je i ranije odstranjivao pojedince iz Titove ok()line. Tako je npr., Titovog frizera zamenio svojim čovekom B., koji je frizirao i sve nas iz Titove okoline, slobodno dolazeći i u naše stanove.

60. DRUGI DOGAĐAJI I SUSRETI

Neko je od drugova iz Srbije predložio Titu da primi starog Acu Stanojevića, nekadašnjeg predsednika Radikalne stranke. Po ustaljenom protokolu, sačekivao sam posetioce i odvodio ih Titu. Kad nekako izvadismo starog Acu Stanojevića iz automobila (on je tad imao preko 90 godina), žmirkajući kroz cvikere, on mi pruži ruku i započe: »Gospodine Tito! . . .« Ja ga brzo uhvatih pod ruku, da ne bi pao i na uvo mu rekoh da ja nisam Tito, već njegov šef kabineta. Starac me malo iskosa pogleda, pa prošaputa: »I vi lepo izgledate!«

Tito ga susrete u holu, a ja mu šapnuh da je to Tito. Starac je dugo držao Titovu ruku, pa ga nas dvojica odvedosmo u salon. Sa čika-Acom je došao jedan od prvaka Radikalne stranke, koji je prišao nama, te on sede pored Ace Stanojevića (ime sam mu zaboravio). Na Titovu ponudu da ih nečim počastimo, Aca tiho reće, da želi čašu vode i parče šećera. Drhtavom rukom srknuo je, u nekoliko mahova, vode koja se iz čaše malo i prosula. Starac reče da su ga godine i brige osvojile, ali da ne žali kad je dočekao slobodu i da vidi Tita!

Te večeri, pozvoni mi Petar Stambolić, i zamoli me da ga posetim u njegovom stanu, makar i oko ponoći, ako ne mogu pre. Kad sam ušao kod njega, on mi odmah saopšti da je rešio da se ženi, i da bez' konsultacije sa mnom nije doneo konačnu odluku.

— Šta imaš da se kolebaš? Jelena je odlična drugarica. Odavno se poznajete. Čestitam, i nek je srećno! A, i red je da se ti, već, jednom oženiš.

— Ma ... čekaj — započe Petar, pa produži — nije Jelena, već Katica !

— Koja, Katica?! — čudeći se, zapitah. Kad mi on objasni, ispričah sve što smo Mićo Matović i ja doznali od Nebojše (Jerkovića) još davne 1940. godine u Močiocima. Pored toga, ispričao sam mu i o nekorektnom ponašanju ove drugarice. On se, prvo, zaprepastio mojim ćutanjem sve do tadašnjeg dana; a, zatim se zamislio i počeo glasno da razmišlja. Na kraju sam mu rekao da, ako i ovo učini, nikad mu neću stupiti u kuću, pa nek traži bolje drugove. Ipak me je poslušao, ah se nije oženio ni J., ni K. — već A.

Tih aprilskih dana 1945. godine, Tito nam predstavi druga Mihaila Vraneša, jednog od svojih najboljih drugova iz doba teške ilegalnosti. Tito nam ispriča da su ga jedino Vraneš i Hebrang (Andrija) podržali kao koreferenta na Zagrebačkoj partijskoj konferenciji 1928. godine. Sad je Vraneš došao iz SSSR-a, i pravo Titu, a Tito ga je smestio na gornji sprat. Tako je i Vraneš počeo da se hrani sa nama. Za vreme ručka i večere Tito i Vraneš su se pcdsećali na prohujala vremena i

Moskvu. Vraneš je radio i poslove Kominterne. Proputovao je mnoge zemlje, pa je dopro do Mandžurije i Kine. Kako je vreme prolazilo, Vraneš je postao slobodniji u raspravama sa Titom, često mu oponirao, ali još oštrije nego kako sam u ovim sećanjima zapisao o Kopiniču. Tito je ispravljao neka njegova shvatanja i kritike. Objašnjavao je da mi nismo više neka ilegalna partija, već partija na vlasti, koja mora da rešava niz problema, kojih nije bilo u ilegalnosti.

Drug Vraneš je povremeno dolazio i kod mene, pričajući mi interesantne doživljaje iz svog burnog života. Prvo je, posle one Zagrebačke konferencije, bio na robiji, pa je onda emigrirao u SSSR i tamo ostao sve do ovih dana. Pričao mi je o strahotama i naporima koje su podneli svi narodi SSSR-a, za vreme rata, naglašavajući ulogu Boljševičke partije za prevladavanje svih tih nemogućih teškoća i problema.

Jednom prilikom me je upitao za »krušku« na mom stolu. Prećutao sam da nas Tito može slušati. Ali, njegov instinkt starog revolucionara i iskusnog radnika Kominterne, naslutio je ulogu »kruške« pa me je povremeno, dok Tito po podne spava, zvao u šetnju oko Belog dvora. U šetnji je Vraneš slobodnije pričao, pa je počeo da nas kritikuje što smo Tita strpali u kraljevske dvore. Vraneš veli da smo mu mogli sazidati i veliki dvor, ako on to hoće, ali nikako ne ide da sekretar Komunističke partije stanuje u kraljevskim dvorima. Narod to neće shvatiti, a, ako naiđu teškoće, taj isti narod će to sve pripisati komunistima i izjednačiti nas sa bivšom buržoazijom.

Pored toga, Vraneš je počeo da kritikuje i našu ishranu, pa mi jednog dana opsova i boga, pitajući me da li sam ja, kao učitelj, nekad jeo kavijar, banane, puter i druge đakonije koje nam se postavljaju svakog dana. Još nam, veli Vraneš, u sobe donose zdelu punu svakovrsnog voća. On je to zabranio, više mu ne donose. Vranešu ispričah da i ja ne pipam to voće koje mi donose u spavaću sobu, pa sam rekao drugarici koja mi sprema sobu da to nosi i podeli sa drugim spremačicama.

— Lepo ... bogami, druže Ljubo! Tebe drugi kvare, ti druge..., i tako to ide. A gde će biti kraj?!

Sto se tiče ishrane, složih se sa Vranešom da se preteruje. Ali što se tiče Belog dvora, pokušah da opravdam korišćenje ove zgrade, koja bi zvrjala prazna, a treba obnavljati razrušenu zemlju. Vraneš se nije složio sa mnom, ali me je i dalje posećivao.

Da li smo nas dvojica, nekad prekardašili u razgovorima u mojoj kancelariji, pored »kruške«, ili je Vraneš dodijao Titu sa svojim sve češćim oponiranjem i različitim mišljenjima, za mene je ostala tajna. Ali sam se iznenadio kad je Mihailo Vraneš nestao iz Belog dvora, ne pozdravljajući se ni sa kim! Kasnije sam saznao da ga je Tito poslao Stevi Krajačiću, da ga CK KP Hrvatske rasporedi na neku dužnost. Nekoliko puta, imao sam nameru, da ga potražim u Zagrebu, ali, na žalost, nedavno sam saznao iz boračkog lista »Četvrti jul« da je Mihailo Vraneš preminuo!

Tek što je Vraneš otišao iz Belog dvora, nekako tih dana, banuše u posetu Titu Lister i Modesto, čuveni španski generali, u pratnji Peka Dapčevića.

Nije prošlo nekoliko dana od njihove posete, a novi stanovnik Belog dvora postade španski general Kordon. Njega smestiše u bivšu Vraneševu sobu. I on se hranio sa nama, kao i Vraneš, ali je mahom ćutao i prema Titu se odnosio sa poštovanjem i uvažavanjem. Natucao je pomalo ruski, mešajući sa španskim jezikom. Posle izvesnog vremena počeo je da ubacuje i novonaučene reči našeg jezika. Ukoliko bi Tito imao nekoga na ručku, Kordon je ostajao u svojoj sobi, gde su mu odnosili obed. Tako je ovaj general postao jedini ilegalac u našoj zgradi.

On, verovatno, ne bi ni dolazio kod mene, da mu drugarica Marga (koja je takođe došla iz SSSR-a) nije rekla o bogatoj biblioteci kneza Pavla, gde je bilo knjiga i na španskom jeziku. Zamolio me je da pitam Tita za dozvolu da se posluži ponekom knjigom. Naravno da mu je dozvoljeno, a on me je od tada sa simpatijama pozdravljao, te smo nekoliko puta zajedno šetali oko dvora. Žalio se na usamljenost, a nije prikrivao tešku nostalgiju za Spanijom. Pa da bi i te nevolje savladao, uporno je učio naš jezik, a našu zemlju zvao trećom otadžbinom (druga je bila SSSR). Još kad sam mu rekao da sam samoučki učio »Esperanto«, a pomalo i italijanski jezik, počeo je češće da me poziva u šetnje. Na raspolaganju mu je bila sva naša štampa, koju je on sa velikim strpljenjem prelistavao, te mi je počeo postavljati razna pitanja. Naša konverzacija se odvijala na čudnoj mešavini našeg, ruskog, španskog, francuskog, pa i esperanta. Sa moje strane je dominirao »rusko-srpski«, ali smo se ipak sporazumevali zahvaljujući njegovom brzom napredovanju u osvajanju našeg jezika.

Jednog dana mi je pričao kako je video, i iz naše štampe, da su fašisti mnogo razorili našu zemlju, te da narod teško živi, a da kod nas, u dvoru, ima nepotrebnog luksuza, koji on primećuje. Tad se setih Vraneševih primedbi, pa mu odgovorih da je to zbog reprezentacije pred strancima. Kad pomenuh »strance«, on se naljuti i ispsova sve zapadne kvazidemokratije, koje su doprinele da njegova Republikanska Španija propadne. Posle male stanke, on zastade pa me upita da li i nas dvojica nismo stranci. Zatim objasni da se preterano hranimo, da mu u sobu donose previše voća, pa čak i ruže, koje često menjaju, da je intervenisao preko drugarice Marge, ali ga niko ne sluša.

Obgrlih ga preko leđa, i malo privukoh sebi, pa mu objasnih da je on naš gost, i da je to poštovanje prema generalu Republikanske Spanije, koja će kad-tad, ipak biti Republika. Oči su mu zasuzile, te tog dana završismo naporno sporazumevanje.

Kad je general Kordon napuštao Beli dvor, došao je u moju kancelariju, energično mi je drmao ruku, zatim me zagrlio — i otišao.

XIX

61. OŠTAR PROTEST SSSR-a ^

Tito je u govoru održanom u Ljubljani, 27. maja 1945. godine, izjednačio Sovjetski Savez sa ostalim imperijalističkim zemljama (Engleskom i Amerikom), kojom prilikom je, između ostalog kazao: »... Mi nećemo da nas miješaju u neku politiku interesnih sfera.«

Ovaj Titov govor doveo je, 5. juna 1945, do oštrog protesta sovjetskog ambasadora Sadčikova, koga je na njegov neodložan zahtev primio Karđelj, u svojoj vili u Rumunskoj ulici. Kardelj je bio nešto bolestan, pa je pokušao da ovaj prijem odloži za sutradan u Predsedništvu vlade, ali Sadčikov nije uvažio Kardeljev razlog.

Tom prilikom Sadčikov je, u ime Sovjetske vlade, najenergičnije protestovao što Tito izjednačava SSSR sa zapadnim imperijalistima i negirao, u ime Sovjetske vlade, da je SSSR, bilo kada, vodio politiku interesnih sfera sa zapadnim silama.

Banuo sam kod Kardelj a, kad je on na stepenicama vile ispraćao Sadčikova. Sadčikov se sa mnom pozdravio i otišao. Kardelj me je sačekao na stepenicama, neobično ljut, i drhtavim glasom mi rekao da Stari (Tito) svašta lupeta, a, on (Kardelj) »izvlači kestenje iz vatre«. Pri tome je i mene okrivio što je Tito takav.

— Slušaj Lubo (i Kardelj i Kidrič su mesto »Lj«, izgovarali »L«), ti nisi običan činovnik. Tebe je Partija postavila na to mesto. Ti si, isto tako, Titov saradnik — kao i mi. Ti si više u njegovoj blizini nego mi ostali, i u mogućnosti si da vidiš i druge gluposti koje on pravi. Ti ćutiš i odnosiš se prema njemu kao običan činovnik!

Prvo sam bio iznenađen svim ovim što sam od Kardelj a čuo, a onda sam se pribrao.

— Druže Kardelju — rekao sam — vas četvorica (Tito, Kardelj, Ranković i Đilas) sastajete se bar jednom nedeljno, a neki put i više. Žašto ne raspravite sve stvari između sebe! Vi ste Politbiro, a ja nisam ni član CK Jugoslavije, već samo član CK Srbije. Ne slažem se sa tvojom primedbom,_koja se odnosi na mene. Pored mojih dužnosti, koje savesno obavljam, najglavnija mi jie Titova bezbednost!

Kardelj se malo smiri, a kad se rastadosmo, čvrsto odlučih da bežim iz Belog dvora. Prva mi pomisao pade da se obratim Titu, kad se vrati iz Slovenije. To odmah odbacih, misleći da mi neće ver ova ti, ma šta mu rekao, s obzirom na moje predubeđenje o njihovom potpunom slaganju. Onda mi pade na pamet Marko (Ranković), pa sutradan odoh pravo k njemu. Međutim, usput razmišljajući da li da sve kažem Marku

šta mi je Kardelj rekao, zaključih da će mi Marko reći da ne spletkarim. Zato, kad stigoh do njega, zamolih druga Marka da sa Titom vidi da nađu sposobnijeg druga, koji zna strane jezike, jer se ja ne snalazim dobro u novonastaloj situaciji.

Moji argumenti nisu upalili kod Marka i posle izvesnih objašnjenja i pitanja on me »isprati« sa napomenom da, kad mi ništa tamo ne fali, radim koliko znam i umem, te da ne pravim kojekakve probleme bez problema. Tako Kardeljeva govorancija preda mnom ostade tajna sve dok Rankovića ne smakoše. Tada sam mu prvi put to ispričao.

62. MARŠALOVI POKLONI I ANTUN AUGUSTINČIĆ

Zaređaše razne delegacije kod Tita, pa mi on jednom reče da bi trebalo da smislimo čime bi on uzvratio poklone delegacijama iz radnih kolektiva.

Setih se ja i zaostavštine kneza Pavla, pa kada se podsetih na čirake i ogrlice od dragog kamenja, nasmejah se svojoj pomisli: da to Tito daruje radničkim delegacijama. Zato predložih da zovnemo Augustinčića i da nam on izlije osrednje biste Marksa, Engelsa i Lenjina. Tito se odmah složi.

Augustinčić je rado prihvatio moj telefonski poziv. Došao je u Beograd. Bio na ručku kod Tita, a ja sam mu ispričao našu zamisao, koju je on uskoro realizovao, i izlio u Zagrebu priličan broj ovog kompleta marksizma-lenjinizma! Sve je to prebačeno kod nas i Tito je počeo da deh, prvenstveno, radničkim delegacijama poprsja Marksa, Engelsa i Lenjina — u bronzi. Augustinčić ih je zaista majstorski uradio, te su potpuno odgovarali ovim velikanima, kako sam ih gledao na slikama.

Kad su to saznali ostali drugovi, bilo je i viceva na račun Augustinčića, pogotovo kad je Stevo Krajačić naručio veliku Titovu bistu (prirodne veličine), kao i spomenik u Kumrovcu. Jednom prilikom, za večerom, neko dotače ovu temu, a Čiča Janko (Moša Pijade) koga su, u najužem krugu, zvali »Šiki« prokomentarisa :

— Pa, kad je Augustinčić radio Pavelićevu bistu, može da radi i bistu Staroga, ali da sam se ja pitao, ne bi mu dao da radi biste tvoraca naše nauke!

Tito poče da brani Augustinčića, koji je pod terorom portretisao Pavelića, a ovo radi u slobodi i dobrovoljno. Onda pade nekoliko pošalica na račun Čiča-Janka, koji se počeo baviti slikarstvom u svojoj vili na Senjaku.

Za ovu dobru narudžbinu, Augustinčić mi pokloni sva tri poprsja, koja i danas čuvam u svom stanu. Kasnije mi je poklonio i minijaturu spomenika u Kumrovcu i predložio da za sebe uzmem i Titovo poprsje, ali da samo platim materijal (bronzu). Uzeh i to i platih livenje. Pored svega toga, i odranije sam imao Titov portret u boji, koji je radio, po slici, neki slikar. Kad sam sve to rasporedio u svojoj radnoj sobi, konstatovao sam da sam preterao u pažnji i ljubavi prema Titu. Međutim, nešto kasnije, drug Boris Kidrič, koji me je voleo i cenio, pomogao mi je da se rasteretim sopstvene samokritike. Kad smo se jednom vraćali iz lova, svratio je kcd mene na kafu i rakiju. Pa, kad je sve ovo video, re-

kao mi je da sam preterao u idolatriji, te da nešto pošaljem za sale domova, gde sam poslanik. To sam i učinio.

Posle nailaska Informbiroa, Tito je prestao da daje kao poklon radnim kolektivima biste Marksa, Engelsa i Lenjina. Pomišljao sam da je Tito to obustavio posle jedne večere, na kojoj je Đilas uzgredno rekao da treba revidirati Lenjina, pa, eventualno, videti i oko Marksa, jer mi ne smemo biti kruti dogmatičari.

63. NOVA PORODICA

Moj sin Vladimir, jureći se sa decom u Lackovića sokačetu, naleteo je na drugaricu S. koja se vraćala iz neke posete, i umalo je nije oborio. Ona ga je prihvatila, pa kad mu je videla petokraku na partizanskoj kapi, zapitala ga je li on partizan. Mali je odgovorio da mu je tata partizan. Uzela ga je u naručje, iznenađujući se njegovom mršavošću, i u razgovoru sa njim saznala ko mu je otac. S. je znala da sam ja kod Tita, jer je ona bila član Gradskog komiteta Beograda, a upoznala me je u Bariju (Italija), kad smo pripremali prebacivanje Glavnog štaba za Srbiju. Videla me je još nekoliko puta u Glavnom štabu, na Radan-planini i više se nismo susretali. Zabrinuta zbog Vladimirove mršavosti rekla mu je da je vodi u kuću gde stanuje. Tako je S. u maloj kućici zatekla moju sestru Sofiju, koja joj je ispričala i svoju istoiiju. Ganuta i njenom sudbinom, S. je pitala kako žive.

Tako je drugarica S. saznala da ja retko dolazim da ih obiđem, jer sam zauzet oko Tita, da je Sofija kao učiteljica zaposlena u obdaništu i da se stara o Vladimiru i svoje dvoje dece. Pošto je tad bilo garantovano snabdevanje, S. je zapitala da li sam im poslao svoje tačkice za snabdevanje. Sestra je odgovorila da se oni nekako snalaze samo sa njenim garamtovanim snabdevanjem.

To se događalo koncem januara ili početkom februara 1946. godine. Tada me je S. pozvala telefonom i zamolila da sa mnom razgovara.

Od mene je saznala da meni niko nije nudio bonove za snabdevanje, jer su, verovatno, računali da mi i ne trebaju, pošto se hranim sa Titom. I oni i ja smo zaboravili na mog sina Vladimira, a sestra je primala bonove samo za sebe i svoje dvoje dece, pa su tako živoiarili. S. me je prekorela za takvu nebrigu, kao i za smeštaj u kućici, koja je samo imala jednu sobu, kuhinju i špajz, a uz to je vlaga bila vidljiva u svim prostorijama.

Posle ovog razgovora S. je još jednom posetila moju sestru i decu i odnela im voća i još nešto. Kad je čula da im ni voće ne šaljem, pozvala me je telefonom, zakazala sastanak i jednostavno rekla da to tako više ne ide, jer će deca propasti u onoj vlazi, zajedno sa mojom sestrom-mučenicom. Na kraju ovog razgovora, odlučili smo da zasnujemo bračnu zajednicu.

Sad je jedina prepreka bila što ja nisam imao nikakav dokumenat o razvodu prvog braka, koji moram podneti našem Narodnom odboru. Po savetu naših pravnika, odoh u Topčidersku crkvu, gde zatekoh jednog arhiđakona, današnjeg patrijarha Germana, kome sve ispričah. On mi dade potvrdu o razvodu prvog braka.

Za kumove (svedoke) uzesmo Slobodana Penezića Krcuna i Spaseniju Canu Babović. Na zakazani dan registracije navalile neke delegacije

kod Tita. Telefonom sam se dogovorio sa Krcunom, Canom i S. da se nađemo kod matičara u NO Savski venac. Iskoristih pauzu između dve delegacije i kod matičara zatekoh ovo troje. Na brzinu se ispotpisivasmo. Sve troje su shvatili moje obaveze prema Titu, pa nikome nije ni palo na pamet da se duže zadržavamo. Tako oni odoše na svoje poslove, a ja ipak zakasnih, jer su posetioci već bili u salonu sa Titom.

Kad smo i ovu delegaciju ispratili, odoh kod Tita u kabinet i rekoh mu razlog što sam zakasnio. On ništa ne reče, samo me zapita ko je ta drugarica. To, ipak, nisam očekivao, pa me njegovo držanje leđnu! Pa kad izađoh iz njegovog kabineta počeh sebe da osuđujem što sam i prema Cani i Krcunu, pa i prema S. bio toliko nepažljiv — te ne popismo ništa u znak budućeg života. Ni buket cveća nismo imali vremena da kupimo. Tako prozaično proteče ovaj dan, kao da se ništa nije dogodilo.

U mom bumom, a poštenom životu i življenju povremeno sam se sećao ovih trenutaka, a naročito otkako sam počeo dolaziti u kontakt sa savremenim novinarima, obrazovanim u rasklimatanom Savezu komunista. Jedan broj, inače dobrih novinara i spisatelja, često postavlja pitanja ljubavi i morala u partizanima. Oni, pod udarom nevolja i nedaća koje su snašle ovo naše društvo, često ne mogu da shvate, a možda i ne veruju mnogim komunistima i njihovim kazivanjima. Ogroman broj predratnih članova naše Partije, i učesnika narodnooslobodilačke borbe, zaista je bio na velikoj etičkoj visini, pretpostavljajući sve, pa i životne radosti interesima Partije i uspesima naše borbe. Pa i kad bi se pojavile izvesne oscilacije u životu i borbi, nalazilo se snage da se one prevaziđu. Tako smo čeličih sami sebe, gušeći unutrašnje porive, pa makar oni bili i bezazleni u datoj situaciji. Jedan od takvih »luđaka«, kako nas poneko naziva, bio sam i ja!

Od detinjstva, moje porodično vaspitanje bilo je besprekorno, zahvaljujući čestitim roditeljima, pa i staroj baki koja je kocku šećera, orahe i suve šljive delila svoj deci. Poštenje i iskrenost bih su stalna deviza koja me je pratila u životu, i koju ni u jednom momentu nisam zaboravljao. Kad se na to nadovezala ideologija moje Komunističke partije i partijska disciplina, onda sam postao ono što sam ostao do današnjeg dana.

Kad smo nepravedno kažnjeni Krcun i ja, kao i još jedan broj drugova, posle poraza kod Prijepolja, ja sam rešio da »junački« poginem. To su primetili Krcun i još neki, pa su zadužili jednu drugaricu i nekoliko drugova da me ne ispuštaju iz vida. Međutim, to sam i ja primetio. Ah, od svih, najveću brigu i drugarsku pažnju pokazivala je ova drugarica, koja me je i noću kontrolisala da ne bih negde urnakao u predstraže ih traženje »živa jezika«. Tad su po Srbiji operisale 2. proleterska i 5.. krajiška divizija, prvih meseci 1944. godine. Ova drugarica, s jedne, i jedan pratilac, s druge strane, ležali su noću pored mene. Po Srbiji smo se tukli oko dva meseca, a partijska komisija je uzgredno radila i saslušavala drugove. Jedne noći nisam mogao spavati, pa kad sam se okrenuo ka njoj, njeno lice mi se učinilo plemenito, te je umalo ne poljubih. Odmah sam se prenuo i rekao samom sebi da je to demoralizacija i znak slabosti! Dok ne saznam za ženinu i sinovljevu sudbinu, ni jednu ženu ne smem taknuti, a kamoli poljubiti!

Drugi trenutak slabosti naišao je u Belom dvoru. Dobro smo se hranili, i odmorili, manje briga nego za vreme rata, pa asketizam počeo di popušta. Tome je doprineo i Stevo Krajačić, koji je u dvor poslao kršni Ličanke, a sve nosioce Spomenice 1941. Moju sobu je spremala drugarici koja je »pucala« od jedrine i zdravlja. Po podne, kad je Tito odlazio ni počinak, ja to nisam činio ali sam uobičavao da se malo umijem i take osvežim. Ova drugarica bi se tu često našla, pitajući me ponešto. Po njo sam vraćao voće da ga podeli sa ostalim drugaricama. Verovatno su nju, povremeno, morile neke misli kao i mene. Ali sam i tad ostao verar samom sebi, dok ne pronađem ženu sa kojom ću zasnovati porodicu. Tada sam već znao za sudbinu prve žene, ali sam hteo da »čeličim« sebe, ostajući bukvalno veran mojim etičkim principima i principima moje Partije, koju sam cenio iznad svega.

Takav nisam bio samo ja. Takvi su bili mnogi drugovi i drugarice. Sa takvim kadrovima mogle su se prevazilaziti i najveće teškoće, a one nisu bile male.

64. MARTIN BROZ U POSETI SVOM BRATU JOSIPU

Nekako, odmah posle moje skromne ženidbe, jednog dana Tito dovede na ručak jednog čoveka i predstavi ga.

— Ovo je, drugovi, moj brat Martin!

Svi se rukovasmo sa Martinom i posedasmo. U toku ručka Tito nam je pričao da je Martin železničar, da se oženio Mađaricom i tamo ostao, te da se nisu videli dugi niz godina, da Martino va deca — Marija i Franjo znaju naš jezik, a Martinova žena — samo mađarski. Pri tom se Tito počeo smeškati, ističući svoje zadovoljstvo što mu brat nije zaboravio maternji jezik, i što je znanje jezika preneo na svoju decu. Malo kasnije, Tito izrazi želju da se Marija i Franjo školuju u Jugoslaviji, naravno, ako se sa tim saglasi Martin.

Za sve to vreme Martin nije progovorio ni reči, kao da nije ni shvatio Titov predlog o školovanju njegove dece. Povremeno je pogledao Mitra i mene, potpuno flegmatično. Bio je sušta suprotnost Titu, i niko ne bi mogao reći da su to rođena braća. Tito je primetio da smo ih Mitar i ja upoređivali, zagledajući povremeno u Martina, pa objasni da Martin potpuno liči na majku i da ništa nije »pokupio« od oca.

Sutradan, Zdenka Davorjanka, banu u moju kancelariju, i uz kafu mi ispriča da su Tita i nju, protekle noći, pred zoru, probudili, kada je automobilom, iz Mađarske, stigao Martin sa Stevinim ljudima. Ona veli da je sušta suprotnost Titu, i da u tom prvom susretu nije poznao Tita.

Martin je proboravio u Belom dvoru nekoliko dana, pa se vratio svojoj porodici, ali je posle izvesnog vremena poslao Titu svoju kćerku Mariju i sina Franju.

Te 1946. godine, u toku leta, Tito je napravio veliki put, obilazeći Srbiju preko Užica, pa preko Zlatibora u Sandžak, Crnu Goru, Dubrovnik, pa zatim Dalmaciju do Splita, a potom Liku, pa Zagreb i na kraju Sloveniju. Predugačka bi priča bila šta smo sve doživljavali na tom dugom putu, na kome smo drug Marko (Ranković) i ja otkrivali razne nezgode organizatora dočeka, počev od dirigovanja i naterivanja prikupljenog naroda da uzvikuje parole i da viče »Živio Tito!« Neopreznost i nesmotrenost političkih aktivista išla je dotle da je i Tito slušao komandu: »A, sad pljesak!« — i okupljeni narod zapljeska. Zato je i Tito počeo da pravi pošalice na račun pojedinih rukovodstava, pa bi ih posle prvih pozdrava zapitao da li će biti parola, uzvika i pljeskanja. »Hoće, hoće, druže Tito! Sve je organizovano i pripremljeno!« Ponegđe je Tito upitao da li ima Unre i Ozne, a zbunjeni rukovodioci su odgovarah da i toga ima, te da će ga i sa tim upoznati. Unra je bila međunarodna pomoć zemljama koje su najviše nastradale u II svetskom ratu; a Ozna je bila buduća Udba.

Tako, na tom putu, u Lici susretosmo Lagvardiju, zaslužnog čoveka iz Amerike, koji se zalagao da naša zemlja dobije pomoć od UNRE. Za njega se pričalo da je poreklom Ličanin, koji je prvo otišao u Italiju, a zatim u Ameriku, gde se obogatio i postao uticajan čovek. Kažu da je došao u svoju postojbinu Liku, gde su nekad živeli njegovi preci. Tito ga je primio i sa njim dugo razgovarao.

U Zagrebu je Tito, prvi put, razgovarao sa Krležom, zatim, sa svojom bivšom suprugom Hertom Has, kao i sa mnogim poznatim političarima Hrvatske seljačke stranke.

Jednom je Titu nešto trebao hitno Stevo Krajačić, pa mi Tito reče da odem do Steve i da ovaj odmah dođe kod njega. Stevina vila je bila preko puta vile u kojoj smo sa Titom odseli, na Tuškancu. Stevu pronađoh, i dok se on pripremao da pođe sa mnom, na brzinu pogledah prostorije u parteru. Sve je bilo novo, i sa izvanrednim ukusom uređeno. Ni jedna vila na Dedinju, gde su stanovali naši drugovi, nije se mogla ni približno meriti sa ovom Stevinom. U svim tim vilama bio je stari i dotrajao nameštaj, tj. onakav kakav je zatečen. Čak i ova vila na Tuškancu, koja je pripremljena za Tita, bila je kao neka kasama, bez ikakvog ukusa.

Sutradan se krenulo u posetu Kumrovcu. To je prva poseta druga Tita rodnom mestu. U Titovoj pratnji smo bili A. Ranković, S. Krajačić, ja i nekoliko drugova iz hrvatskog rukovodstva. Titu su dosadili organizovani dočeci duž celog ovog puta, pa je naredio da se samo iskupe najbliži susedi, i niko više. Automobili su bili ostavljeni malo dalje od Titove kuće, pa smo se pešice približavali. Ugledasmo levo i desno od kućnih vrata, neveliku grupu žena, ljudi i dece, a ispred kućnih vrata stajala je jedna povisoka žena. Svi su oni pogledima tražili Tita, pa ih tako unezverene zatekosmo u potpunoj tišini. Tito se izdvoji, priđe onoj ženi i rukova se, a ona ga propusti da uđe u kuću.

Tada se zadesih pored Steve Krajačića, pa mu šanuh:

— Bog te, tvoj!... Niko ne poznaje Tita!

— Kako će ga poznavati, kad je odavno otišao! — a zatim dodade — šta se tu petljaš! Gledaj svoja posla!... — i zamače u kuću za Titom.

I mi ostali postepeno smo ulazili. Kuća zapuštena i počađala od bađže u kojoj se vatra ložila.

Kasnije, kad sam drugi put odlazio u Kumrovec, Števo je sve to lepo preuredio. Ovog puta je Stevo Krajačić predao Titu na poklon prekrasno uređen vinograd sa malom kućicom. To je bio poklon hrvatske Udbe Titu. Kasnije je Tito ovaj vinograd poklonio svom sinu Miši, kako je to Miša ispričao u »Poletu«, glasilu hrvatske omladine, 1987. godine,

65. INTERESANTNI SUSRETI I DRUGA KARDELJEVA LJUTNJA NA TITA

Bio sam član naše delegacije koja je posetila Bugarsku. Doček priređen Titu je bio iznad svih očekivanja. Očigledno je bilo da su se Bugari trudili da zamažu nedavnu prošlost, kada je njihova okupatorska vojska činila zverstva po Srbiji. U tom smislu su se činili napori i sa naše strane, da bi se podigao ugled nove bugarske vlade, na čelu sa Dimitrovom. Za mene je posebno interesantan bio susret Tita i Dimitrova, pogotovo što smo mi jugoslovenski komunisti cenili i uvažavali Dimitrova, kao jednog od najzaslužnijih što je Tito došao na čelo naše Partije. Znao sam za lajpciški proces i Dimitrovljevo držanje na njemu, a od Tita sam čuo još neka zapažanja iz doba bavljenja u Moskvi.

Moja očekivanja nisu me izneverila. Dimitrov je ostao dostojanstven i nekako skroman, u čitavoj gužvi koja ga je opkoljavala. Bio je ostario, sa vidnim tragovima bolesti. Prema Titu se odnosio potpuno iskreno, uvažavajući njegovu ličnost, ali tako odmereno i sa puno takta, bez trunke izveštačenosti. Od tog lepog odnosa između Tita i Dimitrova upadno su odskakali Dimitrovljevi najbliži saradnici Trajčo Kostov, Viko Cervenkov i Anton Jugov. Nikako se nisu snalazili kome više da ugađaju od ove dvojice lidera, pa ih je Dimitrov ponekad opomenuo, ali nije mogao da obuzda svoju suprugu Rozu, koja se svukud mešala i ubacivala u razgovore. U toj i takvoj atmosferi, čuo sam da će Cervenkov nasieditи Dimitrova, a da je Trajčo Kostov njihov, bugarski, Kardelj.

Izraženo poltronstvo palo je u oči svima, pa sam se sećao izvesnih metanisanja republičkih rukovodstava pred Titom prilikom proteklog njegovog podužeg obilaska zemlje. Ali, tad, to nije bilo ni nalik na ovo što smo videli u Bugarskoj.

Nešto slično se dogodilo i u Rumunijd. Tamo je na čelu Rumunske partije bio Georgij Georgiju Dež, a njegovi najbliži saradnici su bili Ana Pauker, Vasilije Luka, Emil Bodnaraš i drugi. Međutim, kako oni nisu imali istaknutu ličnost profila Georgi Dimitrova — svi su se utrkivali u razgovoru sa Titom. Tito je bio u situaciji da ne zna sa kim da razgovara, a sve je to posmatrao tihi i mirni Georgiju Dež, nemoćan da obuzda »-razdragane« saradnike.

Svoje utiske sa oba ova puta nisam prikrivao od Tita. On mi je odgovarao da dobro uočavam i da mi je to škola, koja će mi biti potrebna u budućnosti.

Posle ovih putovanja, Tito je primio Zinku Kunc-Milanov, opersku pevačicu Metropoliten opere u Americi, inače našu zemljakinju, koja je postala supruga našeg generala i španskog borca Ljube Ilića. Da bi joj se odužio što se vratila u Jugoslaviju, Tito zaduži mene i moju suprugu

S. da im pomognemo u dobijanju vile na Senjaku. Posto je S. bila i sekretar Narodnog odbora Beograda, to je ovaj posao brzo svršen. Iz pažnje, Ilić i Zinka nas pozvaše na večeru. Vila je nekako bila podugačka, pa su oni porušili sve pregradne zidove. Tako su dobili jednu dugačku prostoriju, u kojoj su namestili sobu za spavanje, salon, trpezariju i kuhinju. Vele nam da tako rade praktični Amerikanci. Zinka je pevala u Beogradskoj operi nekoliko puta, pa smo je sa Titom slušali u operi »Aida«. Jednom je pevala i na prijemu u Belom dvoru.

Još ranije su bila zaredala pisma iz naroda u kojima je Tito obaveštavan o rođenju devetog deteta. Iz početka smo, po Titovom naređenju, slali pakete za novorođenče. Jednog dana Tito prekide tu praksu i posla me sa poklonima u jedno selo blizu Eosjerića, da u ime njegovo dam ime detetu. Pošto je to objavila dnevna štampa, zaređaše češći pozivi za kumstvo. Tito je sve prihvatao, pa se morao oformiti mali magacin za opremu za novorođenčad i evidencija kumčadi i njihovih roditelja. Bilo je i pošalica na toliki broj kumova, koje su doprle i do Tita. On se tome veselo smejao, govoreći da je to sve dobro, i da Jugoslavija treba da pregura 20 miliona.

Posredstvom Steve Krajačića, do Tita se probila Cata Du j sin, udovica preminulog Dujšina, prvaka Hrvatskog narodnog kazališta. Zatekao sam je u izradi portreta druga Tita. Povremeno je i ručavala sa nama. Bi]a je korpulentna, pa i lepa, a pored svega uvek lepo doterana. Ali, njeno suviše slobodno ponašanje prema Titu, pogotovo što je to bilo posle Davorjankine smrti, davalo je povoda da se moglo pomišljati i na nešto drugo.

Pošto sam imao nekog smisla za slikarstvo, stalno sam priželjkivao da se i tim počnem baviti, pa sam jednom prisustvovao Titovom poziranju, i malo razgovarao sa Catom. Ona mi je predložila da odmah kupim štafelaj, boje i četkice, pa će uzhićenje od tog rada samo po sebi doći, kao što je ona počastvovana i ushićena što radi Titov portret. Savet Catin sam tek ostvario kad sam otišao u penziju — ali sam Titu skrenuo pažnju na previše slobodno Catino ophođenje prema njemu.

Tito mi je odgovorio, smešeći se zagonetno, da ja ništa ne brinem, i da i on nešto vidi...

Nije mnogo prošlo, a Cata je postala supruga predsednika Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, starog dr Ivana Ribara.

Tito me jednog dana posla kod još jednog našeg umetnika-slikara. Naime, Čiča Janko (Moša Pijađe) »ilegalno« je ugradio električne radijatore u svoju vilu na Senjaku. O tome je neko obavestio Tita, pa se ovaj počeo ljutiti zbog nestašice struje. Zbog toga mi je rekao da odem do Čiče, pa da ga obavestim da li je to tačno. Uzgred mi reče da svratim kod Đida, koji je postao nemaran prema sebi, u poslednje vreme pati od jake glavobolje, pa da vidim kako je on.

Čiča me dočeka lepo i pokaza mi svoj atelje, u kome je započeo više platna. Veli da se odmara slikajući, a, uz to, kad slika, najbolje razmišlja o svim problemima koje muče njega i sve nas, a tada mu dolaze kristalno jasne misli. I njemu rekoh o svojoj želji da slikam, na šta m on preporuči da odmah počnem bez kolebanja.

Moša je bio pronicljiv čovek, uvek spreman na humor i sočne viceve, pa me pri kraju razgovora zapita da li imam još koju »misiju«, po-

red ljubavi za slikarstvo. Ja mu rekoh šta je Stari čuo. Onda mi Ciča pokaza električne radijatore, i uz sočne psovke, reče mi da kažem Titu da se on dosta nasmrzavao na robiji, da hoće, bar u slobodi, da se malo pod stare dane ogreje, a Tito je zaveo neke restrikcije oko uglja, sa kojima se on ne slaže, ali da ne bi i o tome sa njim diskuitovao, sam je rešio svoj problem i sam, sve, platio.

Ranije je Mitar Bakić odredio, po nekom svom spisku, da se vile izvesnog broja rukovodilaca snabdevaju ugljem plaćenim iz budžeta Predsedništva vlade. Tu beneficiju je na početku zime 1947/48. Tito ukinuo, na jednoj sednici Vlade, u cilju štednje.

Od Čiča-Janka, svratih kod Đida. U kući, pored Đida, zatekoh njegovu majku i Mitru (Mitrović). Đilas me povede u svoju radnu sobu, koja je bila premalena i hladna. Kad to videh, predložih da se poruši jedan pregradni zid između Đidove radne sobe i još jednog sopčeta, dodajući da nije ni čudo što ga glava boli, jer najviše vremena provodi u svojoj premaloj sobi. Đido se sa tim nije složio. Onda malo porazgovarasmo o zagrevanju, jer, koliko se sećam, ova njihova mala vila zagrevala se kaljevim pećima, pa pomislih da kad, Ciča Janko, zagreva onoliku kuću strujom, može se strujom zagrevati i ova mala. Cuo sam da Đidova majka loži ove peći, pa mi je bilo žao ove stare, visoke i mršave Crnogorke. Međutim, ona se usprotivi, jer struja suši vazduh, što će povećati i njenu i Đidovu glavobolju. Mitra se nije mešala u ove razgovore, a Đido reče da je sve to komplikovano i da ne voli rusvaj po kući, te da će videti kasnije.

Kad odoh od Đilasa, reših da sledećeg dana obiđem još neku kuću naših drugova, jer mi je postalo jasno da je nastao problem zagrejavanja ovih starih kućetina-vila, čiji su kazani gutali velike količine uglja, a možda i bih dotrajali, jer su montirani »bog te pita kad«. Zato odlucih da Titu još ništa ne govorim dok ne vidim stanje u još nekoj kući.

Sutradan odoh u Markovu kuću (A. Rankovića). Tamo zatekoh samo Markovu majku, tetka Darinku. Nju zatekoh u kratkom jagnječem kožuhu, dobro ubrađenu, a na nogama je imala Markove lovačke kratke čizme, postavljene krznom. Veli da zagrevaju samo trpezariju, jer je tako Leka naredio.

Odavde pravo odoh u Kardeljevu kuću. Njegov pratilac mi otvori vrata radne sobe, i ja spazih Kardelja kako sedi za svojim radnim stolom u zimskom kaputu sa šalom oko vrata. Pozdravih ga, a on započe da je ovo što Stari sprovodi — prava demagogija. On se smrzava, a Titu je sve potaman, jer mu Predsedništvo vlade sve plaća, počev od grejanja, preko ishrane do silne reprezentacije. »Sve to ti, Lubo, plaćaš« — podvlači Kardelj, drhtavim glasom, a kad je ljut, onda teško sastavlja rečenice, ah produži kako Tito ne vodi računa o njima — da on samo zna za sebe!

Poslednje reči, na račun Tita, nisu mi se svidele, ali počeh da smirujem Kardelja, obećavajući da ću pokušati da rešim ovaj problem grejanja. Od Kardelja još saznadoh da su problem postale i kućne pomoćnice, koje nisu pristajale da lože peći i izbacuju šljaku, pa često daju otkaz.

Titu isporučih Ciča-Jankovu poruku, našta se on malo nasmejao i konstatovao da se Siki snašao, te da sad ne možemo demontirati njegove električne radijatore.

Međutim, kad mu izložih situaciju kod Đida, Marka i Kardelja, on poče da se ljuti, pa me zapita:

— Sta oni rade sa svojim ministarskim platama?! — pa me upita kako se ja grejem. Objasnih mu da je bivši vlasnik, izgleda za vreme okupacije, ozidao i kaljeve peći, koje loži kućna pomoćnica, da nikad nisam ložio kazan za grejanje, te da i ne znam da li je to ispravno, pa kod mene nema problema. Uz to sam dodao da su drugo Marko, Kardelj i Đido, a drugo sam ja!

— Sto si drugo?! I ti imaš ženu i djecu... Nek se i oni snalaze. ..

Tita sam ubeđivao da su oni ipak »drugo«, jer su njihovi poslovi i odgovornost veći od mojih, te da im treba omogućiti da nesmetano rade.

— Pa ... šta ... ti predlažeš, kad si tako zapeo? — nervozno me upita.

Tako jedan broj drugova rukovodilaca, uz Titovu saglasnost, dobi ugalj bez nadoknade, po spisku koji mi je Tito izdiktirao. Još je odobrio da se iz Predsedništva vlade plaća jedan ložač sa pomoćnikom, koji će ložiti peći u kućama predviđenih drugova.

Kad sam sve ovo sproveo i kad je ložač Lazo već obavljao svoj posao, reših, po drugi put, da bežim sa ove funkcije. Razloga sam pronašao dosta: Karđelj po drugi put ruži Tita preda mnom, a ja se ne usuđujem nikome o tome da kažem, raznorazni poslovi me rastržu na sve strane, a naročito obaveze prema Titu, zasnovao sam porodicu, a hranim se sa Titom, svojoj kući dolazim samo kasno u noć, opet zbog Tita; ponekad banem u kuću, po podne, da vidim decu itd., a da ne govorim o putovanjima i lovovima, gde sam takođe obavezan. I o ovom drugom razgovoru sa Kardeljom, rešio sam da nikome ne govorim, ali sam sàm sebi uvrteo u glavu da će ga Tito, ma kad, odstraniti od sebe.

Iz dubokog poštovanja prema Titu, nisam mu mogao reći da želim da odem iz njegove okoline. Zato odoh kod Marka (Rankovića) i izneh mu jedan ozbiljan razlog, koji ranije nisam pomenuo, a to je da ja nisam pravnik, a da mesto generalnog sekretara Savezne vlade zahteva dobrog pravnika, koji bi lako objašnjavao Titu sadržinu uredbi i drugih propisa, koje on potpisuje. Još drugu Marku rekoh kako sam Titu predlagao da načelnik Pravnog odeljenja Predsedništva vlade, izvrstan pravnik dr Feodor Bazala, dolazi sa mnom za najteže materije iz pravnog domena. Tito je to odbio i rekao mi je da je dovoljno ono što mu ja predočavam. Pošto ne inkliniram ka pravu, već mi je bliža ekonomika, to sam prinuđen da se intenzivno pripremam da bih Tita upoznao sa onim što potpisuje.

Drug Marko me brzo razoruža, rekavši da je meni lakše, jer ne potpisujem sve te pravne »zavrzlame«, a on i Tito ih potpisuju, iako ne znaju kakve se sve »začkoljice« nalaze u tim propisima. Stari je zadovoljan sa tobom, te ne pravi probleme bez problema.

Sekretar Partije rada Albanije, Enver Hodža, posetio je Tita u Beogradu. Sve je, tako reći, bilo gotovo da Albanija postane sedma republika u okviru Jugoslavije. Ono što se meni i mnogim drugovima nije dopadalo, bila je preterana Hodžina servilnost i odavanje preteranog poštovanja drugu Titu. Enver Hodža je upadno ponavljao lično drugu Titu kako je Tito njegov najbolji učitelj. Cak ga je i Tito malo opominjao u tom smislu.

Bilo kako bilo, tek, Enver je otišao u Zagreb, ili Ljubljanu, da se upozna kako funkcionišu republičke vlade.

Kad smo bili na Zlatiboru, u leto 1946. godine, Užičani su, kao poklon darovali Titu vilu na Palisadu, u kojoj je prenoćio samo jednu noć. Tito im se zahvalio, a meni naredio da se vila uredi, jer smo »mi bogatiji od Užičana i Zlatiboraca«.

Užičaini su brzo prikovali ploču, na kojoj je pisalo da je Tito boravio u ovoj vih, krajem novembra 1941. godine. Mene su pozvali da, kao narodni poslanik za taj kraj, otkrijem ploču.

Prošlo je skoro godinu dana, a Tito je iznenada odlučio da odemo do Zlatibora, na dan-dva. Kad sam izdavao nalog za uređenje ove vile, rekao sam drugovima koji su se bavili ovim poslovima da nameštaj bude skroman i da odgovara veličini prostorija, bez ikakvog luksuza, pogotovo što sam smatrao da Tito na Zlatibor neće često odlaziti. Pored toga, rukovodilo me je i to što je Predsedništvo vlade na svom budžetu već imalo preko dvadeset pet dvoraca i vila, namenjenih Titu.

Taman smo sa Titom stigli na Zlabitor, a najavio se američki ambasador Paterson, tražeći hitan razgovor sa Titom.

Tito me pozva u svoj mali kabinet na spratu vile, koji je bio skromno namešten, pa me zapita gde će on dočekati američkog ambasadora!

— Zar sa ovakvim nameštajem, božiju ti majku!...

Ova Titova radna soba bila je zasvođena gredama tamnobraon boje, a radni sto i foteljice i jedan mali okrugli stočić, takođe, iste boje. Skromno, ali ukusno, jer prostorija nije bila velika.

Videvši da je Tito tim nezadovoljan, ja rekoh:

— Druže Maršale, Patersona primite u trpezariji.

Trpezarija je bila najveća prostorija u ovoj vili, i zaista lepo uređena.

— Američkog ambasadora... u trpezariju?!... Lepo ti, Đurić, sa tim tvojim majstorima udešavaš mene! — pa me izgrdi, i naredi, kad se vratimo u Beograd da pošaljem te iste »mangupe« da sve ovo preurede.

XX

66. NESREĆNI INFORMBIRO

Jednom prilikom kad je bio posebno dobro raspoložen i zadovoljan, posle mog referisanja o nekim poslovima Savezne vlade, kao da se nečega priseti, Tito mi reče da javim Bobiju (Dobrivoje Radosavljević Bobi, tad sekretar Gradskog komiteta KPS za Beograd) da se Rumunska ulica, odmah, preimenuje u Užičku ulicu, jer sam ja Užičanin, a i on sebe smatra Užičaninom, te da je najobičnija glupost da dva Užičanina stanuju i hodaju ulicom koja je dobila naziv po rumunskoj kraljici Mariji.

Molio sam druga Tita da to ne činimo, da je bolje da to neko drugi predloži normalnim putem, jer će me svi drugovi zafrkavati, misleći da sam ja tu promenu imena izdejstvovao. On se slatko smejao i ostao uporan. Cak je naredio da to odmah telefonom saopštim Bobiju.

Kako sam pretpostavljao, tako je i bilo. Mnogi drugovi su ostali ubeđeni da sam ja Tita nagovorio da to učini.

Nekako, posle ove Titove ujdurme oko Užičke ulice, otišao sam na neke sastanke u ariljski, zlatiborski i račanski srez, kao savezni i republički poslanik. Tamo sam saznao za prvo dobijeno pismo iz Moskve. Odmah sam se vratio u Beograd, i pravo otišao u Užičku 15.

Tito me je ukratko upoznao, i dao mi da pročitam materijale u kojima je bio i koncept našeg prvog odgovora.

Jedno vece kod Tita se našao dotadašnji Politbiro (njih četvorica) i novi, koji dotad nikad nije učestvovao u razgovorima ove četvorke. Među pozvanima bio je i Moša Pijade. Kad su oni izlazili na večeru iz Titovog kabineta, zadesio sam se u holu. Poslednji je iz kabineta izašao Moša, pored Tita — a Tito ga je ubeđivao da je i on član Politbiroa. Malo su zastali nasred hola, pa Tito ponovi:

— Kako se, Siki, ne sjećaš?! Kad sam ti ja lično rekao!

Moša je malo gledao u Tita, pa reče:

— Slušaj, Stari! Ja se. brate ... ne sećam! Ali, ako ti kažeš da si mi rekao — nek bude tako!

Te večeri sam mislio da će i Čiča (Moša Pijade) uskočiti uPolitbiro. Kao svedok ovog kratkog razgovora, nešto kasnije, iznenadio samse što Mošino ime nije objavljeno u novom sastavu Politbiroa.

Dani su prolazili, a situacija se zaoštravala sa Sovjetskim Savezom. Tita sam zaticao duboko zamišljenog. Jedne nedelje dođe u moju kancelariju i reče mi da idemo negde van Beograda. Htedoh da telefoniram Zeželju, Tito to spreči, pa zajedno krenusmo ka garaži. On naredi šoferu Priji da pali kola. Pošto smo Tito i ja nekoliko puta bežali bez pratnje, Zeželj se žalio drugu Marku, pa mi je skrenuta ozbiljna pažnja da to ne smemo da činimo. Zato se Prlja meni obrati: da li ja dozvoljavam da on upali kola.

Tito se naljuti, pa upita Priju:

— Ko... ovdje, komandu je, božiju vam majku?!... Ja, ili Đurić?!

— Vi! Druže Maršale — odgovori Prlja.

— Onda, pali! Što čekaš? — i mi krenusmo.

To su bila teška blindirana kola, sa neprobojnim staklom, koja je Titu poklonio Staljin, radi što bolje bezbednosti. Tito me upita kud da idemo, a ja odluku prepustih njemu. On naredi Priji da tera na Frušku goru, u vinograde na Pajzošu, pa zatvori staklenu pregradu, koja je odvajala nas dvojicu od šofera.

Tad Tito poče da mi priča o teškim brigama i morama, koje su ga obrvale zbog svađe sa Staljinom i Rusima. Veli da ne zna šta da radi, njegovi najbliži saradnici ne umeju dublje da shvate dubinu provalije u koju možemo upasti, osim Marka (Rankovića) koji je zabrinut kao i on. Zatim mi ispriča da se ozbiljno nosi mišlju da podnese ostavku.

Kad i to čuh, povikah:

— To... nikako, druže Maršale! Kad smo izdržali 4. i 5. ofanzivu — izdržaćemo i ovo!...

Tito mi je pričao neke detalje iz svog života, pa je konstatovao da su mu ovo najteži dani u životu. Od silne sekiracije, počela je i žuč da ga muči, teško spava... Do tada Tito nije nikad tako prisno razgovarao sa mnom, tražeći i moje savete.

Kad pristigosmo na Pajzoš, Tito zaključi:

— Vidjećemo ... Đurić, šta će biti!... Ali se moramo boriti! A, i tebi hvala na pametnim savetima ! — poslednje reči je izgovorio tronutim glasom i tiho, a ja napeh sve snage da mi suze ne poteku, jer smo tad izlazili iz kola.

Sofer Prlja mi priđe, i reče da smo i on i ja nadrljali od Zeželja i druga Marka.

Tito odmah naredi da se pronađe upravnik Pajzoša, pa kad on stiže, naredi mu da se jedno jagnje pripremi za ražanj. Iznenađeni neočekivanom posetom i bez ikakve pratnje, radnici i radnice su se utrkivah u poslu. Doneše rakiju i najbolje vino. Tito sede pored ražnja kad je stasala žar za pečenje i poče da okreće ražanj. Jedna radnica ga obgrli, s leđa, i poljubi, a zatim se izmače i poče da plače, brišući suze obradačom. Povremeno smo odmenjivali Tita oko okretanja ražnja, dok je on razgovarao sa radnicima i upravnikom, raspitujući se kako žive i šta misle o napadima Staljina na nas. Svi su odgovorili da ćemo i to izdržati!

Zeželja i njegovog obezbeđenja ni od korova! Nikica Prlja se odobrovoljio uz čašicu, pa se samo smeška, i šapće mi da ako nas Zeželj pronađe, ima da padne u fras! I, tek kad se pečeno jagnje počelo skidati sa ražnja, pristiže Zeželj sa gardom. Zastade na priličnom odstojanju, posmatrajući čitav prizor, u nedoumici šta da kaže. Tito ga ugleda, pa smešeći se reče da se Zeželju i njegovim pratiocima daju najbolji komadi, jer su se umorili i ogladneli tražeći nas. Zeželj prvo priđe Priji, da ga presliša, a ovaj pokaza na mene i Tita. Onda se Zeželj prikrade meni i tiho mi reče, da ću za ovo odgovarati pred Partijom, a da on diže ruke od svega, jer da mu je dosta našeg bežanja.

Prvih dana iza sumorne, za nas, 1949. nove godine pozva me drug Marko u zgradu CK Partije, i zapita me da li ja znam da je brat moje žene uhapšen, i da li S. to zna. Pošto me je Markovo pitanje iznenadilo,

i ništa o svemu tome nisam znao, hteđoh da nastavim razgovor sa njim, ali mi on reče da ja to raspravim sa Titom, jer sam njegov kadar i saradnik, kao i on. Podsetih druga Marka da me je on poslao u Beli dvor. On jednostavno odgovori da se varam, i da me je Tito sam odabrao za svog šefa kabineta, i da je naredio Marku da me uputi k njemu.

Do tada sam mislio da me je Marko odabrao i uz Titovu saglasnost uputio u dvor. On samo dodade da idem pravo Titu, da sa njim ovo raspravim, jer se on ne meša u kadrove koje je Stari odabrao.

Tito mi je postavio isto pitanje kao i Marko, navodeći i ime uhapšenog. Malo smo porazgovarali. Obavestio sam ga kao i Marka. On mi je rekao da sa S. razgovaram kad odem kući, i da je pitam da li je ona znala za hapšenje. Tako sam i učinio.

Istog dana, pre večere, obavestio sam Tita o razgovoru sa mojom drugaricom. Kazala mi je da je znala da je B. uhapšen, ali mi nije rekla, jer su joj drugovi iz Udbe obećah da će ga pustiti. Mislila je da mi kaže kad ga puste, da se uzalud ne bih sekirao.

Tito reče da je S. pogrešila, da je trebalo da mi kaže, jer su ovo ozbiljna i teška vremena, te da jedno od drugog ne smemo prikrivati takve stvari, bez obzira na njihovu težinu. Skrenu mi pažnju da budem budni j i, pogotovo što sam stalno uz njega. Večerasmo zajedno, kao i drugih večeri. Još me natera da gledam i neki film sa njim, iako mi nije bilo do toga, jer sam hteo da idem kući i da posavetujem S. da mi ubuduće ne pričinjava ovakve neprijatnosti.

Kad, »ne leži vraže«! Sutradan, na jedan sat pre ručka, Tito me, preko »specijalnog« telefona pozva da dođem kod njega. Čim uđoh u njegov kabinet, saopšti mi da su noćas uhapšeni sestra M. i zet M. moje drugarice, a da drugovi iz Udbe kažu da nema ni govora o puštanju njenog brata B., pa dodade:

— Bre ... Đurić, pohapšiše sve oko tebe, a ti ne znaš ništa?! Ko je. taj narod oko tebe?

Titu ispričah o ovoj čestitoj dalmatinskoj porodici iz Šibenika. Da je brat B. student veterine, sestra M. studentkinja medicine, a zet M. student Filozofskog fakulteta. Da su svi dobri studenti i članovi Partije, te da su, obično, nedeljom dolazili kod nas na ručak ili večeru. Tito me pripita da li sam nešto mogao primetiti kod moje S.

Odmah odgovorih:

— Ništa, druže Maršale! Sve je dosad išlo u najboljem redu. Čak je sama S. predložila da našem sinu damo ime Zelimir, po mom bratu, koga ste vi znali. Pre dva meseca rodila je i ćerku, kojoj smo dali ime Milena.

Tito me je slušao pažljivo, pa uzviknu:

— A... u... Đurić! U gadnom si sosu! — nabra čelo. Očigledno mi je bilo da nešto razmišlja, a zatim doslovno reče:

— Đurić, biraj Partiju i mene, ili tvoju ženu S. Drugog rešenja nema !

Pa, zatim produži kako ni S. nije čista u takvoj situaciji, da se na mene ne sumnja, ali da baš zato moram brzo raščistiti situaciju oko sebe, jer je on imao u mene bezgranično poverenje, slušajući ponekad i moje pametne savete. Pa na kraju dodade da ne bi želeo da me izgubi,

da ću i dalje biti sa njim, a da će mi on i Marko pomoći da prebrodim i ove teškoće.

Pokušah da branim S. od sumnjičenja, te kako se ona dobro starala o mom sinu Vladimiru (o čemu je on već ranije bio obavešten, pa je i sam Tito razgovarao sa S. na prijemima), te kako ću je ostaviti sa dvoje male dece, a ne znam ni šta ću sa Vladimirom, koji je S. prihvatio kao svoju majku.

— Sve su to problemi, koje nećeš sam rješavati. Mi ćemo ti pomoći! — a, zatim dodade: — Idi kući i razgovaraj sa S. Rekao sam ti moje mišljenje, a odluku donesi sam!

U kući sam zatekao S. te smo odmah započeli razgovore. Ona, zaista, nije znala da su joj uhapšeni sestra i zet. Osuđivala je sebe što mi nije rekla za bratovo hapšenje. Za sve vreme je gorko plakala. Intenzivno sam razmišljao, kolebajući se, kakvu odluku da donesem, pa odjednom ustadoh, i rekoh joj da ćemo se razvesti! Ona se baci na kolena, i obgrli mi noge, moleći me da to ne činim, pokazujući mi na malu Milenu, koja je bezbrižno spavala.

Izletih iz kuće, pa se nađoh u Predsedništvu vlade. Pred veče, svratih kući, gde pored S. zatekoh Ljubicu Mihić, takođe člana Gradskog komiteta, i još dve drugarice. Kad sam im potvrdio moju odluku, one dve drugarice pobegoše, a Ljubica poče da me moli da povučem moju nerazumnu odluku, a sve uz plač i preklinjanje njih obe. Pošto sam ostao uporan, ponovih još jednom svoju odluku, a Ljubica se uhvati za glavu i prozbori:

— Ti si, Ljubo, poludeo, kad napuštaš svoju decu!

Za mnom su se čuli jecaji Ljubice i S. U Užičkoj 15 zatekoh Tita, koji tek što nije krenuo na večeru. Rekoh mu svoju odluku. On me pogleda i reče:

— To sam i očekivao od tebe. Nije to jednostavno, ni lako. Ali, da znaš Đurić, ovo su teška vremena i za Partiju i za zemlju.

Brzo je išlo rasturanje moje porodice. Sa S. sam se dogovorio da sa sobom povede Zeljka i Milenu, a sina Vladimira sam predao mojoj sestri Sofiji. Seobu S. sa decom, kao i formalnosti oko razvoda braka, izvršili su drugovi iz Uprave državne bezbednosti. Oboje smo dobili dokumenat da je brak razveden zbog »neslaganja naravi«.

I kad je sve to razmršeno, iz zatvora su pušteni sestra i zet S. Započele su primedbe od pojedinih drugova, a naročito od drugarica, da sam brzopleto rešavao sudbinu svoje porodice, da sam se uplašio za svoj položaj, te da sam svim tim, od neukaljanog proleterskog komandanta, počeo da ličim na poltrona. Pitali su me da li je još neko uticao na takvu moju odluku, pominjući i Tita. Svima sam odgovorio da sam säm doneo takvu odluku. Ni S. nisam rekao o mom razgovoru sa Titom, odnosno o njegovom savetu i mišljenju. Cak me je Ljubica Mihić, ono veče, savetovala da upitam Tita o svojoj odluci.

Pritisak od Sovjetskog Saveza i solidarnost ostalih socijalističkih zemalja sa Sovjetskim Savezom Tito je teško preživljavao. On se starao na sastancima, na ručkovima i večerama kod njega da to drugovi ne primete. Međutim, ja, a verujem i Zeželj, i te kako smo to uočavali, pa smo se starali da Titovo osećanje usamljenosti svedemo na najmanju meru. Posle večere, kad svi drugovi odu svojim kućama, i posle obaveznog gledanja filma, Tito nas je zadržavao na bilijaru ili u kuglani. Češće je tražio da sa njim igramo tenis i šah. Još ranije sam primetio da Tito ne voli da gubi partije, a to je znao i Zeželj, pa smo se nekako prilagodavali da razlika u tenisu bude minimalna, pa i da nas Tito pobeđuje. Svakoj pobedi on se veoma radovao, upućujući poneku pošalicu na naš račun. Pa, i nama je bilo drago kad ga vidimo malo veselijeg posle tmurnog raspoloženja, u kome bismo ga zaticali u njegovom kabinetu.

Ali, sa šahom je bilo malo drugačije. Zeželj i ja smo bili bolji šahisti, pa smo Tita često dovodili u mat poziciju. On se ljutio i odlazio nezadovoljan. Tako sam odlučio da više sa Titom, pa i ni sa kim drugim, ne igram šaha. Međutim, Zeželj se odazivao Titovom pozivu na partiju šaha, i nekoliko puta je Tito izgubio partije, pozivajući sledeći put Zeželj a na revanš. Jednom se Zeželj odlučio, iako je bio u prednosti, da pusti da ga Tito pobedi, pa je nezgrapno »napravio« pogrešan potez. Tito se na to naljutio i rukom zbrisao sve figure sa table, udaljujući se potpuno ljut i bez reči.

Titova je prednost bila na bilijaru, u kuglani i lovu, te se on pomalo prsio pred nama, hvaleći precizno oko i sigurnu desnicu. On je, zaista bio dobar strelac, pa nam je pričao i o nekim svojim dogodovštinama među Kirgizima, u predvečerju revolucije u Rusiji, kada je bio

zarobljen kao feldvebeì austrougarske vojske. Ali, pored toga, njegovoj slavi »prvog« lovca, kumovao je i Žeželj, jer je šumarima naređivao da Tita vođe u najbolji i najbogatiji revir, gde je Tito majstorski završavao posao.

U svoj toj izolaciji od »socijalističkog sveta« rastao je još vile ugled Udbe i druga Marka (A. Rankovića), kao i KOS-a i Gošnjaka, prvenstveno zbog toga što su Tita snabdevali informacijama iz inostranstva, pa i naše zemlje. Posete ove dvojice drugova postale su češće, a Kardeljeve rede uprkos tome što je Kardelj obećavao teoretski obračun sa socijalističkim sistemom koji nam je »nametnut« sa istoka. Od pomenute revizije marksizma-lenjinizma, koju je Đilas nabacio intimno, Tito nije očekivao mnogo, pogotovo što Kardelj ev izbor saradnika teoretičara nije bio najsrečniji, i sa kojim se nisu slagali Ranković i Gošnjak, jer su bolj e od Kardelj a znali kvalitete i domete predloženih Kardelj evih izabranika.

Naime, jednog popodneva kad se kod Tita rešavalo o tom teoretskom zaokretu, pored naše poznate »četvorke«, bili su još Gošnjak i Kidrič, a Kardelj je doveo buduće teoretičare Mijalka Todorovića Plavog i Milentija Popovića. Najuže jezgro teoretičara oformljeno je u Titovom kabinetu, u sastavu Kardelj, Bakarić, Đilas, Kidrič, Veljko Vlahović, Todorović i Popović. Trebalo je da oni angažuju druge teoretičare itd.

Milentije Popović je bio tih, miran i povučen u sebe. Ničim se nije isticao, sem potpunom odainošću Partiji i partijskom vrhu, koji je poštovao. Pa i njegov put, kroz ovu našu borbu, nekako je bio instruktorsko-savetodavan : bio je instruktor PK Srbije, član raznih politodjela, a jedina »rešiteljna« funkcija ga je zadesila u Bariju (Italija), gde je bio rukovodilac naše baze. I on, i Mijalko Todorović, 1942. godine, bezrezervno su podržali druga Đidu, na Kamenoj gori, kad je Đilas proglasio prelazak u drugu fazu revolucije, u »zaoštravanju« klasne borbe. O tome je bilo reči na prethodnim stranicama ovog mog pisanja.

Potpuna suprotnost Milentiju bio je Mijalko Todorović Plavi, komunikativan, na izgled »živ« čovek i lepršav, površan i galamđžija, kad se zaboravi. Takvim je te večeri i sam sebe naslikao.

Tito ih je sve zadržao na večeri, pa je razgovor iz kabineta produžen, u izvesnom smislu, i za vreme večere. Počastvovani Mijalko se raspričao o svojim govorničkim sposobnostima, potcrtavajući da se on nikad ne sprema pre izlaska na govornicu, te da mu misli nadolaze čim započne govor, i da tako uvek uspeva da održi dobar govor. Razmećući se svojim sposobnostima, upotrebljavao je i svoje ruke, te umalo ne zakači Gošnjaka, do koga je sedeo. Ja mu tad đobacih:

— Bre... Plavi, ti to kao vetrenjača! — što izazva smeh, a Gošnjak se, smeškajući, obrati meni:

— Ljubo, ponovi to, kako Plavi govori.

— Kao vetrenjača! — i dodadoh — Po njegovom... govori, što mu na um padne!

I, nisam se prevario te večeri u oceni improvizovanih govorancija druga Mijalka Todorovića. Kasnije će on, u svom govoru na Trgu Republike, baciti klevetu na Crvenu armiju, govoreći »da je Crvena armija okaljala proletersku zastavu!«

Iza ovoga, opet, malo kasnije, Mijalko i Milentije Popović se nisu smirili dok Tempa (Svetozara Vukmanovića) nisu odstranili iz rukovodstva privredom zemlje. Sa Tempom nisu, čak, dugo ni govorili.

Kad su sredili Tempa, okomili su se na Borisa Kidriča, kome su takvi neprincipijelni odnosi postali smetnja u radu, te je došlo do formiranja partijske komisije, kojom je rukovodio Aleksandar Ranković. O svemu ovome, delimično sam saznavao od Tita i Kidriča, a posle smaknuća Ranko vi ća, i od njega. Pored toga, ostali su živi svedoci Tempo i Krsto Popivoda, kao i još nekoliko drugova; i dokumentacija u Arhivu CK SKJ, ukoliko nije uništena.

U prvim danima posle Staljinovih napada, najveću glavobolju Titu pričinjavalo je partijsko rukovodstvo Bosne i Hercegovine. Kompletno ovo rukovodstvo je dovedeno u kraljevski dvorac na Dedinju, gde su ih Tito i ostali drugovi ubeđivali u naše već formirane stavove. Dugo je trajalo to ubeđivanje, pa se kao poslednji Titovim argumentima priklonio Rodoljub Čolaković Roćko. Roćko je malo kasnije premešten u Beograd, te je postao ministar za nauku i kulturu Savezne vlade. Malo kasnije će ovu situaciju pokušavati da iskoristi Cvijetin Mijatović Cviko, preambiciozan komunista, koji je preko Aleksandra Rankovića tražio da se ukloni iz BiH i Đuro Pucar, jer je postao smetnja sprovođenju Kardeljevih reformi i reorganizacija.

Za sve vreme, otkako je došao na čelo naše Partije, Tito je stalno bio obazriv prema Colakoviću i Sretenu Zujoviću Crnom, jedinim članovima Gorkićevog partijskog rukovodstva, koji su postali članovi CK naše Partije. Pomišljalo se i na hapšenje Colakovića, ali kako je on postao popularan i kao naš pisac i hroničar, odustalo se od toga, pa je rešeno da se uhapsi Sreten Zujović Crni. Crni je bio u Srbiji popularniji nego Roćko u Bosni, a poznat je bio i kao vojnik i hrabar rukovodilac. U Saveznoj vladi je bio ministar finansija, protivnik rasipanja i raznih reprezentacija, pa su ga pojedini »raspojasani« drugovi počeli zvati »cicijom« i »škrcem«. Pored toga, bio je poznat i van granica Srbije, naročito kod ratnih kadrova.

U raskrinkavanju Sretena Zujovića prvo je angažovan Centralni komitet KP Srbije. Pošto sam bio član tog komiteta, i sam sam učestvovao na tom sastanku.

Verovatno zbog brzog hapšenja Crnog i brzog sazivanja ovog CK, obrazloženje je, nekako, bilo nepotpuno za ovu najstrožu meru, sem da se nije složio sa našim stavovima, kao stari frakcionaš iz Gorkićevog i ranijeg perioda. Među članovima CK, kružila je i otežavajuća rečenica da je zavrbovan od staljinista.

Svaki član CK Srbije je morao da nešto kaže. Tada sam se naslušao svačega: te da je Crni reflektirao i na Titov položaj, da je u svojoj radnoj sobi, u vili, imao veliku kartu Jugoslavije na kojoj je ubeležavao dejstva i lokacije partizanskih odreda i naše Armije posleđnjih godina rata, da je samim tim reflektirao na položaj Vrhovnog komandanta, jer, što će njemu sad i to, kad je on ministar finansija. Da i ne pišem šta je izgovoreno o njemu kao gorkićevcu i starom frakcionašu.

Kako je dolazio red na mene da i ja nešto kažem, preturao sam po glavi šta bih mogao reći. Prisećao sam se Sretenovih drugarskih odnosa, ne samo prema meni već i prema svakom sagovorniku. Skretao mi je

pažnju na preveliki budžet Predsedništva vlade i da se ne rasipa novac preko fonda za reprezentaciju. Naročito mi je skrenuo pažnju na tzv. »ministarski klub«, gde su se okupljali i članovi CKJ, da što pre pređe na samofinansiranje.

Kad je došao red na mene, ispričao sam istinu, a ona je bila da sam sa svojom drugaricom S. odlazio u posetu Luli (supruzi druga Crnog) i drugu Crnom, jer je Lula bila S. drugarica, još iz ilegalnog perioda u Beogradu.

Sutradan me je, telefonom, pozvao drug Blaško (Blagoje Nešković) i kazao mi:

— Šta si, juče, lupetao na CK?! I, ko te je pitao gde ideš sa S. ? !

Iznerviran rečju »lupetao«, ništa nisam odgovorio, već sam zalupio telefon.

Nije prošlo mnogo, a zazvoni telefon. I kad podigoh slušalicu, kroz nju čuh — otegnuto — a karakteristično za druga Marka:

— Ljubo!... — odmah svatih da me je Blaško tužio, pa rekoh da sam pogrešio što sam zalupio slušalicu, ali i da je Blaško pogrešio što mi je rekao »da lupetam«. Ja nisam »lupetao«, već sam govorio ono što sam znao i radio, a mnogi drugi su »lupetali« svašta!

Drug Marko me je saslušao i samo dodao:

— Ne dolivaj ulje na vatru!

Sve se ovo događalo pre mog rastanka sa S. Ja tad nisam znao da je već počelo sumnjičenje i druga Blagoj a Neškovića, kao i postepeno uklanjanje sa ključnih položaja, ali me je Markova opomena upozorila da oko Blaška »tinja vatra«, pa kad sam malo kasnije saznao, krivo mi je bilo što sam tako postupio prema njemu, i nikad to nisam zaboravio. Međutim, promućurni Blagoje Nešković je osećao da se nešto plete oko njega, pa pošto su S. i Lula bili njegovi kadrovi za vreme ilegalnog rada u Beogradu, moje kratko prikazivanje posete Luli i Crnom, moglo je »nekome« poslužiti kao argument za eventualno terećenje S. i Blaška. Zato je on grubo istupio prema meni. Ali ja to onda nisam umeo da shvatim.

U Predsedništvu vlade je bilo Koordinaciono odeljenje, čiji su službenici bili probrani kadrovi, ekonomisti i pravnici. Oni su se uključivah u rad i pomagali nedovoljno razvijenom aparatu Privrednog saveta, za vreme Andrije Hebranga, koji se nije snalazio u rukovođenju privredom zemlje. Oni su još ranije bili upoznati sa mnogim ugovorima i sporazumima sa Sovjetskim Savezom, jer ih je moj prethodnik, Mitar Bakić, povezao sa spoljnom trgovinom i aparatom Ministarstva spoljnih poslova. Aktivno su učestvovali u sklapanju ugovora o mešovitim društvima između naše zemlje i SSSR-a, odnosno u formulisanju tih ugovora. Malo kasnije, ovi isti drugovi pomagali su Velimiru Stojniću. i članovima njegovog aparata u Albaniji, za sklapanje ugovora o mešovitim društvima između naše zemlje i Albanije.

Jednog dana, na kraju sastanka, jedan od ovih drugova zamoli me da saslušam neka njihova zapažanja o našoj kontrapropagandi u odnosu na SSSR. Nije, veli on, toliko efikasno što naši pišu o većim platama ruskih stručnjaka, koji rade van svoje zemlje i odvojeni od porodica. Pri tom napomenu izgradnju porušenog mosta preko Dunava, koji je spojio Beograd sa Pančevom, pa zajedničkim snagama tih mešovitih društava,

nedavno je pušten u saobraćaj brod »-Krajina«, na kome smo se svi vozili sa drugom Titom. Posle ovih uspeha Tito je primao ove ruske stručnjake, pa je neke i odlikovao. Ali je nelogična hajka na ta mešovita društva, čije smo ugovore bukvalno prepisali, i po njima poslujemo sa Albanijom. Ako mi tvrdimo da nas Rusi eksploatišu i preko ovih mešovitih društava, onda i Albanci mogu jednog dana ustvrditi da i mi njih eksploatišemo. Zamoliše me da ih pogrešno ne shvatim, ali da misle da ja treba da skrenem pažnju drugu Titu i na ovo.

Kad sam Tita upoznao sa mišljenjem ovih drugova, on me je prvo zapitao kakvi su to drugovi koji rade u tom odeljenju. Obavestio sam ga da je sav taj kadar probrao i proverio Mitar Bakić, te da su to vredni, pametni i stručni ljudi. Tito se malo zamislio, pa onda rekao da ovi naši agitpropovci preteruju, te da će on videti sa Đidom da se slične gluposti ne ponavljaju. Veli da je i sam to primetio, i da je dobro što sam ga i na to upozorio.

68. ANDRIJA HEBRANG

Kad je Andrija Hebrang došao u Beograd, dodeljeno mu je da rukovodi Planskom komisijom Savezne vlade i Privrednim savetom. Odmah sam primetio da »nešto« ima između njega i Tita, jer se Andrija ponašao uzdržano, ne samo prema Titu već i prema ostalim drugovima iz najužeg rukovodstva. Tada sam načuo da je Andrija sklonjen iz Hrvatske zbog izvesnih skretanja po nacionalnom pitanju.

Andriji i njegovoj porodici dodeljena je vila u Užičkoj ulici, preko puta Kardeljeve vile. Nije prošlo mnogo, a stiže mi poveliki račun od Andrije za popravku njegove vile.

Kad mi je predavao dužnost u Predsedništvu vlade, Mitar Bakić me je obavestio o postojanju poverljivog fonda, ali me je upozorio da za veće isplate obaveštavam druga Marka ili Tita. Kako je ovaj Andrijin račun bio poveliki, obavestih druga Marka, a on mi odgovori da obavestim Tita.

Titu sam predao račun. On ga je dugo zagledao, pa me zapita šta to Andrija radi u toj vili. Pošto sam odgovorio da ne znam, Tito je ćutao i gledao kroz prozor. Prekinuh ga u razmišljanjima, pitajući ga da li da isplatim ovaj račun, on mi reče:

— Isplati! Ali, ako dobiješ od Andrije još neki račun, donesi ga pravo meni.

Prošlo je nekoliko meseci, a od Andrije stiže još jedan račun, isto tako veliki i neshvatljiv za moje pojmove.

Kad ga predadoh Titu, on ga pomno razgleda. Dugo je ćutao, gledajući u račun, pa s uzdahom tiho reče:

— E . .. Andrija . .., Andrija!.. . Božiju t i .. . m a j k u!... — pa mi naredi da i ovaj račun isplatim.

Posle hapšenja Andrije Hebranga i njegove supruge Olge, zapečaćena je vila u Užičkoj ulici u kojoj su stanovali. Formirana je državna komisija u sastavu: Ljubodrag Đurić, kao predstavnik savezne vlade, Svetislav Stefanović i major Udbe Srđan Brujić, kao predstavnici Ministarstva unutrašnjih poslova i Udbe.

Prvo smo zajednički obišli sve prostorije, i tek tad mi je bilo jasno gde je Andrija utrošio silne novce. Prostorije su sve bile renovirane, stolarija obojena. Sve su prostorije bile nameštene novim nameštajem, i po meri, i sa ukusom, ali preterano luksuzno. Niko od rukovodilaca u Beogradu nije imao tako ulepšan stan. Za zavese i prekrivače konstatovali smo da su nabavljeni u Trstu, jer takvih nije bilo kod nas. Po svim prostorijama bile su izvešane slike i talijanskih starih majstora, u velikim, pozlaćenim okvirima. Konstatovali smo da su drugovi u Zagrebu dali svome sekretaru CK Partije slike zatečene po ustaškim vilama, koje su opljačkane iz bogatih jevrejskih kuća 1941. godine. U tom novom bogat-

stvu, najviše nas je iznenadila prekrasno udešena dečja soba, sa dosta igračaka i gumenih lopti raznih veličina. Sva trojica smo imali decu, ali su se naša deca igrala krpenjačama. Ćeća podiže jednu poveću lutku, a ona dreknu: »Mama!«

Sa sprata sidosmo u hol, pa Ćeća i Srđan odoše u trpezariju, vele da vide iz čega se hranio naš član Politbiroa. Ja im rekoh da idem da vidim kakva mu je bila duhovna hrana, pa uđoh u Andrijinu radnu sobu,

Na njegovom stolu zatekoh nekoliko prevedenih ruskih popularnih brošura iz ekonomije Kozlova, Ostrovjatinova i drugih, koje su deljene našim aktivistima. Začudih se i malo me žacnu kad sam u takvoj jednoj brošuri video kako je Andrija crvenom olovkom podvlačio pojedine delove. Mislim da je to bila brošura »O hozrasčotu« (privrednom računu). Mi, tad mlađi, komunisti imali smo previsoko mišljenje o drugovima koji su robijali, i tamo završili naš univerzitet, pa me je ovo ne samo iznenadilo već podstaklo na razmišljanja i pažljivije p osmatrani je svega oke sebe.

Bacih pogled na regal. Tamo sam uočio Marks—Engelsova dela, zatim Lenjinove knjige, u plavom povezu i na našem jeziku (koje smo mnogi dobili prvih dana nakon oslobođenja zemlje), pa zatim razne političke ekonomije. Iznad ovog prvog reda bila je beletristika. Odmah mi pade u oči drečeća zelenkasto-plavičasta boja dve knjige. Uzeh prvo jednu, a zatim i drugu. Bile su na francuskom jeziku, sa mnogo pornografskih slika i crteža.

U tom začuh Ćećin glas, kako me zove da vidim iz čega se hranio naš član Politbiroa. Odgovorih mu da dođu i vide njegovu duhovnu hranu. Kad stigoše, i oni se zaprepastiše, jer je i njima dvojici to bio prvi susret, kao i meni, sa pornografijom. Prešli smo u trpezariju. Tamo mi pokazaše dve komode sa fijokama iste veličine. U jednoj je bio zlatan servis za dvanaest osoba, a u drugoj srebrni. U prvoj fijoci bile su kutlače raznih veličina, u drugoj kašike, u trećoj viljuške, u četvrtoj noževi, u petoj noževi raznih veličina, i dalje neke krive viljuške — što Ćeća objasni da su za voće i povrće. Tako je bilo i u komadi sa srebrom. Pošto sam izjavio nevericu da je to čisto zlato, Ćeća mi utrapi jednu kutlaču da se uverim po težini, a on pronađe u Andrijinom stolu lupu. Pomoću nje pronađe žigove na svakom komadu.

Po završenom pregledu zapečatismo kuću. Podnet je kratak pismeni izveštaj, a usmeno smo Ćeća i ja obavestili Tita i Marka. Tad sam saznao o lošem držanju Andrije Hebranga u ustaškom zatvoru.

Idući kući, razmišljao sam pa sam se setio Titovog prekora Andriji, kad je pregledao njegov poslednji račun. Onda sam se setio Ivana Steve Krajačića i njegovog dolaska kod Tita na Mlinište, novembra 1942. godine. Tako sam zaključio da je Krajačić, još tada obavestio Tita o držanju Andrije Hebranga, znajući za taj njegov pad, Tito mu je oprostio, jer ga je Andrija sa Mihailom Vranešom podržao na Zagrebačkoj konferenciji 1928. godine, svakako misleći da će se Andrija opametiti. S obzirom i na Andrijino tamnovanje zajedno sa Titom, pa i da je nešto ispričao ustašama, sad, kad su ustaše propale, Andrija može kao stari komunista tu svoju slabost popraviti radom u slobodnoj zemlji. Tako sam ja pokušavao da shvatim Titov odnos prema Hebrangu.

Možda je prošlo mesec dana otkako je komisija pregledala Andrijinu kuću, telefonom me pozva Aleksandar Ranković. On mi je tad naredio da kuću Andrije Hebranga predam Petru Stamboliću, koji će se useliti u nju. Tad sam odmah predložio drugu Rankoviću da one vredne slike predamo Beogradskom muzeju, knjige — nekoj čitaonici; a, zlatni i srebrni escajg (servis) — Narodnoj banci. Kad sam završio sa mojim predlogom, Ranković mi reče:

— Slušaj, Ljubo Đuriću. Ovo je Titovo naređenje i ja ti ga prenosim, a ti ne možeš, niti si ovlašćen, da prekrajaš Titova naređenja. Sve onako, kako je zatekla komisija predaćete drugu Petru Stamboliću. Jesi li razumeo?

Pošto je Srđan Brujić čuvao ključeve zapečaćene Andrijine kuće, pozvao sam Svetislava Stefanovića Ceću, prenoseći mu Titovo i Markovo naređenje — te da Srđan ode sa Petrom Stambolićem i preda mu kuću. Predajući kuću, Srđan Brujić je zamolio Stambolića da uzme najmanji radio-aparat (jer ih je u kući bilo tri) privremeno, dok ne nabavi sebi drugi, pa će ovaj vratiti. Petar je pozvao Ćeću, obaveštavajući ga da je primio kuću, sa svim onim što je bilo u njoj, a da je major Srđan Brujić odneo, samo, jedan radio-aparat.

Svetislav Stefanović Ćeća je oformio partijsku komisiju, koja je saslušala Srđana Brujića i predložila partijsku kaznu i isključenje iz Uprave državne bezbednosti, zbog nesavesnog' vršenja dužnosti. Posle isključenja iz Udbe, Srđan se sa porodicom odselio u Sarajevo, stupio u JNA i dogurao do general-majora — i sa tim činom umro!

Nekoliko godina posle Brionskog plenuma, i odstranjenja Aleksandra Rankovića, u razgovoru sa njim setio sam se kažnjavanja Srđana Brujića, zlata i srebra, kao i ostalih dragocenosti koje su predate Petru Stamboliću u kompletno nameštenoj kući Andrije Hebranga. Tada sam zapitao Rankovića zašto Tito i on nisu usvojili moj predlog da se bar zlato i srebro predaju Narodnoj banci. Umesto odgovora, Ranković me je upitao šta bih ja radio da sam se ja useljavao u tu kuću. Odmah sam odgovorio prvo, da ne bih pristao da se uselim u tako luksuzno nameštenu kuću, drugo, ako bi me «-neko« naterao da se uselim, zlato i srebro bih predao Narodnoj banci a slike muzeju.

— Eto, vidiš!... Pa... zašto bih ja »solio pamet« Petru Stamboliću, kad je i on na odgovornom partijskom položaju, kao i ja — zaključi Ranković.

69. POSTAO SAM MINISTAR SAVEZNE VLADE

Iako su se najbliži saradnici druga Tita trudili da smanje njegovo osećanje usamljenosti, razvijajući diplomatsku aktivnost širom sveta, ipak ni učestale posete diplomata vansooijalističkih zemalja, kao ni razni prijemi — nisu mogli da nadoknade izgubljeni autoritet i pažnju koje je Tito uživao u socijalističkim zemljama. Cesto sam ga zaticao namrgođenog i duboko zamišljenog. Poneki put bi mu se omaklo da mi kaže da je sve ovo teško izdržavati, ali se mora i izdržaćemo!

Zapazio sam da Tito pored svih briga koje ima, meni posvećuje veću pažnju, što sam tumačio da se i on osećao sukrivcem zbog rasturanja moje porodice. Kad ga je drug Marko obavestio da su iz zatvora pušteni sestra i zet S., kao i da otpadaju sumnjičenja u vezi s njom, Tito je o tome malo porazgovarao sa mnom, podvlačeći da je ipak u zatvoru ostao njen brat. Verovatno je u sebi mislio da smo obojica, ipak, bili u pravu. Međutim, nije se zaustavio samo na takvim bledim utehama. Iznenadio me je jednog dana, saopštavajući mi njegovu odluku da i ja postajem ministar Savezne vlade. Veli da je iskoristio Kardeljeve predloge o proširivanju Savezne vlade i stvaranju novih komiteta, pa je naredio da ja pored dosadašnje svoje funkcije postanem punopravan član Vlade. U sebi sam to, odmah, shvatio da mi je to sa Titove strane unapređenje i nagrada' što ga bezrezervno slušam. Pored toga, počela je da me mori pomisao da sam najmlađi ministar u toj vladi, i kako će to odjeknuti kod mnogih starijih ratnih drugova. U tom smislu sam počeo da govorim Titu i da je to rano za mene jer nemam još ni 33 godine, Pored toga, rekao sam da će to izazvati lančanu reakciju u republikama, te da će i republički sekretari postati takođe ministri u republičkim vladama. Tito nije hajao za moje argumente, već je samo dodao da sam to zaslužio.

Otišao sam kod Kardelja sa istim obrazloženjem. On mi reče da je pomenuo Titu i ovu »lančanu reakciju« u republikama, ah neće da se suprotstavlja Titovim namerama.

Kako sam pretpostavljao, tako se i dogodilo. Po nepisanim zakonima birokratizacije našeg društva, i sekretari republičkih vlada postali su ministri u republičkim vladama. Neki od njih su mi i telefonom čestitali, što su mojom zaslugom i oni postali ministri. Tad su po republikama bili sekretari vlada: u Sloveniji — France Popit, u Hrvatskoj — Miloš Zanko, u Srbiji — Lazar Udovički, u Makedoniji — Metodi Mitevski, u Crnoj Gori — Milo Nikčević, i u BiH — Hakija Pozderac. Od svih nas sekretara, jedini se održao na »vlasti« France Popit. Uklonjeni smo Miloš Zanko, Lazar Udovički i ja. Nisu više među živima makedonski i crnogorski sekretar, a, o Hakiji Pozdercu neću ništa da pišem.

I Krleža spada u onaj red drugova, koji su se starali da razbiju brige sa kojima se Tito borio. Tako mi je, jednom prilikom kad sam ga ispraćao, govorio da je zabrinut za Titovo zdravlje i za njegov duhovni mir.

Inače, CK KPH i sam Ivan Stevo Krajačić obavestili su Tita o Krležinom držanju za vreme rata. Sve o Krleži meni je ispričao Zvonko Brkić, član CK KPH, tadašnji Titov sekretar.

Većina članova CK KPH, pa i najužeg rukovodstva, bila je protiv Krleže. Sve je to prekinuo Tito opaskom da je Krleža veliki pisac, da drugovi sektaški gledaju na njega, da ne umeju da vode politiku. Zato je Tito imao poduži razgovor sa Krležom 1946. godine, u vili na Tuškancu, u Zagrebu, kome sam i ja delimično prisustvovao.

Bakarić je to Titovo mišljenje sproveo u okvirima svoje nadležnosti, a Đilas i Vladimir Dedijer, kao moćni agitpropovci, u ostalim delovima Partije i zemlje. Tako je Miroslav Krleža postao rado viđen i rado priman gost u Užičkoj ulici broj 15. Tito je meni i Zvonku Brkiću naredio da uvek kad se Krleža javi sa železničke stanice u Beogradu, da mu se pošalje automobil i stavi na raspolaganje. Zvonko Brkić, koji je bio vrlo neraspoložen prema Krleži, nije hteo ni nalog za automobil da izda, pa je i to prebacivao na mene. Inače, Zvonko, stari komunista, bio je kivan na Bakarića i Stevu Krajačića što su ga poslali za pisara, makar i kod Tita.

Uvek kad je dolazio u Beograd, Krleža je odsedao u hotelu »Mažeš tik*^ i odmah vraćao automobil. Tito ga je, obično, zvao oko podne i zadržavao na ručku.

Prilikom jedne posete, Tito ga je pitao gde odseda u Beogradu. Krleža j$_e$ odgovorio:

U »Mažestiku« !

Tito je uzvratio:

Kakav »Mažestik«, tamo je uvijek gužva.

Krleža je objasnio Titu da mu je to najpovoljnije, jer je u centru grada, lakše mu je za obilazak poznanika i prijatelja, te da se i u »Mažestiku* sastaje s njima i ljudi ga lakše pronađu.

Mi nismo obavestili Tita da Krleža vraća automobil čim se smesti u hotel. Zato mu je Tito dobrodušno dobacio:

— Imaš, brate, automobil, pa obilazi prijatelje!

Krleža je slegnuo ramenima, a ja objasnih Titu da Krleža vraća kola.

Tito **nam** je **onda naredio da šofer vozi Krležu u Beh dvor,** koji se staine **zagreva. Kad Krleža ču gde će ga smestiti, skoči na noge** i **reče:**

— Molim, **vas! Kud god hoćete, samo ne u kraljevske dvore!**

Konačno je pristao na vilu.

Drugom prilikom, Krleža je zadržan na večeri. Tito je, obavezno, posle večere gledao film. Svi ukućani, pa i mi koji smo večeravali sa Titom, pravili smo mu društvo. Tako je i Krleža zadržan. Posle filma, Tito ga upita šta misli o gledanom filmu?

— Boza! — odgovori kratko Krleža.

— I boza nekad prija — nastavi Tito — meni, Đuriću i ostalima, jer živimo kao kaluđeri. Nigdje ne idemo, sem tamo kud moramo, po službenoj dužnosti. Ti, Krleža, slobodno hodaš kud hoćeš!

Krleža raširi ruke, pa reče:

— Sta se tu može. .. Takva je sudbina svih vladalaca !

Tito, kao, poče da se ljuti, pa se sve to pretvori u drugarsku šalu, uz Krležina izvinjavanja. Tito, kroz smeh, ipak Krleži reče da ga je malo udesio!

Krleža je samo jednom spavao u dodeljenoj mu vili. Onda me je zamolio da ništa ne govorimo Titu, a on će i ubuduće ponovo spavati u »Mažeš tiku«.

Krležiin odnos prema Titu nije bio snishodljiv, kao kod izvesnog broja drugova. Povremeno bi mu upućivao alegoričnе upadice, kao upozorenje na Titova preterivanja. Tako, jednom kad ga je Tito nutkao sa bogate trpeze, Krleža mu odgovori:

— Hvala . . . hvala! Svega ima, kao na Vajmarskom dvoru!

71. NEŠTO MALO O JOVANKI BROZ

Kad se posle Davorjankine smrti Tito, definitivno, preselio u Rumunsku 15 (kasnije Užička 15), tamo je zatečena drugarica Jovanka Budisavljević, kao domaćica te vile, sa još nekoliko drugarica koje su održavale ovu zgradu.

Bez obzira na to što mu je Davorjanka pri kraju života zadavala brige i ljutila ga povremeno, Tito je ipak osećao nedostatak njenog prisustva, ne samo kao najpoverljivijeg sekretara već i kao najbližeg saradnika i savetnika. Ona je to mogla biti, ne samo zbog svog obrazovanja jedne intelektualke, predratnog člana Partije, već i zbog škole uz Tita, za sve vreme ovog našeg surovog rata.

Nasuprot Davorjanki, hrabra i »nepismena« Jovanka našla se u izobilju, o kome nije ni sanjala kada je krenula u borbu u jadnoj i siromašnoj Lici. Ona je bila ponosna i počastvovana, kao i mi ostah, što joj je Partija poverila dužnost staranja o čoveku snova naše mladosti. To se ogledalo na njenom licu, u njenim užurbanim kretanjima po odajama vile, u čestim kontrolama rada kuvara, da bi sve bilo dobro i na vreme gotovo.

Tako se sećam jednog njenog očajavanja zbog nesmotrenosti, kako se to i njoj moglo dogoditi! Naime, na jednoj večeri, kad su doneti rezanci sa orasima i šećerom, Gošnjak je prvi primetio među rezancima ljuspice od kalaj a. Dobro je sve ispalo, jer još niko nije počeo da jede ovu iznenadnu mešavinu. Pokazalo se da se radi o našem najobičnijem javašluku i neznanju, jer je nestručno ohnavljan inventar, odnosno posuđe u kuhinji. Nikakve zle namere nije bilo! Ali je Jovanka povećala svoju kontrolu i u kuhinji.

Tako jednog dana, kada smo u trpezariji čekali Tita, Jovanka je zajapurena žurila u kuhinju. I kad se otud vraćala, sva blistava u beloj uniformi, drug M. je napravio drugarsku, ali grubu šalu, te pljesnuo Jovanku po zadnjici, uzvikujući: »Eh!... Ličanka, sunce ti, žarko!...«

Jovanka se u žurbi, i postiđena, obrecnula na njega: »Marš . . . Đubre jedno!« — i žurno umakla na vrata.

Pored ovog druga, tu je bio Branko Vučinić, mladi konobar Dalmatinac, Ante i ja. Tada sam upozorio ovog druga da to nije red, bez obzira na ratno i iskreno drugarstvo, kojim se on pravdao, a da nije ni lepo, ni dolično, pogotovo prema Jovanki koja se trudi da što bolje obavlja svoje delikatne dužnosti. Ne verujem da je ovaj drug shvatio moje primedbe, jer je kasnije napravio sličnu grešku. Međutim, mom oku nije moglo da izmakne neko novo i ponosnije držanje drugarice Jovanke.

Čudno je, kako mi u sećanja naviru događaji od pre tri decenije.

Pošli smo na proslavu Dana JNA. U prvom automobilu Tito, sa mnom i Zeželjom, a u drugom Jovanka sa oficirima iz garde. Na bočnom

ulazu u Bom armije, iz Francuske ulice, sačekao nas je Ivan Gošnjak, sa još nekoliko drugova iz obezbeđenja i foto-reporteri. Kad je Tito krenuo ka Gošnjaku, Jovanka je pokušala da mu se približi. Jedan pukovnik *iz* obezbeđenja grubo ju je zadržao glasnom psovkom: »Kuš, majku ti božiju! Kuda si polećela?«

Naravno, svi smo, sem Tita, to čuli.

Dva dana posle ovog »incidenta«, Tito je u svoj kabinet pozvao mene, Zeželja i Branka Vučinića, koji je tad bio njegov sekretar. Rekao nam je:

— Kako ste vi moji najbliži saradnici, hoću da vama trojici prvo saopštim svoju i Jovankinu odluku da se uskoro venčamo.

Cestitali smo drugu Titu, a on nas je počastio pićem i kafom. Tako je završen ovaj »incident«. Jovanka se nije pojavila. Verovatno je bila uvređena. A možda i zbog skromnosti, kojom se dotad odlikovala.

Ona je bila prinuđena da se postepeno men ja. Morala je da se prilagođava okolini u kojoj je živela. Zbog raznih protokolarnih prijema, nije mogla da odudara ni ponašanjem, ni načinom života, pa ni odevanjem. Jovanka nije imala ni snage ni iskustva da nametne svoj način življenja. Autoritet i za to bio je Tito.

Vremenom je Jovanka, uz Tita, postala prva dama Jugoslavije, prva žena Jugoslavije. Na tome su joj zavidele mnoge naše »ortodoksne« drugarice, među kojima se isticala drugarica Pepca Kardelj, koja joj je uz pomoć svoga muža i »slomila vrat«!

Drugovima iz najbliže Titove okoline nije bilo teško da zaključe da je Tito jedno vreme bio veoma zaljubljen u svoju suprugu. Uostalom, to svedoče i mnoge fotografije, na kojima dominira rascvetani i samouvereni lik Jovanke Broz. Nije ni čudo što je ona, tako osiona, uz Titovu podršku, pravila mnoge promašaje. Evo, samo jednog primera.

Kad se završilo Titovo i Jovankino putovanje, sa učesnicima u toj delegaciji, po dalekim zemljama — Tito je pozvao Aleksandra Rankovića i naredio mu da formira partijsku komisiju, kojom će sam rukovoditi, i da saslušaju Lazara Koliševskog zbog njegovog bezobraznog odnosa prema Jovanki, pa i prema njemu!

Ranković je odgovorio:

— Druže, Stari! Sva sam tvoja naređenja do sada izvršavao! Ali, oprosti, molim te! Ja ne mogu da saslušavam druga Lazu!

Ovo je bilo iznenađenje za Tita, da mu njegov Marko odriče poslušnost.

Šta je bilo na brodu, prilikom vraćanja iz tih dalekih zemalja, naj bolje znaju drug Lazar Koliševski i drugi drugovi iz pratnje, »ja ne znam!« Ali sam zapamtio jednu izreku, od nekog pametnog mislioca, koja glasi: »Svaka vlast kvari — a, apsolutna — apsolutno!«

Nova samoupravna socijalistička Jugoslavija je uspešno prebrođavala mnoge teškoće. Ona se i afirmisala u svetu. Zaredali su brojni reprezentativni prijemi, kao potvrda te afirmacije. Tito je rešio da prekine svoje kolebanje da li će mu Jovanka zameniti, u svemu, Davorjanku!

Vreme jie proticalo, pa su moj, problem »vuka samotnjaka-« započeli da rešavaju Tito i Marko. Tito mi je povremeno govorio da je red da se i ja oženim, jer svi drugovi dolaze na prijeme sa drugaricama, a ja sam, i uz njega — bez drugarice. Odgovarao sam da ima još vremena; a jednom sam mu rekao: »Kako ću ja odabrati drugaricu, kad nigde ne idem — sem, na ove prijeme!«

Jednom prilikom se kod Tita zadesio i drug Marko, pa mi obojica preporučiše da ne oklevam, već je vreme da imam svoju porodicu, i zbog sina Vladimira, ali da mi ne pada na pamet da obećam brak nekoj drugarici dok je Partija i Udba ne provere. Obećah da ću razmišljati u tom smislu.

Tad sam stanovao u Tolstojevoj ulici, kao prvi sused druga Marka. Povremeno bi drug Marko okrenuo telefon, obično oko 22—23 časa, pozivajući me da dođem kod njega. Tamo sam redovno zaticao Žarka Veselinova Lalu i Otmara Kreačića Kulturu. Obojica su neobično voleli i cenili Marka, što sam ja znao još odranijie, a naročito Žarko, koji se i »kleo« njime.

Redovno bismo igrali »tablićе«, uz mnogobrojne upadice i dogodovštine, te je drugarska atmosfera bila izvanredna. Redovno smo pobeđivali Marko i ja, jer je on izmislio naše dogovaranje, koje nisu mogla da otkriju ona dvojica. Kad se drug Marko uhvati za bradu, značilo je da ima »popa«, a kad se povuče za uho, onda »žandarm« i druge smicalice. Lala i Kultura su se redovno bunili i sekirali, te nam za sledeći put zakazivali revanš.

U drugoj sobi redovno je sedela Markova drugarica, Slavka, i čitala. Obično, pri kraju partije, drug Marko bi je zamolio da nam na »brzak« pripremi po jednu šniclicu, jer je red da kao pobeđnici častimo one koji gube!

Nedaleko od Tolstojeve ulice bila je Partijska škola, koju su u to vreme, mahom, pohađali ratnici, nosioci Partizanske spomenice.

Sa početkom njihove školske godine, počeli su me posećivati drugovi i drugarice iz 2. proleterske brigade, kao svog negdašnjeg komandanta. Nekoliko puta su dolazili drug J. S. i drugarica M. P. Ova drugarica je počela navraćati i sama. Raspredala je sećanja iz predratnog perioda, kada sam kao učitelj navraćao u sresko mesto, vezivao konja u dvorištu njihove kafane, koju je držala njihova majka. Rano su ostali bez oca, a još tada sam joj upoznao sestru i dva brata. Razgovarah smo

i o događajima vezanim za ratni period 2. proleterske brigade. Bila je sekretar sreskog komiteta Partije, pa je sad određena da pohađa Partijsku školu. Na poslednjem viđenju i razgovoru sa mnom okomila se na ratne drugove, koji su počeli da se žene lepim glumicama i pevačicama, kao i drugim građankama, a ratne drugarice ostaju neudate. Poimenično mi nabroja više takvih slučajeva. Pošto sam poznavao te drugove, počeo sam, u sebi, da joj dajem za pravo.

Sutradan rekoh Titu da kad me već on i drug Marko teraju da se ženim, eto, ispala je slučajno jedna prilika, te mu ukratko ispričah. Dodao sam da ništa ozbiljno ni »sentimentalno« nisam sa njom razgovarao — dok se ova drugarica ne proveri, jer su mi oni tako rekli. Tito me uputi drugu Marku, da i njemu sve ispričam.

Drugu Marku sam malo opširnije ispričao, a on mi reče: da ako, ova drugarica bude navraćala još koji put, da se držim na »odstojanju« i da ništa ne preduzimam, dok se ona preko Udbe i Partije ne proveri!

Poslušao sam druga Marka, pa je prošlo više dana. Jednog dana me pozva da dođem kod njega, i kako uđoh na vrata, on se podiže, pođe mi u susret i čestita mi izbor nove drugarice. Veli da je dobro proverena i preko Udbe, i preko Partije, te da nema nikakvih zamerki, jednom rečju, prava i dobra naša drugarica! A, zatim dodade da kad je Udba tako savesno proverila, onda je red da mi ona, odnosno Ceća (Svetislav Stefan ović) bude prvi kum.

Tako je i bilo! Posle uobičajene procedure kod matičara, otišli smo u moju kuću, na večeru: Ćeća, kao prvi svedok, drugi je bila drugarica M., iz 2. proleterske brigade, moj brat Dragoslav i nas dvoje.

U svojoj zdravici, Ćeća me je malo naljutio, kad je rekao da M. smatraju svojom saradnicom, te da joj on u ime Udbe daruje prsten od platine i zlata. Podigao sam čašu u zdravlje prvog kuma, druga Ćeće, pa sam produžio da smatram njegove poslednje reči suvišnim i neprikladnim ovoj skromnoj večeri, jer su komunisti u ovoj našoj zemlji, iz ubeđenja, i saradnici Udbe, te ne vidim razloga da to on ovde podvlači, ističući svoju kumu iznad nas ostalih.

Ceća je, posle moje primedbe shvatio da je u svojoj revnosti preterao, nastojeći da svima povrati raspoloženje, na koje je bačena senka.

Te večeri se nisam setio razloga Ćećine govorancije. Međutim, kad sam sledećih dana preturao po glavi naše razgovore i susrete, setio sam se. Naime, zbog zajedničkih poslova oko bezbednosti druga Tita, drugovi iz Udbe su me cenili i voleli. Često preda mnom nisu imali nikakvih tajni. Iznosili su mi i svoje neke nove metode. Tako mi je Ćeća pričao o moderno ustrojenom novom Centralnom zatvoru, koji su zvali »CEZE«. Ćeća je pričao da tamo više nema kibli, već svaka ćelija ima savremeni WC, kao i česmu za vodu, ali zatvorenik ne može da pije vodu kad mu se prohte, već u određene sate. Odmah sam Ćeći rekao da je to nehumano, jer ga pogled na česmu podseća na vodu, te da ne vidim razloga da ne može da pije vode kad mu se pije. Obećao mi je da će me pozvati na »svečano« otvaranje CEZE-a. Pozvao me je, a ja nisam otišao!

Drugi put mi je pričao o novom metodu »prevaspitavanja« na Golom otoku. Napravio sam ozbiljne primedbe na taj njihov metod. Usledic je njegov poziv da sa njim i Jovom Kapičićem posetim Goli otok, i da se uverim u ispravnost metoda o kome mi je govorio. Odbio sam ovaj

poziv, našto mi je Ćeća odgovorio da ću ja sa njima poći, sigurno, drugi put, kad me obaveste o uspehu »samoprevaspitavanj a«.

Prošlo je, ne znam ni ja koliko, a Ćeća me pozva da dođem kod njega. Tamo sam zatekao Jovu Kapičića. Dok je Ćeća optimistički pričao 0 »samoprevaspitavanju«, koje će ipak pokazati rezultate, Jovo je ćutao, 1 nije se upuštao u komentare. Shvatio sam da postoji razlika u gledanji-ma između njih dvojice, a i iz svog ubeđenja, odbio sam i ovoga puta da sa njima krenem na Goli otok. Sve to Ćeća nije zaboravio, što će se pokazati kasnije.

Nekoliko dana posle registracije braka, Tito mi je rekao da dovedem novu drugaricu na ručak kod njega, da je i on upozna. Pošto se približavala Nova 1952. godina, predložio sam Titu, da ručak odložimo, te da ću je na dočeku Nove godine predstaviti. Složio se sa mojim prediogom. Kad sam to M. ispričao, jednostavno je odgovorila da na ručak kod Tita ne bi pošla, a da neće ići, kod njega, ni na Novu godinu, jer to nije društvo za nju!

Naravno da me je potpuno iznenadilo ovakvo njeno mišljenje i stav! Tog dana, kao i sledećih dana, nastojao sam da je ubedim u apsurdnost izopačenih njenih mišljenja, pa sam se počeo brinuti odakle joj sve to dolazi. Uprkos mojim razmišljanjima, nisam mogao da odgonetnem i ovu zagonetku, koja se pojavila preda mnom. Napokon sam je ubedio da sa mnom pođe na doček Nove godine kod Tita, koji je on priređivao za najuži broj svojih saradnika i njihovih drugarica. U tom vremenu, primećivao sam neko čudno ponašanje kod M., pa i odsustvo normalnog razgovora. Zaticao sam je kako nepomično gleda u neku tačku na plafonu sobe. Ovakvo neobično stanje nestajalo je za vreme posete drugova i drugarica i njene rodbine. U posetu nam je došla i njena majka, sa najmlađim sinom, i bila presrećna što se M. udala, a pogotovo, za mene. Brata smo joj potpuno odenuli, od glave do pete, te je on, bio potpuno iznenađen i oduševljen! Tako se i M., u jednom periodu ponašala normalno. Dobro je i najlepše prihvatila moga sina Vladimira, i u svemu se starala o njemu. Njene ekscese počeo sam da tumačim dugogodišnjim samovanjem i promenom sredine, pa i »strahom« i neizvesnošću kako će se snalaziti u sredini najviših naših rukovodilaca.

Bila je jako uznemirena kad smo pošli kod Tita na doček Nove godine, u Užičku 15. Predstavio sam je Titu, a on je sa nama malo porazgovarao. Upoznali su je i ostali drugovi i drugarice. Međutim, M. je samo ćutala, pa su je preuzele neke drugarice da je »ohrabre« i priviknu na ovo Titovo društvo. Tako su me odvojili od nje, pa sam ^razgovarao sa drugovima, nadajući se da će ona prevazići ovu prvu tremu. Nije mnogo prošlo, a Đilas me pronađe i reče mi:

— Eno one tvoje nesretnice, čami kao kukavica sama, u onom ćošku! — i pokaza mi. — Idi i vidi, šta joj je!

Kad sam joj prišao, zatekao sam je potpuno smrknutu, što je potpuno odudaralo od razgovora i raspoloženja ostalih drugova i drugarica.

Ona ustade sa stolice, pa mi tiho reče:

— Što si me doveo, ovde, među »crvenu buržoaziju«?! — pa dodade — vodi me kući. Ja, ovde, više neću da ostanem!

Izveo sam je u drugu prostoriju i zamolio da se osvesti i ne pravi nikakve incidente, a kad stignemo kući, razgovaraćemo o svemu.

Za to vreme Đido je pronašao Marka, i rekao mu kako je Ljubo, opet, nadrljao, pitajući ko me je oženio »ludom« ženom?! Marko mu je odgovorio da ne »bulazni«, te da se drugarica, verovatno, uplašila i da se ne snalazi, jer je prvi put u ovakvom društvu.

Kad smo stigli kući, u raspravi koja je nastupila, M. mi se izvinjavala za svoje ispade i reči, i na kraju dodala da su u pitanju živci, koje je odavno pogubila i upropastila. Na izgled je prihvatila moje savete da ne misli na prošle životne nevolje, te da je savestan rad najbolji lek za to.

Nekoliko dana nije se ništa neobično događalo, a onda su nastupili tmurni dani. Tako me je jedno veče zapitala da li drug Marko zna kakva je moralna propalica Petar Stambolić. Nije me mnogo iznenadilo ovo pitanje, ali sam odmah odbacio ovakvu vrstu razgovora, te je zamolio da me ne upetljava u malograđanska naklapanja.

Sleđeće večeri započela je sa istim pitanjem, a zatim je održala čitavu tiradu o meni i drugu Marku, veličajući nas kao izuzetne primere moralne čvrstine i hrabrosti. Neprijatno mi je bilo, bar za mene, da ovo slušam, pa sam pokušao da je zaustavim i skrenem razgovor na druge stvari. Međutim, ona je produžila, konstatujući da ni Tito, ni Marko, ne znaju šta se sve radi i događa »dole«. Zatim je rekla da nju, kao mora, priiiskaju izvesne stvari, koje mora nekome saopštiti, ili će poludeti. Ponovo sam pokušao da prekinem ovo trabunjanje snagom mojih već ranije rečenih argumenata, ponavljajući da me njena prošlost ne zanima, i uz sve to dodajući da mi je ona već treća supruga i da imam troje dece.

— Kamo ... sreće, da i ja imam decu! Ali sam svoju mladost proćerdala! — odmah je odgovorila.

Posle malo prolivenih suza, i mojih uzaludnih saveta, ona povika da je niko neće sprečiti da ispriča svoju tragediju i moralnu pokvarenost Petra Stambolića, to će, prvo, ispričati meni, pa onda i drugu Marku. Ponovo sam je zamolio da me poštedi od svega toga, a da razmisli da li treba i druga Marka opterećivati tim glupostima. Verovatno da se uvredila što sam njeno pričanje nazvao »glupostima«, pa je skočila do vrata, zaključala ih a ključ strpala u nedra. Razdraženo me je gledala, pa smirenije je izgovorila:

— A . .. sad, moraš slušati!

Prvo sam pomislio da je poludela, pa sam zaćutao i slušao je. Ona je pričala:

Da još od prebacivanja srpskih kadrova na Rađan-planinu, iz Bari ja, od leta 1944. godine, ona živi sa Petrom Stambolićem — sve do ovih dana. On joj je obećao da će se njome oženiti, i stalno odgađao zbog »silnih poslova« i prezauzetosti. Od drugih je saznala kad se Petar oženio J. A. Od tada je počela da mu se sveti i da ga ucenjuje pretnjom da će sve ispričati drugovima i drugu Marku. Zato on nije smeo da dođe na našu večeru, iako ga je ona pozvala. Tad se prisetih da sam ga i ja pozvao na našu skromnu večeru, posle registracije. Odgovorio mi je da je baš to veče zauzet, te da ne može doći. M. je dalje nastavljala.. .

Pošto je i dalje održavala intimne odnose sa Petrom Stambolićem, i posle njegove ženidbe sa J., M. ga je i dalje ucenjivala, pored drugih pretnji, i učenom da će i J. A. sve ispričati. Sa istim pretnjama i ucenama M. ga je »primorala« da, i posle naše registracije, »živi« povremeno

sa njom. Pa je dodala da je to samo jednom učinila, posle registracije, i to u nameri da ga što više kompromituje, jer je odavno odlučila da sve ispriča drugu Marku, kakav mu je ovaj partijski rukovodilac.

U prvi mah sam mislio da »dosoljeva« svoju tužnu priču, pa joj rekoh da izmišlja. Međutim, da bi potkrepila svoje pričanje, ona đođade: kako je »pohvatala« još nekoliko Petrovih ljubavnica.

Bez obzira na to koliko je bilo istine u ovim njenim pričanjima, prekinuh je s molbom da razmisli o svemu što izmišlja, jer da to ničemu ne vodi.

— Vodi, i te kako — odgovorila je. — Moraš me saslušati! Sad, tek, nastaje ono »glavno« sa čim ću uništiti ovog bandita!

I, započe, potpuno smireno da mi priča svoj monstruozni i neverovatan plan, koji je teško opisati, a kamoli zapisati na ovim stranicama. Tc je tako nestvarno i fantastično da sam, posle nekoliko trenutaka slušanja, zaključio da imam posla sa ludom ženom! Zamolio sam je da prekine ovu suludu priču. Ona je jednostavno odgovorila da kad ja neću da je saslušam do kraja, saslušaće je drug Marko.

Sutradan, sve do desetak sati, lomio sam se da li da obavestim druga Marka. Ipak sam okrenuo telefon, najavljujući svoj dolazak. Marko mi je odgovorio da sedim i radim svoj posao; M. mu se najavila, i tek što nije stigla do njega, pa će prvo sa njom porazgovarati, a sa mnom će lako...

Krenuo sam na uobičajeno referisanje kod Tita, pa i na ručak. Nisam ni imao nekih novosti za njega, pa sam bio kratak. Nisam ni pomišljao da Titu pričam o gadostima koje sam predeverao protekle noći. Ne bih znao ni odakle da započnem. Računao sam da će ga Marko oba vestiti kad završi razgovor sa M. Uto zazvoni telefon. Ustadoh i odmakoh se od Titovog stola, pa polako krenuh ka vratima. Tito je samo ponavljao.

— Da!... Da!... — pa uzviknu: — To je nemoguće, Marko! Ta je žena poludjela!

Uhvatio sam za kvaku, gledajući u Tita, on mi mahnu rukom da ostanem i posle nekoliko trenutaka spusti slušalicu, ustade iza radnog stola i sede za dugački sto, pozivajući me da sednem preko puta njega. Namrgođen, malo je poćutao, pa mi uz uzdah prozbori:

— Đurić, opet si doživio tragediju! Pa..., to je sve strašno što ti se dogodilo! I ja i Marko smo imah najbolje namjere da ti pomognemo, a ispalo obratno! Pa... to je nemoguće!... — onda skoči do telefona,
i naredi Marku da odmah formira partijsku komisiju. U nju da uzme Canu (Spaseniju Babović) i Krcuna (Slobodama Penezića), a da je on (Ranković) vodi. Još mu dodade da do tančina raščiste tu moralnu kaljugu. Onda se meni obrati đa se mnogo ne uzrujavam, da stoički to sve podnesem, te da nisam sam i da on i Marko stoje iza mene!

Sve dotle sam ćutao i slušao šta Tito govori, onda sam ga zamolio da on -mene sasluša. Rekao sam da to nije moja tragedija, kako je on rnalo pre rekao, već da je to tragedija ove nesrećnice i onih koji su sudelovali u toj suludoj igri. Na kraju sam ga zamolio da mi dozvoli da odmah idem kući. Tito se složio, pa sam otišao pravo kući.

Kod kuće sam zatekao M. u nekako čudnom raspoloženju. Kaže mi da se sad oseća bolje, jer se rasteretila more koja ju je pritiskala, kad je sve ispričala drugu Marku. Onda je počela da me moh da joj oprostim što je mene uvalila u sve ovo, jer ja to nisam zaslužio. Počela je i da plače, pominjući svoju majku i najmlađeg brata, kad saznaju za pad
i propast njihove M.

Moj sin Vladimir se vratio iz škole. Gledajući ga, razmišljao sam o njegovoj sudbini, i kako sve njemu da objasnim, kad je za relativno kratko vreme promenio tri »majke«. Misao mi je odlutala i na ono dvoje dece kod S. Ona ih je dobro vaspitavala i starala se o njima, uz neku moju pomoć. Decu sam viđao svake nedelje, a oni su se oduševljavali što imaju tatu, makar i na kratko vreme. Mada su bili još maleni, mora naići vreme kada im sve komplikovane životne probleme treba objasniti. Ali, kako?! I, kako će to oni u svojim glavicama razumeti?!... Događaji su se oko mene iskomplikovali, da komplikovaniji ne mogu biti!...

Partijska komisija je brzo radila. Posle M., prvo je saslušan Petar Stambolić. Kad mu je komisija predočila činjenice iz podugačke priče, on se rešio da »samokritički« prizna sve svoje brljotine, nadajući se da će tako najjeftinije proći. Priznao je da je imao, tako reći, harem žena, sa kojima je povremeno spavao. Cak je tu uvrstio i dve profesorke iz unutrašnjosti Srbije, koje su ga angažovale za premeštaj u Beograd. Kad su se našle u Beogradu, i one su postale njegove ljubavnice. U taj »harem« su zaglavile i dve drugarice, predratni članovi Partije, koje su verovale da će se Petar s nj ima venčati. On je svima obećavao ženidbu. Obe ove drugarice su doživele teška razočaranja i traume, od kojih se nikad nisu oporavile. Razočarane u muški partijski rod, nikad se nisu udale, tugujući za izgubljenom mladošću koju su dugo poklanjale Petru Stamboliću. Pa i sadašnja njegova supruga, A. J., saznavala je za te »izlete«, pa se povremeno žalila svojim intimnim drugaricama. Međutim, partijska komisija je nju poštedela, jer je ionako bilo previše »materijala«, a pogotovo, što je »samokritički« Petar pričao i više od onoga što ga je komisija pitala. Odgovarajući na pitanja i na zajedljive upadice Krcuna i Cane, on je često plakao, moleći komisiju, a preko nje, i druga Tita da mu oproste sve ove brljotine, jer u svojoj iskrenosti pred Partijom nije ništa zatajio.

Usledilo je saslušanje i drugih aktera ove velike moralne afere. Kad je komisija završila posao, drug Marko je otišao kod Tita da čuje i njegovo mišljenje o pravim nalazima komisije.

Na poslednjem sastanku ove partijske komisije, drug Marko je upitao Canu i Krcuna šta oni predlažu. Odgovorili su da Petra Stambolića treba lišiti svih partijskih i državnih funkcija i isključiti iz Partije!

Na to im je Marko odgovorio da je Tito naredio da Petar ostane, privremeno, na svim dotadašnjim funkcijama i u Partiji i u državi, a da komisija, sama, odredi neku blažu partijsku kaznu. Za ovakvu odluku Tito se rukovodio stanjem u Srbiji, posle smenjivanja Blagoja Neškovića. Tito smatra da komunisti Srbije, pa ni drugi, ne bi shvatili smenjivanje visokog funkcionera, pogotovo što je Nešković nedavno smenjen! Vremenom, dok se situacija u Srbiji smiri, Petar Stambolić će biti neosetno uklonjen iz političkog života!

Ovakvom saopštenju, posle svega što je ova partijska komisija čula i utvrdila, ponajmanje su se nadali Cana i Krcun. Oboje su bili toliko iznenađeni da su Marku rekli da je to nemoguće!

Drug Marko ih je ubeđivao da je u ovakvoj situaciji u Srbiji — sve moguće, te da Tito, ipak, ima pravo što ne dozvoljava naprečac »lomove«, pogotovo što će ovaj »nesretnik«, kasnije, biti uklonjen. Napomenuo je Cani i Krcunu da smo, do sada, svi izvršavali Titova naređenja, pa je red da to učinimo i ovoga puta!

Očito nezadovoljna, Cana je zaćutala, a Krcun se nije mogao uzdržati, pa je uzvratio da, kad je to Titovo mišljenje, želja, pa i naređenje: »Hajd'... da prihvatimo!« Obratio se lično drugu Marku, govoreći da će mu »ova politička propalica«, ma kad, zagorčati život!

Partijska komisija nije ni M. izbacila iz Partije, već ju je kaznila nekom partijskom kaznom, kao što je to učinila i sa drugim akterima ove velike afere. Njoj su preporučili da nikome ne treba da priča o radu komisije, i zbog nje, pa i zbog drugih, jer bi to nanelo štetu Partiji. Da

i

ništa ne brine oko razvoda braka, te da će to sve drugovi iz Udbe završiti, pronaći joj stan i preseliti je. Ona ih je zapitala šta da radi sa začetim detetom, jer je preko dva meseca u drugom stanju. Pošto je komisija bila u nedoumici čije je dete, s obzirom na njena i Petrova priznanja — da li je moje, ili njegovo — preporučeno joj je da abortira u Udbinoj ambulanti, što je ona prihvatila.

Tad je došao red na mene. Pozvali su me Tito i Marko, jedno pre podne, na razgovor. Upoznali su me sa svim odlukama i preporukama partijske komisije, naglašavajući tajnost njenog rada. Meni su odah priznanje za dostojno držanje u čitavoj ovoj gužvi, pominjući da, opet, nisam sam, te da iza mene stoje njih dvojica. Preporučili su mi da nikome, ali, nikome, ne pričam o ovom skandalu, ma ko me o tome pripitkivao. Obojica su mi se izvinili i za svoje »saučesništvo« u toj »nesretnoj ženidbi«, konstatujući perfidnu zakamufliranost, koju ni Udba, ni partijska organizacija nisu mogle razotkriti. Imali su najbolje namere, ali im je i ovaj događaj pokazao da postoje brojne slabosti i u Udbi i, na žalost, i u Partiji.

Upitah su me šta ću sa sinom Vladimirom, kad ostajem sam sa njim. Odgovorio sam da ću ga, opet, dati sestri Sofiji, jer će mu najbolje biti sa njenom đecom!

— To je najbolje rešenje! — uzvratili su obojica.

A, onda je došlo, ono najglavnije, što su Tito i Marko očekivali od mene.

Tito je obrazlagao svoju odluku, pa se ispravio, i odluku komisije da se, za sada, Petar Stambolić ne može pomerati sa dotadašnjih funkcija, iako je on zaradio, i te kako rigorozne mere, da to više nije pitanje njegovog kažnjavanja, već partijsko i političko pitanje, koje bi moglo dovesti do nerazumevanja i nepotrebnih potresa u čitavoj partijskoj organizaciji Srbije, kao i političkih problema, pogotovo, posle nedavnog smenjivanja Blagoja Neškovića. Da će ga oni, vremenom, postepeno udaljiti sa svih dotadašnjih funkcija. Da obojica očekuju od mene da ja to pravilno shvatim i disciplino vano prihvatim njihovu odluku!

Pažljivo sam pratio svaku Titovu reč, pa sam ih zamolio da i ja nešto kažem. Oni su se složili i ja sam im rekao da ću disciplinovano prihvatiti njihovu odluku! Da, nikome, neću pričati o svemu ovome! Ali se ne slažem sa njihovom odlukom da ovakva moralna propalica i dalje ostaje na dotadašnjim funkcijama, a naročito u našoj Partiji!

Tito i Marko se pogledaše, pa Tito reče:

— I, to... je, Đurić, za sad, dovoljno!

74. DOGAĐAJI KOJI ZBUNJUJU KAO ŠKOLA

Pre nego što smo se posvađali sa Sovjetskim Savezom, * došao je kod Tita Dimitar Vlahov, sa svojim sinom Gustavom.[149]

Posle ove posete Tito je Gustava Vlahova postavio za mog pomoćnika u Belom dvoru. Tako sam bio rasterećen naročito protokolarnih poslova, jer je Gustav bio neobično vredan i savestan u poslu. Znao je ruski i nemački, a služio se i francuskim jezikom. Nije prošlo mnogo, a počeli su mi drugovi u Belom dvoru dolaziti sa svoj,im zapažanjima, koja su im izgledala neobična. Kad bi susreli Gustava i pozdravili ga, on im je odgovarao, na ruskom: »Služim Sovjetskom Savezu!«

Objašnjavao sam im da to nije ništa, jer i mene Gustav, često, pozdravlja kao i njih. Pored toga, on još nije sasvim ovladao našim jezikom, pa upotrebljava i ruske reči. Uostalom, govorio sam im, da i mi, na neki način »služimo Sovjetskom Savezu«. Drugovi nisu bili zadovoljni mojim objašnjenjem, pa su predlagali da Vlahovu skrenem pažnju nek u pozdravu prvo kaže da služi Titu, ili Jugoslaviji — pa tek onda SSSR-u.

Naravno da to nisam učinio, pa sam se dobrodušno smejao našim ljudima. Međutim, nakon rasprava sa SSSR-om, Tito je uklonio iz svoje okoline Gustava Vlahova, i poslao ga Paji Gregoriću da ga zaposli u Ministarstvu za socijalnu politiku i narodno zdravlje.

Jednog leta, Tito je sa Jovankom otišao kod Steve Krajačića, na Brione da se ukloni iz »gužve« oko rekonstrukcije njegove vile u Užičkoj 15, pa i radi odmora. Rekonstrukciju je vršio arhitekt Bon, koga je Stevo Krajačić poslao iz Zagreba. Sve planove rekonstrukcije je, sa Bonom, pregledao Tito, i odobrio ih. Pored toga, Tito je zahtevao od Bona da mu se izradi omanja »galerija« za njegove najvažnije poklone, kao npr. »štafetne palice« i tome slično. Bon je napravio projekat i ove galerije, a Tito je pogledao i odobrio. Bon joj je odredio lokaciju, u bašti, nedaleko od Titovog kabineta. I, sa tim se Tito složio.

Kad se Tito vratio u Beograd, i galerija je bila gotova. U obilasku, prvo je hteo da vidi »galeriju«. Kad je osmotrio, izgrdio je Bona i mene što smo mu napravili »prčvarnicu« u koju ne može smestiti poklone. Toliko se naljutio da je odustao od pregledan ja ostale rekonstrukcije vile. Kad ga je srdžba prošla, pozvao nas je — te je pregledao ostale radove, u koje smo, tom prilikom, uneli neke izmene u njegovoj sobi za spavanje.

[149] Vlahov Dimitar (Kukuš, 1878 — Beograd, 1953), polit, radnik, publicista. Stari makedonski revolucionar. Najveći deo života proveo u emigraciji. Od 1935. do 1944. god. boravio u SSSR-u. Na Drugom zasedanju AVNOJ-a izabran za jednog od potpredsednika.

General Slavko Rodić,[150] 1949. godine, bio je pomoćnik načelnika Generalštaba JNA, pa je prilikom jedne posete kod Tita, sa ostalim generalima, isporučio pozdrave i želju Krajišnika iz velike radne zadruge, koja se i zvala »Krajišnik«, da ih Tito poseti. Tito nije mogao prihvatiti ovaj poziv zbog zauzetosti, ali je odredio Slavka Rodica i mene, da u njegovo ime posetimo ovu radnu zadrugu.

Suština ovog poziva je bila, kako mi je Rodić pričao, da Krajišnici ubede Tita da ne treba rasturati radne zadruge, jer su one već stale »na svoje noge«. U to vreme započela su govorkanja o rasturanju radnih zadruga, kao »dogmatsko« kopiranje ruskih »kolhoza«, jer to ne odgovara mentalitetu našeg seljaka itd.

Slavko Rodić i ja smo videli dobru organizaciju ove zadruge, podignute nove štale i druge objekte i, iznad svega, oduševljenje Krajišnika, koje su preneli iz Krajine, kao i njihovu rešenost da istra ju u započetom poslu. Zamolili su nas da prenesemo Titu da ne veruje sve »nekim« teoretičarima, koji ne napuštaju svoje kancelarije, i ne znaju šta se radi u narodu.

Upoznali smo Tita sa svim što smo videli i zaključili, kao i poruku oduševljenih Krajišnika. Tito se pitao, a i čudio se malo, kako je to procurilo i do Krajišnika, kad je to samo nagoveštaj Kardeljeve grupe.

Istina, ja sam, kao narodni poslanik, obilazio patuljaste radne zadruge u užičkom kraju. Znao sam da je bilo velikih teškoća u »ubeđivanju« seljaka da stupe u njih, da je bilo i grubih grešaka i preterìvanja, ali je bilo evidentno, kad su te prve teškoće prebrođene i kad su se otvorile bolje perspektive uz obećavanja traktora i ostale mehanizacije, narod na selu je počeo sa omasovljavanjem i tih malih zadruga, jer je verovao komunistima i ostalim političkim aktivistima. Baš ti naši kadrovi koji su se zalagali za osnivanje radnih zadruga, takođe su načuli o mogućnosti ukidanja zadruga, pa je i do mene doprlo njihovo negodovanje. Saputalo se da je to Kardeljevo suprotstavljanje ruskim kolhozima, da bismo »zapadnjacima« dokazali da mi imamo sopstveni put u izgradnji svoje zemlje, bez uticaja spolja. Pa i sam Tito je rekao Slavku i meni da su to samo bledi nagoveštaj! i prve pomisli u najužem rukovodstvu Partije, prema kome je još preuranjeno donositi odluke.

Kao što je razvoj događaja pokazao, Tito se kolebao nekoliko godina u donošenju odluke o radnim zadrugama. Međutim, protagonisti ukidanja tih zadruga učinili su sve da radne zadruge ostave samima sebi, bez potrebne mehanizacije i potpore društva. I ne samo to, već niko nije obraćao pažnju ni na ostale forme udruživanja seljaka, kao što su nabavno-prodajne zadruge, koje su vukle tradiciju još iz predratnog perioda. Tako je postepeno došlo do opšte krize zadružnog udruživanja na selu, kao i potpunog zanemarivanja poljoprivrede, koje se produžilo do ovih dana.

[150] Rodić Slavko /Sredice, Gornji Ribnik, Ključ 1918 — Beograd, 1949, general-potpukovnik JNA. Vrlo poznat krajiški komandant. Narodni heroj. Geometar, pa mu je kao takvom bila bliska problematika zemljišnih poseda, pristalica radr nih zadruga. Inače, najmlađi general u našoj armiji.

Nije prošlo mnogo vremena od ovog obilaska radne zadruge, kad sam saznao za njegovu iznenadnu smrt.

v

Podstaknut i tim razmišljanjima, nalazio sam mogućnosti da povremeno skoknem u užički kraj. Tako, jednom prilikom zatekoh u Užicu Nikolu Ljubičica, sa kojim sam malo porazgovarao.[151] Tad je Nikola bio malo deprimiran, žaleći se na zdravstveno stanje. Nije mnogo prošlo, a drugi put sam ga sreo blizu njegovog sela Karana. Veli da je pošao da obiđe rodbinu i svoje selo. Tada smo na putu, pored automobila, porazgovarali malo duže, pitajući ga za njegovo zdravlje. Na mene je ostavio utisak izrazito deprimiranog čoveka, što je on i potvrdio, ističući, opet, zdravstveno stanje. Pri kraju razgovora rekao mi je da se ozbiljno nosi mišlju da ide u penziju. Začudila su me takva njegova razmišljanja, s obzirom na to da sam ga dobro poznavao, pa sam počeo da ga odvraćam od takve pomisli. Na sve što sam mu govorio, pri rastanku, dodađe kako on nije niko i ništa, sem što nekako otaljava svoje vojničke dužnosti.

Kad sam se u Beogradu prvom prilikom sreo sa Krcunom (Slobodan Penezić), ispričao sam mu sve o susretu sa Nikolom. Rekao sam mu da smo, izgleda, Nikolu malo zapostavili, napominjući da smo i ja i Krcun narodni poslanici za obe skupštine (Saveznu i republičku), te da je to opterećenje nepotrebno za obojicu. Umesto tog gomilanja funkcija na jednog čoveka, Nikola je mogao biti poslanik u jednoj skupštini. Zaključio sam da je, izgleda, kod Nikole u pitanju nezadovoljstvo, a ne zdravstveno stanje.

To isto sam ispričao Titu, pošto je on poznavao Nikolu Ljubičica, koji je još u decembru 1942. godine, sa Užičkom četom priskočio u pomoć pratećoj četi Vrhovnog štaba, u selu Drenovi, kod Prijepolja. Pozni »istoričari«, kad je Nikola Ljubičić postao sekretar narodne odbrane i Titov miljenik, pisah su da je Nikola Ljubičić spasao Tita i Vrhovni štab. Tu epizodu Tito nije zaboravio, pa je nju ponovio preda mnom, kad sam govorio o zapostavljanju Nikole Ljubičića, kao uzroku njegovog nezadovoljstva, odnosno izmišljenom slabom zdravstvenom stanju. Mislim da su, kasnije, ove neostvarene ambicije Nikole Ljubičića, podsetile Tita da ga uzme za sekretara narodne odbrane, na mesto odstranjenog Gošnjaka. Sve stare komuniste i rukovodioce u Armiji, iznenadio je ovaj izbor, pored većeg broja sposobnijih komandanata. To je nerazumevanje dostiglo kulminaciju kad je Tito naredio da se izmeni i dopuni Zakon o JNA, da bi Nikola Ljubičić mogao ostati na ovoj dužnosti i u trećem mandatnom periodu.

Potpuno me je iznenadilo saznanje da je započela demontaža nekih industrijskih preduzeća iz Srbije, i njihovo premeštanje u druge republike. Pošto se to obavljalo vrlo konspirativno i bez odluke Savezne vlade, zapitao sam Tita o tome. On mi je objasnio da je to mera opreznosti, jer je teritorija Srbije prva na udaru Crvene armije, ako bi se Staljin odlučio i na ovaj korak. Titu sam rekao svoje mišljenje. Ako bi se Staljin odlučio i na taj korak, ne bi se zaustavio samo na granicama Srbije. Tito me je odmah prekinuo, rekavši da bi svaki upad, bilo koga, u Srbiju

[161] Ljubičić Nikola, rođen 1916. god. u s. Karanu (između Užica i Kosjerića). Završio Srednju poljoprivrednu školu u Bukovu, kod Negotina; a zatim dobio nameštenje u Užicu, gde se družio sa članovima Partije, koji su ga, 1941, predložili za prijem u Partiju. Od te godine, pa nadalje prošao je put od komandira čete do komandanta Beogradske armijske oblasti. Odakle ga je Tito uzeo za sekretara narodne odbrane, na mesto odstranjenog Gošnjaka.

izazvao intervenciju Ujedinjenih nacija, pa bi se agresor morao zaustaviti. Uostalom, da i on misli kao i ja, te da nije saglasan sa tom merom, ali da drugi insistiraju na tome.

Nisam ga pitao »-ko su to drugi«, jer sam pretpostavljao da je to grupa »teoretičara« oko Kardelj a, ali sam primetio da Tito, u poslednje vreme, češće upotrebljava uzrečicu: »da se on ne slaže«, a da drugi, kao, nameću svoje ideje i rešenja. Međutim, iz naše prakse, od kako poznajem Tita ništa se ne može događati bez njegove saglasnosti ili naređenja. Svi su ga pitali i svi se pokoravali njegovim zaključcima. Uzroke njegovog kolebanja o radnim zadrugama i u politici prema Zapadu, nazirao sam u njegovim intimnim nadanjima da će se nastale razlike, vremenom, prevazići, te da mora doći do normalizacije odnosa između naše zemlje i SSSR-a.

Bilo je to, ako sam tačno pribeležio, 1950. godine. Kod Tita su na večeri bili drugovi iz najužeg rukovodstva Partije, a među njima je bio pozvan i Koča Popović. Pozvao me je Titov ađutant da načas izađem. On i još nekoliko drugova slušali su radio-vesti o stanju na južnokorejskom frontu, o kome je naš komentator nadugačko pričao. Na kraju je rekao da su Korejci bacili u more Amerikance, kojima je samo ostao plac-darm kod Fusana. Obradovan tom vešću, vratio sam se na večeru, radosno saopštavajući prisutnima tu najnoviju vest. Svi su ćutali, i niko nije komentarisao, a Koča Popović progovori:

— Ovaj Ljubo, baš, ništa ne zna!... On je »jači« političar!

Tito je ćutao, a i ostali, dok sam ja razmišljao o Kočinoj sarkastičnoj primedbi. Pre nekoliko dana, Tito mi je rekao da je bilo predloga, njemu, da se razmotri, eventualno, naše pristupanje Atlantskom paktu te da on to nikad ne bi dozvolio, ali, ima drugova koji misle da bi se trebalo čvršće povezati sa Zapadom. Tad sam Titu, još otvorenije, nego ranije, rekao da se nikad nisam kolebao u odnosima koji su nastali posle Kominforma. Ali, kao komunista-internacionalista priželjkivao sam izmirenje i uklanjanje razlika, pa i da sam, nekako, ubeđen da mora do toga doći. Još sam dodao da mislim da većina predratnih komunista misli tako, jer nas je internacionalizmu učila i vaspitavala naša Partija.

Na ovu moju ispovest, Tito mi je objašnjavao da se zemlja nalazi u teškom, naročito ekonomskom položaju, pa treba mnogo pameti da se iz toga izvučemo, ali je protiv zastranjivanja, a naročito desnog!

Kočina žaoka me je upozorila da u rukovodstvu nisu svi jedinstveni ni po strateškim pitanjima naše spoljne politike. U to su me uverili nastupajući događaji.

U Organizaciji ujedinjenih nacija, 26. i 27. novembra 1951. godine, Kardelj i Đilas su napali Sovjetski blok. Počeo sam logično da razmišljam. Oni to nisu mogli učiniti bez Titove saglasnosti. Pa sam sam sebe počeo pitati da li Tito, ponekad, preda mnom, govori što misli, ili želi da sazna moje mišljenje o pojedinim pitanjima! Ovakve jeretičke pomisli, brzo sam, iz partijske discipline, odbacivao, kao i zbog prevelike ljubavi i odanosti Titu i Partiji.

Te iste 1951. godine, banu kod mene u Predsedništvo vlade Ante Topić Mimara. Njega mi je najavio Stevo Krajačić, da želi da ga Tito primi. Kad sam Tita obavestio, rekao mi je da ne dolazi u obzir, te da mu kažem da nije u Beogradu. Tako sam i saopštio Mimari. Mimara mi

je, malo, pričao o sebi, da bih znao sa kim imam posla. Radio je sa našom Vojnom misijom u Berlinu, na restituciji opljačkanog blaga iz naše zemlje. Preporučio ga je Vjećeslav Holjevac, a da poznaje ostale naše oficire, kao Rakočevića i druge. Uz put je napomenuo da je stari poznanik druga Tita, još iz Pariza, te da je davao Titu priloge za našu Partiju.

Možda je prošlo pola godine, kad, opet naiđe Mimara. Prethodno sam obavestio Tita da, prema Stevinom mišljenju, treba da ga primi. Tito je i ovoga puta odbio i rekao mi da mu kažem da nije u Beogradu. Upozorio sam ga da je nezgodno da mu kažem isti razlog, kao i prošli put. Tito je ljutito odgovorio da mu kažem šta hoću, samo ga on neće primiti. Iz prošlog razgovora sa Antom Topićem Mimarom, ocenio sam da to nije čovek koji se može zavarati, a i neprijatno mi je bilo što sam stavljen u takvu situaciju. Tako sam Mimari rekao da je Tito zauzet neodložnim sastancima sa najužim rukovodstvom Partije. Naravno da je Mimara shvatio da Tito neće da ga primi! Uz kafu mi je pričao o još nekim događajima iz svog života: da je slikar, restaurator i kolekcionar umetničkih tvorevina, da se oženio nekom kneginjom, koja mu je donela u miraz kolekciju slika, pa ga je i to podstaklo te je postao pasionirani skupljač umetničkih tvorevina. Onda je izvadio jedan upaljač »ronson«, i hteo da mi ga pokloni. Odbio sam ovaj mah poklon, govoreći mu da to nije uobičajeno kod nas, a pogotovo ne na službenoj dužnosti. Mimara se nasmejao, pa mi reče da se to u Nemačkoj kupuje na kilo. Na moja ponovna odbijanja, stavio je upaljač na sto, i dodao kako smo mi partizani, odnosno novi Jugosloveni, čudni ljudi! Otišao je potpuno nezadovoljan što ga Tito nije primio. Nije ga ni pozdravio, a meni je, ipak, bilo zagonetno što ga Tito ne prima, kad su stari poznanici, a on je čak i u ilegalnom periodu pomagao Partiju?!

Titu sam referisao i o ovom drugom viđenju sa Mimarom. Ćutao je i ništa mi nije rekao. Kasnije ga je primao i na Brionima, ali ja tad nisam bio u Titovoj okolini.

O ovim razgovorima sa Mimarom, sačinio sam zabeleške i stavio ih u jednu fasciklu, na kojoj je pisalo Ante Topić Mimara. Tu fasciklu je nasledio Veljko Zeković, posle mog hapšenja.

I

75. BORIS KIDRIČ

U Saveznoj vladi, prvo je Andrija Hebrang bio predsednik Planske komisije i Privrednog saveta. Posle njegovog hapšenja, zamenio ga je Boris Kidrič. Kad pomenuh Hebranga, setih se jedne epizode, koja je vezana za pisma koja je Tito dobijao iz naroda.

Žene sa opštine Savski venac, uputile su Titu protestno pismo, u kome su navele da su žene Andrije Hebranga i Todora Vujasinovića, ministara Savezne vlade, došle na sastanak AF2 automobilima, da su ih šoferi čekali dok se završio sastanak; pa, pitaju Tita, da li tako treba da se radi!?

Tito se razbesneo pa mi je naredio da idem kod Andrije i Toše, te. da ih upoznam šta im rade njihove »babe«. Predložio sam Titu da on na jednoj sednici vlade skrene pažnju svim ministrima na upotrebu automobila, jer to rade i druge žene. Bio je uporan u svojoj prvoj odluci, pa sam morao izvršiti njegovo naređenje.

Sa Tošom Vujasinovićem mi je bilo lako, jer smo se odavno poznavali, a i bio je odličan drug. Kad sam mu preneo Titovu poruku, sav se isprekidao od sekiracije, i rekao mi da Titu prenesem — da njegovoj »babi« neće više pasti na um da sedne u automobil!

Kad sam, to isto saopštio Andriji, on nije ni trepnuo, već mi je kazao da prenesem Titu da se ne bakće takvim stvarima, te da to nije ništa što su se dve »babe« zaboravile i malo provozale. Naravno da ovakvu Andrijinu poruku nisam saopštio Titu.

Sa svih strana, iz cele zemlje i iz raznih sredina stizala su Titu pisma, upozoravajući ga na razne devijacije i nepravilnosti. Tako su te,
1951. godine, učestali protesti protiv postojanja »Diplomatskog magazina«, u kome su, pored diplomatskog kora, mogli kupovati ministri Savezne i' Srpske vlade i jedan broj članova oba Centralna komiteta. U tom magacinu je bilo robe i namirnica kojih nije bilo u trgovačkoj mreži. Tito se naljutio i naredio da se odmah formira komisija, u sastavu: Aleksandar Ranković, Boris Kidrič, Moma Marković i ja. Da se pregleda poslovanje tog magacina, te da se obrati pažnja na količinu robe, koju su uzimali pojedinci, a nalaz komisije da se dostavi njemu.

Ranković i Kidrič su tu inspekciju prebacili na Momu Markovića i mene, s tim da će oni potpisati izveštaj Titu, zajedno sa nama dvojicom.

Moma i ja smo brzo pregledali sve što je Tito tražio. Konstatovali smo da su pojedinci u većim količinama kupovali onu robu i namirnice kojih nije bilo u trgovačkoj mreži. Pored toga, neke cene su bile niže od cena u radnjama po Beogradu. U tim evidencijama magacina, začudila nas je brojka od 14 jorgana, koje je kupio Marko Vujačić. potpredsednik Prezidijuma Savezne skupštine. Pošto smo Moma i ja znali Vujačića kao vrsnog kozera i šaljivčinu, a nije imao dece, otišli smo

kod njega u Skupštinu, na kafu, da nam kaže šta je učinio sa tolikim jorganima! Dočekao nas je sa dobrodošlicom, i jednostavno rekao da je sve te jorgane poslao u Crnu Goru, crnogorskoj sirotinji!

Titu smo predložili da se ukine diplomatski magazin, što je brzo i sprovedeno.

Pred sastavljanje državnog budžeta za 1952. godinu, Savezna vlada kojoj je predsedavao Tito, odlučila je da se budžet rigorozno smanji, te da se povede opšta borba za štednju po svim osnovama. Znajući da u budžetu Predsedništva savezne vlade ima »osetljivih« stavki, Kidrič je odlučio da on i ja razmotrimo taj deo budžeta. Zaprepastile su ga velike cifre, pa me je zamolio da ga detaljno upoznam. Počeo sam sa Titovim kumovanjem devetom de te tu, koje je iz godine u godinu narastalo, pošto se ta kumovanja objavljuju u dnevnim listovima. Za svako kumče dolazi oprema, kafa, šećer i još ponešto za roditelje, a nisu retki slučajevi da se kumovi obrate, posle izvesnog vremena, i za novčanu pomoć. Za te Titove kumove morao se formirati mali magacin, a to sve košta. Kidrič prokomentarisa da to Titu nije trebalo, jer će se to umnožavati po »geometrijskoj progresiji«, jer je takav naš narod! U taj problem nismo dirali, pa smo ga preskočili.

Došla je na red Titova reprezentacija, u koju su spadali: dvorci, vile, lovišta, i posebno Brioni. Bilo je oko dvadeset osam raznih objekata. Objašnjavao sam Kidriču da kad Titu isporuče poklon »republikanci«, onda on naredi da održavanje tog poklon-objekta preuzima savezni budžet. Kao, npr., Stevo Krajačić i hrvatska Udba poklone Titu vinograd sa malom vilom, onda to preuzima budžet Predsedništva vlade. Pošto su to bili veliki iznosi, Kidrič i ja smo se dogovorili da bar dvorce, vile i lovišta smanjimo na polovinu. Tako smo, u predlogu, koji sam predao Titu i učinili. Ostale stavke Predsedništva vlade su bile u granicama normale, jer sam još ranije smanjio aparat, otkako je Kidrič preuzeo Privredni savet.

Kad je Tito pregledao Kidričev i moj predlog, pozvao me je, idući redom po objektima, tražio je objašnjenje.

Tito me je pitao kome ćemo predati kraljevski dvor na Dedinju.

Objasnio sam da pored dvora ima tenisko igralište, pa su Koča Popo vić, Mijalko Todorović i Milentije Popović, kao i jedan broj drugova iz Srbije, tražili ovo tenisko igralište, kao i nekoliko prostorija u dvoru, gde bi ostavljali rekvizite, i sami organizovali mali bife za osveženje, pošto dvor zvrji prazan.

— A, gdje ću ja smjestiti cara Haila Selasija, kad mi dođe u posjetu?!

Pošto smo imah na Dedinju još nekoliko vila za reprezentaciju i smeštaj inostranih i naših gostiju iz republika, odgovorih da ćemo cara smestiti u najveću vilu.

— Cara... u vilu ! E, baš ste mi vi veliki političari ! — konstatova Tito. — Ne može tako! Dvor ostaje kod nas! Idemo dalje.. . da vidimo vaše mudrolije...

Naiđe na vilu »Dalmatinku« u Splitu, pa me upita kome ćemo nju predati. Objasnio sam da smo u njoj bili samo jedanput, 1946. godine, i više nijednom. Predlažemo da je predamo Splićanima, a oni je mogu

iskoristiti i za turizam, jer je prilično velika. Cak, i kad bismo krenuli u Split — blagovremeno bismo javili drugovima, pa bi je oni ispraznili.

— Ne može! — kratko odbrusi Tito. — Ostaje i ona!

Tito me dalje pita kome li smo namenili stari dvorac kod Kran ja (Slovenija) sa dva prekrasna jezerca, puna ribe!

Ovaj dvorac je imao mnogo soba, pa su drugovi iz Slovenije uveli i centralno grejanje, koga nije bilo dok je knez Pa vie sa svojom svitom odlazio tamo. U njemu smo, samo jednom letovali sa Titom, pa je preskupo njegovo održavanje. Podsetih Tita da smo samo on i ja iz čamaca lovili ribu, a da Zeželj nikome više nije dozvoljavao. Zato bismo ga predali Slovencima, koji ga mogu iskoristiti za turizam, pa ako bi se Tito odlučio da opet letuje tamo, nije teško i to obezbediti, pogotovo kad imamo i jednu vilu na Bledskom jezeru.

I ovaj dvorac je Tito ostavio na našem budžetu.

Kad naiđosmo na jednu viletinu u Opatiji, Tito se začudi, otkud ona! Objasnih mu da smo samo jednom u njoj popili kafu, 1946. godine, kojom prilikom je meni naredio da i nju preuzmemo, pa pošto je Stevo (Krajačić) preuredio Brione, da nema svrhe da je i dalje zadržavamo.

— Eh!... — poče da se smeška Tito, pa kroz smeh reče: — Nju daj Đuri Salaju.[152]

Svi dvorci, vile, kao i drugi objekti, i dalje su ostali na saveznom budžetu, osim ove vile u Opatiji.

Kidriča sam obavestio da je naš predlog propao. Slegnuo je ramenima i ništa nije komentarisao.

Pozvao sam telefonom druga Đuru Salaja, tadašnjeg predsednika Saveza sindikata Jugoslavije, i rekao mu kako mu Stari (Tito) »poklanja« vilu u Opatiji. Odgovorio je da mu nikakve vile ne trebaju! Tad sam mu objasnio da to nije za njega, lično, već za njegove sindikalce — da se odmaraju. I dalje je odbijao, jer im je ionako dosta sindikalnih odmarališta, sa kojima ne zna šta će, pošto im je Kidrič uskratio dalju potporu. Kad sam mu rekao, neka on kaže drugu Titu da ne prihvata njegov »poklon«, Đuro je odgovorio da prihvata, ali da pismeno prosledim ovu odluku predsedništvu Sindikata.

Otkako je Boris Kidrič došao na kormilo privrede Jugoslavije, počeli su se razrešavati mnogi teški problemi. Svoju neiscrpnu energiju, prenosio je na sve svoje saradnike, kao i na privredne resorne ministre Savezne vlade. Cesto je zvao na sastanke i rukovodioce republičkih privrednih saveta i planskih komisija. Redovno je kontrolisao izvršenje zadataka sa prethodnih sastanaka. Njegovi najbliži saradnici i pomoćnici, Vojo Srzentić, Kiro Gligorov, Vojin Guzina, Ljubo Babić i drugi, nisu imali predaha. Pored prepodnevnog rada, Kidrič im je zakazivao sastanke u svojoj kući, po podne, posle malog predaha. Mnogo je pušio i pio kafu, sa ponekom čašicom lozovače ili prepečenice. U svom domu se pokazivao, redovno, domaćinski, naterujući drugove da se malo potkrepe u kratkim pauzama. Cesto je i mene zvao na ove radne sastanke, jer je

[152] Salaj Đuro (Valpovo, 1889 — Lovran, 1958). Od 1906. god. u revolucionarnom pokretu. Od 1919. član KPJ i komunistički poslanik Konstituante 1921. Bio član CK i PB CK KPJ. Predstavnik KPJ u Kl. Od 1940. do 1944. u SSSR-u, redaktor radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Bio član IK CK KPJ. Odlikovan Ordenom junaka socijalističkog rada.

znao da imam više smisla za ekonomiju nego za politiku. Cak je, jednom prilikom, tražio od Tita da me da njemu za pomoćnika. Tito nije hteo ni da čuje.

Kidrič se počeo žaliti na učestale glavobolje, koje su, kako je on to tumačio, posledica dugih sedenja u zatvorenim prostorijama. Predložio je da mu pravim društvo u šetnjama po Dobanovačkom zabranu (Titovom beogradskom lovištu). Tako smo, Kidrič i ja, kad god je bilo lepo vreme, odlazili u ovo lovište rano izjutra, a vraćali se u kancelarije oko 7 — 8 časova. U tim časovima odmora, pričao mi je o svom revolucionarnom putu i raznim teškoćama ilegalnog i ratnog perioda u Sloveniji. Cak je imao i kriza na tom dugom putu, a jednom ga je Tito ohrabrio i podigao mu moral, taman kad se bio odlučio da izvrši samoubistvo. To se Kidriču dogodilo u jeku frakcionaških borbi, kad je bio u Pragu, pre rata. Međutim, zbog svoje visoke partijnosti, nikad mi nije ni reči rekao o besprincipijelnim napadima Mijalka Todorovića i Milentija Popovića na njega, što mu je pričinjavalo velike smetnje u radu. To je nas nekolicina primetila na sednicama Privrednog saveta, ah se nismo mešali, smatrajući da će se to izgladiti, ili da će to »neko« srediti.

Tito je Kiđriča veoma cenio, kao umnog čoveka i neumornog entuzijastu. Povremeno smo razgovarali i o Titu. Tako, kad smo pripremali Titov ekspoze pred Narodnom skupštinom, za budžetsku 1952. godinu, upoznao sam Kidriča sa veoma lošim stanjem i tehničkom neopremljenošću Hidro-meteorološke i Geodetske siužbe, koje su bile pod mojim nadzorom. Još ranije sam pokušavao da ove službe, koje su imale status uprava, preuzme Ministarstvo poljoprivrede, ali su ti ministri odbijah. Tako su te dve službe bile neka vrsta pastorčadi u ovom našem sistemu. Predlagao sam Kidriču da bar malo osavremenimo hidro-meteorološku službu, i zbog poljoprivrede, a i zbog razvoja avijacije i vazdušnog saobraćaja.

Pri tom sam se setio kako me je Tito, još dok sam bio u Belom dvoru, često zapitkivao hoće li biti kiše! To, ponekad čini, i sad!

Kidrič mi je rekao, da u Titov ekspoze ubacim nekoliko rečenica, koje će i njemu poslužiti da lakše progura kroz Privredni savet nešto deviza i dinarskih sredstava radi osavremenjivanja ove službe.

To sam i učinio. I, kad sam Titu odneo pripremljen ekspoze, na pročitavanje i primedbe, skrenuo sam mu pažnju na ove dve službe, a naročito na hidro-meteorološku, i da sam to ubacio u njegov ekspoze. Dodao sam da me ubuduće neće pitati za vreme, ako bar malo osavremenimo ovu službu, koja će vremenom moći davati i dugoročne prognoze. Potpuno se složio, čak me je i prekorio što to nisam ranijih godina učinio, jer je meteorologija značajna i za vojnu avijaciju i odbranu zemlje.

Kad je Tito čitao svoj ekspoze u Narodnoj skupštini, sam je dodao:

— »A, naša« — pa produžio — hidro-meteorološka i. .. — pa je, opet svojim rečima osudio potcenjivacki stav prema ovim službama, te da je njegovo mišljenje da ih treba osavremeniti.

Odmah nakon Titovog ekspozea, u skupštinskoj sali za ministre Savezne vlade, prišao mi je Kardelj, negodujući, što sam Titu proturio »ono« za ove dve službe, jer nije za njegov nivo da se bakće sporednim stvarima, pogotovo što se on u te službe ne razume!

I, ranije sam primetio da Kidrič ima problema sa zubima. Nagovarao sam ga da ide kod zubara-specijaliste. Odmahivao je, izgovarajući se nedostatkom vremena. Primetio sam da guta nesažvakane zalogaje. Počeo je sve više da se žali na učestale glavobolje i zamor. Porazgovarao sam sa njegovom drugaricom Zdenkom. Ona mi je ispričala kako ga odavno tera zubaru, ah je on tvrdoglav i ne sluša je!

Onda sam odlučio da sam, na svoju ruku, pokušam. Otišao sam u Vojnomedicinsku akademiju, kod primarijusa Kuralta, koji mi je zakazao dan i sat za pregled Kidričevih zuba. Kad sam to saopštio Kidriču, počeo je da daje otpor, ah je, ipak, posle mog navaljivanja, pristao.

Kuralt mu je izvršio operacije obe vilice i povadio sve zube. Ispod svakog zuba bile su gnojne kesice. Pri vađenju ponekog zuba — gnoj je poprskao primarijusa Kuralta, koji je Kidriča psovao nebiranim recima. Međutim, na žalost, moja je intervencija usledila prekasno! Kidričevo zdravlje porušila je leukemija, i prethodni njegov nemaran odnos prema samom sebi. Tome su, svakako, doprinele i brojne sekiracije i brige za uspon nove Jugoslavije! Po svojoj biti, bio je potpuno jugoslovenski orijentisan, trpeći najveće pritiske od svojih sunarodnika. Naša zemlja je prerano izgubila velikog i sposobnog privrednika, kao i pravog delioca jugoslovenskog »kolača« — preko privrednih mera, a ne preko parola, koje su, na žalost, postale uobičajene poštapalice naših savremenih političara.

76. JOŠ JEDNA DUŽNOST KOJU SAM NEVOLJNO MORAO PRIMITI

Do prvih meseci 1952. godine, imao sam sledeća zaduženja i funkcije:

1. Narodni poslanik za račanski srez (B. Bašta), u Nar. skupštini NR Srbije;

2. Clan CK KP Srbije;

3. Član Republičkog odbora Narodnog fronta NR Srbije;

4. Narodni poslanik za ariljski i zlatiborski srez (Arilje i Čajetina), u Saveznoj narodnoj skupštini;

5. Član Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a Jugoslavije;

6. Generalni sekretar Savezne vlade i ministar iste vlade;

7. Član Sekretarijata za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti Vlade FNRJ (rukovodio E. Kardelj);

8. Član Privrednog saveta Vlade FNRJ (rukovodio B. Kidrič).

Pored svega ovoga, bio sam, povremeno, član partijskih komisija, koje su razmatrale greške viših partijskih kadrova, starao se o ličnom obezbedenju druga Tita, sa njim ručavao i večeravao, gledao filmove, igrao tenis, bilijar, kuglao se, išao u lov.

Zbog tih zaduženja, bukvalno sam zapuštao svoje porodice. Ipak sam morao naći vremena da bar sat vremena jednom nedeljno, budem sa svojom decom, rasturenom u dve porodice.

Sve je to zahtevalo, ne samo fizičke već i umne napore, stvaralo brige i traume. Uvek sam, u sebi, nalazio snage da sve to, nekako, usaglasim, ne posustajući u obavljanju svih ovih silnih dužnosti i obaveza.

Zato me je, potpuno, iznenadila Titova odluka da sazovem Osnivački kongres Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije. Predočio sam Titu sve te silne obaveze i zaduženja, i predlagao mu da za taj posao odredi nekog starijeg generala, pa i španskog borca. Svi moji argumenti za njega nisu bili dovoljni. On je ostao uporan u svojoj prvoj odluci.

Krenuo sam kod druga Marka (Rankovića) sa istim argumentima. Pa, pošto je on bio »vrhovni« kadrovik u našoj Partiji, rekao sam mu da je, i sa stanovišta kadrovske politike, nepravilno trpati funkcije na pojedine drugove, a zapostavljati druge, starije i zaslužnije! U principu, on se složio sa mojom primedbom, ah je dodao da je Tito tako odlučio, a on neće da se njemu suprotstavlja zbog još jedne funkcije Ljube Đurića. Onda je dodao kako on ima više zaduženja od mene, pa se nikome ne žali, već radi koliko može, a, uostalom, da sam još mlad pa mogu i to obavljati. Na kraju mi reče da su se postarali da mi u inicijativni odbor za sazivanje kongresa dadu dobre i vredne drugove, koji će mi u svemu

pomagati, i izdiktira njihova imena: Zdenka Kiđrič, Vuksan Ljumović i Franjo Tuđman.

»Osnivački kongres Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije održan je 29. i 30. aprila 1952. godine u Beogradu. Kongresu je prisustvovalo 546 delegata iz svih krajeva naše zemlje. Kao gosti Kongresu su prisustvovali: predstavnik Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i Jugoslovenske narodne armije, zamenik ministra Narodne odbrane general pukovnik Ivan Gošnjak s drugovima general-p.pukovnikom Ivanom Krajačićem, general-p.pukovnikom Vladom Janjićem, general-p.pukovnikom Gojkom Nikolišem, general-p.pukovnikom Ivanom Rukavinom, general-majorom Aleksom Demnijevskim i većim brojem oficira JNA, potpredsednik Prezidijuma FNRJ Marko Vujačić, predstavnik vlade FNRJ ministar Milentije Popović, predstavnici vlade NR Srbije, ministri Miloš Minić i Milivoje Radovanović, predstavnik Saveza sindikata Jugoslavije drug Veber Norbert, predstavnici Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije drug Mijalko Todorović, Veljo Stojnić i Neda Radosavljević, predstavnici Udruženja ratnih vojnih invalida drugovi Josif Malović i Božo Pavlović, predstavnici ostalih masovnih organizacija, Uprave državne bezbednosti, Narodne milicije i dr.

U radno predsedništvo Kongres je izabrao drugove: Arsova Ljupča, Avšiča Jaka, Blagojevića Dušana, *Đurić Ljubodraga,* Đuričić Blaža, Fadila Hodžu, Grnčara Jožu, Hmčevića Josipa, Holjevca Vjećeslava, Kidrič Zdenku, Kladarina Dura, Kolaka Rudija, Lekića Radovana, Minića Miloša i Tuđmana Franja. Za zapisničare su izabrani drugovi Filipović Miodrag i Starčević Ante, a za overače zapisnika drugovi Mađarić Vlado i Baltić Jovan.

Kongres su pozdravili u ime CK KPJ i Jugoslovenske narodne armije drug Ivan Gošnjak, u ime Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata drug Mijalko Todorović i u ime ratnih vojnih invalida drug Josif Malović.

Referat o političkoj situaciji i zadacima Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije podneo je drug Ljubodrag Đurić, rezervni general-major.

Kongres je usvojio Pravila Udruženja, doneo Rezoluciju o opštim zadacima Udruženja i Rezoluciju povodom iredentističke kampanje i londonske konferencije o Trstu, izabrao Centralni odbor od 57 i Nadzorni odbor od 5 drugova. Takođe je izabran Odbor časti od 5 članova i 5 zamenika.

Na Kongresu je izražena jednodušnost, spremnost i čvrsta rešenost svih rezervnih oficira Jugoslavije da se bore za očuvanje slobode i nezavisnosti naše socijalističke domovine i da u tom cilju, u najužoj saradnji sa Jugoslovenskom narodnom armijom, podižu svoje stručno, političko i opštekultumo obrazovanje; da se bore za očuvanje mira u svetu i demokratsku ravnopravnu saradnju među narodima i državama, a protiv svake agresije.

Kongres je oštro osudio kampanju koju vode protiv naše zemlje i naših naroda italijanski iredentisti potpomognuti od zvaničnih italijanskih krugova i ukazao na ozbiljnu opasnost koja preti miru

u ovom delu Evrope od oživljavanja i jačanja i talijanskih fašističkih elemenata. Kongres je izrazio punu podršku našoj Vladi i drugu Titu u borbi protiv pokušaja da se italijanske osvajačke pretenzije zadovoljavaju na račun interesa naše zemlje.

Izvršni odbor Centralnog odbora Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije odlučio je da veći deo kongresnog materijala sredi i izda u ovoj brošuri, u cilju upoznavanja što šireg članstva sa radom Kongresa, Pravilima i zadacima Udruženja.

Kongresni materijal, a naročito pozdravna reč druga Gošnjaka, referat druga Đurića i Rezolucija o opštim zadacima Udruženja treba da posluže kao programska osnova i linija našeg Udruženja u narednom periodu. **Svaka naša organizacija (sreska, gradska) ima svoje posebne uslove rada koji se ogledaju kako u različitom sastavu članstva, s obzirom na opšte i stručno obrazovanje, pripadnost raznim rodovima i strukama vojske, tako i u različitim objektivnim uslovima. S obzirom na to da je težište rada Udruženja baš u sreskim (gradskim) organizacijama, kongresni materijal će poslužiti njihovom rukovodstvu da na osnovu njega napravi konkretan program svoga rada i to kako po organizacionim pitanjima tako i po stručnom, političkom i opštekulturnom podizanju svoga članstva.**

Aktivan rad svih naših članova a naročito rukovodstva obezbedиće uspešno sprovođenje i izvršavanje odluka našeg Osnivačkog kongresa.-«[153]

Centralni odbor od 57 članova izabrao je:

»Izvršni odbor Centralnog odbora Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije

Predsednik: Đurić Ljubodrag, rez. general-major

Potpredsednici : Holjevac Vjećeslav, rez. general-potpukovnik ; Abvelj Viktor, rez. general-major; Šegrt Vlado, rez. general-major

Sekretari: Brajkovski Filip, rez. major; Ljumović Vuksan, rez. major

Članovi: Avšić Jaka, rez. general-potpukovnik; Babović Spasenija-Cana, rez. pukovnik; Brković Savo, rez. pukovnik; Grajf Martin, rez. p. pukovnik; Belinić Marko, rez. general-major; Počuča Mile, rez. pukovnik; Naumovski Naum, rez. potpukovnik; Jovanović Đuro, rez. potpukovnik; Tuđman Franjo, pukovnik JNA; Trikić Vaso, rez. potpukovnik.«[134]

Za dva dana, koliko je trajao Kongres, osećao sam se vrlo neprijatno. U radnom predsedništvu Kongresa, levo i desno od mene, sede stariji generali: Avšić, Holjevac, Minić, Đuričić i Arsov — a svi narodni heroji i bez mnogo zaduženja. Kad me izabraše za predsednika Izvršnog odbora, potpredsednici su Holjevac i Šegrt, a član Avšić, zabrinuto sam razmišljao o našoj kadrovskoj politici. Stalno sam se pitao zbog čega napred pomenuta trojica nisu mogli biti predsednici. Strepeo sam da me drugovi počnu posmatrati kao Titovo »oko i uho«, jer svi znaju da sam iz njegove neposredne okoline.

[16S] Osnivački kongres Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije, izdanje »Kultura«, 1952, Beograd, str. 3, 4. i 5.

[164] *Isto,* str. 86.

Posle završetka rada Kongresa, Tito je u Belom dvoru primio ceo Centralni odbor Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije. Tom prilikom je istakao da ovo Udruženje smatra čvrstom polugom u našem društvu, koje uz Armiju mora postati garant veće stabilnosti naše zemlje. Nakon razgovora, Tito se slikao sa Centralnim odborom.

Kad smo ostali sami, rešio sam da Titu kažem o svojim neprijatnim preokupacijama, kao i o mojim razmišljanjima o »nespretnoj« kadrovskoj politici. Odgovorio mi je da on ovo Udruženje smatra kao i Armiju, onako kako je govorio pred svim članovima Centralnog odbora, da hoće da ga ima pod svojom kontrolom, te da sam mu ja garant za pravilan ;ad Udruženja!

¥

77. RADOZNALOST I DRUGO

U dva navrata, u ministarskom klubu na Dedinju, u Ul. Mihaila Avramovića, Milovan Đilas me je pitao za »aferu« koja se vrzmala oko mene. Prvi put je bio tolerantan; a drugi put me oterao »u božju mater«, što nisam hteo da mu pričam. Malo sam se začudio da mu neko od drugova nije bar nešto ispričao. Đido mi je govorio da je samo načuo, da se radilo o kršenju osnovnih etičkih principa u ovom našem društvu. Tad nisam znao daje započeo »oprez« od strane Tita i još nekih drugova u odnosu prema Đilasu. Da sam mu tad bar nešto ispričao, Đido bi se, verovatno, raspisao u odbranu komunističkog morala. Tako, opet možda, ne bi došlo do mog istupanja na VI kongresu, u Zagrebu. Bilo kako bilo, ali Đido se manuo svoje radoznalosti, pa bi me u susretu samo ljutito pogledao.

Međutim, te radoznalosti nisu se rešile drugarice komšinice, pa su me u susretu pitale za moju decu. Tako jednog dana, pred veče, pozvaše me na kafu u kuću Krste Popivode. Pomislio sam da ću tamo zateći i Krstu, pa sam pristao. Tamo zatekoh Martu, Krstovu drugaricu; Miru, drugaricu Veljka Vlahovića; Milicu, drugaricu Mijalka Todorovića; i još dve drugarice. U razgovoru, pričale su mi da znaju pozadinu oba moja razvoda braka, konstatujući da tu najviše stradaju deca u ovoj našoj »krutoj« politici, te da je pitanje da li je trebalo da prihvatim savete drugova i razvedem se od S. M. Za ovaj drugi razvod načule su ponešto, ali je pitanje da li svemu treba verovati.

Rekoše mi uz put da je Krsto otišao za Crnu Goru, pa su me pozvale ne bi li doznale od mene nešto više o toj konspiraciji. Ostalo mi je nejasno ko je načeo pred drugaricama priču o tom nemilom događaju. Dovoljno je bilo da jedan ili drugi, Krsto ili Veljko, bar nešto kažu svojim drugaricama, te da im tako podstaknu znatiželjnost. U sebi sam se ljutio na ovu dvojicu što su poklekli pred zapitkivanjem svojih drugarica, nasuprot meni, koji sam se bukvalno držao obećanja da tog Titu i Marku.

Za momenat skrenuše razgovor o zapostavljanju drugarica u ovom našem društvu. Sve su se, izreda, žalile na svoje muževe koji načelno propagiraju ravnopravnost, a prema svojim drugaricama imaju obrnuti stav. Pričale su mi da su od oslobođenja Beograda donedavno, svi izbegavali da vode svoje drugarice na prijeme i druge svetkovine. I to je morao da ispravlja Tito, naređujući im da obavezno vode svoje supruge na sve prijeme u Beogradu. Na kraju konstatovaše — kad se sve sabere, onda deblji kraj izvuku žene. Onda me zamoliše da im bar nešto ispričam o toj»tajni« koja kola, a o kojoj su one samo nešto načule.

Da bih presekao njihovu radoznalost, odmah sam im odgovorio da ne samo što me vezuje partijska disciplina već i duboko poštovanje i

odanost prema ličnosti druga Tita i Marka, te da ne mogu izaći u susret njihovim željama. Prema tome, neću im ništa reći o tom zamršenom slučaju, pa ma šta one mislile o meni.

Pokušavale su da me pokolebaju u mojoj rešenosti, pa kad im je to propalo, uputiše mi nekoliko saveta, kao i njihovu rešemost da mi pomognu u izboru buduće drugarice.

Zahvalih se na njihovom komšijskom i drugarskom staranju o meni i mojoj deci!

Od oslobođenja Beograda, pa do hapšenja Sretena Zujovića, kod njega i supruge mu Lule, bila je kućna pomoćnica Marija Bunić. To je bila stara žena, koja je odgajila Ivu Lolu Ribara i njegovog brata Juricu. Nakon hapšenja Zujovića, zamolili su me drugovi iz Udbe da prihvatim tetka-Mariju. Ona se starala o mojoj deci kao o svojim unučićima.

Ta dobra i stara, tetka-Marija, vodila je domaćinstvo. Obaveštavala me je ko me traži, kao i o svim novostima oko mene i dece. Tako me je nekoliko puta obavestila da me telefonom traži Ljubica Karabegović, supruga Osmama Karabegovića, ministra za trgovinu i snabdevanje.

Zato sam se javio drugarici Ljubici Karabegović, a ona me je upoznala sa Hajrom Sećibović, malo kasnije »Đurić«!

Dužan sam pred sobom da završim priču, o ovoj plemenitoj starici, tetka-Mariji Bunić. Za vreme dok sam bio u zatvoru, tetka Marija se starala o mom sinu Vladimiru, prihvatala i ono dvoje dece, kad su dolazili da obiđu oca. Ostala je sa mnom i Hajrom još pet godina, podnoseći sva moja kažnjavanja i nevolje. Pomagala je Hajri u podizanju najmlađe ćerke Gordane — a onda se razbolela od raka. Kad ju je Hajra obilazila u bolnici, iako teško bolesna, brinula je i o meni, pa je Hajru zapitkivala: »Hajro, da li će ona žena (koja je zamenila tetka-Mariju) umeti generalu da spremi ručak?« Ubrzo je preminula, izdahnula je na Hajrinim rukama! Sahranili smo je na zemunskom groblju, u prisustvu njenih sestričina Pepe i Anđelke i njihovih supruga! Nek je, i ovog puta, večna hvala i slava, ovoj plemenitoj Dalmatinki, sa ostrva Krka!

XXI

78. PRETKONGRESNI DANI »SLAVNOG« VI KONGRESA KPJ — SKJ

U ovom pretkongresnom periodu, Titov odnos prema meni poprimao je vid očinskog staranja. Dirnula ga je Vladimirova »vragolija« bježanja sa časova violine. Svakako je razmišljao da mi nije lako; ali je mislio, verovatno, da mi u svim tim nevoljama pomaže podizanjem autoriteta i poslednjom funkcijom predsednika Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije. Cak mi je pred sam kongres rekao da će me predložiti u Centralni komitet Partije Jugoslavije. Nije se više usuđivao da razgovara sa mnom o ženidbi, jer, kako je jednom prilikom rekao, on i Marko su me »dobro« udesili!

Međutim, ja sam o svemu razmišljao. Budući da sam dugo godina bio blizu njega, i uz njega, još u ratnom periodu, zapažao sam njegove promašaje, pa sam ih stidljivo i šifrovano zapisivao u *Ratnom dnevniku.* U posleratnom periodu, kad sam i stanovao sa Titom, i kad sam mu zaista bio još bliži, nije mi bilo teško da uočim i druge njegove slabosti, kao supruga svojih žena, kao roditelja svoje dece, zatim, njegov odnos prema najbližim saradnicima, koje je, preda mnom, znao ispsovati i naružiti. Ličino mi je najviše smetalo Titovo preterano kićenje i kinđurenje. Vremenom mu je njegov lični krojač posasivao uniforme svih rodova naše Armije. O civilnim odelima da i ne govorim. Nikad nisam shvatio zašto će mu tolika reprezentacija, prijemi, dvorci, vile, pa i lovišta. Sa svoje strane, pokušavao sam da utičem na smanjenje troškova oko svih njegovih prohteva, kao oko prijema, Briona i drugih objekata. Do njega je procurila opaska da sam cicija, te da ne dam pare! Znao sam da se preterano pripremaju trpeze na prijemima, pa gro ostataka raznosi na sve strane. Tito je imao običaj da pred sam prijem razgleda postavljene stolove. Tako je jednom ocenio da je premalo pripremljeno, a šef konobara je jednostavno odgovorio da drug Đurić ne daje dovoljno novca! Naravno, Tito me je izgrdio i zapitao ko je gospodar u ovoj kući — on ih ja!

Skrenuo sam pažnju drugu Marku, nekoliko puta, da se suviše rasipa u Titovoj okolini. On mi je samo odgovorio: »Pa, ne daj da se rasipa! Zašto si tu?!«

Sa drugom Kidričem sam nekoliko puta načinjao ovu temu. On jesličnо piimećivao, kao i ja, a naročito posle propasti njegovog i mog plana za smanjenje reprezentacije oko dvoraca i vila. Kidrič je konstatovao da svi redom kumujemo tome, jer ima dosta nezdravog podilaženja i povlađivanja Titu, bez realne potrebe, čak i sa njegove strane. Možda bi Boris Kidrič nešto i učinio, kad je i sebe okrivio za takvo stanje odnosa prema Titu, ali teško se razboleo.

Kad sve saberem, mogu slobodno i objektivno reći i napisati da nikad nisam bio Titov «-poltron«, već sam ga posmatrao i shvatao kao čoveka koji je grešio i koji greši! I, nikad ga nisam smatrao nepogrešivim, kao što su to činili mnogi drugi, koji ga nisu dovoljno poznavali.

Naročito mi se nije dopadala njegova neskrivena žudnja za vlašću! On to nije ni prikrivao, pa mu je iz dana u dan sve više godila, pogotovo sa godinama koje su neumitno nailazile. To moje saznanje potiče odavno, ali je i u tim pretkongresnim danima on sam potvrdio, govoreći mi da i preko mene mora imati kontrolu i nad radom Udruženja rez. oficira, kao što ima uvid i u Armiju! Razmišljajući i o ovoj Titovoj preokupaciji, konstatovao sam, za sebe, da mu, i po konstituciji Partije i Države, pa s obzirom i na njegov autoritet, niko ne osporava njegovu apsolutnu vlast, niti ima ikakvih nagoveštaja u tom smislu !

»Kuvajući« se u takvim razmišljanjima, odlučio sam da ubuduće ne dozvolim da budem »pion« u bilo čijim rukama, već da svim svojim snagama i svojim skromnim sposobnostima doprinosim daljim uspesima naše Partije!

Sto se tiče priprema za VI kongres od strane vrha Partije, ovde treba napomenuti da su one obavljane po ranije uobičajenoj proceduri. Prvo bi se sastao Politbüro gde su izdiskutovane osnovne smernice, pa se onda išlo dalje u njihovoj razradi i definitivnom utvrđivanju. Još onog starog »krnjeg« Politbiroa, uobičajen rad je bio da su se članovi trudili da svojim predlozima doprinesu boljem sagledavanju situacije u rešavanju problema, politike i strategije Partije, a konačnu odluku donosio je Tito i tu više nije moglo biti diskusije!

Ovog puta se u te pripreme uključivala teoretska grupa sa Karđeljom. Oni su, još pre sedmice Politbiroa, pridobili Tita za promenu imena Partije u Savez komunista. Tito je sa njihovim argumentima o demokratizaciji Partije, o kojoj je i Marks pisao i težio, izneo kao svoj predlog za ovu promenu imena.

Od svih prisutnih članova Politbiroa, niko se nije protivio ovom Titovom predlogu, smatrajući ga kao dalji korak u razvitku marksističke misli. Samo su Aleksandar Ranković i Ivan Gošnjak prigovorili ovoj promeni, strahujući od razvodnjavanja partijskih redova i gubljenja stečenog autoriteta Komunističke partije Jugoslavije.

Iako je prošlo skoro godinu dana od mog razgovora sa Titom i Markom, i od njihovog prihvatanja moga mišljenja, još se nije ništa činilo u pogledu sprečavanja raznih devijacija i loših pojava u našoj Partiji, niti je, pak, bilo nagoveštaja u tom smislu. Cak su neke pojave zataškavane, i ostajale u uskom krugu. O njima je Tito tek kasnije govorio, prvi put u Sphtu, 6. maja 1962. godine.

Sem promena imena naše Partije u Savez komunista, manje ili više, VI kongres je proticao kao manifestacioni, a ne kao radni, sa sijaset pozdravnih govora. To su konstatovali mnogi učesnici na Kongresu, a naročito drugovi koji su sa mnom noći vali u vilama na Tuškancu, za vreme Kongresa u Zagrebu. O tome se diskutovalo i za vreme pauza, u aulama kongresne dvorane.

Na Kongres sam došao kao delegat i kao član CK KP Srbije. Rad Kongresa sam pratio sa uobičajenom pažnjom.

Nisam se pripremao da učestvujem u diskusiji na Kongresu (kao što je to objavljeno), jer bih u tom slučaju napisao diskusiju, kao što je to uobičajeno.

Četvrtog dana Kongresa, prišao mi je N. Lj., pa smo malo porazgovarali. Pored toga, podstaknut nezvaničnom diskusijom u toku tri dana rada Kongresa, u meni se začela misao da bar, ukratko, načnem problem
0 nenormalnim pojavama u moralu pojedinih članova Partije, odnosno već prihvaćenog Saveza komunista. Mislio sam da ću svojom kratkom diskusijom podstaći ozbiljnije na razmišljanje rukovodeće drugove u Savezu komunista pogotovo što bi to ostalo u kongresnim dokumentima. Tad sam bio čvrsto ubeđen da činim uslugu Partiji i svoj doprinos Savezu komunista, ustajući u odbnamu dotadašnjeg njenog ugleda i autoriteta.

Tako sam sa svojom improvizovanom diskusijom započeo sa govornice Kongresa. Iz početka su mi bih upućeni i aplauzi. Ali, kad sam rekao da mi se čini, da zbog poljuljanih etičkih principa, danas nema onog drugarstva, kao što je bilo u vreme rata i prvih godina posle oslobođenja, iz kongresne dvorane Mijalko Todorović Plavi, uzviknuo je: »Laže!...-«

Munjevito mi je prošlo kroz glavu sećanje da je partijska komisija, na traženje Mitra Bakića, saslušavala i kaznila Mijalka Todorovića, baš zbog »erozije moralnih principa«. Tada se Mijalko uplašio da ne pomenem njega, te je, verovatno i brzopleto, hteo da me unapred diskredituje
1 spreči da njega pomenem.

Iznenađen i potresen ovim bezobzirnim uzvikom i upadicom, produžio sam:

»Činovi, položaji, vile i automobili, pokvarili su te drugarske odnose! I, dok se mi po Beogradu vozikamo u luksuznim automobilima, bolešljivi drugovi u srezovima, koji isteruju otkup, nemaju ni džipova, da bi lakše stizali do udaljenih sela.«

Prednja polovina kongresne dvorane, gde su sedeli gosti i članovi republičkih i pokrajinskih rukovodstava Partije, kao i delegati iz Armije nije pljeskala. Ah, više od polovine dvorane, gde su sedeli delegati iz srezova i radnih organizacija, odobravalo je pljeskanjem moje poslednje reči. Čim je počelo aplaudiranje, prišao je ispod govornice Aleš Bebler, govoreći mi da siđem s govornice. Kad sam mu, tiho, »nešto« rekao, odmah se udaljio. Za njim je prišao Rato Dugonjić, takođe govoreći mi da siđem sa govornice. Njemu sam odmahnuo rukom, i on je otišao.

Kad su aplauzi utihnuli, tad je ustao sa svog sedišta delegat iz Bosne Hajro Kapetanović, uzvikujući: »Ovaj i dalje laže! Skidajte ga sa govornice.«

Nikad i niko mi, u mom životu, nije rekao da lažem, a kamoli da mi se kaže na Kongresu moje Partije, pogotovo što sam istinu iznosio. Tada sam pretrpeo šok, i uzviknuo: »Ko, laže?!« A, zatim se okrenuo ka predsedništvu Kongresa, pa ugledavši Petra Stambolića u predsedništvu Kongresa, rekao sam pokazujući rukom na njega: »Ovaj mi je preoteo ženu !«

U tom šoku, misli su se rojile munjevitom brzinom. Prvo sam mislio da kažem kako je Petar Stambolić obmanuo Tita i Marka, pa i mene, te dozvolio da se oženim iz njegovog harema, a da mi to nije hteo reći kao svom dobrom drugu. Pa mi se to učinilo podugačko, te sam, kao kraću, prihvatio naletelu misao, koju sam izgovorio. Sam sebi sam govorio da je to, u suštini isto, te da nisam nikoga obmanuo!

Utom je pristigao Jovan Kapičić i izveo me iz kongresne dvorane, Onda sam odveden u jednu vilu, van Zagreba, gde mi je drug Svetislav Stefanović Čeća[155] (zamenik ministra Unutrašnjih poslova FNRJ) zatražio da mu predam revolver, jer ja, on i još nekoliko drugova, bili smo i partijski zaduženi za bezbednost druga Tita, u svim situacijama. Ne znajući to, jedan mlad udbovac, koji se tu našao, uzviknuo je: »Pa, ovaj je bandit mogao ubiti druga Tita!« Čeća ga 'je opsovao i kratko odbrusio: »Ne lupetaj koješta! Ko tebe pita!«

U vilu je došla kongresna komisija: Đuro Salaj, Krsto Popivoda i Raja Nedeljković, kao da, tobože, nešto saznaju od mene, i da bi svojim izveštaj em umirili Kongres, j er se jedan broj delegata slagao sa pokretanjem i ovog problema koji sam načeo.

Kongresnoj komisiji sam rekao sledeće: »Ne gubite vreme uzalud. Ono što bih vam ja rekao, vi tako nećete obavestiti Kongres. Uostalom, Krsto Popivoda sve zna, pa neka vam on ispriča, ako hoće (jer je Popivoda vodio zapisnik najužeg partijskog rukovodstva, koje je raspravljalo slučaj Petra Stambolića). Mene se ništa ne tiče šta ćete vi napisati u

155 posie partijske i političke likvidacije Aleksandra Rankovića Marka i Svetislava Stefanovića Ćeće — Ceću je napustila žena, sa dvoje dece, a on se odao piću. Kad je prebrodio taj udarac, ostavio je alkohol i oženio se. Sreo sam ga sa tom novom ženom. On mi se pred njom, i mojom suprugom, izvinjavao za postupke oko mog hapšenja. Cecine reči je potvrđivala njegova supruga, govoreći da joj je Ceća često pričao sve najlepše o meni. Godinu dana posle ovog susreta Ceca je umro!

vašem izveštaju Kongresu. Uostalom, pišite što god hoćete. Drug Tito, Marko i još neki drugovi sve znaju.«

Tako je i bilo. Napisano je onako kako je odgovaralo željama i Titovim odlukama za manipulisanje Petrom Stambolićem u obračunu sa komunistima koji su imali »-svoju glavu«, što će pokazati nastupajući događaji.

Istog dana, pred veče, došao je Svetislav Stefanović Ceća, i saopštio mi da me po Titovom naređenju vode u zatvor. Iznenađen ovom odlukom, rekao sam Ceći:

— Pa ... vi ste totalno poludeli — kad mene trpate u zatvor! Sta li, tek, radite sa pravim krivcima?!...

Na to mi je Ceća odgovorio:

— E... moj druškane i kume (Ceća mi je bio i kum)!... Niko u ovoj zemlji ne može da govori o problemima u Partiji — osim druga Tita. Pored toga, hoćemo da te zaplašimo da ne pričaš ono što znaš, jer ti znaš mnoge partijske i državne tajne. Od tebe se ništa nije skrivalo.

— Opet, grešite! — odvratio sam. — Zar ti misliš da se komandant proleterskih jedinica može zaplašiti zatvorom?! Pogotovo, što je istinu govorio !

Ceća se tužno smeškao, opsovao mi boga i potapšao po ramenu, dodajući!

— Videćemo!?...

Na rastanku sam mu dobacio:

— Slušaj, Ćećo, ma kad-tad, gorko ćeš se kajati što hapsiš dobre i stare komuniste!

Otvarajući mi vrata samice »modernog« zatvora Uprave državne bezbednosti Hrvatske, drug Jovan Kapičić,[156] tužno mi je proslovio sledeće:

— Druže Ljubo, ako mi veruješ, ovo je najteži dan u mom životu — što te ja hapsim — pogotovo, što si istinu govorio; i što znam čitav splet događaja oko toga. Zato te molim, da mi oprostiš!...

— Ništa! ... Ništa, druže Jovo! — odgovorio sam mu. — Ti samo izvršavaš Titovo naređenje. Možda bih i ja tebe hapsio, u drugim okolnostima.

Jovan zaključa samicu, i dodade još jednom:

— Oprosti mi, druže Ljubo, molim te!.. . — te se udalji pogružen, a meni se učinilo i sa suzama u očima.

[15‘] Jovan Jovo Kapičić, predratni komunista, pomoćnik ministra Unutrašnjih poslova FNRJ. Kao ratni drugovi, često smo se sretali za vreme rata, a i posle rata. Obojica smo pomagali drugarici Slavki Ranković i deci oko sahrane druga Marka. Verovatno je moje istupanje podsetilo Kapičića na njegove dane mladosti, kada mu je Josip Broz Tito, autoritetom sekretara Partije, preuzeo njegovu veliku ljubav iz studentskih dana Davorjanku. A, možda je i Tito zauzeo oštar stav prema meni zbog asocijacije na ta vremena.

80. NEKI DELOVI IZ STENOGRAFSKIH BELEZAKA VI KONGRESA

Kao starom poznaniku i prijatelju, Stevo Krajačić se pokazao kao domaćin. U zatvor mi je slao hranu iz nekog restorana, koju nisam, prvih dana, ni dirnuo, sem malo hleba. Uz hramu mi je slao i »Borbu«.

Dok sam ja sedeo u ovom Stevinom zatvoru, u kongresnoj dvorani su se redah govornici i razna saopštenja, u vezi sa mojim istupanjem:

»Posle druga Pavla Gregorića izvan prijavljenih delegata uzeo je reč Ljubodrag Đurić. Međutim, već od samog početka njegove diskusije u kojoj je iznosio razne besmishce i to u dosta neozbiljnom tonu, delegati su počeli da ga prekidaju i sve jače su izražavah svoje negodovanje, a kad je Đurić počeo da iznosi neke svoje lične probleme klevećući pri tom neke od prisutnih delegata, svi delegati u dvorani jednodušno i glasno su ga prekinuli u reči, smatrajući da takva njegova diskusija ne spada uopšte u rad Kongresa, što je i usvojeno.

Posle toga javlja se za reč drug Milovan Đilas, koji je dao kratko objašnjenje povodom Đurićevog ispada, a onda je ustao delegat Milinko Đurović, koji je predložio da se Đurić udalji sa Kongresa i da se formira Partijska komisija koja će čitav slučaj ispitati. To isto predložio je i predsedavajući, drug Đuro Salaj, a Kongres je jednodušno prihvatio. U komisiju su izabrani drugovi Krsto Popivoda, Đuro Salaj i Raja Nedeljković.«[157]

»Posle odmora pretsedava drug Lazar Koliševski.

Oduševljeno pozdravljen dugotrajnim aplauzom ***reč uzima drug Tito :***

Drugovi i drugarice delegati,

Smatrao sam za potrebno da povodom ovog nemilog incidenta ovdje kažem dvije-tri riječi. Naš kongres počeo je i protiče u znaku nevjerovatnog jedinstva i monolitnosti naše Partije. (Ponovno snažno odobravanje. Svi delegati ustaju i dugo aplaudiraju i skandiraju: »Tito-Partija« i »Heroj Tito«) Zato bih u vezi s tim incidentom htio da kažem nešto. Htio sam u prvom redu istupiti ***zbog toga da bi našim drugovima ovdje, svima vama delegatima, bilo jasno šta stoji u pozadini toga.*** **(Dutrotrajan aplauz i odobravanje.)**

Na ovom velikom kongresu već treći dan nema političkih ni idejnih razmimoilaženja među delegatima. (Odobravanje i dugotrajan aplauz.) Nijedan pojedinac — razumije se, ako bi se našao — ne može istupiti kao informbirovac po idejnoj ideološkoj liniji, a da ne bude

[157] VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), 2—7. novembra 1952, Stenografske beleške izdanje »Kultura«, str. 245.

odmah raskrinkan kao takav. (Ponovno odobravanje i aplauz.) Na pitanju idejnog razmimoilaženja, ideološkog razmimoilaženja, pa i po liniji Informbiroa ne bi mogao zadati neki moralni udarac Kongresu, nego bi, naprotiv, sam bio raskrinkan kao takav, kao neprijatelj. ***Prema tome, imamo indicija i ja sam duboko uvjeren da iza ovog luđaka stoji neprijateljska ruka*** **(odobravanje i dugotrajan aplauz),** ***koja je htjela jednim prljavim istupom da kompromitira naš kongres i da mu zada moralni udarac.*** **(Povici: »Neće uspeti.«)**

Drugovi i drugarice, mi ćemo tu stvar ispitati i ja sam uvjeren da će se ovo što sam ovdje rekao u stvari i potvrditi. **(Odobravanje i dug aplauz.)**

Ja bih vama, delegatima, stavio na srce, odnosno htio da kažem da ovaj incident ne može da utiče na rad našeg kongresa **(snažan aplauz i odobravanje),** ***da budete mirni i da posvetite još više budnosti, jer neprijatelj ne miruje nego radi, i ovog puta je htio na ovaj način da unese razdor na Kongresu i omete rad Kongresa.*** **(Jednodušno odobravanje.)**

Ako je Informbiro na ovaj način htio da smanji ugled i rezultate našeg kongresa, ljuto se prevario. (Odobravanje.) Nastavimo rad, jer rezultati ovog kongresa imat će ogroman značaj za dalji podstrek i za razvijanje i proširivanje revolucionarne misli i za izgradnju socijalizma u našoj zemlji, — i ne dozvolimo da nam jedna mizerna provokacija te rezultate ovdje kompromitira i zada moralni udarac. (Odobravanje i pevanje.)[158]

Posle kratkog obaveštenja delegata, na Kongresu, od strane Milovana Đilasa, za vreme pauze, Tito je odmah naredio da me strpaju u zatvor. Tome su se usprotivili Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Boris Kidrič i Ivan Gošnjak. Oni su pokušali da urazume Tita za ovakvu preku i besmislenu odluku. Pošto je Tito ostao uporan, sva četvorica su zaćutala. Međutim, Tito je video da većina delegata odobrava pokretanje ovog problema, koji sam načeo. Zato je pozvao delegate da budu »mirni« i da se okrenu ka »budnosti, jer neprijatelj ne miruje nego radi«. To je istovremeno bila opomena i četvorici bliskih saradnika, da sa njim, Titom, nema šale!

Cenzura citiranih stenografskih beležaka nije dozvolila da se štampaju moje izgovorene reči, ali je objavila sve one koji su izvrtali smisao moga »govora«, i one koji su me grdili i psovali. Cak je i telefonima naređivano slanje protestnih telegrama.

»Posle podne — (četvrtog dana Kongresa).

Zasedanje je počelo u 16,10 časova. Pretsedava drug Dušan Petrović Sane.

Dolazak radnog pretsedništva sa drugom Titom na čelu pozdravljen je dugim aplauzom i usklicima.

PRETSEDAVAJUĆI: Drugovi i drugarice, nastavljamo s radom. U vezi sa provokatorskim istupom Ljubodraga Đurića iz čitave naše zemlje od partijskih organizacija i radnih kolektiva stigli su protesni telegrami. (Aplauzi i dugotrajno skandiranje: »Tito-Partija«.)

[158] *Isto,* str. 247. i 248.

Partijska organizacija koja je Ljubodraga Đurića izabrala za delegata za Kongres poslala je sledeći telegram Kongresu:

»Prateći tok rada VI kongresa Komunističke partije Jugoslavije čuli smo preko radija neprijateljski, kontrarevolueionami istup Ljubodraga Đurića. S obzirom da ga je naša partijska organizacija izabrala za VI kongres i dala mu poverenje da nas na Kongresu predstavlja, mi komunisti i vanpartijci duboko smo uvređeni njegovim neprijateljskim istupom. Zbog toga, drugovi delegati, opozivamo dato mu poverenje da nas na Kongresu predstavlja i zahtevamo da se Ljubodrag Đurić udalji sa Kongresa. Mi ne dozvoljavamo da našu privrženost, monolitnost i jedinstvo naših redova, našu odanost Partiji i drugu Titu, našu čast i ponos, da naše tekovine, gordost i dela i dostignuća Partije blati i kalja izrod. (Dugotrajan aplauz.)«[159]

Posle nekoliko godina, većina članova ove partijske organizacije, izvinjavala mi se, govoreći da su za ovaj telegram saznah iz štampe. A, »vanpartijci-« su psovali i oca i majku piscu telegrama, koji me je nazvao »izrodom«. Cak su mi i dvojica pisaca ovog telegrama rekli da su morah da nešto napišu, jer je telefonsko naređenje došlo iz CK KP Srbije. Oni tvrde da reč »izrod« oni nisu napisah, a da je mesto »izrod« stajalo »Ljubodrag Đurić«.

»Pretsedavajući: Po slučaju Ljubodraga Đurića dosad je primljen 41 telegram iz raznih partijskih organizacija.

Prelazimo na diskusiju. Reč ima drug Božidar Maslarić. (Aplauz.)

BOZIDAR MASLARIC.....

Zato smatram da prijedlog promjene imena Partije dolazi u pravo vrijeme i da je ta promjena nužna i potrebna. (Aplauz.) Naša Partija postupa isto onako kako je Lenjin radio u sličnoj situaciji. To znači da naša Partija ide po lenjinskom putu i gazi i mrvi sve provokatore à la Đurić. (Dugotrajno odobravanje.) »Savez komunista« jeste ime koje je Karl Marks dao prvoj proleterskoj partiji.«[160]

»Pretsedavajući: U vezi sa slučajem Ljubodraga Đurića komunisti Arilja održah su danas sastanak i poslali su Kongresu sledeći telegram :

VI kongresu Komunističke partije — Zagreb

Dragi drugovi i drugarice delegati,

Sa današnjeg sastanka svih komunista Arilja šaljemo Vama, delegatima istorijskog VI kongresa Komunističke partije Jugoslavije plamene komunističke pozdrave.

Mi, komunisti Arilja, budno pratimo rad kongresa naše Partije i odobravamo ga.

Nas naročito oduševljava jedinstvo sa kojim ste vi osudili neprijateljski rad IB.

Jednodušno osuđujemo neprijateljski stav izroda Đurića na Kongresu. Slažemo se sa rečima druga Tita. da se »iza riječi toga luđaka krije neprijateljska ruka«, i odobravamo što ste ga odstranili sa Kongresa, jer izdajnicima i nije mesto na Kongresu.

[159] *Isto,* str. 279.
[180] **Isto izdanje,** str. 300, 301. i 302.

Mi sa najvećim gnušanjem i prezirom osuđujemo stav Đurića i s obzirom da je on do sada bio naš narodni pretstavnik u Saveznoj skupštini — odričemo ga se i ne možemo više da ga vidimo u našoj sredini već najodlučnije zahtevamo da iskusi zasluženu kaznu.

Obećavamo VI kongresu naše Partije da ćemo mi, komunisti Arilja, nastojati da širokim narodnim masama pravilno objasnimo stav VI kongresa u vezi sa neprijateljskim istupom Đurića.

Takođe se obavezujemo da ćemo sve odluke VI kongresa u potpunosti prihvatiti i sprovesti u život, onako kako smo i do sada izvršavah sve zadatke koje je pred nas postavljala Partija, CK KPJ i drug Tito.

I ovog puta izražavamo želju da se za generalnog sekretara naše slavne Partije izabere drug Tito.

Zahtevamo da se ovaj telegram u kome su komunisti Arilja osudili neprijateljski postupak Đurića pročita delegatima VI kongresa.

Živio VI kongres KPJ!
Živio veliki sin naših naroda drug Tito!

Arilje, 5. XI. 1952. g. Komunisti Arilja

(Čitanje telegrama delegati su često prekidali aplauzom.)«[161]

Ovi »-nesretni« komunisti Arilja, odnosno njihov Sreski komitet, bili su izloženi posebnom pritisku iz CK KP Srbije. Naime, u proleće, te 1952. godine kao njihov narodni poslanik i član CK KP Srbije, obišao sam neka sela ovog sreza. U selu Radobuđi, obišao sam radnu zadrugu »Stevan Čolović«[162] **kojoj je pored dobre organizacije i oduševljenja, bilo potrebno bar samo malo mehanizacije, za šta ovo naše društvo nije imalo razumevanja. Tada su mi drugovi, pored ostalih nevolja, ukazali na teškoće prilikom otkupa poljoprivrednih proizvoda, po razbacanim planinskim selima. Veći broj članova sreskog komiteta bili su oboleli i bolesni — a planski otkup se morao obaviti. Kad sam se vratio u Beograd, poslao sam im jedan džip, da se posluže za vreme otkupa. Njihove argumente upotrebio sam u mojoj diskusiji na Kongresu. Ovaj džip visio im je kao mora za vratom, kad su ih naterali iz CK KP Srbije da pošalju telegram. Sekretar tadašnjeg sreskog komiteta, V. N., krio se od mene više godina, pa se, ipak, odlučio da me zamoli za oproštaj zato što je napisao onaj bezobzirni telegram.**

»PRETSEDAVAJUČI: Prije nego što odemo na naš prvi odmor ja ću dati reč pretsedniku SRZ »Heroj Tito« iz Jagodnjaka, drugu Šimunoviću Bošku. ***Još jedno, drugovi. Dosad je stiglo 154 telegrama iz raznih krajeva naše zemlje koji osuđuju kontrarevolucionarni istup Ljubodraga Đurića.*** **(Aplauz.)«**[163]

[1,1] Isto izdanje, str. 314.

Zadruga dobila ime po Stevanu Coloviću, koji je robijao sa Titom, i koji je u diskusiji, na robiji, osporavao neke Titove stavove. Ovo mu Tito nikad nije zaboravio, i nikad ga nije primio u Užicu 1941. godine. Stevan je poginuo kao politkomesar Ariljskog bataljona, u Ivanjici, novembra 1941.

[183] Isto izdanje, str. 336.

»•ŠESTI DAN KONGRESA, 7. novembar 1952, pre podne

Zasedanje je počelo u 8,15 časova. Pretsedava drug Rodoljub Colaković. Ulazak maršala Tita sa ostalim članovima radnog pretsedništva delegati pozdravljaju ustajanjem i skandiranjem: »Heroj Tito!«

PRETSEDAVAJUCI

Drugovi i drugarice,

Nastavljamo sa radom Kongresa. U ime radnog pretsedništva predlažem da izvršimo kandidaciju za CK i Revizionu komisiju. (Aplauz.) Ako se drugovi slažu sa time, dajem reč drugu Kardelju. (Dugotrajan aplauz i skandiranje »Tito—Kardelj!«)

EDVARD KARDELJ

Drugovi i drugarice,

Kandidaciona komisija predlaže da CK broji 109 članova. (Aplauz.).....Drugo, u vezi sa sastavom kandidatske liste komisija je pretresala slučaj Blagoja Neškovića i složila se — s obzirom na to što se Blagoje Nešković, koji je, kao što znate, član CK, nalazi pod partijskom 'istragom i s obzirom na to što su dosadašnji rezultati partijske istrage pokazali da Blagoje Nešković ne zaslužuje da bude član Centralnog komiteta i funkcioner naše Partije — da on ne bude kandidovan za Centralni komitet. (Dugotrajan aplauz.) Međutim, ima ljudi koji misle da im je njihov partijski staž ili njihovo učešće u Narodnooslobodilačkoj borbi daju pravo da gledaju i sada na Partiju i na narodnu vlast kao sredstvo za zaštitu svojih sopstvenih birokratskih tendencija i svojih sopstvenih ličnih interesa. Takvi ljudi koji dolaze sa takvim shvatanjima na odgovorne položaje kvare se i postaju u stvari neprijatelji i štetočine Partije. A naročito i u prvom redu takvi su ljudi od prvog dana na jedan ili drugi način davali otpora borbi naše Partije protiv birokratizma. ***Taj otpor se izražavao na razne načine. On ponekad dolazi do izražaja u formi Ljube Đurića, drugi put u formi Blagoja Neškovića.*** **(Odobravanje.)** ***Ljuba Đurić je tipičan produkt tog birokratizma, te birokratske rđe koja je pomalo počela da se pojavljuje,*** **(aplauz)** ***protiv koje je ustala ogromna većina našeg partijskog kadra i protiv koje se bori na čelu ogromne većine partijskog članstva i rukovodstvo naše Partije. On je mislio da su Partija i narodna vlast da štite njegove birokratske ambicije i da se ne bore protiv njegovog prljavog ličnog života, da ga podržavaju u njegovim klevetama protiv poštenih drugova. I kada Partija, naravno, ne samo što nije htela dati podršku takvim njegovim tendencijama, nego ga je osudila, on je tada tu svoju sopstvenu prljavštinu digao kao zastavu borbe protiv naše Partije.***

Iako po formi drukčiji, po suštini je isti slučaj Blaška Neškovića .....To su sve razlozi, drugovi i drugarice, zbog kojih komisija, naravno, nije unela u ovaj spisak Blaška Neškovića, a što se tiče njegovog partijskog članstva to je stvar budućeg rukovod-

stva, odnosno partijske komisije koja će istražiti njegovo pitanje. (Buran aplauz.)

Sada mi dozvolite da pređem na sam predlog kandidacione liste za članove CK.«[164]

Drug Kardelj nije, tada, smatrao za potrebno da obavesti Kongres: da je umesto Ljubodraga Đurića, koga je predložio Tito u CK Partije, ubačen Vladimir Dedijer, koji je, još tada, bio verni poslušnik druga Tita, »kujući ga u zvezde«!

»PRETSEDAVAJUCl: Prelazimo na izveštaj komisije koja je obrazovana povodom slučaja Đurića.

Reč ima drug Đuro Salaj.

ĐURO SALAJ

IZVESTAJ KOMISIJE O SLUČAJU LJUBODRAGA ĐURICA

Komisija koju je Kongres izabrao da ispita ispad Ljubodraga Đurića saslušala je Đurića i došla je do sledećih zaključaka:

Ljubodrag Đurić je unapred smislio svoj ispad na Kongresu s ciljem da klevetanjem druga Stambolića kompromituje ne samo njega, već da unese zabunu i poremeti rad Kongresa.

Sam Đurić izjavio je pred komisijom da je, s obzirom da Blagoje Nešković neće biti izabran u buduće rukovodstvo, hteo svojim istupom da omete eventualni izbor druga Stambolića.

Đurić je u poslednje vreme pokazivao nervnu rastrojenost i duševnu neuravnoteženost, ali uprkos tome njegov ispad na Kongresu bio je zlonamemo smišljen neprijateljski postupak antipartijskog i demoralisanog elementa.

Zbog toga komisija smatra da je sam njegov istup na Kongresu dovoljan da se postavi pitanje njegovog članstva u Partiji i predlaže Kongresu da Đurića, zbog njegovog neprijateljskog istupa, isključi iz redova KPJ. (Dugotrajan aplauz.)

Članovi komisije:
Đuro Salaj, s.r.
Raja Nedeljković, s.r.
Krsto Popivoda, s.r.

PRETSEDAVAJUCl: Stavljam na glasanje predlog Đure Salaja. (Svi dižu ruku.) Ima li neko protiv. (Niko se ne javlja.) Prema tome predlog je jednoglasno prihvaćen. (Dugotrajan aplauz.)«[165]

[1M] *1 sto,* str. 400, 403. i 404.
[1,5] *Isto,* str. 438.

81. DANI PROVEDENI U ZATVORU

U zagrebačkom zatvoru proveo sam dvadeset dana, a onda su me, u jednom automobilu, još nezavršenim auto-putem Zagreb—Beograd, prebacili u Beograd. Automobil, sa dva pratioca iz Savezne Udbe, poslat je iz Beograda. Nisu mi stavljali lisice, ali su me smestili između sebe, na zadnje sedište; i stalno držali desnu ruku na revolverima u džepu. Pokušao sam da razgovaram sa njima, pa i sa šoferom, ali su sva trojica ćutala. Samo su me, povremeno, mrko pogledali.

Negde, oko polovine puta, zaustavili su automobil radi obavljanja nužde. Oni su to . učinili naizmenično, iza automobila. Mesto je bilo potpuno pusto, nigde nikog, a i auto-putem još nije bilo saobraćaja.

Jedan od njih je predložio da ja siđem sa auto-puta i obavim potrebnu nuždu. Odmah mi je sevnula misao: »Hoće da mi pucaju u leđa, pa da objave, da sam pokušao da bežim!« Odbio sam njihov predlog, te sam pred njima obavio malu nuždu, misleći: »Ako će da me likvidiraju, onda nek pucaju pravo u mene, da ja to vidim!«

Pratioci su šapatom izmenili nekoliko reči,[166] pa smo produžili za Beograd. Prvo su me odveli u staru i zgloglasnu »Glavnjaču« i opet smestili u samicu u kojoj je bio samo jedan krevet, sa jednim prljavim ćebetom, koje je smrdelo na znoj i gnoj.

Za doručak sam imao neku prohladnu, crnu čorbicu, koju su zvali »čaj«, sa tankom i prozračnom kriščicom crnog hleba. Za ručak, neku čorbu u nepunom tanjiru, čije poreklo nisam uspeo da utvrdim, sa parčenčetom hleba. I, za večeru neki čorbuljak, sa još manjim parčetom hleba.

Zatvorsko sledovanje od pet cigareta, poslužilo je šefu zatvora da me malo »muči«. Jednog dana su mi davali cigarete izjutra, drugog dana u podne, a trećeg uveče. Cigaretu mi je palio milicioner, kroz »špijunku«, kad bih zatražio.

Prvih noći nisam se mi pokrivao sa smrdljivim ćebetom. Međutim, uskoro je zahlađnelo. iNapolju je i susnežica padala. Nikakvog grejanja nije bilo. Na Kongres sam otišao u letnjem odelu, pa sam počeo da se smrzavam. Čarape su se uvoštile, a hladnoća je dolazila s nogu. Spavao sam tako kompletno obučen. Nikad se nisam skidao ni oprao za vreme od 42 dana, koliko sam ukupno proveo u zatvoru. Nisu me izvodili ni u šetnju u dvorište. Sve moje hodanje bilo je u zatvorskoj ćeliji, u usta-

[166] Jedan, od onih pratilaca, koji su me sprovodili u automobilu od Zagreba do Beograda, stanuje blizu mene na Vračaru. Kad je otišao u penziju, partijski se povezao, pa smo sad u istoj partijskoj organizaciji. Povremeno me presretne, pa porazgovaramo, a pri kraju razgovora ili me zagrli, ili potapše po ramenu, a onda zavrti glavom, uz primetan uzdala!...

jalom vazduhu, jer se ćelija jedino »provetravala« iz hodnika, kad sam izjutra išao u zahod.

Danju sam radio gimnastiku i brzo hodao po ćeliji da bih se ugrejao. Vežbao sam iznenadne okrete, i, smišljao »munjevit« udarac u »pleksus« ili »aperkat«, ako i to bude zatrebalo. Na sreću, do toga nije došlo, jer bih u takvom okršaju sigurno poginuo.

Više od nedelju dana niko me nije obišao, samo sam primećivao da me, ponekad, kroz »špijunku«, neko posmatra. Jednog dana me odvedoše u kancelariju kod Davida Lauševića, načelnika istražnog odeljenja savezne Udbe, koji me upozna sa odlukom da je on određen da vodi istragu nada mnom.

Prvo sam se žalio na režim koji se sprovodi na meni i prema meni, u ovoj »Glavnjači«. Tražio sam bolju ishranu, jer de fakto gladujem, da mi se od kuće donese čisto rublje i čarape, da se ukloni smrdljivo ćebe, a da mi se dodele dva čista ćebeta, pošto se noću smrzavam i da mi se omogući čitanje dnevne štampe i knjiga. Podsetio sam Lauševića na tamnovanje drugova u kazamatima bivše kapitalističke Jugoslavije, gde im je bila omogućena nabavka knjiga i čitanje.

Tobože je Laušević zapisivao ove moje primedbe, pa mu rekoh da zapiše i sledeće:

Da..., ako sam ja pogrešio na Kongresu, oni greše stalno od Kongresa do današnjeg dana. Prvo, prekršili su Ustav i Zakon o izboru i opozivu, narodnih poslanika, hapseći mene kao dvostrukog poslanika, koga štiti poslanički imunitet. I, drugo, režimom kojim sprovode nada mnom, bez suda i suđenja, osudili, su me na razboljevanje, pa možda i na tiho umiranje.

Laušević spusti naliv-pero, pa mi zatim održa tiradu o šteti koju sam naneo Savezu komunista, konstatujući da se i sada, pred njim, kao istražnim organom drsko ponašam. Potom je počeo sa pitanjima, koja su se svodila na dva. Prvo, zašto sam onako istupio na VI kongresu? I, drugo, ko stoji iza mene?

— Slušaj, druže Lauševiću. (On je pomno pisao, i predložio da govorim polako, kako bi sve zapisao, jer je to zapisnik koji moram potpisati.), ti samo uzalud trošiš svoje vreme sa mnom. Pametnije bi bilo da gonite i saslušavate naše potajne neprijatelje i razne kriminalce, a ne stare, dobre i proverene komuniste! Pa, ja sam, već, kažnjen što sam isključen iz moje Partije, kao i ovim vašim zatvorima. Sta hoćete, još, od mene?!

A, što se tiče tvog pitanja: »Zašto sam, onako, govorio na Kongresu?«

E ... o tome pitaj druga Tita, druga Marka i druga Čeću, jer oni najbolje znaju o tome. Ti, verovatno, ništa ne znaš i nisu ti kazali.

Odgovoriću ti i na tvoje drugo pitanje: »Ko stoji iza mene?«

Iza mene, opet, stoje drug Tito, drug Marko, drug Ćeća i ostali drugovi iz Udbe i drugovi iz KOS-a. Svi oni znaju o mom kretanju i o mom druženju bilo sa kim. Nikad se nije dogodilo da me nisu mogli pronaći, ako sam nešto zatrebao. Moj radij us kretanja, sve do VI kongresa, bic je Predsedništvo vlade, referisanje Titu svakog dana o novostima u Vladi, ručak sa drugom Titom, kratak odmor kod kuće, pa opet u Predsedništvo vlade, ili na sastanke kod druga Kardelja, ili kod druga Kidriča;

pa večera kod druga Tita, gledanje filma sa njim, a zatim partija bilijara ili kuglanje, takođe sa Titom, a tek onda kući, negde oko 23 časa, pa i kasnije. I, tako svakog dana, ne računajući lovove i putovanja sa Titom.

Zato me je iznenadio, i donekle razočarao, Izveštaj kongresne komisije o mom istupanju na Kongresu. Taj izveštaj, pročitao sam još u zagrebačkom zatvoru, u »Borbi«, koju mi je slao Ivan Krajačić Stevo, ministar unutrašnjih poslova Hrvatske. Jedan deo tog izveštaja glasi: »Đurić je u poslednje vreme pokazivao nervnu rastrojenost i duševnu neuravnoteženost...« itd.[167]

Pa, sad, pitam ja tebe, druže Laušević: Kako je to drug Tito, sve cio samog Kongresa, ručavao i večeravao, svakog dana, sa luđakom?!

Kakva je to politika druga Tita, da odredi tog luđaka, Ljubodraga Đurića, da u aprilu ove godine sazove Kongres rezervnih oficira iz cele Jugoslavije, da taj isti Đurić napiše i održi referat na tom Kongresu; kao i da Tito dozvoli da taj isti kongres izabere jednog luđaka, pomućene svesti i savesti, za predsednika jedne tako moćne i ugledne društvene organizacije, čiji su članovi sve prekaljeni ratnici?! A, taj predsednik sam, još uvek ja, druže Lauševiću, ukoliko me dosad nisu smenili.

Sa ovim je prvo saslušanje bilo završeno te mi je Laušević dao da potpišem zapisnik. Zapisnik sam potpisao, a nisam ga pročitao. On me opomenuo da zapisnik pročitam. Odbio sam da ga čitam.

Na sledećem saslušanju Laušević je primenio neki svoj metod. Naime, saopštio mi je da je saslušavao moju drugaricu Hajru, koja mu je izjavila i izjavu potpisala da sam se ja spremao da istupim na Kongresu, te da sam tu svoju nameru Hajri saopštio.

Ovom mom isledniku, odgovorio sam, uglavnom, da sam se sa Hajrom sastajao nakratko, i to samo noću, kad sam se vraćao od Tita, iz Užičke 15. O politici, prema tome, nisam imao vremena da razgovaram. A, i njoj nije bilo stalo do politike, već da jednom zasnujemo svoju porodicu. Da ne verujem da je to Hajra izjavila. Samo smo se dogovorih da se posle Kongresa registrujemo kao bračni par. Ah, ako je tako nešto Hajra izmislila, onda je to samo učinila pod njihovim pritiscima i pretnjom zatvorom.

Opet sam potpisao zapisnik, ne čitajući ga.

Jednom mi Laušević saopšti da je rešeno da me pošalju na Goli otok. Pa, kad sam mu odgovorio da nije loše što me tamo šalju, da vidim šta rade sa ljudima, jer sam prošle godine rekao Ćeći da se ne slažem sa njihovom metodom »samoprevaspitavanja«, on se pokupi i ode.

Sutradan dođe Ćeća pa mi odmah reče da neće da me šalju na Goli otok, već na Velebit, na seču drva sa »samoprevaspitaiiicima«, koji su revidirali svoj stav.

Kad mu odgovorih da je to bolje, jer ću se nadisati čistog vazduha, posle ove njihove smrdljive ćelije, Ceća se samo nasmeši i ode.

Laušević je dolazio još nekoliko puta. Ponešto me zapitkivao o mom ranijem životu, i o nekim događajima iz rata i stalno nešto pisao, a ja potpisivao ne čitajući. Dobio sam utisak, da on mora da presedi neko vreme sa mnom. Na jednom takvom formalnom saslušanju, oštro sam

[167] »Borba« i sva ondašnja dnevna štarnpa; a zatim, VI kongres KPJ i SKJ, Stenografske beleške, Kultura, Beograd.

protestovao što ništa nije učinjeno od onoga što sam još na prvom saslušanju tražio.

Prilikom njegove poslednje posete, zatražio sam lekara, zbog probada u grudima, ispod plećke.

Sutradan su me odveli u istu kancelariju gde mi se jedan nepoznati čovek predstavio kao lekar. Odmah sam skinuo kaput, i počeo da otkopčavam košulju, misleći da će mi oslušnuti disanje. Međutim, on mi reče da sednem na stolicu, te mi nekim gumenim čekićem zviznu koleno.

Ovo shvatih kao produžetak »psihičkog ataka« na moju ličnost, te naljućen ustadoh, psujući takvog doktora i one koji ga šalju, pa se vratih u svoju ćeliju.

Pošto sam imao previše vremena na raspolaganju, pretraživao sam zidove ćelije, i na nekoliko mesta pronašao, skoro neprimetno, i vrlo sitnim slovima ispisano »Crni«. Zaključio sam da je u ovoj istoj ćeliji bio, po Titovom naređenju, zatvoren Sreten Zujović Crni. To mi dade ideju da pretražim sve svoje džepove. U jednom unutrašnjem džepu od kaputa pronađoh ispalo parče »srca« iz patent-olovke. Na klozetskom papiru nacrtao sam šahovsku tablu. Nekohko dana ostavljao sam, pomalo, sredine hleba, te sam tako napravio šahovske figure. Ostatkom olovke (srca) i prašinom sa poda — potamnio sam jedne figure. Tako sam nekoliko dana igrao šah, sam sa sobom, dok to nisu primetili kroz špijunku i oduzeli mi.

Četrdeset trećeg dana moga tamnovanja, dovedoše mi bricu, koji me, posle toliko dana, prvi put obrija i podšiša. Onda me odvedoše u prijemno-otpremno odeljenje, gde mi povratiše sve oduzete lične stvari, pertle od cipela i opasač. Na meni je sve visilo od mršavosti.

Utom stigoše Ceća i Jovo Kapičić, i u automobilu me otpratiše do mog stana na Dedinju.

v/

82. POSLEDICE MOJE GOVORANCIJE NA KONGRESU

U mom stanu, i u čitavoj familiji Đuri ča, čekalo me je »Kosovo«:

1. Istog dana, uveče, posle moje govorancije na Kongresu, upala je grupa drugova iz Udbe, predvođena drugom Radomirom Sovrovićem Sovrom.[168] **Sovro se ponašao tako bahato da je razbacivao knjige, spise i osftale stvari po sobama, a moj sin Vladimir i sinovac Borivoje su ih sakupljali. To je iznerviralo staru tetka-Mariju, koja ih je, prvo, opominjala da tako ne čine, a kad je nisu poslušali, onda ih je i grdila. Ovo je staroj tetka-Mariji bila četvrta premetačina u njenom životu. Prvu i drugu je preživela od strane policije i Gestapoa, treću, posle hapšenja Sretena Zujovića Crnog, a ovu četvrtu — u mom stanu. Kad mi je pričala šta je sve Sovro radio, plakala je, i pitala me: »Zašto se drugovi, tako neljudski ponašaju?!«**

Ova grupa iz Udbe, odnela je sve moje naoružanje, sve slike na kojima sam pored Tita, petu svesku originala mog *Ratnog dnevnika,* i još neke sitnice.[189]

2. Moja sestra, Sofija Milosavljević, član KPJ, učiteljica, sa dvoje dece, živela je od oslobođenja kod mene, jer joj je muž poginuo još 1941. godine, kao komandir 2. račanske partizanske čete. Bila je vaspitačica u jednom obdaništu na Đeđinju. Otpuštena je i najurena iz obdaništa. Ona je jedina trčala na sve strane i tražila moje puštanje iz zatvora.

3. Moj stariji brat Đragoslav Đurić, član KPJ, nosilac Partizanske spomenice, pukovnik JNA, oteran je u penziju zato što nije hteo da se javno odrekne mene kao brata. Naš otac Novica, krenuo je 1941. godine sa tri sina i zetom na poziv Komunističke partije u »sveti« rat. On, sa sinom Zelimirom i zetom Tanasijem nije dočekao oslobođenje svoje zemlje, a ta ista Partija progoni dva njegova sina! Zašto?! I, u čiju slavu?!

4. Moja starija sestra Draga i zet Slavoljub Colić, članovi KPJ, učitelji u Čačku. Drugovi iz Udbe su ih potrpali u kamion sa stvarima, i oterali u selo Gornja Gorevnica.

5. Mom poginulom bratu Zelimiru Zelju Đuriću, sekretaru OK KPJ za okrug užički, narodnom heroju, skinuli su ime sa Učiteljske škole i sa jedne uličice, i to na predlog bivšeg četnika Petra Antonijevića i drugih.[179]

[168] Radomir Sovrović Sovro, krojački majstor u Užicu, i član krojačke zadruge, u kojoj su bili svi članovi KPJ. Kad sam postao učitelj, on mi je sašio prvo odelo po meri. Sovro je, besplatno, sašio odelo Petru Stamboliću, tadašnjem instruktoru PK za Srbiju. Za vreme rata bio u intendanturi 2. proleterske brigade, čiji sam komandant bio.

[169] Četiri originalne sveske mog *Ratnog dnevnika,* predao sam još ranije Vojnoistorijskom institutu. Petu svesku sam zadržao da bih u nju uneo još neke beleške oko oslobođenja Beograda.

[170] Petar Antonijević, za vreme rata predsednik Ravnogorske četničke omladine za okrug užički. Rajko Ječmenica, kao sekretar SK KPJ u Užicu, uzeo je za

6. **Mom zetu Miladinu Filipoviću, članu KPJ i predsedniku Radničkog saveta Fabrike kože, kod Užica, sekretar njegove partijske organizacije zatražio je da osudi moj postupak na Kongresu. On je to odbio i izjavio da je Ljubodrag, svakako, imao razloga što je tako govorio, jer su se četnici i tuđi elementi već infiltrirali u Partiju. Ako još neko bude blatio braću njegove žene, on će se i fizički sa njima obračunavati. Zahtevao je vraćanje** Zelimirovog **imena Učiteljskoj školi.**

7. Moj sinovac R. T., sekretar Sreskog komiteta KPS u Bajinoj Bašti, razrešen je dužnosti i poslat za Beograd, u kome je oko pola godine bio bez stana i bez ikakvih novčanih sredstava.[171]

Tito je odredio Momu Markovića, člana CK SKJ, da kontaktira sa mnom, posle puštanja iz zatvora, u pogledu mog zapošljavanja. Moma me je pozvao u zgradu CK SKJ, i saopštio mi da je određeno da idem u Samobor kod Zagreba, za komercijalistu jednog preduzeća. Odbio sam ovo »kadv rovsko« rešenje sa motivacijom da ja, kao komunista, ne priznajem nikakvo interniranje u mojoj socijalističkoj zemlji, i da ne prihvatam nikakvo zapošljavanje van teritorije NR Srbije. Moma se nasmejao i prećutno se složio sa mnom. Kasnije sam saznao da mi je ovu »internaciju-« odredio Tito sa Stevom Krajačićem, da bi me Stevo imao pod kontrolom.

Posle nedelju dana, Moma mi je saopštio da su mi našli mesto u Zrenjaninu, za komercijalistu neke fabrike nameštaja. I ovo sam odbio jer me Partija nije vaspitavala da kradem, a naši trgovci i komercijalisti već se bave krađom i podmićivanjem.

Pozvat sam i treći put, pa sam prihvatio mesto direktora Poljoprivrednog dobra »Srem« u Rumi.

predsednika opštine, ovog biv. četnika, Antonijevića, te obojica radili po Užicu što su hteli. Kasnije je ovog četnika, Petar Stambolić, unapredio za člana Izvršnog veća NR Srbije.

[171] Dušan Petrović Sane, pronašao u Nišu, mog sinovca R. T., te ga kao najboljeg okružnog sekretara SKOJ-a u Srbiji, poslao u Beograd, a zatim u B. Baštu — a, ja o tome nisam ni znao.

83. SAPUTNICA NA TEGOBNOM PUTU I ODLAZAK NA POLJOPRIVREDNO DOBRO »SREM«

Kad sam se vratio iz zatvora, Hajra je došla sa predlogom da se odmah registrujemo. Ukazao sam joj na novu i potpuno izmenjenu situaciju mog društvenog tretmana, sa kojim bih i nju doveo u sličan položaj, pogotovo što je ona i partijski kadar. Hajra je, pored personalnih poslova, obavljala i dužnost partijskog sekretara komiteta ustanova Planske komisije i Privrednog saveta Savezne vlade. Rekao sam joj da će ako se uda za mene, i prema njoj preduzeti kaznene mere, kako joj je inače pretio Laušević, moj istražitelj, dok sam bio u zatvoru. Zato sam joj predložio da se rastanemo.

Hajra me nije poslušala, već je otišla kod Veljka Zekovića, člana CK SKJ, inače kadrovika i glavnog personalca za savezne ustanove. Zeković joj je rekao da Ljubo Đurić nije neprijatelj, a da je to njena lična stvar za koga će se udati...

Uz ovo mišljenje Veljka Zekovića, a podstaknuta rezonovanjem kruga svojih drugarica, Hajra nije marila za moje argumente i, u takvim uslovima, mi smo se registrovali.

Sa moje strane bio je svedok drug iz 2. proleterke brigade, J. S., koga sam, kao i Hajru, odvraćao. Između ostalog, rekao sam mu da se i Hajra složila da uzmemo dva Siptara, koji stružu drva po Beogradu, pa će i oni biti zadovoljni dobrom večerom, a nećemo praviti neprijatnosti svojim drugovima.

Međutim, ni ovaj drug nije mario za moja obrazloženja, pa je otišao na savetovanje kod tadašnjeg sekretara Gradskog komiteta za grad Beograd, Mihaila Svabića.[172]

Svabić se, čak, začudio što ga o tome pita, i rekao mu: »Da je mene pozvao drug Ljubo, i ja bih mu bio svedok!«

Jedan broj ratnih drugova, posle mog puštanja iz zatvora, dolazio je kod mene kući, hrabreći me da izdržim nepravedne optužbe koje su bile objavljene u dnevnoj štampi.

Najviše me je iznenadila drugarska pažnja drugova iz Uprave državne bezbednosti. Oni su me obavestili da je na moj telefon priključen »lovac«, te da se snimaju svi moji telefonski razgovori, zato mi skreću pažnju da povedem računa šta i sa kim razgovaram, jer sam, ionako, do tada, dosta, propatio. Kao dokaz svojih iskrenih i drugarskih upozorenja šalju mi prepis svih telefonskih razgovora za poslednja dva dana, koji su snimljeni preko mog telefona.

[172] Mihailo Svabić je bio u 2. proleterskoj brigadi politički komesar 2. čačanskog bataljona. Fromenio je mnoge partijske i političke dužnosti. Sad je član Saveta federacije.

Posle registracije Hajra je bila otpuštena iz državne službe i isključena iz Saveza komunista. Moj ratni drug je partijski saslušavan i kažnjen, samo zato što mi je bio svedok. Sve Hajrine drugarice, koje su prisustvovale registraciji, takođe su bile saslušavane i sve pokažnjavane.

POLJOPRIVREDNO DOBRO »SREM«

Ovo poljoprivredno dobro zatekao sam u haosu.

1. Bivši direktor sa direkcijom bio je u Rumi, a sve ostalo je bilo daleko od Rume desetinu kilometara, sa radnicima i dva poljoprivredna tehničara, V. M. i V. J., koji su se snalazili, kako su znali i umeli.

Na svoju sreću, ovaj bivši direktor je umro. Posle njegove smrti otkrivene su razne malverzacije, njegove krađe i podmićivanje rumske birokratije. Mnogi iz ove birokratije đobijali su besplatno poljoprivredne proizvode sa ovog dobra, od mleka i sireva do proizvoda iz velike bašte. Cak je sve to primao i ipredsednik privrednog saveta i direktor filijale Narodne banke.

Tek izabrani Radnički savet nije se ni sastajao, pa ni partijska organizacija od nekoliko članova.

Za ovo rasulo i krađu znali su radnici, jer su poklanjane proizvode raznosili kolima i fijakerom po Rumi, pa su i oni, skoro svi odreda, krali.

Poljoprivredni radnici i stočari radili su d stanovali na tzv. Fišerovom salašu, u raznim barakama i šupama. Njihova deca išla su peške u selo Hrtkovce i u Rumu.

Kad sam sve ovo sagledao, preduzeo sam, uz pomoć nekoliko najboljih radnika, dva poljoprivredna tehničara i dva agronoma 2. T. i S. R., sledeće:

1. Obnovili smo partijsku organizaciju prijemom u Partiju još nekoliko najboljih radnika.[173]

2. Održali smo sastanak čitavog radnog kolektiva i upoznali sa lošim stanjem i poslovanjem njihove radne organizacije. Predložio sam da se iz kolektiva najure najveći lopovi. Zatim sam izneo svoj predlog mera za uspešnije poslovanje. Svi su moji predloži prihvaćeni, a od tog dana ovo preduzeće počelo je da liči na košnicu pčela, gde se radilo od zore do mraka.

3. Prvo su ispečene velike količine cigala, od kojih su napravljeni stanovi za radnike, koji su stanovali po šupama.

4. Direkcija poljoprivrednog dobra preseljena je iz Rume na salaš, zajedno sa mojom porodicom, gde smo od tada stanovali.

5. Ovo poljoprivredno dobro nije imalo nikakve mehanizacije, već se oko 1.000 **hektara oralo sa konjima i plugovima.**

Nabavljen je prvi univerzalni traktor »Unimag«, sa raznim priključcima, za sve vrste poljoprivrednih poslova, pa čak i za transport.

[173] Zbog ovog mog mešanja u rad partijske organizacije — sekretar partijskog komiteta u Rumi, zvao me je na razgovor — kako se ja, kao vanpartijac mešam u poslove Partije, odnosno komiteta. Kad smo se izrazgovarali, složio se sa mojim postupkom i radom.

6. **Otvoreno je kombinovano odeljenje Osnovne škole, za sva četiri razreda. Otvoreno je i zabavište za predškolsku decu. Oba učitelja su stanovala na salašu.**

7. Otvorena je ambulanta, sa medicinskom sestrom; a lekar je dolazio jednom nedeljno, i prema potrebi na poziv.

8. **Umesto podmićivanja rumske birokratije, otvorena je prodavnica poljoprivrednih proizvoda Državnog poljoprivrednog dobra »Srem« u Rumi.**

Kad se sve ovo oživotvorilo, otišao sam sekretaru Komiteta u Rumi. Predao sam mu spisak činovnika, koji nisu nekoliko godina plaćali uručene proizvode sa zahtevoan da plate, i da Komitet preduzme potrebne mere u borbi protiv mita i korupcije.

Sekretar je konstatovao da je to sad političko pitanje, te da će konsultovati drugove u PK Vojvodine. Posle izvesnog vremena, sekretar Komiteta me je obavestio kako je on, lično, bio u Pokrajinskom komitetu u Novom Sadu, i da su mu tamo rekli: »Pustite vi Ljuba Đurića nek on radi svoj posao na imanju, a mi nećemo progoniti ljude po Rumi u njegovu slavu.«

Posle cele, 1953. godine provedene u intenzivnom radu kolektiva Poljoprivrednog dobra »Srem«, sastavljeni bilans (godišnji obračun o poslovanju) je pokazao da je ovo dobro jedino u Vojvodini i u Sremu, koje je poslovalo bez gubitaka.

Tri su se komisije izredale da bi proverile ovo »čudo« (jedna iz Rume i dve iz Novog Sada). U jednoj je bila i žena Paška Romca, tadašnjeg člana ili sekretara PK Vojvodine.

Dok su stručnjaci iz poslednje komisije pregledali knjige i premeravali proizvode, usaglašavajući to sa knjiženjima i sa računima kod Banke, politički deo komisije je pregledao izgrađene radničke stanove, štale, školu, obdanište i ambulantu. Pa, još kad su videli uniformisanu školsku decu i mališane u obdaništu, kao i pod utiscima iz razgovora sa radnicima i njihovim ženama, nisu mogli sakriti svoje priznanje za uspehe postignute u toku samo jedne godine.

J

84. POSLE 12 GODINA POSTAO SAM PONOVO UČITELJ

U toku leta 1954. godine, iskrslo je pitanje daljeg školovanja mog najstarijeg sina Vladimira, u nekoj srednjoj školi. Zato sam se odlučio da konkurišem za učitelja u Osnovnoj školi »Sv. Sava« u Beogradu. Znajući da me niko ne sme primiti bez Titovog odobrenja, napisao sam mu kratko pismo o potrebi daljeg školovanja svog sina.

Tito je naredio Ljubici Mihić,[174] tadašnjem predsedniku Prosvetnog saveta Beograda, da saopšti školskom savetu škole »-Sv. Sava« da nema nikakvih prepreka da se Ljubodrag Đurić primi za učitelja te škole.

Tako sam se obreo u Beogradu, avgusta 1954. godine.

Čekajući početak školske godine, sredio sam svoje iskustvo i razmišljanja o našoj poljoprivredi, te na 22 strane napisao »Izvesna iskustva i razmišljanja iz poljoprivrede« i to poslao Svetozaru Vukmanoviću Tempu, tadašnjem predsedniku Privrednog saveta Savezne vlade. Ta moja iskustva i razmišljanja, na žalost, aktuelna su i danas, posle 33 godine.[175]

[174] Ljubica Mihić (Mastilović), član KPJ i nosilac Partizanske spomenice, rodom iz Hercegovine, član Gradskog komiteta Beograda SKS, posle Brionskog plenuma radila u Titovom kabinetu na Dedinju. Jednog dana u šetnji na Avali, sa svojim drugom Mirkom, susreli su Aleksandra Rankovića Marka sa njegovom suprugom Slavkom. Pozdravili se i porazgovarali nekoliko minuta. Ljubica je, posle ovog susreta, saslušavana i premeštena iz Titovog kabineta. Ova plemenita drugarica, od raznih stresova dobila je rak, i preminula u proleće 1987. godine.

[175] »-IZVESNA ISKUSTVA I RAZMIŠLJANJA IZ POLJOPRIVREDE« —

Sadržaj :

I — Kakva je naša poljoprivreda.

II — Ekonomski instrumenti:
1. Kamate na osnovna sredstva.
2. Zemljarina.
3. Amortizacioni fondovi.
4. Obračunski fond piata i drugo.

III — Sistem kreditiranja i poslovanja sa Narodnom bankom.

IV — Poljoprivreda i sreski narodni odbor.

V — Agrotehničke mere:
1. Duboko oranje.
2. Stajsko đubrivo.
3. Veštačko đubrivo.
4. Remontne radionice.
5. Služba zaštite bilja.

VI — Instituti i unapređivanje poljoprivrede.

VII — Semenska služba i unapređivanje poljoprivrede.

VIII — Poljoprivreda i tržište — cene:
1. Domaće tržište i cene.
2. Izvoz i njegov uticaj na domaće tržište.

U Beogradu smo stanovali u malom stanu kod sestre, ali to nije bila prepreka da intenzivno radim i učim. Čitao sam svu moguću pedagošku literaturu i metodike nastavnih predmeta, jer je pauza u učiteljskoj struci, ipak, bila prevelika, od 12 godina. Stan sam, tek, dobio posle godinu i po dana.

Dobio sam drugi razred Osnovne škole, u kome je račun (matematika) najteži i najdosadniji predmet za male učenike. Primenio sam nov metod za učenje računa sa decom: »Igrajući se«.

Sa mojim đacima (učenicima) oformili smo trgovačku prodavnicu, u kojoj je bilo čokolade, bombona, keksa, ratluka, šećera, kafe, pirinča, pasuija, graška, brašna, soli, aleve paprike, imalina, sapuna, mirisa, deterdženata, wc-papira, hartije, koverata, dopisnica i razglednica, poštanskih maraka i drugih potrepština za domaćinstvo. Sve su to bili omoti od istrošenih artikala, koje su deca donela od svojih kuća U papirnim kesama, po 1/4 i 1/2 kg bio je razmeren pesak i sitan šljunak (umesto brašna, šećera, pasuija itd.). Svaki je artikal imao ondašnju napisanu tržišnu cenu. Sve »proizvode« (artikle) ove prodavnice, smestili smo u jedan veliki orman, iza učiteljskog stola, a na stolu je bila mala kuhinjska vaga. Dobrovoljnim prilozima svih učenika i mojim formirali smo mali fond, pravog novca. Tu je bila, naravno, i domaća torba za kupca.

Igra, čas računa (matematike), započinjala je sa tri aktera (učenika) : prodavač, kupac i treći naredbodavac (»tata« ili »mama«, brat ili sestra), koji šalje kupca u prodavnicu da mu kupi što je potrebno.

Međutim, u ovoj igri, pored ove trojice, učestvuju svi učenici, kontrolišući rad ove trojice. Tako svi učenici, ali u sebi, računaju. Ako bi se dogodilo da bilo koji od ova tri aktera pogreši, dižu se ruke, uz lagani smeh! U prvo vreme ja sam davao reč učenicima za ispravke grešaka ove trojice, a kasnije su se svi učenici redali kao »oičitelji«. Tako sam ja, kao učitelj, postao posmatrač nastave računa i uživao u igri učenja razdragane dece.

Ovaj naš metod učenja »Igrajući se« pročuo se po svim osnovnim školama u Beogradu. Dolazili su učitelji drugih razreda, stručnjaci-metodičari i drugi pedagoški radnici. Slušali su i gledali kako sama deca uče račun na času, igrajući se.

Predlog prosvetnih radnika Beograda usvojio je Prosvetni savet grada, i rešio da se nekoliko metodskih jedinica iz računa snime na ploče, umnože i podele svim školama u Beogradu, kao ugledna predavanja.

IX — Pitanje kadrova u poljoprivredi:
1. Agronomi i poljoprivredni tehničari.
2. Škole.
3. Planeri i ekonomisti.

X — Vodne zajednice — Uprave.
XI — Stampa i poljoprivreda.
XII — Umeato zaključka.

Pored toga što su ova moja iskustva i raznvšljanja, u većini, još aktuelna, ona su, istovremeno, potvrda o neshvatljivoj politici naše Partije i državnog rukovodstva prema poljoprivredi, i uopšte, prema selu. Dovoljno je samo napomenuti novu otkupnu cenu pšenice pred jesenju setvu, koja je razočarala sve proizvođače hlebnog žita, delujući destimulativno veoma niskom cenom.

Zato predlažem da se ova moja iskustva i razmišljanja objave kao prilog uz ovo moje pisanje.

Toga se posla prihvatio »Radio-Beograd«, te pri kraju školske godine, zakazao snimanje časova. Utvrđen je termin snimanja, pa su učenici bili oduševljeni.

I, tog dana i časa, kad smo očekivali dolazak ekipe za snimanje iz »Radio-Beograda«, direktor škole Dragomir Stanojević upao je u učionicu, sav usplahiren, te me je izazvao u hodnik. Saopštio mi je da je Draža Marković, direktor »Radio-Beograda« zabranio snimanje, čim je čuo da će se snimati časovi Ljubodraga Đurića.[176]

Zbog zastrašenosti direktora Stanojevića, deci nisam pominjao zabranu, već sam ih pustio kućama, sa obrazloženjem da će se, verovatno, drugi put snimati.

Kraj školske godine sam dočekao na nogama, a onda me je bolest svalila u postelju. Dobijeni suvi pleuritis u zatvoru postepeno se pretvarao u zapalienje plućne maramice sa vodom, koja je do polovine ispunila oba plućna krila.

Za moju bolest nekako je saznala Jovanka Broz, supruga predsednika Tita, koja se nije slagala sa rigoroznim sankcijama prema meni.

I, jednog dana, dođe u stan jedan drug iz Maršalaita, te predade koverat sa novcem mojoj supruzi Hajri, sa napomenom da on to donosi po nalogu drugarice Jovanke i predsednika Tita.

Posle nekoliko dana pozva me drug Aleksandar Ranković Marko u CK SKJ. Njemu sam izneo sve nezgode i brige, koje su se spiele oko mene, postupak u »Glavnjači«,[177] **loš postupak udbovaca prilikom pretresa mog stana, progone u mojoj porodici i rodbini, razoružanje, nemanje stana, i na kraju povratak u Savez komunista.**

Drug Marko mi se izvinjavao za neovlašćene i grube postupke raznih organa, ta da su on i Tito krivo obaveštavani od raznih poltrona, kojih, na žalost, ima u našem društvu, pa i u Partiji. Da će se on i Tito pobrinuti da se sve to ispravi i popravi, a za povratak u Savez komunista moram pričekati do narednog Kongresa.

Kad sam se vratio od druga Marka, nije prošao ni pun sat, a drugovi iz Udbe doterali su automobilom, i uneli u stan, sve ono što su odneli u novembru 1952. godine. Čak mi je vraćen i pištolj, koji mi je oduzet u Zagrebu. Nedostajale su neke slike sa Titom, komplet sekcija 1 : 100.000 i originalna peta sveska mog *Ratnog dnevnika.*[178]

Ostale nepravilnosti koje su učinjene počele su da se popravljaju. Ali, najveće iznenađenje pričinjeno je mojoj starijoj sestri i zetu, koje je čačanska Udba, pod komandom Miroljuba Toromana, najurila iz Čačka u selo Gornju Gorevnicu. To dvoje starih učitelja dobili su premeštaj iz sela u Beograd i dvosoban komforan stan, na Banovom brdu. I, ne samo to, već ih je taj isti Toroman sa svojim drugovima iz Udbe, svojim kamionom preselio u Beograd.

[176] Dragoslav Draža Marković je zbog nekih svojih grešaka i nepravilnosti kažnjen, i poslat da izdržava kaznu kao direktor »Radio-Beograda«.

[177] Stara i dotrajala tamnica, po zlu poznata »Glavnjača«, porušena je posle mog puštanja iz nje. Ja sam bio njen poslednji stanovnik!

[178] Po naređenju druga Marka i Ceće, tragalo se za 5. sveskom *Ratnog dnevnika,* i nije pronađena. Predlaže mi se da po sećanju i uz dokumentaciju ponovim njegovu veoma interesantnu sadržinu: Operacije naših divizija u istočnoj Srbiji, susret sa Crvenom armijom i njenim štabovima, Titov boravak u Krajovi i Moskvi, operacije naše i Crvene armije do Beograda, oslobođenje Beograda i događaje nakon oslobođenja.

Po nalogu druga Marka, dobio sam premeštaj iz Osnovne škole za pomoćnika direktora Saveznog zavoda za socijalno osiguranje, u Nemanjinoj ulici.

Međutim, odlazak kod druga Marka potpuno bolestan, pa u Zavod da primim dužnost, pobunili su pleuritis, pa je voda skoro ispunila oba plućna krila i počela da me guši.

Koje u bolnici, koje kod kuće, morao sam preležati punih šest mesecd, sve dok se voda nije povukla sama iz oba plućna krila.

Tako sam počeo da radim u Zavodu za socijalno osiguranje tek u martu 1956. godine. Novi poslovi i proučavanje nove problematike zahtevali su permanentan rad. U mom đelokrugu poslova nalazilo se Ode-Ijenje za inostrano soc. osiguranje, pa je došlo na red da se materija iz soc. osiguranja između naše zemlje i drugih zemalja reguliše konvencijama. Skupština Zavoda za soc. osiguranje Jugoslavije odlučila je da ja sa stručnjakom za tu vrstu osiguranja, zaključim konvencije između naše države i Mađarske, Čehoslovačke, Belgije, Luksemburga i Francuske. Sa pomenutim državama sve je bilo ugovoreno, a nas dvojica smo spremni čekali pasoše.

I posle mnogih intervencija direktora Zavoda, Zdenka Hasa, naši pasoši nikako da stignu. Zato smo Has i ja otišli kod Srđama Price, pomoćnika ministra inostranih poslova. Priča nas je odavno poznavao, a naročito Hasa, i dok smo pili kafu, Priča je u susednoj sobi preslišavao svoje službenike. Uskoro se vratio, psujući nesposobnjakoviće, koji mu prave ovakve neprijatnosti, te da ovaj slučaj nije prvi. Meni nisu dali pasoš, »jer misle da će Đurić ostati u nekoj istočnoj ili zapadnoj zemlji«. Priča dodade da su neki drugovi, oko kojih se tako natezalo, iskompleksirani te moli mene da ovo shvatim, jer niega dotad niko nije pitao niti obavestio. 'Za obojicu su pasoši stigli sutradan.

Obišli smo ove zemlje i potpisali konvencije, koje su stupile na snagu kad su ih obe ugovorne strane ratifikovale. Ove konvencije su od velikog značaja, jer su mnogi naši iseljenici i radnici u ovim zemljama dobili penzije i ostala prava iz socijalnog osiguranja, koja dotad nisu imali.

Partijska organizacija Saveznog zavoda za socijalno osiguranje uputila je predlog CK SKJ da se Ljubodrag Đurić vrati u SKJ. Posle toga, neko je iz CK SKJ javio da napišem molbu VII kongresu za povratak u SKJ. Tako sam na VII kongresu SKJ vraćen u Savez komunista, aprila 1958. godine.

U novembru 1960, pozvan sam u CK SKJ, gde mi je saopšteno da je Tito naredio da ja idem za direktora i odgovornog urednika Novinske ustanove »Službeni list SFRJ« te da je to još bolja rehabilitacija za mene.

Moje postavljenje na ovu dužnost objavio je »Tanjug«, a i sva dnevna štampa. Počele su da mi dolaze čestitke. Na ulici su mi se počeli javljati pojedinci koji su ranije okretali glavu kad bi me sreli.

Dužnost mi je predao dotadašnji direktor, general-pukovnik Radovan Vukanović.[179]

I Vukanovića je, kao i mene, u »Službeni list« ispratio Veljko Zeković. Zeković je Vukanoviću ispričao sledeće: da je odmah nakon rata, ova ustanova bila pod Saveznom narodnom skupštinom; da je Ciča-Janko (Moša Pijade), po nekoj vezi, pronašao Slobodana Nešovića, bivšeg slabog novinara »Politike« i postavio ga za direktora; da se ovaj potkožio Ciča-Janku, koristeći njegovu dobrotu i sentimentalnost, i pretvorio »Službeni list« u svoju privatnu prćiju, obogatio se i uredio za sebe vilu u Poreču; da su nadležnima dojadile žalbe na ovog Nešovića, pa su zato poslali Radovana da sredi ovu ustanovu.

»Službeni list« je bio smešten u staroj i dotrajaloj zgradi u Ul. Kraljevića Marka, a jedan deo u zgradi Beogradskog grafičkog zavoda, u Ul. vojvode Mišića, gde je plaćana kirija. Dva automobila su se stalno vozala na toj relaciji; a s njima i službenici, svršavajući svoje privatne poslove. Kad bih potražio jednog urednika ovde, u Kraljevića Marka, odgovor je dobijen da je u Grafičkom zavodu, i obratno, veli Vukanović. Prekovremeni rad je, kod pojedinaca, iznosio više nego što je njegov lični dohodak. Urednici i prevodioci imali su svoje tezge u drugim izdavačkim preduzećima, koje im je omogućio Nešović, vezujući ih tako za sebe. Pored toga, stambeno pitanje je bile rešeno samo za urednike i prevodioce iz drugih republika, ostali su stanovali po podrumima i šupama, očekujući bolje dane. Za nepunu godinu dana, Vukanović je sve to sagledao i pokušao da nešto učini, ali mu niko nije hteo pomoći. Obraćao se više puta Edvardu Kardelju. pod čiju je nadležnost prešla ova ustanova. Kardelj nije hteo da primi Vukanovića, te je ovaj zatražio da ga penzionišu.

Kad sam se i lično uverio u sve što mi je Vukanović pričao, zatražio sam prijem kod Kardelja. I mene Kardelj nije hteo da primi, već je to učinio njegov pomoćnik Leo Geršković, koji je još više znao c mahinacijama Slobodana Nešovića, i uticao na njegovo smenjivanje.

Na kraju razgovora sa Geršković̀em rekao sam mu da ću za nekoliko dana doneti predlog mera da se sredi ova ustanova. Ako me n« pomognu, i ja ću otići kao i Radovan Vukanović.

Na osnovu mojih predloga, a uz pomoć Geršković̀a, formirana je komisija, koja je prihvatila sve moje predloge.

[178] Radovan Vukanović, predratni član Partije i moj ratni drug. Ostao u Armiji i dogurao do general-pukovnika i člana Ratnog saveta. Na Ratnom savetu, on i general-pukovnik Mihailo Apostolski, kritikovali su predloženu koncepciju odbrane naše zemlje u slučaju rata, kroz povezivanje sa Atlantskim paktom. Zbof te kritike, za 24 časa, smenjeni su sa svojih dužnosti. Apostolski je oteran u penziju, a Vukanović u »Službeni list«. Iz ove ustanove otišao je u penziju.

1. Odmah su kupljeni komforni stanovi, u koje su useljene najugroženije porodice. Postepeno je rešeno, u potpunosti, stambeno pitanje ove ustanove.

2. Odobrena su sredstva za izgradnju nove zgrade »Službenog lista«, uz sam Beogradski grafički zavod, u Ul. Jovana Ristića br. 1.

3. Mehanizovana je ekspedicija lista.

4. Kupljen je nov automobil-kombi, za transport lista u poštu i na železničku stanicu. Ranije su često i privatni špediteri vozih list.

Za nepune dve godine dana »Službeni hst« se uselio u novu i funkcionalnu zgradu. Režijski troškovi su se mnogo smanjili, jer se pored drugih racionalnosti, zgrada zagrevala *iz* ogromne kotlamice Beogradskog grafičkog zavoda.

Organi upravljanja redovno su se sastajali, a u svom radu pomagani su od partijske organizacije. Nov stil rada i sve mere naišle su na potpunu saglasnost Saveta ustanove, koji su sačinjavah predstavnici Savezne i svih republičkih vlada, predsednici organa upravljanja i direktor lista.

XXII

86. NEKI KARAKTERISTIČNI I BURNI DOGAĐAJI KOJI GOVORE O ODNOSIMA MEĐU LJUDIMA NA VLASTI

Naša grupa teoretičara, predvođena Kardeljom i Bakarićem, uspela je da prekine Titovo kolebanje prema radnim seljačkim zadrugama, te je 30. marta 1953. godine, obnarodovana »Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga«. To je, u stvari, bio početak njihove likvidacije.

Uskoro je usledilo i ukidanje zvanja političkih komesara u Armiji.

Krajem juna 1953. godine, u Titovoj rezidenciji na Brionima održan je Drugi plenum CK SKJ, na kome ie raspravljano »Ideološko stanje u Savezu komunista«. To je bila predigra Trećem plenumu.

Na sledećem Plenumu CK SKJ, 1954. godine, Milovan Đilas Đido isključen je iz CK, a posle toga iz SKJ. Obrazloženje glavnih tužilaca, Tita i Kardelja, bilo je da su objavljeni članci, u »Borbi«, revizionističke i anarholiberalističke sadržine. Đilas kaže da su ova dvojica bili zabrinuti, tobože, za jedinstvo Partije, a, u stvari, za svoj prestiž i svoju vlast, te da su konstruisali krivicu da bi naduvali opasnost. Od te naduvane opasnosti, uplašili su se »tvrdokorni i pronicljivi vlastoljupci« Stambolići, Minići, Pucari, Marinke, Blaže Jovanovići, Maslarići i izbezumljeni »samokritični« pokajnici Peko Dapčević, Svetozar Vukmanović, Krste Crvenkovski i drugi. Manje ih više, većina napred pomenutih, hrabrih su Đilasa u teoretskom traženju »novih puteva«, a kad su sagledah ko su glavni tužioci, obrnuli su »ćurak naopako«.

Jedne nedelje, 1956. godine, Tito je pozvao druga Marka (A. Rankovića) da se prošetaju do Oplenca. Kad su tamo stigli i kad je Tito udaljio Žeželja, uz naručenu kafu, započeo je, kako je on rekao, »vrlo ozbiljan razgovor«. Govorio je Marku kako je došlo vreme da Bevca (E. Kardelja) treba odstraniti iz najužeg partijskog rukovodstva i politički likvidirati!

Marko je bio potpuno iznenađen, pa je zapitao Tita zašto to, sad, postavlja.

Tito je govorio da on odavno primećuje da ga Beve često dezavuiše, posle njegovih datih izjava, pa se, malo, čudi, kako to Marko nije primećivao. Drugi su to, već odavno, prdmetih, kao, na primer, Vokšin (Josip Kopinič). koji smatra da je Beve potpuno pod uticajem pravnika-formalista, da prisvaja suviše slobode za sebe, te da je naklonjen ka anarhizmu. Tito je zatim govorio da često ne razume izvesne Bevcove teorije, niti »zapravo šta on smera«.

i

Marko je odgovorio da ga se ne tiče šta Vokšin misli, niti razmišlja o tome. Ali je upozorio Tita da ne prenagljuje sa donošenjem prekih i brzih odluka, pogotovo, kad je u pitanju Beve. Podsetio je Tita na nedavno odstranjivanje Đilasa, pitajući se šta će reći naši stari kadrovi, a o neprijatelju i da se ne govori! Zatim je Marko zapitao zašto, umesto njega, nije pozvao Bevca na otvoren razgovor, jer misli da bi to Beve pravilno shvatio. Tako bi Tito sve to raščistio sa njim u iskrenom i drugarskom razgovoru. Zamolio je Tita da malo prošetaju, i još o tome porazgovaraju.

Posle šetnje po parku, kad su opet seh za sto, Tito se složio da je on (Marko) u pravu, te da će pozvati Bevca na razgovor.[180]

U toku 1963. godine, Tito je sa Markom pošao na Brione, pa je predložio da Marko pozove i Krcuna (Slobodana Penezića) da im pravi društvo. Tako su se njih trojica našli u salonu Plavog voza. I, dok je voz grabio ka Zagrebu, spontani razgovor je tekao uz čašicu prepečenice i kafu. Međutim, Krcun se nije zaustavio na jednoj čašici, već kako je vreme odmicalo, on je i dalje pio. Kad se, verovatno, osetio dovoljno »zagrejan«, predložio je Titu da malo ozbiljnije porazgovaraju. Tito je odmah pristao, pa se malo udobnije namestio u fotelji očekujući da Krcun započne taj ozbiljniji razgovor. Krcun je kresnuo još jednu čašicu, pa onda započeo kako se odavno rešavao da o »ovome« razgovara sa Titom, pa sve odgađao, ali, kad su sad njih trojica, odlučio se da sve kaže »što mu na srcu« leži.

Prvo, nastavio je Krcun, Tita su dočekali Srbi na slobodnoj teritoriji, kad je iz okupiranog Beograda, u pratnji popa Milutinovića, pristigao.

Drugo, ti isti Srbi su ga doveli u oslobođeno Užice.

Treće, Srbi su ga čuvali u Užicu.

Četvrto, opet, su ga Srbi i dalje čuvali, među koje spada i on (Krcun), koji je bio njegov lični pratilac.

Videći da je »vrag uzeo Krcuna pod svoje«, te da će zabrazditi, drug Marko je počeo, neprimetno, da ga gurka nogom. Krcun to, kao da nije primećivao, pa je nastavljao dalje...

Peto, kroz ceo rat, Srbi su očuvali Tita, pa i donedavno, Srbi su ga čuvali. Ali, Tito je to zaboravio...

Ovde ga je Tito prekinuo, govoreći da on to zna, i da sve to ceni. A, najbolji je dokaz da su, eto, i sad dva Srbina sa njim, Marko i on (Krcun)!

Krcun reče da to, momentane, vidi, ali zamoli Tita da ga sasluša do kraja, kad je već počeo da priča jer ne zna da li će mu se drugi put ukazati ovakva prilika.

Iako, već, uznemiren, Tito pristade. A, Krcun nastavi... Da hoće sve da kaže — pa, šta bude da bude! Obraćajući se direktno Titu, reče mu: da postepeno udaljuje Srbe od sebe, — a Tito se naljuti i reče Krcunu da se napio i da ne zna šta govori ! »Znam !... Znam !« — odvra-

[180] **Ovu Titovu namena o političkoj likvidaciji Kardelja, pribeležio sam po kazivanju Aleksandra Rankovića Marka.**

tlo je Krcun, pa kako je Tito hteo da ustane, Krcun ga zamoli da čuje još ovo ... Tito se kao malo smiri, a Krcun nastavi kako nema nameru da pominje Sretena Zujovića Crnog, pa ni Blagoja Neškovića, koga su oglasili sumnjivim, pa ni Ljuba Đurića. Ali, kako to da su sumnjivi, svi ratni komandanti, i to baš Srbi i generali Pa vie Jakšić, Miloje Miloj ević, Radivoje Jovanović Bradonja, Sredoje Urošević ...

Tito se naljuti, skoči na nogè i gnevno reče Krcunu kako se totalno napio, te ne zna šta govori, a zatim krete ka vratima, a Krcun povika za njim: »Znam!... Znam! Samo ne znam kad će doći red i na nas dvojicu!? . . .«

Tito zalupi vratima, a Krcun isprazni još jednu čašicu.[181]

Vojnoizdavački zavod je rešio da izda moj *Ratni dnevnik,* kao verno svedočanstvo oslobodilačke borbe naših naroda. Zato su me pozvali u proleće 1964. godine. Predali su mi originale *Dnevnika,* u četiri sveske, koje su se čuvale u trezorima Vojnoistorijskog instituta, još od završetka rata. Rekli su mi da *Dnevnik* pripremim za štampu, te da iz njega izbacim lične impresije o ljudima i događajima. Ovo je bila druga samocenzura sa moje strane. Prva je bila u toku rata, kada sam svoja mišljenja »stidljivo« zapisivao, iz partijske discipline; a neka samo meni poznatim šiframa, da u slučaju moje pogibije ne bi pale neprijatelju u ruke, jer sam ispisane sveske nosio sa sobom u torbi za sekcije, a tekuću u džepu od bluze.

Pripremljen i prekucan *Ratni dnevnik* u četiri primerka, sa priloženim ratnim fotografijama, predao sam Vojnoizdavačkom zavodu u jesen 1964. godine.

U toku leta 1965. godine, pošli smo Hajra i ja u Titovo Užice Ja obiđemo moju najstariju sestru Ljubinku. Uz put smo se zaustavili kod sela Sopić, nadomak Lazarevca, gde je Krcunov automobil skrenuo sa puta i udario u jedno veliko stablo, prošle 1964. godine. Pri dnu stabla, zatekli smo i malo cveća. Sa Krčunom je poginuo i naš ratni drug Svetolik Lazarević, koji je bio politkomesar 3. bataljona 2. proleterske brigade.

Blizu moje sestre, u T. Užicu, stanovala je Krcunova majka, koju smo svi zvali Dada. Ona je čula da smo pristigli Hajra i ja, pa nas je pozvala da dođemo kod nje. Cim smo ušli u sobu, ona je skočila i zagrlila me! Zatim se, još me ne puštajući, obratila Haj ri: »Draga Hajro, čuvaj nam ovog našeg Ljuba, to je naše zlato, i njega će ubiti, kao što su ubili moga Slobu!« a, onda je zagrlila i poljubila Hajru, ponavljajući: »Hoće... Hoće! sad je red na njega!«

Tešili smo tetka-Dadu, pa sam joj uzgred rekao: »Neće, valjda, sada — kad me nisu likvidirali u zatvoru!«

Sa Krcunovom majkom bila je njena ćerka Pinja. Krcunova majka je plakala, žaleći se na nesretnu sudbinu svoga sina. Govorila nam je

[181] I ovu Krcunovu govoranciju, ipribeležio saim po kazivanju Aleksandra Rankovića Marka.

kako su spone na volanu tako bile udešene da je do skretanja sa puta 1 do nesreće moralo doći između Beograda i Užica. Pinja je to sve potvrđivala. Ovo sam prvi put čuo od njih, a kasnije se naširoko pričalo o tom udesu.

Pored potresnog tugovanja, Krcunova majka nam se žalila na Užičane koji su na vlasti. Pričala nam je da dok je njen Slobodan bio živ, nije mogla da istera užičke poltrone iz kuće da bi se Slobo malo odmorio i popričao sa njom. Ranije su je zvali i na najmanje svečanosti, a od kad je Krcun poginuo, nju više nikud ne zovu, niti im iko dolazi u kuću, sem rodbine i komšija.

Pošto smo Hajra i ja prošli kroz tu »šibu«, tešili smo ih kako smo znali i umeli. Tad još nisam znao za ono putovanje vozom i svađu sa Titom, niti, pak, za posledice Brionskog plenuma, koje će tek nastupiti.

87. BRIONSKI PLENUM I NJEGOVE POSLEDICE NA MOJ *RATNI DNEVNIK*

Taman sam, nekako, zalečio vodeni pleuritis, spopala me je reuma. Naši ratni drugovi lekari su mi preporučili da se zakopam u sitan pesak na Velikoj plaži kod Ulcinja. Hajra, ja i deca razapeli smo šator u samom pesku, uživajući u suncu i toploti, a nismo ni slutili kakva se tužna bitka bije uvrh našeg Jadrana, na Brionima.

Da mi je neko pre Brionskog plenuma prognozirao njegov tok i ishod, nedvojbeno bih mu rekao da laže! Razmišljajući o našim poslератnim događajima i lomovima, pomišljao sam da će Tito, ma kad, ukloniti Kardelja, a nikad mi nije palo na pamet uklanjanje njegove desne ruke — Marka. Istina, ja se od svog »pada« nisam ni bavio »visokom« politikom, već sam savesno otpravljao sve dužnosti koje su mi dodeljivane. Pa, ipak, ovo je za mene bio šok. U takvom raspoloženju stigao sam u Beograd.

Moj pomoćnik u »Službenom listu«, Isa Baruh, rekao mi je da su me više puta tražili iz Vojnoizdavačkog zavoda, te ga zamolili da mi kaže, čim stignem u Beograd, da im se javim. Tako sam i učinio.

U Vojnoizdavačkom zavodu sačekali su me Svetislav Savković, odgovorni urednik i Abdulah Šarajlić, redaktor. Razgovor je vodio odgovorni urednik Savković, koji mi je odmah rekao: đa je *Ratni dnevnik* već složen, i nalazi se u šifovima, ali nisu mogli da izvrše prelom, dok se sa mnom ne sporazumeju. Oni traže moju saglasnost da se iz *Dnevnika* izbaci prva slika (fotografija), od marta 1942. godine, na kojoj je Aleksandar Ranković Marko, sa štabom 2. proleterske brigade, u istočnoj Bosni. Začudio sam se ovakvom zahtevu, pa sam Savkovića pitao za razlog! Tad se, opet on, začudio, pa me je zapitao da li znam da je bio Brionski plenum i šta se na njemu dogodilo.

Naravno, nisam pristao na uklanjanje ove fotografije iz *Dnevnika.* Rekao sam im da je žalosno što su već počeli sa falsifikovanjem istorije, jer drug Marko nije grešio 1942. godine, a da ne verujem da je on i tad grešio, kako je objavljeno u štampi. Pošto svi moji argumenti nisu pomagali, na kraju sam im rekao da ću doneti odobrenje za ovu fotografiju, pa će ih biti sramota šta rade. »E, to je druga stvar, ako doneseš odobrenje« — odgovorio je Savković. Za sve vreme redaktor Šarajlić je ćutao.

Kad sam došao u stan, odmah sam napisao sledeće pismo:

JOSIPU BROZU TITU, MARŠALU JUGOSLAVIJE
BEOGRAD
Užička 15

Vojnoizdavački zavod odštampao je moj *Ratni dnevnik,* koji se sad nalazi u šifovima. Nije još izvršen prelom.

Urednici Vojnoizdavačkog zavoda uplašili su se od Brionskog plenuma, i počeli su da falsifikuju istoriju. Hoće da izbace iz *Dnevnika* fotografiju na kojoj je drug Marko, sa štabom 2. proleterske brigade, u istočnoj Bosni, marta 1942. godine.

Jeste li Vi za falsifikovanje istorije?

S poštovanjem!

29. avgust 1966. god.
Beograd

LjubodragĐurić,
Kr. Milutina br.10

Lično sam odneo pismo i predao ga u Maršalat. Zamolio sam drugove da pismo, odmah, predaju Titu.

Sutradan sam dobio odgovor. Tito je, na ovo moje pismo, napisao svojom rukom: »Fotografija druga Marka, sa štabom 2. proleterske brigade, ostaje u Ratnom dnevniku Đurića. Tito.«

Ovo sam predao uredniku Savkoviću, a on je posramljeno prozborio: »E ... sad je druga stvar!«

Međutim, ovi cenzori su mi postali sumnjivi, pa sam uzeo sve šifove *Dnevnika,* kao i original, koji sam im predao za štampu. Došao sam u stan i do svanuća sledećeg dana pročitavao šifove. Utvrdio sam sledeće: da su urednici izbacili iz mog teksta imena Sretena Zujovića Crnog, Milovana Đilasa, Blagoja Neškovića, Aleksandra Rankovića Marka i Arsa Jovanovića. Te daleke 1966. godine, kad sam pregledao šifove *Dnevnika,* promaklo mi je da su mi »savesni« urednici izbacili i ime Svetislava Stefanovića Ceće. To sam primetio tek 1986, kad sam pripremao tekstove za feljton, koji je objavila »Duga«.

Pored napred označenih imena, urednici su izbacili i fotografiju Slobodana Penezića Krcuna, a za nju mi ništa nisu kazali.

Uz pomoć originala *Ratnog dnevnika,* sva sam imena vratio tamo gde im je mesto i gde su se već nalazila. Tako neispavan, banuo sam kod ovih urednika.

Prvo sam ih upitao zašto su mi izbacili iz *Dnevnika* sliku mog politkomesara Krcuna, i zašto mi to juče nisu kazali!

Rekli su mi da su zaboravili da mi kažu za izbacivanje Krcunove slike, a onda su me obavestili da je Slobodan Penezić Krcun na Brionskom plenumu okarakterisan kao najveći šovinista u Srbiji. To je izjavio Jevto Sašić na jednom sastanku oficira i generala Beogradskog garnizona, posle povratka sa Brionskog plenuma. Tako im je naređeno da izbace i Krcunovu sliku.

Da ne bih odugovlačio sa sporom oko Krcunove slike, sporazumeo sam se sa urednikom Savkovićem da umesto Krcunove slike, objavi fotografiju na kojoj smo Krcun, Lune, Aleksa Dejović i ja, tj. štab brigade. Tako je ova fotografija objavljena na 161. strani *Ratnog dnevnika.*

Ipak su mi urednici podvalili oko prve fotografije na kojoj je A. Ranković. Ja sam u legendi napisao: »Aleksandar Ranković Marko sa štabom 2. proleterske brigade, marta 1942. godine u istočnoj Bosni«. Oni su ispustili »Aleksandar Ranković Marko«, te je, na strani 17. *Ratnog dnevnika* ostalo kako su oni hteli.

88. RAZGOVOR SA TITOM U UZIČKOJ 15 NA DAN 24. NOVEMBRA 1966.

Posle raznih peripetija, *Ratni dnevnik* izašao je iz štampe u novembru 1966. godine, u 3.000 primeraka. Sav je rasprodat za nepunu godinu dana.

Odlučio sam da prvi primerak *Ratnog dnevnika* predam Maršalu Titu, kao svom Vrhovnom komandantu. Zato sam mu napisao kratko pismo, sa željom da mu predam moj odštampani *Ratni dnevnik* — za uspomenu — kao i da malo porazgovaramo, jer se nismo sastajali još od VI kongresa.

Maršal Tito mi je odmah odgovorio da dođem kod njega 24. novembra (1966) u 17 časova, u Užičku ulicu. Dočekao me je vrlo srdačno, kao da se ništa nije dogodilo između nas, i, kao da smo se juče rastali.

Predao sam mu *Dnevnik,* uz nekoliko prigodnih reči. Zahvalio se na mojoj pažnji, prihvatio *Dnevnik,* i onako stojeći, produžio:

— Slušaj, Đurić (u svim ranijim kontaktima, on je mene oslovljavao sa »Đurić«, a ja njega ,sa »Maršale«), sad ti mogu slobodno i otvoreno reći: nikad se nisam prevario o tebi, i, znao sam, da ćeš se držati tako kako si se držao, unatoč mnogim nevoljama koje si prebrodio!

Onda je predložio da sednemo, naručio piće i kafu i počeo da lista *Dnevnik.* Odmah sam primetio da mu je milo što je njegova slika na prvoj strani, i to sa posvetom, napisanom njegovom rukom: »Mome saratniku pukovniku Ljubi Đuriću — Tito — 20. VIII 1944.«

Strepeći da će razgledanje *Dnevnika* skratiti vreme za razgovor, ja predložih:

— Druže Maršale, *Dnevnik* ćete, verovatno, pregledati kad ja odem, želeo bih da malo porazgovaramo.

Maršal se prenu, i smeškajući se odgovori:

— U pravu si! Ali, ne brini! Za tebe sam predvideo dosta vremena, i niko nas neće uznemiravati. Kasnije ćemo pozvati i Jovanku, ali, prvo nas dvojica, sami da porazgovaramo.

Konobar Bujaš donese piće i kafu, te zamoli Maršala da mu dozvoli da pozdravi generala Đurića, koga odavno nije video. Kad cvaj krenu, Maršal mu reče da kaže, tamo, da nas niko ne uznemirava, ni telefonske veze ne prima.

Maršal se posluži cigaretom, koju zadenu u malu lulicu. Upitah ga da li mu to još traju one lulice, koje sam ja pribavio.[182] On se nasmeši, pa odgovori:

[182] Maršal je često gubio svoje lulice. Da bi rešio taj problem za duži period, ja sam mu preko Steve (Ivana Krajačića) u Zagrebu, naručio 15 komada. Stevo ih poslao meni, a ja sam ih pred VI kongres, sve predao Titu.

— Dobro si me podsjetio. Traju. Ali, mislim da su pri kraju. Moram to pogledati.

Zatim je malo kašljucao, pa je počeo da priča.

Rekao mi je da je sve znao o meni, jer su ga obaveštavali drugovi i Jovanka. Da je naredio da se isprave kojekakve gluposti. Da ću ja, ubuduće, biti blizu njega, da ću i putovati sa njim.

Onda je duboko uzdahnuo, i produžio da otkako sam ja otišao, ni njemu nije bilo lako. Da više nisu ona vremena, kad smo bili kod njega Mitar Bakić[183] i ja. Da mu, sad, razni »mangupi« podvaljuju sa kojekakvim ciframa. Da su se na Izvršnom komitetu dogovorili da se svi bore protiv preteranih investicija. Da niko dosad o tome nije govorio. On prvi je govorio o tome, sad u Bosni, gde je žestoko nazebao. I, ispsova sve redom, i poimenično, predsednike republičkih izvršnih veća.

Govorio je o porastu nacionalizma i šovinizma, o skrnavljenju bratstva i jedinstva, o porastu birokratije, koja preti da uništi sve ono što smo stvorili u ratu i u daljoj izgradnji zemlje, o još drugim problemima naše unutrašnje i spoljne politike. Cak mi je pričao o sinovima i unucima, kao i o ostaloj rodbini. Upitao me je za mog sina Vladimira i ostalu decu. Pribojavao se rastućeg problema nezaposlenosti, naročito mlade generacije. Pohvalio je izvesne naše stručnjake, a naročito inženjere i tehničare, kao i izvesna naša dostignuća. Rekao je da birokratija prejahuje radničku klasu, koja nosi na svojim plećima teret izgradnje, da u poljoprivredi nismo pokazali, skoro, nikakve rezultate, da nam ona ostaje i dalje ekstenzivna i umesto da se formiraju nove zemljoradničke zadruge, raspuštaju se i postojeće.

Maršal je malo predahnuo — a, ja mu, ukratko, ispričah svoja zapažanja o poljoprivredi, dok sam bio direktor poljoprivrednog dobra. Rekoh mu da sam ta zapažanja i razmišljanja o poljoprivredi poslao drugu Tempu (Svetozaru Vukmanoviću) kao predsedniku Privrednog saveta.

— Bolje bi bilo da si to što si napisao poslao meni. Kakav, Tempo! On ništa ne zna o poljoprivredi. Samo gura bazičnu industriju. Oni ne znaju da je poljoprivreda naša bazična grana. Dokle će ovo trajati, ni meni nije jasno... — konstatovao je Maršal.

Malo je o nečemu razmišljao, pa kao da se prisetio, reče mi:

— Umalo zaboravih da ti kažem kako me je Marko prisluškivao... Povede me do dugog stola, pa zađe iza njega, te razgrnu zavesicu ispod prozora. Tamo se ukazaše nekoliko kablova, zamotanih na krajevima izolir-trakom.

— Vidi!... — reče Tito. Ja slegnuh ramenima, jer nisam razumeo, niti pak, shvatio, šta to znači.

— Hajd'... i ovamo ... — te pođoh za njim i zaustavih se ispred njegovog pisaćeg stola, dok Tito prođe iza njega. Pomače stolicu i odgurnu šuber-vrata, ispod velike slike »Seljačke bune«, dar hrvatskog slikara Krste Hegedušića.

[183] Mitar Bakić, predratni član Partije; politkomesar 4. crnogorske brigade, 2. proleterske divizije i 2. korpusa. Bio je prvi generalni sekretar Savezne vlade, a 1947. se teško razboleo, pa me Tito poslao da ga zamenim na toj dužnosti. I Bakić je stanovao u Belom dvoru, dok se nije oženio. Posle nekoliko godina je umro.

— Pogledaj i o v o... — progovori. Ukaza se pređašnji prizor: istrgnuti kablovi sa izolir-trakom, pa dodade: — Eto, Đurić, kako su radili!

Dok mi je Tito pokazivao istrgnute kablove, u glavi su mi se vrzmale razne misli, a sve su se svodile na jednu — neko je, verovatno, obmanuo Tita o tom »prisluškivanju«. Kad malo bolje razmislih, zaključih da Tito ovim istrgnutim kablovima želi da me impresionira, te da me tako, odmah, okrene protiv Marka.

Zato sam, prvo, podsetio Tita da je to ozvučenje izvršeno još dok sam ja bio kod njega, kada su rekonstruisani kabinet, spavaća soba i ostale prostorije na spratu. Nas dvojica smo unosili neke ispravke u rekonstrukciju. Drugo, da je sistem ozvučenja postavljen tako da niko nije mogao da ga prisluškuje, te da ne verujem da bi se neko drznuo da prepravlja instalacije bez njegovog i Jovankinog znanja.

Primetio sam na Titovom licu izvesne promene, a kasnije i drugačiji ton u njegovim rečima. Pažljivo me je slušao, pa kad je shvatio da njegova »varka« sa kablovima nije uspela, mahnuvši rukom, rekao je:

— Nek vrag nosi sve to, Đurić! Hajd, da ja i ti porazgovaramo o drugim stvarima ... Odavno se nismo vidjeli.

Karakteristično je da posle ove moje posete niko više nije pominjao prisluškivanje.

A, onda me je Tito potpuno iznenadio:

— E... Đ u r i ć!... I ovo ti trebam reći: Znaš li t i... da je bio prijedlog da te likvidiraju u zatvoru! Ja sam te spasio! Ja to nisam dozvolio.

Opet su mi se počele u glavi da vrzmaju razne misli, pa se prisetih predloga udbovaca na auto-putu, da siđem sa njega radi obavljanja nužde.

— Možda !... — rekoh mahinalno, a posle male pauze izustih. — A l i... n e r a z u m e m!... Z a š t o?!...

— E ... zašto?! — uzvrati Tito. — I, ja u životu nisam razumijevao mnoge stvari, pa me je život p o u č i o!...

Videći me zbunjenog i zabrinutog, uzviknu:

— Dobro je, Đurić, kad smo ja i ti živi i z d r a v i!... Nego da zovnemo Jovanku, i ona je želila da te vidi.

Posle pozdrava sa Jovankom, Tito joj reče da naruči još po jednu kafu. Pogledah na sat: 18 i 45. Tito to primeti.

— Ne gledaj na sat, još ima vremena.

Jovanka se interesirala za moje zdravlje, za decu, kakav nam je stan i gde se nalazi. Reče da je čula da mi je ova žena dobra i da me je negovaia dok sam bio bolestan.

Tito je prekide i započe da nam priča o nekim svojim doživljajima. Stekao sam utisak da ih priča prvi put i pred Jovankom, jer ga je ona netremice slušala. Onda je, opet, prešao na naše unutrašnje probleme i na neka nerazumevanja u spoljnoj politici.

Pri kraju razgovora, i pred Jovankom, ponovi mi priznanje za moje držanje. Takođe ponovi da ću, ubuduće, opet biti blizu njega, pa i putovati sa njim.

U tom momentu prisetih se Lazara Koliševskog i još nekih drugova, koji su bili odbačeni, pa da bi ih malo rehabilitovao, Tito ih je vodio

sa sobom kod cara Haila Selasija, ili u neku drugu zemlju. Pri pomisli na to, mahinalno sam se osmehnuo. Tito to nije primetio, ali Jovanka mu reče:

— Jože, Đurić se smeje, jer ti ne veruje!. ..

Tito me pogleda i upita:

— Sta ... Đurić?!... Zar mi ne vjeruješ?!. .

— Ne. da Vam ne verujem — odgovorih — ali, videćemo ...

Zatim zamolih Tita da dozvoli da mu pošaljem *»Izvesna razmišljanja i iskustva iz poljoprivrede«.*[18]* On to prihvati, kao moju obavezu, te da će to pročitati.

Tito se diže, a i mi za njim. Uđosmo u hol, gde on predloži da večeram sa njim i Jovankom.

Zahvaljujući se obadvoma na prijemu i dugom razgovoru, izvinio sam se što sam ih zadržao te su zakasnili na večeru (ranije je Tito večeravao u 19 i 30 — a tad je bilo nekoliko minuta do 20 časova).

Kao razlog odbijanju večere, naveo sam zabrinutost svoje porodice, što me tako dugo nema, pa mogu pomisliti s v a š t a!... Titoovo shvati kao aluzijuna zatvor u Zagrebu, pa se namršti. Da bih toublažio, dodao sam da su moji radoznali i nestrpljivi, da čuju bar nešto o razgovorima sa njim i Jovankom.

Zadnje moje reči malo ga razvedriše, pa reče Jovanki:

— Đurić ima pravo, možda bi ga, poslije večere, zadržao i na jednu partiju bilijara.

Tito naredi ađutantu da me dežurni šofer odveze kući. Još jednom ih pozdravih — i odoh.[185]

[184] Moja «Izvesna iskustva i razmišljanja o poljoprivredi«, odmah sam poslao Titu, kao što s£un mu obećao. Međutim, ili ih nije pročitao, ili nije smatrao, kao i ostali, da nešto treba preduzimati da bi se poboljšao odnos prema ovoj našoj ključnoj grani privrede.

iss ivio.i razgovor sa Titom i Jovankom je sniman, te se, verovatno, nalazi u nekoj arhivi, ukoliko ga naslednici nisu uklonili. Živ svedok je Jovanka Broz, Titova supruga

89. KONSTANTIN KOCA POPOVIC I PEKO DAPCEVIC

O poseti kod Tita dosta sam razmišljao. Ranije su mi bila poznata njegova kolebanja po ključnim pitanjima naše unutrašnje i spoljne politike. Ali, ovom prilikom, ispoljila se njegova kuknjava na druge da ga drugi varaju, da mu drugi podmeću, iako je to potpuno suprotno od njegovog načina i stila rada, koji je nametnuo najbližim saradnicima, jer je on donosio konačne odluke po svim pitanjima, koje su drugi bespogovorno sprovodili. Da ovom prilikom preskočim njegovu providnu nameru, sa pokazivanjem kablova, da me okrene protiv Marka. Ali, ono sa čim me je potpuno iznenadio i začudio jeste priča da su, opet drugi, imali nameru da me ubiju u zatvoru. Pa, čak, i da je bilo takvih predloga, nije bilo njegovo, odnosno nije trebalo o tome da mi govori. Verovatno da je poživeo još koju godinu, Tito bi obelodanio da su mu političku likvidaciju Aleksandra Rankovića Marka poturili Kardelj, Bakarić i Stevo Krajačić. To nije daleko od istine, ali je Tito donosio konačnu odluku. I povodom tih i takvih razmišljanja, rešio sam da posetim Koču Popovića, koji je zamenio Aleksandra Rankovića Marka na položaju zamenika Predsednika SFRJ.

Pored toga, rešio sam da izvestan broj primeraka *Ratnog dnevnika* podarim za uspomenu ratnim drugovima, među kojima su bili Peko Dapčević i Koča Popović.

Slučaj je hteo da Peka Dapčevića sretnem na ulici, te sam ga zaustavio i saopštio mu svoju nameru. Očito neraspoložen viđenjem i sastankom sa mnom, nije prihvatio nijedan moj predlog za predaju *Dnevnika,* izgovarajući se zauzetošću, te da to nije tako hitno, i da će se ukazati prilika — kasnije. Napustio sam ga, uveren u neiskrenost koju je pokazao još u ratnim vremenima prema Krcunu i meni. Do tada sam širokogrudo prelazio preko Pekovih promašaja, smatrajući ga ratnim drugom. — ali njegovo odbijanje da primi za uspomenu *Ratni dnevnik,* bilo je vidljiv znak kukavičluka i drugih deformacija.

Međutim, te deformacije kod Peka nisu nastale kao posledica mirnodopskog života. Njih smo Krcun i ja primećivali još u toku rata. Kad god smo odlazili u Pekov štab, on nas je susretao sa izveštačenom naklonošću i predusretljivošću. Odmah bi uzviknuo: »Evo naših Srbijanaca! Tetka, kuvaj kafu za Krcuna i Ljuba. Daj i nešto da se mezne.« Sve bi to bilo propraćeno preteranim nutkanjem, od čega nam je, ipak, bilo neprijatno!

Nasuprot takvoj Pekovoj ličnosti, sušta suprotnost bio je Koča Popović. Susretao nas je iskreno i drugarski, bez ikakve izveštačenosti. Kod Koče nije bilo fraziranja i opširnosti. Cak je bio preterano racionalan, ali jasan u razgovoru i u savetima. Sagovornika je ispravljao sa blagom

ironijom, a gde je bilo potrebno i sarkazmom, ako je smatrao da ga treba »spustiti na zemlju«.

Kad sam mu se javio telefonom, odmah je odgovorio da dođem kod njega.

Zatekao sam ga u novoj zgradi Federacije, na Novom Beogradu, u nekadašnjem kabinetu Aleksandra Rankovića Marka. Posle predaje mog *Dnevnika,* malo smo porazgovarali.

Odmah sam zapitao Koču kako i zašto je došlo do toga da on prihvati ovo mesto i položaj, kad je Tito to izmislio samo za druga Marka, jer nigde u svetu ne postoji takva funkcija. Predsednika Republike, ako je odsutan, zamenjuje Predsednik Parlamenta (Narodne skupštine).

Verovatno da mu niko do tada nije postavio takvo pitanje, pa me je Koča zapitao:

— Zar se i o tome diskutuje?!

Kad sam mu potvrdio, rekao je da ga je Tito pozvao i ponudio mu ovaj položaj. On je odmah odbio! Tito je nastavio da je situacija u zemlji posle smenjivanja Marka takva da Koča, obavezno, treba i mora da prihvati ovo naimenovanje. Posle malog razmišljanja, Koča je Titu odgovorio da će prihvatiti, ali pod jednim uslovom, a taj je — da se što pre donese izmena u Ustavu i ukine ovo mesto. Tito je prihvatio ovaj Kočin uslov. Koča mi je na kraju rekao:

— Ti znaš, Ljubo, da i u toku rata nikad nismo odbili Titove želje i naređenja. Tako sam i ja prihvatio ovu, za mene, neprijatnu dužnost.

Ovo je bila poslednja Titova manipulacija sa Kočom. Ustav je izmenjen, a Koča se povukao iz političkog života.

Odlazeći od Koče, pun neke tuge i sete, sećao sam se nepravednih Titovih optužbi na račun Koče Popovića. Tito ga je okrivio za slabu poslednju odbranu Užica, krajem novembra 1941. godine, govoreći da je jedva umakao Nemcima iz Užica. A, istina je da je Koča u Užice Pristigao, sa jednom četom Posavaca, poslednjeg dana pred pad Užica u nemačke ruke. Tito ga je postavio za komandanta poslednje odbrane Užica na Trešnjici i Tatincu. To su poslednja brda iznad užičke kotline. Tamo je Koča zatekao mobilisane radnike i starije građane Užica. Dakle, zaista »poslednju odbranu«! Užice se nije moglo braniti, niti odbraniti, na tim poslednjim položajima, sa takvom vojskom i slabim naoružanjem. Užice se branilo na sektoru Valjevskog odreda — na Bukovima — i kod Ljubovije. Užice se nije moglo odbraniti čak ni na Kadinjači, gde je junački izginuo Radnički bataljon.

Nije Koča kriv, već Vrhovni štab sa Titom, što nije objektivno proemio trajanje »Užičke republike« u ondašnjem Hitlerovom »carstvu«, kcija je postala mamac nemačkim oružanim snagama. Pad užičke slobodne teritorije morao se očekivati u ondašnjim uslovima i konstelaciji snaga. Zato je Vrhovni štab pravio početničke greške što nije na vreme evakuisao bolnicu sa teškim ranjenicima, koji su nastradali na Palisadu (Zlatiboru) pod nemačkim tenkovima. I magacini i radionica oružja mogli su biti sklonjeni van Užica. Titova ponuđena ostavka na Zlatiboru, u P^ivlovića vili, bila je formalne prirode, ali je, sa vojničke tačke gledišta, potpuno apsurdno okriviti Koču Popovića za slabu odbranu Užica.

Neka slična optužba protiv Koče, opet od strane Tita, pojavila se nakon 5. neprijateljske ofanzive. Smatralo se da je Koča sa 1. divizijom

»umakao« iz te ofanzive, što je potpuno suprotno od ondašnje procene vojničke situacije. Proboj 1. divizije razbio je konsolidaciju nemačkih snaga na potpunom zatvaranju obruča oko glavnine naših jedinica. Taj proboj preko Balinovca, olakšao je nadiranje ostalih naših snaga sa Vrhovnim štabom. Da je to tačno, citiram sledeće Titovo obaveštenje, upućeno Koči:

»IO/VI, 16,40

Polazimo za vama večeras, opštim pravcem: Vrbničke kolibe—Balinovac—Mrčin pl.—Zavračeni Do—Zagorice—Rataj sa svim preostalim brigadama.

Uputite jedan bataljon prema Donjem Budnju i karauli Vratilo.

Jakšić nije stigao.«[186]

Koča obaveštava Vrhovni štab da će 1. proleterska divizija težiti da što pre izbije na komunikaciju Kalinovik—Foča, te u tom smislu daje predloge i za druge jedinice. Na ovo obaveštenje Tito odgovara:

»Vrhovni štab
narodnooslobodilačke vojske i
partizanskih odreda Jugoslavije
13-VI-1943. g.

STABU I PROLETERSKE DIVIZIJE

Ja sam na putu sreo kurira i otvorio pismo. ***U vezi sa svim tim što ti pišeš odgovoriću ti usmeno.*** **Ovde napominjem samo to da su se skoro sve naše jedinice primakle komunikaciji i da će u toku ove noći biti raspoređene na izvršenje svojih zadataka. Ukoliko bude danas potrebna pomoć III Krajiškoj, ona se može dati, jer su jedinice blizu položaja te brigade.**

Mi smo takođe juče naveče krenuli u ovom pravcu ***ali smo u šumi kod Čardačine zalutali, tako da sam ovamo stigao samo ja sa drugom Markom.*** **Nalazimo se sat daleko od tebe, ukoliko nisi već otišao u Budanj. Ovde ću se zadržati ceo dan, a naveče idemo na drugu stranu (preko komunikacije Foča-Kalinovik). Ako imaš na raspoloženju** ***pošalji mi desetinu za obezbedenje, jer je sa mnom samo Rade (Ristanović).***[187] **Ako možeš dođi kod mene.**

S. F. — S. N.

Stari«[188]

Ne bih želeo da se shvati da ja branim Koču Popovića. Mene je, još odavno, kad sam bio kod Tita, začudila Titova primedba za ova dva Kočina »promašaja«. Zato to nisam ni zaboravio, jer sam u oba događaja

[186] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 9, str. 356.

[187] Rade Ristanović, pukovnik u penziji, nosilac Partizanske spomenice, borac Valjevskog Partizanskog odreda. Ratni Titov pratilac i komandant Belog dvora.

[188] Zbornik dok. i pod. o NORJ, tom II, knj. 9, str. 373.

bio učesnik i svedok, pa mi je, kao takvom, stalo do istorijske istine. Uostalom, i priložena dokumenta su potvrda mome kazivanju.

Ako se iz citiranog pisma sa potpisom »Stari« — zanemari zvaničan naslov, Tito se u pismu baš obraća Koči, ali neće da mu pomene ime, jer je ljut na njega što je. bez njegovog znanja izvršio proboj.

Međutim, i to nije tačno, jer je Koča 9. VI u 23 časa uputio pismo Vrhovnom štabu, u kome, između ostalog, piše:

»10. — Mi smo vam u toku dana javili da mislimo doneti ovakvu odluku i tražili smo hitne direktive. Međutim, pošto vezu sa vama nemamo, smatrali smo da treba odlučiti brzo i odluku sprovesti odmah.

11. — Održavaćemo sa vama radio-vezu u ugovoreno vreme.

S. F. — S. N.

Komdiv
Koča

P. S. Sa ovim pismom da se upozna i Štab II Proleterske brigade kako bi se preorijentisao deo snaga te brigade, obzirom na naš odlazak i pojavu neprijatelja na pravcu Kozje Strane—Ljubin Grob.

(Sledeći tekst, na Kočinom pismu, ja sam dopisao zelenim mastilom — prim.)

STABU DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE I VS

Šaljemo ovaj Kočin izveštaj.

Mi odlazimo na zadatak i prema situaciji ćemo raditi. Nastojaćemo da držimo vezu sa vama. Ukoliko neprijatelj vezu prekine, borićemo se koliko mogu izdržati naše jedinice.

S. F. — S. N.

Zam. politkomesara,
Slobodan Penezić

Komandant
Ljubo Đurić

P. S. Šaljite hitno na naše levo krilo IV brigadu.«[189]

Toga dana Tito je dobio ovo Kočino pismo, sa našim dopisivanjem. Po istom kuriru, Tito me je pozvao da dođem kod njega. Dva sata sam tražio Tita i Vrhovni štab i nisam ih pronašao. Titova je osobina bila da, po nekom svom instinktu, često menja mesto boravka, naročito u kriznim situacijama. Zato nije ni čudo što se posle proboja našao samo sa drugom Markom i vernim pratiocem Radom Ristanovićem, bez ikakvog obezbeđenja. Drug Marko ga nikad nije napuštao i tad je sa Radom bio jedino Titovo obezbeđenje.

Samo u ova dva napred navedena dokumenta zapisana su sledeća imena »bliskih« Titovih saradnika — Ljubodrag Đurić, Slobodan Penezić, Aleksandar Ranković, Rade Ristanović i Koča Popović.

Analizirajući »sudbinu« napred pomenutih drugova uz pomoć »astrologije«, dolazi se do sledećeg činjeničnog rezultata:

1. Ljubodrag Đurić, »gine« 1952. godine; na VI kongresu SKJ;

[18]* Zbornik dok. i pod. o NORJ, tom IV, knj. 14, str. 32. do 35.

2. Slobodan Penezić, stvarno gine, 1964. godine, u saobraćajnoj nesreći;

3. Aleksandar Ranković, »gine« 1966. godine, na Brionskom plenumu;

4. Rade Ristanović, »gine«, odnosno podleže čistki suviše velikog broja Srba u Titovoj neposrednoj okolini, posle Brionskog plenuma, sa obrazloženjem komisije KOS-a da treba da se doškoluje;

5. Koča Popović je »ranjavan i lečen« više puta, u raznim varijantama i sa različitim intenzitetom. Kad je Titu potreban, on ga približi sebi. Kad Koča obavi povereni mu posao i zadatak, Tito ga odstrani, malo dalje od sebe. I tako, više puta. Pronicljivi Koča, uvek, uočava tu igru sa sobom, pa je »nevoljno« prihvata uz alegorične i sarkastične svoje doskočice, koje će negde zapisati i ostaviti našim unucima i praunucima da raspetljavaju naša istorijska zbivanja, te da napišu pravu istoriju NOR-a i naših savremenih zbivanja.

I/

90. MIJALKO TODOROVIĆ PLAVI I DOBRIVOJE RADOSAVLJEVIC BOBI

Prošlo je nedelju dana od prijema kod Tita i Jovanke, pa me poziva tadašnji sekretar Izvršnog komiteta CK SKJ Mijalko Todorović Plavi.

Još s vrata me je obasuo pitanjima što sam se tri sata zadržao kod Tita? Sta sam sa njim toliko razgovarao? I, šta sam od njega tražio?

Odgovarao sam mu kratko.

Prvo, da me je Tito zadržao u dugom razgovoru; drugo, ako ga interesuje šta smo razgovarali, onda nek pita Tita, a ne mene.

Istina je da me je Tito pitao da li imam šta da zahtevam ili da tražim. Odgovorio sam da ništa ne zahtevam, niti tražim, da sam, samo, došao da mu uručim svoj *Ratni dnevnik* i da malo porazgovaramo.

Tad je Plavi počeo da viče kako se on ne slaže da se krše dogovoreni principi, ni Statut. Da je prošlo vreme kooptacija, pa ako nekoga treba vratiti u Centralni komitet, treba da krene predlog od osnovne organizacije do Kongresa SKJ.

Cim je Plavi pomenuo kooptaciju, bilo mi je jasno da mu je Tito naredio da preduzme mere za moj povratak u Centralni komitet. Jedino, tad, nisam znao u koji CK, da li u CK SK Srbije, iz koga su me izbacili, ili u CK SKJ u koji me je Tito predložio.

Kad sam došao do reči, rekao sam mu:

— Slušaj, Plavi!... Ti dobro znaš da ako je Stari nešto naredio, vi to morate sprovesti! Tako je, to, uobičajeno kod nas. Prema tome, nemaš razloga da vičeš, a nisi imao potrebe ni da me zoveš.

Povišeni tonovi Mijalka Todorovića Plavog podsetili su me na njegovu bezobzirnu upadicu na Šestom kongresu, pa sam razljućen ustao i bez pozdrava napustio njegov kabinet, zalupivši vratima!

Opet je prošlo oko nedelju dana. Tad me je pozvao Dobrivoje Radosavljević Bobi, sekretar CK KP Srbije. Kad sam seo, on je počeo samouvereno: da zna da sam bio kod Tita i kod Plavog, te da mnogo ne bismo dužili, da pređemo odmah na stvar. Oni će me vratiti u Centralni komitet (jer su me oni isključili iz CK KP Srbije), ali i ja treba nešto da učinim, a to je da idem kući, da presavijem tabak i da nešto napišem protiv Marka (Aleksandra Rankovića) i Ceće (Svetislava Stefanovića).

Zgranut ovim bezočnim i nemoralnim zahtevom, odgovorio sam:

— Slušaj, druže Bobi, to je sramota što ti kao stari komunista tražiš od mene, takođe starog komuniste! Ljubodrag Đurić nije naučio da se preko tuđih grobova penje na položaje! Meni, uostalom, položaji i ne trebaju, niti sam ih tražio!

Bobi me prekide:

— E!... druže Ljubo! Mi smo se svi izjasnili na Brionskom plenumu o tome. Mi još ne znamo šta ti misliš?!... Zato, poslušaj mene.

Ustao sara i produžio svoju prekinutu izjavu:

— **Za to što ste vi učinili na Brionskom plenumu, vi ćete snositi odgovornost pred istorijom! Upamti još jednom: Ljubodrag Đurić se nikad nije peo ni na kakve položaje preko tuđih grobova!**

Okrenuo sam se, i opet, bez pozdrava napustio i ovog partijskog rukovodioca, uzdignute glave, a sa sumornim mislima o budućnosti naše Partije i naše otadžbine!

Pretpostavljam da je Tito imao nameru da ublaži svoju krivicu u odnosu prema meni. Međutim, njegove »pridvorice«, s kojima se okružio pred Brionski plenum i posle njega, nastojale su da ga prevaziđu u monstruoznim igrama sa ljudima i komunistima. Tako su i ova dva partijska rukovodioca, inače oba partijski kažnjena, uzvraćala svoju zahvalnost Titu za neobjavljene njihove kazne i za visoke položaje koje im je podario. Na žalost, klevete starih i zaslužnih komunista postale su uslov za veće položaje u Partiji i u društvu!

Nije potrebna velika pamet da se zaključi šta su sve napričali Titu Mijalko Todorović Plavi i Dobrivoje Radosavljević Bobi, posle sastanaka sa mnom. Po svemu izgleda da je i Tito očekivao da ponovo postanem njegov potpuni poltron, kao i ova njegova dva savetnika, koji su mu, u tom smislu, raspršili očekivanja.

U

i

91. IZBORI I PLANIRANA »SAOBRAĆAJNA NEZGODA«

Bio sam načisto da od moje potpune rehabilitacije nema ništa. Tito je zaključio, sa svojim savetnicima Plavim i Bobijem, da mi je dovoljno što sam direktor »Službenog lista«, te da u daljoj rehabilitaciji mogu, opet, napraviti »nešto« što bi krnjilo njihov ugled. Zato ja o tome nisam više ni razmišljao, niti se interesovao. Shvatio sam igru, ali sam ostao čvrst u svojim ubeđenjima.

Tako su naišli izbori za Društveno-političko veće Savezne skupštine, koje su naši teoretičari proglasili »potpuno« slobodnim izborima, da bi dokazali Zapadu kako kod nas cveta demokratija.

Kad je to objavljeno preko svih sredstava informacija, narod je poverovao u ovo čudo od đemokratije, pa su mi počele dolaziti delegacije građana iz Užica, Arilja, B. Bašte i sa Zlatibora, predlažući mi da se kandidujem na ovim izborima. Posle nevelikog razmišljanja pristao sam!

— Kad su mangupi sprečili moju rehabilitaciju, koju je pokrenuo Tito — rekao sam svojoj supruzi — onda, bar, nek se najure za nama po ovim srezovima!

Hajra i ja smo odlazili nekoliko puta, a drugovi iz 2. proleterske brigade, kao i ostali drugovi i poznanici, govorili su nam da nema potrebe ni za kakvim agitacijama, ni govorima, narod hoće Ljubodraga Đurića za svog poslanika.

Za protukandidata, određen je Milijan Neoričić, takođe nekadašnji borac 2. proleterske brigade, inače poznat rukovodilac centralnih organa Narodne omladine. Politički planeri svakako su se nadali da će Neoričić zbrisati uticaj Ljubodraga Đurića, kao »opozicionara«. Ja tad nisam ni znao da su se po tom proklamovanom slobodnom kandidovanju pojavili: u Čačku Sredoje Urošević, a u Lazarevcu Radivoje Jovanović Bradonja.

Tako sam čuo da je u Centralnom komitetu Srbije održan neki sastanak, na kome je »analizirana« predizborna situacija u Srbiji. Tamo je konstatovano da će deo Srbije otići u »opoziciju«, ako na izborima dobiju većinu napred pomenuti kandidati. Procenjeno je da u izbornoj jedinici T. Užice Milijan Neoričić ne može dobiti većinu. Slična procena je bila i za Čačak i Lazarevac. Kako je odlučeno da se razbije ova »opozicija«, nije mi poznato, ali sam čuo da je izvršen neki pritisak na Bradonju, koji je povukao svoju kandidaturu. Partijsko-politički planeri su, verovatno, smatrali da nikakav pritisak nećemo prihvatiti ni Urošević, ni ja, pa u tom smislu nisu preduzimali nikakve mere prinude.

Raspoloženje birača u izbornoj jedinici T. Užice bilo je neočekivano. Vozači motornih vozila pozdravljah su sirenama iz svojih automobila nailazak automobila kandidata Lj. Đurića, a radnici na benzinskim stani-

čama nisu hteli da naplaćuju benzin. U takvoj očiglednoj situaciji drugovi su mi savetovali da nema potrebe ni za kakvom agitacijom, niti, pak, da obilazim i prisustvujem zakazanim zborovima. Tako sam odlučio da više i ne idem u izbornu jedinicu koju su sačinjavale opštine B. Bašta, Cajetina, T. Užice i Arilje.

Mislim da je to bila pretposlednja ili poslednja subota pred izbore, kad je zazvonio telefon u mojoj kancelariji u »Službenom listu«. S druge strane se čuo glas Dobrivoja Radosavljevića Bobija, koji se javljao iz CK Srbije. Počeo je da me kori što se igram izbora, jer se sutradan, u nedelju, održava veliki zbor u selu Latvici kod Arilja, a ja sedim u svojoj kancelariji, kao da nisam poslanički kandidat. Dalje me je Bobi posavetovao da obavezno idem na taj zbor.

Sve mi je izgledalo nerealno, i nekako čudno, što mi se Bobi obraća kao »iskreni« savetodavac, pogotovo posle našeg razgovora u njegovom Centralnom komitetu, čije sam zahteve glatko odbio. Međutim, kad sam stigao kući i posavetovao se sa Hajrom, odlučili smo da odmah posle ručka krenemo za Užice.

Uz put smo svratili u Čačak, kod rodbine, malo predahnuli uz kafu, i produžili za T. Užice. Pre polaska iz Beograda obavestili smo sestru i decu telefonom da odlazimo na konak u Užice kod starije sestre.

Međutim, zbog malo dužeg zadržavanja u Čačku, pred Užičkom Požegom Hajra i ja smo promenili prvobitni plan, pa smo od Požege skrenuli ka Arilju, i prava u selo Latvicu, na prenoćište kod druga iz 2. proleterske brigade M. M. i njegove supruge G.

Nismo ni sanjali kakva se drama odvijala posle našeg odlaska iz Čačka. »Neko« je iz Beograda obavestio drugove u čačanskoj Udbi da ako se dogodi saobraćajna nesreća Ljubi Đuriću i njegovoj supruzi Hajri, između Čačka i Užica, treba sprečiti svako objavljivanje tog udesa — do zvaničnog saopštenja!

Jedan drug iz čačanske Udbe je shvatio da se radi o unapred isplaniranoj saobraćajnoj nezgodi. Ne dvoumeći se, dojurio je »fićom« do mog zeta, uzeo ga u auto i najvećom brzinom su jurili za nama, ne bi li nas stigli, da spreče ovu saobraćajnu nezgodu. Tako su došli do T. Užica, a nisu naišli na naš trag. Donekle razočarani, a donekle radosni, vratili su se u Čačak. O ovoj njihovoj ludoj trci Hajra i ja smo saznali posle povratka sa ovog zbora u selu Latvici. Tad smo se setili upozorenja Krcunove majke, kad smo je posetili u T. Užicu, godinu dana nakon Krcunove pogibije.

Jedino mi je ostalo zagonetno predlaganje Dobrivoja Radosavljevića Bobija da obavezno idem na ovaj predizborni zbor kod Arilja!!!...

Izbori za Društveno-političko veće Savezne skupštine održani su 13. aprila 1969. godine. Po narodu se pričalo da su sve izborne komisije prepravile rezultate glasanja, te je u Saveznu skupštinu ušao Milijan Neoričić.

Tako je razbijena »opozicija« u Srbiji, te je od trojice »opozicionara« samo Sredoje Urošević ušao u Saveznu Skupštinu za izbornu jedinicu Čačak.

92. PREPRAVKA ILI FALSIFIKOVANJE STENOGRAFSKIH BELEŽAKA SA VI KONGRESA SKJ

Iz braka sa Hajrom rodila nam se najmlađa kći Gordana. Dete je raslo i dobro vaspitavano u jugoslovenskom patriotizmu. Ni ja, ni Hajra, nismo decu opterećivali nevoljama koje su nas pratile. Tako ni Gordana nije ništa znala o mojim »lomovima« na VI kongresu SKJ, kao ni o progonima posle Kongresa.

Kao primerna učenica, a još bolja omladinka, stasala je u krugu svojih školskih drugova i drugarica, pa su je predložili, u njenoj 17. godini, za prijem u Savez komunista. To se dogodilo 1971. godine.

Posle sastanka partijske organizacije, na kojoj je Gordana primljena u SKJ, prišao joj je njen školski drug Veljko Đurđić[190], koji je nešto ranije primljen u SKJ, da malo porazgovaraju. Veljko joj je rekao da je ona dobra drugarica i da je svojim radom zaslužila da je prime u SKJ, ali da je njen otac, svojim govorom na VI kongresu SKJ, naneo štetu Savezu komunista.

Ova Veljkova primedba je Gordanu potpuno iznenadila, jer ništa o tome nije znala. Kad je došla kući, bila je tužna, i pitala me šta sam ja to učinio na VI kongresu, i zašto joj o tome nisam pričao!

Tad sam joj obećao da ću doneti foto-kopiju stenograma sa VI kongresa, iz kojeg će videti šta sam govorio, pa kad to pročita, onda ćemo o svemu porazgovarati. Ona se, donekle, umirila, očekujući radoznalo šta joj je otac govorio.

Pretpostavljao sam da mi upravnik Arhiva CK SKJ, drug Bosić, neće dati kopiju moga govora bez odobrenja nekoga iz najvišeg rukovodstva SKJ. Zato sam otišao u kabinet Staneta Dolanca, tadašnjeg izvršnog sekretara CK SKJ. Tamo sam zatekao Marka Vrhuneca, šefa Dolančevog kabineta, koji me je obavestio da je Dolane u Sloveniji. Kad sam mu objasnio o čemu je reč, Marko Vrhunec je preda mnom naredio telefonom da mi se izda tražena kopija moga govora.

U Arhivu CK SKJ, zatekao sam pomoćnika upravnika Radišu Novakovića[191], koji mi je rekao da je upravnik Bosić na službenom putu po

[1,0] Veljko Đurđić je sin Dušana Đurđića, moga ratnog druga iz 2. proleterske brigade. Inače, tetka Tonika, majka Dušana Đurđića, dovela je još pre rata svoju decu iz Crne Gore u Užice, i tu ih školovala. To je poznata i čestita porodica, čija iu sva deca pripadala naprednom omladinskom pokretu u Užicu, a 1941. godine stupila u prve partizanske čete. Dušan se razvijao u dobrog partijsko-političkog radnika. U prvim danima posle oslobođenja bio član OK KPJ za okrug užički. Danas je član Saveta republike Srbije.

[181] Radiša Novaković, učenik Osnovne škole u s. Kostojevići (B. Bašta), kome je bio učitelj, pre rata, moj brat Dragoslav Đurić. Radiša se iškolovao i dogurao za Bosićevog pomoćnika. Bio je potresen »metodom« do tad njemu nepoznatom. Poznavao je čitavu našu porodicu, pa i mene, kada sam kao poslanik dolazio u B. Baštu, pa i u Kostojeviće. Sta može Radiša razmišljati o ovim falsifikatima?

zapadnoj Evropi, ali da ništa ne brinem, jer će mi on pripremiti *ioiö*--kopiju moga govora na VI kongresu, jer mu je tako naredio i drug Vrhunec. Ali da ne bih dugo čekao na to, jer su Stenografske beleške u trezorima, u podrumu zgrade, pa, dok ih pronađe i fotokopira trebaće dosta vremena. Zato je predložio da ja dođem sutradan, kada će sve biti gotovo.

Kad sam sutradan došao, Radiša Novaković me je dočekao snuždeno.

— Cika Ljubo — rekao je — ja sam razočaran, a i tebe ću razočarati! ... Pronašao sam originalni primerak Stenografskih beležaka i doneo ih iz trezora u ovu moju kancelariju. Na žalost, stranice tvoje diskusije su iscepane i nema ih! Nisam verovao svojim očima, pa sam po nekoliko puta kontrolisao, ali i po oznakama stranica vidi se da nedostaju nekolike strane.

Pomislio sam da je Marko Vrhunec, ili neko drugi preinačio odobrenje pa sam mu to i rekao. — Kleo mi se »svim na svetu« da je istina da su stranice iscepane.

Cerki Gordani sam rekao da će moj govor dobiti kasnije, kad se skine embargo (zabrana) za tu vrstu dokumenata, a da ona radi kao što je radila do tada, te da će doći vreme kada će sve saznati.

Kad je posle 30 godina skinut embargo sa VI kongresa SKJ, »Politika« je objavila izjavu Milovana Bosića, upravnika Arhiva CK SKJ. Sa tom njegovom izjavom otišao sam pravo k njemu, i dobio fotokopiranu moju diskusiju na VI kongresu. Jasno mi je bilo da je Radiša Novaković izvestio Bosića o iscepanim stranama u jedinom primerku Stenografskih beležaka, koji se čuva za istoriju SKJ, odnosno za buduće generacije. Uz to mi je bilo jasno da je Bosić izvestio »nekoga« da nedostaju stranice u Stenografskim beleškama, te da je taj »neko«, verovatno po sećanju, ili po naređenju, napravio novu verziju moje diskusije. Jedino sam Bosića zapitao otkuda mu, sad, stranice moga govora, kad ih nije bilo 1971. godine, kada ih je tražio njegov pomoćnik Radiša Novaković! Bosić nije ništa odgovorio, ali me je, da bi zabašurio odgovor, nudio kafom i pićem.

Kad sam došao u stan, pročitao sam potpuno prerađen moj govor, u kome nema mojih reči:

> **»Da mi se čini, da zbog poljuljanih etičkih principa, danas nema onog drugarstva, kao što je bilo u vreme rata i prvih godina posle oslobođenja!«**

Nema ni da mi je Mijalko Todorović Plavi, iz kongresne dvorane, uzviknuo: da lažem.

Nema ni:

> **»Činovi, položaji, vile i automobili, pokvarili su te drugarske odnose! I, dok se mi po Beogradu vozikamo u luksuznim automobilima — bolešljivi drugovi u srezovima, koji isteruju otkup — nemaju ni džipova, da bi lakše stizali do udaljenih sela.«**

Nema, ni da mi je Hajro Kapetanović, delegat iz Bosne, dobacio: »Ovaj i dalje laže! Skidajte ga sa govornice.«

Ali je, zato, na više od dve stranice naduvana moja polemika sa Pajom Gregorićem, koji je pre mene govorio i koji je svojim predugačkim referatom o zdravlju naroda ugnjavio sve delegate. Sto se tiče Pajinog izlaganja, ja sam se kratko osvrnuo, govoreći da je Pajino izlaganje za Narodnu skupštinu, a ne za ovaj kongres.

Prepravljena, odnosno falsifikovana, moja diskusija je takva da nema nikakvog osnova za oštre reči koje su mi bile upućene odstrane Tita, Kardelj a i drugih, a kamoli da me Tito strpa u zatvor.

Jedini inkriminisani deo je sledeći:

> **»Ali, ne mogu da shvatim jednu stvar da izvesni naši funkcioneri, kao što se dogodilo meni lično, da je recimo drug Petar Stambolić, koji je član CK naše Partije, preoteo meni ženu... *(jedan delegat:* ti si lopov).**
>
> **(Zatim svi delegati ustaju sa svojih mesta, burno negodujući uz poklike: »Dole, napolje«). Posle toga nekoliko delegata prišlo je Ljubodragu Đuriću i izvelo ga iz sale.«**

Cak, i ovaj jedini deo koji me »tereti« nije tačan. Zato navodim, kako je stvarno bilo:

> **»Nikad i niko mi, u mom životu, nije rekao da lažem, a kamoli da mi se kaže na Kongresu moje Partije, pogotovo, što sam istinu iznosio. Tada sam pretrpeo šok, i uzviknuo: »Ko laže?!« A, zatim se okrenuo ka predsedništvu Kongresa, pa ugledavši Petra Stambolića u predsedništvu Kongresa, *rekao sam pokazujući rukom na njega:* »Ovaj mi je preoteo ženu!«**

Posle mene je na govornicu izašao Milovan Đilas, i *on je pomenuo Petra Stambolića, a ne ja!*

I objašnjenje Milovana Đilasa prepravljači su, takođe, prepravili. Oni su bili »neoprezni«, jer se nisu nadali da ću ja tražiti foto-kopije. Zato su, prilikom naknadnog ubacivanja, napravih greške u paginaciji strana:

Ljubodrag Đurić

str. — 1 —	**,str. 425**
– 2 —	**426**
– 3 —	**427**
— 4 —	**428**

Milovan Đilas

str. — 1 —	**str. 430**
– 2 —	**431**

Između mene i Đilasa nedostaje jedna strana. Ali pogledajte ovu lakrdiju i haos koji vlada u ovom »istorijskom« dokumentu. Josip Broz Tito je govorio posle Đilasa i pauze koja je data, a u Stenografskim beleškama njegova paginacija je:

Maršal (Josip Broz Tito):	**str. 374**
	375

Pošto sam dobio foto-kopije Kardeljevog izlaganja i Izveštaja partijske komisije, video sam da kod Tita, Kardelja i izveštaja partijske komisije nema rednih brojeva strana, na sredini strane, već samo u desnom gornjem uglu. Verovatno su prepravljači moje i Đilasove diskusije, da se ne bi zabunili, stavljali brojeve prepravljenih strana i na sredini strane.

Sastavljači Stenografskih beležaka sa VI kongresa, nisu samo prepravljali moje i Đilasovo istupanje na tom kongresu, kako sam napred naveo. Oni su, nakon Kongresa, odštampali knjigu *VI kongres komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije),* 2—7. novembra 1952, *Stenografske beleške,* u izdanju Izdavačkog preduzeća »Kultura«. Evo kako su to prepravljači izveli u štampanim Stenografskim beleškama, na 245. strani:

> **»Posle druga Pavla Gregorića izvan prijavljenih delegata uzeo je reč Ljubodrag Đurić. Međutim, već od samog početka njegove diskusije u kojoj je izneo razne besmislice i to u dosta neozbiljnom tonu, delegati su počeli da ga prekidaju i sve jače su izražavali svoje negodovanje, a kad je Đurić počeo da iznosi neke svoje lične probleme klevećući pritom neke od prisutnih delegata, svi delegati u dvorani jednodušno i glasno su ga prekinuli u reči, smatrajući da takva njegova diskusija ne spada uopšte u rad Kongresa. Oni su jednodušno zahtevali da se Đurić ukloni sa Kongresa, što je i usvojeno.**
>
> **Posle toga javlja se za reč drug *Milovan Đilas, koji je dao kratko objašnjenje povodom Đurićevog ispada.«***

To je sve, i ništa više u štampanim Stenografskim beleškama. Do ovog izdanja prepravljači se nisu sporazumeli kako da preprave moje i Đilasovo izlaganje. »Neko« je, u prvi mah, jednostavno iščupao iz originala Stenograf skih beležaka moje kazivanje i Đilasovo objašnjenje. Tek posle mog zahteva za foto-kopijom »majstorski« su sačinili moje izlaganje na četiri stranice, a Đilasovo kratko objašnjenje na dve strane.

Posle niza falsifikata sa vrha SKJ i države, narod se »čudi« falsifikatima »Agrokomerca« !

93. MOJA RAZMIŠLJANJA POSLE KONGRESA

Na VI kongresu sam govorio:

»Da mi se čini, da zbog poljuljanih etičkih principa, danas nema onog drugarstva, kao što je bilo u vreme rata i prvih godina posle oslobođenja!«

Iza ove istine, rekao sam i sledeće :

»Činovi, položaji, vile i automobili, pokvarili su te drugarske odnose! I, dok se mi po Beogradu vozikamo u luksuznim automobilima — bolešljivi drugovi u srezovima, koji isteruju otkup — nemaju ni džipova, da bi lakše stizali do udaljenih sela.«

Pre VI kongresa ja sam u nekoliko mahova razgovarao sa Titom o ovim pojavama i problemima. I on ih je uočavao i slagao se sa mojim mišljenjem i nekim mojim predlozima. Međutim, zbunjivalo me je njegovo odlaganje da se povede odlučnija borba protiv negativnih pojava. Tada sam mislio da ću mojim apostrofiranjem tih nekih pojava, prenuti na razmišljanje rukovodeće drugove u našoj Partiji, pogotovo što će to biti zapisano u kongresnim dokumentima. I, sve bi prošlo dobro, kako sam zamislio, da Mijalko Todorović i Hajro Kapetanović nisu uzvikivali »da lažem!« Epilog je poznat, i ne mislim ga ponavljati.

Ali, mnogim drugovima ostala je nepoznata Titova reakcija, ne samo u njegovom govoru već i u njegovoj prekoj i ishitrenoj odluci da me strpa u zatvor.

Mislim da sam javnim pokretanjem nerešenih pitanja i problema dirnuo u neprikosnovenu sujetu i autoritet Josipa Broza Tita. To mi je, u zatvoru, potvrdio Svetislav Stefanović Ceća, koji mi je rekao da niko, u ovoj zemlji, ne može da govori o problemima u Partiji, osim druga Tita! Tu slabost Josipa Broza koristili su mnogi korifeji i poltroni u političkim obračunima sa dobrim komunistima. Ta slabost Josipa Broza Tita je narastala sa njegovom starošću i uticala na političko diskreditovanje njegovog najbližeg saradnika Aleksandra Rankovića Marka.

Cini mi se da bi se bliski saradnici i savetnici Josipa Broza Tita mogli svrstati u tri grupacije koje su se kretale oko njega.

U prvoj grupi bi bili oni drugovi koji su nastojali da se drže osnovnih principa naše Partije, imajući svoje samostalno mišljenje o nizu pitanja. Oni su otvoreno i direktno iznosili svoja mišljenja, kao npr: Aleksandar Ranković Marko, Sreten Zujović Crni, Boris Kidrič, Blagoje Nešković Blaško, Lazar Koliševski, Ivan Gošnjak, Svetozar Vukmanović Tempo, Đuro Pucar Stari i drugi... Svi su oni oslovljavali Josipa Broza sa »Tito« ili »Stari«, jedino ga je Blagoje Nešković oslovljavao sa »Broz«. Ovim drugovima bih se mogao priključiti i ja, po mojoj otvorenosti i iskrenosti prema Titu, koga sam oslovljavao sa »druže Maršale«.

Krleža, Koča Popović, Moša Pijade Čiča, uočavali su nedostatke Josipa Broz Tita i na indirektan način skretali mu pažnju na njegova zastranjivanja.

Tako, jednom prilikom, kad se Tito žalio Krleži na samovanje, Krleža mu je odvratio: »Šta se tu može ... Takva je sudbina svih vladalaca!« Koča i Moša su, ponekad, peckali Tita svojim žaokama. Naoko bi Tito primećivao ta bockanja, ali uz blagu ljutnju, samouvereno bi to zaboravljao. Mada je ponešto i pamtio.

Sudbonosnu ulogu u formiranju Titovog kulta ličnosti odigrala je treća grupacija savetnika i teoretičara, koji su koristili Titovu sujetu i tendenciju za samovlašću. Oni dolaze do izražaja posle odstranjivanja Đilasa i Kidričeve smrti, poturajući Titu »nove« teoretske postavke, tobože, kao da je Tito do njih došao. Iza Kardelj a, Bakarića, Todorovića, Stambolića, Popovića — povremeno se prikradao sa svojim vanteoretskim savetima Ivan Stevo Krajačić, lični prijatelj Josipa Broza. Iza ovih se sjatila, po svim republikama i pokrajinama, plejada laskavaca i poltrona željnih jevtine vlasti. Tako su se oformile razne dinastije, kao npr. u Srbiji dinastija Stambolića—Markovića, koja od Brionskog plenuma upravlja Srbijom, do ovih dana. Pojedini sladokusci položaja i vlasti, počeli su da se preko dnevne štampe brane od kritika upućenih na njihovu karijerističku delatnost u tim proteklim vremenima.

Nekada su ovi sladokusci položaja i vlasti bili dobri članovi naše Partije. Ali kad je popustila partijska disciplina i svest, pod uticajem »činova, položaja, vila, automobila« i drugih beneficija sa kojima je već obilovalo ovo naše birokratizovano društvo, »pokvarili su se ti drugarski odnosi«.

Sledeći primeri su potvrda ovih mojih razmišljanja.

I

U toku 1957. i 1958. godine, organizovana je velika akcija za sakupljanje posmrtnih ostataka poginulih i umrlih boraca na terenima na kojima se odvijala bitka na Sutješci, da bi se njihovi posmrtni ostaci sahranili u zajedničkoj grobnici.

Oko pedeset boraca je identifikovano. **Od njihovih porodica, ukoliko su bile poznate, traženo je mišljenje o mestu sahrane, tj. da li će porodice preuzeti posmrtne ostatke ili će se sahraniti u zajedničkoj grobnici.**

Među identijikovanim je bio i moj otac Novica Đurić, **borac 2. proleterske brigade, pa je sa mnom obavila razgovor drugarica Neda Božinović-Radosavljević, tadašnji sekretar Centralnog odbora Saveza boraca NORJ, u vezi sa sahranom.**

Pošto sam izrazio želju da se moj otac sahrani u zajedničkoj grobnici, na Sutjesci, to je i učinjeno.

Posle otkrivanja Kosturnice, otišao sam sa ženom i decom, te smo položili cveće.

U to vreme nije postojala ideja o Muzeju sa freskama i ispisanim imenima boraca koji su sahranjeni u Kosturnici. ***Tako se dogodilo da kosti moga oca počivaju u zajedničkoj grobnici-kosturnici, a da nema njegovog im,ena ispisanog na zidovima novog muzeja.***

».Savesni istoričari« i njihovi pokrovitelji nisu dozvolili da se ime moga oca Novice Đurića piše na zidu muzeja, zbog mog kažnjavanja na VI kongresu u Zagrebu.

Od tada nastaje moja maratonska prepiska i moljakanje raznih naših rukovodilaca i institucija. Budite strpljivi — pa pročitajte:

1. Savezu udruženja boraca NOR-a Jugoslavije — Savezni odbor, komisija za tradicije (na ruke Andrà Milanovića), Beograd, Lenjinov bulevar; *od 14. septembra 1973. godine;*

2. Autoru »Večite prozivke« i memorijalnog kompleksa na Tjentištu, Dušanu Plenči, *od 20. septembra 1973. godine;*

3. Saveznom odboru SUBNOR Jugoslavije, *od 27. septembra 1973. godine;*

4. Upravi Nacionalnog parka Sutjeska—Tjentište, *od 21. maja 1974. godine;*

5. Meni odgovara Nacionalni park Sutjeska, *17. juna 1975. godine;*

6. **Andri Milanoviću, potpredsedniku SUBNORJ i Dušanu Plenči, *20. juna 1975*;**

7. Meni odgovara u ime Predsednika Republike Jugoslavije, Mirko Milutinović, *10. oktobra 1975. godine;*

8. **Kosti Nađu, predsedniku Saveznog odbora SUBNORJ, Novi Beograd, Lenjinov bulevar** 6, ***12. jula 1977. godine;***

9. Nacionalni par Sutjeska, za spomen-kuću, Tjentište, *12. jun 1977. godine;*

10. Meni odgovara Nacionalni park Sutjeska, *21. juna 1977. god.;*

11. Meni odgovara kabinet predsednika Koste Nađa, SUBNORJ, *25. jula 1977.*

Kad sam lično bio kod Koste Nađa, Košta me je upućivao Tihomiru Vlaškaliću, da to on reši. Eto, dokle se srozao čak i Košta Nađ!

Bilo je još pisama Josipu Brozu Titu. Svi odgovori su se bazirali na tome da to ispisivanje imena moga oca treba da reši Memorijalni centar na Sutjesci.

***Nepunih pet godina trajalo je ovo moje isterivanje pravde,* pa me j^e^ jedan drug posavetovao da mi drugarica Neda Božinović-Radosavljević da pismenu i overenu izjavu o sahrani moga oca u Kosturnici.**

Otišao sam u stan drugarice Nede, koja se iznenadila birokratskom vozikanju od Josipa Broza Tita, preko Koste Nađa do Spomen-kuće na Sutjesci. I, dok se drugarica Neda spremala da krenemo u opštinu Novi Beograd, upitah Dobrivoja Radosavljevića Bobija ko njega smače sa vlasti?!

Mangupi!... Majku im ... njihovu!... — tužno, ali kratko odgovori Bobi.

53a Nedom sam stigao u Skupštinu opštine Novi Beograd, gde je °na dala sledeću izjavu:

» I Z J A V A

U vreme proslave petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci, bila sam sekretar Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a. U toku 1957.

i 1958. godine, organizovana je velika akcija za sakupljanje poginulih i umrlih boraca na terenima na kojima se odvijala bitka na Sutješci, kako bi se njihovi posmrtni ostaci sahranili u zajedničku grobnicu.

Oko pedeset boraca je identifikovano. **Od njihovih porodica, ukoliko su bile poznate, traženo je mišljenje o mestu sahrane, tj. da li će porodica preuzeti posmrtne ostatke ili će se sahraniti u zajedničkoj grobnici.**

Među identifikovanim bio je i otac druga Ljubodraga Đurića, Novica Đurić, **pa sam i sa drugom Ljubodragom obavila razgovor u vezi sa sahranom.** ***Pošto je drug Ljubodrag Đurić izrazio želju da se njegov otac sahrani u zajedničkoj grobnici, to je i učinjeno.***

Smatram, pošto su posmrtni ostaci njegovog oca sahranjeni u zajedničkoj grobnici na Sutjesci, ***da to treba i zabeležiti, tim pre, što je nemoguće, sada posle 20 godina, tražiti drugo rešenje.***

25. april 1978. god.

Neda Božinović-Radosavljević
Novi Beograd, Ho-Si-Minova 17, ulaz IV, sprat III«

Iako bi bilo normalno da se Nedina izjava odmah zavede i meni preda, »savesna« administracija opštine Novi Beograd nije to htela učiniti bez pitanja »nekoga« iz partijskog vrha. Tako je ta izjava bila zavedena u Skupštini opštine Novi Beograd, tek pod brojem 8188, od 3. maja 1978. godine, što je tad potvrđeno i pečatom opštine. Na moje insistiranje, ja sam je tek tada dobio.[192]

II

Iskrsla je prilika, te sam za nevelike pare nabavio deci jedan stari, razlupani i raštimovani klavir. Majstori su ga nekako zakrpili, opravili i naštimovali. Sve sam to platio. Za taj klavir je znao Veljko Zeković, član CK SKJ, jer je dolazio kod mene na kafu i razgovore.

Ali, kad sam pušten iz zatvora i započeo seobu na poljoprivredno dobro »Srem« u Rumi, ovaj drug Veljko Zeković je poslao druga Berta Tičaka, iz Uprave stambenih zgrada Savezne vlade ***da zabrani odnošenje klavira.***

Tičak nam je objasnio da mu je Zeković naredio da se klavir prenese u stan Milentija Popovića, za njegovu drugaricu Margu, koja ima dosta vremena na raspolaganju, jer nemaju dece.

Ja sam ionako mislio da tu klavirčinu ne nosimo, već da je ostavimo kod moje sestre u Beogradu. Moja supruga Hajra, žestoko se protivila Tičakovom i Zekovićevom zahtevu. Mi smo za Rumu poneli samo dva kauča, posteljinu i posuđe, pa sam Hajri objasnio: nek klavir bude kod Marge, pa ako se, nekad vratimo u Beograd, ona će nam ga vratiti. Tako se ovaj klavir odšetao u vilu Milentija Popovića.

[1,2] Sve kopije ove silne prepiske u trajanju oko pet godina, sačuvao sam i nalaze se kod mene, kao i originalnu kopiju Izjave drugarice Nede Božinović-Radosavljević.

/

Kad smo se vratili u Beograd, i kad smo posle dve godine dobili stan, Hajra me je naterala da napišem pismo Milentiju da nam Marga vrati klavir. Milentije mi je odgovorio pismom da je klavir predao Mijalku Todoroviću Plavom, za njegovu decu.

Više nisam hteo nikome da pišem. Tako sam stavio tačku na ovu »afericu«, te je ova naprava i dalje u posedu Mijalka Todorovića.

Ako se čitalac seća, Milentije Popović i Mijalko Todorović su članovi Kardeljeve grupe teoretičara koji su ovu zemlju, uz saglasnost Josipa Broza Tita, sa svojim teoretskim postavkama doveli do ove situacije u kojoj se nalazimo. Zato mnogi neobavešteni drugovi i ljudi naše zemlje krive Komunističku partiju i komuniste za sadašnje teško ekonomsko i političko stanje.

Mislim da je takva uprošćena tvrdnja netačna. Ideologija svih komunista bez obzira na zemlju je najnaprednija, jer odgovara težnjama širokih narodnih slojeva. Od komunističke ideologije obavezno se mora odvajati deformacija komunista, kad Partija dođe na »vlast«. Ne treba trčati u druge socijalističke zemlje i tamo tražiti primere raznih deformacija. Potpuno su dovoljni primeri iz istori je naše Partije da bi se sagledale ne samo deformacije već i uzroci takvih pojava.

Josip Broz je započeo svoju karijeru kao radnik, borac, robijaš, revolucionar, odnosno kao i mnogi od nas, tj. kao običan čovek. Svojim sposobnostima zaslužio je da bude na čelu Komunističke revolucionarne partije. Iako snažna ličnost, u spletu komplikovanih situacija, morao je da pravi i greške, jer nema bezgrešnih ljudi. Njegovi najbliži saradnici, koje je sam odabrao, nedovoljno mu ukazuju na greške, pa čak i prelaze preko njih. A, kad to traje godinama, a članovi Komunističke partije ne znaju za te greške, onda se stvara vizija nepogrešivog rukovodioca, koja se postepeno pretvara u kult ličnosti. I. umesto da jača autoritet Komunističke partije, koja je pobedonosno okončala narodnooslobodilačku borbu i počela graditi socijalizam, to se sve pripisuje toj ličnosti, a ne svim komunistima u našoj zemlji.

Od kulta ličnosti do apsolutne vlasti mala je razdaljina. Kad su pojedinci počeli da ukazuju na izvesne propuste i greške, već su vremenski zakasnili, i morali su da »lete« sa položaja ili iz Partije, jer se rukovodeća ličnost već afirmisala kao »nepogrešiva« i koju su na »sva zvona« slavili svi komunisti. Kad uz apsolutnu vlast, još, dođe slogan: »Druže Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo!«; ili, što je isto: »Čvrsto idemo Titovim putevima!«, onda se dolazi do demantovanja svih dijalektičkih principa i zakonitosti, kojima nas je učila marksistička Partija. Nema kod nas mobilizatorske i revolucionarne parole, niti programa akcije koji bi nas pozivali u dalju izgradnju socijalističkog društva na principima komunističke teorije i prakse, tj. na principima Komunističke partije Jugoslavije.

Pri završetku ovih mojih razmišljanja, pade mi na pamet sledeće:

»Pa ipak smo mi komunisti interesantni ljudi, a do sada se nije našao književnik koji bi nas dublje obuhvatio«! Ali, i ovo nije tačno. Postojao je književnik Branko Ćopić, koga je brzo ućutkao sam Tito. Pa, i blaže satire Radivoja Lole Đukića doživele su sličnu sudbinu od »savremenih« cenzora.

94. RAZGOVOR SA ALEKSANDROM RANKOVICEM MARKOM

Kad smo Hajra i ja ostali u životu posle »planirane« saobraćajne nezgode i »propasti« na izborima za Saveznu skupštinu, stekli su se uslovi i za odlazak u penziju. U penziju sam otišao krajem decembra 1969. godine, sa položaja direktora i odgovornog urednika »Službenog lista SFRJ«. Ni dana nisam prekoračio taj uslov, jer su mi dve ćerke sa fakultetskom spremom čekale na zaposlenje po nekoliko godina.

Pored svojih redovnih dužnosti i zaduženja, redovno sam čitao i *povremeno pisao.*[193] Naučen na svakodnevni rad, nastavio sam sa zapisivanjem i kad sam otišao u penziju. Tako nisam mogao zaobići, i ostaviti, meni nejasne, krupne istorijske događaje, kao što je, npr., Brionski plenum. Pogotovo, što je on na mene delovao šokirajuće i mimo svih mojih očekivanja i procena. Zato sam i razgovarao sa drugom Aleksandrom Rankovićem Markom.

Iako je razgovor bio poduži, drug Marko je izrazio želju da pribeležim samo neke karakteristike te zakulisne igre, koja je potajno pri-

[1,3] Povremeno sam ponešto **zapisivao i pisao:**

1. *Ko želi* — drama, prikazana u Bosiljgradu 1939. godine.
2. *Ratni dnevnik* — pisan svakodnevno u toku NOB. Vojnoizdavački zavod, Beograd 1966 (535 strana).
3. *Iz ratnih dana Užičkog kraja* — »Borba«, Beograd—Zagreb, u brojevima od 7, 8, 9, 10. i 11. jula 1961 (45 strana).
4. *Oslobođenje Užica 24. septembra 1941.* —»Vesti« Užice,**u** brojevima od 1, 12, 19. i 26. oktobra 1961 (36 strana).
5. »*Druga proleterska*«, »Zbornik sećanja«, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965 (23 strane).
6. »*Neretva*«, »Zbornik sećanja«, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965 (16 strana).
7. »Učesnici *i svedoci*«, »Zbornik sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije do 1941. godine; I, II, i III knjiga, Beograd, Vojna štamparija Beograd (70 strana).
8. »*Junak naše partije — Milinko* Kušić«, **»Zuborenje«,** Ivanjica, 1979. **god.** (14 **strana).**
9. »*Sećanja Lj. Đurića, komandanta grada Beograda*«, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1970 (27 strana).
10. »*Značaj održavanja veza u ilegalnom periodu delovanja KPJ i u toku* NOB«, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1980 (44 strane).

II. »*Zlatibor u ratu i revoluciji*«, Čajetina 1981 (98 strana).

12. »*Novi prilozi za biografiju Vladimira Dedijera*«, polemički spis — Ilustrovani list »Duga«, u brojevima 326, 327, 328, 329. i 332 — Beograd, 1986 (25 strana).
13. Ostali članci objavljeni u dnevnim, nedeljnim i drugim listovima (oko 500 strana).

Ukupno objavljeno oko 1.437 strana.

Još neobjavljeno 518 strana, među kojima drama *Vojko* od 68 strana, i roman *Na stazama života* od 170 strana.

premana i rigorozno sprovedena. On se nadao da će doći vreme kada će prava istina ugledati svetlost dana. To pravo pripada njemu i njegovoj porodici, jer su svi preživeli najteže dane u svom životu.

Prvo, pripreme za Brionski plenum započele su u potpunoj tajnosti još s proleća 1966. godine. Marko o tome nije ništa znao, dok su drugi članovi Centralnog komiteta obaveštavani i konsultovani. Tu je obilato iskorišćen Titov autoritet i autoritet Armije.

Drugo, tek posle sednice Izvršnog komiteta, 16. juna, u Užičkoj 15, posle Titove uvodne reči i kad je legalizovana komisija Krste Crvenkovskog, Marko je nazirao tragediju, koja je počela da se odvija pod bajonetima ojačane gardijske jedinice. To je sledećih dana raslo do neviđenih razmera. Vojska je bila pokrenuta, a sve osetljive punktove pokrili su ljudi iz Hrvatske, Slovenije i JNA. Beogradski kadrovi i kadrovi iz Srbije odjednom su postali krajnje sumnjivi.

Treće, uoči Plenuma sprovedena je totalna izolacija druga Marka. I dok je on očekivao da dobije materijal kao i ostali učesnici, dobio ga je tek oko 23 časa. Čitajući taj montirani materijal, Marko je dobio srčani udar.

Četvrto, još ranije nezadovoljstvo pojedinaca definitivnim Titovim odlukama, iskorišćeno je u toku Brionskog plenuma, kada je Svetislav Stefanović Ceća nastojao da objasni da stvari ne stoje tako kako se iznose. Pod oštrim i pretećim upadicama Ceća je bio prinuđen da se povuče.

Ni dva istupanja Aleksandra Rankovića, nakon srčanog udara, nisu uticala na promenu scenarija Brionskog plenuma.

Poznati su slučajevi vršenja pritiska na pojedine drugove iz Uprave državne bezbednosti. Ali, zahvaljujući istini koju su oni iznosili, bumerang se okrenuo protiv onih koji su bili podstrekači tih optužbi. Tako sam drugu Marku ispričao šta sam čuo od Selima Numića, pomoćnika Saveznog sekretara. Njega su obolelog pod stražom zatvorili u bolnicu i neprekidno saslušavali.

Kad je Selim demantovao sve optužbe oko prisluškivanja, inicijatori tih sramnih optužbi bili su prinuđeni da ga puste, kao i sve ostale okrivljene iz pritvora sa 45 kilograma težine. U skrhanom organizmu Selima Numića ostala je netaknuta istina o tim nepravednim i lažnim optužbama. Na žalost, ta istina se još uvek nalazi zaključana u arhivama našeg najvišeg partijskog i državnog rukovodstva. Da je Selim Numić pokleknuo pod svim tim bezočnim pritiscima, sudbina svih nepravedno optuženih poprimila bi tragične posledice.

Zahvaljujući ovakvom držanju pojedinaca iz Uprave državne bezbednosti, jer su propale nade o javnom suđenju, inicijatori Brionskog plenuma izmislili su aboliciju (opraštanje) svim optuženim u ovoj zakulisnoj igri. />

95. PRI KRAJU OVOG SVEDOČENJA

U toku posleratnih burnih zbivanja bilo je raznoraznih manipulacija sa ljudima, sa starim članovima Komunističke partije, sa zaslužnim borcima narodnooslobodilačke borbe i naše revolucije, ili, kako se to odomaćenom frazeologijom kaže, sa revolucionarima.

Zato nikad ne mogu da zaboravim jedan razgovor na tu temu, na taj problem, između Tita i Kardelja, koji je održan pre 35 godina u Titovom kabinetu, u Užičkoj 15. Tom razgovoru sam slučajno prisustvovao, a razlog je bio u nezadovoljstvu prvih penzionisanih »revolucionara« i generala.

Tom prilikom je Kardelj predložio Titu da bi trebalo razmisliti i formirati neku organizaciju, u kojoj bi se okupili ovi penzionisani drugovi. Jer, kako je tad rekao Kardelj : »Bolje ih je imati na okupu, i da znamo šta misle, nego da gunđaju okolo!«

Na osnovu ovog Kardeljevog mišljenja i predloga, kasnije je došlo do oformljenja Saveta federacije, a po republikama — saveta republika.

Na žalost, po već ustaljenoj praksi u ovom našem društvu, članovima Saveta federacije priključene su nove beneficije, koje, kao, na primer, korišćenje automobila, obilato upražnjavaju supruge ovih članova.

Međutim, ovde nije reč o ovoj ekscesivnoj pomenutoj pojavi u nizu korišćenja raznih beneficija, već o stvarnoj funkciji i ulozi Saveta federacije, kao i saveta republika, pored toliko brojnih društvenih organizacija i organa, kojima obiluje struktura našeg društva.

Svedoci smo šturog obaveštavanja javnosti o delatnosti ovih saveta. U proteklim periodima oni su se kao, po pravilu, sastajali jednom godišnje. Pa i posle tih sastanaka, koji su bledo interpretirani od strane dnevne štampe, građani ove naše zemlje ostaju u nedoumici o potrebi opstanka ovakvih saveta. Istina, ponešto procuri od samih članova saveta o korisnim predlozima iznetim na tim sastancima, ali to ostaje u zatvorenom krugu, bez uvida javnosti.

Cak su poznati i tragični primeri dobronamernosti pojedinih članova ovih saveta. U nameri da svojim predlozima i mišljenjima doprinesu poboljšanju teške situacije u kojoj se nalazi naša zemlja, pojedinci ginu za govornicom ophrvani brigama i sumnjama u celishodnost svojih želja i saveta. Tako je, nedavno, za govornicom u Savetu SR Srbije, okončao život drug Mirko Ćuković, predratni komunista iz sela Radojinje, kod Nove Varoši.

Čini mi se da je ovakva potcenjivačka uloga svih ovih saveta potpuno necelishodna u našem društvu. Sa dosadašnjim tretmanom ona demoralizatorski deluje i na same članove Saveta. Zato predlažem njihovo ukidanje.

PRILOZI

BORBA ZA ISTINU
LJUBODRAGA ĐURIĆA

FAKSIMIL PRVE STRANE »POLITIKE« OD SUBOTE 23. DECEMBRA 1944. GODINE SA ČLANKOM LJUBODRAGA ĐURIĆA

ПОЛИТИКА

... потпуковник, умро 24 септембра ...

Директор: ВЛАДИСЛАВ СЛ. РИБНИКА...

ПРИМЕРАК 10 ДИН. | ТЕЛЕФОНИ: Уредништво: 28-227 и 28-228; Администрације: 25-007; Штампарија: 28-226 | БЕОГРАД, СУБОТА 23 ДЕЦЕМБАР 1944 Број 11854 — Година XLI | РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ ПРЕТПЛАТА СЕ ЗАСАДА НЕ ПРИМА ПОШТ. ФАХ 124 | ПОЛИТ... ПРЕНМАРЕ...

АКЦИЈА ЗА ПОМОЋ ПОСТРАДАЛИМ КРАЈЕВИМА

ДУЖНОСТ И ДУГ БЕОГРАДА И БЕОГРАЂАНА

Децембар 1941 године био је најтежи месец за наше одреде у Србији. Испред комбиноване окупаторско-издајничке офанзиве, један део повукао се с нашим Врховним штабом из Србије, — а други део остао да под најтежим приликама бије битку са освајачким бандама. С преласком преко Увца почињу већи напори, борбе и успеси. Српски партизански одреди прешли су границу Србије, размахнули се шире и као две Пролетерске бригаде, Прва и Друга, своју љубав према Србији, — своју крв, — давали Санџаку, Црној Гори, Херцеговини, Босни, Лици, Далмацији.

Посејано семе братства и јединства народа Југославије проклијало је и расло у бујно класје. Борци Србије бранили су част српског народа на Увцу, на Лиму, код Хан-пијеска и Власенице, на Дурмитору, код Гацка, на Трескавици, Купресу, Ливну, Кључу, Мркоњићу, Мањачи, Которварошу и Прњавору, Грахову, Динари, Неретви, Калиновику, Дрини. И опет у Црној Гори, Санџаку, Херцеговини. И још једном у Крајини и Сплиту.

Два пута се маршовало од Црне Горе до Крајине, носећи рањене и болесне другове. У свим тим тегобама, бојевима, победама, делили смо и зло и добро са синовима Санџака, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Лике и Далмације, Баније и Кордуна, наносећи жестоке ударце окупатору и издајницима — звали се они Немци или Италијани, усташе или четници. Отимали смо од непријатеља села и градове, уништавали нечисту гамад. Они се, у немоћном бесу, хвалили да су нас уништили.

А ми се нисмо хвалили — ми смо упорно извршавали наше задатке и борили се даље. Борили смо се, јер смо веровали у победу своју, у победу Савезника на челу са Совјетским Савезом. Борили смо се јер смо радије умирали са оружјем у руци, него да будемо фашистичко робље. Кроз борбу је израстала наша херојска Народноослободилачка војска, чедо свих народа Југославије, која је из највећих битака излазила још јача и упорнија. Народ је своју војску јачао, одгајао, хранио, одевао.

Због стратегиског значаја и тактичких особина земљишта Санџака, Црне Горе, Херцеговине, Босне, Лике и Далмације — непријатељи су тежили да овладају овим простором, да разбију наше јединице. Али сви њихови планови стално су се разбијали о несаломљиву вољу наше војске, о кратке заповести нашег маршала Тита. Сталне борбе и пустошења непријатељског беса по овим крајевима, нису успеле да сломе дух народа који своју војску воли и помаже. И изгледа чудно, како су они кршеви Црне Горе, Херцеговине, Далмације, Лике и Крајине могли да прехране ову војску. Али ми, борци из Србије, никада нећемо моћи заборавити оно самоодрицање народа ових крајева.

У Србији смо оставили родитеље, браћу и сестре године 1941, а нашли смо их тамо у тим крајевима. Тамо су за нас друге сестре плеле чарапе и рукавице. Тамо су нам ткале сукно. Тамо су за нас орали дрвеним ралом и хранили нас са црним хлебом, који је био слађи од беле пшенице. Тамо су нам ложили ватре у маленим кровињарама кад би се враћали из ноћног напада. За своју војску дали су и последњу овцу.

Тамо је непријатељ порушио многе градове. Попалио многа и многа села. Два пута потпуно Пиву палио. Неколико пута Дрвар и Петровац рушио. А народ Црне Горе, Херцеговине, Босне, Лике и

Генерал-мајор Љубодраг Ђурић

својом крвљу залију земљу Србију, да Београд ослободимо. Да се састанемо с Црвеном армијом и сви заједно даље, напред, до коначног уништења фашистичких барбара и окончања клања и убијања.

Ни један од њих, ни Личанин, ни Црногорац, ни Хрват, ни Крајишник — није помислио да стане у Београду, већ је продужио напред, уз песму, преко Срема и Војводине, по блату и киши, без одеће и обуће, гурајући фронт својим грудима, даље и даље од Београда, од наше престонице нове, демократске, федеративне Југославије.

То издржава и све ће тешкоће издржати Титов борац, задојен Титовим духом. Он нема времена и не мисли много о својој деци, жени, родитељима, који већ сада немају хлеба тамо, далеко, на Пиви, код Дрвара или Срба — он зна само: напред. Он се узда у своју народну власт, у Народноослободилачке одборе и све оне који остају на позадинском фронту, да ће као и досад братски и другарски помоћи једни другима.

Београд је слободан. Убрзо после ослобођења добио је светло и воду. Чисти се од рушевина. Пијаце постају пуније. Могу се гледати савезнички филмови. Позориште ради. Новине и листови излазе. Са радио-станице не говори огавни немачки бандит, ни пијани глас „оца Србије". Али у Београду има и таквих, који било свесно или несвесно, не уважају препород наших народа у овом светом Ослободилачком рату. Шпекулишу. Само мисле о себи. Не погледају из својих соба на улицу, и даље, преко Београда, преко Дрине, Пиве и Таре.

У Београду има белога хлеба, а они који су све своје дали, немају ни ељданог.

„Београд, наш главни град Југославије, тек отсада заиста постаје главни град свих Јужних Словена, град за који су проливали крв сви синови Југославије. Одавде, из Београда, треба да зраче оне идеје водиље, које су нас носиле кроз ове тешке дане — идеје братства и јединства и идеја демократије и сређене Југославије" — рекао је у свом првом говору у Београду наш маршал Тито.

Београђани треба да су поносни на свој град. Раније, 27 марта нарочито, народ Београда дао је отпор и није повио главу испред завојевача. Ни за време окупације нису престајале пушке и револвери... Београд је дао нових бораца у јединице Личке, Крајишке и Црногорске. Београд и Београђани ће помоћи и пострадале крајеве, јер је то не само дужност — већ и дуг Београда и Београђана.

Генерал-мајор
Љубодраг Ђурић,
командант града Београда

МАРШАЛ ТИТО ЧЕСТИТА РОЂЕНДАН СТАЉИНУ

Маршалу Совјетског Савеза Јосифу Висарионовићу Стаљину.

Поводом годишњице вашег рођендана примите наше најтоплије честитке и најбоље жеље да још много година живите за добро великог и моћног Совјетског Савеза и читавог слободољубивог човјечанства.

Више него икада народи Југославије осјећају велику радост што могу заједно с борцима херојске Црвене армије славити ваш рођендан у јеку побједоносне борбе против заједничког нам непријатеља.

Наши народи су свијесни колико много дугују вама за вашу бригу и помоћ при ослобођењу наше напаћене земље од фашистичких освајача.

21 децембра 1944

С дубоким поштовањем
Тито

Бономи поздравља ослободилачки комитет Италије

Лондон, 22 децембра

Претседник владе Бономи одржао је говор у коме је рекао да његова влада намерава да упути поздрав ослободилачком комитету слободне Италије ради његовог херојског рада. Бономи је додао да је ослободилачки комитет на северу Италије добио одобрење владе да предводи родољубе у њиховој борби против Немаца и фашиста. Овај акт и од-

за послове у окупираној Италији, изјавио је римском дописнику листа „Чикаго Сан" да је у новембру месецу извршена измена писама између савезничке врховне команде и вођа покрета отпора у Северној Италији. Савезници су обећали да ће, после ослобођења Северне Италије, Народно-ослободилачки одбор претстављати једини орган који ће заступати ...

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ...

НАША АВИЈАЦИЈА БОМБАРДУЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ КОЛОНЕ, СЛАГАЛИШТ... И АРТИЛЕРИСКЕ ПОЛОЖАЈЕ

Најјаче борбе воде се на комуникацији Јања—Бијељи... Између Сиска и Суње уништено ј... 30 ка...ион...

Ратни извештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ за 23 децембар 1944 године:

У Срему није било битних промена. На овом сектору нарочито је била активна наша авијација, која је имала значајних успеха. Бомбардујући колоне, слагалишта и артилериска положаје она је уништила 21 аутомобил, 15 кола, неколико топова, убијено је око 90 војника и официра и изазвано 14 мањих и већих пожара.

На доњој Дрини настављају се жестоке борбе. Најјаче борбе воде се на комуникацији Јања—Бијељина, којим се правцем Немци пробијају за Брчко. На сектору Козлука потпуно је уништена једна чета немачких морнара.

У Црној Гори борбе се настављају дуж цеве комуникације Матешево—Колашин—Мојковац на коме сектору је активна и савезничка авијација. Уништавајући немачке заштитне делове наше су јединице избиле у непосредну близину Матешева, где се сада настављају борбе за ово место.

У Херцеговини одбијено је неколико немачких напада на Широког Бријега уз осетне губитке по непријатеља.

У долини Босне наше су јединице извршиле поновне нападе на комуникацију између Жепче и Добоја, где је обустављен сваки са... Уништен је један теретни ... ратним материјалом, а пруга ... сечена на више места.

У Хрватској потучена је н... усташка колона, која је била ... у Удбину и одбачена наз... ма Доњем Лапцу. Убијено је ... маца и усташа. Даље на сев... бе се још воде око Кореници... Немци трпе знатне губитке. ... никацији Загреб—Карловац ... дуже борбе ликвидирано је ... пријатељско упориште, Драга... јом приликом је убијено 140 ... љено 35 Немаца и усташа. По... је и пруга на дужини од 4 ... тра. На комуникацији Сиса... наше су јединице блиском ... тричном ватром изненада н... немачку моторизовану колон... пролазу, којом је приликом ... но преко 30 камиона и убиј... рањено више непријатељск... ника.

У Словенији наше су једи... вршиле више успешних на... немачке комуникације услед ... обустављен саобраћај на пру... бљане—Загреб, Цеље—Мар... ... Уништено ... комотиве и 37 вагона. У ... Долини снежним против... наших јединица непријатељ... бијен и одбачен у полазне ...

Авиони из једне наше ескадриле пред полазак на задат...

ЧЕТНИЦИ И УСТАШЕ У БЕКСТВУ ИЗ ДАЛМАЦИЈЕ

Дописник Тањуга из Хрватске јавља:

Бежећи из Далмације усташе стижу на Сушак. Досада је на Сушак стигло око 1.000 усташа. Они су у врло рђавом стању, изгледели су и у дроњцима. Покуњени, подерани испијени и прљави, они су пролазили ћутећи градом предвођени од Немаца.

У села Јурдане и Мушиће, у Истри, у близини Ријеке, дошло је око 2.000 четника и недићеваца, који су, како сами причају, побегли из Србије. Дошао је такође и велики број усташа с породицама из Далмације и Хрватског Приморја.

Једна већа група усташких бандита дошла је заједно са својим породицама у Оточац. Њихове жене и деца обилазе оточке ливаде и вртове из којих ваде корење и једу. По касарнама се разлеже плач гладне деце, која због злочиначког рада својих ро...

...опљачкали стоке и других ... сти у износу од 1,200.000 ку... те сељаке повели су собом. ... ког повода пуцали су у ... време службе, пако су зна... у њој налазе деца.

НОВ ТЕЖАК ЧЕТНИЧКИ З... У СЕЛУ ИЛОВИ КОД ПРЊ...

Дописник Тањуга из Босне и Херцеговине радиограмом јавља:

У селу Илови, код Прњаво... вили су крсну славу водник... Друјић и Лека Симић. Док ... чари били у најбољем расп... с гостима, упали су у кућу ... и убили Друјића и Симића.

После овог злочина, четн... побегли у шуму.

ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ НА ... ЈЕ УМРЛО 755 ОСОБА ОД ...

Дописник Тањуг-а из Д... јавља:

И на острву Брачу је ... нао глађу народ мислећи ...

JEDNA DEPESA KOJU JE ANDRIJA HEBRANG UPUTIO JOSIPU BROZU TITU 11. JANUARA 1945. GODINE IZ MOSKVE*

MARŠALU JUGOSLAVIJE J.B. TITU

Razgovarao sam sa Starim[1] mnoga politička pitanja postavlja drukčije od nas.

1. Savetuje nam da s Bugarima zaključimo pakt o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći na 10–20 godina, kao prvi korak ka ujedinjenju.

2. Pripremati tle za ujedinjenje s Bugarima na bilateralnoj osnovi. Dve države, Jugoslavija i Bugarska, ujedinjuju se u konfederaciju.

3. Sporazume s Bugarskom i Albanijom ne treba objavljivati dok ne budemo imali vladu.

4. Treba biti oprezan i u spoljnopolitičkim pitanjima. Naš je glavni zadatak da učvrstimo postignute pobede. Treba izbegavati da se velikim zahtevima prema susednim zemljama izazove njihov loš odnos ili sukobljavanje s njima.

5. Ako se ne sprovede sporazum sa Šubašićem, onda treba odgoditi do februara proglašenje NKOJ za privremenu vladu.

6. Dače nam ekonomsku pomoć kakvu mogu.

Sledi telegram o oružju i armiji.

No 1 ANDRIJA

11. I 1945.

uz No 148

* Arhiv CKSKJ — CKKPJ/1945/311.

FAKSIMIL STENOGRAFSKIH BELEZAKA GOVORA KOJI JE LJUBODRAG ĐURIC ODRŽAO NA VI KONGRESU KPJ/SKJ 1952. U ZAGREBU I DO KOJIH JE DOŠAO 1983. GODINE

Tanackovi[illegible]-Ognjenov

Predsjedavajući Đuro Salaj: Reč ima drug Ljubodrag Đurić.

Ljubodrag Đurić: Drugovi i drugarice, mi, delegati, čuli smo koliki je broj drugova koji želi da pozdravi naš Kongres u ime radnih kolektiva, kao i pojedinaca, na primer, akademik Belić. Mi mislimo da na ovom Kongresu treba da pustimo više vremena delegatima da oni mogu prodiskutovati o raznim problemima, jer je ovo Kongres, prvenstveno radni Kongres. To bi bio moj predlog, i ako se slažete da delegati ili izađu da ih vidimo pa da nas pozdrave ili da to objavimo u štampi.

Drugovi, pošto ja lično imam izvesnih predloga, tražio sam reč od radnog predsedništva, pa sam izašao da ne bi po drugi put izlazio. /Smeh/.

Ja bih se drugovi i drugarice osvrnuo na ovakav način diskusije koji se meni ne sviđa. Ja bih razumeo da je Paja Gregurić, ma da smo odlični drugovi i prijatelji, govorio o zdravstvenim problemima, recimo u našoj Partiji. Mi bi ga mnogo rađe slušali, jer tih problema ima. Ma da ne mislim da smo mi tako uski da govorimo samo o zdravlju komunista, ja moram podvući da ako su komunisti zdravi, onda će komunisti moći pomoći da se pametnije reše i zdravstveni problemi čitavog našeg naroda. Evo, na primer, da sam ja na mestu njegovom, ja bih govorio recimo, o izvesnoj slaboj kadrovskoj politici - ja ću da kažem otvoreno - recimo našeg CK. Jer, drugovi, primetio sam ovde da drugovi pišući diskusiju unapred, a pošto smo mi izglasali po poslovniku da diskusija bude 10 minuta, našli su se u vrlo velikoj neprilici skračujući i režući diskusiju i nikako nisu mogli da nađu sami sebe u tome, pa se dešavalo da sa vodom izbace i dete i ostanu izvesne stvari koje bi mogli reći u nekoliko rečenica jednostavno i prosto

Drug Paja Gregurić kada je pričao o zdravstvenoj politici i zdravlju naših ljudi, recimo, zna za jedan problem koji je, po mom mišljenju, prvenstveno kadrovski problem, a to je pitanje automobila, sreskih komiteta i sreskih NO-a. Ja znam da je priličan broj naših drugova u sreskim komitetima bolesten ili bolovao od tuberkuloze, a vi znate kakvi su ranije bili zadaci po ranijem administrativnom sistemu otkupa, koliko su tr̆čali naši drugovi. Međutim, oni ne trče ni sada manje, niti će tr̆čati, jer su problemi kako mi postavljamo pitanje političkog rada i uloge naše Partije, još veći s obzirom na podizanje svesti naših ljudi. I drugovi sekretari sreskih komiteta i ostali drugovi iz srezova, koji su delegati, bi vrlo rado takav predlog druga Paje pozdravili da je predložio da naša Partija povede računa i da preko njenih organa izdejstvuje kod državnih privrednih organa da se obavezno za sreske komitete i sreske narodne odbore kupi izvestan broj džipova ili drugih automobila /aplauz/, a to u celini, drugovi i drugarice, ne pretstavlja za našu privredu mnogo. To je otprilike oko 45o automobila /pljesak/.

Zašto vam ja to sada govorim? Ja sam imao mnogo druge predloge pojedinim drugovima ... /pljeskanje/ da li to pljeskate da prestanem ili da odobravate? Ja sam mnogim našim drugovima ... /pljeskanje/ koji su članovi CK govorio o ovom problemu ali drugovi su bili drugim poslovima zauzeti.i nisu smatrali za potrebno ...

Druga jedna stvar koju bi ovom prilikom hteo u vezi diskusije druga Paje da ukažem, a što leži odgovornost na svima nama komunistima - to je isto tako kadrovsko pitanje - to je, recimo, pitanje ... /pljeskanje/ zdravlja naših rukovodećih drugova. Ja mislim da svi mi komunisti u celini, čitava Partija

Tanacković-Ognjenov

naših drugova
snosimo izvesnu odgovornost za stanje zdravlja/u našoj Partiji i da nemamo nikoga u našoj državi nema nikoga koji će da vodi računa o zdravlju naših drugova /Isa Jovanović: nije istina/ koji sede iza nas. Ako pogledamo redom od druga Kardelja, Tita pa Kidriča, svi su oni izdržali izvestan broj operacija. Međutim, hoću da naglasim jednu stvar koja se često puta zloupotrebljava od strane ... naime pišu vrlo pogrešno u stranoj štampi baš o našim rukovodećim drugovima. Radi se o tome da izvesni novinari koji /jedan glas: prošlo je lo minuta/ drugovi i drugarice, pišu o našim drugovima u stranoj štampi izvesne stvari koje apsolutno nitu tačne. Nije potrebno da ih ovde na Kongresu ja demantujem o tim stvarima, ali činjenica je da se mi nismo pobrinuli za zdravlje tih drugova niti da im omogućimo neometan i pravilan rad da ti drugovi budu oslobođeni od izvesnih sitnih problema o kojima ne moraju ni u kom slučaju da vode računa.

Ja bih sad progovorio o jednoj drugoj stvari. Ja bih progovorio o našem novom nazivu Saveza komunista Jugoslavije. Drug Tito je u svom referatu dao predlog i ja mislim da je taj predlog potpuno pravilan, ali smatram da je potrebno da naglasim neke stvari koje drugovi dosadašnji diskutanti nisu u svojim govorima naglasili. Da bi Savez komunista bio jedna čvrsta organizacija, ja zamišljam da taj savez počiva više na jednoj višoj svesti, na jednoj većoj visini svesti samih komunista članova toga saveza. Taj savez morao bi biti, drugovi i drugarice ako su njegovi članovi ljudi koji su svesni, koji su pošteni, kao što je drug Đilas rekao malo pre u svom govoru, taj savez će biti mnogo snažniji i ja zamišljam mnogo snažnija i monolitnija organizacija nego što je bila do sada sa njegovim nazivom Komunistička Partija, ma da se ništa bitno ne mijenja u organizaciji Partije, kao što su drugovi istakli.

Tanacković-Ognjenov

Da li svi članovi našeg saveza odgovaraju svim tim podacima? Ja drugovi i drugarice smatram, kao što je drug Tito podvuko u svom referatu, da ima izvesnih pojava koje uopšte ne dolikuju komunistima a pogotovo ne mogu karakterisati jednog takvog budućeg člana našeg saveza. "isu važna imena tih i takvih drugova. Ali, ima vrlo čestih pojava koje bi, ako bi se događale i u buduće, remetile redove našeg saveza. Na primer ako izvestan drug koji je stariji od nekog druga iz partiske organizacije nanosi izvesne uvrede i klevete drugu koji je niži po položaju u partiskoj organizaciji, naročito kada se radi o funkcionerima u našim partiskim redovima, očigledna je stvar, drugovi, da će takva veza u našem savezu slabiti. Ja ni u kom slučaju ne mislim da su one sudbonosne i da se ne može bez takvog druga, a isto tako nemam iluzije da se takve pojave mogu sprečiti, jer je takvih pojava od uvek bilo i takvih će pojava biti. Ali, ne mogu da shvatim jednu stvar da izvesni naši funkcioneri, kao na primer što se dogodilo meni lično, da je recimo drug Petar Stambolić, koji je član CK naše Partije, preoteo meni ženu ...

/<u>jedan delegat</u>: ti si lopov/

/Zatim svi delegati ustaju sa svojih mesta, burno negodujući uz poklike: "Dole, napolje"/.Poslije toga nekoliko delegata prišlo je Ljubodragu Đuriću i izvelo ga iz sale/.*)

• U zaostavštini Ljubodraga Đurića uz koplju stenograma njegove diskusije na VI kongresu 1952. godine, nalazila se i ova rukom pisana beleška:

„*Potraga za sten.* beleS. sa VI *kongr.*
— početak marta kod Paška Romca 11 sprat, soba 318
— Novaković Radlša 333—905, Arhiv unuk deda Gruja — Kostojevići
— Kabinet Dolanca, 17 sprat, soba 425
— gen. sekretar Hrast Fridrih, 16. sprat soba 417
*19*73."

Dokument koji je trailo 1973. Đurić, međutim, tada nije dobio. Njegova diskusija, odnosno njena stenogramska interpretacija bila je tada „izuzeta", pa je niko, uključujući u to i samog Đurića, nije mogao koristiti. Embargo sa ovog dokumenta skinut je deset godina kasnije, 1983. pa ga je Đurić i dobio u Arhivu CK SKJ gde se nalazi pod brojem I (VI—K 2) 39 *(Prim,* urednika).

Josip Broz Tito

Beograd, 5 juna 1954

Drug
LJUBODRAG M. DJURIĆ, direktor
poljoprivrednog dobra "Srem"
R u m a

Najljepše zahvaljujem na čestitci koju ste mi uputili povodom rodjendana.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Josip Broz Tito

Drug
LJUBODRAG M. DJURIĆ, direktor
poljoprivrednog dobra "Srem"
R u m a

Josip Broz Tito

Beograd, maja 1961. god.

Najtoplije zahvaljujem na čestitki povodom rodjendana, sa najboljim željama za Vaše lično dobro i uspjeh u radu.

Josip Broz Tito
FEDERATIVNA NARODNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
KABINET
PREDSEDNIKA REPUBLIKE

BEOGRAD 9.VI.61

JUGOSLAVIJA *60,0 ЈУГОСЛАВИЈА

R BEOGRAD 2 38559 A

LJUBODRAG N. DJURIĆ

BEOGRAD
Ul. Kr. Milutina br. 10-a

BEOGRAD 13

SRETNA NOVA GODINA 1967

Zvuci i jovanka

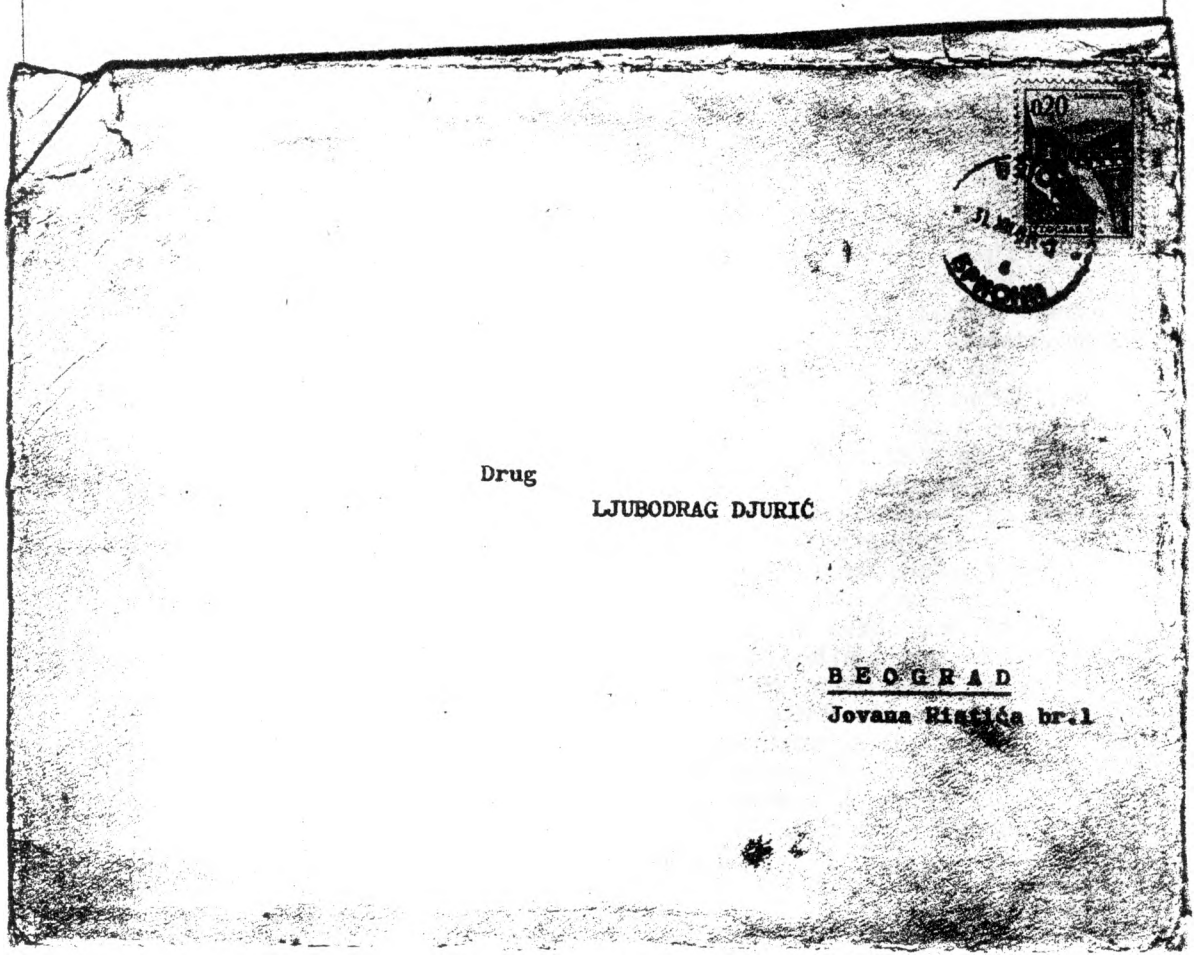

PISMO SVETISLAVU STEFANOVIČU IZ 1963. GODINE

DRUGU SVETISLAVU STEFANOVIČU, DRŽAVNOM SEKRETARU ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE

B E O G R A D

Prilikom vraćanja mojih oduzetih stvari, između ostalog, nije mi vraćeno:

1) Peta knjižica moga Dnevnika, koga sam vodio za vreme rata. Četiri knjižice sam predao Vojnoistoriskom institutu JNA, a ova zadnja mi je potrebna da bi kompletirao Dnevnik. Ukoliko se i dalje nalaze takve stvarčice u onom Vašem magacinu, molim te reci nekome da potraži. To je sveščića odprilike 10x20 cm. Od kiše je sva zakisla te je skoro upropaštena. Mastilo se razlilo, ali se tu i tamo vidi po neka reč ili datum. Po neki listovi su ostali i sačuvani. Pisana je uglavnom plavim mastilom a neki delovi i zelenim.

2) Nije mi vraćen crni kofer sa komplet sekcijama za čitavu našu zemlju. Pošto sređujem Dnevnik, ove sekcije su mi potrebne, pa te molim da mi se bar pozajme, ukoliko se ne mogu vratiti.

S drugarskim pozdravom !

19. mart 1963.
Beograd

LjubodragĐurić,
direktor Službenog lista FNRJ
Beograd, ul. Jovana Ristića br. 1
telefon br. 51-755

PISMO JOSIPU BROZU TITU IZ 1967. GODINE

DRUGU JOSIPU BROZU — TITU

B E O G R A D
Užička 15

Druže Maršale,

Iz priloga ovog pisma kao i iz ostalih činjenica videćete šta rade neki Užičani. Diskriminatorskim postupcima, i to baš oko proslave 2. proleterske brigade, izgleda nema kraja.

Evo druge diskriminacije, pored ove prve. Naime, Učiteljska škola u T. Užicu nosi ime moga brata Zelimira. Preživeli borci iz 2. proleterske brigade, a bivši učenici ove škole, dobili su poziv za ponedeljak, 27. februara da razgovaraju sa učenicima i nastavnicima — *sem mene.*

I treći diskriminatorski postupak doživeću u utorak 28. ovog meseca: za svečanu akademiju u Domu kulture u T. Užicu odredili su mi mesto u zadnjim redovima sale. To će, verovatno, tako slično biti i za svečanu večeru istog dana.

Zar je sve ovo zaslužio jedan od komandanata 2. proleterske brigade, ko zna kakva me još ponižavanja očekuju.

Kad sam bio kod Vas obećali ste: da ću prvom prilikom poći sa Vama za Vaše Užice. Na to ste zaboravili kad ste otišli na otvaranje Hidroelektrane B. Bašta.

Mislim, da bi imali razloga, ako vam zdravlje dozvoljava, da krenete na proslavu 2. proleterske brigade ovih dana. Ako pođete, nadam se, da me nećete zaboraviti da krenem sa Vama. Ili, bar, da sedim blizu Vas na ovoj svečanosti.

S poštovanjem Vaš

Beograd,
23. februar 1967.

Ljubodrag Đurić,

KOPIJA DEPEŠE UPUĆENE JOSIPU BROZU TITU 1971. GODINE

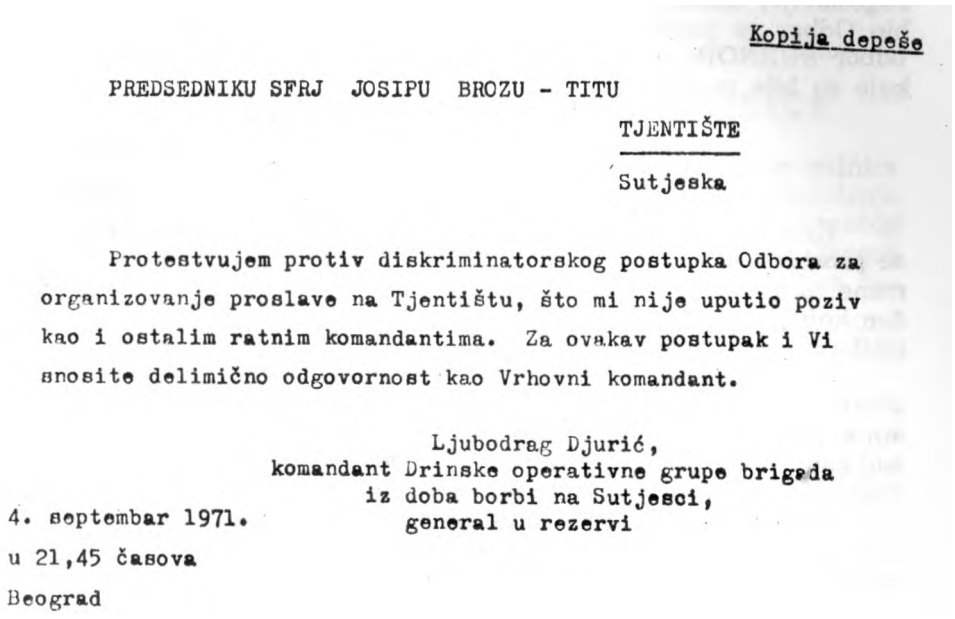

Kopija depeše

PREDSEDNIKU SFRJ JOSIPU BROZU - TITU

TJENTIŠTE

Sutjeska

Protestvujem protiv diskriminatorskog postupka Odbora za organizovanje proslave na Tjentištu, što mi nije uputio poziv kao i ostalim ratnim komandantima. Za ovakav postupak i Vi snosite delimično odgovornost kao Vrhovni komandant.

Ljubodrag Djurić,
komandant Drinske operativne grupe brigada
iz doba borbi na Sutjesci,
general u rezervi

4. septembar 1971.

u 21,45 časova

Beograd

PISMO UPUĆENO JOSIPU BROZU TITU I NIKOLI LJUBICIĆU 27. FEBRUARA 1972. GODINE

PREDSEDNIKU SFR JUGOSLAVIJE I VRHOVNOM KOMANDANTU ORUŽANIH SNAGA SFR JUGOSLAVIJE, MARŠALU JUGOSLAVIJE, JOSIPU BROZU — TITU
kao i
DRŽAVNOM SEKRETARU ZA NARODNU ODBRANU, GENERALU ARMIJE NIKOLI LJUBIClCU

B E O G R A D
Užička 15

Kroz nepunu godinu dana napuniće se dve decenije od kako se prema meni sprovode raznorazni diskriminatorski postupci.

Kroz taj dugi period, starao sam se da Vas blagovremeno o tome obaveštavam, uznemiravajući Vaš mir i Vašu savest.

Pošto letos nisam bio pozvat na svečanost otkrivanja spomenika na Sutjesci, to sam kao komandant Drinske operativne grupe brigada i kao komandant 2. proleterske brigade, iz vremena borbi na Sutjesci, uputio protest nadležnima. Evo, kakav sam odgovor dobio:

»SAVEZ UDRUŽENJA BORACA
NARODNOOSLOBODILACKOG RATA JUGOSLAVIJE
SAVEZNI ODBOR
Br. 0608-1394/1
8. IX. 1971. god.
B E O G R A D

Druže Đuriću,

U vezi vašeg protesta upućenog Savezu udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije i predsedniku Saveznog odbora SUBNOR

Jugoslavije, obaveštavamo Vas da je organizator proslave na Tjentištu bio Odbor za proslavu Bosne i Hercegovine i da prema tome Savezni odbor SlJBNOR nije određivao *kriterije niti ličnosti* (podvukao Lj. Đ.) koje su bile pozivane na ovu proslavu.

S drugarskim pozdravom,

ZA SAVEZNI ODBOR

(Andreja Milanovićj«

Kao što Vam je poznato, 29. februara i 1. marta ove godine, održaće se proslava 30 godina od osnivanja 2. proleterske brigade, u Čajniču. Od mene su sve pripreme bile skrivane, pa čak i to, da je neko drugi određen koji će postrojiti preživele borce 2. proleterske brigade, pre nailaska izaslanika Vrhovnog komandanta.

Ja se i sa ovim najnovijim diskriminatorskim postupkom ne mogu složiti. Ranije sam dobijao odgovore od mnogih drugova, da su te diskriminatorske postupke naređivali ili udešavali Krcun i Marko. Međutim, sad kad njih više nema, postavlja se pitanje: *u čiju se to slavu i dalje sprovodi, zašto i u kakvu svrhu*? ! . . .

Cuo sam da će taj izaslanik na proslavi biti Nikola Ljubičić, radi toga i njemu dostavljam ovo pismo, da bi bar bio potstaknut na razmišljanje o sadašnjem i ratnom drugarstvu.

27. februar 1972.

LjubodragĐurić,
Beograd, Kr. Milutina 10 A

PISMO JOSIPU BROZU TITU OD 10. MAJA 1972. GODINE

VRHOVNOM KOMANDANTU ORUŽANIH SNAGA SFRJ, MARŠALU JUGOSLAVIJE

J. B. TITU

BEOGRAD

Užička 15

Svi borci nosioci Spomenice 1941. - Užižani - dobilo su blagovremeno poziv za Užice.

Ja sam dobio u ponedeljak, 8. maja, tek onda kada ste Vi već bili na Trgu partizana u T. Užicu.

Kao dokaz šaljem Vam poziv, koji je pradat na pošti u Užicu 6. maja ove godine.

Kao odlučan protivnik diskriminatorskih postupaka prema komunistima, slobodan sam da protestvujem i pred Vama. Istovremeno Vas potsećam da sve ovo nije u skladu sa našim razgovorom prilikom moje posete Vama 24. novembra 1966. godine.

S poštovanjem, a uvredjen

10. maj 1972. god.

Beograd

Ljubodrag Djurić

PISMO VELIMIRU DOGAND2IĆU IZ 1973. GODINE

VELIMIRU DOGANDZlCU, predsedniku Skupštine opštine T. Užice

T. U Z I C E

U petak, 16. novembra o.g., u T. Užicu je održana svečana sednica Opšteg sabora opštine posvećena 30-godišnjici Drugog zasedanja AVNOJ-a i 32-godišnjici obrazovanja Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije. Sednici su, pored ostalih, prisustvovali i većnici Drugog zasedainja AVNOJ-a iz SR Srbije i članovi Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije.

Kao nekadašnji većnik Drugog zasedanja AVNOJ-a i kao član Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije protestujem protiv takvog diskriminatorskog postupka prema meni, koji se ogledao u tome što mi nije upućen poziv kao i drugim većnicima i članovima Skupštine.

Zao mi je, druže Dogandžiću, što si se lično upisao u spisak falsifikatora naše istorije, a posebno mi je žao što ponižavaš položaj izabranika jedne skupštine opštine.

Ljubodrag Đurić
nekadašnji većnik Drugog zasedanja AVNOJ-a i
21. 12. 1973. god. član Velike antifašističkenarodnooslobodilačke
Beograd skupštineSrbije

PISMO JOVANU OSTOJIĆU I PETRU TEŠIČU IZ 1975. GOD.

GLAVNOM I ODGOVORNOM UREDNIKU »VESTI«
JOVANU OSTOJICU I UREDNIKU »VESTI« PETRU TESIĆU

T. U Z I C E
Trg partizana 12

I

U vašem listu »VESTI«, koji je izašao kao jubilarni dvobroj, 21. septembra 1975. godine, na 4. i 5. strani, pod naslovom HEROJI TITOVOG UZICA, objavljene su biografije devet narodnih heroja našeg grada.

Niste objavili biografiju moga brata Zelimira Đurića, takođe, narodnog heroja, koji se rodio u Užicu, učio škole u našem gradu, bio sekretar MK KPJ i sekretar OK KPJ za užički okrug.

Dugujete mi objašnjenje za ovakav neshvatljiv postupak.

II

U istom broju »VESTI«, koji je izašao 21. septembra 1975, na 13. strani, podkrale su se greške u belešci »BILO IH JE DVADESET I SEDAM«, koje treba ispraviti, odnosno belešku dopuniti.

Da novinarka O. Mićić nije stavila, na početku beleške: »-Bilo ih je dvadeset i sedam *te školske 1937/38. godine«,* i da nema nigde podataka 0 učenicima u toj školskoj godini, kao i da nema određene tendencije, koja se povremeno provlači u vašem listu — beleška ne bi bila ispravljena i verovatno bi ostala nepotpuna.

Ovako, mislim, da belešku treba dopuniti sa sledećim činjenicama:

Prvo, naslov beleške trebao je da glasi: BILO IH JE TRIDESET.

Drugo, pošto je objavljeno 22 imena, iz te školske 1937/38. godine, onda treba objaviti još 8 imena iz te školske godine, a to su:

1. Ljubodrag Đurić, učesnik NOB-e,
2. Dimitrije Paligorić, učesnik NOB-e,
3. Dragomir Kostić, učesnik NOP-a,
4. Pane Ponjavić, učesnik NOP-a,
5. Aksentije Milošević,
6. Ljubomir Marinkov,
7. Slavko Prvanović, i
8. Jelena Puščin, belogardejka i jedina iz ove generacije koja je pripadala ondašnjem reakcionarnom delu omladine u Užicu. Pošto mi nisu jasni kriterijumi vaše novinarke O. Mićić o objavljivanju imena u »VESTIMA« — to ne znam šta ćete sa njom učiniti.

Ne verujem da-je Ratko Bjelica, u svojim sećanjima, izostavio (ako izuzmemo Jelenu Puščin) sedam svojih drugova.

Treće, Đuro Kladarin, Dobrivoje Vidić, RatkoParezanović iJovan Petrović nisu bili u Učiteljskoj školiu Užicu, školske 1937/38.godine — već u nekim drugim učiteljskim školama, odnosno gradovima.

Postoji mogućnost, da je Ratko Bjelica pisao sećanja o svojoj generaciji, a ne o učenicima školske 1937/38. godine — ali, u svakom slučaju, ne bi zaboravio 7 drugova, i među njima nas četvoricu učesnika NOR-a i NOP-a. Po svemu izgleda, da je zbrka nastala pod cenzorskim perom O. Mićić.

Prema tome, zbrku treba ispraviti u jednom od sledećih brojeva »VESTI«.

III

U Beogradu je 20. avgusta ove godine kremiran moj preminuli brat Dragoslav Đurić, pukovnik JNA, nosilac Partizanske spomenice 1941. 1 ovaj moj brat se rodio u Užicu. U Užicu učio škole, i u istom gradu primljen u KPJ.

Na kremaciji je prisustvovala Stanka Laković, kao delegat Saveza boraca građa Užica, i položila buket cveća.

Do današnjeg dana, nije se pojavila ni najmanja beleška, niti »In memorijam« u »VESTIMA«.

Dosadašnja praksa »VESTI« bila je da se ovakvi tužni događaji, na neki način registruju, ne samo povodom smrti boraca 2. proleterske brigade — već i povodom smrti simpatizera NOB-e i NOP-a.

Zašto, drugovi urednici, tako činite, ili dozvoljavate da drugi čine ovakve diskriminatorske postupke u vašem listu »VESTI«?!

Ožalošćen sam i zabrinut sa takvim postupcima!

28.septembar 1975.
Beograd

Ljubodrag Đurić,
364. pretplatnik »VESTI«
Beograd, Kr. Milutina 10 A

PISMO JOSIPU BROZU TITU OD 21. MAJA 1978. GODINE

D R U G U T I T U

B E O G R A D

Užička 15

Druže Maršale,

Pošto se približila proslava Vašeg rodjendana, na prvom mestu, dozvolite da Vam poželim krepko zdravlje i da nam poživite još dugi niz godina, na dobro svih nas gradjana naše Socijalističke domovine.

II

U toku 1957. i 1958. godine, organizovana je velika akcija za sakupljanje posmrtnih ostataka poginulih i umrlih boraca na terenima na kojima se odvijala bitka na Sutjesci, kako bi se njihovi posmrtni ostaci sahranili u zajedničku grobnicu.

Oko pedeset boraca je identifikovano. Od njihovih porodica, ukoliko su bile poznate, traženo je mišljenje o mestu sahrane tj. da li će porodica preuzeti posmrtne ostatke ili će se sahraniti u zajedničku grobnicu.

Medju identifikovanima je bio i moj otac Novica Djurić, borac 2. proleterske brigade; pa je sa mnom obavila razgovor drugarica Neda Božinović Radosavljević, tadašnji sekretar Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a, u vezi sa sahranom.

Pošto sam izrazio želju da se moj otac sahrani u zajedničkoj grobnici, to je i učinjeno.

Posle otkrivanja Kosturnice, otišao sam sa ženom i decom, te smo položili cveće na Kosturnicu, na Sutjesci..

U to vreme, nije bila oformljena ideja o Muzeju sa freskama i ispisanim imenima boraca koji su sahranjeni u Kosturnici i poginuli u borbama na Sutjesci. Tako se dogodilo: da kosti moga oca počivaju u zajedničkoj grobnici-kosturnici, a da nema njegovog imena ispisanog na zidovima novog muzeja.

III

Od tada nasta moja maratonska prepiska i moljakanje raznih naših rukovodilaca i institucija. Molim da se pogledaju sledeći prilozi:

1. SAVEZ UDRUŽENJA BORACA NOR-a JUGOSLAVIJE - SAVEZNI ODBOR, KOMISIJI ZA TRADICIJE /na ruke Andra Milanovića/, Beograd, Lenjinov bulevar 6; od 14. septembra 1973. godine;

2. AUTORU "VEČITE PROZIVKE" I MEMORIJALNOG KOMPLEKSA NA TJENTIŠTU, DUŠANU PLENČI - piše Komisija za negovanje revolucionarnih tradicija SUBNORJ, od 20. septembra 1973. godine;

3. SAVEZNOM ODBORU SUBNOR JUGOSLAVIJE, odgovara autor Dušan Plenča, od 27. septembra 1973. godine;

4. UPRAVI NACIONALNOG PARKA SUTJESKA-TJENTIŠTE, piše Ljubodrag Djurić, 21. maja 1974. godine;

5. DJURIĆ LJUBODRAGU, BEOGRAD- piše Nacionalni park Sutjeska, Tjentište, 17. juna 1975. godine;

Sad se pojavljuje novi autor, Viktor Kučan, koji ima drugo mišljenje.

6. ANDRI MILANOVIĆU, podpredsedniku SUBNORJ i DUŠANU PLENČI- piše Ljubodrag Djurić, Beograd, 20. juna 1975. godine;

7. Dana 3. septembra 1975. pisao sam Vama, sledeće:

"Prvo, u Kosturnici na Sutjesci, sahranjene su kosti našeg oca Novice Djurića, borca 2. proleterske brigade. Neko je izbacio njegovo ime iz "Večite prozivke" u Memorijalnom muzeju na Tjentištu. Već je godine ipo dana kako ja i drug Andra Milanović, p. predsednik SUBNORJ, uz pomoć Dušana Plenče, nastojimo da ispravimo ovu sramotu. Medjutim, ni do današnjeg dana nismo uspeli u tome."

8. LJUBODRAGU DJURIĆU, piše SEF KABINETA PREDSEDNIKA REPUBLIKE, MIRKO MILUTINOVIĆ, 10. oktobra 1975. godine;

Za godinu i po dana, koliko sam čekao:šta će učiniti Dragoslav Marković, predsednik Predsedništva SR Srbije; saznao sam iz užičkih "VESTI" da je vraćeno ime "Želimir Djurić" Pedagoškoj akademiji u T. Užicu. Medjutim, ovo oko našeg oca, nije izgleda ni pokrenuto, odnosno, niko me nije obavestio iz okoline Drežine.

9. KOSTI NADJU, predsedniku Saveznog odbora SUBNORJ, NOVI BEOGRAD, Lenjinov bulevar 6 - piše Ljubodrag Djurić;12.jun 1977.godine;

10. NACIONALNI PARK SUTJESKA, ZA SPOMEN KUĆU, TJENTIŠTE - piše Ljubodrag Djurić, 12. jun 1977. godine;

11. Odgovor NACIONALNOG PARKA SUTJESKA, TJENTIŠTE, sa OBRAZLOŽENJEM Viktora Kučana, stručnog saradnika Nacionalnog parka "Sutjeska" od 21. juna 1977. godine;

12. Odgovor KABINETA PREDSEDNIKA KOSTE NADJA, SUBNORJ, od 25. jula 1977. godine.

Mislim, da sve ovo što je učinjeno do sada - nije u redu. Naročito mi se ne svidja,što Kosta Nadj nije umeo da sagleda etičku stranu cve moje molbe i zahteva.

IV

Od Vas sam naučio dosta toga: kako se treba boriti i raditi. Ubedjen sam, da sam ja u pravu u ovom slučaju, te sam rešio da počnem sve ispočetka. Zato sam pribavio pismenu izjavu i mišljenje ondašnjeg sekretara Centralnog odbora SUBNORJ, Nede Božinović Radosavljević, te Vam ga kao

13. prilog, dostavljam, od 25. aprila 1978. godine.

Drugarica Neda Božinović, ispričala mi je i detalje oko pohranjivanja kostiju onih identifikovanih kostiju boraca. Kosti su stavljene u najlonske vreće, i na svakoj vreći identifikovanog borca nalazi se privezana pločica sa imenom i prezimenom. Tako se i kosti našeg oca nalaze sa imenom i prezimenom u Kosturnici na Tjentištu, ali zato što je sahranjen prije 15. maja - njegovo ime ne može biti zapisano u "Večitoj prozivci", kako obrazlaže Viktor Kučan.

Prije nekoliko dana, sastao sam se sa Viktorom Kučanom, i pokušno da ga urazumim. On kaže sledeće:

1. Problem je delikatan, ali on ne može da odstupi od roka trajanja Pete ofanzive: 15. maj - 20.jun;

2. Ako Kosta Nadj, kao predsednik Saveza boraca NORJ ili drug Tito, dadu mišljenje da se ime našeg oca napiše u "Večitoj prozivci" - onda, on neće imati ništa protiv.

Pošto više ne mogu da se obraćam Kosti Nadju /jer me je na početku razgovora, kad sam bio kod njega, upućivao Vlaškaliću/ - to Vas molim, druže Maršale, da Vi date konačnu reč po ovome.

S poštovanjem !

Vaš Djurić

Ljubodrag Djurić

21. maj 1978. Beograd, Baba Višnjina 19, I sprat, stan 5

tel. 443-407

I Z J A V A

U vreme proslave petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci, bila sam sekretar Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a. U toku 1957.i 1958. godine, organizovana je velika akcija za sakupljanje poginu lih i umrlih boraca na terenima na kojima se odvijala bitka na Su tjesci, kako bi se njihovi posmrtni ostaci sahranili u zajedničku grobnicu.

Oko pedeset boraca je identifikovano. Od njihovih porodica , ukoliko su bile poznate, traženo je mišljenje o mestu sahrana tj. da li će porodica preuzeti posmrtne ostatke ili će se sahraniti u zajedničku grobnicu.

Medju identifikovanima bio je i otac druga Ljubodraga Djurića Novica Djurić, pa sam i sa drugom Ljubodragom obavila razgovor u vezi sa sahranom. Pošto je drug Ljubodrag Djurić izrazio želju da se njegov otac sahrani u zajedničkoj grobnici, to je i učinjeno.

Smatram, pošto su posmrtni ostaci njegovog oca sahranjeni u zajedničku grobnicu na Sutjesci, da to treba i zabeležiti, tim pre, što je nemoguće, sada posle 20 godina, tražiti drugačije rešenje.

25. april 1978. god. Neda Božinović-Radosavljević

Neda Božinović-Radosavljević
Novi Beograd, Ho-Ši-Minova 17, ulaz IV, sprat III

Potpis se da je Radosavljević Neda
12 NU. 560
ručno potpisao ovu ispravu i u svemu za svoju priznao.
Istovetnost imenovanog utvrđena je na osnovu lične kart
broj 93-8607 izdata od 1969
Taksa za overu po Tar. br. — od — din. i Gradsk
taksa po Tar. br. — od — dan., naplaćena i poništen
Oslobođeno takse po čl. 18 tač. 32 ZOT i u drug
svrhu se ne može upotrebiti.
SKUPŠTINA OPŠTINE NOVI BEOGRAD
Broj 8188 od 3-05. 1978 god. Opš... službeno

ODGOVOR KABINETA PREDSEDNIKA REPUBLIKE
NA ĐURIĆEVO PISMO OD 21. MAJA 1978. GODINE

KABINET
PREDSEDNIKA REPUBLIKE
01-808/78

Beograd, 15. juna 1978.

Drug
LJUBODRAG DJURIĆ

B E O G R A D
Baba Višnjina 19

Poštovani druže Djuriću,

Obaveštavamo Vas da smo sa Vašim pismom od 21. maja o.g. upoznali druga Predsednika. Drug Predsednik smatra da je u potpunosti opravdan Vaš zahtev da se ime Vašeg oca unese u spisak boraca sahranjenih u zajedničkoj grobnici na Tjentištu.

O ovom stavu druga Predsednika obavestili smo generala armije Kostu Nadja, predsednika Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije, koji je preduzeo mere da se u tom smislu postupi. Očekujemo da nas general Nadj u najskorije vreme obavesti o tome šta je učinjeno, a verujemo da će i Vas takodje obavestiti.

Sa drugarskim pozdravom,

ŠEF KABINETA
Borislav Badurina

PISMO BOGDANU BOGDANOVlCU IZ 1984. GODINE

Beograd, 12. maja 1984. god.

B O G D A N U B O G D A N O V l C U
predsedniku Gradske skupštine grada Beograda

B E O G R A D

P O L I T I K A , sreda, 9. maj 1984, na 13. strani, BEOGRADSKA HRONIKA, objavila je sledeće:

»Proslava četrdesetogodišnjice oslobođenja Beograda — gde, između ostalog piše —

Juče je održana sednica Odbora za obeležavanje 40. godišnjice oslobođenja Beograda — grada heroja. U radu Odbora učestvovali su istaknuti revolucionari, proslavljeni komandanti, društveno-politički, javni i kulturni radnici Beograda — kaže se u saopštenju sa ove sednice.

Na sednici je istaknuto da program obeležavanja četiri decenije slobode, socijalističkog i samoupravnog razvoja grada treba da predstavlja dalju afirmaciju vrednosti naše revolucije i njenog kontinuiteta: od podviga boraca u narodnooslobodilačkoj borbi i oslobođenju Beograda do sadašnjih napora za ekonomsku stabilizaciju,« itd.

Mislim, da bar tebi nije potrebno objašnjavati sa kakvim teškoćama se, danonoćno, borio ondašnji radni kolektiv Prve komande tek oslobođenog grada Beograda, kada još nisu bili oformljeni drugi organi narodne vlasti. A taj radni kolektiv Prve komande grada Beograda sačinjavali su oficiri, podoficiri i borci iz svih jedinica NOV koje su učestvovale u borbama za oslobođenje našeg grada Beograda. Nekolicina iz rukovodećih kadrova Prve komande grada Beograda i danas su građani ovog našeg grada.

U prvoj polovini meseca oktobra 1944. godine, Naredbom Maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, postavljen sam za prvog komandanta novooslobođenog grada Beograda.

Zato protestujem protiv diskriminatorskog postupka Odbora što, bar, prvog komandanta oslobođenog Beograda niste uključili u ovu jubilarnu proslavu.

Ljubodrag Đurić,
prvi komandant grada Beograda, general u rez. JNA, član AVNOJ-a i ASNOS-a, ratni komandant 2. proleterske brigade i 2. proleterske divizije, zam. komandanta Glavnog štaba za Srbiju, a član KPJ odnosno SKJ od 1938. godine do današnjih dana.

PISMO UPUĆENO BRANKU MAMULI, PETRU GRAČANINU
I PEKU DAPČEVIĆU OD 23. JANUARA 1985. GODINE

Drugovima

B R A N K U M A M U L I, admiralu flote, Saveznom sekretaru za narodnu odbranu SFRJ

P E T R U G R A Č A N I N U, generalpukovniku, načelniku Generalštaba JNA

P E K U D A P Č E V I Ć U, generalpukovniku JNA, u penziji

B E O G R A D

Ne malo, bio sam iznenadjen, kad sam konstatovao da me niste pozvali za okrugli sto, povodom 40 godina formiranja armijskih grupacija, pored toliko pozvatih penzionisanih ratnih komandanata i politkomesara. To, utoliko više, što se medju organizatorima našao Peko Dapčević, jedan od mojih pretpostavljenih iz rata; kao i Petar Gračanin, kome sam bio komandant nekoliko godina u 2. proleterskoj brigadi i diviziji.

Dovoljno vas je potsetiti da sam bio:

- ratni komandant 2. proleterske brigade i divizije;
- zamenik komandanta Glavnog štaba za Srbiju;
- prvi komandant oslobodjenog Beograda, a zatim
- šef Kabineta Vrhovnog komandanta oružanih snaga Jugoslavije i šef Kabineta Maršala Jugoslavije.

Još u doba V neprijateljske ofanzive komandovao sam Drinskom operativnom grupom brigada /2. proleterska, 6. istočnobosanska, i Majevička/ u najsloženijim ratnim prilikama.

Kao zamenik Koče Popovića, samostalno sam komandovao sa tri divizije u Istočnoj Srbiji, kada su bili oslobodjeni: Knjaževac, Zaječar i Negotin.

Prvi sam oficir naše Armije koji je uhvatio vezu sa jedinicama Crvene armije na Dunavu, i tom prilikom vodio razgovore sa štabovima Crvene armije.

Kao šef Kabineta Vrhovnog komandanta oružanih snaga Jugoslavije, učestvovao sam u mnogim savetovanjima najviših vojnih rukovodilaca sa Vrhovnim komandantom, u završnim operacijama za oslobodjenje naše zemlje.

Pretplatnik sam »Narodne armije, Vojnog dela i Istorijskog glasnika. Preko ovih glasila pratim tekuća zbivanja, kao i druge dogadjaje iz prošlosti naše Armije.

Vojnoizdavački zavod Vojno delo, izdalo je moj Ratni dnevnik, u 3.000 primeraka, 1966. godine.

Uz sve ovo dodajem: da sam bio član AVNOJ-a i ASNOS-a, narodni poslanik za Srpsku i Saveznu narodnu skupštinu, do 1954.godine, kao i član Savezne vlade.

Član sam KPJ /SKJ/ od 1938. godine, do danas.

Jedan broj naših ratnih drugova, koji su prisustvovali na tom skupu, pitali su me: Zašto i ja nisam prisustvovao ?!

Ja im nisam znao dati pravi odgovor _ dok ga ne dobijem od vas.

Prema izloženim činjenicama, u ovom mom pismu, dugujete mi objašnjenje ovakvog vašeg postupka prema vašem ratnom drugu i komandantu naših krupnih jedinica u vreme rata. Ovaj vaš postupak se graniči sa kršenjem osnovnih prava gradjanina zagarantovanim Ustavom naše socijalističke zemlje, a da i ne pominjem svoj generalski čin i Zakon o našoj Narodnoj armiji.

23. januar 1985. godine
Beograd

Ljubodrag Djurić,
generalmajor, u rezervi
Beograd, Baba Višnjina 19 / I sprat, stan 5

ODGOVOR PETRA GRAČANINA NA ĐURIĆEVO PISMO OD 23. JANUARA 1985. GODINE

SOCIJALISTIČKA FEDERATIVNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
NAČELNIK GENERALŠTABA
JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIJE
Br. 42-2
07. 02. 1985. godine

Druže Djuriću,

Osećam obavezu da Vam odgovorim na pismo u kojem izražavate nezadovoljstvo zbog toga što Vas nismo pozvali na Okrugli sto "Armija u strategijskoj koncepciji NOR-a i revolucije". Iskreno mi je žao što smo Vas time povredili, iako to nismo želeli. Uveravam Vas da nije reč ni o kakvoj diskriminaciji, niti o previdu. Naime, radna grupa Organizacionog odbora prikupila je podatke iz dokumentacije koja se nalazi u Arhivu Vojnoistorijskog instituta o rukovodiocima (komandantima, komesarima i načelnicima štabova) koji su komandovali armijama i nekim korpusima u vreme formiranja armija. To je bio kriterijum za pozivanje učesnika na Okrugli sto, budući da svi nisu mogli biti pozvani. Pored ovih prisustvovao je i jedan broj drugova koji se bave naučnim radom iz domena istorije i ratne veštine.

Prema podacima iz Arhiva, u vreme formiranja armija Vi ste bili komandant grada Beograda, a kasnije šef Kabineta Vrhovnog komandanta oružanih snaga. Upravo zbog toga smo smatrali da je korisnije da učestvujete na narednom skupu, koji će se održati u drugoj polovini aprila ove godine, s temom "Završne operacije za konačno oslobodjenje zemlje". Smatramo da Vaše kazivanje, kao bliskog saradnika Vrhovnog komandanta u planiranju i izvodjenju tih operacija, može biti dragoceno za našu istoriografiju i vojnu teoriju.

Još jednom Vas uveravam da je to bio jedini razlog što niste bili pozvani, a ovo moje pismo možete shvatiti kao preliminarni poziv za naredni skup. Uz zvanični poziv dobićete i razradjenu platformu za raspravu na tom skupu. Nadam se da ćete uvažiti ove razloge i učestvovati na Okruglom stolu o završnim operacijama, u aprilu ove godine.

S poštovanjem i drugarskim pozdravom,

07. februar 1985. god.
B e o g r a d

NAČELNIK GENERALŠTABA JNA
general-pukovnik
Petar Gračanin

Pismo primljeno:
8. 02. 1985. godine,
u 11 časova.

ĐURIĆEV KONCEPT O JOSIPU BROZU TITU

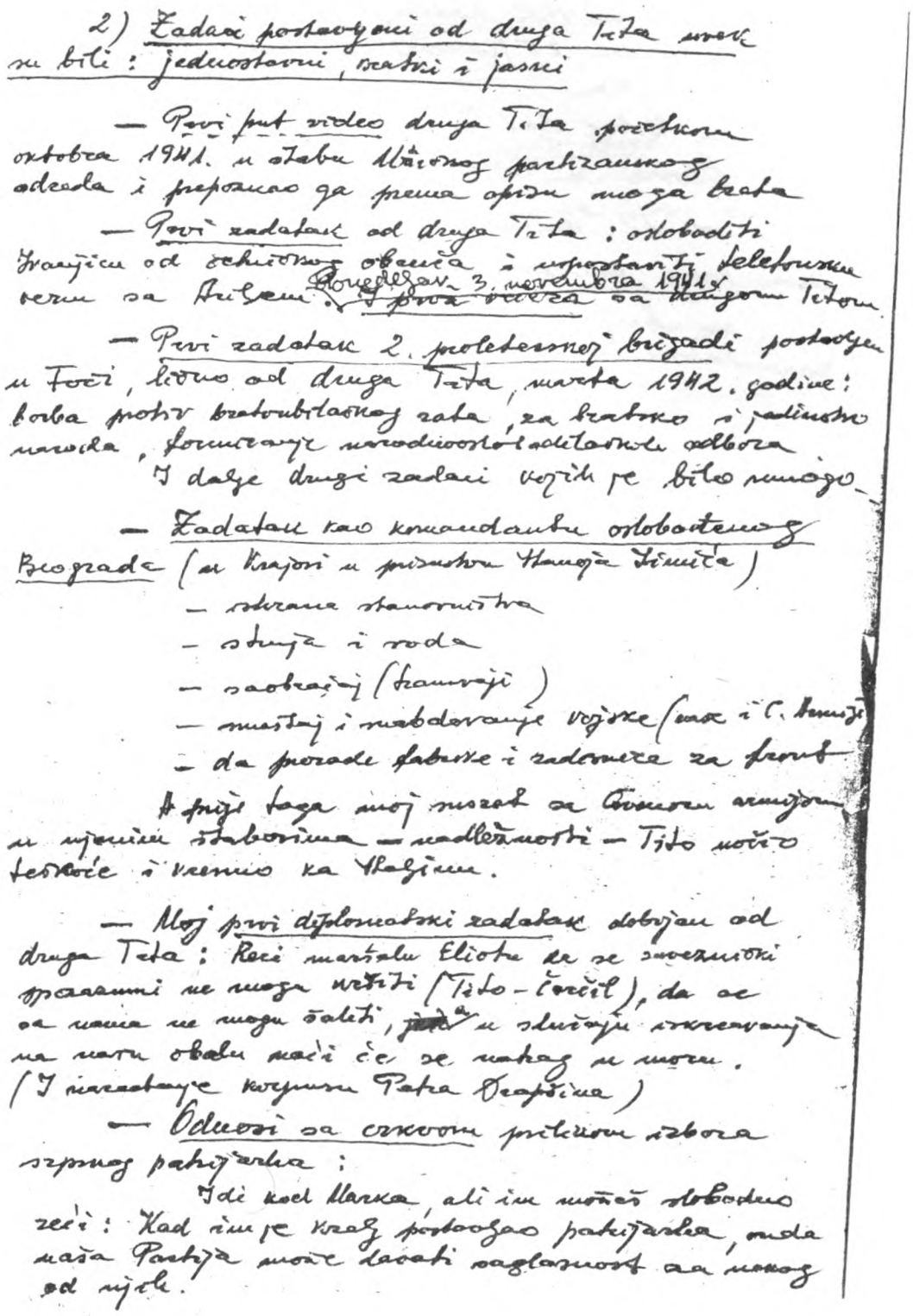

2) Zadaci postavljeni od druga Tita moraju
su biti: jednostavni, kratki i jasni

— Prvi put video druga Tita početkom
oktobra 1941. u štabu Glavnog partizanskog
odreda i prepoznao ga prema opisu mojega brata

— Prvi zadatak od druga Tita: osloboditi
Francuze od okupatorske obaveze i uspostaviti telefonsku
vezu sa Parizom. Govedjan 3. novembra 1941.
i prva vožnja sa drugom Titom.

— Prvi zadatak 2. proleterskoj brigadi postavljen
u Foči, bilo od druga Tita, marta 1942. godine:
borba protiv bratoubilačkog rata, za bratstvo i jedinstvo
naroda, formiranje narodnooslobodilačkih odbora
I dalje drugi zadaci vezani se bilo mnogo.

— Zadatak kao komandantu oslobođenog
Beograda (u Krajovi u pismima Hamdija Šimića)
- skrama staranovništva
- struja i voda
- saobraćaj (tramvaji)
- smeštaj i snabdevanje vojske (sanat i C. hemijs
- da proradi fabrike i radionice za front

I pored toga moj susret sa Crvenom armijom
u njenim štabovima — nadležnosti — Tito moćno
teritorije i vremena ka Italiji.

— Moj prvi diplomatski zadatak dobijam od
druga Tita: Reci maršalu Eliotu da se saveznički
sporazumi ne mogu vršiti (Tito - čačil), da se
za nama ne mogu žaliti, ~~jer~~ u slučaju iskrcavanja
na naše obale naći će se nekog u moru.
(I iskrcavanje kretnuo Patra Drapšina)

— Odnosi sa crkvom prilikom izbora
sjajnog patrijarha:
Idi kod Marka, ali im moraš slobodno
reći: Kad imate kralj postavljao patrijarha, onda
naša Partija može davati saglasnost za nekog
od njih.

3) Ustoj i odlučan komandant

— U početnu narta proleterske brigade za Bos. krajinu, 25 juna 1942. u selu Borije, rod Kalinovika

— Ustoj datuma 1943, oko 12 časa, noć Olova u Bosni, zbog vatora

— 12. decembra 1942. depeša „To nisu kape, već proleterska zastava".

— bježanje, a metci oko lada (juni 1942.) komandatora krabrost

III

Tito kao veliki učitelj i veliki pedagog, (5)
i njegovo poverenje u mlade kadrove

— Neobičan smisao za red i red (du-red)

— Neiscrpna energija (ne čita a stalno prima iz naroda). Samo njegove primedbe na pisma iz naroda - dovoljne su da formiraju sveznanu lučnost sa svim ljudskim principijama. Šurić, gde su pisma?

— Moj dolazak za šefa kabineta: „Ti ćeš mi biti najbliži saradnik, razumeli ćemo se kako da radiš, pa ćemo drugi put o tome razgovarati." I nikad nismo razgovarali o tome kako da radim. Razumevanje potpune inicijative.

— Povratak iz Srbije za Bih, avgusta 1944. radi razgovora sa članovima Tubanske vlade [Kosanovićem, Budisavljevićem, Tubajem, Ilamatićem i dr.]

— Na Kiča - Šurić

— vanja u drugom i situacija u sali

IV

U Titovom geniju se nalazi i naš obični čovek

— sluša sa žarkom
— poremena pobuna protiv steze i surovih pravila (bežanje u prirodu - lov, od obrazovanja)
— ljubav prema životinjama (konj iz zala, ptice, Tigar)
— sportski sportova (putovanja gimnastika, vaspitanje, tenis, vožnje na čamcu, plivanje, skijaštvo, pešačenje)
— neobične sudbine sa šalu i humor: govori Crnogorca; „Zurić, ko li je poslanik u ovom kraju?" - Živeo naš poslanik Tempo; Lepih - Tigar i ostali poslanici; „Doktora, kako tvoje zdravlje?"

V

Osveživanje revolucije koja i dalje traje

— Otpor staljinizmu (kako sam pokušao pomoć Titova: kako je to prevaziđeno duh Tito - Hrlet u Pajzoš na Tamnavi Gori)
— Razvoj socijalističkih društvenih odnosa (Neposredna demokratija - samoupravljanje)
— Koncepcija aktivne miroljubive koegzistencije
— Autoritet u međunarodnom komunističkom pokretu (Za sastanka u Rumuniji sa Politbiroom CK K.P. Rumunije, Poljske i drugih)

JUNAK NASE PARTIJE

Najbliži i najprisniji Kušićevi drugovi zvali su ga jednostavno njegovim imenom — Milinko. Imao sam sreću da se ubrojim među one koji nu veliku borbu protiv svih ovozemaljskih zala i nedaća. Milinko spada pa sve do poslednjeg našeg viđenja, u oslobođenom Jajcu, 29. septembra 1942, kada se on kao komandant nalazio na čelu 1. krajiške brigade.

Inače, svi drugovi i drugarice zvali su ga njegovim prezimenom. Kad bi neko, na primer, saopštio: »To je rekao drug Kušić«, svako bi odmah shvatio da se, van svake sumnje, radi o već dobro smišljenoj, jasnoj direktivi ili naredbi koja se mora izvršiti.

Ko je bio Milinko Kušić? Izvanredan drug, čiji je ceo život značio jednu veliku borbu protiv svih ovozemaljskih zala i nedaća, Milinko spada među najbolje komuniste koje je odgojila Komunistička partija Jugoslavije. Taj junak naše Partije toliko je utkao svoju ličnost u istoriju KPJ i istorijske događaje za vreme narodnooslobodilačke borbe, da pisati sećanja o njemu znači istovremeno pisati o revolucionarnoj borbi Partije pred rat, o »Užičkoj republici«, o 2. proleterskoj brigadi i o ostalim značajnim događajima u kojima je on učestvovao...

I

Godine 1939, Milošav-Mićo Matović i ja bili smo jedini članovi Komunističke partije u tadašnjem srezu moravičkom. Jednog oktobarskog dana pozva me Mićo da zajedno posetimo Milinka Kušića, koji je živeo u kući na bregu poviše Ivanjice. Zatekli smo Milinka napolju, pored gomile tek obranih jabuka. Pošao nam je u susret sa dobrodošlicom, prigrlio nas i, uz karakterističan poluosmejak, oslovio nas našim imenima. Shvatio sam odmah da taj drug zna sve o nama dvojici. Pozvao nas je da uđemo u kuću, sirotinjsku, izvinjavajući se uz put što nas, na žalost, ne može počastiti »domaćinski«, jer rakiju ne pije, a kafe nema, ali nam zato nudi jabuke — po izboru. Caj, veli, rado pije, ali vatra u kući ne gori — svi ukućani sada beru jabuke.

Posle ovog prvog susreta Mićo i ja odlazili smo kod Milinka gotovo svake nedelje, nekad bismo, sva trojica, svraćali na čaj u kafanicu koju je držao jedan simpatizer naše Partije.

Kušić je našem započetom partijskom i opštepolitičkom radu dao još više podstreka, osmelio nas je, a mi smo bili ponosni što se sastajemo sa jednim prekaljenim borcem Komunističke partije koji se vratio neposredno s robije.

Svaki sastanak sa Kušićem značio je za nas proširivanje vidika. On nam je ulivao nekakvu novu snagu. Do razgovora sa njim, osećali smo se nekako skučeni i kao udaljeni od cilja kome smo težili. Zbog raznih smicalica ivanjičkih bogataša i zelenaša, kao i osionosti policijskih pisara i žandarma, povremeno nam se činilo kao da ovaj narod nikad nije ni čuo za ideje socijalista i komunista. Međutim, za kratko vreme Kušić nam je otvorio oči i mi smo shvatili da u stvari nastavljamo od ranije započetu borbu u ovom kraju. Ponekad bi Kušić u šali spominjao da je još pre 40 godina jedan seljak iz njegovog sela Sveštice, Miljko Savić, propagirao ono isto za šta se i mi borimo. Pričao nam je o Obrenu Stišoviću iz Sarenika i o Bošku Petroviću iz Srednje Reke, koji su se na bojištima Španije hrabro borili protiv fašizma.

Pod Kušićevim uticajem još više se aktivirala i grupa studenata i radnika koja je predhodnog leta ušla u upravu kulturno-prosvetnog društva »•Javor«. Prikupljena su sredstva za kupovinu novih knjiga za knjižnicu. Počele su pripreme pozorišnog komada i horskih recitacija za priredbu u Ivanjici. Kad je Kušič čuo kako se mučim sa umnožavanjem partijskog materijala i priloga za zidne novine u »Javoru«, dao mi je novac sa kojim sam kupio šapirograf.

Odsustvo teško obolelog studenta Dula Salovića, jednog od najaktivnijih među omladinom, Kušić je nadoknadio formiranjem omladinske grupe koju su sačinjavali Miko Velimirović, Milka Petrović i Draginja Nešovancvić-Cula. Ova grupa je, pod neposrednom Kušićevom brigom, obuhvatila veći deo ivanjičke omladine. Kod obolelog druga Salevića Kušić nas je obavezno vodio posle svakog sastanka. »O b o l e l o g d r u g a n e s m e m o z a b o r a v i t i i m o r a m o m u o l a k š a t i n j e g o v e p o s l e d n j e d a n e«, govorio bi nam Milinko. Ove njegove reči često su mi odzvanjale u ušima kasnije, u 2. proleterskoj brigadi, kad smo zajedno obilazili naše ranjene drugove. I tako, prilikom jedne od poslednjih poseta, već iznemogli Salević šapatom zamoli Kušića da mu izrecituje omiljenu pesmu »Na rentgenu« od čehoslovačkog pesnika Jirži Volkera. Kušić mu je naročito naglasio strofu: »kad to nešto iz grudi provali — zemlja će da zatutnji«. Dve-tri suze skotrljaše se niz uvelo Salevićevo lice. Zao nam je bilo umirućeg druga što neće dočekati da se obistine vizionarske pesnikove reči. Kušić mu se zakle, u ime svih nas, da ćemo se, i u njegovo ime, pobrinuti da zemlja što jače zatutnji!

II

Ponovo se susrećem sa drugom Milinkom u oslobođenom Užicu. On je politkomesar Užičkog partizanskog odreda »Dimitrije Tucović«, a ja politkomesar 1. zlatiborske čete »Pero Popović-Aga«.

Na dan 25. septembra 1941, pored glavne ulice Užica, na žitnoj pijaci, podignut je podij um, sa koga Kušić otvara prvi miting u oslobođenom Užicu. Oko ovog improvizovanog podijUma stoje sve komande četa koje su ušle u Užice. Ni sada nemam reči kojima bih dočarao utisak o ovom prvom Kušićevom javnom govoru. Ranije smo ja i Mićo Matović slušali Kušića kao iskusnog ilegalnog partijskog radnika, koji je svim svojim bićem uticao na nas. Međutim, ovo je prvi put da ga slušamo kao javnog govornika, u slobodnom Užicu. Obraćajući se svojim drugovima borcima, radničkoj klasi Užica, građanima Užica i seljacima, kojih je takođe bilo u velikom broju, Kušić nije upotrebio ni jednu jedinu frazu. Kasnije sam imao prilike, tokom naše NOB i naše revolucije, da u svečanim trenutcima, prilikom velikih slavlja, slušam izvrsne govornike, ali su se i njima nehotice podkradale pojedine govorničke fraze. Međutim, iako je to bio jedinstven i svečan trenutak, početak stvaranja jedine slobodne teritorije u porobljenoj Evropi,' Kušiću se nije omakla nijedna fraza. U tišini koja je vladala na ovom prvom velikom zboru, upijali smo činjenice koje je Milinko sipao poput mitraljeza. Žmarci su nas podizali celim telom, stiskali smo pesnice, žene su brisale suzne oči. Za mnoge od nas Kušićev govor je bio javni čas učenja o tome kako treba razgovarati sa narodom, kako ga obaveštavati i kako mobilisati narod za nova pregnuća i nove zadatke. Kušić je, u neverovatno kratkom vremenu, podneo zboru izveštaj o dejstvima i borbama svih partizanskih četa užičkog okruga, kao i o rasplamsaloj borbi u celoj Srbiji. Izneo je činjenice o zločinima nemačkih okupatora ü našem okrugu i o najorganizovanijoj pljački svih narodnih dobara koju je sproveo taj isti okupator. Spomenuo je junačku borbu požeških partizana, koji su naterali

u begstvo »nepobedive« i osione nemačke fašiste, kao i junačku borbu 1. užičke čete na Gradini, blizu Užica. Molio je majke boraca palih na Gradini da stegnu svoja srca, poput majke Jugovića, i da budu ponosne što su imale takve sinove junake, koji su nesebično uzidali svoje živote u temelje slobodne Srbije i novog društva koje se rađa. Nas borce, pozvao je da svetimo svoje drugove dok i poslednji okupatorski vojnik ne bude isteran iz naše otadžbine Na radničku klasu Užica, omladinu i ostale građane apelovao je da neprekidno, danju i noću, rade za svoje borce, za novu vojsku koja se stvara. »Sve za front — sve za pobedu! Smrt fašizmu — sloboda narodu!« — grmeo je Kušić.

Pri kraju Kušićevog govora, pojavi se od pravca hotela »Zlatibor«, marširajući u pravilnoj formaciji, kolona vojnika sa šlemovima na glavama i u uniformama bivše jugoslovenske vojske. Bat vojničkih koraka privuče našu pažnju. Malo se začudismo: otkud sad uniforme i šlemovi?!

Kušić se, međutim, nije zbunio. Nasmeši se veselo, pa uzviknu:

— Evo još naše partizanske vojske! Pozdravljam drugove Stevana Colovića i Petra Lekovića, na čelu naših junačkih Ariljaca i Požežana!

Posle Kušića je govorio, u ime KP Jugoslavije, Zelimir-Zeljo Đurić, sekretar Okružnog komiteta KP.

Tek što pomislismo da su govornici sve što treba rekli okupljenom narodu i vojsci, Kušić poče da poziva na govornicu, jednog po jednog, politkomesare četa. Poučeni sjajnim govorima predhodnika, a naročito Kušićevim govorom, svaki od nas je našao ponešto da saopšti ovom velikom skupu. Istina, posle Kušićeve prozivke, izletali smo na govornicu kao da nas je top izbacivao i vikali smo pri tom na sav glas.

Posle završenog mitinga prekorevali smo Kušića što nas pre zbora nije upozorio da ćemo govoriti. On nas pogleda sve redom, a najbliže i zagrli, pa reče:

— Snevali smo o slobodi. Partija vas je pripremala za ove događaje. Revolucionari moraju biti sposobni na izvršenje svakog zadatka. Vi se i ovom prilikom niste osramotili!

I kasnije, za sve vreme dok sam bio sa Kušićem, svaki njegov govor ulivao je nove snage umornim borcima, u najtežim ratnim situacijama. Nikad se nije ponavljao, nalazio je uvek nove činjenice koje su neumitno rušile sva kolebanja. Prazne fraze nisu nikad prelazile preko njegovih usana. Bio je, jednom rečju, b r i l j a n t a n g o v o r n i k .

U neizbrisivom mi je sećanju i jedan njegov govor održan pred borcima 2. proleterske brigade i dvaju krajiških bataljona, kojima su komandovali poznati krajiški junaci Metla i Sola ja.

U to vreme je bila stvorena velika slobodna teritorija u Bosanskoj Krajini, na čijoj je periferiji bilo ustaško gnezdo Kupres. Jedinice 2. proleterske brigade su već više puta iskrvavile napadajući ovaj utvrđeni neprijateljski punkt. Tim aktivnim dejstvima onemogućavan je neprijateljski prodor na slobodnu teritoriju.

Tako je jedne noći, avgusta 1942, bilo naređeno da proleterske jedinice, uz pomoć Krajišnika, zauzmu Kupres. Na planini Maglaju (kota 1704) bili su postrojeni bataljoni 2. proleterske brigade i dva krajiška bataljona. Pred polazak bataljona Kušić je održao vatreni govor, obraćajući se Krajišnicima da ne iznevere svoje drugove proletere koji su došli iz Srbije da oko krajiških kuća biju teške bitke protiv ustaških krvopija.

U sumrak tog dana, pred poslednji svoj polazak u borbu, Solaja se obratio Kušiću:

— Ne brini, druže Kušiću, Krajišnici neće izneveriti svoje drugove proletere!

Posle ovog teškog boja, drugovi iz naše brigade pričali su da su Krajišnici jurišali na bunkere kao nikad dotad.

Krajišnici su poslušali Kušićeve reči, upadali u Kupres i naneli teške gubitke neprijatelju. Metla i Solaja ostali su zauvek na bojištu!

Bili smo svedoci pogibije mnogih naših drugova, ali junačka Metlina i Solajina smrt duboko nas je potresla. Ova dva junaka, ispred svojih četa, »jurišala su na nebo«. Kušić im se dostojno odužio: rastavio se od svog života baš među Krajišnicima, koje je zavoleo kao i svoje proletere.

Pre formiranja organa narodne vlasti, u Užicu su, zahvaljujući Kušiću, već bile organizovane razne radionice, koje su u prvom redu služile za snabdevanje četa. Velike su Kušićeve zasluge bile i za brzo organizovanje pozadine uopšte. Nije bilo đelatnosti u kojoj on nije učestvovao kao v e s t o r g a n i z a t o r , sa njemu svojstvenim žarom i oduševljenjem. Znalački je i odgovorno upoznavao druga Tita i ostale članove tadašnjeg Vrhovnog štaba Partizanskih odreda Jugoslavije, kad su oni stigli u Užice, o celokupnom stanju na oslobođenoj teritoriji.

U prvim danima »Užičke republike« Kušić se istakao i kao v r s n i v o j n i r u k o v o d i l a c . Naime, brzo su se organizovale nove čete, što je stvaralo razne teškoće u komandovanju. Kušić je to na vreme uočio, predloživši da se formira Užički bataljon, što je odmah bilo prihvaćeno. Pozvao me je zatim i saopštio da sam postavljen za politkomesara Užičkog bataljona, koji je imao šest četa. Cete su bile razbacane po periferiji slobodne teritorije, pa se nije mogao lako popuniti štab bataljona. Kušić me je zadržao kod sebe, u njegovoj kancelariji. Od njega sam učio brže no mnogi drugi i sticao nova znanja. Dok se nije popunio štab bataljona, bio sam u stvari neka vrsta Kušićevog pomoćnika i njegovog inspektora. Slao me je na položaje, svuda gde je bilo potrebno. Komandovanje četama bilo je otežano i zbog intervencija pojedinih članova Vrhovnog štaba POJ. Bilo je slučajeva da neka četa, bez Kušićevog i mog znanja, bude poslata na zadatak, pa smo za njom morali tragati da bi joj doturili municiju i materijale za politički rad.

K u š i ć j e i m a o k o r i s n u n a v i k u d a k o n t r o l i š e i p r o v e r a v a z a d a t k e , d u ž n o s t i i o b a v e z e . Tako, na primer, posle jednog bezuspešnog pokušaja Nemaca da od pravca Valjeva, preko Bukova, ugroze slobodnu teritoriju, Kušić me je poslao na Bukovo, da obiđem dve čete Užičkog bataljona, ali i da proverim je li put porušen, kako ga je obavestio štab Valjevskog partizanskog odreda.

Kad sam se vratio u Užice i podneo mu izveštaj da su Valjevci samo na nekoliko mesta survali u provaliju pola kolovoza, te da preko ostale polovine puta mogu proći tenkovi i ostala vozila, kao i da su na nekoliko mesta oborili nevelika stabla drveća, Kušić se strašno razljutio. Ne časeći ni trenutka, posedali smo u auto i, u pratnji dva borca, odjurili ka Valjevu.

Oborena stabla smo nas petorica, uz malo napora, uklonili sa kolovoza, a na prekopanim mestima prošli smo uz blago naginjanje automobila, te tako stigosmo u selo Krčmar, gde se nalazio štab Valjevskog odreda. Zatekli smo samo politkomesara odreda, sa kojim se Kušić dogovorio da odred ozbiljnije poruši put na najstrmijim delovima.

U povratku, Kušić je našim četama na Bukovima izdao naređenje da po jedna četa, na smenu, ruši put i zakuje ga velikim deblima, kao što će to učiniti Valjevci na svom sektoru. Četama je iz Užica dopremljen potreban alat i ostali materijal.

O v a K u š i ć e v a i n t e r v e n c i j a u s p o r i l a j e p r o d o r n e m a č k i h j e d i n i c a o d p r a v c a V a l j e v a k a U ž i c u i

odgodila bar za jedan dan ulazak fašista u Užice, što je mnogo značilo u organizovanju evakuacije iz grada.

III

Kad je neprijatelj zauzeo našu »Užičku republiku«, zatekao sam Kušića u Sandžaku, u selu Radojini. Sa njim je došla moravička četa. Sa mnom i komandirom 2. užičke čete, Vojkom Petrovićem, takođe je stigla jedna četa. Nekoliko dana kasnije, došla je još jedna užička četa sa komandirom Miodragom Milovanovićem-Lunetom i Aleksom Dejovićem, koji je bio moj zamenik u Užičkom bataljonu. Jedino su ove tri čete organizovano odstupile i u borbi sačuvale svoju živu snagu. Ostale su jedinice bile ili razbijene, ili nisu uspele da se prebace preko reke Uvea.

Vrhovni štab POJ vratio je Kušića ka Arilju, Požegi i Dragačevu, da prikuplja ostale naše jedinice, ne samo Užičkog već i drugih odreda, da ih sredi i da sa tim jedinicama dejstvuje protiv neprijatelja.

Zahvaljujući Kušićevoj istrajnosti i upornosti, kao i ubedljivosti njegovih reči, počele su u već oslobođenu Novu Varoš stizati ne samo čete Užičkog već i drugih odreda. Neke jedinice nisu ni znale za pravac odstupanja. Sve ih je Kušić obavestio i povezao, otvorio im perspektive dalje borbe. Nastojao je da se sa nekim jedinicama zadrži na teritoriji koju je neprijatelj zauzeo. Međutim, strahovita zima i brojno nadmoćniji neprijatelj ozbiljno su zapretili tim našim jedinicama. Procenjujući sve to, Kušić je doneo razumnu odluku i sa poslednjim jedinicama stigao u Novu Varoš.

Bez preterivanja se može reći, da su Kušićeva stamena pojava i njegov već stečeni autoritet kod rukovodećeg kadra i boraca sprečili, uto vreme, razbijanje i raspad mnogih naših jedinica.

Po Kušićevom dolasku u Novu Varoš drug Tito je formirao Srpsko-sandžački štab, koji je komandovao svim srpskim i sandžaćkim jedinicama koje nisu bile predviđene za formiranje 1. proleterske brigade. Duša ovog štaba bio je njegov politkomesar Milinko Kušić. Imao sam ratnu sreću da ostanem pored ovog velikog čoveka i druga, da i dalje učim od njega i da mu kao zamenik komandanta tog štaba pomažem koliko sam mogao.

Izuzev dva crnogorska bataljona, svi ostali bataljoni koji su ušli u sastav 1. proleterske brigade prošli su kroz oslobođenu Novu Varoš i osetili Kušićevu brigu za odmor boraca, za zalečivanje rana ranjenih drugova i za snabdevanje ovih jedinica svim onim što je tada mogla pružiti ova nevelika slobodna teritorija. Za novu preobuku, za popravku odeće i obuće, prioritet su imale ove jedinice. Ličnu brigu o tome preuzeo je Kušić.

Srpsko-sandžački štab je bio smešten u jednoj kući usred Nove Varoši. U istoj prostoriji gde jt: bio smešten štab spavali smo i nas dvojica — Milinko na stolu, a ja navrh jednog širokog ormana. Obavezno, svake večeri pre spavanja, trebili smo se od vašiju, uz blagi humor, koji je ponekad bio začinjen i oštrom satirom na naš život i život naše okoline. Kušić je i tu bio nenadmašan. Tvrdio je da su vaške koje njega napadaju veće i gojaznije i da »sve vaške najviše napadaju komesare«.

Jedne noći banu u štab Đilas i probudi nas pitajući zašto obojica dežuramo u štabu. Kušić mu odgovori da ovde i radimo i spavamo. Na Đilasovo pitanje, zašto bar ćebad nemamo. Kušić mu jednostavno odgovori da smo

is

ih dali bolnici i da smatra da je nama dvojici ovde toplije nego borcima na položaju. Đilas je tada bio delegat Vrhovnog štaba, koji je ostao sa nama u Novoj Varoši. Ovi pomalo ljutiti odgovori Kušićevi došli su i kao posledica neuspelog napada na Sjenicu, sa čime se Kušić nije slagao.

Kušić je bio nenadmašan analitičar svih akcija, borbi i događaja. Kasnije je taj njegov metod usvojio sav rukovodeći kadar 2. proleterske brigade. Kroz Kušićeve analize stvarao se objektivan, kritički i samokritički stav. On je već na toj našoj prvoj slobodnoj teritoriji »Užičke republike« uočio prve klice birokratizma i opasnog centralizma. Zbog nedostataka u komandovanju jedinicama u odbrani »Užičke republike« i neplanskog povlačenja iz Užica, najviše je krivio sebe. Sećam se njegovog razgovora u Užicu sa Slobodanom Sekulićem, komandantom Užičkog bataljona, koji mu je podneo ostavku »zbog toga što se svi mešaju u komandovanje četama ovog bataljona«. Sekulić mu je tad rekao da ne voli da bude prorok, ali ako četama budu komandovali i članovi Vrhovnog štaba POJ i štab odreda, i štab bataljona — onda od takvog komandovanja nema ništa i to će nam se grdno osvetiti.

Prihvatajući ovo mišljenje hrabrog vojnika Sekulića, Kušić je još tada nastojao da uvede red u komandovanju. Umeo je veoma dobro da odabira kadrove i saradnike. Tako je, na primer, uočio velike vojničke kvalitete Radivoja Jovanovića-Bradonje, koji je na valjevskom frontu bio ranjen u glavu i poslat na lečenje u Užice. Kušić ga je zadržao kao zamenika komandanta Užičkog odreda.

Zahvaljujući Kušićevoj analizi naših poraza u I neprijateljskoj ofanzivi, povlačenje sa slobodne teritorije Nove Varoši nije bilo neorganizovano. Posle uspešnog povlačenja srpskih i sandžačkih jedinica sa te teritorije i uspešnog prelaska Lima, 8. februara 194 2, vrhovni komandant drug Tito je pohvalio Srpsko-sandžački štab za uspešno izvedene operacije.

Neki od drugova smatrali su da je Kušić preoštar u kritici prema pojedincima. Međutim, ovo mišljenje je netačno: Kušić je bio najkritičniji prema samom sebi, skroman do samoodricanja, pa je to s pravom i od ostalih očekivao. Na partijskim sastancima uvek je prvi analizirao svoje nedostatke i prvi priznavao svoje greške, uveličavajući ih čak, iako je on od svih nas ponajmanje grešio. Osim nas nekolicine njegovih najbližih drugova, niko nije mogao primetiti da se u našim jedinicama nalazi i njegova drugarica, koju je iskreno voleo i cenio. Zato je neshvatljiva postavka filma »Užička republika«, u kojoj izmišljeni lik komandanta Bore treba savremenim generacijama da dočara lik jednog dobrog komuniste iz vremena »-Užičke republike«. Po mom mišljenju, trebalo je prikazati druga Milinka Kušića baš onakvog kakav je on bio u to vreme, i to sa njegovim imenom i prezimenom. Našoj istoriji nisu potrebne izmišljene ličnosti, pored toliko junaka kakav je, na primer, bio Milinko Kušić.

Kušić je bio uvek duboko principijelan. Kušić nije bio kriv što smo svi mi pored njega bili »za glavu manji«. On je polazio od sebe, od svog načina života i rada, od svog samoodricanja u interesu Partije i NOB. Smatrao je da komunisti moraju u sebi naći snage i volje kako bi postali još bolji i kako bi ubuduće manje grešili. Zato nam je ponekad izgledao i preoštar. Međutim, to je bila naša slabost, a ne Kušićeva.

Jednom sam i sam podlegao tom utisku o Milinku Kušiću. Zatekao sam ga jedne večeri u našem štabu u Novoj Varoši kako najoštrijim rečima kritikuje jednog druga koji je grcao u suzama, ne mogavši da progovori nijednu reč. Prizor me je veoma uzbudio, jer sam prvi put video jednog

starijeg komunistu da plače pod težinom Kušićevih reči. Ne obraćajući pažnju na mene, Kušić je produžio da kao britkom sabljom saseca greške ovog druga. Kad sam se pribrao, postalo mi je neprijatno, pa sam Kušiću rekao da je njegova kritika ubitačna, da je i meni teško slušati je, da to nema nikakvog smisla. . . Izjurio sam potom napolje, ostavljajući ih same.

Kad sam se »izduvao« lutajući po snežnoj vejavici, vratio sam se u štab. Zatekao sam samo Kušića. Nisam mogao izdržati a da mu ne kažem da se sa načinom njegove kritike ne slažem. Kušić mi je odgovorio da on i dalje smatra da je u pravu, jer ja nisam sve čuo. I zaista, kasnije sam se uverio da je Kušić bio u pravu.

Te noći dugo smo razgovorali o raznim propustima koji nisu bili analizirani. Smatrao je da je šteta što otvorenije nije prodiskutovano, i to ne samo u rukovodećem kadru, već i u jedinicama, o propustima prilikom napuštanja slobodne teritorije i Užica. Bio je ubeđen da analiza svih naš ih grešaka, propusta i nedostataka predstavlja najbolju našu školu u ovom teškom ratu. Govorio je: »Ako komunisti nisu strogi prema samim sebi kao i prema drugima, onda prestaju biti ono za što sebe smatraju.«

Kušić je neizmerno voleo svoju Komunističku partiju. Kad se kao siroče opredelio za napredni radnički pokret i postao član Komunističke partije Jugoslavije, našao je u svojoj Partiji i oca i majku i do kraja života ostao je veran sin Komunističke partije. Drugovi i drugarice su mu bili braća i sestre, i sve ih je voleo toplom ljubavlju.

Svaki od nas je neobično cenio, poštovao i voleo svakog starijeg druga u Partiji, pa nikome nije ni na pamet padalo da kritički posmatra starije drugove, njihove postupke i njihove odluke. U to vreme, kod mlađih komunista bilo je uvreženo jedno čudno shvatanje: kao da su stariji drugovi u Partiji nepogrešivi. Zato mi je Kušić često govorio: »Slobodnije razmišljaj i donosi sudove i svoje mišljenje.«

IV

Kušić je nastojao da njegovi drugovi, komunisti, misle svojom glavom. Bio je ogorčeni protivnik dogmatizma i frazeologije. Začetke demagoških pojava, naduvenosti i uobraženosti u našim redovima nemilosrdno je ismejavao i ukazivao na njihove korene koji potiču iz preživelog društva. Odlikujući se veoma solidnim poznavanjem marksizma-lenjinizma i istorije naše Partije, kao i širokom kulturom, bio je daleko od bilo kakvog sektaštva ili frakcijskih grupašenja. Baš zato što je mnogo znao o ranijim teškoćama sa kojima se borila naša Partija za čistotu svojih redova, striktno je i dosledno sprovodio partijsku liniju i politiku. Partijska disciplina i principi demokratskog cntralizma, koje je negovaia naša Partija, bili su za Milinka Kušića prava svetinja. U ondašnje vreme, drukčije nije ni moglo biti, jer je naša Partija bila »kadrovska« i nalazila se na čelu velike narodne borbe. Sve je to dobro znao Kušić, pa je svoj blistavi um često obuzdavao, uočavajući više od svih nas pojedine pojave koje su odudarale od linije Partije ili nisu bile u skladu sa mogućnošću delovanja njenih istaknutih članova.

Posle prelaska Lima, u drugoj polovini februara 1942, steklo se mnogo vojske u nekoliko sela Kamene Gore, između Prijepolja i Pljevalja. Zbog priprema za formiranje 2. proleterske brigade, zadržali smo se na ovoj prostoriji do pred kraj februara. Milovan Đilas, kao član Politbiroa CK KPJ i član Vrhovnog štaba, sazvao je na jedan sastanak najodgovornije partijske i političke radnike koji su se kretali zajedno sa našim jedinicama.

Tu su bili članovi Pokrajinskog komiteta za Srbiju, instruktori tog komiteta i drugi. Đilas je na tom sastanku izjavio da se zaoštrava klasna borba i da treba vršiti eksproprijaciju seoskih kulaka, koji su klasni neprijatelji naše narodnooslobodilačke borbe. Tako je za jednu noć Đilas pretvorio izvestan broj seljaka u kulake. Niko se, izuzev Kušića, nije ozbiljnije suprotstavio ovom potpuno iskrivljenom stavu.

Na Kamenoj Gori Đilas nam je učinio još jednu »medvеđu uslugu«. Da bi nam pomogao u pripremi jedinica za formiranje 2. proleterske brigade, naredio nam je da ih očistimo od »elemenata« koji nisu dostojni da nose ime proletera. Zbog ovog potpuno sektaškog naređenja bilo je prigovora sa više strana. Međutim, samo je Kušić otvoreno rekao Đilasu da se ne slaže sa ovim prestrogim naređenjem, ali će, kao disciplinovan član Partije, jer je Đilas iz našeg najvišeg rukovodstva, teška srca pokušati da ga izvrši.

Kasnije smo diskretno bili obavešteni da je Đilas, zbog tih svojih naređenja na Kamenoj Gori, kao i zbog apolitičnog i nevojničkog napada na Sjenicu, iskritikovan u Vrhovnom štabu.

U našoj posleratnoj publicistici se »crtice« i anegdote iz rata često ulepšavaju, pa čak i izmišljaju. Jednu od takvih »crtica«, neulepšanu, ali zato istinsku, zabeležiću ovde zbog Kušića, koji je čak i u tim, na izgled šaljivim, prilikama imao svoje pravilno mišljenje:

Jedinice koje su trebale da uđu u sastav 2. proleterske brigade približavale su se Cajniču. Kušić i ja nalazili smo se na čelu dugačke kolone. Prilikom ulaska u Cajniče, pored nas promače Đilas na konju i zauze mesto na čelu kolone. Malo zatim Spasenija-Cana Babović protera svoga konja ispred Đilasa. Đilas podbode svoga konja i opet se nađe na čelu. Nije dugo potrajalo a Cana opet protera konja ispred Đilasa. Đilas potom sačeka nas dvojicu i ljutito nam se obrati: »Nećemo valjda dozvoliti da nam žena predvodi vojsku prilikom ulaska u grad. Kažite Cani da se ne izmotava.« Kušić, kao za sebe, samo kratko odbrusi da ništa ne mari što je Cana na čelu ove naše vojske. Najzad, Cana je propustila Đilasa, tako je on kao vojskovođa, na čelu kolone, ušao u Cajniče.

Od ovog događaja pa sve do juna 1942. Đilas nije dolazio u 2. proletersku brigadu. U junu 1942, kada su proleterske brigade, pod komandom Vrhovnog štaba, krenule za Bosansku Krajinu, sa 2. proleterskom i 4. crnogorskom brigadom kretao se i Milovan Đilas, u svojstvu člana Vrhovnog štaba, radi koordinacije operacija sa drugom kolonom, u kojoj je bio drug Tito i ostali članovi Vrhovnog štaba.

Redale su se uspešno borbe, sve dok nismo izbili nadomak Bugojna, kada se Đilas umešao u komandovanje, sprovodeći svoju koncepciju za nastupajuće operacije u dolini Vrbasa.

Slično se ponovilo i u iscrpljujućim borbama oko Kupresa. Naš štab je ubeđivao Đilasa da Kupres ne možemo zauzeti bez teških oruđa, jer je svaka kuća predstavljala tvrđavu od kamena. Đilas, međutim, to nije prihvatio, već je od Vrhovnog štaba tražio nove jedinice, tvrdeći da se Kupres može zauzeti. Vrhovni štab je poslao još tri brigade. Kada su mnogi Crnogorci i Krajišnici, zajedno sa borcima naše brigade, izginuli između kamenih kupreških kuća i bunkera, tek je tada došlo do povlačenja Đilasa sa ovog teškog bojišta. Kasnije smo saznali da je Đilas bio kažnjen nekom kaznom.

Oko Bugojna i Kupresa 2. proleterska brigada je pretrpela teške gubitke. Poginulo je 87 boraca i rukovodilaca, ne računajući ranjenike. Ovai broj bi svakako bio žnatno manji da nije bilo Đilasove samovolje.

U štabu 2. proleterske brigade, Kušić je bio najuporniji u suprotstavljanju Đilasu. Tvrdio je da su njegovi zahtevi nevojnički i preterani, da ne vodi računa o mogućnostima premorenih jedinica. Na sve činjenice koje je iznosio Kušić Đilas mu je redovno uzvraćao da je popustio politički i partijski rad u brigadi i da za to snose odgovornost Kušić i Cana.

Kao aktivan učesnik svih tih događaja, a posle nekoliko partijskih sastanaka na kojima je drugarica Cana prekorevala Kušića i mene što nismo bili još uporniji u obuzdavanju Đilasa, odlučio sam se da pišem dnevnik. Taj moj »Ratni dnevnik« objavljen je 1966. godine, u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda, u Beogradu. Zapisi u njemu predstavljaju živo svedočanstvo o herojskoj borbi Kušićeve 2. proleterske brigade i ostalim jedinicama, u čijim su se redovima borili svi narodi i narodnosti.

Još me je jedan razlog naveo da vodim dnevnik: gubici koje je trpela naša brigada. Od svih nas u štabu brigade, za poginulim i ranjenim borcima najviše je tugovala drugarica Spasenija-Cana Babović, zamenik politkomesara brigade, inače zadužena za partijski rad u brigadi. Ona je često i preterivala u tome. Na partijskim sastancima, kao i na sastancima štaba, na kojima nas je kritikovala zbog gubitaka, Kušić je bio uvek samokritičan, ali kad drugarica Cana nije bila u pravu, Kušić joj se suprotstavljao činjenicama }soje je on najbolje uočavao.

Ne ulazim u to da li su Vrhovni štab i CK KPJ, posle Đilasovog odlaska iz našeg štaba, usvojili i neka njegova mišljenja. Tada su CK KPJ i Vrhovni štab stali na stanovište da treba pojačati politički rad u svim brigadama, pa su u njima formirani politodjeli, koji su imali zadatak da pomažu partijski i politički rad u jedinicama brigade, kao i da pruže pomoć ovim jedinicama u političkom radu na terenu. Ubrzo zatim stigli su u 2. proletersku brigadu, kao članovi politodjela: Ljubinka Milosavljević; Slobodan Penezić-Krcun, Judita Alargić i Mile Rađosavljević. Ovi članovi novoformiranog pomoćnog parti jsko-političkog organa, doživevši i nešto borbi oko Kupresa, a i u nedostatku iskustva u tom novom radu, nisu se najbolje snalazili. Najveći deo vremena provodili su u štabu brigade.

Ne samo kao najbolji među nama, već i kao najodgovorniji, Kušić ih je opominjao da odlaze u bataljone i čete, da tamo pomažu u političkom i partijskom radu. Kad to članovi politodjela nisu blagovremeno shvatili, Kušić ih je oštro kritikovao.

Eto, takav je bio Milinko Kušić — bezkompromisni borac, duboko principijelan u svim svojim aktivnostima.

U ovom poslednjem ratu pobesnele fašističke horde zapretile su potpunim uništenjem mnogih naroda. Zato su naša NOB i narodna revolucija bili izuzetno teški. Sve je zavisilo od psihofizičkih moći učesnika i nivoa svesti i odgovornosti komunista. Bilo kako bilo, tek odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ, Kušić je otišao iz svoje 2. proleterske u politodjel 1. krajiške brigade. Rastanak sa njim bio je tužan!

Detinjstvo bez roditelja i bez radosti, a zatim mukotrpan život mladog čoveka koji je sve niti svoga života utkao u borbu naprednog studentskog i radničkog pokreta i dao sve od sebe za uspeh narodne revolucije — sve je to ostavilo neizbrisive tragove sete u njegovom raspoloženju. Cesto, kad bismo završili neki težak posao i ostali sami, predlagao je da zapevamo staru pesmu burlaka sa Volge: »Ej... uhnjem!«. A kad bismo bili veseliji, kad je čitava brigada bila u pokretu ka novim terenima, Milinko bi mi predložio da malo pričekamo dok jedinice odmaknu. Onda bismo pojahali konje i za brigadom pevali, koliko nas grlo nosi, jedan pored drugog.

RECENZIJA KOJU JE ĐURIC NAPISAO ZA RUKOPIS VOJINA LUKIČA *BRIONSKI PLENUM — SEĆANJA ISAZNANJA,* 1986. GODINE

Vojin Lukić

BRIONSKI PLENUM

SEĆANJA I SAZNANJA

Kad se pročitaju *Sećanja i saznanja o Brionskom plenumu CK SKJ,* koja je pripremio za štampu Vojin Lukić — nehotice se postavi pitanje, sa stanovišta komunističkog morala: da li je sve to moguće?!

Na žalost, odgovor je potvrdan, ili kako u »Uvodnim napomenama« sam autor kaže: da ovo njegovo kazivanje može biti samo nepotpuno, a nikako neistinito. Pored toga on kaže da je pored ostalog pisao »i na osnovu oskudne dokumentacije sa kojom je raspolagao«.

Međutim, i sve ovo što je napisano potpuno je dovoljno i dokumentovano da osvetli sve dbgađaje pre Plenuma, na Plenumu i posle Plenuma. Dobro je što je Lukić imao meru, te nije opteretio ovo svedočanstvo sa objavljenim dokumentima koji su dostupni u raznim arhivama Centralnog komiteta SKJ, u arhivama istorijskih instituta i ondašnjih javnih sredstava informacija. Pored svega toga, izvesna dokumentacija ovih događaja nalazi se u arhivama Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ — koja nije dostupna javnosti.

Meni je, kao i mnogim starim komunistima, ostala u svesti nerazjašnjena tajnost priprema Brionskog plenuma. Nekako smo bili ubeđeni da drugovi u Državnoj bezbednosti budnim okom prate sve događaje u našoj zemlji, i van nje — pa nam je zagonetka ove tajnosti ipak ostala nerazjašnjena. Donekle je veo tajanstvenosti skinuo autor ovog rukopisa Lukić. Ali me je opet iznenadilo nepoznavanje nekih bitnih činjenica, koje bacaju svetio baš na to »kobno« prisluškivanje, a koje je iskorišćeno, odnosno zloupotrebljeno, u svrhu kompromitovanja naših najboljih kadrova u toj službi — prvenstveno Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića.

Naime, u tim materijalima, koji su prezentirani učesnicima Brionskog plenuma CK SKJ, navedene su četiri inkriminacije iz kojih su izvedeni zaključci o deformacijama i zloupotrebama Službe državne bezbednosti, kao i odgovornosti Rankovića i Stefanovića.

Prva je: da su odmah posle rata u rezidenciji Josipa Broza u Užičkoj ulici broj 15 instalirani aparati za prisluškivanje. Manjkavost ovih materijala je: što nigde nije napisano da su ti tehnički uređaji instalirani na izričito traženje Josipa Broza Tita. I u ovom svedočenju Vojina Lukića takođe nije nigde kohstatovano ni zapisano da je ozvučenje prostorija u Užičkoj ulici broj 15 učinjeno na Titov zahtev.

Verovatno je da su sastavljači materijala za Brionski plenum pretpostavljali da niko nije mogao nametnuti ove uređaje Titu — te da se podrazumeva da su oni montirani na Titov zahtev. Tako je to, izgleda, shvatio i Vojin Lukić.

Međutim, iznenadilo me je nepoznavanje čitave ove materije o prisluškivanju od strane bivše OZN-e, a kasnije i UDB-e. Jer, prvo posleratno ozvučenje prostorija Josipa Broza Tita nije bilo u Užičkoj ulici broj 15 — već u prostorijama Belog dvora, i to odmah nakon oslobođenja Beograda.

Evo, kako sam ja o tome saznao:

— Mitar Bakić je u Belom dvoru obavljao poslove šefa Kabineta Vrhovnog komandanta oružanih snaga Jugoslavije i šefa Kabineta Maršala Jugoslavije (civilni kabinet). Kad je formirana prva Vlada — Mitar je postao njen generalni sekretar. Tako sam ja, po potrebi službe, došao u Beli dvor i preuzeo poslove za oba kabineta od Mitra Bakića.

— Posle upoznavanja sa novim poslovima, uzgredno sam zapitao Mitra Bakića čemu služi «crna kruška« na mom pisaćem stolu, pored telefona. Ista takva »crna kruška« bila je i na stolu u susednoj prostoriji, u kojoj je radio daktilograf, obavljajući i arhivske poslove.

Mitar mi je objasnio da je to mikrofon, preko koga Maršal zove da ne bi gubio vreme okrećući brojčanik na telefonu. Uz to je dodao da ja ne mogu zvati Maršala preko te naprave.

Tako sam to i shvatio. Maršal me je ponekad zvao preko ove »kruške«: da hitno dođem kod njega.

— Mitar Bakić i ja, oba smo stanovali u Belom dvoru i obedovali sa Maršalom u njegovoj trpezariji. Mitar je povremeno dolazio u moju kancelariju posle povratka iz Predsedništva Vlade. Jednom prilikom, Mitar se raspričao o njegovoj odluci da se ženi i kako je odabrao tu svoju buduću drugaricu. Uz to me je pitao: šta mislim o toj njegovoj odluci, kao i o imenovanoj drugarici, koja je takođe naša ratna drugarica.

Kad smo razgovore privodili kraju, oglasi se Maršal preko »crne kruške«: »Sve sam čuo šta vas dvojica pričate^o Mitrovoj ženidbi! A . . . Mitar krije od mene! Neka.. . neka, Mitre!«

Oba smo bili iznenađeni, a Mitar je svojim šeširom poklopio »crnu krušku«, govoreći mi: »E. .. nisam znao da nas Stari može slušati preko ovog vraga!«

Ja skinuh Mitrov šešir sa »kruške«, a Mitar ode do Maršala, da mu se izvini što je meni, prije njega, poverio svoju tajnu.

Da zaključim sa onim što je nepobitno, a to je: da je ozvučenje u Belom dvoru i u Užičkoj ulici broj 15 bilo takvo da je Maršal Tito mogao slušati šta se događa u ozvučenim prostorijama — ali da niko nije mogao njega prisluškivati.

I kasnije je Mitar Bakić navraćao kod mene, ali me je u šali uvek upozoravao na magičnost »crne kruške«, prekorevajući Ivana Stevu Krajačića, koji je doneo ovu napravu na poklon Maršalu.

Naravno, niko od nas nije o tome razmišljao, niti nam je moglo pasti na pamet da će ta tehnička sredstva biti iskorišćena protiv najboljih drugova u Državnoj bezbednosti i u našoj Partiji, odnosno u SKJ.

Pa ni dr Vladimiru Bakariću, piscu slavopojki Službi državne bezbednosti, u časopisu »13. maj« 1964. godine, nije palo na pamet da će posle dve godine — tu istu UDB-u — napadati, zaboravljajući šta je o njoj pisao. A pisao je:

»Veliku, već početnu sistematičnost i upornost u radu pokazalo je brzo hvatanje i onemogućavanje oko 11.000 špijuna i agenata, ostavljenih u našoj zemlji i po različitim obaveštajnim službama, što okupatora, što domaćih izdajnika, pokazuje ogromnu upornost, izdržljivost i hrabrost likvidiranje 12.000 različitih naoružanih bandita i grupica u zemlji. Poseban je primjer njene sposobnosti bilo hvatanje Draže Mihailovića, pa onda ubacivanje ustaške terorističke grupe s Kavranom i Ljubom Milošem.«

Kad se samo pročitaju ovi redovi, sa navedenim ciframa, svak bi se zapitao: da li je sve to moguće zaboraviti u jednom euforičnom momentu,
i oklevetati mrtve i žive junake Službe bezbednosti!

Ali, ne samo to — već u istom članku piše sledeće:

»Aktivnost, naime, organa sigurnosti išla je za tim da djelatnost neprijateljskih elemenata i agenata raskrinkava, da je onemogući ne samo vlastitom akcijom, nego i aktivnošću narodnih masa. Pomno se pazilo da ta saradnja ide u pravcu podizanja svijesti o savlađivanju neprijateljske akcije i u pravcu podizanja osjećanja sigurnosti, a ne u pravcu plašenja pred opasnostima i stvaranja posebnih uvjeta za borbu protiv takvih opasnosti. ***Ovaj način rada, kao i stalna povezanost s Komunističkom partijom, odnosno Savezom komunista, učinili su da je naša Služba sigurnosti stalno nastojala da bude i ostane baš služba, a ne da bude neki posebni, od naroda i Saveza komunista odijeljeni politički, društveni ili državni faktor izvan te veze.*** **« (podvukao Lj. Đ.)**

Pored ovoga Vojin Lukić piše:

»O ulozi i razvoju Službe bezbednosti govorio je u maju 1964. godine Edvard Kardelj:„... ja mislim da je jedna od najvažnijih vrlina naše Službe unutrašnje bezbednosti uvek bila upravo ta, ***što se ona nije nikada pretvarala u neki izolovani samostalni aparat, nego je uvek bila svestan faktor naše revolucije, jedan, tako da kažem, od odreda naše revolucije i Ijedan od svesnih faktora i odreda naše socijalističke izgradnje.*** **U tom smislu je i vaša služba išla u korali s našom sposobnošću kao društva, kao komunista, da probijamo puteve napred u izgradnji socijalizma u Jugoslaviji.** ***Mislim da je velika sreća za društvo koje je bilo sposobno da stvori jednu takvu organizaciju u borbi za socijalizam.'*** **« (podvukao Lj. Đ.)**

Ne samo da su tadašnja rukovodstva SKJ i države bila upoznavana sa radom Službe bezbednosti, i hvalili je — već je Savezna skupština u ranijim periodima donosila zakone i druge akte za ovu službu. A, 21. maja 1964. godine, Savezna skupština je pretresala stanje ove službe i donela preporuku, u kojoj se govori o kriminalu protiv naroda i države, što je takođe spadalo u del okrug Državne bezbednosti. Tu je preporuku potpisao Edvard Kardelj sa odgovornim rukovodiocima iz Savezne skupštine.

I sam Josip Broz Tito je te 1964. godine, kako ga citira Lukić, govorio:

»17 ***čitavom. ovom proteklom periodu ja sam pratio vaš rad. ..*** **Vi ste časno izvršili svoj zadatak i u periodu izgradnje socijalizma u Jugoslaviji, jer ste, moram da kažem, i tadaj ispoljili istu dosljednost, upornost i elan u borbi protiv svih mogućih neprijatelja, protivnika i raznih devijacionista, kao što ste to činili i prije.« (podvukao Lj. Đ.)**

Bakarić je svoj poznati članak završio sa:

»Zato možemo slavljeniku (1964.) zaista srdačno čestitati s uvjerenjem da pruža garancije za nove uspjehe.«

Tako pisac ovog vrsnog svedočenja Vojin Lukić konstatuje:

»Međutim, ovaj slavljenik je samo dve godine kasnije, proglašen za ‚čudovišnu silu iznad društva' koji se od ‚vernog odreda revolucije' pretvorio u ‚zatvorenu organizaciju' o kojoj niko, ništa, nikad nije znao, ni o radu, ni o razvoju, ni o organizaciji.«

Ne samo navedeni članak dr Bakarića, već i izjave Edvarda Kardelja i Tita, kao i funkcionera Savezne skupštine i njihove smernice — nedvosmisleno dokazuju neđoslednost političkog vrha SKJ i Države, kao i optužbi protiv Službe bezbednosti, Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića.

Cak je i za »klimu«, koja je stvorena na Brionima, začuđujuća konstatacija komisije IK CK SKJ: da se šefu Saveza komunista Jugoslavije,

Josipu Brozu Titu, ne priznaje — da je on od početka osnivanja te službe, Službe bezbednosti, pratio rad te službe.

Komisija IK CK SKJ u tački 2. svoga izveštaja tvrdi: da niko u političkim rukovodstvima zemlje nije ništa znao o poslovima Službe bezbednosti.

Šta na sve ovo može da kaže normalan građanin naše zemlje — a da ne govorim o komunistima od kojih su skrivane prave činjenice ovih burnih događaja?!!!

Na sreću budućih generacija, zbog prave istine o svim događajima oko Brionskog plenuma — pored ovog dokumentovanog svedočenja Vojina Lukića — postoje još živi svedoci, koji mogu doprineti da prava istina o ovim nemilim događajima doživi svoju suštinsku afirmaciju.

Mada je komisija IK CK SKJ demantovala najodgovornijeg rukovodioca u SKJ — Tita — ona ne može demantovati sve druge još žive svedoke iz najbliže okoline Josipa Broza Tita, iz Državne bezbednosti i drugih organa SKJ i Države Još ima svedoka: da je Josip Broz Tito i najviše rukovodstvo Partije, odnosno SKJ, kao i Države, stalno obaveštavano o radu Službe državne bezbednosti. Aleksandar Ranković, a ponekad zajedno sa Syetislavom Stefanovićem, obaveštavali su poznatu četvorku (Tito, Kardelj, Đilas, Ranković), a kasnije Politbiro ili Izvršni komitet o svemu što radi Služba bezbednosti. Npr.: kroz ruke Ljubodraga Đurića, kao ondašnjeg Maršalovog šefa kabineta, prolazile su mnoge informacije iz Službe bezbednosti i KOS-a — a da se ne govori o posebnim i čestim dolascima Aleksandra Rankovića kod Tita. Čak je i sam Tito povremeno upoznavao Mitra Bakića i Lj. Đurića sa najvećim tajnama ove naše službe, koje nisu išle preko biltena i drugih pismenih izveštaja — već direktno i lično Titu od Marka (A. Rankovića) i Ćeće (S. Stefanovića). Zato mi je, ne slučajno, Svetislav Stefanović saopštio, prilikom mog hapšenja na VI kongresu SKJ: da me hoće zatvorom da zaplaše, da ne bih pričao državne tajne, jer se od mene nije ništa skrivalo.

Tom prilikom, Svetislav Stefanović Ceća zaboravio je da pomene partijske tajne, koje su mnogo interesantnije i jače od državnih tajni. O mnogim nemilim događajima, oko vrha Partije i Države — partijsko članstvo odnosno komunisti, nisu nikad obaveštavani. Sve je zavisilo od hijerarhijske lestvice i od Titove odluke: šta će se i kako objaviti. ».

Verovatno, potpuna odanost Lj. Đurića Revoluciji i Partiji doprineli su njegovom statusu i poverenju, koja je on svojim radom i držanjem zaslužio, odnosno, bolje reći, stekao. Nije Đurić kriv što su mu sva vrata bila otvorena, i što je često puta bio određivan u Partijske komisije; ili što je preko raznih izveštaja i lično od najodgovornijih drugova saznavao mnogo toga što ostali komunisti nisu znali.

Na ovom mestu i pod potpunom komunističkom odgovornošću, pored ostalog, tvrdim: da je većina diskutanata na Brionskom plenumu i na VI plenumu CK SK Srbijè — a naročito oni koji su bez ikakvih dokaza teretili A. Rankovića i S. Stefanovića — bila, u toku NOB ili posle rata, žestoko partijski kažnjavana. Jedan broj diskutanata i kritičara, iz siepe odanosti ideji i autoritetu u vrhu SKJ, nije ni razmišljao o svojoj istorijskoj odgovornosti. Ako neki od njih pokuša da demantuje ovo moje svedočenje — biću prinuđen da objavim, ono što o njima ima u partijskoj arhivi CK SKJ, ili u drugim arhivama — naravno, ukoliko vladajuće garniture i njihovi trabanti nisu to. uništili.

Na žalost, mislim i tvrdim: da nije bilo ovih »kažnjenika« i njihove besprincipijelne diskusije na oba ova Plenuma — pitanje je kakvi bi bili zaključci i odluke oba Plenuma.

Očigledna je činjenica, samo prema ovome što je napisao Vojiim Lukić, a da ne uzimamo u obzir zatajene svedoke i zatajena dokumenta: *da je komunistička svest i savest potpuno zatajila na oba ova Plenuma.*

Prava istina o smenjivanju Rankovića odavno je procurila u javnost. Nilko ozbiljan više ne misli da je to prisluškivanje. Ne samo po mišljenju Vojdna Lukića, već i po mišljenju mnogih starih komunista, Ranković je uMonjen prvenstveno iz političkih i ličnih razloga, jer se od njega očekivao otpor političkom kursu započetom 1965, a okončano Ustavom 1974. godine. Kao što se pokazalo, taj kurs je bio nesaglasan odlukama AVNOJ-a u Jajcu, Programu SKJ i stvarnim težnjama i bitnim interesima svih naroda Jugoslavije.

Zato Lukić piše:

»Kreatori i kormilari toga kursa motivisani ambicioznim težnjama za originalnošću \u teoriji i praksi socijalizma, rukovođeni i zavedeni uskim kratkoročnim i kratkovidim interesima, nisu verovatno želeli pa ni predviđali njegove takve posledice, iako su ih na to mnogi naučnici dobronamemo i argumentovano upozoravali.«

Iz dokumentovanog pisanja Vojina Lukića i njegovih realnih analiza pojava posle Brionskog plenuma, teško je izdvojiti pojedine delove, jer je cela knjiga tako napisana: da sve što je u njoj rečeno predstavlja jednu celinu. Međutim, treba uočiti da dok su partijska rukovodstva ostalih republika, na neki način »odahnula« posle Brionskog plenuma — partijsko rukovodstvo Srbije je grozničavo radilo na sprovođenju odluka Brionskog plenuma, pripremajući svoj VI plenum, koji je u stvari bio produžetak i završetak Brionskog plenuma.

Za takvu izuzetnu političku i grozničavu aktivnost u Srbiji, Lukić piše:

»Pre svega, sama činjenica da je Ranković bio najistaknutija politička ličnost Srbije i da je u njoj bio vrlo popularan...

Tako masovno ispoljeno neslaganje sa Brionskim plenumom u Srbiji bilo je neugodno i zabrinjavajuće za rukovodstvo Srbije i Jugoslavije... Ova pojava nepoverenja i otpora u Srbiji pokazivala je da argumenti i dokazi upotrebljeni na Brionskom plenumu nisu bili dovoljni ni uverljivi, pa je trebalo naći nove argumente i nove dokaze protiv Rankovića. Dakle, slamanje ispoljenog otpora u Srbiji i pribavljanje novih dokaza protiv Rankovića...«

Na VI plenumu su produžene istrage i proširene optužbe. Ovom prilikom ću navesti samo to da je na VI plenumu izrečena osuda za »zločine na Kosmetu«, koje je izvršila UDB-a, a iza kojih je tobože stajao Ranftovič, odnosno njegova nacionalistička i šovinistička grupa. Tako Lukić o ovome piše :

»Da .otkriju' — izmisle i da iznesu ‚zločine na Kosmetu,' rado i predusretljivo su prihvatili neki rukovodeći Siptari sa Kosmeta; *a da te ‚zločine' priznaju i osude, lakomisleno su pristali tadašnji rukovodioci u Srbiji.*« (podvukao Lj. Đ.).

Svd kasniji događaji na Kosovu i u Srbiji, pa i u čitavoj Jugoslaviji, dokaz su uskogrude i nesretne odluke VI plenuma CK SKS i tadašnjih rukovodilaca u Srbiji. *Tvrdim: da je ova odluka VI plenuma CK SKS i tadašnjih rukovodilaca Srbije i Jugoslavije bila najveći stimiilđns iredenti na*

Kosovu i svim nacionalističkim i šovinističkim elementima — ne sama na Kosovu, već i u čitavoj Jugoslaviji.

Analizirajući takvo stanje Lukić piše:

»Tada, tj. 1966.-godine Služba državne bezbednosti je po Ustavu i Zakonu bila u isključvoj nadležnosti Federacije, pa je ona organizaciono i funkcionalno bila jedinstveno ustrojena u celoj zemlji, tj. u svim republikama. Prema tome, sve ovo što se navodi da je postojalo u Srbiji, postojalo je i u Hrvatskoj, Sloveniji i u svim drugim republikama. U nekim, služba je bila daleko bolje tehnički opremljena nego u Srbiji. To su sve neosporne i notorne činjenice, dobro poznate u širokom krugu političkih i društvenih funkcionera. Međutim, nigde se u Srbiji, postojanje ‚klasifikatora' prikupljanja komentara i praćenje antisocijalističkih pojava, nije proglašeno za antiuslavno niti je uopšte osuđeno, a nigde nije ni kasnije napušteno... ***Ističem ovaj momenat nejednakog tretiranja rada Službe bezbednosti kao nesumnjiv'dokaz da se tu uopšte nije radilo o Službi, njenim deformacijama i tobožnjim zloupotrebama, već o nečem sasvim drugom.«***

Tako je došlo do toga: da je samo »pročišćen« aparat Savezne službe bezbednosti, u Srbiji i na Kosovu. Pronađeni su »žrtveni jarci« Vojin Lukić, Selim Numić, Zivotije Srba Savić i tehničko osoblje u Saveznoj UDB-i.

U nedostatku dokaza, izmišljena je abolicija (pomilovanje) svih pohapšenih »aktera« — pa je tako nađeno rešenje ove tragikomedije, koja i danas izaziva čuđenje i zaprepašćenje komunista.

Da bi tragedija ovih nemilih događaja bila još stravičnija upregnuti su u ovu aferu i državni organi, koji su se potpuno iskompromitovali — kao što je slučaj sa Saveznim javnim tužilaštvom. Lukić o tome piše:

»Savezni javni tužilac nije koristio u svom izveštaju pouzdanu zvaničnu dokumentaciju sa kojom je raspolagao, izjave svedoka koje je saslušavao, veštačenje stručnjaka. On je grubo kršio imperativne odredbe Zakona o krivičnom postupku u sprovođenju istražnih radnji i pravo okrivljenih na odbranu. Savezni javni tužilac je ceo svoj izveštaj, radi toga, morao da zasnuje na sopstvenim golim tvrdnjama i konstrukcijama. Zbog toga je uloga našeg SJT bila teža od uloge A. Višinskog koji ie u famoznim Moskovskim procesima bar imao iznuđena priznanja onih koje je optuživao, dok naš tužilac nije imao ništa za osnovu svojih optuženja...«

U vezi sa ovakvim okrivljavanjem »grupe« posebno je zanimljiv sledeći slučaj, tj. pasus izveštaja u kome se kaže:

»U pogledu dosadašnjih komentara reagovanja i stavova u vezi sa sprovođenjem privredne reforme od avgusta 1965. godine koji je pripremio SSUP na bazi podataka službe DB, odabrani su i prezentirani takvi primeri koji treba da izazovu sumnju i nevericu u uspeh privredne reforme i sistema samoupravljanja.« Ovaj primer koji navodi SJT trebao bi da pokaže da su Ranković i Stefanović bili protiv privredne reforme i samoupravljanja. Ali Savezni javni tužilac je ovde previdео da je u vreme kada je taj izveštaj sačinjen u SSUP-u, Savezni sekretar za Unutrašnje poslove bio niko drugi do Milan Mišković koji je bio pouzdan saradnik u pripremanju Brionskih optužbi i osuda — ali se i pored toga za taj izveštaj okrivljuje Ranković i Stefanović, iako oni u to vreme nisu mogli imati nikakvog uticaja pri sačinjavanju takvog ‚zavereničkog' izveštaja.«

Dalje, Vojin Lukić dodaje:

»SJT je u svom izveštaju izneo mnoge čudovišne i najteže optužbe protiv Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića, a da njima nije data

nikakva mogućnost da se brane. SJT-u je morala biti poznata jasna odredba čl. 4. tadašnjeg ZKP u kojoj se pored ostalog kaže: okrivljenom se *mora* (podvukao VL) omogućiti da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist.« *»SJT je u postupanju sa Rankovićem i Stefanovićem povredio ne samo odredbu ovog Zakona, već i pogazio jedno od osnovnih i najvažnijih ljudskih prava — pravo na odbranu.* (podvukao Lj. Đ.) Inače, pravna projekcija ovog slučaja ima čudovišan izgled: .utvrđuje se' da su Aleksandar Ranković i Svetislav Stefanović na čelu nas ostalih njima dodatih, počinili teška dela protiv državnog uređenja, kršili Ustav i zakone, povredili osnovna prava i slobode mnogih građana i zato su politički osuđeni i prikovani na stub javnog žigosanja. Međutim, njih niko ništa ne pita o tim njihovim nedelima, njima se uskraćuje pravo na odbranu, ali im se .velikodušno' daje pomilovanje i oprašta im se krivična odgovornost. Ne verujem da se u istoriji pravosuđa može naći analognih slučajeva.«

Pošto je trebalo po utvrđenoj proceduri izvestiti i Saveznu skupštinu — u ovo kolo je upregnut i SIV. Lukić i o tome piše:

»Na osnovu izveštaja SJT-a o kojem je napred bilo reči, Savezno izvršno veće je za Skupštinu pripremilo svoj izveštaj. Pošto nije bilo činjenica ni dokaza na koje bi se oslanjao, izveštaj SIV-a je neizbežno morao biti neubedljiva konstrukcija praznih fraza, golih tvrdnji i proizvoljnih ‚zaključaka' i .ocena'. Uostalom ni SIV nije mogao pronaći i pružiti neke dokaze kad ih ni pre njega nisu pronašli komisije IK CK SKJ, ‚državne', ‚resorske' komisije, ni krivična istraga, jer tih dokaza jednostavno nije bilo.«

Zato Vojin Lukić, pored ostalog, s pravom pita:

»Ako je ‚grupa' štetila razvoju međunacionalnih odnosa, kako se objašnjava kasnije nastajanje šovinističke i separatističke euforije u Hrvatskoj, nacionalističkih, iredentističkih ekscesa na Kosovu i brojnih ekscesa takve vrste kojih je bilo posle Brionskog plenuma u celoj zemlji.

Ako su Ranković i UDB-a smetali razvoju samoupravljanja — zašto ono nije oživelo, odnosno ostvareno posle smenjivanja Rankovića.«

Na kraju čitanja rukopisa Svedočenja Vojina Lukića — dužan sam da izjavim: da me je ova knjiga duboko uzbudila i impresionirala, a pored toga, povećala optimizam u pobedu istine, pravde i pravičnosti. Potpuno se slažem sa Lukićevim zaključcima na kraju knjige, gde on između ostalog piše:

»Moje svedočenje, verujem, ubedljivo govori da optužbe protiv Aleksandra Rankovića, Svetislava Stefanovića i nas ostalih hapšenih i aboliranih kao i Službe bezbednosti u Srbiji, iznete na Brionskom plenumu, na VI plenumu CK SKS, u aktima SIV-a i SJT, nisu bili, niti su mogli biti razlog uklanjanja Rankovića ni hajke protiv Službe bezbednosti, i da su te optužbe neosnovane, neistinite, montirane na iskonstruisanim golim tvrdnjama i falsifikatima.«

Ja bih samo dodao:

Kad bi bilo mudrosti i pameti, rukopis ove knjige bi trebalo pod hitno odštampati i podeliti svim rukovodstvima u Savezu komunista Jugoslavije kao priručnik i opomenu kako ne treba raditi u zemlji koja izgrađuje socijalizam.

15. septembar 1986. godine
Beograd **Ljubodrag Đurić**

r

ČLANAK KOJIM JE ĐURIĆ 21. DECEMBRA 1987. U »BORBI« ODGOVORIO NA FELJTON PEKA DAPČEVICA

Поводом фељтона Пека Дапчевића »За Београд«

Како смо освојили Бели двор

Одмах након погибије Ивана Милутиновића, јављено ми је да ће кроз два дана и Тито стићи у Београд. Од силних послова био сам потпуно заборавио Титову поруку — да поставим стражу пред Бели двор. Аутомобилом одјурих тамо. У холу двора угледах наслагане џакове брашна и сандуке.

Недавно је у новинама објављен фељтон „За Београд" аутора Пека Дапчевића. У једном делу, он пише:

„Чим су, око поноћи, испаљене три црвене и три зелене ракете с Дедиња, са штабом Првог пролетерског корпуса се опростио пуковник Љубо Ђурић, заменик команданта Главног штаба Србије, неколико дана раније постављен, Титовим радиограмом, за команданта Београда.

Пуковник Ђурић је у ноћи између 14. и 15. октобра прешао Дедиње и избио у Бели двор са 8. црногорском бригадом. Сутрадан, кад је дошао у наш штаб, јавио нам је да су све вриједне ствари и уметничке слике у Белом двору сачуване. Испричао нам је и неколико згода:

Група бораца је прије Ђурића стигла у двор, а кад је приспио, имао је шта и видети. Један од наших бораца изнио је у двориште голему фотељу, сјео, пребацио ногу преко ноге, краљевски се разбашкарио, а други му борац сапуња лице да га обрије. Наоколо одјекују рафали, тутње бомбе, чују се ратни покличи. Они — хоће да се брију у регентовој фотељи. Ђурић запрепашћено застаде. Не зна би ли се љутио па псовао, или грохотом смијао. Коначно им рече: знају ли да је ово двор? А она двојица се смију: е, баш зато, нека се једном и пролетер брије у двору, у краљевској фотељи..."

У циљу историјске истине и стварног чињеничног стања из тог периода наше историје, молим Вас, да из моје већ готове књиге, објавите следеће изводе:

„Тито је 21. септембра одлетео из Крајове за Москву (По Титовом наређењу, ја сам прешао преко Дунава код села Радујевца, и ухватио везу са Црвеном армијом. Тако сам се срео са Титом у Крајови — прим. Љ. Ђ.). Отуд се после неколико дана вратио са значајним резултатима. Са совјетском владом је закључен споразум о заједничким дејствима НОВЈ и Црвене армије у источној Србији и ка Београду. Стаљин је одобрио да се НОВ испоручи наоружање и опрема за дванаест пешадијских и две ваздухопловне дивизије. Кад је то причао, Тито се смешкао говорећи.

— Ето, Ђурић, то је много више, него што си ти тражио од руских генерала. Поред тога, совјетска влада је признала Национални комитет ослобођења Југославије и њене органе власти који ће деловати на ослобођеним територијама и као једину закониту владу Југославије. Ускоро ће изаћи декларација совјетске владе.

Тито нас је позвао на вечеру да то мало прославимо, јер је овај споразум врло значајан за учвршћивање положаја наше борбе у свету.

Кад сам ступио у трпезарију Титове виле у Крајови, све званице су биле за дугачким столом. Кад ме угледа, Тито се обрати Станоју Симићу (амбасадор бивше Југославије у Москви, иначе зет Јаше Продановића, председника Републиканске странке; изјаснио се за Нову Југославију. Тито га је повео са собом, а касније је био наш министар спољних послова, прим. Љ. Д):

— Друже Станоје, ово је генерал Ђурић, о коме сам ти причао

Ја, мало збуњен — последњи сам дошао — и изненађен таквим представљањем, прозборих:

— Друже Маршале, опростите, али ја сам пуковник.

— Од вечерас си генерал — потврди Маршал.

Први се диже Станоје Симић да му честита унапређење ,а Тито га заустави, па продужи:

— И, не само генерал, већ први командант ослобођеног Београда!

Кад Тито помену и ослобођење Београда, сви скочише и снажно запљескаше. Једни повикаше: Браво! Други: То је оно право! Прво ми је честитао Тито, а онда сви редом — Иван Милутиновић Милутин, Никола Петровић, Станоје Симић, генерал Иван Рукавина, генерал Бранко Обрадовић, бројна совјетска војна мисија на челу са генерал-лајтнантом Корњејевим.

Кад после вечере хтедох обући свој кожни мантил, спазих да су већ пришивени генералски знаци. Приђоше ми другови из обезбеђења, а међу њима и лични Маршалов кројач, који ме замоли да за моменат скинем и блузу, те ми и на њих приши генералске ознаке. Тако ја, за вечером, постадох генерал у својој 27. години.

Сутрадан ме Тито позва на разговор, дајући ми основне инструкције о мом раду у ослобођеном Београду, наглашавајући да ће ми Милутин (Иван Милутиновић) још детаљније објаснити како да се снађем на тој озбиљној дужности. На крају ми Тито додаде:

— Слушај Ђурић, чим уђете у Београд, одмах постави стражу пред Бели двор, бившу резиденцију принца Павла. Он је био жалбо рационалиста и немачки човек. Немци су сигурно чували његов дворац. Сачувај га и ти од пљачке, која може настати у првим данима ослобођења. И тај ће нам двор требати!

Тито ми још рече да кад завршим разговор са Милутином, повежем се са дивизијом Црвене армије, која је већ код Радујевца форсирала Дунав и води жестоке борбе са Немцима, да пређем на нашу територију и да са нашим и јединицама Црвене армије гурам ка Београду.

Капетан, црвеноармејац Аљоша, придодат ми са шофером и џипом не напушта ме. Каже ми: „Друже генерале, ми с тобом све до Београда ,а после ћемо видети!

Тако са њима и јединицама Црвене армије стигох до Београда.

Како смо се примицали Београду, садејство наших и јединица Црвене армије дошло је до пуног изражаја. Наши борци су били одушевљени што се раме уз раме са Црвеноармејцима боре за ослобођење свога града.

Напад на Београд започео је, поподне 14. окотбра, салвама 300 артиљерисјких оруђа у 24. „каћуше" да би се број артиљеријских оруђа, сутрадан попео на више 600.

До краја 15. октобра, већи део Београда је ослобођен, док немачке снаге упорно држе северозападни део града од Лондона, преко Теразија до Калемегдана, као и чврсте зграде министарства у Немањиној и Улици Милоша Великог.

Тог дана, у Маглајској улици, у једној вили на Дедињу, пронађох штаб наше 1. армије и њеног команданта Пека Дапчевића. У Крајови ми је речено да ће Пеко наредити нашим јединицама да издвоје потребан број кадрова за апарат Команде града.

Нисам се изненадио Пековим хладним пријемом, јер се ореол ослободиоца Београда већ вртео изнад његове главе. Али, нешто ме лецну, кад ми хладно постави питање:

— Шта ћеш, ти овде?

Испричах му сусрет са Титом и Милутином у Крајови, као и моје постављење за команданта ослобођеног Београда. Пеко се кисело осмехну и додаде:

— Какав командант Београда! Ја сам, већ поставио за команданта Београда Саву Дрљевића. То је готова ствар! Сад имам пречих посла. Идем код Жданова да убрзам ослобођење Београда. Ти ми се јави, кад очистимо Београд од Немаца. Биће посла и за тебе.

Пеко оде са Плавим (Мијалком Тодоровићем), ваљда, код Жданова, а ја остадох са Савом Дрљевићем и још неким друговима, дубоко замишљен изненадним обртом. Саво Дрљевић поче да ме теши да је то можда и боље за мене, јер ни њему није јасно како ће се снаћи у том огромном послу који га очекује.

Напустих овај штаб и одлутах до Славије, а поред мене гурају нове наше и совјетске јединице. Сретох на неколико места наоружане Београђане у цивилу, како прилазе нашим јединицама и објашњавају им нешто ...

Све до 18. октобра живео сам на „белом хлебу". Истина ситуација око Београда се компликовала, јер је 1. брдска немачка дивизија, која нам је правила „дар-мар" у источној Србији, тежила да се од правца Смедерева и Гроцке споји са немачким јединицама у Београду. Док та опасност није отклоњена, ја сам ишао за нашим јединицама на Теразијама и посматрао уличне борбе. Прилазили су ми руководиоци и борци, питајући понекад за савете и мишљење, јер је мом, тек стеченом, генералском чину ауторитет повећавао капетан Црвеноармејац, који ме је стално пратио. Неки руководиоци су ме и препознали.

У таквој ситуацији, некако ме пронађоше курири Пека Дапчевића са налогом да се њему јавим.

Пеко ми само рече да је Тито наредио да ја будем командант Београда. Затим нареди да ме одведу у једну другу вилу, где су ме чекали одабрани кадрови за команду града — Ђоко Савићевић, Митар Ковачевић Мујо, Бранко Вучинић и још неколико другова, као и један вод за прво обезбеђење.

Мујо Ковачевић ме одведе у суседну вилу, где, затекох Благоја Нешковића са члановима Покрајинског комитета за Србију и Крцуна. Они су, већ били упознати са покушајем Пекове команде града, а Крцун се само смејуљио, — док је Блашко праскао, псујући такве ујдурме у првим данима ослобођења Београда.

Са мојим и капетановим џипом кренусмо ка Славији и даље ка Теразијама, загледајући успут зграде. Тако стигосмо до Кнежевог споменика и угледасмо бивши ратнички дом. Тамо сазнасмо да је ту била немачка Ортс-командантуре, те се одмах одлучисмо за ту зграду (будући Дом армије). У сутерену велика гаража, у приземљу и на првом спрату канцеларије, а затим и собе за спавање. Све је било намештено и нетакнуто од немачке бежаније. И кухиња је била исправна. Окачисмо нашу велику заставу и обавестисмо штаб наше 1. армије и Покрајински комитет где се налази Команда града Београда.

Покрајински комитет ми је послао још један број другова као кадровско појачање Команде града.

Одмах након погибије Ивана Милутиновића, јављено ми је да ће кроз два дана и Тито стићи у Београд. Од силних послова и обавеза, ја сам потпуно заборавио Титову поруку — да поставим стражу пред Бели двор. Са неколико другова одјурих аутомобилом тамо. Нико нас не заустави до самог Белог двора. Уђосмо унутра, а у холу двора угледасмо наслагане џакове брашна и сандуке.

На моје питање ко су, неколико бораца одговорише:

— Интендантура Осме црногорске бригаде.

— А, ко вас пусти овде?

— Нико, богу ми! Ми сами ушли! — а онда ми објаснише да интенданти спавају горе и показаше нам руком галерију око хола, иза које су „краљевске собе".

У спаваћој соби принца Павла, затекосмо интенданта — бркајлију, који је у шињелу и са чизмама хркао на нераспремљеном кревету. Пробудисмо га, а он нас у чуду, потпуно бунован, мало посматрао трљајући очи, кад примети моје ознаке, устаде. Ја и њему понових своје питање, а он одговори:

— Вала, друже генерале, можете ме и стрељати, али не жалим, само кад сам дочекао да спавам у краљевским собама!

У суседној соби кнегиње Олге, затекосмо интендантовог помоћника у истој ситуацији и пози. Обојица нам објаснише да су мртви уморни дошли из града, у коме су се налазили, па од умора нису стигли ни да се изују.

Наредисмо им да се евакуишу куд знају, а ми из Команде града послосмо стражу и чистачице, да доведу у ред запрљани хол и друге просторије.

У том првом, на брзину, прегледу осталих просторија двора, констатовасмо да Немци нису ништа дирали, нити су употребљавали двор принца Павла. Он је био њихов човек, па су му чували имовину, да га устоличе ако завладају светом."

Љубодраг ЂУРИЋ
Београд

DVA PISMA IZ APRILA I MARTA 1988. UPUĆENA »NARODNOJ KNJIZI« POVODOM RECENZENTSKIH PRIMEDBI NA RUKOPIS

»N A R O D N A K N J I G A«
— Vasili ju Kaleziću —

B E O G R A D
Safarikova 11

Objašnjenja povodom recenzije
Dr Venceslava Glišića.

1. — Moj RATNI DNEVNIK je krcat istorijskih činjenica, to je autentično svedočanstvo ratnih zbivanja. Kad sam beležio te ratne događaje trudio sam se da budem objektivan. Isti trud sam uložio u mojimsećanjima — to tvrdim, te tvrdim — da su ona tačna i objektivna.

Ako sam preterao u korišćenju RATNOG DNEVNIKA »da se prodube i zaokruže neka sećanja iz NOR-a i revolucije« — ta nekasećanja mogu se skratiti, a neka i izostaviti.

Međutim, kao učesnik i svedok svih tih zbivanja, mogao sam zapaziti: da ni »istoričari koji konsultuju više izvora za određene događaje i ličnosti« — nisu mogli biti objektivni — usled pomanjkanja (nedostatka) izvesnih, nigde, nezapisanih važnih činjenica o događajima i ljudima.

Zato sam se i potrudio da te nedostajuće činjenice zapišem — što je od strane recenzenta pogrešno shvaćeno kao »prenaglašavanje slabosti pojedinih ličnosti«.

2. — Jedna od glavnih primedbi recenzenta je: »Uglavnom treba izbeći jednostrano prikazivanje u negativnom svetlu na primer Petra Stambolića (Nika Nikovića)«. Na suprot recenzentu — ja mislim — da sam Petra Stambolića svestrano prikazao, kao izuzetan primer deformisanog i birokratizovanog »revolucionara«. Nažalost, to je i eklatantan primer u našoj kadrovskoj politici: kako se greške pojedinaca mogu koristiti u tekućoj politici protiv mnogo boljih komunista.

Uzgredno napominjem: da ni istoričarima nije jednostavno da se otrgnu ispod dugogodišnjeg uticaja vladavina i kulta ličnosti. Ali je nedopustiva njihova tendencija: da se ograničavaju samo na dosad pisanu dokumentaciju, proglašavajući nova i istinita svedočenja »za negativna svetla« o događajima i ljudima.

3. — Slažem se sa recenzentom: da treba izvršiti stručnu redakciju, smanjiti broj podnaslova, napisati bolji predgovor, kao i pronaći bolji naslov ovom rukopisu.

4. — Nerazumljiv mi je strah recenzenta od »reakcije pojedinih ličnosti«. Ne verujem da će reagirati i sam Petar Stambolić, jer on sàm zna da je sve ono tačno što sam zapisao, a postoje čak i brojni svedoci. A, šira javnost će pozdraviti istinito pisanje.

10. april 1988. god.
Beograd **LjubodragĐurić**

»NARODNA KNJIGA«
— Vasili ju Kaleziću —

BEOGRAD
Safarikova 11

^ I

Dopunska objašnjenja povodom Recenzije Danila Bulajića.

1. — Ja ne pišem nikakvu istoriju. Opšta zamisao je bila: da se spasu od zaborava neki istorijski događaji, koji nisu dovoljno osvetljeni sa pravim činjenicama. Ono što je meni bilo poznato — izneo sam u ovom pisanju. Nisam toliko ambiciozan, niti pak umišljen, da bi »sve stvari doveo do željenog kraja« — kako to zahteva recenzent. Ali sam zato mišljenja: da će ovo moje pisanje podstaći istoričare i ljubitelje istine na nove doprinose, da bi svedočanstva naših događaja i zbivanja bila još potpunija. Zato primedba o nekoj posebnoj metodologiji — ne može se prihvatiti, jer su moja svedočenja kao učesnika i svedoka zapisanih događaja — potpuno istinita! Čak i o »nekim loše datim sećanjima« nema ni govora, jer su ona blagovremeno zapisivana. Može se govoriti o nepotpunim sećanjima — ali se nadam — da će to biti dopunjeno od strane onih koji su kao i ja bili svedoci svih tih zbivanja.

2. — Sto se tiče primedbe recenzenta: »Kardelj, Bakarić, Todorović, M. Popović, Dapčević i još nekih — kod njih ne vidi ništa dobro,.. .«

U toku samog pisanja, predamnom se postavila dilema: da li pisati opširnije i o doprinosu mnogih ličnosti — ili samo o onome što se ne zna o njima. Da sam pisao opširnije — kud bi se sagledao kraj moga pisanja?! Odlučio sam se za manju varijantu — tj. da pišem o onome što se ne zna o tim drugovima. Nit sam lud, niti sam imao nameru da negiram doprinose ovih pomenutih drugova. Svi su oni ostavili tragove iza sebe, u raznim publikacijama, knjigama, pa i tomovima — koje i ja posedujem.

3. — To isto se odnosi i na druga Tita, čije ime i njegovo delo skrnave razni poltroni, predstavljajući ga nepogrešivim u svim situacijama, inaitene, kao delegata »gospoda boga« na zemlji!

I sam recenzent piše: »U pojedinim djelovima on o Titu piše i objektivno i ljudski toplo i daje niz detalja koji ga prikazuju kao obična čoveka«. Zato je neshvatljivo mišljenje recenzenta da: »u glavama ‚Blago cara Radovana' i ‚Kud se dede car Nemanje blago' prikazuje ga kao ličnost čiji postupci ne priliče prvom čoveku KPJ i Jugoslavije«. Ovih zadnjih trinaest reči — ja nisam napisao. To je konstatovao i napisao recenzent, koji ima nameru da »sačuva« Tita od postupaka koji »ne priliče prvom čoveku KPJ i Jugoslavije«. Za mene je nerazumljivo pisanje recenzenta da to »ne priliči«, kao i zašto »ne priliči«?!

Po mom mišljenju: logično je i realno, što je to Tito sa mnom pregledao. I na kraju: Tito je sam odlučio da to pregleda, jer je to sticajem okolnosti bilo u njegovoj kući.

Ako uzeti naslovi iz narodne poezije bodu oči recenzentu — oni se mogu zarr.eniti — kao što sam predložio promenu i drugih podnaslova u ovom mom rukopisu.

Uostalom, ni Titu, pa ni Kardelju, Bakariću, Todoroviću, M. Popoviću, Dapčeviću i još nekima — nisam bio savetnik za njihova ponašanja, a ponajmanje za njihova mišljenja i izjave. Ja sam samo pribeležio i napisao ono što sam sa njima doživljavao i ono što sam od njih čuo.

4. — Prema toj mojoj koncepciji o pisanju nerazumljivo mi je zašto: »Glavni deo teksta o Hebrangu nije prihvatljiv«?!

Napominjem da su o Hebrangu pisali: Milatović, Dedijer, Doder, Olga i Dunja Hebrang, kao i mnogi drugi. Zašto bi ja ponavljao poznate činjenice ili mišljenja?! Napisao sam ono što se ne zna o Hebrangu, uključujući Titove reakcije i neka moja zapažanja i mišljenja. Ne razumem: Zašto to nije prihvatljivo?!

5. — O Rodoljubu Čolakoviću i Sretenu Zujoviću zapisao sam ponešto što sam čuo, povremeno, od Tita i njegove najbliže okoline. Ako tome ne veruje recenzent — ja tu ne mogu ništa učiniti. Uostalom, o tome verovatno postoji dokumentacija u našim arihvama; kao i još živi svedoći, koji se mogu pojaviti posle izlaska knjige iz štampe.

6. — Što se tiče Uprave državne bezbednosti, niko ne tvrdi — pa ni ja — da u njenim organima i kod pojedinaca nije bilo deformacija. Međutim, činjenice govore: da su samo Savezna UDB-a, UDB-a u NR Srbiji i beogradska UDB-a pročešljane. Ostale UDB-e po republikama i pokrajinama nisu, takoreći, ni dirnute.

Recenzent dalje piše: »Međutim, sa autorom se ne možemo složiti kad se radi o Rankovićevoj odgovornosti za krupne greške i deformacije u radu UDB-e...«

Jasno je da i Ranković snosi deo odgovornosti za te deformacije. Ali je nejasno: da Tito, na dve godine pre Brionskog plenuma, deli odlikovanja rukovodiocima UDB-e: a Kardelj ih »na sva usta« hvali, kao i svu službu Uprave državne bezbednosti. Pa, nisu, valjda, za nepune dve godine tek nastupile i nagomilale se deformacije UDB-e?!

Recenzent dalje optužuje Rankovića: »i (za) deformacije birokratske prirode i u SKJ i u društvu«. Pitam ja recenzenta: Šta su radili Tito, Kardelj i ostali članovi IK *CK.* SKJ za svo to vreme, i šta su raspravljali na svojim sednicama?! Zašto je samo Ranković optužen za »deformacije birokratske prirode i u SKJ i u društvu«?!

Ako recenzent čita današnju štampu, u kojoj vrhunski rukovodioci u SKJ osuđuju sami sebe: da još nisu pronašli metod rada i rukovođenja u SKJ, počev od Pretsedništva SKJ — onda se može postaviti pitanje: A, šta su radili od Brionskog plenuma do ovih dana — kad su bili tako vidoviti na Brionskom plenumu?!

Što se tiče izjava Aleksandra Rankovića autoru ovog spisa: o razgovoru sa Titom na Oplencu, kao i razgovoru sa Krcunom (Slobodanom Penezićem) — ona su potpuno tačna. Kad moja knjiga izađe iz štampe — pojaviće se i drugi svedoci, koji o svemu ovome znaju kao i ja. Nekorektno bi bilo da ih ja prozivam i unapred utičem na njihovu savest. Ja nisam kriv, što se recenzent ne može da oslobodi nekih svojih stečenih mišljenja.

Šta sve nije natovareno na pleća Aleksandra Rankovića — pa je još samo nedostajalo, po ovom recenzentu, da mu i Ljubodrag Đurić natovari neko izmišljeno breme. Ranković je sve to stojički izdržavao do kraja svoga života, ne dajući povoda nikome za napade na vrhove SKJ, koji su pored Rankovića itekako grešili.

A, kad je reč o grehovima Aleksandra Rankovića, ja mislim i tvrdim: da je njegova najveća greška — što je bez pogovora — slušao i izvršavao sve odluke i naređenja druga Tita; izuzev u nekoliko slučajeva, koji se mogu na prste izbrojati.

7. — Posle razgovora na Oplencu Tita i Rankovića, nađeno je rešenje da se Kardelj politički ne likvidira. Meni je i danas nejasno: zašto se nije

našlo i neko humanije i racionalnije rešenje i prema Rankoviću, dugogodišnjem saradniku druga Tita. Zašto se Ranković nije mogao »opametiti« nekom partijskom kaznom i isprobati na nekoj drugoj dužnosti?!

Nešto slično se dogodilo i sa Milovanom Đilasom.

Naša Komunistička partija nas je učila: Da se na greškama učimo — a, nikako da se grešnicima svetimo. Zar su Đilas i Ranković prije Trećeg i Četvrtog plenuma bili klasni neprijatelji?!

Prema rezonovanju recenzenta, ispada, kao da niko nije uočavao Đilasove »izlete« i neobična ponašanja. Da je pažljivije čitao, mogao je to uočiti u mom pisanju od Nove Varoši, 1942. godine, pa nadalje. Žao mi je što to recenzent nije primetio — već mi stavlja primedbu: što nisam pisao šta je Đilas radio posle Trećeg plenuma. Drugu recenzentu mogu kratko odgovoriti: Da Ljubodrag Đurić nije vaspitan da se preko tuđih grobova penje na položaje. Uzgredno smatram: da ni Đilasu nije pomoženo kako bi trebalo da prevaziđe njegova zastranjivanja neposredno pred Treći plenum.

8. — Recenzent piše: »Poseban problem je Niko Niković«, odnosno Petar Stambolić. Ali, ne u smislu interpretacije samog recenzenta — već u smislu vođenja kadrovske politike i oportunističkog prelaska preko mnogih devijacija ovog »revolucionara«. Petar Stambolić se vesto provlačio kroz sve faze ove naše Revolucije, cinkareći i rušeći levo i desno svoje drugove; da bi napokon uspostavio u Srbiji tzv. dinastiju Stambolići—Markovići, koja je trebala preko mlađih članova te dinastije da osigura vladavinu Srbijom, prikrivajući uz to ranije grehe starih članova te iste dinastije.

Nisam samo ja, koji je uočavao ljigavo kretanje ovog nesretnika. Pojaviće se mnogi svedoci, ne samo sa činjenicama koje su navedene u mom spisu — već i kao svedoci uništavanja istorijskih dokumenata (o čemu je i BORBA pisala u svom broju od 22. februara 1988. godine). Prema tome, ja ne raspredam »ovoliko« o moralu Petra Stambolića — ali se nadam da će primer ove vrdalame u našim redovima biti od koristi pametnijem vođenju kadrovske politike u našem SKJ.

9. — Inicijali imena i prezimena biće zamenjeni punini imenom i prezimenom.

10. — Navođenje literature i izvora sa kojima se autor služio, biće objavljeni na kraju knjige.

11. — Ako za pojedine ličnosti nisu data objašnjenja u fusnotama — i to će se ispraviti, ako bude bilo potrebno.

12. — Osim napred navedenih konkretnih primedaba u recenziji, na koje sam izneo svoje mišljenje — recenzija obiluje uopštenim konstatacijama pa i protivrečnostima; iz kojih se ne vidi: gde i na koji se deo rukopisa odnosi. Ne mislim ih prepisivati, jer su one uočljive svakom čitaocu recenzije.

15. mart 1988. god.
Beograd **Ljubodrag Đurić**

ĐURIĆEVO UČEŠĆE U RASPRAVI »RUKOVOĐENJE NOB-om I REVOLUCIJOM U SRBIJI 1941—1945«, ODRŽANOJ 11—12. MAJA 1988. GODINE U BEOGRADU, NJEGOVA POLEMIKA SA PEKOM DAPČEVIĆEM I DRAGIM STAMENKOVIĆEM I »SLUČAJ« RADIVOJA JOVANOVIĆA BRADONJE, PREMA ZBORNIKU SA TOG SAVETOVANJA

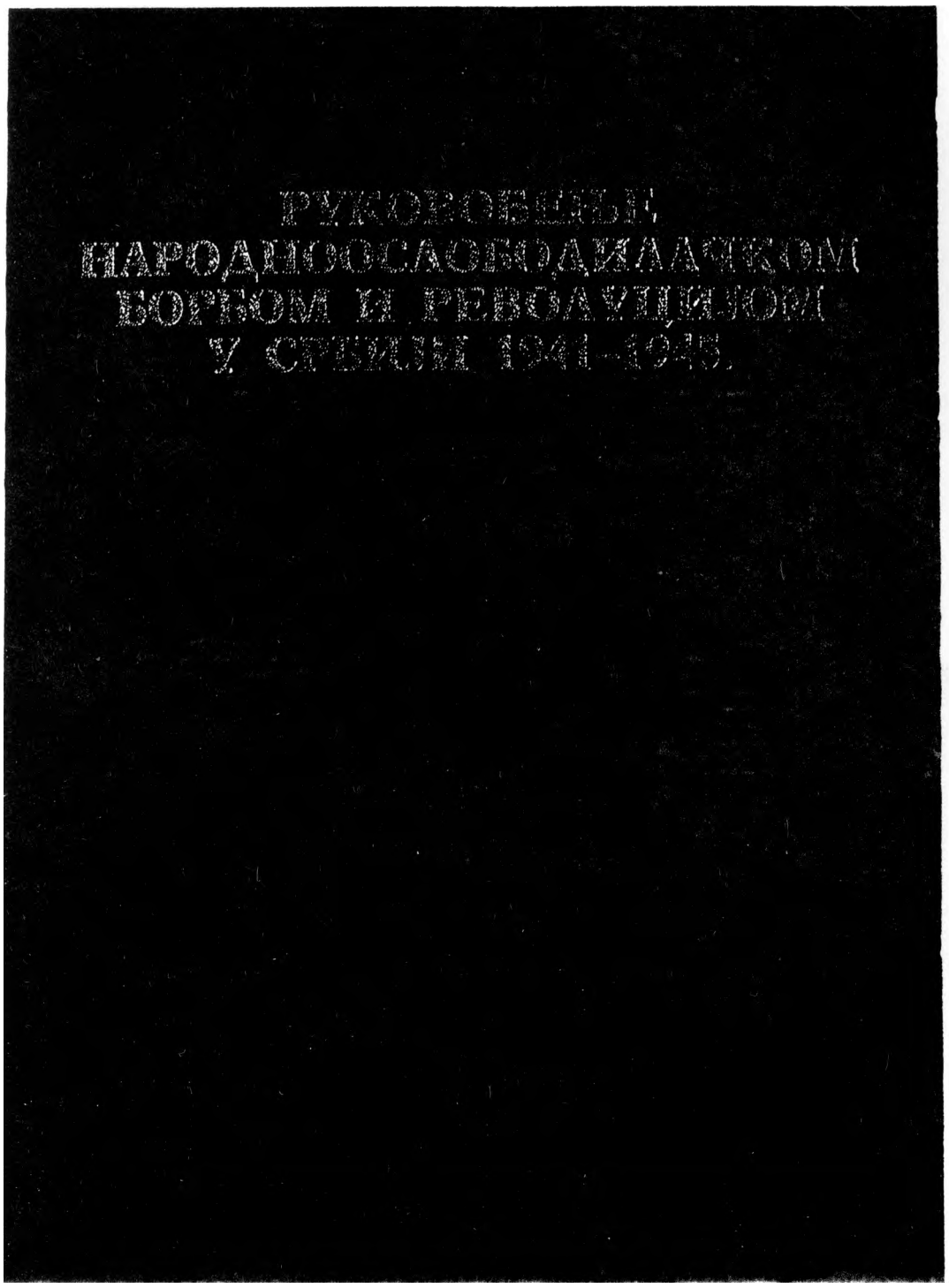

РЕПУБЛИЧКА ЗАЈЕДНИЦА НАУКЕ СРБИЈЕ УЧЕСТВОВАЛА ЈЕ У ФИНАНСИРАЊУ ОВЕ КЊИГЕ

РЕПУБЛИЧКИ ОДБОР САВЕЗА УДРУЖЕЊА. БОРАЦА НОР СРБИЈЕ
— Едиција „Србија у рату и револуцији 1941—1945.” —
ВОЈНОИЗДАВАЧКИ И НОВИНСКИ ЦЕНТАР

УДК 949.711 НОБ „1941/1945”

НАУЧНИ скуп Руковођење народноослободилачком борбом и револуцијом у Србији 1941—1945 (1988 ; Београд)

Руковођење народноослободилачком борбом и револуцијом у Србији : 1941—1945 : Зборник радова са тематске расправе одржане 11. и 12. маја 1988. / [организатор] Републички одбор савеза удружења бораца НОР Србије. — Београд : Војноиздавачки и новински центар : Едиција „Србија у рату и револуцији 1941—1945, 1988 ([Београд : Војна штампарија]). — 688 стр. ; 25 см (Библиотека Ратна прошлост народа и народности Југославије ; књ. 347. Монографије Јединица НОВ и ПО Југославије; књ. 136)
Ћир. — Тираж 2.000 примерака.

а) Народноослободилачка борба — Србија — 1941—1945

Циљ скупа и одржане расправе на тему Руковођење народноослободилачком борбом и револуцијом у Србији 1941—1945, био је да се у свестраној расправи осветле и критички оцене сва до сад недовољно сагледана, спорна или евентуално ненаучно заснована питања везана за поједине фазе деловања у критичном моменту Покрајинског комитета КПЈ за Србију и Главног штаба НОВ и ПО за Србију, од почетка оружаног устанка до краја народноослободилачког рата у Србији.

На скупу је поднето : уводна два реферата, 32 писана саопштења и усмених 10 излагања, а у дискусији је учествовало 28 учесника.

ЦИП — Каталогизација у публикацији
Централна библиотека ЈНА

РУКОВОЂЕЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ БОРБОМ И РЕВОЛУЦИЈОМ У СРБИЈИ 1941-1945.

ЗБОРНИК РАДОВА СА ТЕМАТСКЕ РАСПРАВЕ ОДРЖАНЕ 11. и 12. МАЈА 1988.

БЕОГРАД, 1988.

ЕДИЦИЈА „СРБИЈА У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945”

и

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ И НОВИНСКИ ЦЕНТАР

Начелник
мр Стеван СТАНОЈЕВИЋ, пуковник

Помоћник начелника за издавачку делатност
Иван МАТОВИЋ, пуковник

Б и б л и о т е к а

РАТНА ПРОШЛОСТ НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Кн>ига ТРИСТА ЧЕТРДЕСЕТ СЕДМА

М о н о г р а ф и ј е

ЈЕДИНИЦА НОВ И ПО ЈУГОСЛАВИЈЕ

Књига СТО ТРИДЕСЕТ ШЕСТА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Светозар ОРО, генерал-потпуковник, председник, Али ШУКРИЈА, др Петар КАЧАВЕНДА, др Владо ИВАНОВСКИ, генерал-пуковници: Александар ЈАНИЋ, Рахмија КАДЕНИЋ и мр Август ВРТАР, генерал-потпуковници: Фабијан ТРГО, Вељко МИЛАДИНОВИЋ, Методије КОТЕВСКИ, Жика СТОЈШИЋ, пуковници: Здравко КЛАЊШЧЕК, Ахмет ЂОНЛАГИЋ, Петар ВИШЊИЋ, Радомир ПЕТКОВИЋ, Антун МИЛЕТИЋ и Предраг ПАВЛОВИЋ, др Слободан БРАНКОВИЋ, потпуковник и др Славко ВУКЧЕВИЋ, мајор

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР ТЕМАТСКЕ РАСПРАВЕ

Драги СТАМЕНКОВИЋ, председник, Александар ЈАЊИЋ, Милош СТАНИМИРОВИЋ, Миливоје СТАНКОВИЋ, др Гојко МИЉАНИЋ, др Виђентије ЂОРЂЕВИЋ, др Венцеслав ГЛИШИЋ, Загорка СТОЈИЛОВИЋ, др Никола КОЧА ЈОНЧИЋ и Драгољуб Мића ДИНИЋ

Главни и одговорви уредник
Радомир ЂОНДОВИЋ, пуковник

Уредник
Иван ПАНТЕЛИЋ, потпуковник

Стручни редактор
Петар ВИШЊИЋ, пуковник

Пеко ДАПЧЕВИЋ

Биће ми драго ако се варам, али имам утисак да се једнострано дају оцјене о раду Главног штаба и раду Покрајинског комитета. Одваја се једно од другог, а обоје заједно, опет, одваја од пресудног чиниоца — врховног политичког и војног руководства. Није то само у Србији било пресудно. Тако је било и у БОсни, када је врховни командант и Политбиро боравио у њој. Темпо и ја смо мало прије дали примједбу да је Главни штаб за Босну и Херцеговину био у истом положају као ваш у Србији. Најзад, у револуционарним ратовима је увијек било тако. Лично је командовао и Гарибалди, и Боливар, и Обрегон, и Мао Цедунг. Најзад, оцјењивати једно и стављати га на једну страну, друго на другу, а опет, Врховни штаб на трећу страну — тако се неће добити цјеловита слика. Неће се никако добити ни она права, нама тако потребна слика.

Другови, колико је ко одговоран у свему томе о чему говорите тешко је рећи, јер ми о рату више причамо, нарочито на оваквим скуповима, него што га изучавамо! Нама је неријетко важније колико је ко крив, него његова величина. Тиме не само да нећемо добити оно што желимо, већ ћемо, извјесно, постићи супротан учинак. Кад томе додамо да неријетко вадимо и прљави веш, што не бисмо смјели да радимо, онда, хтјели то ми или не, и величини револуционарног рата и себи чинимо магарећу услугу. На крају ћу вам изнијети један груб примјер. Мило ми је да се нисте повели за њим.

Друга изузетно важна ствар јесте и сувише велика критичност. Те критике примио бих кад би оне биле од времена када сам постао командант дивизије од 1943. године, 1944. и 1945.

Али, другови, ми смо скоро читаву прву годину рата, да тако кажем, били у пубертету: учили смо један сложен метод ратовања, обликовали његову замисао, односно стратегију, оперативу и тактику. А темеље метода вођења народноослободилачког — револуционарног рата, метода вођења маневарског рата према војној теорији, обликовали смо успостављањем и образовањем Главне оперативне групе Врховног штаба и марш-маневром пролетерских и ударних бригада у централне дијелове Југославије, односно Босну и западне дијелове Хрватске.

Ко је могао да тражи од тог главног штаба тада, ко је могао од нас да тражи, када долазимо из концентрационог логора из Шпаније, да преконоћ обликујемо метод ратовања?! Најбоља илустрација тога јесте: питам неколико дана пред почетак оружане борбе Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору: „Ко ће командовати војском?" Одговор је био чврст и јасан: „Окружни комитет ће командовати!" На то им кажем: „Чекајте, другови, али војска је војска, а партија је партија, комитети су друго." Кажу: „Не, комитети ће командовати!" Тада је то било једино, преовлађујуће мишљење.

Тито на Петој земаљској конференцији преузима војну комисију (команду). Као што сам ја остао до краја живота у опсесији логора у коме сам био око двије године послије Шпаније, сви другови који

су „горе" формирани остали су у опсесији несрећне Коминтерне и тог једног командовања. Зна се, Партија је командовала, тада поготову. Није несрећа што је тада командовала. Тада је то тако морало бити, Јер смо, то сви добро знамо, били искл>учиви заточеници Коминтерне.

Тито ради ово: узима врховну команду у своје руке, јер се боји да ће неким командантима ударити слава у главу, те ће имати евентуално сукобе с њим као вођом Партије. Било је то мудро и визионарски, а ток рата је то и те како потврдио! Зато Тито шаље своје продужене руке у све крајеве Југославије: Светозара Вукмановића Темпа у Босну, Кардеља у Словенију, Ђиласа, а касније и Милутиновића, у Црну Гору, Влада Поповића у Хрватску, а касније, 1943. године, Темпа у Србију и Македонију, па чак и у Албанију. Мислим да то морамо узимати у обзир када доносимо судове о рату у цјелини, а исто тако о рату у свим дијеловима Југославије.

Друго, ми без страха треба да признамо да смо у Србији крајем 1941, а у Црној Гори и Херцеговини почетком 1942. године, били привремено поражени. Повремене поразе смо и другдје претрпјели. Ви хоћете да поражени до краја доноси разумне мјере. То не може бити!

У другом свјетском рату, а изучавао сам и неке раније ратове, то се није догађало без тешких ломова. Нико не може одрећи совјетској армији централно мјесто које јој припада у другом свјетском рату. Она је на својим леђима изнијела главни терет другог свјетског рата. На крају, девет милиона погинулих војника и старјешина које је дала у другом свјетском рату најрјечитији је доказ у прилог те тврдње.

Даље, што је врло важно, наши историчари гријеше до краја и не може их се уразумити кад говоре о карактеру и правом називу нашег рата. Расправљао сам и с Титом о томе. Тито је, у свом говору у Кумровцу, дао прави назив нашег рата назвавши га народноослободилачким — револуционарним ратом. Наши историчари говоре о револуцији од 1941. године. Они не схваћају да револуционарни рат тек ствара услове за друштвени преображај, те да побједе у рату томе крче пут, као хпто крупни политички захвати, у нашем случају АВНОЈ и дејства код савезника, широм отварају врата новим побједама и коначној побједи. Да је неким случајем 1941. године комесар или скојевац, рецимо Милијан Неоричић, рекао да ми водимо револуцију, ми бисмо га позвали на партијску одговорност!. Или, рецимо, 1942. у Бихаћу, те она 1943. година у Јајцу не зову се револуционарне владе, него национални комитети.

Још један врло важан чинилац — нас(је устанак и у Црној Гори и у Србији изненадио! Нас у Црној Гори свакако. Саво Дрљевић је ту присутан и потврдиће да су људи на њих скоро пљували, јер нису хтјели нападати Колашин и Бијело Поље. Нека историчари причају шта хоће, када добро знам да, прије свега, не постоји наредба или директива да идемо у устанак, него на разноврсне облике оружане борбе. Каже се: вршити диверзије, уништавати жандармеријске станице, складишта, саобраћајнице и слично. Нас је устанак у Црној Гори изненадио и ми смо то крваво платили. Када је тај народ, углавном сељак, који је научио на први и други устанак, на борбу на

V

Крусама, да се то решава за 30—40 дана, када је тај исти народ видио да то треба крваво плаћати и својим изгорјелим кућама и имањем, дошло је до преокрета и деморализације сељаштва. Радоје Дакић, секретар Покрајинског комитета Црне Горе, јављајући Политбироу КПЈ о стању у Црној Гори, крајем 1942. и почетком 1943. године, каже: „Црногорски народ је као никад поклекао у својој историји. . П р е д оваквим скупом то може да се каже. Јер, чињеница је да су нас из Црне Горе истјерали Црногорци, а не Италијани. А да неко сада мени правда издају грешкама, извините — грешка је била на нашој страни, а издаја је нешто друго од грешака. Неопростив злочин би био то стављати у исту раван, чега, на жалост, има.

Оно што не узимамо у обзир јесте спонтаност и стихија. Тито је увијек био против тога да се томе даје неки значај — бојећи се претјеривања у оцјени тог чиниоца. А Маркс отворено каже да сваку револуцију прати спонтаност и стихија, јер је то душа сваког револуционарног покрета, па је било природно да то буде и код нашег револуционарног рата.

И На крају: схватимо да смо у почетку рата сви трпјели поразе — тешке поразе. Тога је морало бити због односа снага. То нико на Западу, а ни на Истоку, не ставља у први план кад оцјењује рат иако такав период код неких чини и до једне трећине рата. А код нас, један друг поставља питање малтене зашто смо водили тај рат, те да се боји да нам неће стављати'цвијеће на гроб. Ако буде цвијећа, вјероватно ће га неко и стављати, иако ми нијесмо ратовали за цвијеће, већ за много узвишеније циљеве.

Хоћу да кажем да се све то мора гледати у том сажетку. Из излагања која су набијена личним погледима, не можемо добити праву слику, а камоли подлогу праве оцјене, која мора бити заснована на научној основи и никако другачије.

Што се тиче командовања, исти положај био је и код Главне оперативне групе Врховног штаба у Босни, и Главног штаба Босне и Херцеговине када је Тито дошао у Босну. Тито је знао да прође поред 1. пролетерске, 2. пролетерске, и да нареди — батаљону! Ово кажем да бисмо једноставније гледали и на ствари у Србији.

Маневарски, револуционарни рат, а ту нема класичних генералштабова, детаљних заповијести и сличног, нешто је друго од класичног рата. Понављам: био је то посебан вид рата и зато -га треба разумјети да би се многе страри схватиле, нарочито у његовој свеукупности, а самим тим и величини.

Ружну ствар сам овдје у једном прилогу прочитао. Мислим да нећете насиједати на такве или сличне ствари. Ја се на то не осврћем, вјерујте ми на часну попггену ријеч, због себе него због Слободана Пенезића Крцуна. ЈБубодраг Ђурић каже на једном мјесту да су друг Пеко и друг Митар у вези са пријепољском операцијом обманули Врховни штаб. Нека смо, рецимо, да смо и обманули, иако то први пут чујем, јер је одлуку доносио Врховни штаб, а не Митар и ја, Али, да то ЈБубодраг ЈБубо Ђурић ставља у уста Крцуну Пенезићу, то је за мене бестидно. Нарочито данас, када се против мог пријатеља Крцуна води хајка коју смо чули. Понављам: за мене је то бестидно.

роватно би највише била ангажована у нападима на најважнији објекат — на комуникације које преко Ниша изводе за Бугарску и Турску, односно Солун и Грчку. Тиме би се само могла изазвати тако оштра реакција немачких и бугарских оружаних снага да би то сташе, превремено изавано, могло бати катастрофално, веома слично оном које је задесило западну Србију, после прве непријател.еве офанзиве.

При томе се не ради о томе шта би могло бити да је било, већ о томе да сваку акцију опредељују војно-политички услови, место и време. У овом случају требало би имати у виду стратегијску улогу, карактер и задатке снага 2. оклопне армије, нарочито у односу на немачку групацију у Грчкој, који би у свим нашим једностраним размишљањима и проценама морали бити присутни од септембра 1943. године. А они то очигледно нису, па нам се стога неки проблеми привиђају у другом светлу. V

Љубодраг ЂУРИЋ

Формирање Главног штаба НОВ а ПО Србије. Продор јединица НОВЈ у источну Србију и формирање 14. корпуса. Успостављање везе са Црвеном армијом

Почетокм јула 1944. године, у склопу завршних операција за ослобођење Југославије, Врховни штаб НОВЈ је, уместо дотадашњег, именовао нови главни штаб за Србију, чији је командант постао Коча Поповић, начелник Штаба Рудолф Приморац, заменик команданта ЈБубодраг Ђурић, а вршилац дужности политичког комесара Мома Марковић.

Догодило се то 6. јула у Баријy, у Италији, где смо се били пребацили 30. јуна, авионом, из Берана (сада Иванград). Са аеродрома смо се, Чиле Ковачевић и ја, пребацили у седипгге наше војне мисије којом је руководио Милентије Поповић. Одавде смо отишли у вилу „Карнонари", где смо затекли Мому Марковића, Љубинку Милосављевић, Цану Бабовић, Кочу Поповића и Милоја Милојевића. Требало је да организујемо пребацивање у Бари и преосталих другова из Берана, групу руководилаца одабраних из 2. пролетерске бригаде да преузму одговорне дужности у јединицама у Србији. Чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију, већ су били у Баријy на путу за Србију. Из 1. пролетерске дивизије такође је стигао један број војних и поли-

J

+* тичких руководилаца са Кочом Поповићем. У Груми, код Барија, био је велики југословенски логор за организовање и обуку тенковских јединица. Сви смо нестрпл»иво одбројавали часове кад ће бити наређено да се пребацимо у земл>у, преко Јадрана, у Топлицу.

На дан 4. јула, са Милорадом Константиновићем, Здравком Ољачом, једним радиотелеграфистом и неколико чланова посаде једног совјетског авиона организовао сам извиђање и осматрање терена на коме би било најповољније да се, приликом пребацивања у Србију, приземљимо. Било је то подручје око Радан-планине и Јастрепца, околина села Косанчића, где се пре рата налазио помоћни аеродром ратног ваздухопловства. Требало је да установимо да ли је могуће слетање авиона на тај аеродром или ћемо морати да искачемо падобраном.

Какве су нам биле везе са Србијом? Радио-станица, којом је располагао дотадашњи командант Главног штаба за Србију Петар Стамболић, била је неисправна. Стизале су нам нејасне депеше у погледу могућности за слетање савезничких авиона на терене Србије. Због тога смо на састанку 5. јула, у присуству Благоја Нешковића и Светозара Вукмановића Темпа, у расправи о ситуацији у Србији, формирали екипу у саставу: Милорад Константиновић Неша, Здарвко Ољача, Анте Рунић, Лазар Бајчетић, Добривоје Михаиловић и ја, као руководилац екипе. Одлучили смо да се, ипак, падобранима приземљимо на Радану и припремимо привремену аеродром, код села Косанчића, за слетање транспортних авиона. Располагали смо и новом радио-станицом, шифром за одржавање везе у обавештавању о тачном времену и месту слетања авиона.

Припремајући се за покрет, од Слободана Пенезића Крцуна обавештен сам о његовим разговорима са врховним командантом маршалом Титом, чланом Врховног штаба Александром Ранковићем и секретаром ПК КПЈ за Србију Благојем Нешковићем. Том приликом сазнао сам да су Тито и Ранковић били незадовољни, прихватајући као своју грешку чињеницу што су 1. шумадијска и 1. јужноморавска бригада из Србије пребачене у Санџак и источну Босну, на подручје где се одигравала шеста непријатељска офанзива, уместо да су остале у Србији. У међувремену, Крцун је обавестио Тита и Ранковића и о нерашчишћеном гледишту поводом узрока пораза наших снага код Пријепоља 4. децембра 1943. године. Јер, врховни командант и Ранковић су до тада за пораз код Пријепоља искључиво окривљавали штабове 2. пролетерске бригаде и 2. дивизије, не знајући за одговорност и више команде, односно Штаба 2. ударног корпуса. Слободан Пенезић је тада, боравећи на Вису, испричао праву истану о кривици због пораза код Пријепоља, истовремено протествујући због смењивања штабова 2. дивизије и 2. бригаде. Крцун је Титу и Ранковићу рекао да је Врховни штаб био обманут извештајем команданта и политичког комесара 2. ударног корпуса Пека Дапчевића и Митра Бакића о стварним узроцима и кривцима за погибију код Пријепоља, који су заобишли и своју одговорност. Пенезић је Тита и Ранковића упутио и на извештај истражне партијске комисије о том случају, напоминући да се посредством кратких радио-депеша између Штаба 2.

корпуса и Врховног штаба не могу напречац решавати крупна питаша, од којих је било више штете него користи.

Врховни командант и Ранковић признали су тог дана Крцуну да су изненађени сазнањем о Дапчевићевом и Бакићевом поступку, мада су потврдили да је део истине о пријепол>ској погибији, ипак, процурио и у Врховни штаб раније. То ће све имати, рекли су, у виду приликом постављења нових руководилаца у Србији, чиме су уједно обећали да ће исправити своју грешку. Тада је Пенезић добио задатак да организује Одељеше заштите народа — ОЗН-у, не само при Главном штабу за Србију него и за читаву територију Србије.

Група за Србију била је спремна да крене као „одред падобранаца". У међувремену, од бившег авијатичарског капетана Лазара Бајчетића затражио сам да нам помогне, као стручњак, у краткој обуци подобранаца, као и организовању аеродрома за прихват и одашиљање авиона на аеродром Косанчић. Али, он није поседовао такво знање, па смо се обратили Владимиру Велебиту, који је падобраном скакао у Лици. Он је к нама дошао 6. јула увече и укратко нас обучио скоку падобраном. Ујутру, 8. јула, добили смо од Петра Стамболића повољну депешу, а и Енглези су нас обавестили да је погодно време за лет — тај дан увече.

Нас шесторица смо кренули из Бриндизија у 22 часа. Испратили су нас Коча Поповић и Благоје Нешковић. Полетели смо бомбардером типа „Халифакс".

Искочили смо у 1 час, 9. јула, над Радан-планином, над пропланком између Ивања, Добре Воде и Боровика, гдес мо видели ватрене ознаке. На земљи смо се одмах сусрели са друговима, међу којима је био и Петар Стамболић, дотадашњи командант Главног штаба за Србију. У току дана стигли смо на аеродром Косанчић. Народ нас је свуда одушевљено дочекивао. Бугарске јединице су од Лебана биле прошле преко ове територије и опљачкале велики број домаћинстава. Продужавали су офанзиву према Јастрепцу, заједно са четничким снагама које су дошле из западне Србије.и Шумадије.

Сутрадан, 10. јула, успоставили смо радио-везу са Кочином радио-станицом у Баријy и обавестили га да смо припремили аеродром за прихват. Коча је одговорио да ће те ноћи долетети. У првом совјетском авиону долетео је Коча Поповић, Нешковић и Темпо са осталим члановима ПК КПЈ и Главног штаба. Са њима је била и совјетска војна мисија, са генералом Горшковим на челу. На аеродрому се окупило мноштво света. У повратку, авиони су у Бари одвезли 42 рањеника.

Ујутру, сви путници су отишли у село Вујаново, где су се сместили ради одмора. У 16 часова, Главни штаб је стигао у Добре Воде, на падинама Радана. Те вечери, стари главни штаб за Србију предао је дужност новом главном штабу и команду над следећим јединицама:

— 21. дивизији, у чијем је саставу била 4, 5. и 6. српска бригад^, на десној обали реке Топлице, командант Милоје Милојевић, политкомесар Риста Антуновић, начелник Штаба Јован Ђурић;

— 22. дивизији, у саставу 8, 10. и 12. српска бригада, у покрету из Јабланице за Бабичку гору, на десној обали Јужне Мораве, командант Живојин Николић Брка, политкомесар Василије Смајевић, начелник Штаба Стојадин Солдатовић;

— 23. дивизији, у источној Србији, рејон Озрен-планине;

— 24. дивизији, у саставу 13, 15. и 17. српска бригада, у долини Пусте реке и око Куршумлије, командант Ратко Софијанић, политкомесар Србољуб Јосиповић, начелник Штаба Војислав Ристић;

— 25. дивизији, у саставу 16, 18. и 19. српска бригада, на Јастрепцу, командант Радивоје Јовановић Брадоња, политкомесар Радош Јовановић Сеља, начелник Штаба Драгослав Петровић Горски.

Под командом Главног штаба за Србију били су и 2. шумадијска бригада и Космајски партизански одред у рејону Рудника, Букуље и Космаја, Нишки партизански одред у рејону Озрена у источној Србији, Врањски партизански одред у рејону Врања и Ужички партизански одред у рејону Ужица.

Све чланове Главног штаба за Србију и ПК КПЈ за Србију очекивали су велики организациони и партијско-политички задаци. Требало је припремити велики број војних и политичких кадрова за разне крајеве, уочи одлучујућих борби за Србију, припремити заседање АСНОС-а. Но, такви позамашни задаци најтеже су, изгледа, пали дотадашњем команданту Главног штаба за Србију Петру Стамболићу, који је тешко доживљавао предају дужности команданта новопостављеном генералу Кочи Поповићу. У тренутку искрености, прокоментарисао је то овим речима: „Ето, сад сам нико и ништа — ви сте сада власт!" Зачудиле су ме речи које ми је упутио, па сам покушао да га одобровољим, говорећи му да то није тачно, јер је он још увек члан Покрајинског комитета и да је та функција већа од Кочине, а поготово од моје, јер је КПЈ организатор свега на терену.

Глас о нашем доласку на Радан брзо се прочуо по селима, тако да је то и непријатељ сазнао. Преко појединих веза органи непријатељских служби у Лесковацу покушали су да сазнају што више појединости о слетањима на аеродром код Косанчића, саставу снага НОВЈ и о руководиоцима. Народ овог краја био је веома оран за ослободилачку борбу, тако да је дошло до формирања нових јединица. Организовали смо и рад у позадини, али свуда се осећао недостатак способних кадрова. Обишао сам два штаба дивизије и упознао се са стањем у њиховим јединицама. Другове који су са нама дошли на' рад упутили смо у штабове дивизија и бригада. Организовали смо службе: интендантску, обавештајну, санитетску. Припремили смо и спискове војних потреба које смо предали совјетској и британској војној мисији.

Поједини руководиоци кренули су са Радана даље. На дан 16. јула, Светозар Вукмановић Темпо и Павле Илић Вељко кренули су у Македонију: Темпо — као делегат Врховног пгаба, а Вељко у својству начелника Главног штаба за Македонију. Посредством наших јединица, у Бугарску су отишли Штерије Атанасов Виктор и Благој Иванов Коваљенко. Тог дана сам у дневник забележио да су ноћу, са аеродрома Косанчић, четири приспела британска авиона одвела 40 тешких рањеника на лечење у Италију.

Започела је офанзива непријатељских снага, у којој суделују четници, Немци, недићевци, Бугари, да би им се касније придружили и албански квислинзи. Бугарска артиљерија тукла је по нашим положајк.ма на Радану, према коме се крећу четничке јединице на челу са Дражиним командантима: Рачићем, командантом 4. групе јуришних корпуса, капетаном Војом Туфегџићем, командантом Церског корпуса, капетаном Нешком Недићем, командантом Ваљевског корпуса, мајором Душаном Смиљанићем, командантом Ужичког корпуса, Николом Калабићем, командантом корпуса Горске гарде, Кесеровићем, командантом Топличко-јабланичке групе корпуса, пуковником Душаном Марковићем, командантом Великоморавске групе корпуса, пуковником Рајевићем, командантом Чачанског корпуса. Али, јединице наше 21. дивизије нанеле су им велике губитке на Црној чуки. После губитка Соколовог виса и Радана, све наше јединице повукле су се на десну обалу Јабланице. Главни штаб наредио је да се изврши деконцентрација наших снага, али су јединице ишле за нама истим путем.

У селима на северним падинама Кукавице појавили су се Немци н недићевци. Њихова појачања са тенковима стигла су у Лебане. Непријатељ је од Лебана кренуо преко Перишића и Бирија. У таквој ситуацији одлучили смо да пређемо тзв. арнаутску границу. Главни штаб је у то време био у Округлици, код цркве. Са Главним штабом били су и чланови ПК КПЈ за Србију, обе савезничке војне мисије, позадински радници и мноштво народа који је пристизао уз јединице, склањајући се испред наступања удружених непријатељских снага. Ту су се затекли и неки чланови Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, који су пристигли на саветовање ПК Србије. Они су предлагали да све наше јединице пређу тзв. арнаутску границу и крену у правцу Липљана, где има много симпатизера НОП-а. Тамо ће нас, рекли су, народ топло дочекати. После извесног колебања Благоје Нешковић се сагласио са њиховим предлогом, док смо се ми остали, у Главном штабу, двоумили. Знали смо за неке податке о стању на Космету, па је Коча био у недоумици. Али, превагнуо је предлог Нешковића и Косоваца, а и због груписања наших јединица на веома малој територији. Ево како сам представио ту ситуацију у свом дневнику 26. јула, Већа глава:

„У току ноћи са свим јединицама 21, 24. и 25. дивизије прешли смо границу на сектору Већа глава — Црни камен. Читав дан је вођена борба са профашистичким шиптарским јединицама, које су располагале артиљеријом и минобацачима. Предвече им је од Липљаиа стигло и појачање са тенковима. Наше јединице нису одлучно наступале, а они су се вешто боиили ..

Током ноћи између 26. и 27. јула вратили смо јединице са простора Липовица — Округлица — Милово.

Већини руководећих кадрова ових наших јединица није се свиђао одабрани правац узмицања, испред удружених непријатеља. Многи су претпостављали да ће доћи до жестоког отпора Балиста, што се и потврдило. Профашистичке формације Шиптара бориле су се -зна-Лачки, као најобученија војска. После оваквих искушења у борби,

сматрали смо да би за нас најповољније било да наступамо преко Кукавице и Јужне Мораве. Одлучили смо да се не пребацујемо преко Мораве. Изузетно смо наредили 25. дивизији да иде преко бугарске демаркационе линије на сектор Врања и дејствује према. ситуацији. Свим јединицама наредили смо општи напад на непријатеља. Коча Поповић је одлучио да са 21. дивизијом крене ка Радану.

Наше јединице водиле су до 4. августа борбе против недићеваца, четника, руских белогардејаца, Бугара и Немаца. Стигли смо на Радан и Пусту Реку, где није било непријатељских снага. Народ нас је свуда топло дочекивао, причајући о терору четничких банди.

Када су се 2. пролетерска, 5. крајишка и 17. босанска дивизија појавиле око Новог Пазара, то нам је омогућило да мало предахнемо. Већ 6. августа врховни командант је наредио да све снаге оријентишемо према Оперативној групи дивизија Пека Дапчевића и потпомогнемо њена дејства. Свим јединицама је поновљено наређење да нападају непријатељске гарнизоне и комуникације. Међутим, Оперативна група Пека Дапчевића, уз борбе против немачких маневарских група, прешла је ибарску комуникацију и продужила за Копаоник.

Током ноћи 9. августа, из неколико совјетских авиона изручивана нам је опрема падобранима. У међувремену, јединице наше 2, 5. и 17. дивизије ослободиле су Брус и Александровац. У Пусту Реку је 11. августа стигло 40 Крајишника које је предводио обавепггајни официр 1. крајишке бригаде Душан Каран. По њему сам Пеку Дапчевићу послао опширнији извештај о ситуацији.

Противударима наших јединица, а особито пристизањем 2, 5. и 17, дивизије, знатно смо проширили ослобођену територију. Извештаји из источне Србије су такође потврђивали да је и тамо повољна ситуација и да су у порасту ослободилачке снаге. О свему томе, са низом предлога, 12. августа упутио сам извештај Кочи Поповићу, који се налазио са ПК за Србију на Округлици.

Кад је Коча Поповић са Виса примио депешу врховног команданта, обавестио ме је да Тито тражи да хитно авионом дођем на Вис. Спремио сам се за пут и одмах сутрадан одлетео на Вис, где сам затекао Александра Ранковића, Едварда Кардеља, Милована Ђиласа, Ивана Милутиновића и Владимира Бакарића.

Тито ме је одмах примио и рекао ми зашто ме је позвао. Реч је била о новој краљевској влади, која је формирана 7. јула, а основна јој је дужност била да организује савезничку помоћ за НОВ и ПОЈ и становништво, као и да усклади рад представништава у иностранству и у савезничким мисијама за гготребе ослободилачке борбе и опустошене земље.

Делегација нове краљевске владе, са председником Иваном Шубашићем на челу, налазила се на Вису и водила разговоре са Титом и делегацијом нашег националног комитета. Али, један број тих министара залагао се за формирање јединствене владе пре него пгго НОВЈ ослободи Србију. У ствари, неки од тих министара још су веровали да је Србија уз Дражу Михаиловића, односно да је четнички оријентисана.

— Твој задатак у овим разговорима — рекао ми је Тито — јесте да ове министре упознаш са развитком народноослободилачке борбе у Србији од 1941. године до данас. Ја сам им то обећао и већ те њима представио. Они знају да си из Србије а каква је твоја функција данас. Већ сутра те очекују на разговорима. Ако их, Ђурићу, твојим излагањем поколебаш у њиховим претпоставкама, или боље рећи разувериш у њиховим заблудама, мени и мојим друговима много ћеш олакшати будуће преговоре са њима, да узалуд не трошимо време.

Замолио сам Тита да ми набави географске карте Србије и Војводине већих димензија, јер сам располагао само са секцијама 1 према 100.000, које нису биле прегледне за ову сврху излагања пред министрима. Моје познавање ситуације о развоју ослободилачке борбе у Србији употпуњавали су и другови Благоје Нешковић — о Београду, Шумадији, Срему, јужној и источној Србији, Мома Марковић — о Шумадији и источној Србији, Радивоје Јовановић Брадоња — о Шумадији, Светозар Вукмановић Темпо — о Македонији, Грчкој и Албанији. Уз све те информације, користио сам и документацију заплењену од непријатеља.

На крају разговора, Тито ми је рекао да се у Италији сусрео са савезничким командантом за Средоземље, фелдмаршалом Александером, и командантом савезничких трупа у Италији, маршалом Елиотом, а 12. августа у Напуљу и са британским премијером Винстоном Черчилом.

— Ето, Ђурићу, док сте ви тамо у Топлици и Јабланици водили жестоке борбе против удруженог непријатеља — рекао је Тито — ни ми овдје нисмо спавали. Ја и другови из Националног комитета водили смо, такође, жестоку борбу на дипломатском пољу. Ситуација се из дана у дан мења и иде у прилог наше борбе. Биће ускоро још крупних догађаја!

Том приликом обавестио сам Тита о најбитнијим догађајима у Србији, мада је Коча преко радио-депеша редовно упознавао Врховни штаб о најзначајнијим догађајима. Рекао сам му и о нашој погрешној одлуци о преласку тзв. арнаутске линије, што смо учинили под утицајем руковОдства Обласног комитета КПЈ за Космет. Тито се посебно интересовао за држање бугарских јединица и сналажење Виктора Штерије Атанасова и Коваљенка, док су се кретали са нашим јединицама, као и кад су отишли у Бугарску. Искористио сам прилику да врховном комнаданту предложим да се што пре упути нека дивизија у источну Србију, где се ситуација повољно развија, и да јединица што пре успостави везу са Црвеном армијом.

Мој први сусрет и разговор са министрима краљевске владе трајао је око три сата. Осетио сам да су сви били задовољни разговором. Касније је Сава Косановић, са још двојицом својих колега, отиШао код Тита и захвалио му у име осталих „што им је омогућено да најзад чују праву истину о Србији". Тито је био веома задовољан, па ми Је тог дана поклонио једну своју фотографију на којој је написао: „Моме сараднику, пуковнику ЈБуби Ђурићу — Тито. 20. августа 1944." Пружајући ми фотографију, рекао је:

— Нека те, Ђурићу, датум на овој фотографији подсећа на твој први разговор са министрима једне владе. Шта знаш, можда ће бити још разговора са неким министрима.

Тито се сагласио да, поред 23. дивизије, која је оперисала северно од Ниша, Коча и ја упутимо бар још једну дивизију у источну Србију а да ја кренем тамо и објединим команду над те две дивизије, да разбијемо остатке четника и недићеваца и ослободимо Сврљиг, Књажевац, Зајечар и Неготин, јер Црвена армија ускоро треба да избије на Дунав.

Коча се сагласио да одмах са 25. дивизијом кренем северно од Ниша ка Сврљигу, Књажевцу и даље према договору, јер је Црвена армија већ била на тлу Румуније. НаредиО сам Штабу 23. дивизије да ослободи Књажевац. У пролазу код Ниша, сусрео сам се са члановима Окружног комитета који су ме обавестили да један бугарски начелник штаба дивизије са још једним официром жели да разговара са неким од наших штабова. Отишао сам са члановима Окружног комитета на брдо Бубањ и ту се сусрео са потпуковником Иваном КирчевИм, началником Штаба бугарске дивизије у Нишу и са још једним његовим сарадником. Кирчев је предложио, представљајући се да је дошао са знањем команданта Дивизије, да заједно сарађујемо, „као браћа", против Немаца, пошто им је јасно да Немачка губи рат, и да у првој операцији заједно ослободимо Ниш. Али, од те сарадње ништа није било. У међувремену, наше јединице су ослободиле Књажевац и Зајечар. Читав гарнизон удружених непријатеља био је уништен. Већ од Књажевца прилив нових бораца у наше јединице био је поприличан, тако да смо 3. септембра формирали нову* 45. дивизију. Одушевљење за борбу било је огромно. Имали смо велику подршку народа.

Формирањем нових јединица појавио нам се проблем недостатка муниције и наоружања, па сам радио-депешом Кочи Поповићу предложио да се формира штаб корпуса за ове три дивизије, а да ја пређем преко Дунава и успоставим везу са Црвеном армијом, да од њих затражим муницију и наоружање за све три дивизије.

Коча је убрзо одговорио да треба формирати корпус. За команданта је постављен Радивоје Јовановић Брадоња, а за политкомесара Раја Недељковић. И за мене је стигло овлашћење од Тита — да са штабовима Црвене армије разговарам о нашим потребама, у име Врховног штаба НОВЈ. У пратњи двадесетак коњаника, 'кренуо сам ка Радујевцу на обали Дунава, да се пребацим у Румунију, до Црвепе армије.

У међувремену, ситуација на фронту код Дунава се погоршала. Јаке немачке снаге, уз подршку тенкова, повратиле су Књажевац и Зајечар и кренуле према Неготину. Слабо наоружана 45. дивизија није им се могла успешно супротставити. О овоме сам обавештен на путу према Радујевцу, па ми је препоручено да што пре ступим у везу са Црвеном армијом и тражим муницију и наоружање за све јединице.

Чим смо стигли у Радујевац, чули смо да су совјетски „развједчики" већ прелазили чамцима неколико пута на ову страну Дунава,

да су уговорили сигналне знакове за прелазак, да су наше људе задужили да их обавештавају о новостима на југословенској страни. Радујевчани су одушевљено припремали чамце да мене и 20 коњаника превезу преко Дунава.

Како смо искакали из чамаца, на левој обали Дунава, срдачно смо прихватани од црвеноармејаца. Потекле су прве сузе радоснице због коначног сусрета. Отишли смо у село Груј, у близини, јер је ту био Штаб 93. совјетске стрељачке дивизије. Тај дан и ноћ 13. септембра остаће заувек у сећању. Команданту и осталим члановима Штаба дивизије испричао сам о својој мисији, наглашавајући велику потребу за муницијом и наоружањем за наше три дивизије. Они су нас благонаклоно саслушали и одговорили: „Свјо будет как следујет, товариш полковник!"

Два дана смо се коњаници и ја гостили у Штабу совјетске дивизије, ишчекујући одговор више команде на наше захтеве. Крајем другог дана јављено ми је да одем у Штаб совјетског корпуса. Током протекла два дана радиограми су се укрштали, обилазећи штабове и команде: Штаб совјет;ске дивизије — Штабу корпуса, а овај Штабу 2. украјиског фронта. Ишли су телеграми од Виса до Москве. Тито је потврђивао мој идентитет, као и овлашћења које сам имао.

Џипом сам стигао у Штаб 68. корпуса у Турн Северин. Одатле је требало да се пребацим у Арад, у Штаб 2. украјинског фронта, код маршала Малиновског.

Већ сам се спуштао са Трансилванских планина и у варошици Липови један црвеноармејац ме, на путу, упита: „Јесте ли ви полковник Ђурич?" Одвео ме је у команду места, где ми је саопштено да је у међувремену стигло наређење да се вратим у Крајову.

Дошао сам у тај градић и у једној вили затекао Тита и Ивана Милутиновића, са неколико генерала наше војске. Било је то 20. септембра 1944. године.

Подносећи извештај Титу о својој мисији у неготинској крајини, Тито ми је рекао:

— Што се тиче наоружања за ове наше три дивизије у источној Србији, не секирај се, Ђурићу, сад ја идем у Москву код Стаљина, па ћу све те послове лакше с њим завршити. Даће нама Руси и више него што би поверовао! Ти ћеш мене сачекати овдје, у Крајови, са још неколико другова, док се не вратим из Москве.

Кад се после неколико дана Тито вратио у Крајову, рекао ми је да је са совјетском владом закључен споразум о заједничким дејствима НОВЈ и Црвене армије у источној Србији и ка Београду. Стаљин је обећао да ће нам испоручити наоружање и опрему за 12 лешадијских и две ваздухопловне дивизије.

— Ето, Ђурићу, то је много више него хпто си ти тражио од руских генерала. Поред тога, совјетска влада је признала Национални комитет ослобођења Југославије и његове органе власти који ће дјеловати на ослобођеним територијама, као једину закониту владу Југославије — рекао ми је Тито.

и

Сутрадан ме је врховни командант позвао и дао ми основне инструкције за рад у осло&оћеном Београду, наглашавајући да ће ме Иван Милутиновић детаљно упутити да се пгго боље снађем у новонасталој ситуацији у ослобођеном главном граду.

— Слушај, Ђурићу — рекао је Тито — чим уђете у Београд, одмах постави стражу пред Бели двор, бившу резиденцију принца Павла. Он је био колаборационалиста и њемачки човек. Њемци су му сигурно сачували његов дворац. Сачувај га од пљачке која може настати у првим данима ослобођења. И тај двор ће нам бити потребан!

Тито ме је такође упутио да се, после разговора са Милутиновићем, повежем са дивизијом Црвене армије која је код Радујевца већ форсирала Дунав и водила жестоке борбе са Немцима. Треба да пређем на домаћу територију и што пре ступим у везу са Штабом нашег 14. корпуса и пренесем Титово наређење да енергичније делују на немачке комуникације и да се чвршће повежу са јединицама Црвене армије. Мени је одредио да будем са јединицама Црвене армије и нашим 'јединицама и да напредујемо према Београду.

Пошао сам одмах у извршење повереног задатка: повезао сам се са Штабом 14. корпуса и са јединицама Црвене армије успео да уђем У Београд. . &

Прим. др *Раде МИЛУТИНОВИЋ*

Улога Главног штаба НОВ и ПО Србије у развоју санитетске службе са посебним освртом на период 1943-1945. године

У овом саопштењу покушао сам да прикажем, у најкраћем, своје виђење улоге Главног пгаба НОВ и ПО Србије, а делимично и ПК КПЈ за Србију на основу архивског материјала и личних запажања и забележака, као и публикованих хроника и сећања вредних за историју, у развоју санитетске службе у току народноослободилачког рата. Тема захтева историјски приступ и дубље студије, што је, углавном, посао историчара, док је моје излагање намењено само расправи за округлим столом.

Утврђене су историјске чињенице да је КПЈ још пре другог светског рата водила рачуна о санитетској служби као значајном фактору и нераздвојном делу оружаних снага народа било у револуцији или ослободилачком рату. Због тога је развила своју политичку активност и међу здравственим радницима, нарочито од доласка на чело КПЈ Јосипа Броза Тита. Члановима КПЈ и Скоја постављани су за-

су у пролеће 1944. на југу Србије створене две оперативне зоне и то су истакли као једно крупно организационо решење које је у систему командовања на овом подручју било врло значајно. Поводом тога желим да истакнем следеће: Прво, увек је на југу Србије била тежња да се обједини командовање између одреда, поготову суседних. Тако је било 1941. године, када се ослобађало Лебане и Прокупље, тако је било и у 1942, имали смо такве ситуације обједињавања и 1943. године, али кад је Темпо дошао и када је одржано Саветовање у Калуђерици, образовани су 1. и 2. јужноморавски одред. То су били одреди (то нису биле зоне него одреди) са једне и друге стране Јужне Мораве.

Први пут се ствара Јужноморавска зона у пролеће 1944. године. Пошто нисмо имали Главни штаб, а створили смо један велики број бригада, а било је и доста одреда, поставило се питање, у тој квалитативно новој ситуацији, како ћемо да руководимо тим одредима и бригадама.-И тада су Драги Стаменковић и Нећо Караичић, у име Главног штаба, односно ПК, у договору са окружним комитетима Врања и Лесковца, створили Штаб јужноморавских бригада. Када је после 15—20 дана, дошао Петар Стамболић, као командант Главног штаба, тај штаб преименован је у Штаб јужноморавске оперативне зоне. Према томе, нису постојале две, него једна оперативна зона. Наше јединице на врањском терену, у Пчињи, заједно са македонским, косовским и бугарским партизанским јединицама образовале су привремене оперативне штабове за извршење одређених војних задатака. У стварању тих штабова директно је учествовао Темпо.

Према томе, на југу Србије је била једна оперативна зона, а два јужноморавска одреда. То говорим само ради историјске истине и чињенице, да не би било забуне око тога.

Иначе, да додам још две ствари. Никада ПК није издао наређење, односно ми га нисмо добили, да се чека и да се не води борба против непријатеља због тога што ће бити одмазде непријатеља. То није наредио ни ПК, ни Главни штаб, нити смо ми такво наређење добили. Друго, ми стално дискутујемо је ли требало да ПК изађе на терен или не. По мом дубоком уверењу, ПК и Главни штаб су морали да буду на оном месту у Србији одакле су могли имати везе и руководити оружаном борбом у Србији.

Ми тада нисмо имали техничке везе какве су нам биле потребне, имали смо курирске везе; питање је где су се оне могле остваривати најреалније и мислим да ово питање и из тог угла треба посматрати.

Љубодраг ЂУРИЋ

»/

После јучерашње недругарске критике мога писања од стране Пека Дапчевића, претпостављам да су многи учесници прочитали мој прилог — те одустајем од најављеног излагања.

x>

ц

Међутим, дужан сам да дам нека објашњења, како је дошло до тога да се делови из рукописа моје књиге „СВЕДОЧАНСТВА НАШИХ ДОГАЂАЈА И ЗБИВАЊА" појаве на овом скупу: прво, у овом мом приложеном рукопису обухваћене су теме које третира овај скуп; друго, нисам имао времена — нити сам сматрао за потребно — да га скраћујем; и треће, нисам ни сањао да ће друг Пеко Дапчевић негирати већ познате и утврђене истине.

Оно, што друг Пеко није могао да смогне снаге да вам прочита — то ћу учинити ја:

„6. јули, Бари (Италија): Одлазак за земљу иде врло тешко.

Синоћ смо одржали састанак, на коме су Михаило (Благоје Нешковић) и Темпо (Светозар Вукмановић) изложили ситуацију у Србији.

Поред ПК КПЈ за Србију, који је допуњен, Врховни штаб је именовао на место дотадашњег нови главни штаб за Србију: Коча Попо-Ејић, командант; Руди Приморац, начелник штаба; Љубодраг Ђурић, заменик команданта и Мома Марковић, в. д. политичког комесара. Касније је Штаб постепено допуњаван осталим члановима.

Радио-станица, којом је располагао дотадашњи командант Главног штаба за Србију Петар Стамболић, била је неисправна. Стизале су нејасне депеше у погледу могућности спуштања савезничких авиона. Зато је на овом састанку формирана екипа у саставу: Милорад Константиновић Неша, Здравко Ољача, Анте Рунић, Лазар Бајчетић, Добривоје Михаиловић и ја, као руководилац екипе. Са собом смо понели шифру за радио-станицу, нову радио-станицу и знаке распознавања за аеродром. Задатак нам је био: *да се успешно спустимо падобранима на Радан-планину и да припремимо привремени аеродром* код села Косанчића, за слетање транспортних авиона; да се аеродром обезбеди и да јавимо тачно време за слетање авиона."[1]

Неизвесност одласка за земљу појачавале су несносне врућине и ројеви комараца, који су немилосрдно навaљивали на нас. У таквој ситуацији, Крцун ме је кратко обавестио о његовом и Блашковом разговору на Вису, са Титом и Марком. *Блашко* (Благоје Нешковић) *је изнео своје мишљење о узалудном покрету две бригаде из Србије,* које су уваљене у VI непријатељску офанзиву — уместо да се шаљу нове јединице у Србију.

***Тито и Марко су признали погрешност тог потеза,* који ће се исправити у следећем, наступајућем периоду — са новлш одлукама Врховног штаба.**

Крцун им је изнео своје мишљење и виђење пораза на Пријепољу: у *коме се Штаб 2. корпуса потпуно искључио из одговорности,* сваљујући сву кривицу на Штаб 2. пролетерске дивизије и на Штаб 2. пролетерске бригаде. Протестовао је против смењивања нашег штаба дивизије, пре него је почела са радом комисија која је требало да утврди степен одговорности свих штабова. Сматрао је да је Врховни штаб обманут од стране Пека (Дапчевића) и Митра (Бакића) о правим узроцима ове погибије — те је Тита и Марка замолио да прочитају

* Ратни дневник, стр. 435, 436. и 437.

писмени извепггај несретно састављене комисије — ако им тај извештај некад буде стигао — у шта је Крцун сумњао. Путем кратких радио-депеша између Пека и Митра и Врховног Штаба — не могу се тако' напречац решавати крупна питаша, која су имала више штете него користи — рекао им је Крцун*">

Тито и Марко су одговорили Крцуну: да су изненађени поступком Пека и Митра; да је део истине о Пријепољу процурио у Врховни штаб још раније — те *да* они исправљају и *ову своју грешку са новим постављењима у Србији.* Крцун је добио задатак организовања Одељења заштите народа (ОЗНА), не само при Главном штабу за Србију — већ и за читаву територију Србије.

Како ми је Крцун причао — тако сам и прибележио. То није само Крцуново мишљење — већ је такво мишљење свих покажњаваних из ондашњег штаба 2. пролетерске дивизије и 2. пролетерске бригаде.

Уосталом, препоручујем Пеку Дапчевићу да прочита мој РАТНИ ДНЕВНИК, од 286. до 414. стране, где је описана битка на Пријепољу (Издање Војноиздавачког завода, Београд 1966). Могао би да прочита битку на Пријепољу, коју је описао и Средоје Урошевић, у књизи ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА (Издање „Четврти јул" 1979). Ако нама не верује, нек у ЗБОРНИКУ ДОКУМЕНАТА И ПОДАТАКА О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА пронађе документ бр. 69, кога је потписао Милутин Морача, Слободан Пенезић, Стојадин Солдатовић и ја. И на крају, па ваљда ће поверовати Милутину Морачи, команданту ондашње 5. крајишке дивизије — шта је Милутин записао на 145. страни у свом РАТНОМ ДНЕВНИКУ о Штабу 2. корпуса.

Доста је ове немиле полемике, коју је натурио Пеко Дапчевић. Нека ми буде дозвољено да, на крају, изнесем још нека своја мишљења:

прво, грешка је ондашњег најужег руководства КПЈ што је растурио ПК Србије, позивајући их у Ужице;

друго, погрешан је потез ВШ о повлачењу 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде из Србије;

треће, скрећем пажњу историчарима на страховите погибије на сремском фронту, као и на целисходност пробијања сремског фронта.

***Драги СТАМЕНКОВИЋ* (одговор на дискусију Љубодрага Ђурића)**

Ја сам у паузи рекао Љубодрагу Ђурићу да смо ми на Савету Едиције „Србија у рату и револуцији 1941—1945. године", говорећи кога да позовемо, усвојили критеријум да позовемо све оне који су за време рата били на. руководећим местима, без обзира на то каква је била, да кажем, политичка историја појединих другова у току ових 40 година. Мислим да је то био добар критеријум. Примедба је на Љубу Ђурића што његови односи са Петром Стамболићем после рата нису били добри, па је то дошло до изражаја у његовом саопштењу

* На ovom mestu je izostavljen sledeći pasus koji se nalazi u autorizovanom tekstu Đuricevog izlaganja:

. . >>Pa .j®, i°š dodao, da je on pomišljao na protestno samoubistvo — kao što je to učinio Milinko Kušic; a Ljubo Đurić je jedno vreme išao sa bombašima u juriš, ne bi li tako poginuo. Kad sam to pnmetio — odredili smo mu pratnju da ga čuva od takvih 'izleta'.« Sa ovim pasusom Đurićevo izlaganje od 12. maja 1988. je objavljeno u reviji »Intervju« broj 187 od 5. avgusta 1988. na stranama 16 i 17, u članku povodom Đurićeve smrti. Na narednim stranicama donosimo faksimil log članka — prim, urednika.

за овај скуп. Љуба Ђурић је на пет места где пише Петар Стамболић прецртао његово име, али тако да се то види и ставио изнад његовог имена НИКО НИКОВИЋ. Мислим да то није у реду и да нема смисла такве ствари презентирати оваквом једном скупу, јер је то злоупотреба скупа за личне обрачуне. Зато, Љубо, то нема смисла са твоје стране. Ја разумем и сукобе међу људима, али није у реду да се овај скуп за то користи. То је моје мишљење.

Реплика Љубодрага Ђу-рића

Ово што 1е Драги сад напоменуо. Наиме, ја сам написао прије двије године једну књигу од 450 страна, гдје сам изнио нека своја виђења, а у суштини је то скраћена верзија другог издања мога ратног дневника. Кад сам се обратио издавачима, рекли су ми: ако поменеш Петра Стамболића, ниједан ти издавач то неће објавити (то је било прије двије године, кад је још била на врхунцу, да кажем неке моћи, „српска династија"). Ја сам једноставно само прекрижао име Петра Стамболића и ставио псеудоним НИКО НИКОВИЋ. Ето, то је објашњење,

Драги Стаменковић: Јасна је ствар шта си хтео, али ја само кажем да то није било фер и у реду према овом скупу и да се онда поводом тога праве интриге са овог састанка.

Средоје УРОШЕВИЋ

Хоћу да изразим неслагање са одлуком Председништва да се другу Радивоју Јовановићу Брадоњи, команданту Главног штаба Србије 1941. године не дозволи да изнесе своје мишљење о тим данима у Србији. „Пелцер" за то неслагање донео је из Краљева друг Коча Јончић, јер је друг Брадоња доживео у Краљеву исту судбину, истина још тежу него сада. Његов реферат је тада завршио у бункеру, а овај што је позитиван за ово Председништво, бар је дозволио да се његов реферат одштампа и да га бар добијемо. Мислим да не служи на част Председништву да забрани генералу Брадоњи да каже оно што мисли, ту смо сви, да видимо шта је то и ако неко има непгго против, да то каже са аргументима, да дискутујемо. Сматрао сам да смо превазишли ту фазу.

Ратко МАРТИНОВИЋ

Такође би хтео да се придружим другу Средоју и Раји и да изразим своје негодовање због неразматрања материјала, који је дат свима нама на увид од друга Брадоње.

Завршна реч

Драги СТАМЕНКОВИЋ

Дозволите ми на крају ове наше дводнерне расправе да изнесем пар мисли. Пошто је у току дискусија било примедби и замерке зашто нисмо водили дебату о саопштењу Радивоја Јовановића Брадоње, поред оног што сам већ рекао јутрос, хтео бих још неколико речи о томе.

Прво, познато је да је Брадоња био јунак и није случајно проглашен за народног хероја. Срео сам га први пут 29. јуна 1943. године на Букуљи, када сам из Београда дошао у Шумадију. Тада се управо водила жестока борба против Немаца после упада Шумадијског партизанског батаљона у Аранђеловац. Видео сам како су се Шумадијци јуначки борили и како је Брадоња водио ту борбу.

Друго, Брадоша се одлично држао према коминформу када је дошло до Резолуције информбироа а он се затекао на војном школовању у СССР и када је на њега вршен притисак.

Треће, Брадоња је, као и још неки од другова генерала који су овде, рано пензионисан као генерал, имао је само 40 година. После пензионисања био је три-четири године министар саобраћаја у Србији, а после тога дошло је до разних политичких сукоба с ц>им и његове изолације од друштвено-политичког живота. Одбијао је да учествује у дискусији око писања монографије. Ја сам дао иницијативу и предложио Савету Едиције да се разговара са Брадоњом да учествује на овој расправи и у писању монографије о Главном штабу Србије, а такође да уђе у редакционе одборе, како за Главни штаб тако и за 14. корпус, чији је био командант. После разговора с њим, он је рекао да неће у редакционе одборе, али да ће доћи на ову расправу. Седам дана од нашег разговора, Брадоња је тражио да се на овај скуп позове Академија наука, Милован Ђилас, Добрица Ћосић, Луле Исаковић и Влада Дедијер. Када смо обавестили чланове Савета Едициј е о томе, било је негодовања и предлога да се одбије његов захтев и да не мора ни бн да присуствује ако свој долазак условљава тиме. Ја сам пред-

PISMO DRAGOM STAMENKOVICU OD 16. MAJA 1988. GODINE

DRUGU DRAGOM STAMENKOVICU, PREDSEDNIKU SAVETA EDICIJE »SRBIJA U RATU I REVOLUCIJI 1941—1945.«

B E O G R A D

U prilogu ovog mog pisma dostavljam moju diskusiju od 12. maja, po podne, ove 1988. godine; jer ne znam da li su diskusije snimane — pa da opet neki Peko Dapčević izvrne i ovu moju diskusiju.

Svesrdno sam se odazvao pozivu ovog našeg Saveta edicije, te sam iz već gotovog rukopisa moje knjige priložio: »Formiranje Glavnog štaba NOV i PO Srbije; prodor naših divizija u Istočnu Srbiju; formiranje 14. korpusa i uspostavljanje veze sa Crvenom armijom«.

Pročitao sam sve mi dostavljene priloge — i sa velikom pažnjom sam pratio tok tematskih rasprava.

Iako je prošlo više od četrdeset godina od završetka rata i mi se tek, na žalost, prvi put sastajemo da bismo diskutovali o mnogim nedovoljno sagledanim događajima.

Ti si, druže Dragi, ako sam ja dobro zapisao, i ako je »BORBA« tačno objavila tvoje reči, aiaglasiio da: >>*Ovde nismo ni da branimo, ni da napadamo ma koga, nego da objektivno utvrdimo istorijsku istinu. To mora biti osnovni moto rasprave*«.

Uzgredno mogu da primetim: da ovaj naš skup nije bio nikakve manifestacione prirode — već radni. Otuda ne vidim potrebe da se pozivaju gosti, kako si ti, druže Dragi, predstavio Peka Dapčevića. Ako nisi znao: da je Peko Dapčević glavni krivac za pogibiju drugova iz 1. šumadijske brigade na Prijepolju, kao i za strašni masakr šumadijske omladine na Sremskom frontu — da si pažljivije pratio rad ovog našeg skupa — mogao si primetiti da je Peko Dapčević često upadao u reč govornicima. Pored toga, u svom gostinskom izlaganju, Peko je čitao lekciju svim učesnicima skupa, kao i istoričarima.

Vrhunac osionog držanja Peka Dapčevića dostigao je u insinuacijama upućenim meni, kao i neprikladnim njegovim rečima za ovaj skup: »Srami se. Ljubodraže Đuriću!«

U prvi mah nisam ni shvatio: zašto se Peko toliko razgoropadio?! Prebirao sam misli u glavi, koje su navirale — ali se nisam mogao setiti: kakve su to činjenice naljutile Peka Dapčevića. Tek kasnije sam utvrdio da su to već poznate istine, za koje su saznali j utvrdili Tito i Marko — a o kojima mi je Krcun pričao, a ja ih zapisao.

Zato Peko nije imao snage i smelosti da pročita, na ovom skupu, istinu, koja njega jako kompromituje. Ponet slavopojkom druga Stamenkovića, koja mu je ukazana prilikom davanja reči, u svom uobraženom autoritetu, verovatno da je mislio da će psovkama Ljubodraga Đurića demantovati već poznate istine.

Tako sam rešio da se ne spuštam na žalosni nivo Peka Dapčevića i njegovog, jedinog, incidenta na ovom radnom skupu — već da ukratko obavestim učesnike, kad na mene dođe red po planu rada ovog našeg skupa. To sam i učinio.

Međutim, pored insinuacija i uvreda koje sam pretrpeo od Peka Dapčevića — *začudilo me je ćutanje tebe, druže Dragi, kao predsedavajućeg* — što nisi ostao doslédan tvojih reči, koje sam citirao na 1. strani. Red je bio: da si trebao da prekine^ Peka Dapčevića, bar kad je počeo sa vređanjem mene kao punopravnog člana ove naše rasprave. To nisi učinio. *Nisi čak, ni prokomentarisao incident Peka Dapčevića* pa je izgledalo : kao da se i ti slažeš s ovakvom naopakom diskusijom.

Zbog raznih interpretacija Pekovog incidenta, koji je prodro u javnost van učesnika našeg savetovanja, miš jenja sam: *da u pogodnoj prilici nađeš način, te da se distanciraš od naopake diskusije Peka Dapčevića.* Utoliko pre što ne mogu da verujem: da ti ništa ne znaš o raznim deformacijama pojedinaca u ovom našem društvu, pa makar oni bili i stari članovi SKJ.

Drugo, i ti si me, druže Dragi, uvredio pred svim učesnicima ovog našeg saveftovanja, tumačeći na tvoj način pseudonim »Niko Niloović«. *Ti* si *rekao: »Da Ljubo Đurić ne voli Petra Stambolića,* te mu je dao novo ime...« itd.

Posle tvog krivog obaveštenja svih učesnika, ponoviću moj iskaz sa govornice, kako je do toga došlo: Još pre nego što je smaknuta sa vlasti »srpska dinastija«, i kad je izdavač moga rukopisa knjige SVEDOČANSTVA NAŠIH DOGAĐAJA I ZBIVANJA pregledao — rečeno mi je: da nijedan izdavač neće štampati moju knjigu ako iole postoji u njoj neka zamerka oko delovanja Petra Stambolića. Savetovano mi je da mu dam neko drugo ime. Tako je u ovom jedinom primerku, sa kojim ja raspolažem ostalo precrtano pravo ime, a više njega piše Niko Niković. Postupajući po recenzijama, izdavaču sam predao rukopis knjige sa pravim imenima. U ovom primerku, koji je ostao kod mene nisam ništa ispravljao — te je to stvorilo neku vrstu zabune.

Petra Stambolića poznajem još od davnih predratnih godina, kada je više puta živeo ilegalno u našoj kući u Užicu — pa sve do posleratnih savremenrilh zbivanja. I da ne dužiim dalje: *ja Petra Stambolića žalim i sažaIjevam zbog svih njegovih moralnih i političkih intriga i promašaja.*

Zato nije u redu, druže Dragi Stamenkoviću, da tvoje nezadovoljstvo prema Petru Stamboliću iskazuješ i zaklanjaš se za Ljubodraga Đurića. Ono, što ukratko ovde mogu napisati, a što mi je poznato, a to je: da su Petar Stambolić i Mijalko Todorović vršili pritisak na Jovana Veselinova, ocenjujući negativno Dragog Stamenkovića. Sto je dalje bilo — ti najbolje znaš!

I na kraju, druže Dragi, mislim da si potcenio sve učesnike ovog našeg savetovanja ne dajući reč Radivoju Jovanoviću Bradonji.

16. maj 1988. god.
Beograd ***Ljubodrag Đurić***

Dostavljeno: Dragom Stamenkoviću, Aleksandru Janiću, Koči Jončiću, Mihailu Svabiću, Zagi Antunović, Milivoju Stankuviću i Gojlcu Mijaniću, dr Venceslavu Glišiću.*

* Objavljeno u reviji »Intervju«, br. 187 od 5. avgusta 1988. na str. 17—18.

POSLEDNJE STO JE LJUBODRAG ĐURIĆ NAPISAO UOČI SMRTI, U NEDELJU 10. JULA 1988. GODINE PRE 20 SATI I 45 MINUTA

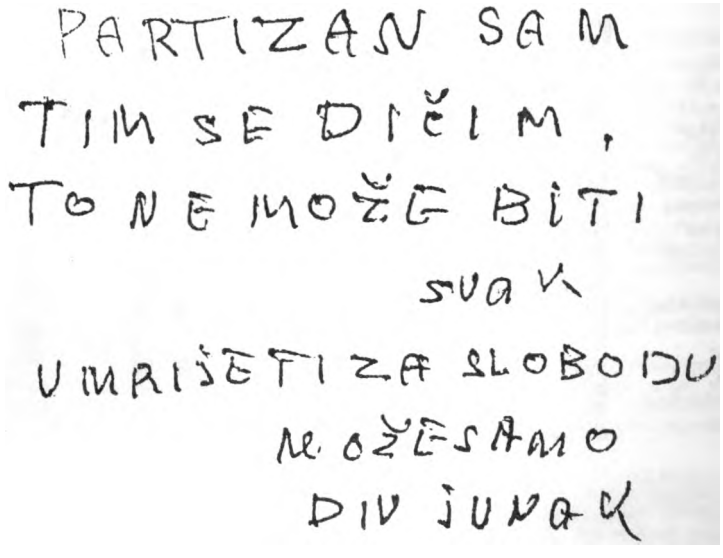

FAKSIMIL ČLANKA KOJI JE OBJAVIO »INTERVJU«
POVODOM SMRTI LJUBODRAGA ĐURICA

SUDBINE

General Ljubodrag Đurić, ratni komandant Druge proleterske brigade, prvi komandant oslobođenog Beograda, lični sekretar Josipa Broza, završio je svoj život 10. jula 1988. godine. Pre nego što će se to dogoditi, zapisujući štampanim slovima na hartiji koja se nalazi na njegovom radnom stolu ostavio je poruku: „Partizan sam tim se dičim, to ne može biti svak, umrijeti za slobodu može samo div junak."

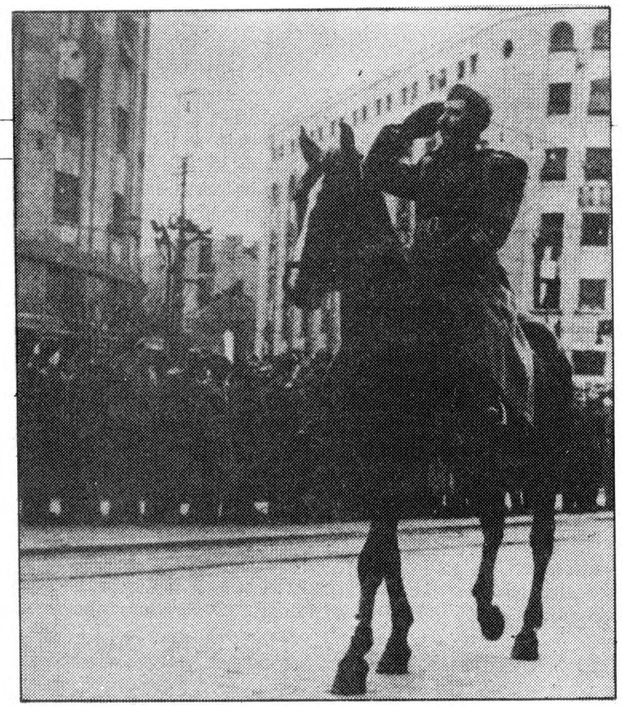

Odlazak generala Ljube Đurića

Vest o smrti proslavljenog ratnika munjevito je obišla ove prostore. Oko dve stotine telegrama sa izrazima saučešća stiglo je porodici. Među njima nalazi se i telegram Raifa Dizdarevića, predsednika Predsedništva SFRJ, u kojem piše: „Povodom smrti Vašeg supruga druga Đurić Ljubodraga, general-majora JNA u rezervi, nosioca Partizanske spomenice 1941. godine, i ratnog komandanta Druge proleterske brigade i Druge proleterske divizije, upućujem Vam u ime Predsedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije izraze iskrenog saučešća." U telegramu koji je poslao general-pukovnik Veljko Kadijević, savezni sekretar za narodnu odbranu, kaže se: „Povodom teškog i nenadoknadivog gubitka koji je zadesio Vas i porodicu, smrću Vašeg supruga, druga Ljubodraga Đurića, general-majora JNA u rezervi i prvoborca naše revolucije, molim vas da u ime pripadnika oružanih snaga i u moje ime primite izraze najdubljeg saučešća. Kao istaknuti borac i rukovodilac u narodnooslobodilačkom ratu drug Ljubodrag je dao značajan doprinos borbi naših naroda i narodnosti za slobodu i pobedu revolucije, a u posleratnom periodu nakon prestanka aktivne vojne službe, vršeći brojne odgovorne rukovodeće dužnosti, predano se posvetio socijalističkom samoupravnom razvitku naše zemlje. Lik druga Ljubodraga ostaće u najlepšem sećanju njegovih saboraca, saradnika i drugova."

Književnik Antonije Isaković poslao je telegram sledeće sadržine:

„Poštovana Hajro sa decom. Primite moje iskreno saučešće. U Ljubodragu Đuriću izgubili smo dragocenog svedoka istorije koju preživljavamo. Nikada nije sve izgubljeno. Vi i vaša porodica negovaćete uspomenu na njega. S poštovanjem, Antonije Isaković."

Utisak je, kako vele članovi porodice, da je upravo pisanje o prošlosti i podsećanje na nju ubrzalo odlazak ratnika Đurića. Bolešljiv, verovatno kao i svi njegovi vršnjaci, Ljubodrag Đurić počinje da boluje, zapravo da teško doživljava događaje od pre nekoliko meseci kada se zvanično na nekom skupu razgovaralo o prošlosti. Tada je, 12. maja 1988, Ljubodrag govorio. Dajemo originalni tekst:

Drugovi i drugarice,

Po ovom našem planu rada, predviđeno je moje izlaganje danas, 12. ovog meseca, u 13,10 časova.

Posle jučerašnje i nedrugarske kritike moga pisanja od strane druga Peka Dapčevića, pretpostavljam da su mnogi učesnici pročitali moj prilog – te odustajem od mog najavljenog izlaganja.

Međutim, dužan sam da dam neka objašnjenja, kako je došlo do toga da se delovi iz rukopisa moje knjige „SVEDOČANSTVA NAŠIH DOGAĐAJA I ZBIVANJA" pojave na ovom skupu:

Prvo, u ovom mom priloženom rukopisu obuhvaćene su teme koje tretira ovaj skup;

Drugo, nisam imao vremena – niti sam smatrao za potrebno – da ga skraćujem; i

Treće, nisam ni sanjao da će drug Peko Dapčević negirati već poznate i utvrđene istine.

Ono, što drug Peko nije mogao da smogne snage da vam pročita – to ću učiniti ja:

„6. juli, Bari (Italija): Odlazak za zemlju ide vrlo teško.

Sinoć smo održali sastanak, na kome su Mihailo (Blagoje Nešković) i Tempo (Svetozar Vukmanović) izložili situaciju u Srbiji.

Pored PK KPJ za Srbiju, koji je dopunjen, Vrhovni štab je imenovao na mesto dotadašnjeg novi Glavni štab za Srbiju: Koča Popović, komandant; Rudi Primorac, načelnik štaba; Ljubodrag Đurić, zamenik komandanta i Moma Marković, v.d. političkog komesara. Kasnije je štab postepeno dopunjavan ostalim članovima.

Radio-stanica, kojom je raspolagao dotadašnji komandant Glavnog štaba za Srbiju Petar Stambolić bila je neispravna. Stizale su nejasne depeše u pogledu mogućnosti spuštanja savezničkih aviona. Zato je na ovom sastanku formirana ekipa u sastavu: Milorad Konstantinović Neša, Zdravko Oljača, Ante Runić, Lazar Bajčetić, Dobrivoje Mihailović i ja, kao rukovodilac ekipe. Sa sobom smo poneli šifru za radio-stanicu, novu radio-stanicu i znake raspoznavanja za aerodrom. Zadatak nam je bio: ***da se uspešno spustimo padobranima na Radan-planinu i da pripremimo privremeni aerodrom*** *kod sela Kosančića, za sletanje transportnih aviona; da se aerodrom obezbedi i da javimo tačno vreme za sletanje aviona. (Ratni dnevnik, str. 435, 436. i 437.)*

Neizvesnost odlaska za zemlju pojačavale su nesnosne vrućine i rojevi komaraca, koji su nemilosrdno navaljivali na nas. U takvoj situaciji, Krcun me je kratko obavestio o njegovom i Blaškovom razgovoru na Visu, sa Titom i Markom. ***Blaško*** *(Blagoje Nešković)* ***je izneo svoje mišljenje o uzaludnom pokretu dve brigade iz Srbije,*** *koje su uvaljene u VI neprijateljsku ofanzivu – umesto da se šalju nove jedinice u Srbiju.*

Tito i Marko su priznali pogrešnost tog poteza, *koji će se ispraviti u sledećem, nastupajućem, periodu – sa novim odlukama Vrhovnog štaba.*

Krcun im je izneo svoje mišljenje i viđenje poraza na Prijepolju: u ***kome se štab 2. korpusa potpuno isključio iz odgovornosti,*** *svaljujući svu krivicu na štab 2. proleterske divizije i na štab 2. proleterske brigade. Protestovao je protiv smenjivanja našeg štaba divizije, pre nego je počela sa radom komisija koja je trebala da utvrdi stepen odgovornosti svih štabova. Smatrao je da je Vrhovni štab obmanut od strane Peka (Dapčevića) i Mitra (Bakića) o pravim uzrocima ove pogibije – te je Tita i Marka zamolio da pročitaju pismeni izveštaj nesretno sastavljene komisije – ako im taj izveštaj nekad bude stigao – u šta je Krcun sumnjao. Putem kratkih radio-depeša između Peja i Mitra, i Vrhovnog štaba – ne mogu se tako naprečac rešavati krupna pitanja, koja su imala više štete nego koristi – rekao im je Krcun. Pa je još dodao: da je on pomišljao na protestno samoubistvo – kao što je to učinio Milinko Kušić; a Ljubo Đurić je jedno vreme išao sa bombašima u juriše, ne bi li „tako poginuo. Kad sam to primetio – odredili smo mu pratnju da ga čuva od takvih „izleta".*

Tito i Marko su odgovorili Krcunu: da su iznenađeni postupkom Peka i Mitra; da je deo istine o Prijepolju procurio u Vrhovni štab još ranije – ***te da oni ispravljaju i ovu svoju grešku novim postavljenjima u Srbiji.*** *Krcun je dobio zadatak organizovanja Odeljenja zaštite naroda (OZNA), ne samo pri Glavnom štabu za Srbiju – već i za čitavu teritoriju Srbije.*

Kako mi je Krcun pričao – tako sam i pribeležio. To nije samo Krcunovo mišljenje – već je takvo mišljenje svih pokažnjavanih iz ondašnjeg štaba 2. proleterske divizije i 2. proleterske brigade.

Uostalom, preporučujem drugu Peku da pročita moj RATNI DNEVNIK, od 286. do 414. strane, gde je opisana bitka na Prijepolju (Izdanje Vojnoizdavačkog zavoda, Beograd 1966.). Mogao bi da pročita bitku na Prijepolju, koju je opisao i Sredoje Urošević, u knjizi DRUGA PROLETERSKA BRIGADA (Izdanje „Četvrti jul" 1979.). Ako nama ne veruje, nek u ZBORNIKU DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA pronađe dokumenat br. 69, koji je potpisao Milutin Morača, Slobodan Penezić, Stojadin Soldatović i ja. I na kraju, pa valjda će poverovati Milutinu Morači, komandantu ondašnje 5. krajiške divizije – šta je Milutin zapisao na 145. strani u svom RATNOM DNEVNIKU o štabu 2. korpusa.

Dosta je ove nemile polemike koju je naturio drug Peko Dapčević. Neka mi bude dozvoljeno, da na kraju, iznesem još neka moja mišljenja:

Prvo, greška je ondašnjeg najužeg rukovodstva KPJ što je rasturio PK Srbije, pozivajući ih u Užice;

Drugo, pogrešan je potez VŠ o povlačenju 1. šumadijske i 1. južnomoravske brigade iz Srbije;

Treće, skrećem pažnju istoričarima na strahovite pogibije na Sremskom frontu, kao i celishodnost probijanja Sremskog fronta.

12. maj 1988.
Beograd *Ljubodrag Đurić*

Koliko se teško mirio sa uvredama hrabri i skromni komandant, vidi se i iz njegovog sledećeg pisma, upućenog predsedavajućem tog skupa:

Drugu
DRAGOM STAMENKOVIĆU, predsedniku Saveta edicije „Srbija u ratu i revoluciji 1941–1945."

BEOGRAD

U prilogu ovog mog pisma dostavljam moju diskusiju od 12. maja, po podne, ove 1988. godine; jer ne znam da li su diskusije snimane – pa da opet neki Peko Dapčević izvrne i ovu moju diskusiju.

Svesrdno sam se odazvao pozivu ovog našeg Saveta edicije, te sam iz već gotovog rukopisa moje knjige priložio: „Formiranje Glavnog štaba NOV i PO Srbije; prodor naših divizija u Istočnu Srbiju; formiranje 14. korpusa i uspostavljanje veze sa Crvenom armijom".

Pročitao sam sve mi dostavljene priloge – i sa velikom pažnjom sam pratio tok tematskih rasprava.

Iako je prošlo više od četrdeset godina od završetka rata i mi se tek, na žalost, prvi put sastajemo da bismo diskutovali o mnogim nedovoljno sagledanim događajima.

Ti si, druže Dragi, ako sam ja dobro zapisao, i ako je „BORBA" tačno objavila tvoje reči, naglasio da: **„Ovde nismo ni da branimo, ni da napadamo ma koga, nego da objektivno utvrdimo istorijsku istinu. To mora biti osnovni moto rasprave".**

Uzgredno mogu da primetim: da ovaj naš skup nije bio nikakve manifestacione prirode – već radni. Otuda ne vidim potrebe da se pozivaju gosti, kako si ti, druže Dragi, predstavio Peka Dapčevića. Ako nisi znao: da je Peko Dapčević glavni krivac za pogibiju drugova iz 1. šumadijske brigade na Prijepolju, kao i za strašni masakr šumadijske omladine na Sremskom frontu – da si pažljivije pratio rad ovog našeg skupa – mogao si primetiti da je Peko Dapčević često upadao u reč govornicima. Pored toga, u svom gostinskom izlaganju, Peko je čitao lekciju svim učesnicima skupa, kao i istoričarima.

Vrhunac osionog držanja Peka Dapčevića dostigao je u insinuacijama upućenim meni, kao i neprikladnim njegovim rečima za ovaj skup: „Srami se Ljubodraže Đuriću!"

U prvi mah nisam ni shvatio: zašto se Peko toliko razgoropadio?! Prebirao sam misli u glavi, koje su navirale – ali se nisam mogao setiti: kakve su to činjeni-

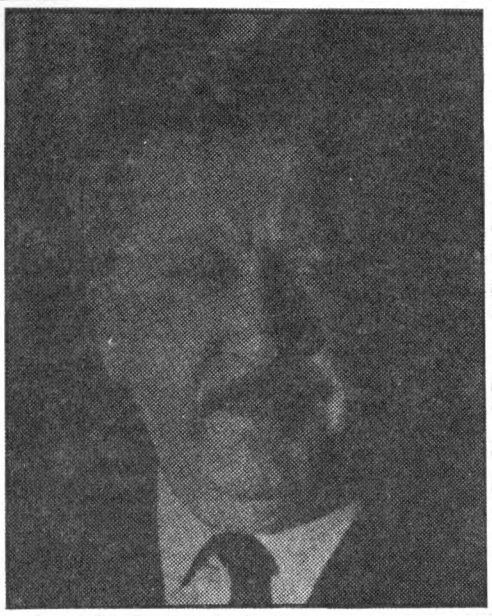

Jedan od poslednjih snimaka Ljubodraga-l.jube Durica

ce naljutile Peka Dapčevića. Tek kasnije sam utvrdio da su to već poznate istine, za koje su saznali i utvrdili Tito i Marko - a o kojima mi je Krcun pričao, a ja ih zapisao.

Zato Peko nije imao snage i smelosti da pročita, na ovom skupu, istinu, koja njega jako kompromituje. Ponet slavopojkom druga Stamenkovića, koja mu je ukazana prilikom davanja reči, u svom uobraženom autoritetu, verovatno da je mislio da će psovkama Ljubodraga Đurića demantovati već poznate istine.

Tako sam rešio da se ne spuštam na žalosni nivo Peka Dapčevića i njegovog, jedinog, incidenta na ovom radnom skupu - već da ukratko obavestim učesnike, kad na mene dođe red po planu- rada ovog našeg skupa. To sam i učinio.

Međutim, pored insinuacija i uvreda koje sam pretrpeo od Peka Dapčevića - **ćutanje tebe, druže Dragi, kao predsedavajućeg** - što nisi ostao dosledan tvo|ih reči, koje sam citirao na 1. strani. Red je bio: da si trebao da prekineš Peka Dapčevića, bar kad je počeo sa vređanjem mene kao punopravnog člana ove naše rasprave. To nisi učinio. **Nisi, čak, ni prokomentarlsao Incident Peka Dapčevića** pa je izgledalo: kao da se i ti slažeš s ovakvom naopakom diskusijom.

Zbog raznih interpretacija Pekovog incidenta, koji je prodro u javnost van učesnika našeg savetovarija, mišljenja sam: **da u pogodnoj prilici nađeš način, te da se distanciraš od naopake diskusije Peka Dapčevića.** Utoliko pre što ne mogu da verujem: da ti ništa ne znaš o raznim deformacijama pojedinaca u ovom našem društvu, pa makar oni bili i stari članovi SKJ.

Drugo, i ti si me, druže Dragi, uvredio pred svim učesnicima ovog našeg savetovanja, tumačeći na tvoj način pseudonim .Niko Niković". **TI si rekao: .Da Ljubo Đurlć ne voli Petra Stambolića,** te mu je dao novo ime..." itd.

Posle tvog krivog obaveštenja svih učesnika, ponoviću moj iskaz sa govornice, kako je do toga došlo: Još pre nego što je smaknuta sa vlasti .srpska dinastija", i kad je izdavač moga rukopisa knjige SVEDOČANSTVA NAŠIH DOGAĐAJA I ZBIVANJA pregledao - rečeno mi je: da nijedan izdavač neće štampati moju knjigu ako iole postoji u njoj neka zamerka oko delovanja Petra Stambolića. Savetovano mi je da mu dam neko drugo ime. Tako je u ovom jedinom primerku, sa kojim ja raspolažem ostalo precrtano pravo ime, a više njega piše Niko Niković. Pos.tupajući po recenzijama, izdavaču sam predao rukopis knjige sa pravim imenima. U ovom primerku, koji je ostao kod mene nisam ništa ispravljao - te je to stvorilo neku vrstu zabune.

začudilo me je

Petra Stambolića poznajem još od davnih predratnih godina, kada je više puta živeo ilegafno u našoj kući u Užicu - pa sve do posleratnih savremenih zbivanja. I da ne dužim dalje: **ja Petra Stambolića žalim I sažaljevam zbog svih njegovih moralnih I političkih intriga I promašaja.**

Zato nije u redu, druže Dragi Stamenkoviću, da tvoje nezadovoljstvo' prema Petru Stamboliću iskazuješ i zaklanjaš se za Ljubodraga Đurića. Ono, što ukratko ovde mogu napisati, a što mi je poznato, a to je: da su Petar Stambolić i Mijalko Todorović vršili pritisak na Jovana Veselinova, ocenjujući negativno Dragog Stamenkovića. Što je dalje bilo - ti najbolje znaš!

I na kraju, Druže dragi, mislim da si potcenio sve učesnike ovog naše$ savetovanja ne dajući reč Radivoju Jovanoviću Bradonji.

16. maj 1988. god.

Beograd **LjubodragĐurić**

Dostavljeno: Dragom Stamenkovlću, Aleksandru Janlću, Koči Jončiću, Mihaliu Švablću, Zagl Antunović, Milivoju Stankoviću I Gojku Miljaniću, dr Venceslavu Glišiću.

Odgovor na ovo pismo, iako željno očekivan, Ljubodrag Đurić nikada nije dobio. Istoričarima koji dalje budu proučavali događaje iz naše najnovije istorije ostaje da utvrde na miru i u tišini nekog arhiva šta se i kako događalo. U tom njihovom postu, utisak je, građa koju je ostavio veliki hrabri borac, čovek izuzetne skromnosti, komunista u duši, Ljubodrag Đurić, biće nezaobilazno štivo. 1 to štivo kojem se, po svemu sudeći, u mnogo čemu, može bezrezervno prikloniti poverenje.

Ü Dragan Vlahovlć

Do poslednje reči

...Kada je zapretita opasnost da i ti, Ljubo, kao, na žalost, mnogi borci, budeš obrvan slavom pobede i siašću fotelje, jer si u njoj već sedeo, ti si čvrsto, kao i uvek, ostao dosledan sebi i svojim idealima - sagledavajući gotovo vizionarski kuda nas to vodi. U jednom momentu javno se sukobljava tendencijama koje nas vode- u eroziju socijalističkog i komunističkog morala, ali, isprovociran u sukobu sa apologetskim' i birokratskim snagama u Partiji, privremeno gubi tu bitku. Birokratija vrši nemilosrdan obračun sa njim, tako da biva primoran da počinje sve iz početka. Vraća se svom omiljenom i divnom pozivu učitelja. Posle toga, promenivši još nekoliko dužnosti, biva penzionisan kao direktor i glavni odgovorni urednik novinske ustanove „Službeni list SFRJ". Ne prestaje da se bori za izvorne principe Revolucije do poslednje reči, do poslednjeg daha. U borbi sa političkim birokratama izlazi kao pobednik. Svi koji su ignorisaii njega i njegovu borbu i okretali glave od njega, žive sada pognute glave i pomućene svesti. Mi, tvoji saborci i u ratu i u miru, ići ćemo uspravno u životu kao što si i ti išao. Dragi Ljubo, mirno i spokojno počivaj i neka ti SLAVA I VEČNA HVALA!

(Iz oproštajnog govora generala Sredoja Uroševića na sahrani generala Ljubomira Đurića, 12. VII 1988)

PISMO KOJE JE ORGANIZACIONI ODBOR RASPRAVE »RUKOVOĐENJE NOB-om I REVOLUCIJOM U SRBIJI 1941—1945«, UPUTIO MARTA 1989. GODINE HAJRI ĐURIC, UDOVICI UUBODRAGA DURICA, UZ PRIMERAK ZBORNIKA RADOVA SA TOG SAVETOVANJA

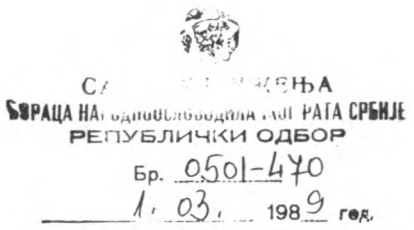

Poštovana drugarice,

Šaljemo Vam poklon-primerak objavljenog materijala sa Tematske rasprave "Rukovodjenje NOB-om i revolucijom u Srbiji 1941-1945", održane 11. i 12. maja 1988.god. u Beogradu.

Duboko žalimo što knjiga nije zatekla u životu našeg ratnog druga Ljubodraga Djurića, koji je sa svima nama učestvovao na ovom skupu, dajući time i svoj lični doprinos njegovom radu.

S drugarskim pozdravom,

ZA ORGANIZACIONI ODBOR
TEMATSKE RASPRAVE
Dragoljub Mića Đinić

RECENZIJA VLADIMIRA DEDIJERA

Izjašnjavam se bez dvoumljenja za objavljivanje knjige »Sećanja« Ljubodraga Đurića i to iz sledećih razloga:

1. Istorijska istina o našim danima jedino može da se utvrdi ako svi njeni učesnici, kako oni na vlasti tako i oni koji nisu na vlasti, mogu slobodno da opišu kako su se događaji odvijali. To načelo zastupam i trudim se da dam mogućnost svim učesnicima događaja, a naročito mučenicima, da ostave budućim pokoljenjima svoje viđenje istorijskih zbivanja, a neumitna vaga istorije sve će nas odmeriti.

2. Ljubodrag Đurić je važan svedok naše istorije. On je sin poštenih roditelja, a vinuo se u vrhove državnog uređenja i bio u blizini Josipa Broza Tita u prvim posleratnim godinama. Ljubodrag Đurić i Slobodan Penezić Krcun, sa Drugom proleterskom brigadom, zadužili su Josipa Broza za sva vremena jer nisu hteli u proboju na Sutjesci da se priključe Prvoj proleterskoj, nego su ostali na položajima, zajedno sa Četvrtom crnogorskom brigadom. Žestoko su iskrvavili, ali su spasili prolaz Vrhovnog štaba i najvećeg dela ranjenika. Istina, svoju vojničku karijeru Ljubodrag Đurić je završio smenjivanjem posle tragedije u Prijepolju gde je izginulo pet stotina šumadijskih proletera. Kao što mi je govorio Slobodan Penezić, Đuriću je predloženo da se proleteri povuku na sigurnije mesto, ali je Đurić to odbio rekavši da neće da da priliku Crnogorcima da se rugaju Srbijancima što su kukavice. Josip Broz Tito, sećajući se Sutjeske, nije više poveravao Đuriću bilo kakav komandni zadatak, ali ga je uzeo kod sebe što je omogućilo Đuriću da bude važan svedok istorijskih zbivanja u posleratnom periodu.

3. Od 1952. Ljubodrag Đurić je bio izložen nečuvenome mrcvarenju, hapšenja, vređana mu je porodica samo zato što je branio svoju ljudsku čast. Time se on upisao u red mučenika koji moraju da kažu i svoju reč kako bi u potpunosti bio osvetljen društveni proces u Jugoslaviji, posle rata.

4. »Sećanja« Ljubodraga Đurića su izvanredan istorijski dokument sa mnogo subjektivizma. U tom rukopisu se prvi put otvaraju pitanja odnosa Josipa Broza Tita prema najbližim saradnicima, u prvom redu prema Aleksandru Rankoviću, Edvardu Kardelju i drugima.

5. Iako Užičanin, Ljubodrag Đurić nije imao »erskih« marifetluka pa je u svojoj čednosti bio žrtva lukavih poteza vladajućih struktura. One su ga koristile da nanosi zla drugim mučenicima. On je sve to činio u svom iskrenom ubeđenju da je na političkoj sceni i dalje partizanska etika, a ne prljave smicalice pojedinih birokrata. I, ukoliko treba osuditi takve postupke Đurićeve, mora se ukazati prstom na prave vinovnike i njihove nemilosrdne metode.

Ako se bude jednog dana pisala poštena biografija Ljubodraga Đurića ona će poslužiti kao jasan primer, kako ljudi koji dolaze iz poštenih sredina melje mehanizam vlasti i stvara od njih — ukoliko nemaju dovoljno inteligencije i moralne snage da shvate suštinu društvenog procesa — koru isisanog limuna. Kada izvrše svoj prljavi posao, onda ih vlasnički i vlastodržački krugovi bacaju na đubrište istorije i još im se rugaju. Đurić je, kasnije, toga bio svestan i kajao se.

6. **Kada je dovršio svoju knjigu Ljubodrag Đurić je opet bio izložen strahovitim pritiscima koji su ga i odveli u smrt. Razni moćnici, preko svojih izmećara u pojedinim izdavačkim preduzećima ucenjivali su ga zahtevajući od njega da izbaci ovo ili ono. Iako vlast često ne traži da se vrši takva cenzura te prodane duše, naročito na liniji Bar—Beograd, to čine, ne bi li se umilili onima gore i ojačali svoju poziciju. Sve je to dovelo Đurića u depresivno stanje. A, s obzirom da je patio od teške bolesti, njegov kraj je time samo ubrzan. U stvari, Ljubodrag Đurić je pao u borbi za iznošenje istorijske istine.**

7. Pošto je izdavačka kuća »Rad« stekla znatan ugled zbog poštovanja prava autora da pišu onako kako je bilo, molim da se Đurićeva knjiga objavi u celini, bez ikakvog cenzurisanja. Međutim, ukoliko do toga dođe, a nadam se da neće, biću primoran da javno, kod nas i u svetu, protestujem zbog falsifikovanja originalnog svedočenja čoveka koji više nije u životu.

Na Svetog Nikolu,
19. decembra 1988. **Akademik Vladimir Dedijer**

RECENZIJA MIHAILA MARKOVICA

Rad Ljubodraga Đurića *»Svedočanstva naših događaja i zbivanja«* predstavlja dragoceno, autentično svedočanstvo o najznačajnijim događajima i najkrupnijim ličnostima Narodno-oslobodilačke borbe i posleratnog razvoja u Jugoslaviji. Kao predratni komunist, organizator narodnog ustanka 1941. godine u Srbiji, komandant Druge proleterske brigade i kasnije Druge proleterske divizije, komandant oslobođenog Beograda, šef Kabineta Josipa Broza, sekretar i ministar Jugoslovenske vlade, Ljubodrag Đurić je celo vreme bio na mestima gde su se dešavale odsudne stvari, i bio u položaju da iz najveće moguće blizine u toku više od deset godina posmatra celokupno rukovodstvo jugoslovenske revolucije i posleratnog društvenog razvoja - - o d Broza, Kardelja, Rankovića i Đilasa do Kidriča, Mitra Bakića, Koče Popovića, Penezića-Krcuna, Petra Stambolića, Ivana Krajačića, Mijalka Todorovića, Peke Dapčevića, Dobrivoja Radosa vi jevića--Bobija, Cane Babović. Miroslava Krleže i drugih. Od 1944. do 1952. godine on je uživao apsolutno poverenje Josipa Broza i provodio je znatno vreme s njim, svakodnevno, naročito u periodu pre Titove ženidbe s Jovankom Budisavljević, kad su sve slobodno vreme bili zajedno. Pošto je veliki deo materijalnog poslovanja užeg rukovodstva išao preko Đurića, on je bio u izuzetnom položaju da percipira i ocenjuje promene u ljudima koje nastaju kao posledica držanja prevelike vlasti, i uživanja u prevelikoj materijalnoj udobnosti. Đurićevom oku nije ništa izmicalo. Od samog početka on je vodio dnevnik i u njega unosio sva svoja britka, lucidna i često, kritička zapažanja. On sam priznaje da je taj njegov tekst već prilikom nastajanja doživeo izvesnu samo-cenzuru. Kao ubeđeni komunist unekoliko je ublažavao najtamnije boje na slici naše društvene stvarnosti i na portretima ljudi iz svoje neposredne okoline. Druga cenzura nad *Ratnim Dnevnikom* izvršena je prilikom štampanja odlukom redakcije da sa teksta eliminišu sve lične impresije o ljudima i događajima. To je ustvari bilo ono najinteresantnije u *Dnevniku,* i to je ono, što, dopunjeno novim materijalom, predstavlja veliku vrednost ovog rukopisa.

Rad Ljubodraga Đurića ima -132 strane i 116 kratkih glava koje bi se mogle grupisati u četiri celine — kako je to sam autor naznačio:

I Predratni period (str. 3—35)
II Rat i ratni događaji (str. 35—242)
III Prva posleratna zbivanja, i (str. 242—367)
IV Kasnije — savremena zbivanja (str. 367—432).

***Prvi deo* obuhvata kratak period od 1938. do 1941. godine i uglavnom opisuje autorovo učiteljevanje u raznim zabitnim selima, u koje je slan kao komunist, i po kazni. Vrlo sažeto nagoveštena je opšta slika tadašnjeg društvenog stanja — velika zaostalost, nezadovoljstvo naroda, pljačkanje od strane seoskih zelenaša, represivne mere režima, impresivno organizovan rad Komunističke partije. Po prvi put javlja se moralna dilema: nasuprot moralnoj čistoti i idealizmu običnih članova partije, mahom učitelja, pojavljuje se lik političkog instruktora, profesionalnog revolucionara koji nastoji da zavede ženu svog druga. Taj lik će se neprestano vraćati u toku narednih godina: da ne bi izgledao ličan autor mu je dao ime »Niko Niković« (ponegde Nikogović). S obzirom da nijedno drugo ime nije menjano i da su nestali razlozi zbog kojih je**

J

autor pribegao ovom preimenovanju, mislim da svuda u tekstu umesto «■Niko Niković« treba staviti pravo ime — Petar Stambolić.

***Drugi* ratni deo bi se mogao podeliti na tri perioda. Prvi: od rata do formiranja Druge proleterske brigade (str. 35—92). Drugi je: put Druge proleterske brigade i divizije do poraza kod Prijepolja (str. 92—214), treći: boravak Đurićev u Srbiji do oslobođenja Beograda (str. 214—242).**

U Đurićevom opisu rata posebno je značajno njegovo svedočenje o ubijanju jugoslovenskih vojnika od strane Albanskog stanovništva na Kosovu. On doduše opisuje kake su upravo neki Albanci spasli njega i grupu vojnika koja se od Kačanika vraćala ka Užicu, razmenjujući s njima odeću i savetujući ih da usput ne govore srpski već nekoliko albanskih reči koje su ih na brzinu naučili. Đurić dalje opisuje formiranje Užičkog partizanskog odreda, oslobođenje gradova, formiranje Užičke republike i prvi susret s Titom. Po njegovom mišljenju odbrana Užica je bila vrlo loše organizovana i za to se ne može kriviti Koča Popović (kao što je posle rata Tito činio) jer je on stigao s Posavskom četom dan uoči pada kad se više ništa nije moglo učiniti. Đurić smatra početničkom greškom u komandovanju što bolnica nije na vreme evakuisana: Autor veoma otvoreno opisuje krizu pokreta početkom 1942. godine. Među borcima moral i disciplina su još uvek na izuzetnoj visini ali dolazi i do nepotrebnih poraza i pogibija zbog grešaka rukovodstva (napad na Sjenicu 22. decembra 1941), Milinko Kušić govori o »začecima birokratizma« povodom stvaranja predimenzioniranih pozadinskih službi. Đilas već februara 1942. govori o prelazu u višu fazu revolucije, o polarizaciji na klasnoj osnovi i o potrebi udara po »kulacima«, pri čemu se kao kulaci karakterišu svi oni koji imaju preko 30 ovaca.

1. marta 1941. formira se Druga proleterska brigada u kojoj će Đurić postati komandant (posle neuspelog pokušaja da se na to mesto postavi Ratko Sofijanić samo zato što je bio radnik). Počinje Treća ofanziva i prodor ka Bosanskoj Krajini. Zanimljiva je epizoda u kojoj je opisano kako se Vrhovni komandant hladnokrvno brije i kako cela kolona čeka na pokret dok on ne završi. Đurić se i ljuti i divi hladnokrvnosti svog komandanta, da bi na kraju zaključio da cena ovog brijanja nije bila velika — svega nekoliko ranjenih. Vrlo sažeto i ubedljivo autor opisuje visok moral partizana ali i sujetu nekih komandanata, velike pobede ali i velike pogibije, divne prizore čovečnosti ali i slabosti o kojima se obično ne piše (zabušavanje, pljačka u nekim redim slučajevima paljenja kuća iz kojih su napadane partizanske jedinice). Napadi na ustaška uporišta Bugojno i Kupres bili su neuspešni i doveli su do velikih gubitaka. Mišljenja podređenih komandanata s terena nisu dovoljno uzimana u obzir. Posle kasnijeg pregleda sačuvane arhivske dokumentacije Đurić dolazi do sledećeg značajnog zaključka: »Svi izvestaji i mišljenja koja se razlikuju od Titovih ili nisu sačuvani ili su ih recenzenti Vojnoistorijskog instituta nekom svojom cenzurom odbacili. Zbog takvog postupka mnogi istorijski događaji nisu pravilno rasvetljeni«. (str. 146). Opisujući samoubistvo Milinka Kušića političkog komesara brigade autor ga objašnjava Kušićevim suprotstavljanjem Đilasu, Đilasovim kritičkim pismom Titu i Titovom odlukom da Kušića smeni s dužnosti.

Sledi dramatičan opis bitke za ranjenike ali i demistifikacija odluke o rušenju poslednjeg mosta preko Neretve. Tito je kasnije opisao to rušenje kao uspeli manevar koji je kod Nemaca stvorio utisak da će se partizani vratiti u Bosnu. Đurić otkriva da ie Tito u iednom trenutku hio

stvarno doneo odluku o vraćanju u Bosnu i o tome se znalo u Vrhovnom štabu. Zatim kad je most već bio srušen promenio je odluku jer je došao do zaključka da su u lancu koji ih je okružívao četnici na drugoj strani Neretve ipak najslabija karika, pa je prelaz vršen pod nemogućim uslovima preko ostataka srušenog mosta.

Slika herojskih partizanskih podviga u Petoj ofanzivi ide zajedno s kritikom načina na koji je ova operacija vođena. Bilo je mnogo neobjašnjive sporosti u kretanju jedinica i Vrhovnog štaba, Centralna bolnica je loše postavljena i propala je. Trećoj diviziji i njenom komandantu Savi Kovačeviću dat je nemoguć zadatak proboja preko kanjona Tare. Autor otkriva da je propast bolnice teško uticala na moral boraca, da su se neko vreme bojali ranjavanja i da je politički komesar Druge proleterske divizije Penezić Krcun bio odlučio da se teški ranjenici više ne šalju u bolnicu već da se o njima stara divizija.

Komandovanje Đurića završava se teškim porazom kod Prijepolja i masakrom tek prispele Sumadijske brigade. Za ovaj poraz Đurić krivi komandanta Drugog korpusa Peka Dapčevića koji je dobio informacije o gomilanju nemačkih trupa u Sjenici, ali im nije verovao. Đurić takođe smatra greškom Vrhovnog štaba što su dve srpske brigade, Južno-moravska i Sumadijska, uopšte povučene na dug i opasan put, umesto da su ostale u Srbiji, gde su bile potrebnije. Uglavnom za ovaj poraz su kažnjeni samo Đurić i Penezić. Posle svog smenjivanja obojica se nose s mišlju da izvrše samoubistvo. Đurić jedno vreme stalno ide u juriše s bombašima u nadi da će poginuti.

U Sandžaku Đurić dolazi u vezu sa srpskim rukovodiocima povučenim iz Srbije, Blagojem Neškovićem i Momom Markovićem. On uviđa da je srpsko rukovodstvo razbijeno. Đeo glavnog štaba za Srbiju je bio u Srbiji (Petar Stambolić), deo van nje (Nešković, Marković). Sem toga bilo je vidno neslaganje između Neškovića i Mome Markovića. Poslednji period svog ratovanja Đurić provodi u Srbiji. Koča postaje komandant a Đurić zamenik komandanta Glavnog štaba Srbije. Karakterističan je komentar dotadašnjeg vršioca dužnosti komandanta Petra Stambolića: »Sad sam ja niko i ništa — vi ste sad vlast«.

Vrlo značajna epizoda o kojoj svedoči Đurić je pokušaj proboja na Kosovo opkoljenih srpskih divizija u Gornjoj Jablanici u toku Sedme neprijateljske ofanzive. Članovi Oblasnog komiteta sa Kosova su predlagali ovo rešenje uveravajući srpske rukovodioce da će šiptarski narod dobro dočekati ove jedinice. Ovaj prodor je pokušan, ali bez uspeha. Dočeka je stvarno bilo ali od strane brojnih i odlično uvežbanih šiptarskih vojnih formacija u nemačkim unilormama, koje su raspolagale artiljerijom, minobacačima i tenkovima. Situaciju je tada spasao prodor Druge i Pete divizije i preko Sandžaka u Srbiju. Zajedno s njima srpske divizije su oslobodile celu Srbiju, a zajedno s trupama Crvene Armije i Beograd.

Time se za Đurića završava njegovo aktivno učestvovanje u ratnim operacijama. Tito ga postavlja za komandanta oslobođenog Beograda. Time počinje *Treći deo* rukopisa, koji je po mnogo čemu i najinteresantniji. U njemu Đurić hronološki opisuje događaje sve do svog zlosrećnog istupa na Šestom kongresu Saveza Komunista Jugoslavije u Zagrebu, 1952. godine. Nešto prostora on tu posvećuje najznačajnijim zbivanjima u svom ličnom životu. Rat ga je odvojio od prve žene (i sina) koja se preudala posle novinske vesti da je Đurić ubijen. Dva puta ga je zatim Partija ženila i razvodila, jednom zbog hapšenja članova ženine porodice koji su bili osumnjičeni kao iibeovci i pušteni na slobodu pošto je Đurić već bio ostavio

ženu i dvoje dece. Drugi put ga je Partija razvela od žene koja je Rar kovića obavestila o nemoralnom životu visokog funkcionera Petra Starr bolića.

Najinteresantnije u ovom delu su Đurićeva svedočenja o Titu i o či tavoj galeriji ličnosti koja je prolazila kroz njegov kabinet i u toku tih osan godina okružavale Tita. Neobičan je Đurićev odnos prema Brozu: on mu si divi, bezgranično mu je odam, spreman da ga u svemu posluša, da sve i svom životu žrtvuje za njega, uključujući porodicu i decu. S druge strane on ga celo vreme posmatra kritičkim okom, opaža nedostatke, prati kaki rastu i gomilaju se neke slabosti njegovog karaktera. On uočava i ne odo brava njegovu sklonost luksuznom, rasipničkom životu, skupljanje palata dvoraca i lovišta kojih nije hteo da se ni delimično odrekne u periodu ve like nestašice i štednje 1950—1952. godine. On otkriva raskorake između onog što Tito javno govori i onog što čini ili katkad njemu saopštava. (N; primer on javno hvali Srpski narod i ističe veliku ulogu koju je u rati odigrala Šumadija, ali istovremeno sprečava formiranje Šumadijske divizij« od velikog broja boraca iz Šumadije). On ne može sebi da objasni zaštc Tito veliku količinu zlata, srebra i dragog kamenja koja je nađena u Belon' Dvoru ne preda Narodnoj banci — kao što mu Đurić savetuje, već zadržavz za sebe. On takođe prati kako se u Titu sve više razvija žudnja za vlašći i želja da u svim institucijama ima svoje apsolutno lojalne ljude koji će ga o svemu obaveštavati.

Izuzetno su zanimljivi portreti najbližih Titovih saradnika Aleksandra Rankovića, Edvarda Kardelja i Milovana Đilasa. Zanimljivo je da je Đurić ukazao na postojanje jednog perioda neposredno posle rata kad su svi oni za razliku od Broza, još uvek živeli skromno, stanovali skromno i od svojih piata pokrivali porodične troškove, uključujući grejanje. Vremenom se to promenilo. Andrija Hebrang je bio prvi koji je temeljno prepravio vilu koja mu je bila dodeljena i snabdeo je luksuznim nameštajem, zlatnim priborom i skupocenim starim slikama — sve na račun Saveznog budžeta. I sam Tito se ljutio ali je po njegovom nalogu sve to moralo biti plaćeno. Posle pada Hebranga ta vila je, sa svim bogatstvom predata Stamboliću.

Izuzetno su zanimljiva Đurićeva svedočenja i o gotovo svim drugim jugoslovenskim rukovodiocima koji su neko vreme radili u Beogradu.

Poštu je Đurić postao potpuno uveren da je popustio moral u Partijskom rukovodstvu i da su stvorene neprihvatljive socijalne razlike, on je o tome progovorio na Šestom kongresu 1952. i to je bio kraj njegove političke karijere. Bio je odstranjen iz kongresne sale, razoružan i uhapšen. Posle 43 dana pušten je iz zatvora i postavljen za direktora jednog poljoprivrednog dobra u Rumi. Odatle je otišao za učitelja u Beograd, 1956. je postao direktor Saveznog zavoda za socijalno osiguranje a 1960. direktor Službenog lista. Kad je najgore prošlo, počele su se obnavljati veze sa starim partijskim drugovima. 24. Novembra 1966. ga je primio Tito u Užičkoj 15. Iz Đurićevog opisa tog susreta najzanimljivije su dve epizode. Najpre, ona u kojoj mu Tito tvrdi da mu je on spasao život jer je do njega došao predlog da se Đurić ubije u zatvoru. Druga je ona kad mu se Tito žalio da ga je Ranković prisluškivao. Pokazao mu je kablove umotane trakama za izolaciju. Đurić mu je odgovorio da su to u stvari instalacije ozvučenja koje su bile napravljene još dok je on, Đurić, bio kod njega, prilikom rekonstrukcije kuće, i da su uređaji koji su tom prilikom bili postavljeni isključivali mogućnost da se prisluškuju te prostorije. Na to je Tito prosto promenio temu razgovora. Pokušao je da Đurića zadrži na večeri ali se ovai izvinio što ne može ostati.

Pored ovakvih neposrednih svedočenja koja preo vladu ju u knjizi, od značaja je beleženje nekih kazivanja Aleksandra Rankovića: o Titovoj named da odstrani Kardelja 195G. godine i o dramatičnom razgovoru između Tita i Krcuna Penezića .1964, u kome mu je Krcun prebacio što iz svoje okoline sve više odstranjuje Srbe iako su ga oni prihvatili, čuvali i podržavali u toku čitavog rata i kasnije. Ranković mu je pričao i o načinu na koji je bio tretiran uoči Brionskog plenuma.

Đurić najzad opisuje kako mu je nuđeno da bude biran za člana Centralnog komiteta SKJ ukoliko napiše izjavu kojom će se ograditi od Rankovića. Đurić je to odbio jednom rečenicom: »Ljubodrag Đurić se nikada nije peo ni na kakve položaje preko tuđih grobova.«

Ovo delo Ljubodraga Đurića predstavlja izuzetno značajnu građu za objašnjenje i razumevanje mnogih zbivanja u periodu 1941—1952, koji je presudan za našu savremenu istoriju. Autor sam kaže da nije imao pretenzije da piše istoriju ovog perioda. On, pre svega, saopštava činjenice kao učesnik i svedok.

U ovakvim slučajevima se uvek može postaviti pitanje verodostojnosti svedoka.'Oni koji su ga lično znali smatrali su ga za izuzetno poštena čoveka. Ali i u odsustvu takvih neposrednih iskustava o autoru, samo čitanje njegovog teksta ostavlja utisak potpune uverljivosti, doslednosti i punog integriteta.

Zanimljiva je podela bliskih saradnika i savetnika Josipa Broza na tri grupacije, i u vezi s tim pitanje: u koju od ove tri bi spadao sam Ljubodrag Đurić.

U prvoj grupi su oni koji su nastojali da se drže osnovnih pozicija Partije, koji su imali svoje samostalno mišljenje po nizu pitanja i iznosili su ga *otvoreno i direktno.* Tu spadaju Aleksandar Ranković, Sreten Zujović, Boris Kidrič, Blagoje Nešković, Lazar Koliševski, Ivan Gošnjak, Svetozar Vukmanović i Đuro Pucar. U tu grupu Đurić svrstava i sebe.

U drugoj grupi su oni koji su uočavali nedostatke Broza ali su mu na njih skretali pažnju na *indirektan način.* To su Krleža, Koča Popović i Moša Pijade.

Treća grupa je odigrala *sudbonosnu* ulogu u formiranju Titovog kulta ličnosti, koristeći Titovu sujetu i tendenciju za samovlašće. Tu spadaju Kardelj, Bakarić, Stambolić, Todorović, Krajačić. Iza njih se u svim republikama i pokrajinama sjatila plejada laskavaca i poltrona željnih vlasti.

U svom tekstu Ljubodrag Đurić ne nudi naučno objašnjenje i uzročne analize. Moglo bi se reći da se on služi metodom razumevanja da bi iza događaja otkrio tipove ljudi sa njihovim specifičnim motivima i aspiracijama. On piše kao odličan politički psiholog, koji se ne služi nikakvim psihološkim teorijama i shemama ali se pokazuje kao izvrsni posmatrač i tumač zbivanja.

Velika vrednost ovog dela je u tome što je ono napisano bez gorčine i malicioznosti i pored svega što se autoru u životu događalo i u javnoj i privatnoj sferi. Njegova kritičnost ide često zajedno s divljenjem, naročito kad je reč o Titu, Rankoviću, Đilasu i Kidriču. On je tu jako složen, svestran i nepristrastan. Očigledno je da je on imao negativno mišljenje o Stamboliću, Dapčeviću, Kardelju i Mijalku Todoroviću. Ali i tu se ima utisak da je činio napore da se kontroliše i da je rekao manje nego što je znao i mogao da kaže.

Ima više razloga zbog kojih bi ovo delo trebalo u celosti objaviti.

Prvo, Ljubodrag Đurić je bio _jedini svedok_ u nizu događaja koji su uticali odlučujuće na tok naše savremene istorije.

Drugo, da bi se mogle _razumeti_ ličnosti koje su oblikovale okvire života u kojima s velikim teškoćama i danas živimo, neophodna su svedočanstva upravo ove vrste.

Treće, čitajući ovaj tekst formira se čvrsto uverenje da imamo posla s autorom kome se može verovati i koji je apsolutno verovao u istinu onog što je napisao.

Četvrto, za razliku od mnogih drugih naših memoarista i autobiografa koji su sebi nametnuli žestoku samo-cenzuru, naročito kad je reč 0 Brozu, u ovom delu stepen samo-cenzure je očigledno nizak, a smelost s kojom se saopštava istina — vrlo visoka.

Peto, ako bi se autor i mogao smatrati kao jedno od one dece koju nemilosrdno proždire revolucija kojoj su pripadali i kojoj su sve dali, on u ovom tekstu nije projektovao današnje nezadovoljstvo u prošlost. 1 ako je pisao o nedostacima Revolucije i Socijalizma — i baš _zato što je pisao_ mladi čitaoci će u celini formirati pozitivni sud o ovim velikim i prošlim zbivanjima.

Iz svih ovih razloga čast mi je predložiti delo Ljubodraga Đurića za štampu u celini.

Beograd, 14. XI 1988. **Akademik Mihailo Marković**

RECENZIJA SREDOJA UROSEVIĆA

Da bi se što bolje shvatilo, razumelo i prihvatilo »Svedočenje« Ljubodraga Đurića, nužno je nešto reći i o njegovoj ličnosti. On potiče iz siromašne zanatlijske porodice. Zbog toga ga otac. posle male mature, šalje u Nižu vojnu akademiju. Posle godinu dana Ljubo već shvata da mu nije mesto među kadetima koji treba da brane monarhiju i jugoslovensku buržoaziju te napušta istu i upisuje se u Učiteljsku školu u Užicu. U toj školi, o kojoj sa pravom ponosno govori, on biva jedan od organizatora revolucionarnog pokreta među školskim drugovima. On sebe i druge oblikuje u duhu naprednih — marksističkih ideja. Izučavajući marksizam-lenjinizam kao teoriju naučnog socijalizma u svetskom procesu daljeg progresivnog, razvitka društva, cn je shvatio i prihvatio to kao neminovnost. Sva prepreke, koje se čine na tom putu, mogu samo da koče a nikako da zaustave ili preobraze taj proces. Jednostavno, socijalizam je jedina objektivna zakonomernost i perspektiva čovečanstva. Čvrsto ubeđen u to on svoj život i rad u potpunost orijentiše i potčinjava iborbi za tu perspektivu. Po zanimanju je bio učitelj, ali po životnom opredeljenju revolucionar. Ma šta radio glavna mu je preokupacija bila borba za pravedniji i humaniji život ljudi. Bezgranično je voleo partijske drugove, imao je za njih veliko razumevanje i nije mogao da ih mrzi. Bio je spreman da tuđu grešku oprosti, a prema sebi je bio samokritičan. Takav je kao učitelj, i kao ratnik-komandant, i kao političar, i kao direktor. Gde god se nađe i deluje, okuplja ljude i sa njima se usmerava ka boljem i srećnijem življenju svih. U tom zanosu on, ponekad, idealizira ljude, a »partijskim direktivama« se odaje do fanatizma. Tako je jedno vreme i sam bio zarobljenik monopolizma koji su uživala partijska rukovodstva, od dna do vrha, sejući oko sebe u borbi za održanje na vlasti: monolitnost, šlepu poslušnost, sveznanje i nepogrešivost, bahatost i neodgovornost. Bio je skroman, pošten, iskren i iz rata i Revolucije nije izašao sa namerom da se bori za vlast, kao neki »revolucionari«. Zbog toga su mu prve privilegije i deformacije moralnog lika komunista smetale i nije ih ravnodušno prihvatao. Tako njegova borba protiv političke birokratizacije počinje u njenim začecima. To će ga i ubaciti u birokratski žrvanj iz koga će on, ipak, izaći kao pobednik.

Njegov rad: »SVF;D0CANSTVA NASiH DOGAĐAJA I ZBIVANJA«, koji obuhvata — vremenski — ceo njegov aktivni život i rad, može se podeliti na: predratni, ratni i posleratni period. S obzirom da je on o predratnom periodu, kako na jednom mestu u tekstu i sam kaže, pisao u raznim publikacijama, a o ratnom, bez završnog dela, u RATNOM DNEVNIKU koji je objavljen, 1966 god. to je. po meni, .najznačajniji i najinteresantniji ovaj završni ratni deo i posleratni period. Ovo zbog toga što on u tom, početnom, periodu biva ubačen u »zlatne kočije« pobeđnika i u njima, istina kratko vreme, jezdi u samom vrhu nove vlasti. Do 1952. god. ako nije odlučivao, sigurno je uticao na odlučivanje. Bio je u društvu i sarađivao je sa vrhovima Partije i Države. Njega za saradnika priznaje i Josip Broz Tito. Tako mu je 1944. god. poklonio svoju loiografiju u marsalskoj uniformi i na njoj napisao: »Mome saratniku potpukovniku Ljubi Đuriću — Tito — 20. VII. 1944«. Sarađivao je sa Kardeljom, Kidričem, Rankovićem, Stambolićem. Đilasom, da pomenem samo neke iz jugoslovenskog vrha. Iz te sedmogodišnje saradnje dolazi do saznanja da počinje erozija komunističkog morala: pobeđuje borba za privilegije, posebni magacjni, zaposeda-

nje napuštenih vila, luksuzni automobili itd. On se sa tim deformacijama ne slaže. Pokušava da ih ispravi ali bez uspeha. Sticajem okolnosti biva mu ugroženo ljudsko dostojanstvo i integritet ličnosti. U pokušaju da, na Kongresu Partije, ukaže na neke nepravilnosti u njenom radu biva udaljen sa govornice, proglašen »luđakom« i neprijateljem, uhapšen, nemilosrdno izbačen na ulicu i bojkotovan, a šira porodica šikanirana i progonjena. Jednostavno ispada iz »zlatnih kočija«. On se vraća učiteljskom pozivu. Na istoričarima Partije je zadatak da objektivno valorizuju postupak sa Đurićem. Cini se, da mnogo što šta stoji iza tog postupka što je dovelo Savez Komunista u stanje u kome se, danas, nalazi.

Samo zbog cele, đokumentovane, istine o njegovom slučaju na Kongresu, vredelo bi objaviti Đurićev rukopis. Međutim, on obiluje i drugim važnim istorijskim dokumentima na osnovu kojih se može sastaviti mozaik političke stvarnosti u redovima vodstva avangarde radničke klase Jugoslavije. O svim događajima, susretima, sastancima, o pojedinačnim razgovorima, o rukovodiocima i njihovim međusobnim odnosima, koje je kako kaže, redovno zapisivao, on piše skoro isključivo o onome što je javnosti bilo nedostupno. te su ia saznanja, za istoriju, i dragocenija. Tako na primer, javnost će saznati mnogo toga: o oslobođenju Beograda, ulozi Komande grada u normalizaciji života u njemu, o dolasku Josipa Broza Tita i njegovom životu i radu u Belom dvoru, o njegovoj porodici — ženidbi, o njegovom odnosu prema viiama-reziđencijama, o odnosu sa saradnicima, o Informbirou i o mnogim drugim važnim zbivanjima.

Posebno je interesantan, javnosti nepoznat, deo biografije Petra Stambolića. Posle upoznavanja sa njom mnoge stvari, koje su se preko njega i njemu sličnima, događale u Srbiji u posleratnom i doskorašnjem periodu, biće mnogo jasnije.

Ni posle odbacivanja Đurić se ne zbunjuje i dezorijentiše i ne skreće sa svog revolucionarnog puta. Njega, kao komunistu i revolucionara, i dalje brinu i bole parazitske pojave koje nagrizaju srž izvornih revolucionarnih principa i prete da ih progutaju. I pored svih teškoća, bojkota, isterivanja iz Partije, on smireno i strpljivo nastoji da dokaže besmisao njegove osude. I zaista, u »Svedočenjima« će zabeležiti: »Odlučio sam da prvi primerak mog Ratnog dnevnika predam Maršalu Titu, kao svom Vrhovnom komandantu. Zato sam mu napisao kratko pismo, sa željom da mu predam moj odštampani Ratni dnevnik — za uspomenu — kao i da malo porazgovaramo, jer se nismo sastajali od vremena VI kongresa. Maršal Tito mi je odmah odgovorio: Da dođem kod njega 24. novembra (1966) u 17 časova, u Užičku ulicu. Tito me je dočekao vrlo srdačno, kao da se ništa nije događalo između nas, i, kao da smo se, ko juče rastali.« U ovom dužem vrlo interesantnom, ravnopravnom dijalogu, pored ostalog, Tito njemu obećava rehabilitaciju povratkom u javni život. To bi se, verovatno, i dogodilo da Đurić ne ostaje veran sebi, ne prihvatajući da javno napadne Rankovića što je bila cena pomirenja. Ovo je još jedna njegova značajna pobeda nad birokratskom kombinatorikom.

U tekstu sam naišao na nekoliko pitanja na koja bi hteo da skrenem pažnju:

— Svestan sam da je ovaj tekst komplikovano grupisati po glavama. Ipak, treba pokušati radi bolje preglednosti. A tek naslovljavanje nije celisbodno i pregledno izvršeno, tako da sada u tekstu postoji 90 naslova dužine od jedne do petnaestak stranica.

— na str. 288. u drugom pasusu odozdo predlažem da se reči »Čak i« zamene sa rečima »Čudno da<. Iz teksta se ne vidi na koga se reč »čak« odnosi što izaziva zabunu. Po meni, preformulisati ili zameniti izraze.

— u rukopisu, ovog primerka, nedostaje 290 stranica.

— na str. 330—331 umesto »zviznuo Jovanku po zadnjici« zameniti sa pristojnim izrazom »nepristojno udario Jovanku«.

— na str. 416. u 12—13 redu odozgo reči, »koji je povukao svoju kandidaturu.« zameniti sa rečima, »koji je podneo Skupštini SFRJ ostavku na svoj poslanički mandat.« Kao što je poznato Bradonja nije povukao svoju kandidaturu, već po izboru 1967. god. za poslanika, posle izvesnog vremena, bez vidnog tazloga, a verovatno uz nečiji pritisak, daje ostavku na svoj mandat u skupštini.

— na str. 415 naslov treba izmeniti da glasi: »IZBORI ZA SAVEZNO VEĆE — SAVEZNE SKUPŠTINE « — Iz sadržaja se vidi da je autor zamenio izbore u 1967. god. za izbore 1969. god. To se vidi iz slučaja Bradonja koji se desio 1967. god. kako sam gore izneo; zatim u CK Srbije Bobi Radosavljević je bio 1967. god., a 1969. mislim da više nije bio. Pod gornjim naslovom na istoj strani, kao i na strani 417, treći red odozdo treba reći »Društveno-političko« zameniti sa reči »Savezno« i datum ispraviti, reči »Društveno-političko« zameniti sa reči »Savezno« i datum ispraviti, ski dosledan i uporan borac za poštovanje integriteta ličnosti i demokratski dijalog u društvu, jer su mu isti, na grub \ represivan način, bili oduzeti 1952. god. On istrajava na njima i vidi ih kao osnovna sredstva izvlačenja društva iz birokratskog gliba. U tome i /idim glavni razlog da se ovaj rad, tez cenzurisanja, u celini što pre objr ^i.

21. marta 1989. god.
U Beogradu

Sredoje Urošević

UMESTO POGOVORA
JEDAN ČOVEK U VRTLOGU ISTORIJE

Bila je nedelja, 10. jul 1988. Ljubodrag Đurić je, u svom stanu u beogradskoj Baba-Višnjinoj ulici, na komadu hartije, zapisao stihove legendarne partizanske pesme:

Partizan sam tim se dičim,
to ne može biti svak,
umrijeti za slobodu,
može samo div junak.

Sat kasnije, a bilo je tačno 20 časova i 45 minuta, Ljubodrag Đurić je pucao u sebe.

Njegove poslednje reči, upućene supruzi Hajri koja se kraj umirućeg odmah našla, bile su:

— A knjiga ... osta ... Zar neće izaći?

Sasvim na izmaku snage, pokazujući rukom na ženu sa kojom je u braku proveo decenije, uspeo je da doda još i ovo:

— Hoće, hoće... je 1' da hoće... Hajro?

Ovim pitanjem sumnje i ovim odgovorom, čiji se paradoksalni optimistički naboj ne može poreći, završio se život generala Ljubodraga Đurića, čoveka koji je sticajem neponovljivih istorijskih okolnosti, od 1941. do 1952. bio u epicentru krupnih i dalekosežnih događaja koji su odredili »sudbinu« čitavog jednog društva. Naravno, njegov život je, takođe neumoljivo, bio određen istim razlozima;

Taj predratni učitelj i komunista, ratni partizanski komandant i general, najneposredniji saradnik Josipa Broza Tita, čovek koji je iz najužeg i, sledstveno, najmoćnijeg kruga unutar partijske, vojne, državne hijerarhije vlasti bio proteran na najudaljeniju društvenu periferiju i u apsolutnu anonimnost da bi se, unutar skučenog i strogo kontrolisanog prostora koji mu je ostavljen suočio i sa zabranom da se seća svog »prethodnog« života, taj čovek čije je ime, preko noći, prestalo da se pominje u knjigama, člancima, monografijama o događajima u kojima je, sam, imao važnu ulogu, ostavio je, napuštajući ovozemaljski svet, neobjavljen rukopis svojih *Sećanja na ljude i događaje.*

I, ne samo to. Pritisci kojima je bio podvrgnut — uključujući u to i sraman zahtev da nigde ne pominje ime Petra Stambolića — izvesnost da od mogućnosti da »Narodna knjiga« objavi *Sećanja* nema ništa, grubi napad Peka Dapčevića na savetovanju o ratu i revoluciji 1941—1945. u beogradskom Domu JNA, kada ga je Dapčević optužio za laž, verovatno su bili razlog one neverice i sumnje s kojom je Ljubodrag Đurić, opraštajući se od ždvata, progovorio o svojoj knjizi. Ti isti razlozi su,

možda, uticali na ubrzanje odluke koja je ovog čoveka — čiji su rad na rukopisu knjige njegovi lekari posmatrali sa potpunom nevericom, tvrdeći da je taj napor apsolutno neprimeren jednom oronulom i teško obolelom organizmu — odvela u svojevoljnu smrt. Naravno, mi to nikada sa sigurnošću nećemo moći da utvrdimo.

Ono što je, međutim, sasvim izvesno, jeste činjenica da je Ljubodrag Đurić svoja *Sećanja,* rad na njima i njihovo objavljivanje, smatrao najvažnijom stvari koju još treba da obavi. Njegova supruga govori o strasti i energiji s kojom je u Beogradu, Kijeci i Draževcu kod Obrenovca ispisivao stotine stranica toga rukopisa. Sigurnost i optimizam s kojim je odgovorio na vlastito pitanje o svojoj knjizi, upućuju na to da je general Đurić do kraja bio svestan svoje strateške i taktičke prednosti u toj poslednjoj bici svog života.

Napuštajući svet uveren da će *njegova* istina, uprkos svemu, ugledati danje svetio, Ljubodrag Đurić je, na kraju, demonstrirao svoju spremnost i odlučnost da u borbi za pravo da javno saopšti svoju istinu, položi i život. Zato, kada Dedijer, u recenziji Đurićevog rukopisa kaže: »U *stvari, Ljubodrag Đurić je pao u borbi za iznošenje istorijske istine«,* onda se time, nikako patetično, konstatuje jedna velika i dalekosežno dramatična istina.

Ona, takva kakva jeste, ne govori samo o smislu jednog individualnog izbora i o karakteru etičkih postulata kojih se jedan čovek pridržavao, nego, a možda još i više, upozorava na dramatične razmere *spoljnih okolnosti* unutar kojih je Đurić, na kraju, kao sredstvo borbe upotrebio i vlastiti život.

Ovde nije mesto da se život generala Đurića u vrtlogu istorijskih previranja detaljno analizira. Uostalom, sve ono što je smatrao potrebnim, Đurić je zapisao u svojim *Sećanjima,* a istoriografija će već, pre ili kasnije, vrednovati njegov doprinos razumevanju našeg vremena. Neka zato, ovde bude rečeno samo to da »slučaj« generala Đurića, po mom mišljenju, predstavlja jedan od onih paradigmatičnih primera u kojima se, kao u ogledalu, reflektuje dramatični naboj istorijske »sudbine« ne samo jednog čoveka nego i čitave jedine herojske generacije koja je, pobedivši u ratu i napravivši svoju revoluciju, doživela da bude i akter, i objekt monstruoznog prerušavanja u kome su se *laž, prevara, izdaja* i *manipulacija,* pogazivši tokom dugog vremena načela *pravde, istine, slobode* i *jednakosti,* uspostavile kao samoispunjenje tih visokih ideala.

Žrtve ovog monstruoznog prerušavanja, ove cinične, okrutne i bahate vlastodržačke travestije ne behu samo pojedinci kao Ljubodrag Đurić ili samo generacija kojoj je i on pripadao. Citavo je društvo, njegova prošlost, sadašnjost i budućnost, bilo žrtvovano na oltar te opskurne maskarade.

Zato Ljubodrag Đurić, svojom poslednjom bitkom, otvara pitanje istorijske odgovornosti svih najznačajnijih aktera naše novije istorije. Reč je o samom vrhu, a o Josipu Brozu Titu pre svega. Ipak, treba imati u vidu da Đurić ne želi da bude konačni sudija. On nas, kao čitaoce, suočava sa našim vlastitim odgovornostima dovodeći nas u situaciju da sve činjenice, pa sledstveno i one koje sam iznosi, razmatramo iz optike kritičke svesti slobodnih pojedinaca koju su ideologija, vlast i ovlašćeni čuvari državnih i drugih svetih tajni, decenij ama prokazivaili.

Ali još od Prolkopijeve *Tajne istorije* znano je da se smisao i istina socijalnih procesa kroz prostor i vreme, ne iscrpljuje u ravni određenoj interesima vlasti, ideologije, politike, partije ili crkve. Ljubodrag Đurić se, zato, pred javnošću pojavljuje kao još jedan savremeni autor koji je svojom svetom dužnošću pred novim pokoljenjima smatrao saopštavanje istina koje, danas, ulaze u sve bogatiji fond naše vlastite *Tajne isiorije*. Ovu svoju dužnost general Đurić je ispunio.

Paradoksalno je ali istinito da je ovom odzivu dužnosti pomogla nepravda koja je naneta Đuriću 1952. na VI kongresu KPJ/SKJ. Tako je jedna od dimenzija tog hapšenja i svega što mu se kasnije događalo svakako bila i činjenica da je Đurić, od tog trenutka, bio u prilici da ljude oko sebe — posebno ljude iz svog »bivšeg« života u vrhovima vlasti — posmatra iz znatno kritičkije vizure, što znači i istinitije. Njegovoj vizuri se, naravno, može prigovoriti izvestan tradicionalizam, moralizatorstvo, pa čak i komunistički konzervativizam, ali se, bez obzira na to, ne može poreći visok rezultat spisateljskog postupka koji je Đurić primenio. Njegova prvorazredna svedočenja o etičkim dimenzijama vlasti i politike, u mnogo čemu su pionirska.

Razume se, sa visokim stepenom verovatnoće možemo pretpostaviti da Đurić nije napisao sve što je znao, pa čak ini sve što je smatrao važnim za rekonstrukciju vlastite »sudbine« u istoriji. Knjizi koja je pred čitaocem to, međutim, ne oduzima ništa od autentičnosti. Jer, unutar postupka koji je izabrao Đurić, svedočanstvo je čak i ono što, iz ovog ili onog autorskog razloga, nije napisano. Utoliko pre ovo važi za napisano. U svakom slučaju, Đurić je izborio pravo da saopšti *svoju* istinu.

Naravno, bila je to teška, dugotrajna i, ne retko, veoma surova borba. Izbačen u jednom trenutku 1952. godine iz najužeg kruga ljudi koji su pojedinačno i kolektivno koncentrisali ogromnu, ničim ograničenu vlast i moć, izbačen već po logici načela koja su regulisala odnose unutar ovog kruga i njegove hijerarhije, Ljubodrag Đurić je do smrti imao status osobe spram koje se, potpuno ne kažnjivo, mogu primeniti svi raspoloživi mehanizmi političko-policijs'ke cenzure, restrikcije, pritiska, učene, pretnje i nasilja, nađe li se da ta osoba makar samo želi da izađe iz čvrstog sistema kontrole unutar koga je na delu samo jedan uslov mirnog života — zaborav vlastitog »slučaja«, priznavanje prava jačeg da pogazi vaše ljudsko dostojanstvo i pristajanje na pravila igre koja je jači propisao.

Delimično ublažavanje modusa kojima se ova prinuda i kontrola provodila nije,' međutim, ukinula ni restrikciju, ni njen smisao. Đurić se sa njom susretao doslovno do poslednjeg trenutka, a ona je bila primenjena i posle njegove smrti. Skandal koji su beogradske »Večernje novosti« izazvale nemoralno razvlačeći i protivzakonito objavljujući Đurićev rukopis maja 1989. godine, pokazuje ovo na sasvim školski način. Činjenica da su, povodom afere sa »Večernjim novostima«, ljudsko, autorsko i moralno pravo Ljubodraga Đurića, posle njegove smrti, uzeli u zaštitu »Rad« kao njegov izdavač, njegova porodica, deo javnih glasila — posebno »Intervju« — ali i sam Sud, govori da moć političko-policijske cenzure, kontrole, pritiska i restrikcije nije više tako neprikosnovena. Još više, ova činjenica daje nam za pravo da verujemo kako se i njome u ovim prostorima potvrđuje izvesnost perspektiva demokratije, pravde, ljudske slobode i dostojanstva.

Ljubodrag Đurić je, dakle, bio u pravu — dobio je svoju poslednju bitku. Evo, pred čitaocem njegovih *Sećanja na ljude i događaje.* »Rad« ovu knjigu predaje javnosti i njenom kritičkom sudu držeći se načela da ni najteže istine nisu toliko teške kao što je nepodnošljivo stanje u kome su istine zabranjene, a ljudsko pravo da ih se saopšti i čuje — pogaženo.

Naravno, mi znamo da sve što je važno još nije rečeno. Ni u ovoj knjizi Ljubodraga Đurića. Znamo, međutim, i to da u.rešenost sadašnjih generacija da dokuče i nedokučivo ne treba ni trenutak sumnjati.

U Beogradu, 3. juna 1989. **Ljubomir Kljakić**

REGISTAR LIČNIH IMENA

A. (supruga P. Stambolića) 281
Abvelj, Viktor 336
Aćimović, Milan 48
Alargić, Judita 57, 436
Aleksander, ser Harold 226, 261, 462
Aleksandrić, Svetozar 32
Aleksić, Milan 17
Aleksić, Zivorad 23, 212
Anđelka (sestričina Marije Bunić) 339
Ante (Titov konobar) 314
Antonijević, Petar 356, 357
Antunović, Rista 219, 458
Antunović, Zaga 472
Apostolov(ić), Simijon (Apostolov, Vasko) 14, 15, 18
Apostolski, Mihailo 365
Arsov, Ljupčo 335, 336
Atanasov Viktor, Šteriju 19, 212, 213, 221, 226, 229, 459, 462
Avgustinčić, Antun 287
Avramović, Miodrag 163
Avšič, Jaka 335, 336

B. (Titov berberin) 280
B. (brat drugarice S., Đurićeve supruge) 301
Babić, Ljubo 331
Babić, Radomir 184, 202
Babić, Simeun 108
Babović, Spasenija-Cana 57, 64, 69, 71, 73—75, 80, 83—85, 87, 95, 103, 105, 107, 108, 113, 114, 116, 118, 124, 125,127, 128, 130, 171, 172, 215, 243, 289,290, 321, 322, 336, 435, 436, 456, 480
Badurina, Berislav 419
Bačević, Marko 36, 37
Bačević, Radisav 36, 37
Bačević, Zivana 36, 37
Baće, Maks 130, 227
Baćković, Prvoslav 205
Bajalica, Dimitrije 77
Bajalica, Mila 77
Bajčetić, Lazar 216, 217, 457, 458, 467
Bakarić, Vladimir 225, 229, 262, 304, 312, 367, 377, 391, 438, 439, 446, 461, 484
Bakić, Mitar —>53, 92, 105, 111, 152, 154, 168. 183, 186, 187, 191, 192, 196,201, 202, 217, 242, 249, 257, 263—270,279, 292, 296, 306—308, 343, 374, 438, 440 455, 457, 458, 467, 468, 480
Bakočević, Zivorad 205
Baltić, Jovan 335
Baranjin, Aleksandar 205
Baruh, Isa 371
Bazala, dr Feodor 297
Bebler, Aleš 344
Bećirović, Alid 196
Belić, dr Aleksandar 403
Belinić, Marko 336
Ben venisti, Sima 108
Bešević Stevan 16
Bešlić Saban, Dragoljub 43
Beve — vid. Kardelj, Edvard
Biljanović, Toma 47
Biorac, Dragovan 188
Birvalski, Nikola 10
Bjelica, Ratko 414
Bjelić, Lazar 33, 34
Blagoj ević, Dušan 335
Bloh, Zan Rihard 25
Bondaroš, Emil 294
Bogdanović, Bogdan 420
Bogićević, Vlajko 44
Bojčević, Pavle 188
Bojović, Dobrivoje 132
Bojović, Vojo 28
Bolivar, Simon 453
Bombardeli, Mario 188
Bon (zagrebački arhitekt) 324
Bore (sin školskog poslužitelja) 12
Borović, Vidoje 205
Bosić, Milovan 386, 387
Bošković, Momir-Moša 61, 206
Božanić, Nikola 24
Božić (simpatizer KPJ iz Vailjeva) 40
Božinović-Radosavljević, Neda 335, 391—393, 417, 418
Božović, dr Aleksandra-Saša 204
Božović, dr Borislav 204
Brajkovski, Filip 336
Brkić, Zvonko 312
Brković, Miloš-Mile 21, 23
Brković, Savo 336
Broćić, Radenko 127
Broz, Franjo 292
Broz, Marija 292
Broz, Martin 292
Broz, Miša 271, 273, 275, 276, 293

Broz, Žarko 273—275
Broz Tito, Josip 18, 19, 31, 48, 50—53, 55, 57, 63, 64, 70—77, 81—84, 88, 89, 93—95, 98—100, 104—106, 110—112, 117—122, 124,125, 127—131, 135,138, 140, 144—147, 168, 170—173, 177,180, 181, 183, 186,201, 202, 210, 211,216, 217, 223, 225—231, 233, 235—238, 242, 243, 245, 249, 250, 257, 259—263, 265—283, 285—305, 307—318, 321—325, 327—332, 334, 336—339, 341—351, 353—357, 361, 363, 365, 367—371, 373—383, 388—392, 394, 396, 397, 402, 405—407, 410—412, 415, 417,420, 425, 432, 433,435, 437, 439, 440,446, 447, 453—455, 457, 461—465, 467, 468, 478, 480—487, 489—492
Brujić, Srđan 308—310
Bubin (iz 1. bataljona 1. prol. brigade) 199
Budisavljević-Broz, Jovanka 314—316, 324, 363, 373—376, 382, 480
Buha, Boško 204. 205
Bujaš (Titov konobar) 373
Bulajiq, Danilo 446
Bulovan, Milovan 76
Bunić, Marija 339, 356
Burdžević Tršo, Rifat 58, 206
Burić, Sava 190, 201

Carević, Dušan 75
Čekić, Dragoslav 186
Cicvarić, Mićo 44
Crni — vid. Zujović, Sreten
Crvenkovski, Krste 367, 396
Cvetić (četnički major) 212
Cvetić, Bosa 63
Cvetković, Dragiša 25, 33, 34
Cvetković, Vita 57

Čapajev, Vasilj Ivanovič 7, 169
Čerčil, Vinston 226, 261, 462
Cervenkov, Viko 294
Ciča Romanijski — vid. Vajner, Slaviša
Čolaković, Rodoljub 25, 42, 48. 305, 350, 447
Colić, Boško 94, 229, 230
Colić, Draga 356
Čolić, Slavoljub 356
Colović, Stevan 28, 43, 51—53, 349, 430

Četković, Pero 82, 83
Copić, Branko 394
Cosić, Dobrica 470
Ćosović Javorski, Boža 51
Cubrk, Dobrivoje 22
Ćuković, Mirko 58, 61, 206, 397

Dabić, Cveta 28
Dabić, Vukola 28, 43, 49
Dakić, Radoje 455
Dane (daktilograf) 264
Danilović, Uglješa 160
Danilović Kalabaster, Milan 205
Dapčević, Peko 92, 105, 111, 135, 152, 154, 168, 173, 177, 180, 182, 183,186, 187, 192, 201, 202, 217, 223, 242,243, 249, 258, 264, 266, 282, 367, 377.421, 444, 446, 449, 453, 455, 457, 458,461. 466—468, 471, 472, 480, 482, 484, 489
Dedijer, Vera 254
Dedijar, Vladimir 8, 37, 41, 52, 53, 129, 254, 255, 268, 312, 351, 470, 478,479, 490
Dejan (komandant 2. šumadijiSkog odreda) 54, 56
Dejović, Aleksa 50, 54, 56, 59, 75, 127. 139, 140, 153, 154, 372, 432
Delić, Branko 44
Delić, Dušan 47
Demnijevski, Aleksa 335
Dilparić, Miloj e 24
Dilparić, Nada 24
Dimitrijević, Svetolik 42
Dimitrijević Apis, Dragutin 22
Dimitrov, Georgi 15, 268, 294
Dimitrov, Roza 294
Dinić, Dragoljub-Mića 477
Dizdarević, Zija 72
Dobrašinović, Miloj e 207
Dobrivojević, Dragutin-Guta 12, 17
Doder, Milenko 447
Dogandžić, Milisav 47
Dogandžić, Velimir 413
Dolane, Stane 386, 406
Dostanić, Milorad 212
Dragoj lović, Luka 42
Dragoj lović, Radiša 42
Dramnićaniin, Ratom ir 51
Drapšin, Petar 261
Drašković (četn. kapetan) 190
Dražević, Branko 205
Drinčić, Milan 206
Drinčić, Miloj e 6, 47
Drljević, Savo 201, 242, 243, 454
Drndarević, Milomir 97
Drobnjaković, Dragan 205
Dudić, Miša 199, 200
Dugalić, Dušan 73—75, 108
Dugonjić, Rato 344
Dugošević, Veljko 28
Dujšin, Cata 295
Dujšin, Dubravko 295
Dulić, dr Vojislav 75, 134, 180
Dzodze, Koči 260

Đerma, Đorđe 107, 108
Đilas, Milovan 57—66, 69—74, 98—100, 103—111, 116—119, 124, 125, 127,184, 186, 229, 249, 251, 266, 268 285,288, 295—297, 304, 307, 312, 318, 319,327, 338, 346, 347, 367, 368, 372, 388,389,

591, 405, 432—436, 440, 448, 454, 461, 470, 480, 481, 483, 486
Đokanović, Milovan 212
Đokić, Petar 55
Đokić, Vojislav 122
Đorđević, Dragoljub 28, 43
Đorđević, Dragoslav-Goša 75
Đorđević, Nikola 108
Đorđević, Ziva 62
Đukić, Radivoje-Lola 394
Đurđević, Dušan 131
Đurđić, Dušan 91, 386
Đurđić, Tonka 386
Đurđić, Veljko 386
Đuričić, Blažo 355, 336
Đuričić, Boško 109
Đurićković, Boško 69
Đurić, Borivoje 356
Đurić, Dragiša 247
Đurić, Dragoslav 34, 41, 57, 67, 69, 155, 165, 317, 356, 386, 414
Đurić, Dušan 212
Đurić, Gorđana 339, 386, 387
Đurić, Hajra 8, 274, 275, 278, 339, 354, 358, 359, 363, 369—371, 384—386, 393—395, 477, 489
Đurić, Jovan 219, 458
Đurić, Ljubodrag 6—9, 16, 17, 29, 32, 36, 41, 53, 58, 64, 71, 72, 75, 87, 93, 94, 100, 104, 113—116, 119, 121, 123, 127, 131, 132, 134, 136, 138—140, 143, 152, 154, 158, 167—171, 177, 216, 226—228, 236—238, 243, 251, 254, 257, 260, 263, 265, 267, 270, 271, 274, 278, 279, 282, 285, 296, 298, 300—302, 304, 306, 308, 310, 313, 319, 321, 323, 327, 334—336, 341,345—351, 354, 357, 358, 360, 261, 363, 364, 369, 372, 373, 375—378, 380, 382—385, 387—389, 393, 401, 403, 406, 407, 410—414, 416—420, 422, 423, 425, 428, 437, 440, 443—445, 447—449, 455, 456, 462—469, 471—474, 477—487, 489—491
Đurić, Milan (prota) 247 f
Đurić, Milena 301—303
Đurić, Momčilo 243, 247, 253
Đurić, Novica 41, 57, 66, 69, 155, 356, 391—393, 415, 416, 418
Đurić, Vladimir 45, 57, 251, 253, 254, 275. 276, 289, 302, 303, 316, 318, 321, 339, 341, 356, 361, 374
Đurić, Zagorka 45, 251—254
Đurić, Zdravko 247
Đurić, Zelimir (sin Lj. Đurića) 301, 303
Đurić, Zelimir 6, 21, 26—28, 31, 34, 39, 41, 43, 50, 55, 57, 74, 155, 259, 356, 357, 410, 413, 430
Đurišić, Pavle 70, 151
Đurović, Milinko 346

Egić, Obrad 202
Eliot (brit. vicemaršal) 261, 462
Engels, Fridrih 10, 287, 288, 309
Erčević, Miško 205, 215
Erkoli (Paimiro Toljati) 268

Filipović, Budimir 44
Filipović, Miladin 357
Filipović, Miodrag 335
Francetić, Jure 110
Frol, Ivo 188

Garibaldi, Đuzepe 453
Gavriličenko (komandant artiljerije u NOVJ) 135
Gavrilović (bračni par iz Ivanjice) 24
Gavrilović (bračni par iz Šume) 24
Gavrilović, Časlav 34, 43
Georgiju Dež, Georgij 294
German (patrijarh) 289
Geršković, dr Leo 365
Gligorov, Kiro 331
Glišić, Miloš 24
Glišić, dr Venceslav 445, 472
Gorki, Maksim 12
Gorkić, Milan (Čizinski, Josip) 305
Gorškov (sovjetski general) 219
Gošnjak, Ivan 304, 314, 315, 326, 335, 336, 342, 347, 390, 484
Gračanin, Petar 421, 423, 424
Grajf, Martin 336
Graovac, Petar 139, 140
Grbić, Mihailo 57, 69
Grbić, Olga 205
Grbović, Jovan 206
Gregorić, dr Pavle 324, 346, 388, 389, 403, 404
Grković, Radomir 98
Grković, Radovan 75, 127
Grnčar, Jože 335
Grujević, Dušan 17
Grujičić (učitelj) 14
Grujić, Marinko 31, 32, 180
Grulović, Nikola 57
Guberinić, Đuro 28
Gudurić, Sreten 65, 67
Gutman, dr Frida 58
Gutman, Vita 58
Gutman, Olika 58
Guzina, Vojin 331

Hadson, Bil 53, 244
Hadžimurtezić, Halil 206
Hahamović, dr Julije 262
Haile Selasi 330, 376
Hajra (mala muslimanka iz Bosne) 205
Has, Herta 271
Has, Zdenko 364
Hebrang, Andrija 129, 281, 306, 308—310, 329, 402, 447, 483
Hebrang, Dunja 447
Hebrang, Olga 308, 447

Hegedušić, Krsta 374
Heniker (šef engl. vojne misije u Topli-
ci) 218, 228
Hitler, Adolf 378
Hodža, Enver 297, 298
Hodža, Fadilj 335
Holjevac, Vjećeslav 279, 328, 335. 336
Hrast, Fridrih 406
Hrnčević, Josip 335
Humo, Avdo 160, 267
Humo, Olga 267
Huncig, Milan 205

Ilić, Ljuba 294, 295
Ilić Jegor, Jeremija 6, 9, 21, 233
Ilić Veljko, Pavle 70, 74, 75, 80, 121, 122,
127, 140, 159, 212, 221, 229, 459
Isaković, Antonije-Lule 470
Ivanov Kovaljenko, Blagoj 212, 213, 221,
226, 229, 459, 462
Ivanović, Milutin 28. 165
Ivanović, Milja 28, 29
Ivković, Lala 69
Ivović, Dušan 207

J. A. (supruga P. Stambolića) 319, 322
J. P. (supruga P. Stambolića) 259, 260
J. S. (drug iz 2. prolet. brigade) 316, 358
Jakić, Velimir 69, 191, 193, 206
Jakovljević, Dragoslav 75
Jakšić, Pavle 135, 369, 379
Jamaković, Mehmed 180
Janićijević, Radisav 75
Janković, Bogdan 131
Janković, Miloš B. 14, 24
Janjić, Aleksandar 472
Janjić, Tihomir 202
Janjić, Vlado 335
Jauković, Danilo 206
Ječmenica, Milivoje 28
Ječmenica, Rajko 356
Jelena (nesuđena supruga P. Stambolića)
281
Jelić, Mihailo 131, 212
Jelić, Miroslav 205
Jelisavčić, Vidan 252
Jelovac, Jovan 193
Jelovac, Milutin 193
Jeremić, Borivoje 205
Jeremić, Olga 27
Jeremić, Radojica 24, 28, 29
Jeremić, Vojkan 27
Jerković, Dušan 49
Jerković, Nebojša, 25—29, 34, 77, 259,
260, 281
Jevtić, Mihailo 28
Jevtić, Predrag 75, 131
Jokanović, Đorđe 24
Jončić, Koča 469, 472
Josipović, Srboljub-Srba 57, 69, 219. 459

Jovanović, Arso 81, 83, 93, 98—100, 103,
105, 106, 109—112, 115, 116, 122, 130,
181, 257, 267, 372
Jovanović, Blažo 367
Jovanović, dr Dragi 55
Jovanović, Đuro 336
Jovanović, Isa 405
Jovanović, Vasilije 81, 82, 84, 99, 100,
103, 105, 113, 114
Jovanović, Zdravko 77
Jovanović Bradonja, Radivoje 210, 219,
226, 233, 369, 384, 433, 449, 459, 462,
463, 469, 470, 472
Jovanović Jarac, Đorđe 57
Jovanović Otrov, Aleksandar 90, 91
Jovanović Selja, Radoš 219, 459
Jovanović Sirogojno, Savo 205
Jovičić, Miladin 186
Jugov, Anton 294

Kalabić, Nikola 221, 460
Kalezić, Vasilije 445, 446
Kandić, Ilija 6
Kapetanović, Hajro 344, 387, 390
Kapičić, Jovan 82, 317, 318, 344, 345, 355
Karabegović, Ljubica 339
Karabegović, Osman 339
Karađorđević, Aleksandar (kralj) 247,
259, 267, 280
Karađorđević, Đorđe (princ) 246—248
Karađorđević, Olga (kneginja) 246
Karađorđević, Pavle (knez) 238, 245, 246,
277—280, 283, 287, 331
Karađorđević, Petar I (kralj) 259. 267
Karaičić, Neđo 466
Karaivanov, Ivan 18, 19
Karamatijević, Jevstatije 207
Karamatijević, Pivo 206
Karan, Dušan 223, 461
Karapetrović, Dragiša 246, 247, 251, 253
Kardelj, Edvard 51, 52, 57, 72, 225, 229,
262, 269, 285, 286, 294, 296, 297, 305,
308, 311, 325, 327, 332, 334, 342, 350,
351, 353, 365, 367, 368, 371, 377, 388,
391, 394, 397, 405, 439, 440, 446, 447,
461, 478, 480, 483, 484, 486
Kardelj, Pepca 315
Katanić, Ljubiša 205
Katanić, Vlastimir 205
Katica (nesuđena supruga P. Stamboli-
ća) 281
Kavran, Božo 438
Keserović, Dragutin 221, 460
Kidrič, Boris 128, 129. 285, 287, 304, 305,
329—334, 341, 34T, 353, 390, 391, 405,
480, 484, 486
Kidrič, Zdenka 333, 335
Kirčev, Ivan 231, 232, 463
Kladarin, Đurđe-Đuro 6, 62, 335, 414
Kljajić, Filip 171
Kljakić, Ljubomir 492

Knežević, Vladimir-Volođa 58—60, 63, 64, 69, 73, 206
Kolak, Rudi 335
Koliševski, Lazar 315, 346, 375, 390, 484
Kolontaj, Aleksandra 26
Konstantinović (sreski načelnik) 11, 42, 43
Konstantinović, Milorad 216, 457, 467
Kopinič, Josip 268, 269, 282, 367, 368
Korać (novinar) 215
Korać, Mihailo 108
Korać, Milorad 6
Kordon (španski general) 283
Kornjejev (sovj. general) 238
Kosanović, Sava 227—230
Kosmajac, Đorđe 124
Kosorić, Pero 159
Kostić, Dragomir 414
Kostov, Trajčo 294
Kovačević, Čile 212, 215, 456
Kovačević, Dobriša 23
Kovačević, Dragiša 23
Kovačević, Miladin-Mlađo 41
Kovačević, Radomir 33, 34
Kovačević, Radosav 75, 80, 85, 88
Kovačević, Rajko 133, 134
Kovačević, Ranko 134
Kovačević, Sava 169, 170, 184, 186, 190, 482
Kovačević, Stanka 134
Kovačević, Voja 191
Kovačević Mujo, Mitar 243, 253
Kovačević Zera, Gojko 205
Kovačić, Ivan Goran 190
Kovčić, Nedeljko 44
Kozlov (sovjetski ekonomist 309
Kozoder, Isidor 136
Krajačić Stevo, Ivan 127—129, 264, 266, 275, 280, 282, 287, 291—293, 295, 309, 312, 324, 327, 328, 330, 331, 335. 346, 354, 357, 373, 377, 391, 438, 480, 484
Krajinović, Mića 139
Krcun — vid. Penezić, Slobodan
Kreačić, Otmar 316
Krejović, Radmilo 44, 45
Krivokuća, Radoš 24
Križanić, Pjer 215
Krleža, Miroslav 10, 25, 26, 293, 312, 313, 391, 480, 484
Kučan, Viktor 416, 417
Kukalj, Vukaj lo 28
Kunc-Milanov, Zinka 294, 295
Kuralt, dr 333
Kušić, Milinko 22, 26—28, 49—54, 57, 59—71, 73—77, 80—84, 87, 92, 100, 103—108, 113—115., 118, 123—125, 127, 129, 217, 259, 264, 428—436, 468, 431
Kuveljić, Dragan 131

L. P. (muž Zagorke Đurić) 253, 254
Lagvardija, Fiorelo 293
Laković, Stanka 414
Lalatović, Mirko 53
Lapčević, Mateja 98
Lašić (četnički komandant) 204
Laušević, David 353, 354, 358
Laza (komandir prateće čete VS) 52, 56
Laza (ložač) 297
Lazarević, Svetolik 369
Lazarević Cavo, Bogoljub 205
Lazić, Dobrica 205
Lekić, Danilo 77
Lekić, Radovan 335
Leković, Boško 80, 205
Leković, Milovan 80
Leković, Petar 75, 80, 81, 85, 136, 430
Leković, Voja 58, 61, 69, 191, 194, 206
Lenjin, Vladimir Ilič 21, 51, 287, 288, 309, 348
Lister (španski general) 282
Lišanin (zemljoradnik) 22
Lović, Jezdimir 206
Luka, Vasile 294
Lukić, Vojin 77, 437, 439—443

Ljotić, Dimitrije 48
Ljubičić, Nikola 88, 116, 210, 326, 411, 412
Ljubinka (sestra Ljub. Đurića) 369
Ljujić, Vojo 159, 206
Ljumović, Vuksan 335, 336

M. (sestra drugarice S., Đurićeve supruge) 301
M. (zet drugarice S., Đurićeve supruge) 301
M. (na službi kod Tita u Belom dvoru) . 314
M. (drugarica iz 2. prolet. brigade) 317
M. M. (drug iz 2. prolet. brigade) 385
M. P. (drugarica iz 2. prolet. brigade, supruga Lj. Đurića) 316—322
Maček, Ivan 52
Maček, Vlatko 25, 33, 34
Mađarić, Vlado 335
Majakovski, Vladimir 38
Malinovski, Rodion — 236, 464
Malobabić, Rade 22
Malović, Josif 335
Mamula, Branko 421
Mandil, Benjamin 205
Mandžić, Pašaga 160
Mao Cedung 453
Marić, Radoje 28, 32
Marija (rumunska kraljica) 299
Marinko, Miha 367
Marinkov, Ljubomir 414
Marinković (policijski pisar) 30
Marinković, Stanka 23, 212
Marinković, Venijamin 21, 23, 28, 43, 212
Marjanac, Rade 109
Marjanović, Joca 57, 60, 69
Marjanović, Miljko 213
Marko — vid. Ranković, Aleksandar

Marković, Dragoslav-Draža 363, 391, 416, 448
Marković, Dušan 221, 460
Marković, dr Mihailo 480, 485
Marković, Milorad 199
Marković, Moma 13, 19, 210, 211, 215, 216, 226 243, 252, 329, 357, 456, 462, 467, 482
Marković Alimpije, Predrag 211
Marks, Karl 10, 287, 288, 309, 342, 348
Martinović, Ratko 77, 470
Maslarić, Božidar 348, 367
Mastilović, Mirko 361
Matić, Boško 205
Matić, Miodrag-Lule 25
Matić, Nada 205
Matijević Mrša, Miloš 29
Matović, Bogdan 205
Matović, Milan 190
Matović, Milosav-Mića 6, 9, 22, 24—29, 33, 35, 75, 106, 146, 259, 281, 428, 429
Medenica, Đuro 37—41
Međedović, Junuz 206
Metla (komandant bataljona) 123, 430, 431
Mićić, Ljubomir 43, 70
Mićić, O. 414
Mićić, Velimir 38
Mićunović, Veljko 202
Mihailović, Dobrivoje 216, 457, 467
Mihailović, Dragoljub-Draža 53, 70, 151, 190, 193, 210, 221, 225, 228, 438, 460, 461
Mihailović, Nenad 98
Mihić, Ljubica 302, 303, 361
Mijatović, Cvijetin 159, 160, 188, 305
Mijatović, Ljubomir 212
Milanović, Andreja 392, 412, 415, 416
Milatović, Mile 447
Milena (sestra Jelene Vujović) 71
Milenković, Tane 24
Milićević, Budimir 6
Milinković, Petar 31, 32
Milojević, Miloje 150, 162, 215, 219, 369, 456, 458
Milojković, Mirko 57, 69, 210
Milosavljević, Ljubinka 27, 57, 113, 117, 129, 211, 215, 436, 456
Milosavljević, Milosav 77, 200, 201
Milosavljević, Perica 205
Milosavljević, Sofija 254, 289, 303, 323, 356
Milosavljević, Tanasije 41, 155, 356
Milosavljević, Veća 28
Milosavljević Papudžija, Milosav 40, 41
Miloš (borac jedne desetine) 176
Miloš, Ljubo 438
Milošević, Aksentije 414
Milošević, dr Sima 190
Milošević, Sveta 108
Milošević Cikalo, Dragutin 205
Milovanović, Ljubodrag 84
Milovanović Lune, Miodrag 54, 56, 59, 75, 84, 87, 88, 93. 94, 96, 100, 103, 108, 113—116, 120, 131, 139, 140, 153, 154, 161, 163, 167, 171, 176, 177, 184, 191, 204, 213, 214, 372, 432
Milovanović Pitić, Dragoslav 175, 205
Milutinović (sveštenik koji je Tita pratio pri odlasku na slobodnu teritoriju) 368
Milutinović, Ivan 53, 130, 146, 191, 225, 237—239, 242, 244, 245, 454, 461, 464, 465
Milutinović, Mirko 392, 416
Milutinović, dr Rade 465
Miljanić, Gojko 472
Miljković, Radmila 69, 109
Minderović, Čedomir 154, 155
Minić, Miloš 335, 336, 367
Mišković, Milan 442
Mišović, dr Dragiša 28
Mitić (četnički kapetan) 52
Mitrašinović, Đorđe 24
Mitrović, Mitra 57, 69, 244, 296
Mladenović, Tanasije 75, 108
Mlađenović, Vučić 193
Modesto (španski general) 282
Morača, Milutin 195, 468
Mugoša, Dušan 260
Mugoša, Spiro 123
Musići (braća) 206
Mutapović, Dragoslav 75, 127
Mutavdžić, Miodrag 205

N. Lj. (delegat na VI kongresu KPJ) 343
Nada (prvoborac iz Kragujevca) 265
Nad, Košta, 192, 392, 416, 417, 419
Naumovski, Naum 336
Nazor, Vladimir 177
Nedeljković, dr Dušan 60, 62, 71
Nedeljković, Radisav-Raja 233, 344, 346, 351, 463, 470
Nedeljković, Srećko 6
Nedić, Milan 48, 62, 221, 245
Nedić, Neško 221, 460
Nedović, Jovan 75
Nedović Korčagin, Mićo 205
Nemanjić, Sava (sv. Sava) 15
Neoričić, Milijan 97, 384, 385,, 454
Nešković, Blagoje 43, 44. 210, 211, 215, 216, 218, 219, 222, 226, 242, 243, 249, 257, 306, 322, 323, 350, 351, 369, 372, 390, 457, 458, 460, 462, 467, 482, 484
Nešković, Čedomir 42
Nešovanović, Draginja-Cula 429
Nešović, Slobodan 365
Nikitović, Milenko 97, 164
Nikitović, Milivoje 131
Nikolić, Aleksandar-Aco 24
Nikolić, Đorđe 13, 17, 18
Nikolić, Ljubodrag 252
Nikolić, Persida 11
Nikolić, Strajin 41
Nikolić Brka, Živo j in 219, 459
Nikolić Butko, Radivoje 205
Nikoliš, dr Gojko 74, 88, 148, 180, 335

Ninčić, Mijo 42, 43
Ninčić, dr Momčilo 267
Nišani, Omer 260
Novaković. Gruja 406
Novaković, Ilija 108
Novaković, Pavle 99
Novaković, Radiša 386, 387, 406
Novović, Bogdan 57, 59, 69, 113
Numić, Selim 396, 442

Obradović, Branko 197, 200, 238
Obradović, Stojadin 38
Obregon, Alvaro 453
Obrenović, Aleksandar (kralj) 22
Obrenović, Draga (kraljica) 22
Oljača, Zdravko 216, 457, 467
Orović, Savo 122
Ostojić, Cvetin 205
Ostojić, Jovan 413
Ostojić, Zaharije 53, 151, 190, 193
Ostrovitjanov (sovjetski ekonomist) 309
Ostrovski, Nikolaj 42

Pačariz, Hodža 63, 65
Pajević, Ljubivoje 23
Pajević, Miladin 23
Pajić, Krsta 28
Paligorić, Dimitrije 6, 414
Pantelić, Milojica 174
Pantelić Cola, Stoj ka 205
Pantić, dr Miloš 70
Pantović, Vitomir 28
Parezanović, Ratko 6, 414
Paterson (američki ambasador u Beogradu) 298
Pauker, Ana 294
Paunović, Branko 6
Paunović, Milan 270
Paunović Zdenka. Davorjanka 130, 270—273, 275, 279, 292, 295, 314, 316, 345
Pavelić, dr Ante 287
Pavićević, Miša 206
Pavićević, Rajak 6, 42
Pavle (generalštabni oficir) 252
Pavletić, dr Ivan 154
Pavlović, Boža 335
Pavlović, Dragan 42
Pavlović, Drinka 6, 9
Penezić, Dada 369
Penezić Krcun, Slobodan 41, 43, 46, 49, 57, 72, 112—114. 117, 128, 129, 152—154, 159—162, 165—169, 180, 184—186. 188, 189, 191 192, 195, 196, 201, 202, 204, 205, 207, 210, 211, 215—217. 242, 243, 253, 254, 289, 290, 321, 322, 326. 368—370, 372, 377, 380, 381, 385, 412, 436, 447, 455, 457, 458, 467, 468, 478, 480, 482, 484
Penezić, Pinja 369, 370
Penezić, Sreten 166
Pepa (sestričina Marije Bunić) 339
Perišić, Periša 23, 24
Perović, Đorđe (učitelj-pripravnik) 17
Perović, Đorđe (upravitelj škole) 12, 14, 15
Perović, Puniša 154
Peruničić, Mile 191, 207
Pešić, Bogdan 41
Petković, Slavko 42
Petronijević, Andrà 58
Petronijević, Desanka 205
Petrović, Boško 22, 428
Petrović, Dobrilo 28, 44, 45, 48, 75, 84, 87
Petrović, Jovan 414
Petrović, Milka 24, 429
Petrović, Nikola 238
Petrović, Nikolija-Koka 57, 69
Petrović, Vladislav 6
Petrović, Vojin-Vojko 7, 45, 55, 56, 59, 60, 76, 432
Petrović Gorski, Dragoslav 219, 459
Petrović Puja, Dragoljub 205
Petrović Šane, Dušan 265, 347, 357
Peza, Muslim 260
Pijade, Moša 89, 127, 128, 130, 287, 295, 296, 299, 365, 391, 484
Piletić, Velimir 233
Plaović, Raša 25
Plavi — vid. Todorović, Mij alko
Plenča, Dušan 392, 416
Počuča, Mile 336
Poledica, Borko 24
Polić, Tatjana 34
Poljanac, Branko 51, 52
Ponjavić, Pane 414
Popit, France 311
Popivoda, Krsto 124, 305, 338, 344, 346, 351
Popivoda, Marta 338
Popov Lovo, Lav 205
Popović, dr Dejan 190
Popović, Jevrem 43, 75, 132, 153
Popović, Jovan 57, 60
Popović, Koča 55, 76, 77, 124, 135, 152, 161, 167, 171, 172, 215, 216, 218, 219, 222, 223, 225, 226, 229, 231, 233, 242, 243, 258, 267, 327, 330, 377—381, 391, 421, 456—461, 463, 467, 480, 481, 484
Popović, Margo 215, 283, 393, 394
Popović, Miladin 260
Popović, Milentije 57, 69, 215, 235, 304, *305, 330, 332, 335, 391, 393, 394, 446, 456
Popović, Mirko 49, 91
Popović, Vladimir 25, 454
Popović-Đedijer, dr Olga 177, 251
Pozderac, Hakija 311
Priča, Srđan 364
Primorac, Rurolf 192, 197, 200, 216, 456. 467
Prlja, Nikica 229, 267, 299, 300
Prodanović, Bora 259
Prodanović, Jaša 237, 247, 259

Prokopi je 491
Prvanović, Slavko 414
Pucar, Đuro 116, 305, 367, 390, 484
Pucarević, Momir 206
Punišić, Vidosav 24
Purić, Mirko 51
Puščin, Jelena 414

R. R. (domaćin Belog dvora) 277, 279, 280
R. T. (sinovac Ljub. Đurića) 357
Račić (četnički vojvoda) 221, 460
Radan, Bogdan 204, 205
Radenković, Mil. 190
Radojčić Feda, Sava 210
Radonjić, Mihailo 21, 22, 25
Radosavljević, Dobrivoje-Bobi 299, 382—385, 392, 480
Radosavljević, Milan-Mile 60, 113, 436
Radovanović, Milivoje 335
Radovanović, Petar 6, 93, 96
Radovanović, Vladimir 136
Rađenović (tobdžija) 201
Rajaković, Miloj e 34
Rajović (četnički vojvoda) 221, 460
Rakić, Branko 28, 57, 83
Rakić, Jovan 83
Rakić, Milan 83
Rakočević (oficir JA) 328
Raković, Milija 23, 30
Rale (intendant brigadne bolnice) 188
Ranković, Aleksandar 52, 56—58, 77, 78, 81, 84, 88, 89, 94, 117, 124, 125, 127, 172, 180, 186, 202, 216, 217, 225, 229, 249. 257—260, 263, 264, 268, 269, 274, 279, 285, 286, 292, 293, 296, 297, 299—302, 304—306, 308—311, 316, 317, 319 — 323, 329, 334, 338, 339, 341—346, 353, 361, 363, 364;, 367—369, 371, 372, 374, 375, 377—382, 390, 395, 396, 412, 437, 439—443, 447, 448, 457, 458, 461 467, 468, 478, 480, 483, 484, 486,48V
Ranković, Anđa 84
Ranković, Čedomir 12. 17
Ranković, Darinka 296
Ranković, Slavka 316, 345, 361
Ribar, dr Ivan 257, 295
Ribar, Ivo-Lola 21, 52, 57, 58, 72, 130, 339
Ribar, Jurica 339
Ristanović, Rade 264, 266, 379, 380, 381
Ristić, Vojislav 219, 459
Rittig, dr Sv. (monsinjor) 129
Rodić, Slavko 325
Romac, Paško 360, 406
Rukavina, Ivan 238. 335
Punić, Ante 216, 457, 467

S. (član Gradskog komiteta, supruga Ljub. Đurića) 289, 290, 295, 300—303, 306, 311, 321
S. M. (supruga Ljub. Đurića) 338
S. R. (agronom) 359
S. Š. (na službi kod Tita u Belom dvoru) 277
Sadčikov (sovj. ambasador u Beogradu) 285
Sadžak (desetar) 136
Salaj, Đuro 331, 344, 346, 351, 403
Salević, Dule 24, 429
Sarajlić, Abdulah 371
Savić, Miljko 428
Savić, Zivko 90, 98
Savić Srba, Zivotije 442
Savićević, Đoko 243, 244, 253
Savković, Svetislav 371, 372
Sekulić, Slobodan 50—52, 54, 60, 84, 433
Simić, Milinko 12, 14
Simić, Stanoje 237,, 259
Simonović, Slaviša 13, 17
Simović, Rađen 44, 49
Smederevac, Đura 51
Smajević, Vasilije 219, 459
Smiljanić, Dušan 221, 460
Smiljanić, Ilija 205
Smiljanić, Krsta 44, 45
Smiljanić, Milan (prota) 54
Smiljanić, Milovan 45
Smiljanić, Momčilo 54
Smirnov, inž Vladimir 144, 145, 147
Sofija — vid. Milosavljević, Sofija
Sofijanić, Ratko 74, 75, 82—84, 88, 113, 219, 459, 481
Soldatović, Stojađin 192, 195, 202, 219, 459, 468
Sovrović, Radomir 356
Spasić, Branko 132
Spasović, Vukašin 24, 29
Spiro, Naku 260
Srzentić, Vojo 331
Staljin, Josif Visarionovič 13, 25, 188, 235, 237,, 300, 305, 326, 464
Stamatović, Jovan 97, 154, 212
Stambolić, Petar 10, 25—27, 56—65, 69, 71, 73, 160, 211, 216, 218—220, 257, 259, 260, 281, 310, 319, 320, 322, 323, 344, 345, 351, 356, 357, 367, 388, 391, 406, 445, 448. 457—459, 466—469, 472, 480 — —484, 486, 487, 489
Stambolijski, Aleksandar 11, 13, 15
Stamenković, Dragi 244, 449, 466, 469—472
Stanišić, Milija 194
Stanković, Milivoje 472
Stanojević, Aca 281
Stanojević, Dragomir 363
Starčević, Ante 335
Stefanović Ćeća, Svetislav 60, 64, 65, 69, 308—310, 317, 318, 344, 345, 353—355, 363, 372, 382, 390, 396, 410, 437, 439, 440, 442, 443
Stevović, Rodo 59
Stišović, Obren 22, 428
Stjepović, Persida 24
Stoilović, Zaga 69

Stojadinović, Milan 14, 15, 34
Stojanović (ppukovnik NOVJ) 243
Stojanović, Vasilija A. 17
Stojić, Dragojlo 153, 173
Stojković, Radiša 49
Stojković Badža, Predrag 137, 139, 205
Stojnić, Velimir 306, 335
Strugar, Niko 169
Subotići (brat i sestra iz Nove Varoši) 193
Sudar, Frano 131
Suhanov (sovj. lingvist) 235

Šantić, Aleksa 16, 38
Sašić, Jevto 372
Šećeragić, Murat 207
Šećibović, Hajra — vid. Đurić, Hajra
Šegrt, Vlado 138, 145, 191, 192, 336
Šekularac, Milorad 6
Siljegović, Boško 261
Šimunović, Boško 349
Šolaja, Simela 123, 430, 431
Šoljan-Bakarić, Marija 262
Štajner, dr Stjepan 266
Štreker, Artur 137, 138
Šubašić, dr Ivan 225, 227, 229, 257, 263, 402, 461
Šutej, dr Juraj 227
Svabić, Mihailo 127, 358, 472

Tadić, Milivoje 33
Tadić, Rajko 43
Tanasković, Rajko 131
Tasić, Borivoje P. 21
Tatalović, Dušanka 108
Teodosijević, Borivoje 98, 100
Teodosijević, Radovan 100
Terzić, Velimir 145, 146
Tešić, Lazar 189, 190
Tešić, Petar 413
Tičak, Bert 393
Todorović, Đuro 108
Todorović, Jovan 280
Todorović, Mica 270, 271
Todorović, Milica 338
Todorović, Mijalko 57, 58, 69, 242, 249, 304, 330, 332, 335, 338, 343, 382—384, 387, 390, 391, 394, 446, 472, 480, 484
Todorović, Milovan 270
Todorović, Novica 270
Todorović, Radisav 270
Tomić, Božidar 75
Tomić, Mirko 57
Topalović, Milenko 42
Topić, Miodrag 108
Topić Mimara, Ante 279, 327, 328
Toroman, Miroljub 363
Tošić, Stanko (Pejev, Stanko) 14
Tošović, Jovan 193
Trajan (seoski kmet) 12, 13
Trifunović (kapetan jug. vojske) 36
Trikić, Vaso 336
Trišić Bimbo, Milenko 42
Tucović, Blagomir 6
Tucović, Dimitrije 44
Tucović, Dušan 205
Tuđman, Franjo 335, 336
Tufegdžić, Voja 221, 460

Udovički, Lazar 311
Ujević, Mate 56, 75, 127
Urošević, Ljubiša 64. 73, 74, 88, 127
Urošević, Sredoje 6, 75, 121, 136, 184, 192, 199, 201, 202, 369, 384, 385, 468—470, 486, 488

V. J. (poljoprivredni tehničar) 359
V. M. (poljoprivredni tehničar) 359
V. N. (sekretar Sreskog komiteta SK Arilja) 349
Vajner, Slaviša 32, 55
Vasić Fasa, Dragoljub 205
Vasiljević, Marko 205
Veber, Norbert 335
Vejnov(ić), Mladen 15
Velebit, Vladimir 217, 458
Velimirović, Cvetko 24
Velimirović, Ilija 243
Velimirović, Milinko 6, 24, 27, 429
Velinov(ić), Mladen 12, 15
Veselinov, Jovan 316, 472
Vesnić, Ljubiša 28
Vidaković, Boško 91
Vidić, Dobrivoje 6, 9, 10, 43, 62, 414
Vidović, Žarko 191, 194
Višić, Obrad 6
Visinski, Andrej 442
Višnjić, Novica 98
Višnjić, Petar 171, 172, 205
Vlahov, Dimitar 324
Vlahov, Gustav 324
Vlahović, Mira 338
Vlahović, Veljko 304, 338
Vlasonjić, Predrag 206
Vlaškalić. Tihomir 392, 417
Vlatković, Nemanja 109
Volker, Jirži 429
Vraneš, Mihailo 281—283, 309
Vrhunec, Marko 386, 387
Vučićević, Milka 24
Vučinić, Branko 243, 253, 274, 314, 315
Vučković, Ljubo 141, 151, 201
Vučković, Zvonko 54, 55
Vujačić, Marko 329, 335
Vujasinović, Todor 329
Vujković, Svetislav 124
Vujović, Jelena 71, 72
Vujović, Milan 6, 24, 71, 72
Vukanović, Radovan 184, 186, 192, 365
Vukmanović Tempo, Svetozar 10, 13, 18, 26, 28, 74, 216, 219, 221, 226, 229, 260,

305, 361, 367, 374, 390, 453, 454, 457—459, 462, 466, 467, 484
Vukosavljević, Sreten 207
Vukotić, Jovan 146, 174, 180
Vukotić, Nedeljko 72
Vulović, Ljuba 22

Zaharijev(ić), Đorđe 11, 12, 17
Zarić, Miladin 245
Zatežić, Aleksandar 205
Zečević, Vlada (pop) 57, 77
Zeković, Veljko 328, 358, 365, 393
Zirojević (komandant bataljona) 121
Zogović, Radovan 25, 92
Zorić, Rade 233
Zvizdić, Hasan 63, 66

Z. T. (agronom) 359
Zanko, Miloš 311
Zdanov (sovj, general) 242
Zeželj, Branko 274, 299, 300, 303, 304, 314, 315, 331, 367
Zivković, Olga 212
Zugić, Vladimir 206
Zujović, Lula 306, 339
Zujović, Sreten 52, 57, 62, 94, 112, 117—122, 124, 125, 127, 130, 167, 171, 305, 306, 339, 355, 356, 369, 372, 390, 447, 484

SADRŽAJ

1. Predgovor — — —

VII

18. Ivan Krajačić Stevo — — —

XIV

40. Na Vis u Vrhovni štab — — — — — — — — — — — — 225
41. Razgovor sa ministrima šubašićeve vlade — — — — — — — — 227
42. Tito — u ono vreme — — — — — — — — — — — — 229

XV

43. U istočnoj Srbiji — — — — — — — — — — — — — 231
44. Susret sa Crvenom armijom — — — — — — — — — — — 234
45. U Krajovi — — — —- — — — — — — — — — — 237

XVI

46. Juriš ka Beogradu — — — — — — — — — — — — — 241
47. Komanda grada dobro funkcioniše — — — — — — — — — 245
48. Razgovor sa princom Đorđem — — — — — — — — — — 247
49. Titov dolazak u oslobođeni Beograd — — — — — — — — — 249
50. Pored pustoši i razaranja, rat donosi mnoge tragedije narodima i pojedincima — rekao je Đilas — — — — — — — — — — — — 251

XVII

51. Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije — — — — 257
52. Titov diplomatski kurir — — — — — — — — — — — — 261

XVIII

53. Postao sam stanovnik Belog dvora — — — — — — — — — — 203
54. Ženidba Mitra Bakica otkriva tajnu kruške — — — — — — — — 265
55. Prvi dan u Belom dvoru — — — — — — — — — — — — 287
56. Davorjanka Paunović Zdenika — — — — — — — — — — — 270
57. Titovi sinovi Žarko i Miša — — — — — — — — —. — — — 273
58. Blago »Cara Radovana« — — — — — — — — — — — — 277
59. »Kud se dede Car Nemanje blago« — — — — — — — — — — 280
60. Drugi događaji i susreti — — — — — — — — — — — — — 231

XIX

61. Oštar protest SSSR-a — — — — — — — — — — — — — 285
62. Maršalovi pokloni i Antun Augustinčić — — — — — — — — — — 287
63. Nova porodica — — — — — — — — — — — — — — 289
64. Martin Broz u poseti svom bratu Josipu — — — — — — — — — — 292
65. Interesantni susreti i druga Kardeljeva ljutnja na Tita — — — — 294

XX

06. Nesrećni Informbiro — — —

Titova pisma Đuriću iz 1954, 1961. i 1966. godine — — — — — — — 407
Pismo Svetislavu Stefanoviću iz 1963. godine — — — — — — — — 410
Pismo Josipu Brozu Titu iz 1967. godine — — — — — — — — 410
Kopija depeše upućene Josipu Brozu Titu 1971. godine — — — — — — 411
Pismo upućeno Josipu Brozu Titu i Nikoli Ljubičicu 27. februara 1972. godine 411
Pismo Josipu Brozu Titu od 10. maja 1972. godine — — — — — — — 412
Pismo Velimiru Dogandžiću iz 1973. godine — — — — — — — — 413
Pismo Jovanu Ostojiću i Petru Tešiću iz 1975. godine —• — — — — — 413
Pismo Josipu Brozu Titu od 21. maja 1978. godine — — — — — — — 415
Odgovor Kabineta predsednika republike na Đurićevo pismo od 21. maja 1978. godine — — — — — — — — — — — — — 419
Pismo Bogdanu Bogdanoviću iz 1984. godine — — — — — — — — 420
Pismo upućeno Branku Mamuli, Petru Gračaninu i Peku Dapčeviću od 23. januara 1985. godine — — — — — — — — — — — 421
Odgovor Petra Gračanina na Đurićevo pismo od 23. januara 1985. godine — 423
Đurićev koncept o Josipu Brozu Titu — — — — — — — — — 425
Ljubodrag Đurić o Milinku Kušiću — — — — — — — — — 428
Recenzija koju je Đurić napisao za rukopis Vojina Lukića *Brionski plenum — Sećanja i saznanja,* 1986. godine — — — — — — — — 437
Članak kojim je Đurić 21. decembra 1987. godine u »Borbi« odgovorio na feljton Peka Dapčevića — — — — — — — — — — 444
Dva pisma iz aprila i marta 1988. upućena »Narodnoj knjizi« povodom recenzentskih primedbi na rukopis — — — — — — — — — — 445
Đurićevo učešće u raspravi »Rukovođenje NOB-om i revolucijom u Srbiji 1941—1945«, održanoj 11—12. maja 1988. godine u Beogradu, njegova polemika sa Pekom Dapčevićem i Dragim Stamenkovićem i »slučaj« Radivoja Jovanovića Bradonje, prema *Zborniku* sa tog savetovanja — 449
Pismo Dragom Stamenkoviću od 16. maja 1988. godine — — — — — — — 471
Poslednje što je Ljubodrag Đurić napisao uoči smrti, u nedelju 10. jula 1988. godine pre 20 sati i 45 minuta — — — — — — — — — — 473
Faksimil članka koji je objavio »Intervju« povodom smrti Ljubodraga Đurića 474
Pismo koje je Organizacioni odbor rasprave »Rukovođenje NOB-om i revolucijom u Srbiji 1941—1945«, uputio marta 1989. godine Hajri Durić, udovici Ljubodraga Đurića, uz primerak *Zbornika radova* sa tog savetovanja 477
Recenzija Vladimira Dedijera — — — — — — — — — — — 478
Recenzija Mihaila Markovića — — — — — — — — — — — 480
Recenzija Sredoja Uroševića — — — — — — — — — — — 486
Umesto pogovora — Jedan čovek u vrtlogu istorije — — — — — — — — 489
Registar ličnih imena — — — — — — — — — — — — — 493

RAD

Beograd
Moš e Pi jade 12

Glavni urednik
Dragan Lakićević

◆

Za izdavača
Milovan Vlahović

Lektor
Jelka Milišić

*

Korektor
Anka Bukavac

*

Dizajn omota i korica
Miloš Majstorović

*

Stampano
u 12.000 primeraka

*

Stampa
GRO »Kultura«
OOUR »Slobodan Jović«
Beograd
Stojana Protića 52

C1P — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929:32 Ђурић Љ.

ЂУРИЋ, Љубодраг
Зесапја па 1јис1е 1 с1о^а(Заје / Цјићоск-ар, Виис. — Веоцгас!: Кас!, 1989. — 507 стр., [44] стр. табли; 25 см. — (ВШ1к>1ека буесЈосапз1;уа).
Кесепгјја / У1асИгп1г БесИјег: стр. 478—480. —
КесепгЈја / М1ћаИо Магколис: стр. 480—486.
ПК:а. Ђурић, Љубодраг (1917—1988) — Мемоари

ISBN 86-09-00186-5